Михайло Грушевський

Історія України-Руси

ТОМ VI

digitized by ukrbiblioteka.org

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

ТОМ VI

ЖИТЄ ЕКОНОМІЧНЕ, КУЛЬТУРНЕ, НАЦІОНАЛЬНЕ
XIV—XVII ВІКІВ.

ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО
„*КНИГОСПІЛКА*"
НЬЮ-ЙОРК 1955

Передрук офсет-друком з видання,
що вийшло у Києві в 1907 році.

digitized by ukrbiblioteka.org

MYKHAILO HRUSHEVSKY

HISTORY

OF UKRAINE-RUS'

Volume VI

Economic, cultural and national life
of the XIV — XVII centuries.

Published by
KNYHO-SPILKA
New York 3, N. Y.
1955

З сим томом переніс я друкованнє мої історії до Київа, наслідком неможливого, чисто заборонного мита на українські книжки заграничного друку, яке від минувшого (1906) року почали побирати російські комори, безправно підтягнувши українські книжки під рубрику книжок „русских". При друкованню його таким чином прийшло ся мині проломлювати перші леди — бороти ся з ріжними технічними трудностями. Се дуже затягло друкованнє, що трівало більше як рік, від грудня 1906 р. почавши, і в дечім иньшім відбило ся некористно, не кажучи, що вже саме таке друкованнє за очима було звязане з ріжними невигодами. Особливо прикро мині бачити таке значне число помилок, невважаючи на велике число корект, переведених над сим томом. Дуже прошу шановних читатів виправити їх перед читаннєм, бо деякі помилки сильно зміняють зміст (помилки неважні, правописні і т. и. я поминав).

digitized by ukrbiblioteka.org

I.

Економічне житє: торговля і промисел міський.

Представивши в попереднім ті полїтичні обставини, під впливом яких укладали ся відносини на Українї в сих столїтях, та суспільно-полїтичні форми, устрій і орґанїзацію управи, як вони сформували ся під впливом фактів полїтичних відносин, ми переходимо тепер до представлення житя, як воно розвивало ся під впливом тих відносин, в тих змінених суспільно-полїтичних формах — як зміняли ся під впливом тих змін і укладали ся відносини економічні, форми побуту й культурне житє українських земель XIV до XVII вв.

Розуміє ть ся, сї сторони житя були заразом факторами, що впливали з свого боку і на уклад та модифікацію суспільно-полїтичного устрою (а в пізнїйших часах — і на факти зверхнього полїтичного житя), — особливо обставини економічні. В попереднім я нераз зазначував їх впливи на уклад суспільно-полїтичних відносин і буду мати нераз нагоду вказати їх і в дальшім. Але при тій переважно вповнї пасивній ролї, яку грав український нарід в сих столїтях (XIV—XVI), — і суспільно-полїтичні відносини, а навіть і уклад економічного житя в більшій мірі залежав від впливів полїтичних подій, що розвивали ся поза Україною, від суспільно-полїтичних форм чужих, українському народови накинених, нїж самі на них впливали. Тому йдучи в своїм оглядї від подій полїтичних, які викликали такі глубокі зміни в житю й відносинах України, до огляду тих змін, які повстали в її суспільно-полїтичній орґанїзації, ми аж по них переходимо до огляду житя економічного, — дарма що воно також мало свій дуже значний вплив на декотрі моменти суспільно-полїтичної еволюції. Ще далеко значнїйший вплив сї фактори економічні, культурні й національні зробили на події XVII столїтя, котрих огляд попереджую сим образом змінених форм і явищ економіки, побуту й культури з XV—XVI вв.

Дати одначе повний образ економічного житя в українсько-руських землях XIV—XVI вв. являєть ся задачею неможливою. Матеріал, яким ми розпоряджаємо тепер, територіально і хронольоґічно беручи, представляєть ся дуже нерівномірно, і його прогалини тільки до певної міри можуть бути заповнені анальоґіями, або виводами від явищ пізнійших чи ранійших[1]). Тому при теперішнім стані матеріалу (а нема надії, щоб сї прогалини заповнили ся вповні і в будучности) ми можемо зазначити лише декотрі моменти в історії економічного житя на Україні, які в сумі вправдї можуть нам об'яснити загальний напрям його розвою, але суцільного образу з них зложити не можна. Тим поясняєть ся і характер викладу в сих роздїлах.

Як найперший і найголовнійший момент, як найбільша переміна, що переходить в економічній еволюції сього періоду українського житя, виступає перед нами насамперед перехід центра тяжкости економічного житя з міста на село, з міського промислу й торговлї — торговлї заграничної передовсїм, на сїльське господарство, спеціально рільне. В сїй перемінї властиво полягає вся есенція економічного житя сих столїть, а повільний розвій сього переходу надає сьому періоду в значній мірі переходовий характер, особливо для дальше на схід положених частин України.

Яке величезне значіннє в староруських часах мало міське житє, розвій торговлї і купецької верстви, се ми знаємо. Сконцентроване на середнім Поднїпровю, се міське житє послужило підвалиною полїтичного, суспільного й культурного розвою давньої Руси, а інтереси купецькі, торговельні водили полїтикою й державним процесом київської держави. Одначе вже в XI—XII вв. міське житє почало упадати тут — наслїдком неприхильних кольонїзаційних і економічних обставин, а також і через появу нових центрів полїтичного й культурного житя, і в XIII в. воно підупадає вже сильно[2]). До певної міри відливає воно відси на захід, в західноруські землї — волинські й подільські, але й тут неприхильні зверхнї обставини не дають йому можности розвинути ся на добре. Устрій Польської, а також Литовської держави, куди увійшли потім українські землї, як ми бачили вже[3]), був в високій мірі ненаручний містам і міському житю, і воно тут упадає далї, а центр ваги економічного житя й його впли-

---

[1]) Огляд матеріалів і лїтератури до історії економічних обставин на Українї див. в прим. 1.

[2]) Див. т. III² с. 333 і далї.

[3]) Див. т. V с. 233 і далї.

digitized by ukrbiblioteka.org

вів на відносини суспільно-політичні й культурні переходить на господарство шляхетське, сільське. Тон і напрям економічному житю дають інтереси прівілеґіованого землеволодіня, і від коли властителї-шляхта стають, кінець кінцем, панами держави, — інтереси шляхетського фільварка стають фокусом, в якім збираєть ся економічне житє Польсько-литовської держави, а в тім і його українських провінцій в міру того, як їх опановував шляхетський режім і шляхетське господарство.

Торговля була житєвим нервом, першою підоймою економічного житя Поднїпровя в часах сформованя Руської держави, і дійсно вправляла його в рух, з другого боку — оживляла також місцевий промисел, заплоднюючи його новими ідеями, новими змаганнями: місцеві робітнї й артисти присвояли й перероблялн чужоземні мотиви й форми, виготовляючи й пускаючи в торговельний оборот власні вироби на мотиви візантийські, перські, арабські... Утрати в сій, щоб так сказати — інтензивній силї торговлї значили ще далеко більше, ніж утрати в самім руху її. Властиво рух держав ся, держав ся віками, давно стративши вже се давнє своє значіннє для економічного й культурного житя. Торговельні каравани переходили далї в XV—XVI в. через Київ, але се були переважно чужосторонські купці, для яких Київ був лише дорожною стацією, котру старали ся перебути як найскорше, щоб іти на властиві свої торги. Упадок державного й економічного житя, трівоги й небезпечности розігнали відси давнїй боярсько-міщанський патриціат, богатих капіталїстів, купців; не стало дворів княжих і митрополичих; зникли за ними артисти і ремісники. І коли від перехожих караванів лишали ся у місцевої людности ріжні дорогі товари, — як наслїдок примусової торговлї (т. зв. складу) й ріжних драчок з купців, вони вражали постороннього чоловіка контрастом з бідною й невибагливою обстановою того пізнїйшого Київа, як описує його в середині XVI в. Михайло Литвин. Оповівши, як з тих перехожих караванів тягнуть ріжні зиски Кияне, почавши від воєводи й кінчаючи фірманами, шинкарями та тими волоцюгами, що грабують, або знаходять ріжні товари, як караван заблудивши ся згине в снїгах, — він підносить, що в убогих київських хатах стрічають ся в великих масах дорогі шовкові річи, камінне й корінне — так що шовку тут бувало як лену в Вильні, а перець дешевший від соли...[1]) В сих словах, розуміеть ся, треба числити ся з звичайним у сього автора гіперболїзмом; але коли справдї в Київі можна було за безцїн купувати

[1]) Michalonis fragmina, вид. 1615 с. 36, пор. Мемуари вид. Антоновичом I с. 52—3.

ті дорогі караванові товари, то се найліпше сьвідоцтво, як слабо була звязана з місцевим житєм та торговля. Правда, що то був час може найбільшого упадку Київа як міста. Загалом же взявши, хоч як стратила в тих часах на значінню загранична торговля — без впливу на житє й культуру наших земель вона таки не лишила ся і має право на повну нашу увагу.

В часах сформовання Руської держави ми бачили в торговлї дві головні артериї — днїпровсько-чорноморську і орієнтальну (каспійську), що сходили ся в Київі. Кольонїзаційні й всякі иньші недогоди підтяли ще в X в. орієнтальну торговлю. Торговля Болгара й Саксіна, що заступив місце Ітиля, обороти Тмутороканя й азовського побережа, де в XII—XIII в. бачимо Руський порт, а в XIV славну Тану, — тільки в части могли заступити ту давню торговлю Руси безпосередно з Каспійським побережем, Туркестаном та Калїфатом. В XIII в. сформованнє великої монгольської держави отворило вправдї караванову дорогу далеко в глубину середньої Азії, й її вихідною точкою, европейською стацією стала згадана Тана. З другого боку тїсні торговельні відносини кримського побережа з побережем малоазійським, слїдні уже в першій половинї XIII в., зробили кримські міста торговищами для товарів малоазійсько-сирійських і ще дальших: Трапезунт в тих часах (другій половинї XIII в.) був подібною фірткою як Тана для далекої караванової дороги через Арменїю й Персію в Індію й Середню Азію[1]). Але з тих дальших доріг українські купцї, здаєть ся, дуже мало користали і не виходили здебільшого поза свої чорноморські порти. На кримські і взагалї чорноморські торги перейшов також той торговельний обмін, який давнїйше (в X—XI вв.) руські купцї вели в Царгородї й середземельних портах; ми не можемо слїдити докладно за сим процесом, але в кождім разї упадок Царгорода в 1204 р. й повне ослабленнє грецької торговлї в тім часї мусїли його остаточно закінчити[2]).

З тим усїм, колись величезний простір руської торговлї, що протягав ся, можна сказати, від Середземного моря, Сирії й Єгипту, до полудневого каспійського побережа й Калїфату[3]), зійшов властиво на північне чорноморсько-азовське побереже та сконцентрував ся тут в кількох важнїйших торговельних огнищах. Крайнїм на заходї портом, візантийсько-середземельним передовсїм, був Білгород-Монкастро, з ґенуезькою кольонією. В центрі кримські міста, і поміж ними

[1]) Про се див. в т. IV с. 249 і далї, а більше і спеціальнїйше у Гайда (Heyd), Geschichte des Levantehandels II с. 77 і далї.

[2]) Див. т. IV с. 250—1,

[3]) Див. т. I[1] с. 248—6, 257—9.

digitized by ukrbiblioteka.org

особливо Кафа і Сурож-Сольдая, що як сказано, торгували не тільки товаром Середземельного моря, а й малоазійсько-спрійським, і довозом з дальшої Азії. Вкінці — Тана, як великий склад передно- і середно-азійської караванової дороги[1]). З початку XIII в. руські купці в своїх торговельних зносинах і дорогах мусїли виходити ще досить часто за сю чорноморсько-азовську лінію факторій (так маємо ще з середини XIII в. звістки про подорожі руських купців з кримських міст в малоазійські порти)[2]). Але пізнійше вони випускають з рук навіть зносини з сими чорноморсько-азовськими факторіями, і торговля з ними переходить переважно в руки тутешнїх купців. Караванової дороги через Сарай в передню Азію — до чого Київ був так мов би сотворений, вони здаєть ся й не пробовали проторити, не маємо принаймнї на се вказівок, а навпаки, з одної звістки початку XV в. довідуємо ся, що руські, взагалї східноевропейські товари по азійських торгах розвозили також купцї татарські[3]).

Причиною того всього був упадок Київа, як міста, і київського купецтва — зубожіннє його і відплив від тутешнього трівожного житя в иньші, безпечнїйші, спокійнїйші центри. Се мусїло почати ся уже з XII в., і власне з середини XII в. иочавши в наших джерелах починають виринати звістки про чужостороннї купецькі кольонії в Київі, як перед тим не було. Не значить се, щоб чужих купців перед тим не було в Київі — навпаки, але зріст значіння таких чужоземних купецьких кольоній, безперечно, стояв у звязку з ослабленнєм місцевої київської торговлї й купецтва. Давнїйша чужоземна торговля вела ся купцями київськими, що самі їздили по товари до чужих країв і вивозили їх з Київа на чужі торговища; тепер везуть їх до Київа і через Київ на дальші торги купцї сторонські. Давнїйше руські купцї сидїли цїлими оселями в Ітилю, Царгороді, торгуючи тут; тепер сторонські купцї пересиджують в Київі більшими громадами, ведучи тут торговлю. Так треба толкувати собі появу в наших джерелах таких розмірно численних звісток про чужостороннї купецькі кольонії в Київі з другої половини XII і першої XIII в.: про кольонію новгородських купців, що мали тут свою церкву на Подолї[4]), і такіж більші кольонії купців західноевропей-

---

[1]) Див. про них т. IV с. 351—2 (там і лїтература).

[2]) Рубруквіс каже, що до Сольдаї приходять mercatores venientes de Turchia volentes ire ad terras aquilonares et a converso venientes de Roscia et terris aquilonaribus volentes transire in Turkiam (Recueil de voyages IV с. 215), пор. Історії т. I² с. 253.

[3]) Клявіхо — витяг в Чтеніях моск. 1864 IV с. 217.

[4]) Див. т. II с. 194, 197—8.

ських, що теж мали тут свої церкви: »Німців«, німецьких купців, і »Латини« — сим іменем могли означати ся купцї й німецькі й італіанські, з італїйських міст і ріжних факторій[1]). Про побут у Київі німецьких купців маємо звістки і в німецьких джерелах. Так в житиї одного з реґенсбурських абатів довідуємо ся, що на будову монастиря оден з його монахів дістав у Київі, в першій половинї XII в. більші жертви в дорогих футрах і привіз їх до Реґенсбурґа разом з купцями — правдоподібно нїмецькими, може реґенсбурськими-ж[2]). В третій четвертинї XII в. иньшому реґенсбурґському монастиреви жертвує значнїйшу суму його підданий Гартвіґ, що пробуває в Київі, і сї гроші виплачують монастиреви його реґенсбурські кредитори[3]). В тім часї звістні в Німеччинї навіть спеціальні компанії купців, що ходили на Русь, т. зв. ruzarii, як побачимо ще низше. Про італїанських, взагалї левантинських купців у Київі, поруч німецьких і західно-словянських, дає докладну звістку Пляно-Карпіні з 1246—7 р.[4]). Як на сьвідків правдивости свого оповідання він покликуєть ся на купців з Вроцлава, що йшли разом із ним до Київа, на численних купців з Польщі й Австрії, які прибули до Київа по нїм, і компанії левантинських купців, що прибули з Царгорода через чорноморські порти до Київа[5]); деяких

[1]) Іпат. с. 393, 1 Новг. с. 245; про їх церкви в Київі див. т. II² с. 273.

[2]) ad regem Russiae perveniens ab eodem rege et principibus urbis ditissimae Chios de ferinis pellibus pretiosis valentibus centum marcas recepit atque easdem vehiculis ferens cum negotiatoribus Ratisponam pacifice pervenit. Vita s. Mariani abbatis ratisponensis — Acta Sanctorum з 9/II, с. 369. Про сї зносини Реґенсбурґа з Київом Heyd op. c. II с. 719 і спеціальна розвідка Васїлевского Древняя торговля Кіева съ Регенсбургомъ, Ж. М. Н. П. 1888, VII (автор одначе попритягав тут до Київа, трохи довільно, ріжні звістки, де йде мова про зносини з Русию взагалї); він також приходить до виводу, що в другій половинї XII в. торговля з Київом була в руках нїмецьких — роля Київа була в нїй пасивна.

[3]) Quidam ecclesiae familiaris Hartwic nomine, habitans in regione Rusciae in civitate Chiebe dicta peccuniam suam videlicet X et VIII talenta per manus civium hujus urbis Grimoldi, Heinrici et Chunradi, qui ejus debitores erant, obtulit ecclesiae nostrae — Codex traditionum S. Emmeramensium, Pez Thesaurus Anecdotorum I, 3, p. 173.

[4]) Recueil de voyages с. 772; ранїйшу звістку про венецьких купців бачать часто в звістних словах Слова о полку Ігоревім — див. про них в т. II² с. 273.

[5]) mercatores de Constantinopoli, qui per Tartaros in Rusciam venerunt et erant in Kiovia.

digitized by ukrbiblioteka.org

з них він називає поіменно, і бачимо між ними Французів, Венеціан, Ґенуезців, може Пізанців[1]); назвавши поіменно десятьох, Карпіні додає, що було їх богато ще, котрих на імя не знає.

Сї припадкові згадки лишають ся на довгий час останньою докладнійшою звісткою про київську торговлю. Як бачимо, був в Київі і в тих часах упадку значний торговельний рух, хоч по всякій правдоподібности — торг вів ся головно чужими, приїзжими купцями. Про місцевих Карпіні не згадує — може не мав до того нагоди, але безперечно, був се таки час упадку місцевої торговельної кляси: в другій половині XIII в., з упадком державного житя на середнїм Поднїпровю, вона відливає відси в спокійнїйші краї.

Чорноморська торговля в сих часах, як знаємо, переходить головно в руки Італїанців, Ґенуезців передовсїм[2]); вони-ж мусїли в значній мірі забрати в свої руки довіз полудневих товарів на Русь, в тім і до Київа. Поруч них займають ся ним також Вірмени, що наслїдком тїсних торговельних зносин Криму з Малою Азією (де Вірменїя грає в тих часах важну ролю в каравановій торговлї з Азією) напливають тодї в великім числї до кримських міст і відси, а також і з Турції прибувають на Русь[3]). Коли потім Турки, з початком останньої четверти XV задають останній удар ґенуезьким кольонїям Чорноморя, й італїйська торговля на Чорнім морі упадає, Вірмени здобувають в полудневій торговлї дуже важну ролю — можемо се бачити особливо в західній Україні XIV—XVII вв. Брали в ній участь також Жиди, Греки й Турки і ріжні левантинцї неозначеної національности — „франки" як їх називали на Сходї.

Торговля вела ся караванами. Ся форма взагалї панує в тих часах, при неособливій безпечности доріг і комунїкацій, навіть серед оселої кольонїзації, в серединї держав. В чорноморських же степах, відколи тут з'явили ся турецькі орди, инакше як під оружною охороною, більшими купецькими валками ходити було не можна. Ми бачили докладну опись такого купецького каравана з другої четвертини X в. у Константина Порфирородного; вона виправляєть ся на веснї з Київа і десь перед кінцем навіґації мусїла вертати ся. З другої половини XII в. маємо кілька детайлїв про такі каравани в київській лїтописи: каравани і тодї ходять більше-меньше періодично; князї знають, коли вони мають іти, і як в степах було занадто неспокійно від Половців, посилають їм на зустріч військо або

[1]) Цитати й толковання див. т. II[2] с. 273.
[2]) Т. IV с. 249 і далї.
[3]) Див. т. V с. 251—2.

й самі ідуть — до Канева чи ще й далї. Так нпр. князь київський Ростислав скликає князїв і з ними йде під Канїв — »и стояша у Канева долго веремя, дондеже взиде Гречникъ и Залозникъ«. Очевидно, каравани були великі, коли приходило ся довго чекати їх переходу[1]). Близших подробиць про них не маємо, лише одну піднесу: князї у сїх звістках посилають ескорту все, коли каравани йдуть до Київа, але се не поворот караванів. В 1168 р. київський князь Мстислав під весну вибираєть ся походом па Половців, аби відстрашити їх від перешкод, які вони чинять торговельним караванам на „Гречеськім пути, Солонім і Залознім", а погромивши Половців, скоро по великоднї зберає князїв наново і висловивши їм свої побоювання, що Половці таки не перестануть чинити пакости „Гречнику нашему і Залознику", іде з ними під Канїв „противу Гречнику". Караван ішов з початком навіґації, і до Київа: очевидно, се йшли каравани, споряджені десь в иньших городах, а не з Київа, як було в X в. Виходить, що се приходили караванами чужоземські купцї до Київа, а наші до них приладжували ся в своїх операціях — ілюстрація до того, що ми вище сказали про пасивність в торговлї Київа часів його упадку. Те саме приходить ся думати й про каравани »залозників«, що як ми бачили — ішли в тім самім часї що й гречники, можливо — з азовського побережа[2]). Натомість не виступають разом з ними каравани „Солоного путя".

В кримській торговлї тих часів руські купцї брали ще діяльну уча́сть, судячи з пізнїйшої звістки Рубруквіса. Він дає взагалї хоч не богаті, але все таки найбільше цїнні вказівки про каравaнову торговлю середини XIII в. Руські купцї приходять з Руси (української) і з північних країв до Криму; з Криму ходять купцї на Русь і до північних країв. Каравани сї сухопутні, не річні, які бачили ми в X—XII вв. Русини, каже Рубруквіс, привозять футра — головний свій товар, па запряжених волами возах. Такими-ж возами возили вони з кримських озер сіль[3]). Отже торговельна дорога йшла на Перекоп. Руські купцї, що хотїли з кримських портів іти з своїми товарами за море, мусїли пересїдати на чужі кораблї. Можливо, ся обставина, що па місце берегового (каботажного) перевозу, який бачимо в X в. (здовж чорноморського берега до міст подунайських і до Царгороду), торговельні дороги йшли тепер впоперек моря,

[1]) Іпат. с. 361, пор. 360 і 270.
[2]) Пор. караван з Подоня в Іпат. с. 429.
[3]) Ор. с. с. 218 і 219.

digitized by ukrbiblioteka.org

кудою руські дніпровські човни не могли йти, — вплинула на заміну річної Дніпрової дороги на сухопутну, на Перекоп. Міг на се вплинути також упадок торговельних стацій на нижнім Дніпрі, Олешя передовсім[1]). Може бути одначе й те, що в XIII—XIV вв. якийсь час попри сухопутну комунікацію держала ся ще й річна — Дніпрова; в кождім разї одначе перевагу взяли сухопутні вкінцї дороги.

Головною з них була кримсько-дніпровська, на Перекоп. В першій половині XVI в. вона зветь ся „дорога звыклая з давныхъ з вечныхъ часовъ", „дорога стародавная". Ішла з Перекопу на дніпровський брід Тавань, недалеко давнього Олешя, і відти на Черкаси, Канїв і Київ[2]). Звістний уже нам мемуарист середини XVI в. Михайло Литвин каже, шо на Тавани стояв будинок мурований, званий Витовтовою банею, і що купецька традиція памятала, що там була давнійша митна комора в. кн. Литовського[3]). В документах бачимо сю караванну дорогу, як звичайну й утерту, при кінції XV в.[4]). Дорогу сю часом проходили цїлу сухопутем, часом на середнім Дніпрі перепаковували ся на човни; так плили часом також від Київа Десною на московську границю[5]). Иньша дорога з Перекопа, поминаючи поднїпровські городи, провадила на верхіве Самари — т. зв. Муравським шляхом, і потім на Путивль і Брянськ[6]). Після татарських погромів кінця XV в. вона стала одначе дуже небезпечною, й її уживали з великою обережністю, коли хотіли обминути литовські замки[7]).

---

1) З уривкових звісток, які ми маємо (зібрані у Гайда II с. 387), видко, що під татарською зверхністю Олеше вело дуже трівожне і непевне житє. Там була ґенуезька осада, але вкінці Татари зруйнували город, і ґенуезьке правительство заборонило своїм людям там осїдати. В першій половині XV в. поодинокі ґенуезькі неґоціанти пробували відновити тут осаду, але се не вдавало ся.

2) Книга посольская метрика в. кн. Литовскаго, вид. Оболенским і Даниловичом (1843) с. 27, 29. Рулїковский ор. с. каже, що з Тавани їхали на Торговицю на Синюсї, і відти на Черкаси. Таке збочіннє одначе досить мало правдоподібне.

3) Ор. с. с. 35 = Мемуары къ исторіи Южной Руси I с. 51.

4) Памятники сношеній Москов. госуд. съ Крымомъ I с. 222 і 261 (тут альтернатива — їхати на Тавань або на Очаків, але ся остання можливість залежить від спеціальних обставин посольства).

5) Архивъ Югозап. Россіи VII, I с. 72—3, 96, Памятники с. 222, пор. низше, с. 11 — епізод з р. 1570.

6) Див. маршрут в Памятн. сношеній съ Крымомъ II с. 612, пор. т. I с. 213. Про Муравський шлях див. Книгу большаго чертежа с. 8 і далї, і мою статейку: Козаки в 1470-х рр. (Записки т. LVI і Розвідки й матеріали т. V).

7) Коли каравани, пише Михайло Литвин, оминаючи дві пере-

З Київа крім перекопської була ще дорога на Білгород[1]). В XVI в., по зруйнованю останнього замка в полудново-західнїй Київщинї — Звенигороду, вона дуже підупала, але давнїйше, по Витовтових заходах в степах, а перед спустошеннями починеними Менґлїгераєм, в сїм напрямі мусїли бути також живійші зносини. В XVI в. держала ся память про старі комунїкаційні тутешнї дороги (Витовтів міст і баня на Богу у Броньовского)[2]). З XV маємо звістки про порти й замки польсько-литовські на божсько-днїпровськім побережу. До них ще верну ся — тепер лише згадую про се, як натяки на живійший торговий рух з Київа в напрямі полуднево-західнїм перед погромами кінця XV в.

Поменьших доріг, тим меньше — ріжних манівців, яких уживали часом каравани, аби обминути тяжке мито, здиране на тих „звиклих дорогах", не будемо слїдити. Рух на них не був значний. Правительство і місцева адмінїстрація литовсько-польська протеґовала „звиклі" дороги і брала відвічальність за безпечність караванів тілько на вих — коли каравани йшли за відомостяю адмінїстрації й під її охороною. Инакше не тілько побирала з них „промито", але що гірше — поблажливо дивила ся на громленне таких караванів ріжними людьми. Для ілюстрації може послужити досить голосний свого часу епізод про погромленне козаками великого турецько-татарського каравану в 1545 р. Правительство в. кн. литовського на скарги відповіло тодї, що в сїй справі завинили головно самі купцї, бо не хотїли йти давнїм звичаєм на Черкаси, Канїв і Київ, а „опустивъши дороги свои звечистыи, стародавъные, инъшими дорогами незвычайными, где есть великая небезпечъность, съ товари своими пошли". Так потім сї самі купцї в своїм поквітованню мусїли признавати: „уєжджаючи отъ мытъ замъковъ є. милости и опустивши тую звечную дорогу, пошли есьмо зъ местца съ Перекопа не дорогою, черезъ поля яловые, где николи купъцы, предкове наши, ани мы сами не хоживали". Тут на ур. Санжарові (на Ворсклї, коло

прави на Днїпрі й не хотячи платити мита в. кн. Литовського, від Перекопу ідуть в долину і потім через дикі степи йдуть у Московщину на Путивль або вертають ся сею дорогою, то часто трапляєть ся, що їх грабують ріжні люде та розбійники, що волочать ся в сих краях — ор. с. с. 36 = Мемуары І с. 52. Пор. дальше поданий епізод і Памятники І с. 484, Акты зап. Россіи І ч. 151.

[1]) Пор. Памятники снош. съ Крымомъ ІІ с. 337 (про проєкт дороги з Білгорода просто на Путивль, очевидно — поминувши литовські замки) і Посольская книга І с. 271.

[2]) Пор. т. IV с. 265 і 475.

digitized by ukrbiblioteka.org

нинїшної Полтави) й погромили їх козаки[1]). Правительство литовське вправдї дало вкінцї відшкодованнє купцям, аби не дражнити Татар і Турків, але тільки з ласки, і пограблені купцї мусїли дати те поквітованнє і там признати свою вину: що на тій офіціальній київській дорозї вони й иньші купцї ніколи не мали ніяких прикростей і шкоди, а потерпіли тепер через те, що пішли „полями, не дорогою". А правительство в. кн. Литовського поручало хану, аби не було таких історій, — наказати купцям, щоб вони „шли бы съ куплями своими дорогами стародавъными, яко и первей бывало; и коли они до паньства е. милости пойдуть и на Тавани будуть, они бы нехай упередъ до воеводы (київського) и старосты е. милости черкасъкого и каневъского водлугъ давъного обычаю посылали, и о себе имъ знати давали, а воевода и староста черкаскій[2]) мають противъко ихъ посылати и ихъ выпроважать и казать провадить — естли въ паньство нашо, або до земли Московское"[3]). В противнім разї правительство не приймає за себе ніякої відвічальности за цїлість караванів[4]).

Рух на тій „стародавній" дорозї перекопсько-київській був досить значний, навіть по татарських спустошеннях кінця XV в., а перед тим ще більший, і вона мала дійсно значіннє головної артерії для цїлого Поднїпровя. До нас дійшли арендні контракти тутеш-

---

[1]) Книга посольская I с. 26 і 29—30.

[2]) Старостою канївським і черкаським в тих часах бувала звичайно одна особа, як знаємо.

[3]) Книга посольская I с. 27.

[4]) Зачіпка з адмінїстрацією, або не додержаннє правил служило просто знаком для ріжних спеціялїстів від „луплення" караванів, і навіть сама адмінїстрація могла давати такий знак їм. Так в 1570 р. на соймі була справа турецьких підданих Вірмен з київським каштеляном Сопігою. Купцї закидали йому, що то за його наказом або позволеннєм погромили їх козаки, коли вони, спустивши ся на його запевнення безпечности й обіцянку дати їм своїх провідників і комягу (великий човен), пустили ся з Камінця до Московщини на Київ. Сопіга відповів, що він, навпаки, не позволяв купцям іти за московську границю, з огляду на війну з Москвою, і казав або вертати до Камінця, або йти на Вильно. Купцї тодї без позволення київської адмінїстрації пішли Десною до московської границї, і коли остерський староста також їх не перепустив, в ночи обійшли Остерський замок, і пішли далї, але тут їх зараз погромили козаки. Супроти того скарга купцїв була відкинена, але справа виглядає все таки дійсно так, що козаки їх погромили „за ведомостю и порозуменемъ або за росказанемъ" київської адмінїстрації, як казали купцї. — Див. мою статейку „Київський каштелян і козаки" в Записках Наук. т. ім. III. т. VI.

нього мита, безпосередно по перших татарських нападах, коли не знали ще, що сї напади стануть хронїчними, і виходили з рахунку давнїйших доходів. Київське мито з вишгородським і житомирським видержавлено в 1486 р. за 950 коп широких грошей річно; мито путивльське, разом з корчмою, за 360 коп річно; мито брянське, з корчмою і перевозом і доходом від ваги — за 120 коп річно[1]). З сих цифр насамперед бачимо, що торговельний рух на Поднїпровю концентрував ся головно в Київі (мито путивльське супроти київського значно низше, як бачимо, а що мито житомирське попри київське мало підрядне значіннє, так само як і вишгородське — се видко з инших вказівок)[2]). Далї, бачимо також, що сей рух був дуже значний. Сама по собі цифра 950 коп річного митного доходу досить висока. Коли нпр. числити мито більше меньше на $2^1/_2$—$3^0/_0$ вартости (судячи з того що головне мито в Київі в серед. XVI в. рахувало ся по 2 гр. від копи, і так брали від караванів і взагалї приїзжих купців, а свійські мита не платили), то прийдеть ся, рахуючи кошти адмінїстрації, числити товаровий оборот річно на яких 35 до 40 тисяч коп. Але ся цифра також висока і релятивно: західні комори (Берестє, Дорогичин, Більськ і Городно) в тім самім часї було виарендовано за 1100 коп річно, а мито луцьке — за 1525 коп річно[3]).

Татарські погроми кінця XV в. сильно підрізали сю полудневу торговлю. Мито далеко не доносило давнїх сум, і арендарі не хотїли брати його. До того ще прилучило ся і вигнаннє з в. кн. Литовського Жидів, що займали ся державленнєм мит. Правительство стало адмінїструвати мита само, але доходи дали далеко низші суми — київське мито дало за рік 1498 коло 380 коп, а з промитом понад 500, за 1499 — 758 коп; путивльське 377 кіп; луцьке мито в тім самім часї було державлене за 500 коп, а західнє (Берестє — Городен) — за 430 коп[4]). Але в 1506 р. київське мито видержавлено підприємцеви Жидови за 700 коп річно (і то з задержаннєм ще ча-

---

[1]) Бершадскій, Документы и регесты къ исторіи литовскихъ Евреевъ I с. 10, 11, 13. В сих контрактах маємо, очевидно, стару норму доходів, бо з огляду на погроми, „для исказы поганское, што се мыто нашо вменшило“, зроблено арендарям иньшу пільгу: до арендних років додано по чотири місяцї безплатного державня мит.

[2]) Каравани на Житомир ходили дуже рідко — в 1532 р. казали, що за двадцять лїт на Житомир перейшло тільки два каравани — Архивъ Югозап. Россіи VII. I с. 146.

[3]) Бершадскій ор. с. ч. 14, 15 і 22.

[4]) Акты лит. рус. госуд. I ч. 54, 56, 57, 60, 64.

digitized by ukrbiblioteka.org

стини „аргиша“ — караванного мита)[1]). Луцьке державлено в тім часї по 800 кіп. Берестейське (з Дорогичином) по 400 (але уважаючи на умови контракта треба його властиво числити значно вище — може до 500 коп навіть)[2]).

Таким чином і по Менглї-гераєвих погромах Київ, хоч і потерпів в своїй торговлї, все таки задержав ся на позиції одного з головнїйших торгів, чи лїпше сказати — торговельних стацій. Бо торговля ся в переважній масї транзітна: київська дорога при всїх недогодах зіставала ся ще найбільше безпечною для східнїх товарів, і сюдою ішли товари в московські, білоруські й литовські землї, і навіть для балтийського експорту. Михайло Литвин каже про Київ, що він богатий на чужосторонські товари, бо нема звичайнїйшої дороги, як старинний, давно проторений і здавна звістний шлях з чорноморської Кафи через перекопські ворота на таванський перевіз і відти степом на Київ: „що тільки йде з Азії, Персії, Індиї, Арабії и Сирії на північ в Московщину, Псков, Новгород, Швецію і Данїю східнього товару — дороге камінне, шовк і золоткані матерії, кадило і темьян, шафран, перець і иньше корінне“, — йде тудою[3]). Се оповіданнє мусимо вважати вірним образом сеї торговлї для середини XVI в.

Переважне значіннє для неї мав торг московський. Се виступає в наших джерелах з усею виразністю. Не кажучи вже про ріжні епізоди, де ми стрічаємо ся з караванами, що йдуть в Москву або з Москви[4]), і загальнїйші характеристики поднїпрянської караванної торговлї в описях поднїпрянських замків та иньших джерелах представляють московський торг головним огнищем сеї торговлї: в гору Днїпром ідуть каравани зі східнїми товарами до Москви, в долину Днїпром ідуть каравани з московськими товарами в Крим чи в турецькі міста. „Кгды купъцы чужоземъцы идуть в корованехъ з Турковъ, з Орды, з Москвы, дають воеводе мыто головъное отъ копы по 2 гроши, а к тому поклонъ по доброй воли дають: з Турковъ идучи речами едвабными, а з Москвы собольми и иньшими товары

---

[1]) „А который аргишъ тыми разы пришелъ до Кіева, тотъ аргишъ выняли есмо на насъ, а мытнику Шамаку въ тотъ аргишъ не надобѣ вступати ся и мыта съ тыхъ купцовъ брати“. Я не знайшов об'яснения сього слова, і тому ставлю здогад — чи не походило воно від Арґішова — мунтанської столиці?

[2]) Акты Зап. Россіи II ч. 1, Акты Юж. і Зап. Рос. II ч. 82—84, 86.

[3]) Ор. с. с. 35 = Мемуары Юж. Россіи I с. 51.

[4]) Ми вже бачили кілька таких епізодів; в джерелах маємо їх більше.

тамошъними“, каже люстратор 1552 р., описуючи доходи київського замку, і теж більше меньше кажуть люстрації иньших подніпрянських замків: в гору ідуть товари „ординські“, очевидно до Москви, в долину „московські“[1]). Найчастїйше виступають в наших звістках купцї турецькі й татарські, себто піддані султана й кримського хана, що ідуть до „Москви“ з східнїми товарами, а звідти потім везуть товари московські, як читаємо в однім актї про козацькі погроми, що вони „громили по колку кроть корованы купъцовъ турецъкихъ и перекопскихъ, которые того году инъшие шли зъ Орды къ Москве черезъ поля, а инъшие вжо зъ Москвы назадъ до Орды“[2]).

„Москву“ туж одначе треба розуміти в ширшім значіню — як землї Московської держави, до котрої тодї (в серединї XVI в.) належав також Новгород і Псков і Смоленськ з горішнїм Днїпром. Каравани сюди мусїли йти з Київа в гору Днїпром, і сею дорогою, на Смоленськ і Новгород, транспортували ся східні товари далї в балтийські порти, як каже зовсїм правдоподібно Михайло Литвин[3]). Се було продовженнє — слабоньке тільки, старої великої торговлї на „пути изъ Варягъ въ Греки“, і східнї товари мусїли бути головною рубрикою серед тутешнього товарового довозу з полудневого Днїпра. Але се не було одиноке джерело східнього товару для тутешньої торговлї, бо він ішов також Волгою з передньої Азії, і в часах по прилученню псковсько-новгородських і смоленських земель до Москви, волзька торговля, що була в руках купців московських, мала всї шанси брати, що далї, рішучу перевагу над днїпровським транзітом. Головним-же торгом для нашого днїпровського транзіту була безперечно сама Москва. Сюди каравани з Київа йшли Десною на Остер, що стояв при московській границї, й на Чернигів — такий маршрут ми дійсно стрічаємо в наших документах[4]). Сюди-ж ішла згадана вище дорога з Перекопа на Путивль, „полями“.

Про склад такого більшого каравана з тих часів може нам дати досить добре понятє караван, розбитий козаками на Санжаровім в 1545 р. (тому досить добре нам звісний з дипльоматичної кореспонденції)[5]). Ішов він до Москви; на чолї його стояв „стар-

---

1) Архивъ Югозап. Россіи VII. I с. 112, пор. 82, 96, 595.

2) Посольская книга I с. 20.

3) Про західню торговлю Смоленська і Новгорода працї: Голубовского Исторія Смоленской земли і Никитского Исторія эконом. быта В. Новгорода.

4) Див. нпр. маршрут кримських „послів і гостей“ з Москви до Київа, з 1510 р. — Акты Зап. Рос. II с. 74, пор. вище епізод 1570 р.

5) Посольская книга I ч. 22—26.

digitized by ukrbiblioteka.org

шний купецъ у головахъ“ — Хаджи Велї, турецький купець з Царгорода; крім нього богато иньших, з яких по імени названі пятнадцять купців царгородських, вісім купців з Кафи — Турків і Вірмен, турецьких підданих, і четверо татарських, з Кіркйора, що везли з собою гроші кримського хана — правдоподібно на закупно московських товарів; крім того були ще купці иньші, не названі поіменно. Караван був великий і многолюдний, тому й осьмілив ся йти „яловими полями“, і навіть, як оповідали козаки, стрівши козаків-промисловців на дорозї, напав на них і погромив[1]), але потім напали на них иньші ватаги, з більшими силами, і погромили караван. Що в нім було, по части можемо судити з тих річей, які знайшли ся ся ще у козаків при слїдстві: оксамит в штуках і в „газуках“, золототканий і без золота, в ріжних кольорах; камка — шовкова матерія сильнійша (перське „камха“), звичайно з кольоровими взорами, часто ткана золотом або сріблом, ріжних сорт: „бурска“ (від Бруси, на малоазійськім березу), кухтерь (кахтир, кіхтир, особливо сильна сорта камки), „наклеювана“ (клесна, підлїйша); тафта (перс. тафте) лекша шовкова матерія — ріжних кольорів, гірший сорт її звав ся китайкою; шовк не тканий (бурський і „чериковий“), на вагу, на „лїтри“. Отже все товари шовкові[2]). Чи цїлий караван тільки їх лише віз, се одначе сумнївно. Загальну вартість товарів його купцї рахували на 862 тисячі — не сказано, чого; як турецьких аспр, то було-б се коло 20 тис. золотих, як московських „денег“, то було-б 8.620 рублїв[3]). Як частинне відшкодованиє (бо самі признавали свою вину в сїм інциденті) купці потім згодили ся взяти від правительства в. кн. Литовського 5.000 золотих червоних, або 3300 коп грошей (6600 злотих).

Шовкові товари, що виступають в сїм епізодї, були одною з найважнійших, може — найважнійшою навіть катеґорією орієнтального довозу. Крім них возили: східне й полудневе коріннє, коври, вироблені шкіри, вироби шкіряні, бавовняні, металїчні. В заміну

---

[1]) Ся точка одначе лишаєть ся неясною; пізнїйше козаки тільки и казали, що думали на сих „караванщиків“, що се вони їх товаришів погромили — ib. c. 26 і 30.

[2]) Про ріжні роди й назви матерій див. Савваитова Описаніе старинныхъ русскихъ утварей, sub vocibus. Костомаровъ Очеркъ торговли Московскаго государства. Alw. Schulz Höfliches Leben zur Zeit der Minnesinger.

[3]) Тодїшнїй московський рубель що до змісту свого відповідає нинїшнім тром рублям. Покупну ж силу рубля 1550 р., особливо в порівнанню з цїнами збіжа, Ключевский числить на 63 нинїшних рубля (Русскій рубль XVI—XVIII в. — Чтенія 1884. I, c. 72).

„з Москви“ везли на полудне передусїм ріжного рода футра, в шкірках і в шубах, і „московські товари“ — шкіру вироблену, також шкіряні вироби, „рибій зуб“, і т. и. „Коли караван іде з Орди, старостї дає такі дарунки, каже люстрація черкаського замку: камка александрійська на золотї, лїтра шовку, ковер, тижми (черевики), тебеньки (шкіряні убори для коня), сафян; підстаростї від каравану: чамлят („чемлїт“ укр. пісень, вовняна матерія)[1]), півлїтри шовку, гривенка (пів фунта) перцю. А коли караван іде до Орди, тодї старостї від каравану: шуба лисяча „завийскова“ (від вия, шия — з певних частей шкірки), сагайдак, сїдло, шлик (шапка) лисячий“[2]). А от як вичисляє товари „турецькі“ й „московські“ трохи пізнїйша (1569), але на давнїйшій практицї оперта тарифа мита волинських і підляських комор[3]):

Товари турецькі: камка шамська, куфтир, байберка (матерія з крученого шовку, часом з золотом, відти наш байбарак — шовковий або брокатовий кафтан), китайка бурська, турецька і бробиха, фарар (матерія тоїж вартости що китайка), чамлет, мухояр (матерія бавовняна з вовною або шовком), кіндяк (бавовняна матерія, на підшивки), шовк бурський і царгородський на лїтри, бавовна на камнї, пояси (чинкатори — cingatura) — золототкані, шовкові й бавовняні, коври, конї й кінські убори — кутасп, сїдла, узди, футра рисїв, росомах, лисів, сафян, фарби, ляк, клей, корінне: шафран, імбир, цинамон, гвоздики, мушкатний горіх, кміп, перець, кадило, ладан, мігдали, риж й ин.

Товари московські: футра в шкірках („сороках“ — по сорок штук) і в шубах та ковнїрах — соболї, куницї, горностаї, норки, видри, медведї, бобри, вовки, песцї, лисицї, білки й ин., юхт (виправлена шкіра), „рибій зуб“.

---

[1]) Ой скинув чумак свитку ще й чемлїт,

Припадає к сирій землї, бо болить живіт — пісня яку я чув за молодих часів від батька (з Київщини). Поясненння сього слова я не знайшов в лїтературі, але значіннє його ясне: се італ. ciambelloto, zabiloto, нїмецьке kamelott, що толкуєть ся звичайно як матерія з верблюжої вовни, але означає сукенце з козячої (може й верблюжої вовни) вироблюване в Мал. Азії — pannus hircinae lanae, capre di quella fano li ciambelotti (текст у Гайда II с. 693). Правдоподібно се т. зв. козячий пух, як його звуть в сучасній российсько-оріентальній торговлї — мягке, волохате сукенце.

[2]) Архивъ Югозап. Россіи VII I. с. 82.

[3]) Видані — волинська в Памятниках кієв. ком. II² ч. 559, підляська у Довнара-Запольского Госуд. хозяйство в. кн. Литовського дод. 4 (на жаль не в автентичній формі).

digitized by ukrbiblioteka.org

Участь місцевої, української людности в сїй торговлї була тодї, як я вже сказав, дуже мала. Перед київським погромом 1482 і спустошеннєм Київщини вона мусїла бути більша. В однїй грамоті ми маємо згадку, що за Казимира Ягайловича в Київі був склад заграничних товарів, як і в Луцьку, то значить, що всї заграничні купцї могли з своїми товарами йти тільки до Київа й тут спродавати свої товари, а транзітом з ними йти не могли[1]). Виїмок робив ся тільки для турецьких купцїв, що прибували з турецькими послами (посольства взагалї в тих часах використовували ся для купецьких цїлей, а особливо посольства турецько-татарські й московські. Така привілеґія складу (про неї будемо говорити ще низше) давала ся в інтересах місцевих купцїв: заграничні купцї, не маючи права перевоза транзітом, мусїли продати товари місцевим купцям. Таким чином київські купцї XV в. мусїли-б бути посередниками в торговлї купцїв московських з купцями східнїми. Можна одначе сумнївати ся, чи з такого права складу, коли воно дїйсно було, робили Кияне повний ужиток. Ми маємо звістки Контаріні з 1474 р., отже ще перед погромом, і він оповідає про московських купцїв, що через Київ ішли з товарами до Криму: сюди приїздить, каже він, богато купцїв з північної Руси (Rossia alta, що означає очевидно також і купцїв московських)[2]) і караванами їдуть до Кафи[3]). В тих привілеґіях і пільгах, які давали ся Київу після його погрому, нема ніяких вказівок на право склада, анї на якусь участь київських купцїв в транзітній, заграничній торговлї: іде мова про торговлю внутрішню, увільненнє київських купцїв від мит на коморах Київської землї, а потім і цїлого в. кн. Литовського, та про ріжні доходи від заграничних купцїв, що приходили до Київа[4]). Не можна, розуміє ся, вповнї покласти ся на таке замовчаннє, але в кождім разї якусь виднїйшу участь київських купцїв в заграничній торговлї при такім мовчанню трудно припустити — в першій половинї XVI в. спеціально. Описи й инь-

[1]) Skarbiec diplomatów ч. 2096 — відповідь в. кн. Олександра московському послови з р. 1496 — на жаль, вона досї не опублїкована в автентичній формі, а на переклади й реґести Даниловича не завсїди можна спускати ся (в московській редакції — Памятники сношеній съ в. кн. Литовскимъ, с. 225, нема згадки про київський склад). Коротша згадка про київський склад в пізнїйшій відповіди, з 1499 р. — Акты Зап. Россіи I ч. 154: „а тамъ въ нашой земли: въ Кіевѣ и въ Луцку склады издавна бывали всякимъ купцомъ заморскимъ“.

[2]) Пор. його оповіданнє про торг футрами в Московії — розд. VIII.

[3]) Библіотека иностр. писателей о Россіи с. 135.

[4]) Акты Зап. Россіи I ч. 120, 149, 207.

ші джерела середини XVI в., окрім оплати мита, також говорять про ріжні зривки від приїзжих купців і караванів, але нічого не згадують про участь місцевої людности в сїй торговлї. Окрім мита, каравани складали місцевій адміністрації дарунки за опіку й охорону (иноді за се діставали від неї потрібні запаси поживи, або робили їм учту); брала ся з них т. зв. „обвѣстка" — певна оплата при оповіщенню по приїздї; провідників до караванів і людей до човнів, коли хотїли їхати водою, купцї мусїли брати з людей місцевих, і човни від них. В Каневі нпр. се було привілеґією міщан: „наймают ся подъ нихъ с човънами мещане тутошные тяглие, а земянъскимъ ани жадънымъ инымъ найматися не вольно", в Черкасах — самих Черкашан; завдяки тому можна було, розуміє ть ся, жадати цїни можливо високої, і зривок сей уважав ся так значним, що староста від себе вже брав з кождого такого наймленого човна від його властителя по золотому[1]). В Київі була уставлена висока такса — дванадцять коп грошей на іновірних купців (Турків, Татар і Вірмен), зловлених на інцестї, а тому що купцї, аби меньше платити мита, переладовували вози, переїздячи Київ, була практика, що коли віз уломить ся під тягарем на київських горах в границях міста, від Золотих ворот до р. Почайни, то весь той віз із товаром забирали на київського воєводу „подле киевъского права"[2]). Михайло Литвин оповідає, що від перехожих караванів в Київі потягають значні зиски воєводи, митники, купцї, міняйли, властителї човнів, фірмани, корчмарі й шинкарі, й т. п.[3]).

Одинока галузь заграничної торговлї, що вела ся місцевою людністю й для потреб її, се була торговля сілю. Сіль на Поднїпрове в XVI в., як і давнїйше, в XI—XIII в., приходила двома дорогами — сіль „біла" — топчаста, в „головажнях", галицька, що приходила сюди з Поділя, і сіль чорноморська, що приходила „знизу"[4]). Ся остання ішла з двох джерел — з кримських озер, „з Перекопа", і з чорноморських лиманів. Михайло Литвин, мішаючи се до купи, каже, що сіль привозять з таврійських лиманів званих Качібейськими: за десять стріл, славних київських стріл, з орлиними

---

[1]) Архивъ Югозап. Россіи VII. I с. 82—3, 96, 112, 595, II с. 369 (kolinskich тут — читай kafinskich очевидно).

[2]) Акты Зап. Россіи I с. 194 і 195, Литов. Метрика I с. 578, практику сю потверджують звістки Михайла Литвина і Герберштайна — Fragmina с. 36 = Мемуары къ ист. Южной Руси с. 52, Матеріалы по исторіи Кіева с. 9.

[3]) ор. с. с. 36 = Мемуары I с. 52.

[4]) Архивъ Югозап. Россіи VII. 1 с. 112.

digitized by ukrbiblioteka.org

перами, Татари позволяли набирати цїлий човен солею, каже він[1]). В дипльоматичній кореспонденції середини XVI в. маємо близші звістки про довіз солї з Качібею: „соляники“ приходили туди з Київа і Луцька, і за оплатою „стародавнього мита“ мали свобідно наберати сіль: кримський хан відповідає за їх безпечність і забезпечає їм „сторожу людей наших“, тільки козакам не ручить безпечности, противно — скаржить ся, що їх соляники, приходячи по сіль, побивають і беруть в неволю його Татар[2]). Партиї соли, що везли сї соляники, звали ся десятками[3]). Сіль ішла в гору Дніпром, возами й барками (комягами) до Київа, і дальше — на Днїпру й Припети, на Мозир, до Білої Руси[4]).

Окрім соли з низу ватаги „уходників“ привозили з степових промислів в значних масах мід, віск, сало, мясо, шкіри й особливо рибу — щуку, коропів, лещів, сомів і красу Днїпровського пол́ову — осетри; рибу сю везли сьвіжу, вялену й солену, в бочках[5]). Риба ловила ся також в великих масах і вище, в околицях Київа, і особливо на Припети, на устю р. Тура: Михайло Литвин оповідає, що там з початком марта риба йшла нечувано збитою масою, і туди на сей час масами з'їздили ся купцї по рибу (він каже, очевидно — побільшуючи, що за день наповняли там рибою до тисячки возів)[6]). Крім місцевої людности на сї промисли приходили люде з горішнього Днїпра — з Мозира, Бихова, Могилева, „й иньші чужогородці“, що оплативши ся старостам за право промислу і віддавши потім певну частину здобутого (черкаський староста нпр. брав восьму частину „з рыбъ, з сала, з мяса, зъ кожъ и зо всего“), везли потім продукти собі до дому[7]).

Мід в великих масах споживав ся в поднїпрянських містах, по корчмах; в Черкасах старости навіть не позволяли міщанам возити мід до Київа, анї продавати кому, тільки заберали до корчом, по певній примусовій цїнї[8]). Збіже мусіло приходити в значних масах

---

[1]) ор. с. 34 = Мемуары I с. 50, пор. 48.

[2]) Посольская книга I с. 22 і 67.

[3]) Архивъ Югозап. Рос. VII. 1 с. 83.

[4]) Ibid. с. 618.

[5]) Архивъ Югозап. России VII. I с. 85 і 86, 112, Акты Зап. России I с. 194, Fragmina с. 34 = пор. Мемуары Юж. Руси I с. 49—50.

[6]) l. c. = Мемуары I с. 49. Що на устє р. Тура (котрий саме з притоків Припети тодї так називав ся, не знати) дїйсно з'їздили ся по рибу, видно і з мозирської люстрації — Архивъ VII. I с. 618—9.

[7]) Архивъ VII. I с. 85.

[8]) Архивъ Югозап. России VII. I с. 83 і II с. 357, Акты Зап. России II с. 353.

з горішнього Дніпра, бо в першій половині XVI в. хлїборобство в Київщині так упало, що навіть для тутешнїх залог привозили хлїб з північних волостей Дніпром[1]). Черкаські міщане, як оповідають, везуть до Київа мід і рибу, щоб купити собі „жита і иньших живностей"[2]) — очевидно, теж привозних переважно. Одначе й залюдненне тутешнє в першій половині XVI в. було таке слабе, що цїла та місцева торговля, абсолютно взявши, була зовсїм не велика. До експорту з місцевих продуктів в сїм часї міг іти віск і шкіри; з кінцем XVI в. розширяєть ся на Поднїпрянську Україну вивіз лїсових продуктів, але про нього будемо говорити низше. Тут згадаю іще про оден місцевий продукт, що далї служив sui generis важним продуктом заграничної торговлї — був ним невільник.

Про торговлю невільником в давнїйших столїтях була мова на своїм місцї[3]). Уже в X—XII вв. кримські міста й Царгород були великими торговищами для руського і взагалї східно-европейського невільника, що в великім числї довозив ся чи то руськими купцями, чи то Половцями, що продавали в кримські міста людей, взятих в полон під час їх нападів. Заснованнє в Криму італїянських кольонїй і торговищ росширило й оживило торг східноевропейським невільником — його почали вивозити в великих масах в західні порти Середземельного моря. XIII—XV столїтя були часом нового розвою невільництва в краях Середземельного басейна; під впливом ріжних чинників, а передовсїм — запотрібовання й браку робітника, розвиваєть ся там попит на невільника, і його в великих масах починають довозити з ріжних „невірних" країв — католики, як ми знаємо, не могли бути, в прінціпі, рабами, а що до невірних зачисляли всїх не-католиків, тож не було перешкод в уживанню нашого невільника. Венеція і Ґенуя в XIV—XV вв. були як раз найбільшими торговищами невільників[4]), і поруч ріжних иньших невільників — татарських, черкеських, болгарських і т. п., вони вивозять в західні порти також в великім числї невільників і невільниць з наших країв, тим більше що татарські напастники постачали їх в великім числї, а по-

---

[1]) Архивъ Югозап. Россіи VII. I с. 80, пор. Акты Зап. Россіи II с. 347.

[2]) Архивъ Югозап. Россіи VII, II с. 367.

[3]) Див. т. I² с. 250, 256 і далї.

[4]) На підставі побраних державним скарбом оплат з рабів нпр. числять число рабів в Ґенуї 1397 р. на 3.400 голов, — Cibrario Della schavitù e del servaggio. В Венеції невільників було так богато, що в 1368 р. там спокій горожан був ними загрожений — Lazari у Гайда Levantehandel II 548 (спеціальний екскурс про торговлю невільником).

digitized by ukrbiblioteka.org

пит на них був навіть більший ніж на иньших. Тана і Кафа були головними експортовими місцями, а як широко вів ся сей експорт, показують сучасні корабельні приписи, що забороняли з санїтарних мотивів везти на поменьших ґалєрах більше як 30 невільників, а на більших — найвище 60[1]).

В XIV—XV вв. торг чорноморським невільником захоплює цїле побереже Середземного моря. Нпр. статистика невільників з крайнього кута Середземельного моря — Русільона, на французько-гішпаньскім пограничу, для XV в. виказує цїлу третину рабів з чорноморських країв, і близько четвертину — невільників „руських" і „білих Татар" — себто татарських невільників з земель українських і великоросийських. Цїна на них була найвища — за них платили 50 до 100 лїврів, тим часом як за иньших не платили вище 60 лїврів[2]). В Італїї цїни були значно вищі й ішли тягом в гору — в XV в. платили по 30—50 дукатів і вище, і найдорожше платять ся знову таки руські невільники, а ще вище невільницї — платили за них часом до 100 дукатів; цїнили їх за красу, тому уживали ся вони не тільки до роботи, а й на иньші цїли. Фльорентийська патриціанка сіньора Строццї дає нпр. такі науки свому сину (лист з 1455 р.): „як ожениш ся, тобі буде потрібна невільниця; напиши, яку схочеш — чи Татарку — вони витривалі на роботу, чи черкеську — всї вони визначають ся здоровем і силою, чи руську — з Росії, що визначають ся приємністю й красою (sono piu gentile di compressione e piu belle)"[3]). Панї Строццї вкінцї радить синови купити Татарку — з мотивів господарських, але упадок родинного житя і моральности тодї власне піддавав иньші мотиви попиту. І власне в XV в. появляєть ся на італїянських торгах в великих масах руський невільник, особливо невільницї: їх бувало все значно більше ніж мущин (кілька разів більше), і пересічно вони цїнили ся дорожше. Положеннє їх зрештою при тім всїм і в сих цивілїзованих краях, серед розцьвіту італїанського відродження, зовсїм було незавидне: їх трактовано з цїлою консеквенцією старого прінціпа, що невільник становить тільки річ і власність сього пана, і хоч їх часто хрестили (а в Фльоренції

[1]) Pardessus Collection des lois maritimes IV c. 515 і далї.

[2]) A. Brutails Etudes sur l'esclavage en Roussilon du XIII au XVII s. — Revue historique du droit français, 1886, VII, витяги у Лучицкого: Русскіе рабы и рабство въ Руссильонѣ въ XIV и XV в. — Унив. изв. київські 1886.

[3]) У Лучицкого Рабство и русскіе рабы во Флоренціи въ XIV и XV вв. — Унив. извѣстія київські 1885.

охрещеннє навіть вимагало ся приписами), ся католицька віра не причиняла ся зовсїм до набутя якихось людських прав. Всякі роди кари були дозволені панови супроти невільника, і навіть забитє його не уважало ся переступом. За те незвичайно острі кари — аж до кари смерти, накладають сучасні кодекси за нарушеннє прав власности пана над невільником — крадїж його і т. п.[1]).

Замкненнє Чорного моря для італїанських купців в другій половині XV в. (властиво від коли Турки здобули Царгород) ослаблює експорт чорноморського невільника. Уже в 1449 р. венеціанський сенат застановляєть ся над справою довозу невільників супроти скарг на все більший брак невільника[2]). Ґенуезцї пробовали урядити експорт невільника з Кафи суходолом, через Галичину, і кілька звісток про таке транспортованнє невільників сюдою маємо з 1460—70 рр.[3]). Упадок італїанських чорноморських кольонїй в 1470-х рр. задав останнїй удар сьому торгу їх, і в звязку з сим упадає невільництво в Італїї з кінцем XV в. В XVI – XVIII вв. на західнїм побережу Середземельного моря воно ще істнує правно, але в житю невільники стрічають ся все рідше.

Далї вивозив ся натомість чорноморський невільник, як і перед тим, на східнї торговища. В великих масах вивозили невільника до Єгипту — там окрім робітників куповано невільників, уже від XIII в., до султанського війська, т. зв. мамелюків, в великих масах: в XIV в. річний довіз мамелюків до Каїро досягав 2.000 голов! Сюди отже вивозили більше мущин, як невільниць, і для мамелюцького війська особливо пожадані були Татари — за них платили 130—140 дукатів за голову[4]). В великих масах вивозили чорноморського невільника до Туреччини, Малої Азії. В великім числї уживали їх в своїх господарствах самі кримські Татари. Михайло Литвин, що з гіркою іронією росписуєть ся про сей масовий вивіз невільника, каже, що й тут наші земляки мали дуже добру, хоч не дуже похвальну для них самих репутацію: при продажі невільників, каже він, продавець викликає, що се невільники нові, ще не попсовані, з землї королївської (Литовсько-польської держави), а не московської — бо москов-

---

[1]) Цитовані розвідки Чібраріо, Брютайля, Лучицкого.

[2]) У Zanelli Le schiave orientali in Italia — Nuova Antologia 1868 с. 244.

[3]) Див. привилей Казимира для Ґенуезцїв 1466 р., що уставляє осібне мито від голови кождого невільника перевезеного через землї Польщі — оден золотий: Akta gr. i ziem. VI ч. 67 і витяги з львівських міських актів у Лозїньского Kupiectwo с. 430 і Кутшеби ор. с. с. 72.

[4]) Пільоті у Гайда ор. с. с. 546.

digitized by ukrbiblioteka.org

ські невільники, як брехливі і хитрі, на невільничім торзї мають низький курс[1]). Товар сей, каже він, дорогою цїною купують чужосторонні купцї, що перепродують його потім в дальші краї — Сарацепам, Персам, Арабам і т. д. Торг невільниками іде у всїх кримських містах, а найбільший в Кафі; тут їх часом цїлими юрбами женуть з торговища просто на кораблї, і через те Кафу, каже наш мемуарист, можна назвати огидною ненаситною пащею, що пожирає нашу кров.

Переходимо до Західньої України. Її загранична торговля має для нас остільки більший інтерес, що вела ся з більшою участию місцевої людности, а з тим — мала і для місцевого житя далеко більше значіннє і вплив.

Давнїйші стадиї тутешньої торговлї для нас майже не істнують. Такі пункти, як Володимир, Берестє, Перемишль, Галич мусїли здавна визначити ся своїм торгом, але детальнїйших звісток про їх торговлю ми не маємо майже аж до XIV віка; ми можемо лише виробити собі деякий суд про торговельні дороги, загальні напрями й характер торговлї, та про те значіннє, яке мусїли в нїй мати згадані городи в попереднїх столїтях, і сим поки що приходить ся й задовольнити ся.

Розуміеть ся, торговельна дїяльність сих міст мусїла розвивати ся головно в західнїм напрямі, і на зносинах Київа з центрально-й західно-европейськими землями, на посередництві в них мусїла розвивати власна торговля західно-українських міст. Сї зносини були досить живі, хоч ми й не маємо особливо докладних відомостий про них. Знаємо, що вже в IX – X вв ходили західнї купцї до Київа і взагалї на Русь, а про руських купцїв чуємо, як вони ходять до Кракова й Праги, або привозять свої товари в городи горішнього Дунаю[2]). І з дальших столїть не бракує звісток про живі зносини з Русию західнословянських і нїмецьких земель. Ми бачили вище звістки про торговлю з Київом Реґенсбурґа, торговельного центра горішнього Дунаю, з XI—XII в.; окрім них стрічають ся й загальнїйші звістки про зносини з Русию взагалї. З 40-х рр. XII в. маємо кореспонденцію нїмецького цїсаря Конрада III з цїсарями візантийськими в справі якихось нїмецьких підданих, правдоподібно купцїв, побитих і пограблених на Руси (in Rossia)[3]). Маємо при-

---

[1]) op. c. c. 11 = Мемуары I c. 20.
[2]) Див. т. I² c. 255—6.
[3]) Ottonis Gesta Friderici cap. 23.

нагідні звістки про ріжних подорожних з Руси (peregrinantes de Ruzia)[1]), й торговельні каравани, що на возах везли ріжні товари з Руси й на Русь[2]), а з привилея м. Еннсу (на Дунаю, в Штирії) з 1192 р. довідуємо ся, що німецькі купці, які ходили на Русь з караванами, звали ся спеціальним іменем ruzarii. Вони ходили через Еннс на Русь і з Руси далї в німецькі краї, особливо знов таки до Реґенсбурґа, і привилеї забезпечають їм свобідну дорогу за оплатою певного мита (12 денарів від воза)[3]).

Звістку Карніні про численних купців австрійських, німецьких і польських в Київі по татарськім погромі ми вже знаємо. В давнійших столїтях Польща не мала особливого торговельного значіння: польський хроніст з початку XII в. Мартин Ґаль каже про чужоземних купців, що вони лише в дорозї на Русь переходили через Польщу[4]). Але при тісних політичних і династичних звязях з Польщею вона не могла зістати ся поза обрієм руської торговлї: коли з Руси спроваджували туди навіть майстрів, то певно не обходили ся й без руських товарів. Так само і з Угорщиною. Вже київський книжник XI в. каже кн. Сьвятославу вичисляти предмети угорського торгу (в подунайських городах) — мусів він бути добре знаний. З Західньою Україною Угорщина стояла в найтїснїйших зносинах, і торговля мусїла тут вести ся досить жива. Принагідні звістки потверджують таку апріорну гадку. Так припадком довідуємо ся, що селяне села Залуки, на Тисї, в теп. Саболчськім комітатї при кінцї XII в. (за кор. Емерика) пограбили якихось купців що йшли з Руси[5]) і за те були судом віддані тим купцям головою; очевидно тут мова ту про торговельну дорогу з Руси, з Галича на Синевідсько, з горішнього Стрия[6]). В наданню тогож кор. Емерика остриґомській капітулї на право побирання мита згадує ся про купців з Руси, що везуть свої товари до Пешту, Остриґому й иньших міст[7]). Кор. Людовик в звіснім своїм листї до Дмитра Дедька упоминає ся за

[1]) Scriptores germ. hist. Scr. XII p. 642, див. у Васїлєвского op. c. c. 138.

[2]) plaustra in Ruziam vel de Ruzia tendentia — привилей м. Еннса з 1191 р.

[3]) Привилеї м. Еннса з 1191 і 1192 р. — Archiv für österr. Geschichtsquellen т. X c. 83 і далї.

[4]) Galli Chronicon, вид. 1899 с. 4.

[5]) a quibusdam mercatoribus de Ruscia venientibus, qui rusticos predicte ville super spoliatione rerum suarum in Budensi ecclesia ferri judicio convicerant — Fejér т. VII. V c. 208.

[6]) Пор. т. II[2] с. 470.

[7]) Fejér VII. V c. 143.

digitized by ukrbiblioteka.org

угорськими купцями з Кошиць, що галицькі митники беруть з них мита більші як з польських і иньших чужосторонніх[1]), а в иньшій, виданій тогож року (1344), згадує про купців, що приходять до Угорщини з Руси, Польщі й иньших країв[2]).

Ми дійшли часів, коли галицькі й волинські міста вели вже вповні самостійно сю торговлю з західніми сусїдами, і коло них ся торговля обертала ся. Перше, поки центром східноевропейської торговлї був Київ і вповні домінував над нею, західні українські міста мусїли брати участь в торговлї головно як посередники в зносинах Київа з західноевропейськими землями. Члени руської дружинно-купецької верстви, уміщені по залогах і урядах в більших городах Західньої України, розуміє ть ся, брали від початку участь в сих зносинах і торговлї. Вивозили ся в західні землї східноевропейські продукти — футра, віск, невільники, а також товари, що приходили до Київа й на Русь взагалї зі Сходу і з Візантиї — шовк, корінне, фабрікати; могли йти також і деякі руські фабрікати — нпр. вироби руського золотництва XI—XII в.: недурно Київ і взагалї Русь сих часів представляла ся західноевропейському чоловіку сих часів чимсь невимовно блискучим, роскішним[3]). До тих транспортів, що їшли з Київа, князї, дружина і купцї західнїх українських міст мали що прилучити й свого з того, що здобували з даней, війни й торгів: футра, віск, невільника[4]). Для своїх близших сусїдів — земель польських і угорських, вони служили посередниками в обміні на предмети київської торговлї, київського транзіта. Але досить скоро — ще перед упадком київської торговлї, протеребили західні українські землї й свої власні дороги до тих торгів, звідки приходили візантийські й східні товари на київський ринок — до грецьких портів Чорноморя.

Се особливо важно було для Галичини: супроти непевних, напружених відносин галицьких князїв до київських і близших сусїдів — волинських, для галицької торговлї дуже важно було увільнити ся від залежности від київської торговлї, від можливости замкнення

---

[1]) Fejér IX. I c. 209.

[2]) Ibid. IX· I c. 210, пор. т. IV с. 27—8 і 377.

[3]) Пригадаймо здивованнє Німцїв перед богацтвами Сьвятослава, поголоски про несчисленні богацтва, які дав за свій викуп Володар, або леґенди про скарби, вивезені з Галичини Казимиром — див. т. II[2] с. 64, 415 й ин.

[4]) З товарів, що приходять на Угорщину з Руси, в привилею Емерика згадують ся дорогі футра; між товарами, що приходять до Еннса, віск і шкіри — се мабуть товари з Руси.

границї, і вітворити собі дороги до тих джерел, звідки київські купцї діставали свої товари.

Се до певної міри удало ся галицьким купцям осягнути. Галичина в XI—XII вв. сильно рушає ся на полудне, кольонїзує днїстрянсько-прутське Понизє[1]) й стає в XII—XIII вв. досить міцною стопою на чорноморськім побережу. Дуже правдоподібно, що сей похід на полудне диктували галицьким князям в значній мірі власне торговельні мотиви. В серединї XII в., галицькі князї держали вже в певній залежности від себе устє Дунаю: досить загальні згадки Слова о полку Ігоревім про власть галицького князя на Дунаю потверджують ся оповіданнєм про похід Івана Берладника; з нього бачимо, що тут не тільки промишляли галицькі риболови, але ходили галицькі кораблї („изби двѣ кубарѣ и взя товара много" — мова, судячи з контексту, про кораблї галицькі)[2]). З першої половини XIII в. маємо вже зовсїм виразні звістки про торговельний рух між Галичом і чорноморським побережем: Данило стрічає за Днїстром вози, що йшли „къ плаву" — правдоподібно до Днїстрової пристани, щоб ладувати товари на човни, а низше стрічають на Днїстрі „лодья из Олешья" — човни, що прийшли з Олешя на устє Днїстра, і Днїстром пішли в гору; вони везли між иньшим рибу й вино — чорноморські продукти[3]).

Таким чином Галич в сїм часї стояв в безпосереднїм полученню з чорноморськими портами. Білгород на місцї старої Тіри, на устю Днїстра, стає портом Галича, як Олешє було портом Київа. Але также як Київ Олешя, не потрапив Галич Білгорода задержати трівко в своїх руках — розширеннє Татарської орди розриває залежність від Галича нижнього Днїстра й Дунаю (Татари інтриґують і на Понизю), а пізнїйше бачимо Білгород (Монкастро), так само як і Олешє, в руках Ґенуезцїв[4]). Не знати від коли, але правдоподібно — уже з першим своїм роспростороненнєм на чорноморськім побережу, мусїли вони засїсти в обох сих важних торговельних пунктах, що давали їм ключ до торговлї Днїстра і Днїпра. Чи задержали ся (або може — відновили ся) якісь галицькі факторії на Чорноморю де инде — се так само трудно сказати, як і заперечити[5]). В кож-

---

[1]) Див. т. II[2] с. 416. [2]) Слово о полку Іг. X, Іпат. с. 341.

[3]) Іпат. с. 491 (рік 1220). Про топоґрафію епізода див. т. II[2] с. 611.

[4]) Про власть Ґенуезцїв над Білгородом (Монкастро) згадують подорожники XV в. — Ґільбер Ляноа і Жан Ваврен — див. у Гайда op. c. I с. 583.

[5]) До сього питання верну ся в звязку з „портами" XV в.

digitized by ukrbiblioteka.org

дім разї перехід в руки Ґенуезців не знищив (може навіть підніс іще) значіння Білгорода як чорноморського порта для західньої України. Під ґенуезькою, ба навіть і пізнїйше — під турецькою властию Білгород зістаєть ся важною торговельною стацією, звідки приходили в Галичину й на Волинь предмети східньої й полудневої, левантянської торговлї, котрими Володимир, Луцьк, Галич, Львів торгували з своїми близшими і дальшими сусїдами, а ще більше — висилали їх через Польщу в землї нїмецькі, разом зі своїми місцевими продуктами, в заміну за товари західноевропейські.

Кілька звісток, принагідно кинених волинським лїтописцем про Володимир 1280-х рр., досить добре ілюструють нам торговельні зносини тодїшнїх волинських (і галицьких) міст. Поруч тубильців лїтописець згадує в Володимирі як його більше меньше постійних мешканців (торговельні кольонії) Нїмців, Сурожців, Новгородцїв, Жидів[1]). Сурожцї — се безперечно не самі тільки люде з Сурожа (Судака), а взагалї купцї з чорноморських італїянських факторій, що вели в Володимирі торг своїми товарами і тут осїдали. Новгородцї приїздили сюдиж по ті товари (бо товари нїмецькі та східноевропейські мали у себе дома). Що до Нїмців, то з иньших вказівок[2]) можна думати, що в Володимирі була тодї громада нїмецька на нїмецькім праві. Такі громади, звістні нам з часів перед Казимиром також у Львові і Сяноку, а можливо — фундовані ще й по иньших більших містах, служили натуральними посередниками в торговлї з нїмецькими краями. З другого боку кольонії чорноморських купців — як володимирські Сурожцї, як Вірмене, що осїдають іще десь за руських часів у Львові, і дуже рано, ще за Коріатовичів, у Каменцї, як кольонії караїмів у Галичу і Луцьку — служать посередниками в торговлї з чорноморськими портами, звідки сї кольонїсти напливали.

В другій половинї XIII в. розвивають ся нїмецькі городи Прусиї на долїшнїй Вислї й стають важними торговельними стаціями для цїлого вислянського басейна, а з тим і для західньої України. Буг і Висла служили дуже вигідними дорогами на Волинь і до Галичини, і пруські міста — особливо Торн, також Кульм, пізнїйше Ґданськ, розвивають широкі зносини з західнїми українськими землями, служачи посередниками для них в торговлї з західно-европейськими краями — головно Фляндрією, що розвиває в тих часах дуже інтензивний промисл, і взагалї з побережем Північного моря. Творить ся таким чином велика торговельна дорога: Чорне море —

[1]) Іпат. с. 605.
[2]) Див. т. V с. 224—5.

Білгород — Володимир і Галич (з XIV віком Львів) — пруські міста — Фляндрія, півн. Франція, Анґлія. Славна катальонська мапа, рисована коло 1375 р., при Львові (ciutat de Leo) зазначає, що сюди приїздять східні купці і далї їдуть через німецьке море до Фляндрії[1]). Вказівку сю треба спростувати лише, як бачимо, остільки, що сю дорогу не проходили східні каравани на скрізь, бо торговля розбивала ся на кілька етапів, а в сумі така транзітна дорога дійсно істнувала для східнїх і инших товарів. Сею дорогою ідуть на північ і товари східні та орієнтальні (передусїм шовк і коріннє) і продукти українські, литовські, польські (футра, віск), а з півночи — продукти західноевропейської мануфактури, передусїм сукно.

Уже з тих же 1280 рр. (1286) маємо грамоту Володислава Локєтка, князя ленчицького і куявського, видану на прошеннє купцїв з Торуня й Хелмна (Кульма), що пробували на Руси: князь дає їх човнам свобідну дорогу через свої землї[2]). З 1320 р. маємо грамоту князя волинського Андрія громадї м. Торуня[3]); князь заявляє, що для розвою своєї землї й для вигоди купцїв, які-б хотїли іти в його землї з суклами й иншими товарами, він постановив, аби митники не сьміли наперед брати сукон анї инших товарів від купцїв; всяка шкода, яку-б вони понесли в його землї, буде винагороджена їм у двоє, і всякі права, які купцї мали на Руси за часів його батька Юрия, будуть служити їм і на далї. Грамота ся служить таким чином документом давнїх і уставлених торговельних зносин пруських купцїв з Волинею і Галичиною. Теж саме говорить лист Дедька до торунських купцїв, висланий ним по першім походї Казимира[4]). Він повідомляє їх, що з Казимиром уже прийшло до згоди, й вони можуть безпечно їхати до Львова (через польські землї); він обіцяє винагородити шкоди, починені Львовячами в розрухах по смерти Юрия-Болеслава; хто хотїв би оселити ся у Львові на все, дістане горожанські права й річну свободу від повинностей, як і давнїйше бувало.

Тут бачимо слїд давнїйшого протеґовання німецьких купцїв і заохочування їх, аби осїдали в руських містах. Такі купцї, осїдаючи на Руси, служили натуральними посередниками в сїй торговлї та

---

1) Вид. Buchon et Tastu c. 19, у Гайда II p. 719.

2) Codex dipl. Prussiae II ч. 12 (cives de Thorun et Culmine mercatores qui sunt in terra Russie).

3) Hansisches Urkundenbuch II ч. 271.

4) Hansisches Urkundenbuch II ч. 690, пор. нашої Історії т. IV с. 27.

digitized by ukrbiblioteka.org

улекшували в ній участь як Німцям заграничним, так і тубильцям. Зі звістного листу володимирської міської громади до громади м. Штральзунда (на Ріґені), з 1324 р.[1]), бачимо, що володимирські купці ходили не тільки до пруських міст, але й далї, до першого джерела пруського торгу — до Фляндрії. В листї сїм читаємо, що володимирські горожане Бертрам Русин і Миколай його брат закупили собі у Фляндрії 88 штук сукна: 14 іпрського (з Ypres), решта турнейське (dornenses — з Tournai) і поперінґського (poprenses — з Popperingen), і дали на фрахт на якийсь корабель, який спіткало нещасте — коло Ріґену він мав аварію, і володимирська громада поручає штральзундській, аби вставила ся за тими володимирськими купцями — аби їм те сукно віддано.

Понри пруську лишили ся в уживанню давні дороги на Краків і Вроцлав до середно- і полуднево нїмецьких міст. Пізнїйший венеціанський подорожник (Ал. Рончіното) переказує традицію, що за давнїх часів східнї товари йшли сухою дорогою з Астрахани через Польщу й Німеччину навіть до Італії[2]). Полишаючи на боці, як не дуже певні крайнї части сеї караванної дороги, дорога з Руси до полудневої Німеччини через Польщу дійсно мала чимале значіннє для полудневих товарів. Нїренберський купець з другої половини XIV в. лишив в своїх записках виразний слїд сеї тодїшньої дороги, записавши, що в Танї важать на кантари, сей кантар відповідає у Львові $4^1/_2$ каміням, а на нїренберську вагу се дає цетнар без $4^1/_2$ фунтів[3]). А яке значіннє сїй торговлї признавали її близші посередники — купецькі громади Кракова і Вроцлава, дуже проречисто показує завзята боротьба за торговельні дороги на Русь, яка вивязала ся після польської окупації Руси[4]).

Краківські купці дістали певні торговельні привілеґії ще за руських князїв. Одного дня зі згаданою грамотою для купців торунських (1320 р.) князь волинський Андрій видав також привилей для купців краківських, написаний подібними-ж словами з тим торунським, але з важною відміною в змістї: тим часом як грамота купцям торунським обіцяла їм лише захованнє на пізнїйше давнїйших прав та забезпечала їх від надужить митників, привилей купцям краківським знижав давнїйше мито, побиране в Володимирі, з 3 грошей від кождого коня (de quolibet animali) до одного гроша. Тому що

[1]) Див. т. V с. 225.

[2]) Viaggi alla Tana p. 161 — у Гайда II p. 789.

[3]) Chroniken der deutschen Städte I p. 103, у Гайда II p. 719.

[4]) Її представив недавно др. Кутшеба в своїй працї про торговлю Кракова.

грамота торунським купцям нічого не каже про висоту оплат, не можемо знати, чи оплата визначена для краківських купців була низшою від торунських чи ні, але в кождім разї воно виглядає на певного рода конкуренцію краківських купців з пруськими. В повній силї така конкуренція дала себе знати пізнїйше.

Ще перед окупацією Руси Казимиром Вроцлав підіймає крик на якісь нові мита й трудности, заведені Казимиром на дорозї до Руси, і просить свого зверхника цїсаря Кароля IV вставити ся за ними перед Казимиром. Справу сю одначе полагодити не удало ся, і Кароль дав позволеннє Вроцлавянам арештовувати польських купцїв в границях Чеського королївства[1]). Чи був у тім роспорядженню Казимира якийсь глубший плян, се ще тяжко сказати. Кілька місяцїв пізнїйше по тих скаргах Вроцлавян Казимир видає грамоти, де дає свобідні дороги через польські землї купцям торунським, й нормує сї дороги, ведучи їх і на Русь, до Володимира (через Мазовше, на Сєцехов, Казимир і Люблин), а захопивши в осени 1349 р. Галичину й Володимир, видав нову грамоту пруським купцям (а спеціально торунським) на свобідну дорогу до Володимира, позволяючи їм вести свобідно торг і пробувати, та прирікаючи винагородити можливі шкоди, як би вони які понесли в його руських провінціях[2]).

Незадовго одначе Казимир зміняє таку полїтику „вітвертих дверей". Краківським купцям, що в тяжкі хвилї виручали короля своєю монетою і саме тодї на руський похід (1352 р.) позичили йому більшу суму[3]), удаєть ся, очевидно, прихилити Казимира до свого пляну — змонополїзовання заграничної торговлї з сусїднїми Руськими землями в руках краківських купцїв. В 1354 р. видає король привилей, де позволяє заграничним купцям продавати товари в Кракові тільки купцям краківським або взагалї польським, не заграничним. Було се загостреннєм привилею складу (наданого в лекшій формі ще 1306 р.): заграничні товари, звідки-б вони не приходили до Кракова, не тільки не могли іти транзітом дальше, але мусїли бути примусово продані купцеви польському (головно, очевидно, купцям краківським)[4]). При тім, видко, око мали особливо на торговлю руськими товарами і з Руськими землями, бо кілька місяцїв наперед Казимир замкнув зовсїм дорогу на Русь заграничним купцям. Даремно Вроцлавяне старали ся його переконати й випросити

[1]) Korn, Breslauer Urkundenbuch I c. 169. Mosbach, Przyczynki do dziejów polskich z archiwum m. Wrocława c. 79.
[2]) Hansisches Urkundenbuch III ч. 147 і 159.
[3]) Див. т. IV Історії с. 35.
[4]) Kodeks m. Krakowa I ч. 29.

digitized by ukrbiblioteka.org

собі дорогу на Русь — він повторяв все, що здобув Русь силами своїх підданих, иньші були йому неприхильні, отже він і руську торговлю заховує виключно для своїх підданих[1]).

Тут бачимо уже виразний, далекосяглий плян: зробити торговлю з руськими землями виключною привілеґією, монополем польських підданих, передовсїм Кракова, що й перед тим вів визначну торговлю з Русию і в своїх руках держав торговельні дороги далї на захід. Купцї вроцлавські й нїмецькі на далї мали купувати руські товари в Кракові від польських купців. Торговля руських міст з нїмецькими торгами мала бути перервана й передана містам польським. Державши в своїх руках дороги на Русь, що вели через Польщу, Казимир міг надїяти ся на успіх такого пляну.

Одначе він не удав ся. Тим часом як вроцлавські купцї звернули ся на дорогу репресій — задержувати та завертати польських купців, і за посередництвом цїсаря до такихож репресій хотїли намовити иньших інтересованих — купців пруських[2]), тї пустили ся на иньшу дорогу: вони заходжують ся вітворити собі нову дорогу на Русь до Володимира через землї в. кн. Литовського і входять в порозуміннє з литовськими князями в справі вітворення їм такої дороги через литовські землї. Чутки про се зараз пішли по Нїмеччинї. Уже в осени 1355 р., на перші вісти про старання пруських купців в сїм напрямі[3]), вроцлавські купцї просили цїсаря, у котрого тодї були посли з Прусії, аби заохотив їх з свого боку до такого утворення нової, безмитної дороги на Русь, поза границями Польші, та щоб

[1]) se terra Russye propriis suis hominibus expugnasse et quod via illa solum suis hominibus mercatoribus patere debet — Korn, Breslauer Urkundenbuch c. 170; пор. пізнїйшу (о півтора року) відповідь його ibid. c. 172: de stratis versus Russyam quomodo rex Polonie dedit responsum, ita quod nulli hominum vellet favere nisi suis, qui sibi adiuti fuissent contra Tartaros et ad alios sibi inimicantes. Перший лист Вроцлавян до цїсаря в сїй справі датований 19/II 1354, отже дорогу на Русь Казимир замкнув не пізнїйше осени 1353 р., бо Вроцлавяне встигли вже удати ся до Казимира й дістати від нього відмовну відповідь не пізнїйше лютого 1354. Др. Кутшеба в своїй розвідцї про східню торговлю (с. 12) кладе се замкненнє доріг на р. 1352, але виходить з помилки, датуючи папську булю в сїй справі 1352 роком. В розвідцї про краківську торговлю кладе він замкненнє доріг уже на кінець 1353 р. (с. 76).

[2]) Breslauer Urkundenbuch c. 170.

[3]) quomodo per mercatores inter dominos terre Prussye et Lythwanos tractatum sit de quadam strata propinque ducente de Prussia per Lythwaniam versus Russiam, ubi metas regni Polonie attingi non oportet — Breslauer Urkundenbuch c. 172.

вистарав ся, аби до участи в сїм транзітї прийняли вони також кунців з цісарських земель.

Дійспо, до порозуміння прийшло, і в 1356 р. пішли каравани через землї литовські на Русь, з поминеннєм польських земель, як потім, на підставі Казимирових скарг, писав пруському маґістру з докором папа: „Ви відчинили їм (Литві) проходи й дороги, що в літї[1]) були звичайно замкнені, побудували небувалі мости, і тим дороги кунців і ріжних людей, що з ваших і чужих навіть земель звичайно переходили до Татарських і Руських земель через Польшу, повернули ви через землї невірних (Литви); з того польському королеви й його підданим приходили всякі користи й вигоди, а тепер їх дістають ті невірні“[2]). Заносило ся дійсно на поминеннє польських доріг в торговлї Німеччини зі Сходом і Русию, і Казимир мусїв занепокоїти ся. Тим більше, шо в гру входили не тільки самі митні доходи, а й політичні інтереси: на ґрунтї торговельних інтересів готово було прийти до трівкого порозуміння між Нрусиєю й Литвою, готова була спинити ся вічна війна пруських рицарів з Литвою, що відтягала сили Литви й робила діверсію, незвичайно цїнну для Казимира в його боротьбі з литовськими князями за руські землї.

Казимир спішить ся ужити впливів папи, свого вірного союзника в руській справі, і папа шле пруським рицарям докори та жадає зірвання всяких порозумінь з невірною Литвою. Заразом одначе мусїв і Казимир попустити в своїх торговельних роспорядженнях, бо потім ми не чуємо вже нїчого про замкненнє границь. Вправдї маємо з 1360 р. скарги торуньських купців на якісь трудности на польських дорогах, і вони в сїй справі звертають ся до купців краківських і вроцлавських[3]), але про замкненнє доріг не чуємо. А при уложенню „вічної“ згоди з литовськими князями в 1366 р. трактатами була запоручена свобода торговельного руху по старим дорогам: „а мыто не примышляти, но какъ извѣка пошло, а по старымъ дорогамъ гостемъ пойти куда хочеть, а гостя не приневолити, но куда хочеть, туды пойдеть“[4]). Се застереженнє містить ся в трактатї з Любартом спеціально, але мусить мати ширше значіннє. Спеціально пруським купцям мусїла бути дана свобода руху: пруські рицарі були союзниками Казимира в руській кампанїї 1366 р.

З тих часів до нас доховали ся цїкаві записки про мита на

---

[1]) Мова йде мабуть саме про лїто 1356 р.

[2]) Theiner Monumenta Poloniae I с. 769.

[3]) Hansisches Urkundenbuch III ч. 532 і 533.

[4]) Archiwum Sanguszków I ч. 1, про сей трактат див. т. IV Історії, с. 41 і примітки.

digitized by ukrbiblioteka.org

дорогах до Володимира і Львова, що дають нам досить живий образ тої пруської торговлї[1]). Тут означені дороги: з Торуня до Володимира і з Володимира до Торуня, з Торуня до Львова і зі Львова до Торуня старою дорогою, і з Торуня до Львова новою дорогою. Подаю виписки з них, як ілюстрацію сеї торговлї:

Старі мита на дорозї з Торуня до Володимира: в Бобровниках на Вислї від коня що везе сукно 6 гр., а митнику 4 денари, від коня з футрами або полотном 3 гр. В Плоцку, Вишгородї, Закрочимі, Варшаві і Черску від коня по 3 гр. і 4 денари. На перевозї через Вепр, чи буде вода, чи нї, від коня півгр., в Сецехові від коня 8 гр., так само в Казимирі (давнїйше 1 гр.) і в Люблинї. Тут іще 2 гр. митнику, а від 4 штук сукна торунського 1 гр., стількиж від двох штук сукна поперінґського або подібного і від одної штуки сукна бріґського (Brügge) або подібного; від 100 ліктїв полотна (tele) півгр., від тисячі лисячих шкір 6 гр., стількиж від тисячі овечих[2]); від паки товарів 12 гр., від мішка половину.

За руською границею в Холмі платили від коня по грошу, а від каравану, скільки-б в нїм не було возів, 33 гр., від сукна брали два рази так як у Люблинї, але сукно шкарлатне і полотно було вільне від мита; від 100 ліктїв матерії гріш, від шкір спеціальні оплати[3]). В Городлї 5 гр. від коня. В Володимирі брали $2^1/_2$ процента від вартости товару.

Дорога з Володимира до Торуня: В Городлї по... гр. від коня[4]). В Холмі по 1 гр. від коня, від круга воску 1 гр., від тисячки шкір 8 гр., від каменя (близько чверть сотнара) шовку 2 гр., від каменя коріння (species) 1 гр. В Люблинї по $8^1/_2$ гр. від коня. і спеціальні оплати від товару — низші нїж в Холмі. Далї takiж оплати від коней, як в дорозї до Володимира.

1) Hansisches Urkundenbuch III ч. 559. Записки не мають дати, вони мусять належати десь до третьої четвертини XIV в. Деякий коментар до них окрім сього видання ще у Кутшеби в цитованих працях — про Краків с. 8 і далї, про східню торговлю с. 14 і далї, також мапа Раверса.

2) Кутшеба правдоподібно здогадуєть ся, що тут подекуди товари помішані, і прим. лисячі й овечі шкіри ішли не до Володимира, а звідти.

3) Сї оплати подані в якійсь незрозумілій валютї; правдоподібно тут маємо нїмецькі означення руської монети, нпр. $^1/_2$ mr. провдоподібно — $^1/_2$ гривни, kune може бути куною. Справа утруднюєть ся тим, що ми не маємо иньших рахунків на волинські гроші середини XIV в.

4) Дюри в папері.

Дорога отже йшла через Мазовше, від Торуня до Казимира над Вислою, від Казимира сухою дорогою чи до самого Володимира, чи може тільки до Буга, за Холмом.

Дорога з Торуня до Львова: в Берестю (куявськім) від коня 6 гр., і 8 гр. митнику, в Ковелю 2 гр. (давнійше 1 гр.), в Ґостиню 2 гр. 4 ден., в Ловичу 1 гр., в Раві 3 гр. 4 ден., в Ґорі на Пиліці 1 гр., в Радомі 2, в Онатові 3 (давнійше 1). В Сендомирі $2^1/_2$ гр. від коня і крім того оплати від сукна такі самі як в Люблині, від иньших товарів також подібні, сукно шкарлатне і полотно вільне. Відти дорога, що від самого Берестя ішла суходолом через землї Ленчицьку й Сендомирську, переходила через кілька дрібних, приватних мит (в сумі $2^1/_2$ гр.) до Сяну й перейшовши його йшла на Русь на Крешів (1 гр. від коня), Любачів (так само), Городок (2 гр.) — до Львова. В сумі оплати на сїй дорозї були значно низші як на володимирській, майже о третину. Може се певна тарифова полїтика в інтересах Львова. У Львові як і в Володимирі платили $2^1/_2$ процента; осібний податок був від оселедців: від бочки 42 оселедцї.

Дорога зі Львова до Торуня — стації й оплати ті самі. В Сендомирі від воза беруть 36 гр., від мішка перцю або зінзіберу 2 гр., від кругу воску 1 гр., від тисячки шкірок 6 гр. На кінцевих стаціях оплата низша (в Ковелї гріш, в Берестю два).

Окрім сеї старої дороги була нова — з Берестя вона йшла на Ленчицю і Іновлодзь, з Сендомиру на Ярослав, звідти на Перемишль і Городок. Оплати були трохи вищі (стацій було меньше, але оплати більші). В Сендомирі брали так само, як і на старій дорозї.

Товари бачимо тіж, як ми вище їх загально означили: з півночи йшли передовсїм сукна, також матерії вовняні, полотна, оселедцї, ріжні вироби; з полудня — футра, шкіри, віск, корінне, шовк.

По смерти Казимира ся торговля терпить нові перешкоди від польського правительства. Новий король Людовик, несьвідомий попереднїх проб, дав себе краківським купцям намовити на нове замкненне доріг на Русь заграничним купцям. Разом з потвердженнєм права складу для Кракова, в 1372 р., видано грамоти, де Львів і Русь вітворено тільки для купців польських і угорських, всї иньші — „чеські, моравські, шлезькі, пруські і спеціально — торунські" під страхом конфіскати товарів не мали ходити на Русь — не могли йти дальше Кракова й Сендомира[1]). Таким чином головним торгом для них мав би бути Краків, де спеціально для торуньских товарів установ-

---

[1]) Kodeks m. Krakowa I ч. 41—40. Hansisches Urkundenbuch IV ч. 529.

digitized by ukrbiblioteka.org

ляв ся склад. Привід до того дали якісь кривди від пруських купців при торгу сукнами й проміні грошей[1]). Вправді, Володислав Опольський, діставши Галичину, не признавав сього замкнення, навпаки заохочував торуньских купців, аби прибували на Русь[2]). Але що дороги йшли через Польщу, тож пруським купцям не легко було скористати з сих Володиславових запрошень. Скоро одначе їм удалося добути від Людовика відчиненнє дороги на Русь: в осени 1373 р. Людовик, на їх прошеннє, відчинив їм давню Казимирівську дорогу на Русь і прирік, що як би з якихось причин схотів замкнути сю дорогу на ново, то упередить про се торуньских купців шість місяців наперед [3]).

З часів Людовика ми не знаємо більше таких замкнень. Наступило воно з початком королївства Ягайла, і знову з ініціативи Кракова, що дістає тодї нову грамоту з потвердженнєм права складу: дальше Кракова, Сендомира і Люблина не можуть іти чужі купції, анї обминати їх якимись непризнаними дорогами[4]). І на сей раз правительство польське завзяло ся дуже. До чисто торговельних мотивів прилучили ся полїтичні: пруські рицарі підтримували Витовта против Ягайла, і сей мав з Прусією свої власні рахунки. Пруські міста, для пресії, хотїли заборонити вивіз товарів з Прусії до Польщі, одначе не відважили ся здійснити сю гадку. Натомість власне в сім напрямі іде правительство і купецтво польське. Навязують ся зносини з портами Поморя, через них — безпосередні зносини з Фляндрією[5]), а пруську границю король з кінцем 1390 р. замикає зовзовсім: пруським купцям не вільно зовсім іти до Польщі, їх арештують і відберають товари[6]). Заходи пруських купців і правительства нїчого не помагали, й заборона, з невеликими перервами потрівала кілька лїт.

Розуміють ся, мусїла вона, як і попередні заборони, відбити ся на руській торговлї дуже сильно. Краків зміряв до того, щоб стати одиноким торгом для Руси що до західнїх товарів, і підтинаючи торговлю Руси з Прусією й Вроцлавом та замикаючи руським купцям

[1]) Hansisches Urkundenbuch IV ч. 454.
[2]) Codex dipl. Prussiae III ч. 106.
[3]) Hansisches Urkundb. IV ч. 454.
[4]) Kodeks m. Krakowa I ч. 63.
[5]) Див. Kutrzeba Handel Krakowa c. 34—5. В уложених тодї з поморськими містами трактатах вітворена була дорога до моря і купцям з руських земель (uth Rutzenlande Rutzen — Kodeks m. Krakowa c. 92, 95, 98, 105), але не знати, чи користали вони з сеї можности.
[6]) Scriptores rerum prussicarum III c. 168, 623, Najstarsze księgi Krakowa II c. 231.

дорогу на захід своїм правом складу, він зближав ся по волї до сеї цїли — поки не осягнув її дїйсно.

Торговля Прусії зі Львовом ще потягнула ся. Пруські купцї цїнили її сильно і коли знесено замкненнє пруської границї, в останнїх роках XIV вв. бачимо її ще дуже живою. Міру дають переховані з останнїх лїт XIV і першої половини XV в. торговельні рахунки пруського правительства, що само вело торговлю через своїх шафарів[1]). Шафарі сї висилали своїх аґентів (dyner), але у Львові мають свого т. зв. wirt-a, комісіонера з місцевих купців. Вартість товарів пруських шафарів на львівськім складї разом з претенсіями по обрахунку 1402 р. виносила 219 гривен. Шафарі посилали фляндрські сукна і бурштин, зі Львова діставали, в промін або купном, футра, шовкові матерії й корінне — як і давнїйше[2]). Волинських міст в сих рахунках не стрічаємо вже. Правдоподібно, всї ті перешкоди відбили ся на волинській торговлї ще сильнїйше і скорше, нїж на галицькій, і ослабили її торговлю з Прусією. Не забудьмо, що протягом цїлого ряду лїт, аж до Ягайла, Волинь стояла на ворожій стопі з Польщею, через котру ішли торгові дороги з Прусії до волинських міст, і рух на них мусїв ще далеко частїйше переривати ся, як з Галичиною, що все була за той час в польській окупації.

Але й торговля львівська не довго потягнула. Війна з Прусією, роспочата в 1410 р., наново зірвала торговельні зносини з Польщею й замкнула дорогу на Русь. Від сього часу на довго никнуть всякі слїди торговлї на Руси в пруських джерелах; фіґурують тільки ще якийсь час довги львівських купців за побрані товари[3]). Східнє корінне, давнїйше вивожене з Руси й експортоване до Фляндрії, пруські міста починають спроваджувати з Фляндрії[4]). Нема нїяких звісток про якісь зносини Торуня не тільки з Володимиром, а й зі Львовом, а Торунь був досї головним, майже виключним посередником Прусії в руській торговлї (Ґданьск тільки пізнїйше здобуває значіннє для руських земель — вивозом продуктів лїсових і рільничих). В своїх скаргах на польське правительство, предложених папській курії в р. 1432, пруські рицарі підносять між иньшим, що невважаючи на приобіцяне мельненським трактатом (1422) відчиненнє Польщі й Литви для пруських купців, вони нїяк не могли допросити ся відчинення дороги на

[1]) Sattler Handelsrechnungen des Deutschen Ordens, 1887. Kutrzeba Handel ze Wschodem c. 32.
[2]) Ibid. c. 102—3, 137, 181, 266.
[3]) Sattler 279, 291, 299, 301.
[4]) Kutrzeba op. c. c. 32.

digitized by ukrbiblioteka.org

Русь[1]). Вкінці ся ситуація знайшла своє розвязаннє в повстанню пруських міст против рицарського правительства, викликанім між иньшим також і сею різкою суперечністю політики правительства з торговельними інтересами міст, що вимагали як тіснїйшої звязи з Польщею — їх найголовнїйшим ринком. Пiдданнє міст під власть польського короля (1454) привело вкінцї до прилучення до Польщі всеї західньої Прусії (1466), і пруські міста на підставі інкорпораційного привилею дістали повну свободу торгу на всїх дорогах Польщі — „до Угорщини, Руси, Моравії, Шлезка, Австрії, Саксонії, Волощини,“ з застереженнем одначе, що „склади, мита і старі дороги в інтересах міст Корони й її провінцій задержують ся в повній силї далї“[2]).

Поки се наступило, поки безпосередні торговельні відносини Руси з пруськими містами могли відновити ся й скріпити ся серед сих перешкод, які поставили їм тим часом сї склади, дороги і т. д., Краків вповнї осягнув свою цїль: торговельні зносини Руси з пруськими містами були розірвані, пруські купцї мусїли приїздити до Кракова по товар руський і східнїй, руські купцї — діставати нїмецькі й иньші західнї товари від купцїв краківських[3]). З своїм правом складу й забороною торговлї між заграничними купцями в Кракові краковяне розривають комунїкацію Заходу з Русию і стають примусовими посередникам між ними. Заграничний купець в Кракові не міг продати свого товару заграничному купцеви, лише місцевому, з виїмком ярмарок, анї не міг перевезти через Краків заграничного товару чи з дому чи до дому, а мусїв продати його в Кракові польським пiдданим.

Конкуренцію робив Кракову ще Вроцлав. Обминаючи Краків з його складом, вроцлавські купцї — а з ними й нїмецькі, ходили на Сендомир і Люблин до Галичини й далї, в землї в. кн. Литов-

---

[1]) Multociens domino regi per expertos senes mercatores certa strata a Prussia ad terras Ruthenorum descripta est, et per litteras autenticas sive fidem facientes talem fuisse stratam et a longis retroactis temporibus a mercatoribus usitatam eidem domino regi comprobatum est, et instanter in multis placitis petitum est ab eodem, ut iuxta inscripcionem suam predicta strata esset libera, hoc tamen non obstante articulo supra dicto non potuit obtinere — Codex epist. saec. XV, т. II с. 277.

[2]) Volum. legum I с. 81.

[3]) В високій мірі характеристично — супроти прийнятої в польській лїтературі аксіоми, що Польща була посередником Заходу на Сходї й прилучила руські землї до західньої культури, — що в дїйсности як раз Польща, польське правительство й суспільність заборонами й иньшими насильними способами розірвали безпосередні зносини Руси з західнїми, нїмецькими землями, навязані й розвинені в часах староруських!...

ського і на полудне до Волощини і „до Татар“. Вроцлав здобуває собі велике значінне також як місце вивозу волів з українських земель. Кракову така конкуренція була дуже немила, але замкнути Вроцлавянам дорогу довго не удавало ся. Ягайло признав їм свобідну дорогу не тільки на Русь, до Львова й Луцька, а й далї „до країв поган-Татар або Волохів,“ з тим тільки, аби вони ходили старими дорогами — на Львів і Луцьк і иньші приписані городи[1]). Від його сина Вроцлав дістав привилей на свобідне ходженнє з волами й усякими товарами по всїй Польщі, в. кн. Литовському й Угорщинї[2]). У Львові в першій половині XV в. стрічаємо Вроцлавян не тільки приїзжих, з товарами, а й на сталім житю, так що згодом вписують ся до львівського міщанства. Люблинські ярмарки, куди приходили з своїми товарами вроцлавські купції[3]), здобувають важне значіннє — з українських земель особливо для Волини й Побужа[4]). А ходячи з транспортами волів до Шлезка з руських земель, купцї галицькі й иньші мали спромогу й нагоду набувати тутешні товари в Шлезку. Дорога їм була вільна до Шлезка на Сендомир, з поминенем Кракова, і сею дорогою західноевропейські товари, котрі Краків хотїв змонополїзувати у себе, йшли на Русь поза його руками бодай в части.

Краківські купцї не залишали заходів против сеї конкуренції. Уже повнсше згадані грамоти вроцлавським купцям служать мовчаливими сьвідками сих заходів, бо в першій лїнії були призначені для забезпечення від краківського складу. Але не забезпечили. Покликуючи ся раз у раз на своє право складу, краківські купцї жадають, аби врацлавські ходили до Польщі не инакше як на Краків, і дістають в тім напрямі накази від правительства. В 1457 р., на скаргу краківської громади, що купцї з усяких міст Польщі й Руси ходять до Шлезка і спеціально — до Вроцлава, возять відти товари, поминаючи Краків, і за їх прикладом роблять се собі й купцї заграничні, — кор. Казимир заборонив своїм підданим і чужоземським купцям, ходячи до Шлезка чи зі Шлезка, поминати краківський

---

[1]) Mosbach, Przyczynki do dziejów polskich z archiwum Wrocławia c. 91 (1417).

[2]) Ibid. c. 98 (з р. 1447).

[3]) Pomniki m. Lwowa II pag. 73, 79, 140, 183, 249, 274 — перед р. 1414; для пізнїйшого нпр. Akta gr. i ziem. VI ч. 24, реґести з книг радецьких львівських у Кутшеби Handel ze Wschodem c. 44—5.

[4]) Кутшеба бачить доказ розвою сих ярмарок уже в цитованім привилею 1414 р. Се ледво, але в процесї 1485 р. справдї маємо на се вказівки.

digitized by ukrbiblioteka.org

склад[1]). З 1473 р. маємо припімнене на адресу купців шлезьких та угорських, аби не ходили иньшими дорогами як лише на Краків і тут продавали свої товари. Але вроцлавські купці, тримаючи ся давнїйших дозволів, не слухали ся й поминали Краків далї. Се привело до процесу в р. 1485. Краківські купцї скаржили ся на вроцлавських, що вони поминають Краків. Головно справа йшла про їх торг у Львові й Люблинї. Вроцлавяне покликували ся на привилей Володислава Ягайловича. Визначена королем комісія уневажнила сей привилей супроти краківського права складу й заборонила знову вроцлавським купцям поминати Краків[2]).

Як бачимо з сих актів, вроцлавські купцї не дуже таки слухали королївських наказів і ходили собі далї на Русь з товарами, поминаючи Краків. Так само українські міста, не вважаючи на претензії Краковян і королївські заборони не хотїли вирікати ся своїх безпосереднїх споконвічних зносин з Угорщиною та ходити на Краків. В 1470 р. король на прошенне громади м. Сянока видав привилей, (на місце давнїйшого якогось, мовляв спаленого), що купцї з Руси й Поділя, ідучи на Угорщину й навпаки, повинні ходити через м. Сянік, не инакше[3]). Отже була в уживанню ся стара руська торговельна дорга на Угорщину, а ходили в дійсности й иншими (розуміеть ся не на Краків). Але правильного й успішного розвою таких безпосереднїх зносин серед вічних заборон — під карою конфіскат, розуміеть ся, не могло бути... І хоч кінець кінцем торговлю українських міст не удало ся удержати в такій тїсній залежности від міст польських (Кракова передовсїм), як то собі бажали сї міста, а з ними й правительство, і навіть з упадком міського життя в Польщі, в XVII в. нпр., краківські впливи навіть в Галичинї йдуть на друге місце перед операціями купців пруських і шлезьских, як іще побачимо, — але ослабленне української торговлї, стисненне її в узькі льокальні рами, перенесенне ролї посередників на польські міста (поруч Кракова особливо Люблин і Познань) було в значній мірі осягнене тою торговельною полїтикою.

Стративши безпосереднї зносини з західною Европою завдяки привилеям Кракова, Львів — що від середини XIV в. рішучо стає головним торговельним центром Галицької Руси, старається за-те задержати виключно в своїх руках торговлю зі сходнїми краями. Він іде тоюж дорогою монополїй і привилеґій, взагалї характеристич-

---

1) Kodeks m. Krakowa I ч. 143.
2) Ibid. ч. 195.
3) Akta gr. i ziem. III ч. 123.

ною для середновічних західноевропейских відносин, Польщею пересаджених на Русь. Він змагає також до права складу і — до сконцентровання у себе всїх торговельних доріг через Русь, так як Краків, — щоб кунцї східнї не могли везти своїх товарів далї на захід чи нівніч, а спродавали їх у Львові, і купцї з польских чи нїмецьких міст не могли самі ходити „татарською дорогою,“ а купували східнї й руські товари у Львові і щоб не вільно було обминати Львова та ходити через иньші міста. Уживши тих способів, яких звичайно уживано — то значить сипнувши грошем на королївськім дворі, Львів дістав від кор. Людовика привилей, котрим замкнув „татарську дорогу“, як потім скаржили ся инші купцї[1]). Був то очевидно привилей на склад м. Львову — на жаль, не захований, бо відібраний потім назад королем. Як можна було надїяти ся, замкненне Львовянами татарської дороги викликало реакцію серед інтересованих купцїв, що вели самі торговлю на сїй дорозї. На чолї їх стає Краків.

Ми знаємо, що він ще від руських князїв дістав привилеї на торговлю в галицько-волинських землях. І пізнїйше Краковяне не залишали старань коло задержання свобідної дороги на схід, о скільки трівожні полїтичні подїї лишали можність для торговельних зносин на сїй дорозї. Маємо нпр. з 1375 р. грамоту видану Олександром Коріатовичом, як князем подільським, краківським купцям на свобідну торговлю в його землї і на свобідний перехід через неї — то значить через Камінець до Білгорода, на ту „татарську дорогу“[2]). Була се відповідь на заходи Львова коло її замкнення. Коли-ж Львовяне дістали від короля Людовика свій привилей, Краковяне ужили всїх заходів на королївськім дворі — і добили ся його відкликання. Людовик видав нову грамоту, в 1379 р., де пояснив, що купцї з ріжних міст (а передовсїм очевидно — краківські, що сю грамоту вистарали ся) представили йому, які шкоди дїють ся їм через замкненне татарської дороги, і довели йому сьвідоцтвами ріжних поважних осіб і міст, що ся дорога була вільна за часів Казимира. Тож він відкликує свій привилей м. Львову і відчиняє „татарську дорогу“ для купцїв з усїх польських міст — мають нею свобідно ходити, куди і коли хто схоче — тільки платити мито у Львові[3]).

---

[1]) Racione preclusionis et prohibicionis vie thartarice — Kodeks m. Krakowa I ч. 54 і теж ч. 58. Д. Кутшеба (Handel ze Wschodem с. 112) припускає, що було таких привилеїв два — Єлисавети і потім потвердженне Людовика, але в тих документах (цитованих вище—ч. 54 і 58) не видко того: Людовик говорить лише про оден свій привилей.

[2]) Kodeks m. Krakowa I ч. 47.

[3]) Ibid. ч. 54.

digitized by ukrbiblioteka.org

Се був удар для Львова, але він з ним не помирився і дороги не відімкнув. Противно, він входить ще в порозумінне з князем Любартом волинським що до спільного удержання „складів в Володимирі, в Луцьку і Львові як вони здавна істнували“[1]). Любарт обіцяе Львовянам, що доки король не зломить силоміць[2]) львівського склада—не відкрие дороги чужим купцям до „поганської землї“, доти й він, Любарт, не пустить купців польских чи нїмецьких країв до поган[3]). Таким чином забезпечали себе Львовяне від можливости, що сторонські купцї, не маючи переїзду через Львів, почнуть обминати Львів та шукати дороги через волинські міста. Заразом львівська громада робить всякі заходи на королївськім дворі, аби вернути собі право складу. Людовик опинив ся в досить труднім положенню між конкурентами, і вкінцї зробив такий компроміс, що признав Львову склад неповний, який не загорожував чужим купцям татарської дороги вповнї: всї купцї з польських і угорських міст, що йшли на татарську дорогу, мали спинити ся у Львові на 14 днїв і тут торгувати, а по тих чотирнадцяти днях могли собі йти далї до Татарщини й усяких татарських міст; вертаючи ся назад з товарами, так само мусїли стати у Львові на чотирнадцять день, а не продані товари могли везти далї[4]).

Вигравши таким чином справу зі Львовом, Краковяне рядом дальших привилеїв забезпечали собі свобідний торг в руських землях. Ще перед порішеннем свого спору з Львовянами вони вистарали ся собі від Любарта привилей на свобідний торг в його краях і переїзд через них, за оплатою тільки половини цла[5]). Далї, маемо трохи піз-

---

1) dass dy Nyderloge blybe czu Ladymir czu Luczk und czu Lemburg, als is alders her vormols gewest ist.

2) welde uch ober unzer Herre der Konig gewolt tun und hyse den gast durch uwer lant ken Heydenlant czyn...

3) Akta grodz. i ziem. III ч. 30. Грамота видана 18/XI. 1379, уже по відкликанню Людовиком його привилею для Львова (що наступило 21/VIII), і у Львові мусїли вже знати про се відкликанне, але хотїли й надїяли ся удержати ся при праві складу. Толкувати їх порозумінне з Любартом так, що Львовяне незнали тодї ще про відкликанне, як робить др. Кутшеба (ор. с. 112), не можна: прийшлось бы думати, що у Львові по трох місяцах не знали про відчиненне татарської дороги. Але вповнї можливо, що Любарт не знав, видаючи свою грамоту, про знесенне львівського складу.

4) Kodeks m. Krakowa I ч. 58

5) Kodeks m. Krakowa I ч. 56; грамота без імени князя і без дати, має тільки латинську напись, що означає її час. Грамота стоїть в певній суперечности до грамоти Любарта Львовянам з попереднього року. Мабуть Краковяне представили йому, що львівський склад уже

нійший привилей Краковянам від Константина Коріатовича на свобідний торг в його подільських землях і свобідний переїзд через них (як його брата Олександра); потім привилеї від Ягайла й Витовта на свобідний торг в землях руських і литовських і свобідний перехід через них (спеціально згадана дорога на Львів до Волощини і на Камінець до „Тартарії") і т д.[1]).

Та збераючи грамоти на свобідну дорогу через Львів, краківські купці не мали її в дійсности. Ходити на Львів змушувало їх правительство — аби не ухиляли ся від мита, що з них там поберало ся до державного скарбу; а львівські купці користаючи з того, робили їм трудности й не перепускали з товарами через Львів. Кілька разів розпочинають краківські купці процеси з львівськими і покликуючи ся на привилей з 1380 р. виграють справу. Але Львовяне все обстають при своїм і далї роблять трудности, і тим, безперечно, утрудняють торговлю Кракова в руських і східніх землях та ослабляють його конкуренцію[2]).

Програвши на правній дорозї справу з Краковом, тому що сей був сильнійший, богатійший, впливовійший, Львів зате, користаючи з такоїж переваги своєї супроти поменьших галицьких і подільских міст, виграє в своїх претензіях супроти них. Хоч річ була очевидна, що право свобідних доріг, признане Кракову, мали тим самим і всї руські міста в границях Польської корони, та рішають тут, як я кажу, фінансові сили й впливи Львова. При окупації Галичини Ядвиґою 1387 р., Львів дістав від неї привилей, де між иньшими в досить неясних і обережних виразах згадано було про львівське право складу[3]); при пізнійшім потвердженню сього привилею (1424 р.) слова

скасований, і зобовязаннє дане Любартом Львовянам тим самим стратило силу.

[1]) Kodeks m. Krakowa I ч. 60, 103, і 104.

[2]) Див. акти процесу їх з краківськими купцями з р. 1396, 1403 і 1406—Kodeks m. Krakowa I ч. 83, 102, 108 (з оригіналів у Прохаски Materyały ч. 18, 21). В 1400-х роках трактовано спеціально ще питаннє про дорогу до Волощини, що тоді починає наберати важного значіння: чи дотикають її тіж обмеження що до татарської дороги. Львів стояв на сїм становищу. Судцї признали противне: волоської дороги не дотикає право Львова на примусовий двотижневий торг сторонських купців у Львові.

[3]) Statuimus insuper, quod deposicio salis et mercimoniorum in civitate nostra Lemburgensi prenotata fore debeat, veluti tamen fuit temporibus ab antiquis — A. g. z. III ч. 42; тамже подтверждене Ягайла з тогож року ч. 44. Се признаннє не мало, очевидно, сили супроти виразних постанов привилея з 1380 р., і тому в своїх процесах з краківськими купцями Львовяне навіть не згадували про нього.

digitized by ukrbiblioteka.org

про склад постилїзовано загальнійше і в сїй новій стилїзації виглядало воно на повне признанне права складу [1]). Ужити сього привилея против Кракова Львовяне очевидно не відважають ся [2]), але опираючи ся на нїм, замикають дорогу на захід і північ купцям з міст полудневих і виграють справу на королївськім судї. Коли громади міст Галича, Коломиї й Стрия звернули ся до короля зі скаргами на Львів за сї перешкоди, король прийняв інтерпретацію Ядвиґової грамоти, яку давала львівська громада—що тут признано м. Львову право складу. Він постановив, що купцї з Галича, Коломиї й Стрия не мають дійсно свобідної дороги поза Львів: ідучи до Перемишля, Ярослава, Ряшева, Белза й дальших міст, вони мусять спродавати свої товари у Львові, і так само йдучи з тих міст з поворотом. При тій нагодї Львовяне покликали ся на купцїв камінецьких, що вони нїколи не оспорювали львівського права складу, і камінецька громада дійсно подтвердила, що вона се право вповнї признає [3]).

Опираючи ся на сїм королївськім рішенню, львівська громада виконує пізнійше право складу супроти галицьких, волинських і подільських міст: не пускає їх з товарами через Львів і потягає до відвічальности, або арестує товари, коли вони поминають Львів [4]). В парі з тим ідуть вічні скарги на уживанне недозволених і незвичайних доріг і поминанне Львова. Львівські акти повні сих справ та королївських наказів і розпоряджень, щоб купцї ходили законними дорогами, не поминали Львова, і щоб урядники того пильновали [5]). Даремно нпр. Камінчане допрошували ся у короля позволення ходити не на Львів, а близшою дорогою на Олесько і Луцьк; Львовяне доводили, що ся дорога не була уживана, і король не позволив її Камінчанам. Супроти тодїшнього тяжкого положення подільської торговлї

---

[1]) При подтверженню 1424 р. згадані слова змінено так: depositio salis et omnium mercanciarum... fore debeat et permanere, і додано застереженне, що купцї не мають обминати Львова (ib. ч. 98).

[2]) З Краковом дійсно було неможливо вийти на своє. Навіть коли Львів дістав в 1503 р., для поліпшення свого добробуту, привилей такий, що сторонським купцям не вільно торгувати нї з ким, тільки з львівськими горожанами, Краковяне не піддали ся сьому, і король признав їм правду — A. g. z. IX ч. 147, 154 і Kodeks m. Krakowa I ч. 223.

[3]) Akta gr. i ziem. VI ч. 36. Одначе кілька лїт перед тим (1456) як раз львівські купцї процесовали ся з камінецькими за се право складу—A. g. z. V. ч. 143.

[4]) Akta gr. i ziem. IX ч. 143, Consularium leopoliensium lib. II c. 7, 160, 162, 176, (м. Стрий, Теребовля, Галич, Тисьмениця) — вказані у Кутшеби op. c. 120.

[5]) Нпр. в Akta gr. i ziem т. V ч. 64, 130, VI ч. 103, VII ч. 73—74, IX ч. 143 і т и. II

король сам одначе просив Львовян, аби без нарушення їх прав дали Камінчанам на якийсь час певну пільгу, і Львовяне на прошенне короля, „з великою трудностю", дали таку пільгу Камінцеви, що камінецькі кунці у Львові будуть винні тільки торгувати своїми товарами два тижні, а непродане можуть везти далї [1]). Отже як велику ласку признали, і то лише на два роки те, що по анальоґії Кракова, було правом всїх міст Польської корони й без того.

Що до купців чорноморських і східнїх, Львів вистарав ся ще в 1444 р. привилей від короля, яким замкнув їм дорогу поза Львів: „купцї італїйські й иньші з заморських країв, чи погане чи християне" мусїли спродати свої товари у Львові, далї везти їх не могли. Грамота навіть закуплені у Львові товари забороняла їм продавати з поворотом в волоських містах, аби не робили тут конкуренції Львовянам, але се розуміеть ся, була заборона пуста, бо не було на те екзекутиви [2]). Але замкненнє дороги на захід мало повне значіннє, і коли Турки замкнули ґенуезьким кольонїям морську дорогу, вони доперва осібним королївським привилеєм здобули собі право переїзду з товарами через Львів далї на захід, до Ґенуї і до иньших країв. Як вони номирили ся при тім з Львовянами і їх претенсіями, не знати [3]). Мусїли зробити якийсь компроміс, бо не чуємо скарг анї з тої анї з сеї сторони [4]).

Так уложила ся галицька торговля, її характер, відносини, її район. Мусїла вона відступити посередництво з Заходом Кракову (почасти Вроцлаву). Натомість Львів узяв в свої руки як монополїю — торговлю зі Сходом. Заразом своїми заходами і привилеями розтинає він Галичину на дві половини — полуднево-східню й північно-західню. Весь транзіт з полудня і сходу на північ і захід мусить іти на Львів, і тут він перериваєть ся львівською монополїєю — львівським складом. Руські міста на полудневий схід від Львова можуть торгувати тільки зі Львовом і полуднево-східнїми краями; міста на північ і захід від Львова — зі Львовом і з північними та західнїми містами (малопольськими і великопольськими). Характеристичну ілюстрацію такого розграничення сфери торговлї, що тепер осягаєть ся ріжними тарифовими і митними постановами, системою желїзниць і т. п., а тодї осягало ся простими наказами і заборонами, дає нам процес м. Львова з Комарном. Засноване на ґрунтах маґнатів Ходецких, се місточко мало сильних протекторів і не під-

[1]) Akta gr. i ziem. VI ч. 46.
[2]) Ibid. V ч. 104.
[3]) Ibid. VI ч. 67.
[4]) Кілька здогадів у сїй справі у Кутшеби op. c. c. 119.

digitized by ukrbiblioteka.org

давало ся претенсіям Львова. Вкінці справа пішла перед короля. З огляду що Комарно лежить на одній лінії з Городком, за лінією Львова, справду рішено так, що Комарнянці можуть торгувати свобідно за лінією Львова „в тій стороні від Львова, що звернена до Польщі“ (на захід), натомість на схід за лінією Львова — „в тій стороні, що лежить в напрямі Руси й Поділя“ вони не можуть торгувати безпосередно, а мають свої орудки залагоджувати ві Львові [1]).

На північ галицькі міста поза лінією Львова мали дорогу відкриту. На заході замикав їм дорогу склад краківський, як на полудневім сході — львівський. На схід торговельні претенсії Львова кінчили ся на лінії польсько-литовської границї — на границї Галичини й Поділя з Волинею.

Переходимо тепер до них.

Торговельні інтереси Поділя концентрують ся іще сильнїйше, як у Галичини, коло полудневого транзіта: волосько-чорноморського і волосько-турецького. Уже в звісних нам привилеях Кориятовичів для краківських купців виступає се значіннє Поділя в полудневій торговлї. Центром її стає тут Камінець: він виступає в сїй ролї в грамоті Ягайла для краківських купців 1403 р. і в дещо пізнїйшім привилею Олександра молодавського (ним ми займемо ся ще низше). Таке центральне значіннє Камінець здобув і державав, здаєть ся, силою фактичних обставин свого положення і силою свого купецтва, а не дорогою привилеїв. Принаймнї таких привилеїв не знаємо, аж до XVI в.: в 1543 р. король наказує камінецькому старостї пильнувати, аби турецькі й волоські купцї не обминали Камінця[2]).

Не мав Камінець також і привилею складу—заграничним купцям він був часто лише торговельною станцією в дальших дорогах. Наслїдком того, що камінецькі купцї в серединї XVI в. були звільнені від мит, взаміну певних оплат на укріпленнє Камінця[3]), правительство навіть почало обмежати камінецький торг. Так 1571 р. король наказує камінецьким купцям не скуповувати товарів від заграничних купців, бо через те пропадає мито: заграничні купцї, везучи товари далї, обовязані були платити мито, а коли везли сї товари купцї камінецькі, то мита не платили[4]).

Як ми вже знаємо, Львів в XV в. старав ся сю камінецьку торговлю взяти в свої руки: все що ішло з Камінця завернути до себе і піддавши свому праву складу змусити до продажі на своїм торгу.

---

[1]) Akta gr. i ziem. т. VII ч. 35.

[2]) Przezdziecki Podole, Wołyń, Ukraina I с. 158—9.

[3]) Akta gr. i ziem. X ч. 862, 958, 1160. [4]) Ibid. ч. 1654.

Камінчане піддали ся сим претенсіям, о скільки товари з Камінця йшли в район львівського торгу — до Галичини[1]). Але Львів тим не вдоволив ся і пішов далї, жадаючи, щоб усякий експорт з Камінця, куда-б не йшов, ішов на Львів. Се було жаданнє дуже претенсійне. Через Поділє, на Камінець окрім доріг до Галичини здавна йшли иньші важні дороги на північ і схід. В звісних нам петиціях про вітвореннє дороги поза Львовом на північ, камінецькі купцї підносили, що вони здавна свобідно ходили на Луцьк через Олесько [2]), і ми не маємо нїякої причини тому не вірити. Хоч львівські відпоручники заперечили тодї се й переконали короля, але все се був тільки випик львівських претенсій на права складу, які не могли мати значіння перед XV віком. Друга дорога вела з Камінця до Луцька на Кремінець: ми знаємо її з деяких вказівок XVI в. [3]), але вона мусить бути значно старша—мабуть старша як XV в. Дорогу східню ми знаємо в сих часах головно як соляну—нею ішла сіль з галицького підгіря на схід, до Поднїпровя. Як посередня стація звісний нам тут Бар (давн. Ров); люстрація 1564 р. так каже про тутешнє мито: тамже беруть мито в Барі від соли, що з Коломиї возять до Київа, і від декотрих купців, що з Волощини тудою їздять до Білої Руси (взагалї північних земель) — його арендують за 90 золотих [4]). Се, з певними змінами, які робили тут кольонїзаційні заверюхи — стара дорога з Галичини до Київа, звісна нам ще з XI—XII вв. Коли в серединї XVI в. вона йшла головно на Бар, то иньшими часами мусїла іти на иньші замки й городи, але загалом узявши, комунїкаційний рух мусїв в сїм напрямі істнувати, розмірно, досить значний.

Львів з кінцем XV в. хоче весь подільськимй транзіт, весь рух в сих напрямах завернути до себе. Правительство підтримує сї претенсії львівських купців. Як довідуємо ся з королївської грамоти 1526 р.[5]), король нераз наказував камінецькому старостї, аби не пускав купців

---

[1]) Не було й тут без нарушень — так в 1511 р. король видає новий наказ камінецьким купцям, аби не минали львівського складу: маючи позволеннє обминати його лише їдучи за припасами для власного ужитку (pro victu et amictu), аби не обминали з товарами. — Матеріали для історії сусп.-пол. і екон. відносин Зах. України ч. 48.

[2]) Quam viam temporibus antiquis asserebant esse eis expositam — A. g. z. VI ч. 46.

[3]) Нпр. скарга перед луцьким судом пинського купця Андруховича, що ішов з Туречини з товарами і кремінецькі митники у нього забрали товари—Опись актовой книги кіевскаго архива ч. 2043 док. 552. Пор. низше скаргу кремінецького старости в справі перегнаних без мита волів.

[4]) Архивъ югозап. Россіи VII. 2 с. 184.

[5]) Матеріали ч. 75.

digitized by ukrbiblioteka.org

ходити з Камінця до Литви (земель в. кн. Литовського, себто Волини й Київщини), і звідти до Камінця з поминеннєм львівського складу. Камінецькі купці одначе не піддавали ся сим претенсіям, ходили далї, а староста не тільки що не робив їм в тім трудности, але навіть охороняв їх своїми служебниками від можливих неприємностей зі сторони Львовян. На соймі 1526 р. посли подільські просили короля знести сю примусову дорогу з Камінця на Львів, але львівські відпоручники поспішили предложити королеви грамоти на львівськиий склад, і король рішучо відкинув прошеннє Подолян, і ще раз остро наказав камінецькому старості не позволяти купцям, що йдуть з Камінця або через Камінець „з дальших країв до земель в. кн. Литовського, обминати львівський склад, а непослушних арестовати".

Претенсії львівської громади одначе ішли тут занадто далеко, аби їх можна було виконати, і в дійсности не були виконані. Звернути торговий шлях камінецько-луцький, або камінецько-київський на Львів, було-б рівнозначно властиво з повним скасованнєм камінецької дороги. Інтереси купців подільських і турецько-волоських, подільської шляхти й подільської адмінїстрації, що побирали доходи з тої торговлї, занадто сильно були звязані з сею справою, і накази короля й далї лишали ся без виконання: кілька тижнів по останнїм наказї короля львівська громада вже висилає своїх відпоручників до Камінця на вість, що через Камінець ідуть якісь купцї з Волощини чи Туреччини до земель литовських і московських з поминеннєм Львова [1]). І практика ся удержала ся й на далї. В люстрації 1564 р. ми читаємо: „мито камінецьке, що побирають з купців тих, що їдуть з Туреччини до Москви, Литви, або до Львова, іде на замок; воно винайняте річно за 600 зол. польських, бочку мальвазії й півкаменя перцю, вартости 10 зол., але з тою умовою, що як буде вітворена Московська земля [2]), то ціна має бути підвисшена, а якби Турецька або Волоська земля була замкнена, то має бути зроблена відповідна знижка; иньшими часами, як купці свобідно ідуть з Московської землї до Туреччини, а Вірмени з Туреччини і т. и., мито буває значно більше [3]). Отже трапзітний рух далї йшов з Поділя до земель в. кн. Литовського (головно на Луцьк) і до Московщини на Київ, з поминеннєм Львова. Вище, в історії того каравана пограбленого коло Остра, ми бачили дійсно такий караван, що йшов з Камінця на Київ до Московщини. Камінець таким чином задержав за собою значіннє транзітної стації,

[1]) Записка у Iorga Relatiile с. 18.
[2]) Був то час війни з Москвою.
[3]) Архивъ Югозап. Россіи VII. II. с. 169, пор. Жерела до іст. України-Руси VII с. 88 (люстрація 1570 р.).

самостійного огнища торговлї зі Сходом. Але запаси товарів західнїх для торгу з волоськими й турецькими купцями та вивозу туди камінецькі купцї робили головно у Львові, як побачимо низше. Дальшу дорогу замикав їм львівський склад, а в порівнянню з Луцьком або Берестєм Львів був і близшим і більшим торгом на такі товари.

На Волини Володимир протягом XIV в. тратить поволї своє першенство в торговлї, з яким бачили ми його вище. З кінцем XIV в. починає брати над ним перевагу Луцьк і як признана нова столиця Волини в XV—XVI в. зістаеть ся також головним торговищем волинським. Вага його лежала головно в полудневій торговлї. Ще за Любарта, як довідуємо ся з його грамоти 1378 р., були в Володимирі й Луцьку склади для торговлї з „поганськими краями“. Володимир, маючи від полудневого сходу склад в Луцьку, а від полудневого заходу — склад у Львові, до того опинив ся ще в дуже невигідній позиції з прилученнєм до Польщі земель по верхній Припети. Через те мусів пізнійше стратити зовсїм своє значіннє в полудневій торговлї, Луцьк же лишаеть ся далї важним центром сього торгу. Сюдою мусїли йти товари до земель білоруських і литовських, почасти також на балтийське Поморє. В згадуваних уже листах в. кн. Олександра говорить ся, що для купцїв заморських (розуміють ся тут полудневі) в землях в. кн. Литовського були два склади — оден в Київі, другий в „Великім Луцьку“. Виїмки по його словам, робили ся тільки під час перемирь з Туреччиною, коли купцї, що приходили разом з турецькими послами, перепускали ся разом з ними до дальших литовських земель [1]. Отже, поза тими виїмками, мало бути се право складу абсолютне, без права переїзду з товарами.

За браком документального матеріалу не можемо переконати ся, о скільки остро Луцьк пильнував і виконував се право складу. Взагалї-ж торговельний примус в в. кн. Литовськім хоч практикував ся, не був так гостро переведений як у Польщі, й тутешнї міста не показували такої пильности й завзятя в використуванню й розвиванню своїх торговельних привілеґій [2]. Не вхожу в се явище, що мусїло мати причину взагалї в слабшім розвиненню тут тих корпоративних, ексклюзівних форм міського житя, принесеного з нїмецьким правом. Констатую тільки, що як можна вивести з усього, — Луцьк не подбав так сконцентрувати коло себе торговельні дороги, як то зробив Львів.

[1]) Skarbiec ч. 2096, Акты Зап. Р. I ч. 154.

[2]) Про реґуляцію доріг правительством в. кн. Литовського див. у Д.-Запольского Госуд. хозяйство с. 532—3 — приклади переважно з невиданих актів, але на жаль — тільки з голими цитатами сих актів.

digitized by ukrbiblioteka.org

Так з привилею кн. Острозькому 1578 р. довідуємо ся, що до Острога були здавна признані купцям зі всякими товарами свобідні дороги, „без усяких перешкод зі сторони луцьких митників“, „як з Польщі так і з в. кн. Литовського, зі Львова, Камінця, Київа й иньших наших замків, з Волощини й иньших заграничних земель“. Що більше, по словам кн. Острозького, на ярмарки, які були по иньших його містах і містечках (в Полонім, Колодні, Красилові, Дорогобужу, Дубні, Ровні, Степани) купці мали також право привозити й відвозити товари, не платячи луцького мита, й в. князь потвердив свобідну дорогу всякого рода купцям, коронним, литовським і заграничним до Острозьких маєтностей, під час ярмарків і поза ними, з поминеннєм Луцька й без оплати луцького цла [1]). Хоч уже усильне акцентованнє тої свобідности від луцького складу й мита дає дорозумівати ся, що та свобода в дійсности не була такою певною чи признаною, але й луцький примус в кождім разї не стояв міцно. З иньшого документу довідуємо ся нпр., що люде з Острога й Дубна їздили звичайно по сіль і иньші товари до Дрогобича й Коломиї й иньших галицьких міст і навпаки — їздили відти на Кремінець, минаючи Луцьк; доперва в 1520-х рр. митник луцький в інтересах своїх доходів почав змушувати їх їздити на Луцьк, і для того поставив своїх аґентів у Кремінцї. В обороні своїх підданих виступив тодї кн. Острозький, покликуючи ся на свій привилей—що його піддані не платили мита луцького, ходячи „вѣчными дорогами великими и малыми“, і в. кн. наказав луцькому митнику не чіпати їх [2]). Отже „ті великі і малі дороги“ полудневої Волини не були сконцетровані на Луцьку [3]). Право купців їздити до Острога на ярмарки і без ярмарків „съ куплями своими зо Львова, съ Каменца, съ Київа, съ Волоскоє земли и зъ инших замковъ и земель нашихъ и тежъ чужихъ сторонъ дорогами вечными стародавными“, не платячи луцького мита і не їздячи на Луцьк, а з Острога іти „стародавною дорогою“ до дальших земель в. кн. Литовського, минаючи Луцьк і не платячи луцького мита, — і пізнїйше не могло бути зломане луцькими купцями та признавало ся правительством.

І вилом сей не був одинокий. В 1529 р. кор. Бона випросила собі від в. кн. позволеннє заложити „мыто головноє великоє“ в своїй пинській державі в м. Городку (теп. Давид - Городок на долїшнїй Горини). Тут мали платити мито купцї свійські, що йшли сухими

[1]) Archiwum Sanguszków III ч. 432.
[2]) Бершадскій Документы и регесты I ч. 112.
[3]) Документ в уривку у Д.-Запольского op. c. 527.

дорогами й водою — р. Припетию, Горинею й Ветлицею, чи з Київа чи з Луцька, чи з иньших місць, в тім і „вси кунци турецкіи и волоскіи и всякіи иныи, нашихъ и чужыхъ которыхъ кольвекъ земль“ [1]). Виходить, що не тільки в Київі, а і в Луцьку не виконувало ся вповні право складу супроти таких чужоземських купців: вони могли іти через Луцьк з своїми товарами далї в землї в. кн. Литовського. І дійсно, східні купці з своїми товарами були звичайними гістьми нпр. в. Вильнї, як каже в. князь в одній грамоті (1551 р.): „Турковє, Татарове, Урмянове, Москвичи и иныи гости пріѣжчіи въ томъ местѣ нашомъ виленскомъ всякими куплями и товарами своими доброволне торгуютъ“ [2]).

Таж грамота 1529 р. окрім дороги з Волини на Городок полишає також дорогу на Пинськ. Се була головна дорога з полудневої Волини на північ, протеґована правительством в. кн. Литовського з фіскальних мотивів, від коли польська границя врізала ся глубоко в волинські землї любомльсько-ратенським зубом. Сей клин, що сягав околиць Пинська [3]), розірвав стару комунїкаційну лїнію з полудня на північ через Побуже, і взагалї мав дуже шкідний вплив на дальшу долю волинської торговлї. Хто йшов з Луцька або Володимира з товарами на Побуже просто, мусїв перейти через коронні землї й платити коронне мито, а потім знову мито литовське — в Берестю. Правительство в. кн. Литовського мусїло старати ся звернути рух круговою лїнією па городи в. кн. Литовського — на Пинськ (подібно як то зараз побачимо з рухом в напрямі зі сходу на захід) — не тільки таріфовими, а й просто примусовими способами. Та супроти сього далеко простїйшою і меньше скомплїкованою маршрутою ставала дорога через коронні землї на Львів, і нема сумнїву, що ся обставина немало причинила ся до збільшення торговельного руху на львівській лїнії й ослаблення його на лїнії волинській. Особливо на володимирській торговлї сї обставини мусїли відбити ся дуже некористно. Я мабуть не помилю ся сказавши, що головно через се й захиріла володимирська торговля XV в.: з остаточним прилученнєм Любомльської й Ратенської волости до Корони Володимир опинив ся в глухім кутї, між польською границею, й був засуджений на льокальну торговлю, а більші торговельні дороги пішли поза ним. Розірвано натуральну звязь територій,

---

[1]) Акты Юж. и Зап. Рос. I ч. 92.

[2]) Бершадскій II с. 20.

[3]) Див. т. IV—мапу її пояснення до неї. На вплив утворення сього клина на розвій волинської товговлї, спеціально — на упадок Володимира, як торговельного огнища, досї якось не звернули уваги дослїдники української торговлї.

digitized by ukrbiblioteka.org

старі проторені дороги, природні комунїкаційні напрями, і сї некористні наслїдки утворення митної лінії на українській території відізвали ся тут найбільше сильно. Потерпів від того й Луцьк, хоч і меньше. Його торговельний рух, так як бачимо його з кінцем XVI в., мусимо уважити за ослаблений — тими некористними ґеоґрафічними обставинами, і всїлякими вимками, які робили в. князї на користь ріжних сусїднїх державців — як от кн. Острозькі або кор. Бона.

За тим всїм луцький торговельний рух лишаєть ся досить значним. Він домінує над цїлою Волинею. Цифри мита дають до певної міри можливість судити про се.

Як ми вже бачили[1]), перед упадком торговлї, викликаним татарським спустошеннєм 1480-х рр., луцьке мито державили за 1525 коп. річно, що при звичайній податковій нормі (2 гр. від копи) дасть коло 60 тис. коп товарового обороту. В тім самім часї держава володимирського мита давала тільки всього 140 кіп! Мито київське в тім часї давало 950, берестейське 1100 кіп [2]). В пізнїйших часах відносини сї представляють ся так: луцьке мито в останнїх лїтах XV в. давало 500 кіп, володимирське несповна 60, берестейське (з Городком) 430, київське коло 750 [3]). За в. кн. Олександра і в початках панованя Жиґимонта Луцьк давав 800 кіп, Володимир 60, Берестє (з Дорогичином) 500, Київ 700 [4]).

Такими чином в сїм часї Луцьк займає одно з найперших місць як торговельний центр в українських — і взагалї в землях в. кн. Литовського [5]). Володимир зійшов попри нього зовсїм на третїй плян,

---

1) Див. вище с. 12—3.

2) Бершадский ор. с. с. 13 і 21, пор. 10 і 14 (у Довнара - Запольского Госуд. хозяйство в. кн. Литов. I с. 559 луцьке мито пораховано хибно на 2100 кіп, а володимирське, на с. 14 дод.—100 кіп).

3) Акты литов-рус. госуд. I ч. 53, 56, 57, 64.

4) Акты Зап. Рос. II ч. 1, Акты Юж. и Зап. Р. II ч. 82—84, 86, Бершадскій I ч. 46—7, Акты лит.-рус. гос. I ч. 89; цифру володимирського мита беру від Довнара - Запольского (дод. с. 14) з невиданого акту.

5) Цифри мита з иньших земель в. кн. Литовського у Д.-Запольского ор. с. с. 559—562.

Для дальших років цифри мита українських комор не так повні й докладні (вони зібрані у Д.-Запольского ор. с. дод. 21 і далї). В 1510—11 р., за 13 місяців Луцьк разом з Берестєм дав 1195 кіп, Володимир 67, Більськ 200, Дорогичини 24 (Акты лит. госуд. ч. 133). В 1519—22 мито берестейське державлене за 1300 кіп річно (Д. - Запольский с. 22, з невид.). В р. 1524—6 волинські і побужські мита, з коморами соляними й восковими, державлено за 3000 річно, а від 1529—32 р. знову по 2600 кіп і 333 угор. золотих (Бершадскій I

а коштом його розвиваєть ся Берестє: туди, як побачимо зараз, примусово звертає в. княже правительство торговельний рух, що давнїйше в значній мірі йшов на Володимир. На значіннє спеціально караванної торговлї в волинськім обороті вказує роспорядженнє в. князя: виплачувати з караванного мита луцького по 200 кіп річно воєводі київському [1]) — очевидно, ціле караванне мито луцьке було значно вище [2]). Яке значіннє в загальній сумі торгового обороту мала торговля самих луцьких міщан, цікаву вказівку маємо з 1550-х рр. Луцькі міщане не платили мита, і правительство якийсь час потручувало з річної оплати державців суму, що відповідала скількости товарів, перевезених через волинські комори луцькими міщанами: мита з них рахували на 200 кіп, тим часом як загальна сума волинського мита виносила 2000 кіп[3]).

Транзіт і загранична торговля волинська в напрямі зі сходу на захід підпала сильним перемінам під примусовими роспорядженнями правительства: з огляду на тойже любомльсько-ратенський клин вона силоміць була звернена на середнє Побуже. Ми маємо про се дуже інтересне сьвідоцтво — пояснення давнїйшого підляшського митника Данька Єсковича пізнїйшому митнику Міхелю Юзефовичу про митні порядки — вони писані в 1516 р. і кидають сьвітло на практику попереднїх десятилїть [4]).

ч. 78, Акты лит. гос. ч. 192). Потім всї волинські мита, разом з митом острозьких підданих, що давнїйше належало кн. Острозьким, видержавила кор. Бона за 1300 кіп річно (Д.-Запольскій с. 24). В 1544—6 рр. волинські мита державлять красноставські купцї-Русини Іван і Олекса Борзобогаті за 1800 кіп річно, потім в 1553—5 за 2000 і в 1556—8 знову за 1800. Побужські мита разом з городенськими 1546—8 рр. державить дворянин господарський Єрмолич за 3000 кіп і 100 зол. річно, і потім, від 1553 р. в тій же цїнї переймають їх Борзобагаті; від 1556 р. вони платили за нього 3100 кіп і 300 золотих. Волинські мита держали Борзобогаті, потім иньші державцї за 1300 кіп, від 1565 за 2400, побужські за 3308, потім підвисшили до 4000 кіп (Д.-Запольскій l. c.). Сї цифри остільки ріжнять ся від попереднїх лїт, що в них пораховані й доходи від державного торгу солею й воском, що до р. 1520 раховали ся осібно, і їх треба-б дочисляти до цифр мита попереднїх років. В 1507—9 рр. по рахунку Д.-Запольского восковнича і солянича комора луцька давала до 388 кіп, володимирська до 75 кіп, берестейска 750, дорогичинська 35 кіп.

1) Акты Юж. и Зап. Россіи II ч. 139.

2) Кілька документальних звісток з описей луцьких книг і деяких невиданих актів про східнїх купців у Луцьку зібрані Ал. Верзиловим в цитованій його розвідцї.

3) Д.-Запольский ор. с. дод. с. 28 (з невид. акту Лит. Мет.).

4) Видані у Бершадского I ч. 66.

digitized by ukrbiblioteka.org

Кияне, Черниговці, Мозиряне, Пиняне, що йдуть до Люблина, Позаня, Варшави, Ґнезна, пише він — ніколи не мали дороги на Ратно і Холм, а тільки на Берестє; хто хотів би їхати иньшою дорогою, таких ми конфіскували з віку за промито — половина промита на в. князя, а половина на нас.

Купці литовські — з Городка, Бильна й всіх иньших міст, їдучи до Прусиї, до Позаня, Варшави, Ґнезна, Рославля (Вроцлава), мусїли ходити на Дорогичин і Цїхоновець, инакше у них забирали товари за промито.

Турки, Кафинці, Кияне, Москвичі — всї давали від копи по 3 гроші. Коли вони не виїздили за границю в. кн. Литовського, то не платили „на обидві руки“ (і за ввезене і за вивезене): брали з одної руки — котра була більша (чи ввезене, чи вивезене); коли-ж мали виїхати за границю в. кн. Литовського, до Москви, або до Туреччини, то з поворотом платили другий раз мито від своїх товарів.

З тих пояснень бачимо, що товаровий рух, який з Київщини колись ішов старою володимирською дорогою до північної Волини й далї „в Ляхы [1]), литовське правительство примусовими способами звертало на північ. Тим способом поясняєть ся упадок торговельного руху на тій старій дорозі; сей упадок виразно виступає перед нами в ріжних уривкових звістках уже з кінця XV в. Мито звягельське (на Случи), разом з корчмою державить ся в 1488 р. за незначну суму — 15 кіп [2]). Про Житомир казали люстраторам в половині XVI в., що тудою з Київа переходять каравани хиба раз на кілька лїт: за двадцять лїт перейшло два каравани — оден турецький з Москви, отже мабуть вертав на Волощину тудою, иньший незнати який [3]). Дорога пішла тепер на Припеть — Дніпром до Чорнобиля, потім на Мозир і Пинськ, і в вище наведених поясненнях берестейського митника виступають сї міста, як етапи комунїкаційної лінїї: Київ (з Черниговом) — Мозир — Пинськ. Люстрація мозирського замку дійсно згадує про каравани чужоземських купців, що переходили тудою. Сею дорогою ішли товари з московських країв: в однім процесї ми стрічаємо ся з Жидами берестейськими й кобринськими, що з московським товаром ідуть до Берестя й Кобрина сим шляхом на Мозир — Петриків, понад Припетию [4]). Митник каже про купців московських, турецьких і кафинських, що йшли сюдою. Що транзітна торговля

---

1) Про неї див. в т. I² с. 267—8.
2) Бершадскій I ч. 17.
3) Архивъ Юго-Зап. Рос. VII. I с. 146.
4) Бершадскій I ч. 166 і 167.

йшла сею дорогою в значних розмірах, потверджує цитована вже таріфа „старого звиклого“ мита підляшських комор 1569 р.[1]). Тут досить повно й детайлїчно вичисляють ся товари турецькі й московські, що йшли сюдою (я навів уже сї реєстри товарів). Далї маємо „товари литовські“, себто місцеві, що йшли за границю, — шкіра, ліii, дерево, збіже, й „товари німецькі“, що йшли сею дорогою зза границї — сукна й иньші матерії, вироби зелїзні й шкляні та сіль (зрештою до сих реєстрів ми ще вернемо ся).

Огнища сього транзіту митник вказує досить докладно. Товари, не кажучи про місцеві, зі сходу ідуть: з Туреччини (головно через Луцьк і Київ, очивидно), з Криму (через Київ, Днїпровою дорогою), і з Московщини. Вони йдуть до Люблина і тудою далї — до Вроцлава, до Варшави та Позпаня й до Прусії. Звідти — з Вроцлава, Познаня й пруських міст головно ідуть західноевропейські товари в землї північної Волини й Київщини, також в землї білоруські, литовські й московські.

Люблин і Познань грали отже для північної й східньої України подібну ролю, як Краків для західно-полудневої. Ріжниця була лише в тім, що сї міста не мали абсолютного права складу, як Краків, отже й не загорожували нашим купцям дороги далї на захід і на відворот. Люблин мав право складу на десять день: чужоземельний купець мав торгувати в Люблинї десять день, і потім міг везти свої товари далї. Познань — лише на три днї. Тож ми стрічаємо ся з подорожами наших купців і далї на захід; нпр. в однім документї Жид з Тикотина їде через Шлезк до Липська і там робить торг з нірен-берґськими купцями[2]). Але се, очевидно, стрічало ся рідше—звичайно не їхали далї Люблина та Познаня, задоволяючи ся тим, що можна було знайти на тутешнїх торгах, особливо—славних тутешнїх ярмарках.

Сї ярмарки стягали масу товарів, з заходу, сходу й полудня. Особливо люблинські, як можна судити, мали важне значіннє для наших країв — для Побужа, Полїся, Волини — не тільки північної, а й полудневої. Ми знаємо, вже що Люблин здавна служив для вроцлавських купців стацією в торговлї з руськими, особливо волинськими й полїськими землями. Три великі ярмарки — кожда трівала місяць, притягали в великім числї чужоземних купців й просто заможнійших людей, що робили тут всякі запаси. Пізнїйший Старовольский— коли місто пережило вже найсьвітлїйші часи своєї торговлї, так пише

[1]) Д.-Запольскій Госуд. хоз. I дод. с. 46.

[2]) Акты Южной и Западной Россіи II ч. 92, Бершадскій I с. 277 (див. про се ще низше).

digitized by ukrbiblioteka.org

про них: на сї славні ярмарки збирають ся Англїйцї, Шкоти, Італїйцї, Нїмцї, Москвичі, Перси, Вірмени [1]). Сюди йшли турецькі й кримські каравани з Києва й Луцька, товари московські й литовські, що йшли на берестейську комору, й замінювали ся на товари західноевропейські. Тут можна було зробити собі запас сукна і соли, футер московського й литовського привозу, вина й східнїх товарів, „крамних річей“ місцевого й нїмецького виробу, й продати свої господарські продукти — віск, лій, шкіри, худобу й ин. [2]) (для збіжа й иньших продуктів, як зараз побачимо, була иньша дорога). Наслїдком того всього люблинські ярмарки в торговельнім руху наших країв становили дуже важну рубрику. Рахунки побужських комор початку XVI в. приладжують ся до люблинських ярмарків, а в 1537 р. в. князь звертає увагу на те, що наслїдком ріжних переслїдувань (з релїґійних мотивів) Жиди з в. кн. Литовського не поїхали на останнїй люблинський ярмарок, і через те (і взагалї через ті переслїдування) в митах показував ся значний недобір.

Друга дорога, з поминеннєм Люблина, йшла на Сохачів і Ленчицу з її околицями до Познаня, Вроцлава, Ґнезна. Як поясняє правительство, уставляючи митну комору в Сохачеві, сюдою також ішли купцї „з Руси, Литви, Московщини“ [3]), і познанські та шлезькі торги, що лежали на сїй дорозї, мали для української торговлї також чимале значіннє.

Буг, як давнїйше, служив природною дорогою до Прусії. З XV в. розвиваєть на сїй дорозї в великих масах експорт продуктів лїсових — ріжного рода дерева, попілу, смоли; пізнїйше (в другій половинї XVI в.) до сього прилучаєть ся вивіз збіжа.

Про сей експорт будемо говорити низше, тепер піднесу лише, що він оживив ослаблену попереднїми заборонами польського правительства торговлю з Прусією, хоч і не відновив її давнього характеру: стара транзітна торговля східнїми товарами нпр. майже згинула, і зі сторони українських земель вивозили ся майже виключно сирові

---

[1]) Polonia, вид. 1656 с. 29. Пор. Балїньского і Лїпіньского Starożytna Polska III² с. 243.

[2]) Див. нпр. Опись луцької книги ч. 2039 л. 41 — про два вози з товарами, що йшли з люблинського ярмарку до Полонської маєтности Лаского; пор. низше виказ товарів, які віз собі з луцького ярмарку до Острога міщанин Плескач. Кілька дрібнїйших звісток про ярмарки люблинські й познанські (окрім поданих низше) див. Бершадскій I с. 229, II с. 35.

[3]) Бершадскій т. III (Рус.-евр. архивъ III) ч. 26.

продукти свійського господарства, а взаміну їх ввозили ся західноевропейські продукти й фабрикати. З початку ся торговля концентрувала ся головно в Торнї, що своїм правом складу переривав безпосередню комунїкацію з балтийським побережем.[1]) Протягом другої половини XV в. сей торнський склад підпадає завзятим атакам з ріжних сторін — зі сторони експортерів Польщі й Литви, і зі сторони Ґданська, що концентруючи в своїх руках протягом XV в. продажу лїсових товарів і збіжа в західноевропейські краї, змагав до того, аби війти в безпосередні зносини з експортерами й завести з ними безпосереднїй торг західноевропейськими товарами. По довгій боротьбі, де складове право Торуня то ослабляло ся то скріпляло ся, се закінчило ся знесеннєм того права складу (1518), з деякими незначними виїмками. Північна торговля для цїлого вислянського басейну концентрує ся тепер в Ґданську. Туди йдуть плоти й човни з лїсовими товарами, збіжем й иньшими продуктами господарства [2]), відти приходять ріжні західнї товари — човни вертаючи везуть в значних масах вино, пиво, рибу — головно оселедцїв; сухими дорогами ідуть ріжні иньші товари. Не тільки на Побужу й Волини, але і в Галичинї бачимо дуже живі торговельні зносини з ґданськими купцями, безпосереднї й посереднї — через люблинські й познанські ярмарки. В XVI в. і в XVII у Львові довіз пруський (посереднїй) починає в деяких галузях торговлї (як нпр. в дуже важній в ті часи торговлї сукном) знову брати перевагу над довозом краківським [3]). Роздражнене упертістю, з якою Ґданськ тримав ся своєї свободи від митних оплат, забезпечених йому інкорпораційним привилеєм, і не піддавав ся взагалї балтийській полїтицї Польщі — торговельній і державній (в 1576—7

---

[1]) Oesterreich Die Handelsbeziehungen der Stadt Thorn zu Polen von der Gründung Stadt bis zum Ende des XVI Jhrh. (1232—1577) — Zeitschrift des westpreussischen Geschichtsvereines т. XVIII (тут розд. 6 і 7 про торговельні дороги на Україну й предмети торговлї) і XXXIII, також старші працї: Wernicke Geschichte Thorns, 1839 — 42, Kestner Beiträge zur Geschichte der Stadt Thorn, 1882.

[2]) Див. нпр. процес про транспорт воску, полотна і хмелю з Тикорина до Ґданська 1526 р. — Бершадскій III ч. 133.

[3]) Так з рахункових книг львівської фірми Шольца і Боіма виходить, що в рр. 1600—4 зі всього закупленого сукна від ґданських купцїв куплено 32%, від краківських 28%, що до вартости — від ґданських 54% (бо то були дорожші сорти), від краківських 13% (Матеріали до історії торговлї Львова—Записки т. 65 с. 10—2). З пізнїйшої рахункової книги Гайдера (1618—34) перевага ґданського привозу виступає ще сильнїйше: від ґданських купцїв закуплено 60%, від краківських 20% загальної вартости сукна (ibid. с. 44).

digitized by ukrbiblioteka.org

прийшло навіть до вітвертої війни між Польщею і з непослушним містом), польське правительство задумало було знищити Ґданськ конкуренцією иньших міст. Кор. Стефан зніс всї торговельні привилеї Ґданська й передав їх Торну й Ельбінґу (Ельбльонґу), а з Ґданськом заборонив всяких торговельних зносин. Се справді відбило ся на торгу Ґданська, коштом котрого почав змагати ся Ельбінґ, а ситуація стала тим небезпечнїйшою для Ґданщан, що в Ельбінґу осїла ся анґлїйська торговельна компанія, й сюди почав переходити торг сукнами й иньшими західноевропейськими товарами. Се змусило Ґданщан бути більш податливими супроти жадань польського правительства, згодити ся на заведеннє цла (т. н. Pfahlzoll) і взагалі стати уважнїйшими до директив польскої полїтики. З свого боку знову польське правительство, в інтересах шляхетського експорту, полишало невтральність Торну й Ґданську навіть підчас війн, які вела на балтийськім побережу. Взаміну своїх уступок і льояльности, Ґданщане жадали знесення анґлїйської компанії в Ельбінґу, і правительство нераз видавало розпорядження в тім напрямі, але ославлений брак екзекутиви позбавляв сї роспорядження всякого значіння, і Ельбінґ вів далї конкуренційну торговлю анґлїйськими й взагалї західніми товарами, хоч не годен був перебити в тім першенства у Ґданська. В 1628 р., за заслуги й утрати, які Ґданщане понесли підчас війни Польщі з Ґуставом-Адольфом шведським, правительство польське навіть дало було Ґданську монополь на довіз до Польщі заграничного сукна: сукно до Польщі не мало довозити ся инакше як за ґданською маркою[1]). Та при тодїйшнїй анархії ся монополїя ледво чи могла бути переведена в дійсности.

Східня чи полуднева торговля західньої України, як уже знаємо, в XIV—XV вв. опирала ся головно на Білгород, а її огнищами були передовсїм ґенуезькі кольонїї, в першій лінії Кафа. Від другої половини XIV в., з орґанїзацією волоських господарств та зближеннєм їх до Польщі, по при се здобуває поважне значіннє торговля волоська — з землями долїшнього Днїстра, Прута й Дунаю. Близші звістки про сю кримсько-чорноморсько-волоську торговлю маємо з останньої чверти XIV в., але нема сумнїву, що вона йшла без перерви з XII—XIII вв.

З 1376 р. маємо тестамент львівського Вірменина Тайчадіна, що служить документом торговельних зносин з Кафою: Тайчадін записує жертви на церкви львівські й кафінські — правдоподібно, походив з

[1]) Volum. legum III c. 278.

Кафи, а на характер звязей його з вітчиною вказують товари, полишені ним: значний занас (37 каменів) перцю, трохи мушкату, перли й шовк (3 фунти доброго і 5 фунтів гіршого); між довжниками його фіґурує Ходжа Мансур, горожанин м. Кафи (винен йому 60 кіп франконських) [1]. Десять літ пізнійше знаходимо в львівських актах поквітованнє Лазара Вірменина з Кафи Іванісу й Аміру очевидно — Вірменам львівським, за забрану ними значну скількість сурового шовку (півията каменя, отже коло сотнара). Иньшому кафинському купцеви Шададіну ручить львівський Вірменин - товмач Хачерес за якогось — правдоподібно львівського купця в 30 гривнах, мабуть за забраний товар [2]. В перших роках XV в. стрічаємо у Львові якогось Вірменина-купця з Кафи, з шовковими товарами—камкою: її забирала нераз для дарунків королеви громада м. Львова, тимчасом як Франціск de Cantello з Кафи, прийнятий до львівської громади за рекомендацією м. Кафи, постачає для дарунків королеви перець [3]. В Камінці з сих часів (кінець XIV в.) знаємо звісного Сіпана сина Котлубея, фундатора вірменської церкви св. Николая, котрій подарував тріодь, писану в Солхаті рукою сьвященика Стефана і ним куплену, як каже надпись[4].

В сих згадках виступає перед нами торговля кафинська, кримсько-чорморська. „Татарська дорога“, за котру бороли ся зі Львовом західні міста уже в 1370-х рр., вела зі Львова через Поділє, на Камінець до Тегинї (Бендер), і звідти або до Білгорода і морем до Криму, або з Тегинї на Тавань і Перекоп [5]. Крім львівської дороги в Камінці сходила ся також дорога володимирсько-луцька, котру знаємо ще з грамоти Любарта. Наданнє кор. Володислава Фридриху Бучацкому з 1442 р. [6]) вказує як посередню стацію на сїй дорозї Каравул (тен. Рашков) на Днїстрі, а в сусїдстві Білгорода як польсько-литовські замки й порти — Чорний город на Днїстровім лиманї, і Качибей на місцї теп. Одеси. Трудно оцінити з сього одинокого надання, де надають ся отсї „замки з усїма городами, портами, митами водними й сухопутними“, чи йде тут мова про традиції старших

[1]) Akta gr. i ziem. III ч. 22 і новійме—Pomniki m. Lwowa I с. 94.

[2]) Pomniki m. Lwowa I ч. 388 і 576.

[3]) Ibid. II с. 165, 182, 225, 331, 332.

[4]) Надпись публїкована кілька разів—див. в Отчетї петерб. публичної біблїотеки (там тепер ся тріодь) за р. 1891. Сѣцинскій Гор. Каменецъ с. 179.

[5]) Див. в прим. 2.

[6]) Видане мною з ревізії прав 1564 р. в книзї Барское староство с. 26—8.

digitized by ukrbiblioteka.org

часів, чи треба то звязати з заходами коло отворення власних портів за новійших, Витовтових часів. Що Качибей в першій половині XV в. функціонував яко порт, на се ми маємо деяке потверджение в звістці про транспорт збіжа для візантийського цісаря, висланий Ягайлом в 1415 р. до Качибея [1]). А звістка про спір, який Бучацкий на підставі того надання завів з королївськими урядниками [2]), забороняючи їм держати свою сторожу на пересипи під Качибеєм („де був і єсть малий порт Качибей"), показує, що за сим наданнєм признавав він зовсїм реальне значіннє [3]). З наданнєм Чорногородського замка можна звязати звістку про замок, побудований в 1421 р. на Днїстровім лиманї за наказом Витовта його подільським старостою Гедигольдом [4]). Отже можна-б з деяким правом думати, що чи то в останній чверти XIV чи в першій XV Литовсько-польська держава постарала ся (чи тільки старала ся) проторити собі торговельну дорогу Днїстром на Чорне море та скріпити її замками й стражницями. Завважу одначе, що саме вже наданнє 1442 р. дає сьвідоцтво убожества сим плянам правительства: в нїм на Бучацкого вкладаєть ся обовязок привести ті городи, замки й порти до доброго стану, „як то він і підняв ся зробити", отже правительство, не подужавши зробити се у власній адмінїстрації, скидало сю задачу на плечі подільського маґната, — який також тої задачі не сповнив. Так тої дороги до моря в своїх руках польсько - литовськими сферам, чи правительственним чи купецьким у своїх руках удержати й не удало ся.

Дорога на Хотин, Дорогунь (тепер. Дорогоу)) і Сучаву лучила Камінець і ту стару дорогу камінецько-луцьку з дорогою волоською. Ся дорога волоська зі Львова провадила через Галич, Коломию, Снятин до Волощини. Вона здобуває важне значіннє, як я вже сказав, з другої половини XIV в., особливо з кінцем його, а з її напрямом, товаровими рухом і взагалї цїлою сею полудневою, волосько - татарською торговлею дуже добре знайомить нас привилей виданий волоським воєводою Олександром львівським купцям в 1407 р., під час побуту його ві Львові. Він служив потім підставою для численних торговельних привилеїв, видаваних волоськими господарями львівським купцям [5]).

---

[1]) Длуґош V с. 188—9.

[2]) Зміст його подає Чацкий O pol. i lit. prawach, вид. Туровского II с. 200. [3]) Див. в прим. 2. [4]) Див. в т. IV с. 265—6.

[5]) Збірка сих привилеїв, зладжена Ем. Калужняцким, в Akta gr. i ziem. т. VII. Грамота Олександра тут під ч. 2. Деякі інтересні доповнення до неї дає грамота воєводи Петра з р. 1456 ibid. ч. 7; я доповняю ними вказівки Олександрового привилея.

a

Забезпечаючи певні вигоди львівським купцям, має він на меті й певні фіскальні цїли (нпр. виймає цїлий ряд товарів як „заповідані", що служать монополем волоського правительства), а також певну торговельну полїтику. Так він старають ся забезпечити певні торговельні вигоди волоській столиці Сучаві: застерігає для неї право склада для сукон і митовими позиціями змагає перенести сюда торг „татарським товаром" — предметами східної й ґенуезької чорноморської товговлї). Докладні означення мита з ріжних катеґорій товарів, дані при тім, дають нам дуже добрий образ полудневої торговлї, тому мусимо близше приглянути ся змісту сього цїкавого привилею.

Головна дорога зі Львова від Снятина іде на Чернівцї, Серет (Сирятъ), Сучаву, Яся і звідти до Білгороду. До неї прилучаєть ся в Сучаві звісна вже нам дорога з Камінця. З Яс, не йдучи до Білгорода, часом скручували на Тегиню і звідти, як припускаю — ішли караванним шляхом на Перекоп. Иньші знову дороги провадили на захід. З Сучави на Баню й Молдавицю ішла дорога до Семигорода, до Бистриці, і друга до Брашева (Кронштадт) на Баків і Тотруш (теп. Тротуш). Тотруш і Берладь були останнїми митовими коморами Молдавії на полуднї, але купцї йшли далї до міст „бесарабських" — тутешні воєводи „угро-влахійські і запланїнські"[1]) починаючи від Мірчі Старого (при кінці XIV в.) давали львівським, і взагалї українським та польським купцям повну свободу торговлї в своїх землях від Зелїзних ворот до Браілова і свобідну дорогу далї за Дунай, до земель турецьких[2]). Сюда йшли по рибу — до Браілова, Кілїї й иньших міст нижнього Дунаю, до столиці воєводства — Торговища, і далї до земель Турецьких.

З руських товарів Олександрів привилей згадує передовсїм сукно; в Сучаві брали від нього мита по 3 гр. від гривни ($4^1/_4$%) і був

---

[1]) Akta gr' i ziem. VII, грам молдавські ч. 1, 3, 5 і далї.

[2]) Землї волоські в другій половині XIV в. формують ся в дві полїтичні цїлости, що з певними змінами істнують потім протягом ряда столїть; одна — се Волощина властива, або Молдавія, що обіймала нинїшню Буковину й Молдавію; друга — се Мала Волощина, або Гірська — Valachia Minor, Valachia Montana, з чого зробила ся її назва румунська Muntenia і польське Multany. До неї належали землї подунайські (Валахія) і семигородські волоські князївства (Фоґараш, Омляш і Северинський банат), а часами також полуднева Бесарабія (відти й її імя), що иньшими часами належала до Молдавії. По імени своїх господарів з династиї Басарабів сї землї „Гірської Волощини" звали ся Бесарабією, а з огляду на семигородські володїння, воєводи її звали ся „запланинскими," transalpini.

digitized by ukrbiblioteka.org

тут для нього склад для цілої Молдавії: в иньших молдавських городах його не можна було продавати, але до Угорщини й „Басарабії" (Семигорода) вільно було його везти, за оплатою додаткових мит[1]). При тім, невважаючи на оплату мит (крім сучавського головного брали поменьші оплати в Чернівцях — від „німецького воза" по 4 гр., від вірменського — 6 гр.), привилей жадає, щоб львівські купці продавали в Сучаві сукно по львівським цінам, і при тім в „поставах," а не на локті.

Друга категорія руських товарів — се „крамні річи" (руського виробу чи імпортовані): шапки, ногавиці, корди, мечі, або як їх вичисляють пізнійші привилеї молдавських воєвод Петра й Стефана[2]): „иолотно — литовское, кросенское і немецкое, мудрое сукно, покоцпни, харсъ (вовняна матерія), шапки, ногавици, пояси, корди, мечи, ножи, косы, серпы, плужная желѣза, циновии рѣчи, миси, конвици, цпвкы, и ины дробны рѣчи, що ся зовут крамны рѣчи." На то був вільний торг по Волощині, а мито платили в Сучаві по 3 гроші від гривни.

З Волощини, а властиво через Волощину ішов товар східній, або як називає його Олександрів привилей — „татарскій товаръ": „шолкъ, перець, камкы, тебенкы, темьянъ (кадило і корінне), грецкый квасъ (цитрина)." Сї товари або куповано в молдавських городах від купців місцевих та приїзжих — з чорноморських факторій і турецьких країв, або ходили по них через Молдавію до Білгорода, Кілії, і ще далї — до Кафи та иньших італїяньских факторій, або через Волощину дунайську до Туреччини[3]).

З Угорщини і з земель „мунтянських" вивозили рибу, коней, віск, срібло, куничі шкірки; привилей спеціально згадує сї останнї товари, бо для Молдавії куниці, срібло, віск і конї добрі, понад 3 гривни, були „заповѣданый товаръ" — їх невільно було вивозити з Молдавії, вільно тілько було перевозити через молдавські землї, і то молдавський господар застерегав собі право первокупна. З молдавських земель (а також і з сусїднїх) вільно було вивозити худобу (воли, вівці, свинї, дешевші конї), шкіри овечі і волові, шкірки лисиць і білок, в великих скількостях: від сто волових

[1]) Про можність вивозу до Тягинї й Білгороду привилей не згадує, може вивіз сукна туди воєвода хотів задержати для своїх купців.

[2]) A. g. z. VII ч. 7 і 8.

[3]) „А што привезетъ изъ Бесарабъ: или перець или баволну или будь што, отъ 12 контари у Баковѣ полъ рубель серебра, а на головное мыто у Сучавѣ отъ 12 контари одинъ рубель серебра".

шкір платили в Сучаві мита 15 гр., від сто шкір овечих 4 гр., від сто лисиць 10 гр. і т. д.

Таким чином, окрім транзіта товарів східнїх, землї молдавські і мунтнянські служили самі дуже важним торгом для руських товарів, власних і ще більше — транзітних, західнїх, та давали в великих масах власні продукти сирові для консумції руських земель і для вивоза на захід (риба, худоба, шкіра, віск.)

Документальні дані потверджують і доповняють сей загальний образ полудневої торговлї, даний нам тими кількома привилеями.

Так бачимо, з ріжних згадок і звісток львівських актів, що живі торговельні зносини з Кафою й иньшими італїянськими факторіями чорноморського побережа істнували до самого їх упадка. Ґенуезців й иньших Італїянців стрічаємо в значнім числї у Львові, від коли маємо судові та міські акти (то значить від р. 1440) [1]. Одні прибувають сюди на коротко для закупна і продажі, иньші ведуть більше постійні торговельні операції зі Львовом; деякі вкінці осідають тут, займають ся господарством і промислами. Такий Христофор ді Санто Ромульо, з Ґенуї, що крім торговлї брав в державу галицькі мита, а особливо визначний слїд полишив по собі в економічній історії краю своїми заходами коло піднесення експльоатації й збуту руської соли, як державець сільних жуп перемиських і дрогобицьких [2]. Другий такий торговельник і державця жуп і мит Айпульф Тедальді з Фльоренції. Далї купець Юліян Ґабелето з Кафи. З записок про торговельні обороти нпр. наведемо контракт того Христофора ді Санто Ромульо з краківським купцем Петром Крачмаром з 1446 р.: Христофор продає 87 ліктів золототканого оксамиту двох сортів, по 11 і 10 угорських фльоренів за локіть, сїмнадцять ліктів зеленого оксамиту, по 3 фльорени, кофтиру і самакуку (очевидно також шовкова матерія) одинадцять штучок по 19 фльор. і 22 sepei (?) по 4 фльор., всього за 1264 угор. фльор., і Крачмар зобовязуєть ся йому в тій сумі постачити горлицьке сукно в цінї за постав по $3^1/_2$ фльор., а за штуку по 6 фльор. і 7 гр. [3]) Маємо отже такий же обмін товарів західнього ввозу на товари східнї, чи полудневі, як вище ми бачили вже. В р. 1463 р. тойже Христофор з братом Домінїком висилають сухопутем, на Вроцлав, до Ґенуї до свого батька соболині шкіри, понад 500 штук, з Ґенуезцем Акурсієм де Коріняно, що також

[1]) Звістки про них з виданих актів ґродських і земських і невиданих радецьких зібрав Кутшеба ор. с. с. 58—64.

[2]) До сеї його дїяльности ми ще вернемо ся.

[3]) Akta gr. i ziem. XIV ч. 1583.

digitized by ukrbiblioteka.org

віз соболині шкірки й у Вроцлаві продав 218 шкірок Гієроніму, епіскопу Кріта, за 200 угорських фльоренів[1]). Згадані вже Тедальді й Ґабелето взяли від приїзжого на Русь Венеціанця Немброта Валеті товарів за суму 1403 дукатів — на жаль товари не названі близше, а Жиди тутешні покрали йому на 600 дукатів[2]). Кафинський Вірменин Ходжіґі продає в 1471 р. львівським Вірменам Калїнїку і Андрію 20 фунтів перцю за 145 фльор., а иньший львівський Вірменин Аврам винен йому 32 кін грошей за перець, китайку і шовк[3]), і т. п.

Білгород, як посередня стація в сїй торговлї, як близше джерело для товарів східнїх і торг для львівських товарів, виступає також з поважним значіннєм в львівських записках. В 1460—80-х рр. фіґурує тут чимало білгородських купців. Чималу торговлю східнїми товарами у Львові ведуть особливо купцї з фамілїї Валята з Білгороду. Про одного з них, Дмитра, стрічаємо в львівських актах цїлий ряд записок про розпродажу перцю — бере від нього львівський міщанин Мартин Кухта 9 каменїв, по 8 угор. фльоренів за камень, на кредит, записуючи сю претенсію на своїй камениці у Львові; бере два роки пізнїйше звісний нам Тедальді $15^1/_2$ каменїв, в тійже цїнї, і також в кредит, за порукою львівського старости; Вірменин львівський Фортат бере від нього перець і цинамон в сумі 100 фльор.[4]) Иньший Валята Кілїян також фіґурує як доставець перцю у Львові. Велика маса довжних записок, зроблених на імя Кілїяна Грека з Білгорода — може тогож самого Кілїяна Валяти, в львівських актах 1481—1483 рр., вказує на дуже широкі торговельні обороти — на жаль тільки не вказано, які товари забирали від нього сї львівські довжники.

З другого боку маємо звістки про активні зносини Руси з італїйськими кольонїями. Так, в 1453 р., як довідуємо ся з королївського мандату до Теодорика Бучацкого, галицького маґната, наслїдком претенсій до нього Італїйця Юлїана з Кафи в сумі 2 тис. фльоренів, арештовані були товари купців польських підданих — себто з українськиих земель, в ґенуезьких кольонїях[5]). Кілька років пізнїйше чуємо про пригоду з львівським купцем Каденом: він вислав товари

[1]) Львівська книга радецька у Кутшеби, l. c. A. g. z. VI ч. 53.
[2]) Codex ep. saec. XV т. III дод. 75.
[3]) Львівська книга радецька у Кутшеби, l. c.
[4]) Записки в цїлости або в скороченню у Iorga Studii istorice asupra Chiliei si Cetatii Albe c. 288—292, також у Кутшеби op. c. 85—6.
[5]) Propter quod eciam et mercatores nostri in partibus transmarinis arestantur et impediuntur — A. g. z. XIV ч. 2749.

до Кафи морем з Білгороду, але корабель розбив ся коло Судака (Солдаї), і тутешній ґенуезький конзуль забрав сї товари. Каден їздив сам у сїй справі до Кафи, й король Казимир вставляв ся за ним перед кафинськими правителями, вони обіцяли йому ужити всїх заходів, щоб ті забрані товари були йому звернені, [1]).

В 1467 р. в битві під Білгородом згинув Лячко Вірменин львівський; він ішов з товарами зі Львова до Білгороду, і сї товари по його смерти забрав воєвода Стефан. Львівські кредитори упоминали ся у спадкоємців його, — між ними оден, Микула зі Львова дістав камки як частину кошту на покрите своїх претензій [2]).

Купцї з дальших країв також користали з права ходити до Волощини й Татарських країв [3]), але головно лежала ся торговля в руках купцїв львівських і подільських. Коли упали італїйські кольонії, утрати, понесені через те м. Львовом, були так значні й очевидні, що здобули Львовянам ріжні полекші від правительства, а відступаючи на користь міста в 1497 р. доходи від королївської ваги у Львові, король виразно каже, що робить сю устунку на так довго, доки „за ласкою Божою не вернуть ся під власть християн Кафа, Кілїя і Білгород“ [4]).

З упадком італїйських кольоній і з переходом Волощини в тїснійшу залежність від Туречини тим більше ваги здобуває та друга дорога орієнтального, левантинського імпорту — турецька, що йшла через „мунтянські“ дунайські городи. Ми бачимо її вже в волоських привилеях кінця XIV та початку XV в., і вона й тодї мала вже важне значінне поруч білгородсько-кримської. Купцї з України заходили вже тодї до Ґаляти, як бачимо припадком з одного процеса 1440-х рр.: купець львівський Зіндріх позиває у Львові Анджеля Леркарі, Ґенуезця, що вів торгові зносини з львівськими купцями, — справа йшла за якісь товари забрані Анджельом від Зіндріха в Ґалятї в досить значній скількости — полюбовний суд признав Зіндріху за них 800 фльор.[5]) Арцибіскуп львівський, підносячи великі нещастя, що спали на Львів в 1472 р., згадує про великі втрати, понесені визначнїйшими львівськими купцями Цорнберґом і Зіндріхом наслїдком арештовання в Ґалятї великого запасу їх товарів, на великі суми [6]).

[1]) Hubert Pamiętniki historyczne I с. 11—3.

[2]) Книга львівська радецька II с. 135—6, у Кутшеби с. 85.

[3]) Так два краківські купцї звертають в 1484 р., уже по упадку Білгорода, Серкізу Вірменину гроші, що позичив був їм у Білгородї — Кутшеба с. 87.

[4]) Akta gr. i ziem. IX ч. 111.

[5]) Akta gr. i ziem. XIV ч. 1340. [6]) Ibid. IX ч. 78.

digitized by ukrbiblioteka.org

З другого боку починають до Львова напливати з Туреччини купці грецькі, турецькі, жидівські з своїми товарами, що транспортували ся чи то суходолом з Царгорода, чи то морем до найблизших чорноморських портів і відти через Волощину на возах. Особливо, як я сказав, з упадком італійських факторій з кінцем XV в., отже в XVI і XVII вв. ся дорога здобуває незвичайно важне значіннє для західньої України.

Окрім звісних уже нам полудневих продуктів розвиваєть ся в тих часах довіз ріжних предметів для домашнього ужитку панського — як раз він в XVI в. стає вибагливим і розкішним. Великими партиями вивозять ріжну оріентальну арматуру, коней і кінські убори й иньші оріентальні річи, що входять в моду в Польщі. Особливож важним предметом довозу стає грецьке вино, зване загальним іменем мальвазії, чи мальмазії; поруч нього виріжняють ся спеціально дорожші сорти вин італіанських і гішпанських — алїкант, мушкатель, інсима, лятика, коцифал [1]. Торг ним стає одною з найважнїйших катеґорій львівської торговлї в 2-й пол. XVI в.

Оглянувши таким чином обставини й впливи, під якими розвивала ся торговля західньої України, її головні напрями й огнища, приглянемо ся тепер самому обміну товарів в сих огнищах і на сих дорогах та з'ілюструємо його документальними вказівками.

Головні прикмети торгового обміну виступили перед ним досить виразно вже з попереднього. Се обмін західнїх, полудневих і східнїх товарів на українській теріторії. З західньої Европи йшла передовсїм тамошня мануфактура, з полудня товари оріентальні, з північного сходу — його сирові продукти (футра й шкіри). Крім сього обміну товарів мав місце експорт товарів і продуктів місцевих. Дуже доброю ілюстрацією сього обміну служить цитована вище таріфа підляшських комор з середини XVI в., де виступають всї сї катеґорії товарів — товар „німецький", товар „турецький", товар „московський", товар „литовський" (місцевий).

Ріжні предмети сього обміну досить типово вичисляють також ріжні документи про ярмарки, що служили зеркалом сього обміну, та купецькі такси. Так в привилею м. Львова на ярмарки (1472 р.) бачимо: сукна дорогі і прості (шлезькі і польські), полотна, бархани, „покоцини" [2], покривала вовняні чеські й иньші, обуве і ріжні ману-

[1]) Łoziński Patrycyat c. 50 (цїнний екскурс про торговлю вином у Львові в другій пол. XVI в.,) також Bałaban Żydzi lwowscy, гл. XIX.

[2]) Яблоновський толкує їх як ковані пояси, але контекст вказує виразно, що се була матерія.

фактурні річи, м. п. папір, далї східні матерії: оксамит, адамашок, атляс, китайка й иньші шовкові, гладкі й золототканні, та всякі иньші матерії; корінне: перець, шафран, коріофоль, мушкат, цинамон, імбір, центварне сїмя, мушкатовий цьвіт, кубеба й иньші аромати що належать до аптики, ароматична тростина, родзинки, фіґи, тмін, риж; вкінці футра і шкіри (м. и. привозні, „литовської роботи“), віск і худоба [1]). Більше меньше той самий товар, що бачили ми вже в попередніх звістках, з опущеннєм одначе деяких важних предметів, як риба, сіль, вино, й ин.

Західноевропейський товар привозив ся давнїйше, як ми бачили, купцями пруськими, вроцлавськими і краківськими. Потім краківські купці в спілці з правительством встигли значно підірвати торговлю з Русию купців пруських і вроцлавських, так що від середини XV в. і більше меньше до половини XVI віка Львів і иньші галицькі міста дістають західноевропейські товари переважно від купців краківських. Найбільше краківські купці привозять на Русь товари самі, львівські купці самі рідко їздять по західнїй товар, а беруть його або на ярмарках в Ярославі, в Люблинї, або забирають на місці від купців краківських, вроцлавських, навіть пруських і анґлїйських: сї купці мають часом своїх аґентів у Львові, або самі пробувають у Львові, а частїйше — привозять свої товари, щоб продавши, або промінявши, зробити натомість запас львівського товару.

Записки міських книг краківських і львівських з XV—XVI в. [2]) дають досить докладний образ сього торгу. Від купців краківських, шлезьких, пруських й ин. львівські купці купують передовсїм ріжні роди сукна. З дорожших стрічаємо особливо фляндрське; спеціально згадують ся, окрім звісних нам сорт: поперінґського, турнейського й іпського—з Ypres, ще брюсельське, мехельнське, герентальське, едінґське —з Eysden, тинське — з Tuines, гаррас — з Аррасу (Harras). Купували також анґлїйське (особливо популярне лондонське, зване у нас лунським [3]), згадуєть ся також кольчестерське) та італїанське (особливо фльо-

---

[1]) Akta gr. i ziem. VI ч. 105.

[2]) Для початку XV в. (до р. 1414) дещо дають Pomniki dziejowe m. Lwowa, дальше для XV в. цїкавійші записки з львівських і краківських книг вибрав Кутшеба (ор. с. — для торговлї західньої с. 44, для східньої—с. 91); для XVI в. дещо записок у Iorga Relat. commerc. і у Лозїньского Patrycyat i mieszczństwo lwowskie с. 43 і далї, 270 і далї, і витяги з купецьких рахунків в Записк. Наук. тов. ім. Шевченка, вид. Крипякевичом (Матеріали до іст. львів. торговлї, т. 65).

[3]) Се „лунське сукно“, pannum lundense, „лундышъ“ московських памяток толкують часто як сукно лїонське, але се хибне толкованнє: з полудневої Франції в тих часах не бачимо у нас нїяких фабрикатів.

digitized by ukrbiblioteka.org

рентийське)[1]. З простійших — сукна шлезькі (вроцлавське, житавське, опольське, ґорліцьке), моравські, пруські й польські[2]. Попит на сукно був великий і на місці, бо се, можна сказати, найбільше й найширше розповсюднений предмет розкоши — від нього, від кафтана з ліпшого сукна зачинаєть ся амбіція малого шляхтича, міщанина, двірського слуги, вояка, козака і т. д. Він часто становив складову частину платнї за службу вояків і т. и., дарунків і викупу Татарам і под. В великих масах вивозили його також далї на Волинь, до східньої України, до земель московських, до Криму, Волощини й Туреччини. Тому сукно становить все одну з найважнійших позицій львівського торгу, і торг сукном ведеть ся справдї, як на той час і обставини, на широку міру. Ілюстрацією може послужити нпр. перехована книга одної сукенної львівської фірми (середньої великости) — Боіма і Шольца з 1600—1604 р.; з неї бачимо нпр., що сій фірмі трапляло ся на однім ярмарку продати на півтори, дві, навіть чотири тисячі золотих сукна[3].

На другім уже плянї стоять иньші західноевропейські фабрикати: полотно (в старших звістках „полотно кольонське", в пізнїйших — швабське, шлезьке і флямське), „цвіліх" — льняна матерія сильнїйшого виробу, бархани, вовняні матерії[4]); зелізо і сталь і ріжнї вироби зелїзні: згадують ся нпр. ножі чеські й „бечські" (віденські мабуть, а не з західного-галицького Беча ?)[5], ножиці, сокири, всякі ремісничі вироби (чоботи, шапки, рукавиці, панчохи)[6], вкінці — оселедці й вино.

Намість сих товарів купцї краківські, шлезькі, пруські купували або брали в заміну продукти місцеві: рибу, воли, шкіру, лій,

---

1) З другою половиною XVI в. одначе в українскій торговлї зникають такі докладнїйші означення сукон по місцям виготовлення, і термінольоґія сукна стає иньша.

2) Кутшеба в своїй працї про краківську торговлю (с. 119) подає такі цїни на сї ріжні сорти сукна (на жаль з дуже неоднакового часу): брюсельського сукна локоть 18—22 гр., иньші фляндрські сорти — 16—18 гр., анґлїйські — 12—14 звичайно, шлезькі 4 до 6 гр. У Львові в початках XVII в. дорожші сукна (пруського привозу) продавали ся за локоть: фалендиш 63—77 гр., лунське 43 до 57, бретлест 38 до 43, каразія 15 до 20; моравські дорожші 10 до 16, дешевші 6 до 9, польські 6 до 11 гр. (Мат. до іст. торговлї м. Львова с. 19—20).

3) Матеріали до історії торговлї Львова — Записки т. 65 с. 17. Пор. Матеріали до іст. Зах. Укр. ч. 71: подільська шляхта купує сукно, щоб міняти на волоських коней.

4) Виписки з XV в. у Кутшеби як вище с. 45 (1460—1), Йорґа с. 47 (XVI) і реєстр товарів в таксї 1633 р. — Archiwum kom. praw. V с. 556 і далї. 5) Кутшеба с. 47, Йорґа с. 34, Лозїньский с. 43.

6) Виписки у Кутшеби с. 47, пор. таксу 1633 р.

віск, мед, пізнійше — лїсові товари й збіже; або товари привозні — східнї, литовські, московські: корінне, шовк, футра, шкіру. Нпр. Катерина Лиса зі Львова бере від краківського купця Бетмана півтретї белї сукна в цінї 223½ зл., заплатити обіцює або готівкою, або воском, галуном та перцем. Райця львівськпй Дамслар бере від краківського купця Стана Жиґмунтовича сукно вартости 110 зл., а заплатити обовязуеть ся волами на ярмарку в Перемишлї [1]). Кілька поважних фірм львівських в серединї XVI в. веде на більші розміри торговлю соболями, висилаючи їх до Торуня і Ґданська, до Венеції, до Антверпену [2]). Конст. Корнякт бере від львівського купця Анґлїйця Вільгельма Боґера сукна анґлїйські й голяндські, а сплачує галуном і збіжем (житом і пшеницею) [3]). Згадана фірма Шольца-Боіма на ярмарку в Луцьку міняє в сумі 1200 зол. ріжне сукно за партию московського юхту [4]), і т. и. А що везли з Ґданська човни з поворотом, покаже нам нпр. отсей витяг записок з влоцлавської комори на Вислї, 1579 р. [5]): На човнах і барках осіб духовних, числом 19, що вивезли до Ґданська збіже, з поворотом пішло вина бочок 32, пива ґданського 9, оселедців лаштів 17, соли 9 бочок. На човнах з староств (числом 41), що вивезли збіже й смолу, прийшло вина бочок 37, пива бочок 11, оселедців 94 лаш., соли 5 боч. На човнах шляхецьких (числом 148), що вивезли збіже, смолу й попіл, прийшло вина 165 боч., пива ґданського 37, оселедців 349 лаш., соли 6 боч., трапу 1½ боч. На міщанських (67), що вивезли збіже, смолу й попіл, прийшло вина старого 291 бочок, пива ґданського 61, меду 10, оселедців 394 лаш., доршів (трески) 4 лаш., соли 23 боч.

Огнищами сього торгу й обміну служили головно ярмарки — в Люблинї, Львові, Ярославі; з рахункових книг львівських купців першої половини XVII в. бачимо нпр., що сукно дорожших сорт куповало ся головно на люблинських і почасти ярославських ярмарках; звичайно на захід дальше Ярослава і Ряшова і на північ дальше Люблина львівські купцї в тих справах не йшли. Але трапляють ся закупна й висилки до Познаня і Торна, Ґданська й Ельбінґу.

Подібний же образ дають нам матеріали про торговлю волинсько-

---

[1]) Виписки з львівських кн. радецьких II с. 288 і 444 (з рр. 1475 і 1482) — у Кутшеби с. 46—7.

[2]) Витяги у Лозїньского Kupiectwo с. 439.

[3]) Inducta iud. civ. кн. 17 с. 606—у Лозїньского с. 47.

[4]) Рахункова книга — Матеріали до іст. львів. торг. с. 20.

[5]) У Ставіского, Encyklop. rolnictwa III с. 199.

digitized by ukrbiblioteka.org

побужську. Підляшські й волинські таріфи [1]) з „німецького“ товару визначне місце дають сукнам: лунське, махальське (мехельнське), гарас, колтриш, мишинське (майсенське), шамборське, потрадамське, чешське, моравське, цвіковське, горлицьке, ґурське, биковське, шамотульське, рижське, — се все дешевші сорти. Матерії шовкові — парча, алтабас (рід парчі — кольоровий взір по золотому тлї), оксамит-злотоглав, оксамити гладкі — „червоні, брунатні й иньших барв“, штамет (sammeth), адамашка добра і проста, атлас на золотї венецький, атлас-оксамит, кармазин брунатний, чорний, атлас звичайний, „пурпурьян“ (рід атласу) [2]), „піватлас“ [3]). Полотна, між ними „колєнське“ — кельнське і „флямське“ — флямандське; цвілїх. Зелїзо оброблене (спеціально згадані ножі) й необроблене. Вироби шкляні. „Крамні річи — шапки, ножі й иньший дрібязок“. „Выно рынске“, „пиво кгданске“, оселедці. Взаміну йшли звісні вже нам товари „турецькі“ й „московські“ — східні матерії й корінне, футра і шкіри, московського привозу й місцеві, а також продукти місцевого господарстна й ремесла: воли й корови, барани й вівці, свинї, шкіри волові й коровячі, козлові й баранячі, на сотки, лїй і віск на каменї, мед на бочки „львівські“, риба пинська в бочках (але натомість іде туди риба львівська), хміль в „вантухах“ (мішках), також розуміеть ся — збіже, попіл, дерево, лен, полотно просте — місцеве (від тисячі локтей 12 зл.) й московське (24 зл.), сукно „самодільне“, „сермяги“, кожухи баранячі, юхть, футра кроличі, лисичі, шкіри бобрів, куниць, видр, соболїв, вовків, лосів, зубрів, лань. Огнищами торгу волинсько-побужського виступають в нашім матеріялі (XVI в.) головно Люблин, Познань і міста пруські. Везуть з них заграничні товари переважно місцеві купцї, попродавши там товари місцеві або транзітні. Може бути, що се залежить від неповноти нашого матеріалу, а може бути, що таки дїйсно — купцї волинські й полїські, немаючи иньшого торгу більше активности показували в експортї своїх продуктів на Захід і в довозї західнїх — привозили їх самі зза границї тим часом як Львовяне або Камінчане вкладали свої капітали і енерґію в торг східнїй.

Міхель Єзофович, держачи в початках XVI в. берестейське мито, висилає за польську границю в великих масах віск, а звідти привозить з Познаня в великих же масах сукно, а також, звідти-ж мабуть — оксамити й адамашки — його брат лишив ся за них винен

---

[1]) Див. вище с. 15—6.

[2]) Див. ріжницю пурпурьяну від золотного атласу — Бершадскій I с. 195.

[3]) Так треба розуміти се polodlosie реєстру, зіставлене без перекладу видавцем.

2000 кіп [1]). Більський міщанин Тиміш Сегеневич везе на ярмарок до Познання вісїм штук воску, що важили 470 каменїв (понад 100 сотнарів), і там вимінює за те 130 фунтів шафрану й сукна, 18 поставів колтришу, а 3 постави сукна лейтського [2]). Іля Доктировнч з Тикотина купує в Липську у ніренберґського неґоціанта Цезаря ювілєрські річи на суму 1900 злотих, в сїй сумі обовязуєть ся йому дати льну литовського 400 сотнарів познанської ваги, а в убезпеченнє кладе в депозитї у нього два сороки соболїв, привезених з собою [3]). Львівський купець і аптикар Вітемберґер, що спроваджав з Царгороду корінне й иньші східнї товари й їх мабуть попродав на люблинськім ярмарку, відти в великих масах бере футра —три великі бочки попелиць (числом 29850), може також иньші товари, що разом з ними потім висилає до Царгороду: соболеві шуби, сукно [4]). А от що віз з люблинського ярмарку острозький міщанин Плескач до Острога повз Луцьк: покривало турецьке, кілька кінських уборів також східнїх, шабля, сагайдаки й стріли, 15 „зброй шитих“, білих і червоних, 6 кіп шапок чорних і червоних „з колпаками“, дещо обувя (чоботи й черевики), „газука“ з чорного утерфіну, кілька убрань сукна лунського, „делїя“ з чорної адамашки, велика груда олова, 30 штук стали, дещо металїчної посуди, гребінцї, пачка крохмалю, пять риз паперу, і т. д. [5])

Для операцій з полудневим вином послужить нпр. такий контракт, списаний у Львові в 1570 р. між двома левантинськими купцями Раббі Яковом Сидіс і Рохом де Ґріґіс: Раббі Яков запродає 230 куф мальвазії, що їде на двох кораблях до Кілїї, на риск покупця; ціна куфи по 30 талярів. Половина ціни має бути заплачена у Львові, за чотири місяцї від дня, як те вино буде наладоване в Кілїї, друга половина три місяцї пізнїйше [6]). Або такий другий — пізнїйший, де ми маємо цікавий приклад асекурації: контракт списують в Ретимнї, висилають коло 300 бочок лятики на Кілїю до Львова, і посилка має бути асекурована спільно коштом купця і продавця [7]).

Для ілюстрації торгу східнїми товарами можуть послужити цікаві дати з процесу одного з львівських купців Вірменина Івашковича

[1]) Бершадскій I с. 81 і 111, пор. 203.
[2]) Ibid. (1527). [3]) Ibid. I c. 277.
[4]) Ind. iud. civ. XVII p. 948 (1590).
[5]) Опись кн. луцької 2039 л. 39, цитата у Верзилова ор. с.
[6]) Inducta iud. civil. XII с. 94 — наведена була у Лозїньского ор. с. с. 50—1.
[7]) Ind. iud. civ. XVII с. 32—35 (наведена ibid.).

digitized by ukrbiblioteka.org

з 1602 р. От що іде на двох возах з Царгороду для нього товарів: 29 бель (belni) чамліту по 300 червоних беля, 74 ок шафрану по 10 черв., коверців червоних 150 штук за 755 черв., поясів (czyngatur) бурських червоних 340, за червоних 340, częmberow (?) червоних 60 штук за 300, шовку беля за 1050 черв. [1]). А от викази йогож товарів призначених до експорту до Торуня і Ґданська: 29 бель чамліту, коверців 151: 61 жовтий, 31 білий, 26 диванських, 32 адзямських, 1 білий великий; товари анґорські: 204 штуки чамліту „без води" за злот. польських 3162, 320 півштучок чамліту по 5 зл., 156 півштучок чамліту кольорового по 8 зл., 42 чамлітів зі взором, по 25 зл., 290 мухаірів кольорових, по 10 зл., 224 чамлітів чорних, без води, по 7 зл., 50 чамлітів кольорових, без води, по зол. 13, 86 мухаірів „міських" по зол. 13 [2]). Золотар львівський Сефер, родом Вірменин з Волощини, закуповує в 1620-х рр. в Царгороді дороге камінне для своїх золотарських виробів — ґранати (сапфіри) і туркуси (бірюзу), а иньший львівський Вірменин Аветик везе з Царгороду транспорт турецької арматури, закупленої з поручення воєводи Любомірского [3]), і т. и.

В заміну на схід ішли товари европейські й місцеві. Міщанин львівський Газ робить контракт з султанським купцем Челєбі—бере у нього 300 літр шовку бурського і 11 кип чамліту та иньші товари, за те дає 1600 тахрів „бецьких чвалїнків", і ножі чеські й бечські (віденські?) в сумі 3255½ зол.—чеські ножі по 20 зол. за тисячку, бечські по 42 [4]). Другий, Зайдліц, забирає від турецьких купців Хаджі Гасана і Хаджі Алї з Алепу „турецьку фарбу" (индиґо), а дає взаміну 37 поставів сукна. Двох Жидів львівських забирають від царгородського Жида Хаїма Когена мальвазію, риж і касію, а взаміну дають 50 фунтів горючого каміня (бурштину). Львівський товмач Вірменин Криштоф забирає мальвазію, а дає взаміну сукна лунські, ґданські й ин. і цину [5]). Звісний уже нам львівський аптикар Вітембергер [6]) посилає до Царгороду шкури попілиць, дві соболеві шуби, три постави сукна (лунське і фалендиш) і 200 шапок „магерок", а там купують для нього: 70 коврів ріжних цін за 321 таляр, 163 штук „баґазії" (баволняної матерії—бязї, як тепер її звуть на Кавказї) ріжних кольорів, штуку мухаїру, 15 кіньских уборів, попруги, торби

[1]) Inducta iud. civil. т. XXI с. 1965.
[2]) Ibid. т. XXII с. 32—3.
[3]) Виїмки з актів у Лозїньского Złotnictwo с. 83—4.
[4]) Записки у Лозїньского с. 43.
[5]) Витяг у Лозїньского Kupiectwo с. 433.
[6]) Цитована на с. 70.

й т. и., 5 шовкових поясів, кільканадцять дерг і покровців, турецького коня, цитрини і померанчі сьвіжі, ріжне корінне й античне зіле.

Волоські городи мали значінне в сїй полудневій торговлї, як посередники—тут часто спродавали львівські товари і замінювали їх за східнї, замість аби сягти по перші джерела їх: ми бачили, що молдавські господарі старали ся впливати в сїм напрямі своїми митними тарїфами. Але їх власний торг—закупно товарів з Руси для власного ужитку й продажа місцевих продуктів — мав ще більше значінне, й їх обороти торговельні з руськими містами доходили дуже поважних розмірів. Головнїйші предмети обміну ми вже знаємо, се мед і віск, лій, горіхи турецькі (волоські), риба ріжна, кавяр, шкіри ріжного місцевого звіря, „сафян волоський", коци [1]); (можна додати до них хиба дещо другорядне — як вивіз волоського вина, vinum valachicum. Наведемо кілька прикладів для ілюстрації сього обміну.

От 1472 р. Вірменин сучавський Кокча привозить до Львова зимою 1472 р. великий караван осетрини (wizyna) від волоського воєводи; львівські купцї беруть її за готівку і на кредит, по кілька фір. Що продано на кредит, на те маємо довжні скрипти в львівських актах: Авґустин Брух бере дві фіри, Вірменин Калиник дві фіри, Калюст Вірменин одну фіру, і т. д.; всього 21 фір, пересїчно коло 45 гр. фльоренів за кожду; гроші мають бути заплачені на великдень [2]). Кілька років пізнїйше війт сучавський в спілцї з иньшим купцем з'обовязують ся постачити львівському купцеви Домсларови 118 каменїв воску [3]). Міру торгу волами може дати поняте справа, що виникла в 1536 р. з фактором кн. Ілї Острозького, острозьким міщанином жидом Міхелем Шимонковичем: йому закидали, що він перегнав через кремінецьке староство, з Поділя до Галичини, кілька тисяч волів з Волощини, не заплативши мита в в. кн. Литовськім[4]). Купець львівський Шольц купує в 1581 р. на снятинськім ярмарку 1800 волів від волоського господара[5]).

Товари сї закупали ся на Волощинї купцями з України для дальшого експорту, на захід переважно.

В попереднїм ми слїдили головно торговлю заграничну, але зібраний там матеріал увів нас в значній мірі також і в тор-

1) Див. реєстр „товарів волоських"—місцевих і тих що йшли через Волощину в таксї 1633 р.—Archiwum kom. prawn. V с. 572—4.

2) Записки — Iorga Relat. com. с. 21—22.

3) Купітеби ор. с. с. 84.

4) Jabłonowski Sprawy wołoskie za Jagiełłonów, док. 53—4.

5) Витяг у Лозїньского Kupiectwo с. 438.

digitized by ukrbiblioteka.org

говлю внутрішню. Ми пізнали головні торговельні центри, головні торговельні дороги. Пізнавши предмети заграничного торгу, в значній мірі познайомили ся і з предметами внутрішнього обороту, бо заграпична торговля хоч служила в значній мірі інтересам транзіту, здобувала також великі запаси товарів для внутрішнього ужитку. З виїмком деяких (нечисленних) сирових продуктів волоських і московських, призначених виключно, або майже виключно на вивіз, всї иньші роди товарів, служачи до вивозу, служили заразом до задоволення внутрішнього запотрібовання чи то вищих верств, як дорогі сукна, шовки й коври, дорогі футра, юбілерські річи, вина й корінне, — чи то низших і середнїх як дешевші сорти сукна, вироби металїчні й мануфактурні, оселедцї, сіль й ин. А й самі предмети транзіту, переходячи з рук до рук, з одної стації до другої, давали зміст і рух також внутрішнїй торговлї. Образ промислу й господарства, образ побуту й житя доповнить нам сей образ внутрішнього обміну і запотрібовання. Але перше нїж перейти до т. ск. технїки внутрішнїй торговлї, я хочу спинити ся ще на деяких моментах, що мали важне значінне в розвою, чи скорше — в заниканню торговлї, як заграничної, так і внутрішньої.

Ми вже пізнали деякі з тих тяжких кайданів, якими обтяжала торговлю й промисел середньовічна система реґляментації, фіскалїзму й привілеґій: систему примусових доріг, примусових стацій, складів, що заковували торговлю в мертву вікову систему комунїкації, розривали комунїкаційний рух, силоміць примушуючи купця продавати свій товар серед транзітної дороги; зводили рух до мінїмума, забиваючи животворящого духа промисла й торговлї—свобідну конкуренцію. Загалом треба сказати, що ся система, прийнята з сусїдньої Нїмеччини, в українських землях не розвинула ся так повно і до таких крайностей як у польських землях, — почасти тому, що взагалї взірцї нїмецького міського житя, як ми вже бачили, у нас повторяли ся в формах ослаблених і модифікованих, по части—наслїдком конкуренції польських міст на королївськім дворі. Бачили ми, що Львів не дійшов повного права складу. Монополїя торгу місцевого купецтва, яку мали в дуже загострених формах більші польські центри, тут також не була доведена до таких гострих форм. Тільки до деяких товарів ставила ся вимога, щоб сторонські купцї не продавали їх нарізно, en detail [1]). Тільки хвилево, для подвигнення Львова з ріжних бід, які спіткали його при кінцї XV в., на два роки заборонено чужим купцям продавати у Львові свої товари кому небудь окрім

[1]) Akta gr. i ziem. VI ч. 105.

львівських кунців, що мають у Львові право горожанства [1]). В українських землях в. кн. Литовського, як я підносив, дороговий і торговий примус практикував ся ще з меньшою скрупулятністю, ніж в Галичині. Одначе і тут він був. Нпр. Луцьк в середині XVI в., покликуючи ся ніби на стару практику, жадав, щоб чужі купцї не могли в Луцьку продавати своїх товарів нікому окрім луцьких міщан, і тільки гуртом, а не в роздріб (zdojmem a nie narożno), і дістав на те потвердженнє від в. князя в 1558 р. [2]). Але в кождім разї навіть того, що було, було аж занадто досить на те, щоб придавити торговлю, при слабім розвою взагалї міського житя і всяких неприхильних для нього обставинах. Входити в детайлї ми тут не можемо, але кілька прикладів вистане для ілюстрації.

Реґляментація не обмежала ся постановами в інтересах головних торговельних огнищ, ішла далї. До яких крайностей, подиктованих дрібними інтересами митових доходів і певних привілеґіованих міст і місточок, доходила вона, ілюстрацією може нпр. послужити торговля солею. Коломия нпр. мала „вічний склад солї“, за привилеєм Казимира Ягайловича: соляники не мали продавати соли в коломийськім повітї, тільки в Коломиї, і нікому окрім коломийських міщан; так само зрештою ніякого торгу товарами в повітї, по селах не мало вести ся, ино в Коломиї самій [3]). В Белзї був склад соли: з-за литовської границї не вільно було їздити по сіль далї, мусїли купувати в Белзї, й ті товари, які привозили ті, що приїздили по сіль, не вільно було продавати де инде, тільки в Белзї [4]). В землях в. кн. Литовського склад для галицької соли був признаний м. Кремінцю: соляники привозячи сіль з Галичини, не мали її ніде продавати окрім Кремінця [5]). В 1560-х рр. з фіскальних мотивів заведено монопольну правительственну продажу соли: для пинського повіту в Пинську, для Берестейської землї й Підляша в Берестю; ніхто з тих округів не мав права купувати сіль де инде, окрім державного складу, під карою конфіскования. Супроти скарг пинських міщан, правительство потім передало монопольну продажу соли в Пинську місцевим міщанам за певною оплатою. Тому що місцеві люде не виконували правительственних роспоряджень про соляну монополію, уставленї були страшенні кари: конфіскати майна, кара 10 тис. кіп на тих, хто державби у себе сіль, куплену не в державнім складї. В районї берестейського

[1]) Akta gr. i ziem. VI ч. 147, пор. 154.
[2]) Архивъ Югозап. Р. V. I. с. 24.
[3]) Volum. legum II с. 59, Akta gr. i ziem. III ч. 18, IV 67.
[4]) Volum. legum II с. 59.
[5]) Уривок привилея у Д.-Запольского ор. с. с. 372—3.

digitized by ukrbiblioteka.org

складу правительство спробувало навіть завести примусове купно соли: війти з державних маєтностей обовязані були взяти для продажі селянам в своїй волости по бочці соли на кожді три волоки ґрунту й по трох місяцях заплатити гроші[1]). Сї монополії давали одначе такий малий дохід не вважаючи на всї примусові заходи, що їх вкінці залишено.

Подібна монополія заведена була правительством в. кн. Литовського на лїсові товари: правительство сортувало в пограничних коморах привезені його підданими товари й забирало на себе по певній таксї. Для Волини й Побужа уставлена була одна така комора — в Берестю[2]). Дуже старанно реґляментована була також торговля волами з огляду на ріжні надужитя й інтереси фіска й торговельних міст. Уставлені були дороги, кудою мали гнати ся воли: з Руси, Поділя й Волощини воли мали гнати ся через Львів, Городок і Перемишль на Сендомир, з Волини—на Люблин і Радом[3]), і т. и.

Не треба казати, що навіть реґляментація подиктована стараннем обминути ріжні трудности й перешкоди торговлї, утрудняла її. Щож казати про чисто фіскальні, або подиктовані інтересами певних привілеґіованих чинників?

Ослаблену тою незвичайно розвиненою реґляментацією торговельну енерґію придавлював ще сильнїйше дух фіскалїзму й привілеґій, що йшли в парі з собою: привілеґії купували ся, або служили компезатою певних претензій, які особа чи громада підносили до держави. Він давив її незвичайно розвиненою й до абсурду доведеною системою митних і торговельних оплат, а шкідність сеї системи ще збільшала ся практикою привілеґіованих виїмків з сеї системи, що тим більшим тягарем упадала на непривілеґіованих.

Крім оплат пограничних (властиве cło, з нїм. Zoll) були мита (myto. нїм. Maut) внутрішнї, державні й приватні. Далї, такі оплати як мостове, гробельне, перевозове, пашне, й ин. і ріжнородні ринкові побори — торгове, ярмаркове, помірне, штукове, сохачне, і т. и. Деякі з них опирали ся на правительственних привілеґіях, далеко більше — на надужитях державців і дїдичів тих околиць, через які йшли торговельні дороги. Обростаючи з часом все густїйше такими поборами, дороги ставали часами зовсїм неможливими для торговельної комунїкації. Се викликáло скарги, правительственні ревізії, касованнє

1) Бершадскій II с. 144, 148, 149, Д.-Запольскій дод. с. 85—8, і йогож текст с. 482—7.

2) Посольская Метрика в. кн. Лит. I ч. 27. Ширше про се буде ще низше. 3) Arch. Sanguszków III ч. 426.

незаконних мит, але минав час — і мита, коли справді були перестали на час, знову виростали в ріжних місцях.

В Галичині уже в другій четвертині XV в. скарги на безправні мита викликають правительственні накази в сїй справі і визначенне ревізії прав на побор мита [1]). Не знати, оскільки послужили сї заходи, але чверть столїтя сю справу піднято наново. Львівські купцї скаржили ся, що купцї сторонські зовсїм облишили львівский склад, шукаючи собі иньших доріг, наслідком неправних мит, які побирають з них по містах, місточках і селах, всяких драч і прикростей, які робили їм, вимушуючи ріжні оплати [2]). По нових безрезультатних наказах, переведено ревізію прав на мита при нагоді побуту в Галичині самого короля в 1469 р. [3]). До львівського земського суду покликано всї особи, що побирали мита в своїх маєтностях; ставило ся їх кількадесять, і з них лише кілька справді виказали ся на то документами. Дуже богато заявляло, що вони на побиранне мита прав не мають, не претендують, і навіть не побирали його — в такім разї власти задоволяли ся сею заявою, погребаючи на віки справу тих неправно побраних мит.

На Волини також уже за Казимира чуємо нарікання на нові мита, і в. князь за скаргою луцьких міщан видав грамоту, де нормував мита. Цїлий ряд їх знесено зовсїм (в двадцяти пяти місцях!), в иньших (кільканадцяти) його обмежено й означено докладно[4]); між иньшим — заборонено брати мито від порожнїх возів, що вертали ся до дому. Але се не перешкодило новим митам виростати на ново одно по другім, і при ревізії волинських замків в 1545 р. ревізорам поручено було зробити порядок з ними. Міщане вичислили їм на реєстрі всї місця, де беруть ся з них нові мита; були вновні безправні (такими ревізори признали близько сорок пунктів!), були побільшені, та пододавані нові катеґорії поборів. Нпр. на дорозї до Люблина купцї мусїли платити безправні мита в Усичах від воза по грошу „на обидві руки" (туди й назад), в Войтцї по пів гроша, в Хоболтовичах по три пенязї; на дорозї до Берестя в Зденежи від воза по грошу,

[1]) Akta gr. i ziem. XVI ч. 876—80 (1443), пор. т. V ч. 64, 97—8.

[2]) Akta gr. i ziem. VI ч. 105 (с. 157).

[3]) Див. протокол ревізії в Źródła dz. т. XVIII. I дод. с. 66 і далї, постанови суду в повній основі—Akta gr. i ziem. ч. 78—91 і судові записки тамже т. XV ч. 3457—9 і 3523—8: вони себе доповняють обопільно.

[4]) Źródła dz. с. 60—1 (грамота без дати, імена урядників вказують на 1460—1570 роки).

digitized by ukrbiblioteka.org

в Серкпзові від коня по грошу; в Турийську, маєтности старости, брали по півтретя гроша, і т. д. Староста пинський Кирдей в своїй маєтности завів податок з людей що йшли „на покорм до Волыни“ по дванадцять грошей „з голови“. В Четвертні кн. Четвертинські брали з комяг, що йшли з низу (з України) „тридцяте!“ В Чорторийську на дідичів брали від комяги по 8 гр., „по горшку, по колачу і по 60 головажень соли“; „від помічного шеста (тички) по три грошей“; коли мали на комязї панятого челядника — „дванадцять грошей присадного“ [1]). Подібні драчі позаводили ся й по иньших місцях, при чім оплати бували ще вищі (від комяги 12 гр., від бочки по грошу, і т. и.). По словам луцьких міщан за масою безправних мит, де їх „гамують і граблять“, та конкуренційних торгів, торговля в Луцьку зовсїм упала. Міщане „згинули и ку великому знищеню пришли, а иншыи многии з нас купецтво своє оставили“, й ревізори самі признавали „великіи недостатки и ото всих сторон стиснене“ луцьких міщан — сих столичних, найбільше привілегіованих міщан Волини. Признали повну неможливість вести якусь торговлю „за драчею и за лупеством — бо з одного воза семеро або восьмеро мит беруть на містї (Луцьку), окрім мостового і ставового і всяких мит по дорогах“[2]). „За тим всїм не кождий сьміє їхати до Луцька, волять купчити по сусїднїм малим торжкам, так що не тільки не приїздять з товарами на торг (до Луцька), але й поживи собі не можна купити подостатку — мусять шукати її по иньших місточках“[3]). Страшна ілюстрація повного подавлення міського житя сим неможливим тягаром всякого рода драч!

І та „драча і лупежество“ панували скрізь. Поставити міст чи гать на якійсь головнїйшій дорозї, значило стільки що дістати маєток. „За направлюваннє дороги“ на переїздї через р. Вягр під Перемишлем на львівськім шляху уставляєть ся мито і воно віддаєть ся

---

1) Źródła dz. VI c. 61—3.

2) Сї побори ілюструє звістка про „потаємныи а нововымышленыи прыбытки“, які собі завів ключник луцький: на греблї що за Гнїдавою бере від купця по грошу, на гати під містом також по грошу (Д.-Запольский думає, що се два побори на тій самій гати — с. 377, але се не так), від простого чоловіка, що їде до міста — по пенезю від воза, від солодовників що їдуть до млина молоти солод — по два пенязї від солоду, від примостку по грошу від купців, від прасолів сторонських по півгрошу від воза, а від кождого вола запряженого по пенезю та соли шістдесят толп, себ то великих головажень, а осібно ще за попас прасольських волів. Се „навимишляв“ сам ключник, а було таких панів до вимислів більше.

3) Źr. dz. VI c. 59—60, 89.

в аренду в середині XVI в. за річну плату 150 зол. Се дуже поважна сума, дохід з середнього села. Як же не рости було таким поборам? І вони росли, під всякими покривками, і без них. Сучасні записки нпр. кажуть, що гурт волів в дорозї через Галичину до Ярослава в початках XVII в. на 174 місцях стрічав митні застави, і мусїв обганяти ся від таких претензій[1]). А от нпр. як представляєть ся подорож каравана з осетриною від волоської границї до Львова в 1560-х рр.: в Камінцї коронний митник бере три каменї риби і по грошу від запряжених волів, числом 47; в Орининї місцевий дїдич взяв таку саму оплату і риби дві цїлї і два кавалки, разом коло 5 каменїв; в Скалї взяли по півгрошу від вола, риби коло 6 кам. і два таляри; в Сухоставі грошима таляр і 6 гр. і два каменї воску; в Теребовлї—камінь риби, грошима 3 таляри і 5 гр., по півгроша від вола і ще мито возове; за мито коломийське (знесене ще столїтє перед тим) і галицьке коло Дібрчі Жиди арендарі взяли по півгрошу від вола, осібно возове, і 10 каменїв риби; в Гологорах камінь риби, дукат грошима і возове; сусїднїй шляхтич на своїм ґрунтї взяв 6 каменїв риби; в Глинянах три каменї риби і півгроша від вола; у Львові королївський митник казав заплатити по грошу від вола і від вартости риби по півтора гроші від копи (півтретя процента), а осібно ще взяли „торгового" на замок звиш три каменї риби[2]).

Провіз товарів в таких обставинах ставав штукою, що вимагала від купців дуже великої оборотности. А коли шлях так густо зpercorростав всякого рода митами, що не можна були оплатити ся, і не було спромоги якось протеребити її (за помочию правительства),—приходило ся закидати сей шлях зовсїм і або шукати нових доріг, або зовсїм кидати торговлю. Напр. в люстрації 1564 р. читаєм при Рогатинськім старостві: мита або цла від фірманів, яких тудою досить їздило з солею, брали на замок по двадцять топок соли, але тепер фірмани обернули ся на иньші дороги, з огляду на „густі мита" на тім шляху, а особливо наслїдком мита, яке бере на своїм полю п. Балабан[3]).

Як я вже сказав, сї тягари й ограничення упадали на масу міщанства тим тяжше, що не були однакові для всїх — мали свої привілеґіовані виїмки.

І так передовсїм, як знаємо вже[4]), цїла шляхетська верства

[1]) Лозінського Prawem i lewem I² c. 137.
[2]) Витяг з львівських актів у Лозїньского Patrycyat² c. 57.
[3]) Жерела I c. 168. [4]) Див. т. V c. 64.

digitized by ukrbiblioteka.org

була звільнена від плачення мит і всяких торговельних ограничень, коли вивозила якісь продукти „з дому“ (власної продукії) чи „до дому“—для домашнього ужитку. В Польщі сю практику потвердила конституція 1496 р., загостривши кари для митників, які-б схотїли побирати мита з шляхтичів [1]). В в. кн. Литовськім шляхта почала заходи в сїм напрямі в серединї XVI в., при чім перед повела волинська шляхта, стараючи ся на взір сусїдніх провінцій Польщі осягнути повне увільненнє від мит для шляхетського вивозу й довозу, особливо цїнне для неї супроти близькости границї. Тим часом як загал шляхти на соймі 1551 р. просив тільки знесення митних оплат для вивозу збіжа з шляхетських маєтностей й знесення державної монополії для лїсових товарів шляхти, волинська шляхта просила знесення мита з усяких „рѣчей властныхъ княьскихъ, паньскихъ и земянскихъ“ [2]). Правительство довго не хотїло зрікати ся своїх доходів і навіть пробовало представити шляхтї невідповідність таких операцій: мито уставлевлене для купецьких людей, а не для шляхти, і коли шляхтич не хоче платити мита, то нехай і не льстить ся на купецькі зарібки [3]). Але вкінцї уступило і в серії иньших привілеґій для шляхти признало повну свободу від мит державних і приватних для продуктів господарства шляхетських маєтностей (отъ всякого господарства домовоє роботы) [4]), а прилученнє українських земель до Корони вповнї зрівняло тутешню шляхту з коронною в повній свободї від оплат не тільки при вивозї, а й при довозї товарів зза границї [5]).

Ся привілеґія робила дуже значну конкуренцію купецтву. Не тільки при вивозї за границї держави, чи довозї звідти, а й при внутрішнім обороті — при довозї на великі ярмарки, що в значній мірі заступали обороти заграничні, а навіть і на звичайні торги. Шляхта прецїнь була найбільшим продавцем (до певної міри наче продуцентом) місцевих

---

[1]) Volum. legum I c. 120: licet nobiles per olim praedecessores nostros reges Poloniae et eorum privilegia atqne statuta liberati fuerint, ut thelonea vel de sale vel de rebus omnibus in domos aut de domibus eorum ductis non essent soluturi sub poenis certis contra theloneatores statutis...

[2]) Акты Зап. Рос. III с. 42, пор. т. V, l. c.

[3]) Відповідь на соймі 1554 р.—ibid. с. 62.

[4]) Постанови соймів 1559 р.—Акты Зап. Рос. т. III—с. 98 (товари лїсові, збіже і „быдло доморослоє“) і 1563—ib. с. 128, і Статут 1566 р. розд. I арт. 26.

[5]) Постанови 1559—1563 р. свободи від оплат при довозї товарів зза границї не давали—пор. відповідь в. князя (Акты З. Р. с. 103), де свобідними від оплат признають ся тільки конї й збруя, що закупить шляхтич на свою потребу за границею.

товарів, і мабуть таки й найбільшим консументом тих заграничних товарів, що йшли на внутрішню консумцію. І в краях пограничних, як ціла західня Україна, її безпосередні операції з заграницею чи з більшими (внутрішніми) огнищами заграничного торгу, її конкуренція давала себе відчувати купецтву дуже сильно. Шляхта не тільки обходила ся без посередництва купецької верстви, але мала спромогу продавати дешевше і мати чужі річи за дешевшу ціну — рахуючи зовсім поважу ріжницю, яку робили мита. Крім того для неї не мали ваги ріжні обмеження, як склади, заборони безпосередніх зносин заграницею—нпр. шляхтич міг спроваджувати собі вино зза границі для власного ужитку і т. и.

При тім хоч шляхтич або його слуга, що провадив караван, мусів складати присягу, що сї товари належать до власного господарства шляхтича (рахуючи в тім і продукти, які він діставав від своїх підданих в данях) або спроваджують ся ним на власну, домову петребу, се не забезпечало від надужить. Не говорячи, що таким способом шляхтич міг задоволяти потреби своїх свояків, знайомих, сусїдів і т. и., — шляхтичі навіть купчили під покривкою домового ужитку. Королївські люстратори 1564 р., констатуючи упадок митних доходів в Сяніцькій землї, між причинами вказують також і те, що „за тих часів велика сила шляхтичів взяла ся до великого купецтва під плащом домової потреби, і купуючи в великім числї худобу й коней, перегоняють через границю, а мита давати не хочуть“[1]).

Та рівноправности не було й серед самої міщансько-купецької верстви. Не кажучи про привілеґії, роздавані поодиноким особам, що звільняли ся від митних онлат чи то на час (нпр. на певну торговельну операцію) чи то на ціле жите, були цілі міста звільнені від певних мит чи від усяких оплат. Вигода, яку мали на сїм пунктї міщане міст привілеґіованих—певних більших центрів, чи певних приватних міст, протеґованих впливовими дїдичами, тим більше утрудняла шанси і можливість конкуренції, саме навіть істнованне купецької людности міст непривілеґіованих.

Треба ще запримітити, що взагалї таких привілеґіованих міст більше було в чисто польських землях ніж в українських — і се також погіршало шанси української торговлї супроти конкуренції польських земель. З більших міст на українській території, які мали повну свободу від мит, можемо властиво вказати лише Львів, Луцьк і Київ. Львів дістав її дуже пізно розмірно: доперва при кінцї XV в., з огляду на тяжкі біди, які спали тоді на нього й підірвали

[1]) Жерела II с. 291.

digitized by ukrbiblioteka.org

його добробут і торговлю. З початку був звільнений на час (як бував і перед звільнюваний)[1], а в 1505 р. на віки — був зрівняний в податкових свободах з Краковом, що ті свободи мав уже від століть[2]). Коло тогож часу і з подібних же мотивів — щоб дати місту поправити ся по татарських спустошеннях, дана була свобода від усяких мит місту Київу: міщане, що могли виказати ся листом „зъ ратуша кіевского", „подъ ихъ печатью мѣстскою", не мали давати мита ніде: „по нашимъ (великокняжимъ) мытомъ и по князскимъ и по панскимъ и по боярскимъ, и по духовнымъ и по свѣтскимъ, сухимъ путемъ и водою", аж доки би місто не поправило ся[3]). А що воно не поправило ся, то й ся свобода зістала ся на все[4]), і розширена була також і на землї Корони польської (в 1550-х рр.)[5]). Потім на взір Київа дістав свободу від мит Луцьк, в серединї XVI в.[6]).

Крім сих головнійших центрів мали свободу від мит деякі другорядні приватні міста. Так нпр. Межибож завдяки впливам Сенявского, свого властителя, дістав звільнене від всякого рода мит і оплат по всїх містах, з Львовом і Люблином включно[7]). Серед міст привілеґіованих, увільнених від оплат мита, які вичисляють нам принагідно люстратори 1564 р., знаходимо Тернопіль[8]). Але загалом, як я вже сказав, українські міста мали сю привілеґію далеко рідше, і пізнійше діставали, ніж міста польські.

З сих середньовічних пут привілеґій та обмежень польсько-литовський режім не годен був вийти. Реформаційні змагання до „направи річи посполитої", що розвивають ся в серединї XVI віка серед польської шляхти, вправдї порушили ріжні питання з сеї сфери, але нїчого не зробили для їх розвязання, противно поплутали ще більше ту сїть, в якій заплутало ся міське житє. Що правда, й зі сторони міщанства не бачимо зрозуміння ваги момента. Правда, воно було виключене від законодатної роботи, скупленої виключно в руках панів-шляхти, але не бачимо, щоб воно сим разом вийшло за межі оборони своїх льокальних привілеґій і прероґатив, взяло справу загальнійше та чи то дорогою представлень правительству, чи публїцистики постарало ся

---

[1]) Akty gr. i ziem. IV ч. 75. [2]) Ibid. ч. 126 і 162.
[3]) Акты Зап. Рос. I ч. 149 (1497).
[4]) Потверждення 1506 ib. II ч. 3 і 1514—Акты Юж. і Зап. Рос. II ч. 103. [5]) Грамота невидана, зацитована у Д.-Запольского с. 51.
[6]) Архивъ Югозап. Рос. V. I с. 22 (1552).
[7]) Бершадскій III ч. 168 (потвердження 1566 р., спеціально для Жидів). [8]) Жерела II с. 77.

просьвітити шляхетський загал про потреби „направи“ в сфері економічної полїтики. Видно, що сьвідомість хиб її та тих небезпечностей, які грозили підірвати вкінець економічне житє міст і — взагалї економічне житє краю, не проходила глибоко в колах навіть найблизше інтересованих.

Тим часом старі підвалини, на яких опирало ся торговельне житє міст, були підкопані. Старий транзітний торг, на якім опирала ся українська, а по части й польська торговля XIV—XV вв., в серединї XVI в. змалїв до розмірів дуже незначних в порівнянню з давнїйшим. Замкненнє Чорного моря Турками й упадок італїйських кольонїй на Чорному морю зістало ся утратою не винагородженою; торг з Волощиною й Туреччиною не виповнив вповнї сеї прогалини. З другого боку ті перешкоди, які протягом другої половини XIV і першої XV віка польський уряд ставив українському транзітови до Прусії й середньої Німеччини в інтересах протеґованих польських міст не минули також для нього дурно: супроти перешкод в безпосереднїх зносинах з українськими огнищами сього транзіту, як ми вже бачили почасти, сей торг поволї, уже з кінцем XIV віка тратить свої ринки на півночи. Коштом українського транзіту розвиваєть ся венецький, італїйський взагалї, і здобуває собі ті краї, що перше запровіянтовували ся транзітом українським — балтийське й північно-німецьке побереже, північну Европу взагалї. Хоч оріентальні товари йшли і в другій половинї XVI в. через Україну і навіть через Польщу (кажу „навіть“ — бо те що йшло через Україну, в значній мірі споживало ся иньшими провінціями Польщі), але се було дуже небогато в сумі, а розмірно до того, як міг би в тім часї виглядати той транзіт на північноевропейські ринки — й зовсїм мало. В торговельнім білянсї українських земель другої половини XVI чи першої XVII в. ся позиція не має вже великого значіння. Рівнож, з орґанізованнєм безпосереднього експорту з московських земель через устє Неви, упадає транзіт московських товарів, що в північно-українськім торговельнім руху мав певне значіннє. Розвій внутрішнього запотрібовання, зі зростом розкоші й комфорту в шляхецькім житю, міг би в значній части винагородити сї втрати в руху перевозовім, але-ж бо обслужуваннє його в значній мірі лишало ся поза сферою міської торговлї, завдяки звістній нам привілеґії шляхти на безмитний довіз всякого рода заграничних товарів, призначених для власного ужитку.

Уже з початком XVI в. головна вага в торговлї вивозовій переходить на експорт продуктів місцевого господарства, що з розвоєм експльотації селянської працї, зі зростом шляхецької господарки фільваркової все більше стає господарством шляхецьким. В другій поло-

digitized by ukrbiblioteka.org

вині XVI віка, з розвоєм вивозу лісових товарів і збіжа з полудневих, українських провінцій, ся перевага експорту сирових продуктів стає ще замітнїйшою. Тим часом як експорт худоби, шкір, воску і деяких иньших продуктів іде в західнім напрямі — на Ярослав і Люблин, на Шлезк, експорт збіжа й лісових товарів іде на північ Вислою до Ґданська, сплавами. Про сей експорт сирових продуктів я буду говорити дальше, тепер лише піднесу, що він в переважній масї йде поза сферою міської торговлї.

Економічна полїтика шляхти в Польщі змагає з одного боку до уставлення можливо вигідних обставин для експорту своїх товарів і довозу потрібного для себе зза границї. З другого боку — супроти фінансових потреб держави стараєть ся поставити справу так, аби державні тягарі спадали на иньші плечі, а не на шляхетські. Тому в цїлости удержуєть ся митна система і всякі торговельні побори, але проводить ся різка границя між купецькою торговлею і шляхетським торгом власними продуктами та закупном для власних потреб шляхти. Для вивозу продуктів шляхецького господарства в ширшім значінню того слова, то значить включно з продуктами, які шляхта нобирала з селянських даней або виробляла в своїх маєтностях, як товари лїсові і т. и., шляхта здобуває й пильно стереже повну свободу від всяких обмежень, стїснень, поборів. Тому що ся свобода має місце тодї, як вивіз робить ся безпосередно продуцентами, він здебільшого й ведеть ся самими панами — властителями й державцями, з виключеннем посередництва міської, торговельної верстви. Пани продають свої продукти безпосередно заграничним фірмам, чи їх аґентам, або ріжним ґданським неґоціантам. Ґданські купцї, завдяки своїм привілеґіям безмитної торговлї, стояли в лїпших обставинах, ніж купцї внутрішнїх, українських чи польських міст, а до того лучили вигоди заграничного торгу з вигодами внутрішнього. Се давало їм велику перевагу над конкурентами і зібравши, по обчисленням першої половини XVII віку, в своїх руках яких дві третини всеї заграничної торговлї Польщі [1]), Ґданськ робив страшенну конкуренцію иньшим містам Польщі — попросту лишав їх на сухому.

Для ілюстрації наведу цифри ріжних катеґорій фрахтів, з рахунків влоцлавської комори 1575 р.[2]). Від осіб духовних пройшло човнів 19 (14 шкут, 3 дубаси, 2 човни), на них лаштів $379^1/_2$. З державами (староств) 41 (29 шкут, дубасів 9, лихтанів 1, човен 1)

---

[1]) Див. низше, в II главі.

[2]) З статї Ставіского в Encyklop. rolnictwa III с. 199.

на них лаштів 957. Шляхецьких 148, на них лаштів 3857. Міщанських 67, на них лаштів 1551.

Три перші катеґорії всї творять властиво одну — землеволодїння великопанського, отже разом 208 човнів і на них 5193 лаштів. Се більше як у троє супроти міщанського вивозу, але ще в сїй останнїй катеґорії були, очевидно, не самі лише міщане з міст Польської корони. З другого боку з вивозом був тїсно звязаний і довіз, і він також утїкав з рук міщанських. Ті заграничні фірми, що забирали збіже чи иньші товари, не упускали нагоди замість готового гроша покрити частину ціни купна товарами „для шляхетського ужитку". Сама шляхта, висилаючи товари до Ґданська або иньшого заграничного чи ярмаркового міста, не залишала поручити своїм служебникам чи шафарям поробити закупно потрібних заграничних товарів і привезти їх з поворотом, користаючи з оказії. Ми бачили з тих же митних записок влоцлавської комори [1]), як панські шафарі з поворотом везуть з Ґданська вино, пиво, оселедцї. Коли ріжні купцї, продаючи сирові продукти, везли назад ріжні товари й фабрикати европейські, [2]) так, очевидно, хоч і в меньших розмірах, робили панські служебники й фактори з поручення своїх панів. Таким чином і та торговля яка лишила ся і яка на ново розвинула ся в XVI, ішла в значній мірі поза містами й міщанством — величезна частина торговельного обороту обминала їх, тїкала з їх рук. Ситуація була дуже поважна й потрібувала енерґічної й скорої направи, коли хотїли-б уратувати міста і торговельно-промислову верству від повного упадку. Але до такої направи не прийшло.

Треба сказати, що власне в сїм часї, коли торговельно-промислова людність міст переживала такі критичні хвилї й попросту корчила ся під тими ударами, які задавала її економічна еволюція земель Польщі, — серед всевластної тодї вже шляхти, що держала в своїх руках ключі житя й смерти всїх верств Річипосполитої в соймовім законодавстві, як раз виробляєть ся настрій особливо неприхильний до сеї торговельно-промислової людности. Розвиваєть ся він особливо під впливом вражінь від упадка монети, що то повільнїйшим кроком, то гострими катастрофами переходить протягом XVI і XVII віка. Особливо упадала в цїнї дрібнїйша, місцева польсько-литовська монета. Монета грубша, заграничня — як золоті червоні або таляри, тратила свою вартість тільки наслїдком загального здешевлення металю, яке зазначило ся в XVI в. від припливу металю з Нового Сьвіта. Дрібнїйша-ж, розмінна монета, бита в Польщі й Литві — гроші й його части: денари ($^1/_{18}$ гроша), квартники ($^1/_8$ гроша), упадають в цїнї

[1]) Див вище с. 68. [2]) Див. вище с. 70.

digitized by ukrbiblioteka.org

подвійно, як наслїдком здешевлення металю, так і наслїдком своїх спеціяльних причин: загального погіршення монети (битя монети меньшої й гіршої проби) й витискання монети лїпшої монетою гіршою. Польща, як зрештою й иньші сучасні держави Европи, не знала примусового виключення чужої монети з місцевого обороту. Ходили по Польщі свобідно найріжнїйші монети, а монети польські — по иньших краях. При браку одностайно-прийнятої проби на монету, монета гірша мала тенденцію виперати з обороту монету лїпшої проби: сю скуповували, вивозили й продавали як товар. Щоб уникнути того, коли сей факт був спостережений і сконстатований сучасними економістами, ріжні держави й володарі ідуть на взаводи одна перед другими в обниженню вартости своєї монети — роблять монету лекшу й гіршої лїґатури. Наслїдком того мусїла неустанно упадати вартість рахункової одиниції, якою з кінцем XV в. став в Польщі т. зв. золотий польський, себто тридцять грошей.

Перед тим рахували на копи — sexagenae, по 60 гр. — особливо в землях в. кн. Литовського, де сей рахунок задержав ся дуже довго ще й потім, і на гривни (марки), по 48 гр. Але з кінцем XV в. приймаєть ся одиниця з 30 грошей, що назвала ся золотим тому, бо сї 30 грошей відповідали тодї вартости одного золотого червоного угорського — найбільше розповсюдненій в Польщі золотої монетї. А що між сим рахунковим 30-грошевим золотим і реальним угорським золотим незадовго показала ся ріжниця, то 30-и грошевий золотий став називати ся золотим польським, реальної-ж монети, яка-б представляла той 30-и грошевий золотий польський не було.

Отже бачимо, що коли в 1496 р. на угорський золотий рахувало ся рівно 30 грошей, в 1526 раховано їх 40, в 1545 уже 50, при кінці століття 58. В XVII віці, на місце сього повільного обниження зачинають ся різкі скоки, наслїдком нездалих монетних експеріментів. В 1601—1611 р. вартість золотого угорського з 58 іде на 70 гр. В 1616—1620 з 75 на 120 гр., в рр. 1626—8 з 131 на 160 гр., в 1635—1640 з 165 на 180, в 1662—1676 з 180 на 360. Инакше сказавши протягом XVI в. золотий упав в цінї в двоє, протягом XVII в. іще в шестеро, а разом протягом двох столїть—в дванадцятеро[1]). Відповідно до того, розуміеть ся, мусїли зміняти ся цїни всього. Автор економічного трактату з 1641[2])

---

[1]) Див. таблицю змін в вартости монети у Чацкого O pol. i litew. prawach I c. 241, а новійший коментар до сих змін у Шельонґовского Pieniądz гл. II, VII і VIII.

[2]) Затитулований він: Summaryusz umiarkowania monety starej z dziesiejszą z obiasnieniem wariacyey iey y szkod za tem idących dla

дає таку табличку цін з 1580 і 1640 рр. (перевожу її на гроші для лекшого перегляду):

	1580 р.	1640 р.
локоть фалендишу	40 гр.	133.5 гр.
теж адамашку	36	120
теж атласу	24	72
камінь перцю	300	1000
фунт шафрану	75	253.5
камінь цукру	180	600
гарнець вина	45	150
гривна серебра	180	600
чвертня пшениці	16	53.5
теж вівса	4.5	15.5
корон	$^5/_6$	$2^2/_3$
штука	$2^1/_6$	$7^4/_{18}$
робітникови денно	$1^1/_3$	$4^1/_2$
воякови пішому за четверть року	150	492
кінному	300	984

З таблиці видно виразно (хоч автор трактату бачить в ній зовсім що иньше), що ціна товарів зміняла ся в відповідній пропорції до змін монети: гріш за той час здешевів рівно як 3:10, і більше меньше в тій же пропорції змінили ся ціни товарів. Відповідно до упадку вартости монети і зросту цін на товари зросли ціни на всякого рода продукти господарства, на збіже й иньші джерела доходів шляхти, підняли ся ціни праці і т. д. Сих пропорцій одначе не завважали—навіть і ті, що брали ся писати економічні трактати. „Здорожіннє"-ж товарів і виробів ремісничих кидало ся всім в вічі і викликало зі сторони суспільности, спеціально—зі сторони шляхти гіркі нарікання на несовістність і змови купців і ремісників, що неможливо, трохи не з дня на день підносять ціни своїх товарів і виробів. Накликали воєводів, аби не занедбували свого обовязку — запобігати здорожінню товарів видаваннєм такс і репресіями на непослушних[1]). Вкінці знеохотивши ся зовсім, почали жадати, аби видаваннє такс на товари взяв на себе сам сойм, і вкінці, починаючи від сойму 1620 р. такі комісії для уставлення цін на товари дійсно виберали ся й укладали та публікували, навіть друкували свої такси, грозили за нарушеннє їх конфіскатою товару й грошевою

wprawienia w ryzę swą pieniędzy krotko namieniony, Краків, 1641. Зміст і витяги у Шельонґовского ор. с.

[1]) Так пор. в дневнику сойму 1565 р. (як низше див. с. 161 і 211).

digitized by ukrbiblioteka.org

карою. Тільки — як признає одна з пізнїйших таких комісій (1643 р.), ті такси не могли нїколи осягнути якогось реального значіння [1]), бо купцї не приймали її. „Скоро тільки почали укладати й ухваляти такси на річи й товари в Коронї, люде купецького стану, на зневагу публичного права і явну непослушність, почали утаювати свої товари, продавати тільки потайки своїм знайомим і повірникам, по цїнам, яких хотїли, против устави й такси, а иньшим, хто того потрібував, продавати не хотїли“[2]) Не вважаючи на се, такі експерименти з таксами потягнули ся на яких двадцять літ, даючи привід до ріжних нагінок і зачіпок з купцями, секатур і обмежень і без того малої свободи торгу; так купцї обовязували ся мати на свої товари урядові посьвідчення про цїну торгу, право закупна предметів поживи купцями було піддано ріжним ограниченням і т. и.. Все се приводило купцїв до бойкоту, описаного вище, і гальмувало і без того ледво живий торговельний рух, аж поки згадана комісія 1643 р., сконстатувавши безхосенність попереднїх такс, не висловила переконання, що взагалї таке таксованнє річ неможлива, бо анї не може обняти всеї ріжнородности товарів, анї примінити ся до відмін в їх якости, а що найважнїйше — не можна взагалї диктувати цїн привозним товарам, „які мають свою цїну з тих країв, в залежности від своєї скількости, або браку їх“[3]).

В сїй історії тільки виразнїйше виявили ся ті дражливі відносини, які виникали між шляхтою й правительством з одного боку і торговельно-промисловою людністю з другого та характеризують взагалї сей бурхливий, з економічного боку, час. Тільки та обставина, що купцї являли ся звичайно й банкирами держави, які виручали правительство з його вічних грошевих клопотів, а торговельно-промислова верства — найбільшим джерелом для державних податків, які инакше мусїли-б упасти своїм тягарем на шляхецьке господарство (посередно — через їх „підданих“ головно), здержувало шляхту в її змаганнях звернених против „надужить“ тої верстви, до замкнення її в можливо тїсні крипи [4]). „Але міста не послїдня

---

[1]) Volum. legum IV с. 39.

[2]) У Шельонґовского ор. с. с. 95—6.

[3]) Volum. legum IV с. 39.

[4]) Шельонґовский в згаданій працї стараєть ся увільнити шляхту від закиду якоїсь неприхильности до міст і купцїв та звести соймові постанови 1565 р., до котрих зараз прийдемо, до сучасних поглядів на державну економіку, спільних Польщі й західнїй Европі (гл. IV). Одначе сї погляди обясняють тільки одну сторону в торговельній полїтицї шляхти, бо ті самі обмеження, які шляхта прикладала до купцїв,

частина річипосполитої і чим заможнійші будуть, тим з більшою честию й користию зможе з них користати річнополита; бувало то за вітця його кор. мил. (Жиґимонта Старого), що Бонар (оден з краківських патриціїв) діставав в Кракові за день-два і по сто тисяч золотих". Завважують се шляхецькі посли на соймі 1562 р., виступаючи з проектом замкнення границї для свійських купцїв, і додають до свого проекту ще деякі способи на поправку міської торговлї[1]).

На жаль, нам дуже мало звістна в подробицях історія заходів шляхти коло унормовання торговлї, а навіть не маємо й докладнїйшого мотивовання тої реформи. Знаємо, що на соймі 1562 р., може в звязку з визначеною на сей сойм ревізією привилеїв міст на склади[2]), шляхта виступила з жаданнєм, aby ziemia zawarta była, як в інтересах купцїв і ремісників, так і в інтересї шляхти, що терпить великі прикрости з сього поводу, а з свого боку цанрикрюєть ся воєводам з своїми жалями й нарікапнями. Сей додаток дає нам зрозуміти, з яких мотивів шляхта ставила сей проєкт „замкнення землї". Була то дорожня товарів і виробів, якої не усували воєводські такси, а яку шляхта надіяла ся знищити з замкненнєм границь. Вигоду для купцїв і ремісників мало принести мабуть проєктоване виключеннє чужоземних купцїв і ремісників від внутрішньої торговлї поза ярмарками, і взагалї докладнїйше уреґульованнє внутрішньої торговлї, що мало бути переведене по усуненню тих пертурбацій, які мов би то робила в сїй торговлї вільна границя. „Купцїв наших, метикує оден з шляхетських економістів тих часів[3]), поза границями краю стрічають всякі небезпечности: розбої, конфіскати, визиск; наслїдком змови місцевих купцїв вони часто мусять за границею продавати свій товар низшою цїною, анїж у себе дома; лїпше аби заграничні купцї приїздили до нас і купували наші товари" Се приносило-б до краю заграничні гроші і то не фальшиві, а чисту і добру монету; на них заробляли-б місцеві ремісники; держава побиралг-б з них податки — автор уважає з сього погляду користним, аби заграничні купцї оселяли ся в Польщі. Се поясняє нам мотиви ще иньшого рода — суспільно-економічної натури: впливали заходи против упадку цїни монети й мерканти-

---

вона до себе не примінювала. Взагалї коментар до устави 1565 р., поданий сим автором, зроблений дуже слабко.

[1]) Дневник сойму 1562 р. — Źródłopisma do dziejów unii II c. 120.

[2]) Volum. legum II c. 20.

[3]) Ad equites legatos ad conventionem varsoviensem publice designatos et declaratos de regni defensione et iustitiae administratione Andreae Ciesielski equitis poloni oratio, друк 1572 р. (витяги у Шельоновского с. 19—21).

digitized by ukrbiblioteka.org

лїстичні теорії про потребу притягання металїв до краю. Уже з другого десятолїтя XVI в., з огляду на наплив фальшивої монети зі Шлезка до Польщі видають ся королївські і соймові заборони, аби польські купцї не їздили до Шлезка, під утратою товару, а потім навіть під карою смерти; купцї-ж шлезькі могли приїздити до Польщі з своїми товарами і купувати тут товари місцеві [1]); очевидно, припускало ся, що тут, на польській територїї можна буде лекше мати над ними контролю в справі монети. Тепер з тих усїх наведених вище мотивів запроєктовано таке загальне замкненнє границь для польських купцїв.

Перевів її пьотрківський сойм 1565 р. Порушувана вже на попереднїх соймах справа управильнення торговельних відносин була тепер посольскою палатою оброблена в видї проєкта. При редакцїї в його забирали голос також і репрезентанти міст, покликані на сей сойм для предложення своїх прав і привілеґій на склади й иньші прероґативи (бачимо депутатів м. Кракова). Предложена потім короледи, вона була прийнята й оголошена в соймових конституціях під назвою „устави для складів і пограничних ярмарків“ [2]). Затверджені були без близшої ревізії предложені привилеї міст на склади й примусові дороги — вся та плутанина середновічних кайданів, що давили сучасну торговлю. Вони були включені в коротких витягах в осібний привилей, який потверджував сї права й прероґативи поодиноких міст [3]). Але застережено, що сї постанови про склади міські й торговельні дороги не дотикають нїкого окрім купцїв: отже шляхта свої товари й закупна може возити, не вяжучи ся тими складами. На чужоземських купцїв відновлено попередню (1521) заборону торгувати по польських містах, під страхом конфіскати; для права торгу вони мали здобути собі права горожанства (бути прийняті в міську громаду); був проєкт наказу, щоб вони купували собі нерухомости в Польщі й женили ся з доньками людей місцевих [4]). Потверджено обмеження свободи торговлї для Жидів і заборонено давати їм в державу цла, жупи й які небудь аренди [5]). За те заборонено свійським купцям вивозити які небудь товари „малі чи великі“ за границю держави, під карою конфіскати товарів, а хто-б з пограничних урядників такого купця за границю перепустив, мав заплатити кари

[1]) Corpus iuris polonici III c. 83—4, 88—9, 95—6, 99; Akta Tomiciana VII ч. 2 і IX ч. 72 (с. 74).

[2]) Проєкти сеї устави, в двох редакціях, в дневнику сойму — Biblioteka ordyn. Krasińskich c. 185—192 і 211—5.

[3]) Volum. legum II c. 56.

[4]) Volum. legum II c. 51, пор. с. 20 і Дневник сойму 1565 р. с. 215—6. [5]) Volum. legum c. 51 і 20, пор. I с. 258—9.

стільки, скільки коштували ті товари. Від теиер місцеві товари могли вивозити за границю тільки чужоземні купці, приїзжаючи до складових міст під час ярмарків, спродаючи там свої товари й закупуючи натомість товари місцеві. І тут одначе шляхта виключила себе з сього правила. Хоч очевидно, що панські аґенти ще скорше, ніж фаховці-купці могли бути наділені лихою монетою, чи підпасти тим розбоям, обманьствам і визискам, від яких шляхецькі політики хотіли охоронити свійських купців замкненнєм границї, то все таки шляхтї полишено право вивозити свої продукти за границю й далї. Вільно було її продавати їх на місцї чужоземним купцям не тільки під час ярмарків, а коли небудь; не тільки по містах, а і в шляхетських маєтностях. Далї, льоґіка вимагала, щоб і до ґданських купців, приложити тїж правила в продажі товарів за границею[1]), аби вони не притягнули до себе заграничної торговлї з иньших міст по тій заборонї. Але що Ґданськ таким заборонам однаково не піддав ся-б, та і не в інтересах шляхти було робити які небудь трудности в вивозї своїх продуктів, то вкінцї ухвалено Ґданщан не чіпати, але заборонити везти до Ґданська якісь иньші товари окрім збіжа, муки й товарів лїсових та волів[2]).

Не треба поясняти, як шкідні були сї нові пута, що шляхецьке законодавство хотїло вложити на міщанську верству. Такі заборони заграничної торговлї вправдї не були ориґінальним винаходом польської шляхти, вони практикували ся й на заходї, і часто дїйсно осягали свою цїль — притягненнє заграничного гроша й сконцентрованнє торгу в своїх городах, на своїх ярмарках. Як побачимо низше, незадовго по замкненню границї 1565 р. й волоський господар заборонив їздити з Волощини на заграничні ярмарки галицькі й подільські, щоб піднести свійські ярмарки хотинські. Одначе для поліпшення торговельного балянсу мало було самих заборон. Треба було-б постарати ся оживити свою торговлю й промисел, сотворити прихильнїйші умови для розвою місцевої продукції товарів — те що ми бачимо при успішних пробах такого протекціонїзму на заходї. Така ж одностороння заборона, яку перевів шляхетський сойм 1565 р., з полишеннєм свобідного заграничного вивозу й довозу для шляхти, з полишеннєм при повній свободї заграничної торговлї Ґданська, — грозило лише новим ослабленнєм торговлї Польщі, дальшим упадком його купецтва й дальшим монополїзованнєм заграничної торговлї в руки Ґданська коштом иньших торговельних міст Польщі. Польскі й українські

[1]) Див. гадки в сїй справі в Дневнику сойму, як вище, с. 188.
[2]) Volum. legum III с. 49.

digitized by ukrbiblioteka.org

міста мали-б утратити ті останки активної заграничної торговлї, яку ще мали — напр. в зносинах з Волощиною й Туреччиною, Угорщиною, без всякої користи для себе.

На щасте одначе ся постанова 1565 р. про замкненнє границї не була переведена вповні і лишила ся лише одною з безплодних придирок, які економічна полїтика шляхти скидала на голови торговельно-промислової верстви протягом XVI і першої половини XVII в. Чи було щось з неї переведено в житє по упливі часу, полишеного купцям для очищення своїх рахунків з заграничними фірмами, не знати. Але кілька лїт пізнїйше шляхетські економісти наново підіймають справу замкнення границї, як річ нездійснену [1]), і видають ся нові постанови про замкненнє границї для виїзду по певні товари. Виходить з того, що постанова про повне замкненнє границї не була переведена. Що перешкодило тому — чи трудність переведення, чи очевидність шкод? Не без впливу лишила ся мабуть і справа Ґданська; принаймнї, в пізнїйших проєктах замкнення границї ми стрічаємо ся з гадкою, що в такім разї треба замкнути і вивіз збіжа й инших товарів до Ґданська [2]). Введені були в житє, осібними постановами, заборони для польских купцїв виїздити за границю тільки по певні предмети торгу — як вино, мед, конї. Так 1578 р. на соймі піднесено було справу, що ріжні люде їздять на Угорщину, купують там вино й коней і розпродають потім в коронних землях, поминаючи склади уставлені для того і перебиваючи зарібок, „який мав би йти на всїх“ (властиво — міщанам тих складових міст). Сойм постановив, що від тепер нїхто не має права їздити на Угорщину й купувати там вино й коней — їх можуть привозити тільки угорські купцї, а куповати від них можна тільки в складових містах в коронних землях. Старостам й митникам дано право арештовати й конфіскувати вино й коней куплених за границею. Пізнїйше таке право конфіскати дано навіть кождому шляхтичу, через землї котрого йшов би такий транспорт, але таке широке право конфіскати, видно, дало привід до ріжних надужить, і його потім полишено тільки за компетентними властьми [3]). Дороги й складові міста, куди можна було привозити вино з Угорщини, були докладно означені (з українських — на Коросно, Самбір, Лїско й Стрий) [4]). Вина полудневі „мальмазію і мушкателю“ можна було везти тільки на Снятин і Камінець [5]); пізнїйше

[1]) Як вище с. 88, нотка 3.

[2]) Starowolski Dyskurs o monecie — витяги у Шельонґовского с. 230.

[3]) Volum. legum II c. 188, III c. 8—9 і 409.

[4]) Volum. legum II c. 200. [5]) Ibid.

склади для них уставлені також іще в Борщеві, Барі, Шаргороді й Чечельнику (в Браславщині), і постановлено так само як в справі угорського вина: аби ніхто не їздив по ті полудневі вина й мед за границю й не сьмів їх привозити[1]).

Сковану дрібною й острою реґляментацією, обмежену заборонами, обтяжену всякими тягарами й драчами, ту нещасливу, ледве живу торговлю оживлювано, ґальванизовано системою торгів чи ярмарків.

Явище саме по собі старе, споконвічне, тісно звязане з самими початками й основами міського житя на Україні, як і де инде, воно в сих часах загальної реґляментації й опіки, добі привілеґій і заборон підпадає також дуже сильній правительственній реґляментації. Установленнє ярмарків уважаеть ся привілеґією правительственної власти, не тільки в містах королївських, а і в приватних, і становить оден з головних моментів при фундації міст. Се знаходить своє об'ясненнє почасти в тім, що взагалї міський устрій уважав ся привілеґією, а його наданнє — спеціальною прероґативою правительственної власти. По части толкуєть ся тими пільгами, з якими звязане було се наданнє, як звільненнє ярмарків від митних оплат, або призволеннє на свобідний доїзд купців на ярмарок. Тому що торговельна комунїкація взагалї стояла під тїсним доглядом і реґляментацією правительства, навіть на таке позволеннє доїзду на річні чи тижневі торги в містї треба було правительственного позволення. Тим більше уважав ся привілеґію ярмарок; його треба було випрошувати, і часом добре заплатити за нього правительству. Так під час процесу міщанської громади м. Володимира з своїм маґістратом, між иньшим запитували міщане райців: „где вы тые привилея подели, на которые мещане 100 коп. гр. лит. дали, абы новые другіе ярмарки были?“ Райцї потратили сї гроші, не вистаравши ся від в. князя нових ярмарків [2]).

Призволеннє на торги тижневі й річні (fora annalia, нїм. jahrmarkt, відти ярмарок) [3]), як особлива привілеґія, починає фіґурувати уже від старших міських привілеїв нїмецького права в наших землях. Кор. Казимир в інтересах розвою міста Сянока, „аби тим лїпше міг залюднювати ся“, надає йому в 1368 р. право ярмаркования на Зелені сьвята, протягом тижня, з тим щоб на сї ярмарки могли при-

[1]) Volum. legum III c. 417.

[2]) Виривок з документа у Верзилова (Черн. Сб. VI с. 15).

[3]) Forum generale liberum seu annuale, iormarg vulgariter dictum, як докладно поясняє оден привилей — Kodeks Malopolski IV z. 1118.

digitized by ukrbiblioteka.org

ходити купці з усяких земель з усякими товарами, продавати, купувати й всякі купецькі операції чинити, без оплати мита[1]). В иньших наданнях не згадуеть ся про свободу від мита і тільки даеть ся позволеннє на свобідний з'їзд і торги купців. Нпр. Ягайло, надаючи нїмецьке право Перемишлю, заводить в нїм, для полїпшення його добробуту, тижневий ярмарок па Петра і Павла, позволяє всїм прибувати на сей ярмарок, продавати й купувати всякого рода товари вповнї свобідно[2]). „І ми поручаємо, додає король в иньшім подібнім фундаційнім привилею, всїм старостам, воєводам, державцям, землянам, митникам і всякого рода урядникам і підданим нашим, аби на сей торг, коли він буде проголошений, давали всїм, хто хотїв би піти туди, свобідну і безпечну дорогу і поворот, не чинячи їм нїякої перешкоди чи тягости“ [3]). Що тут не можна розуміти свободу від мита само собою, показує ярмарковий привилей м. Львова, де з двох львівських ярмарків свобода від мит признаеть ся лише одному, на Зелені сьвята і се спеціально мотивуеть ся бажаннєм викликати більший з'їзд купців, а другий ярмарок, січневий, від митних оплат не звільняеть ся [4]). Найчастїйше в тих часах міста дістають по одному ярмарку до року, і саме наданнє уважаеть ся привилеєм досить рідким, який не завсїди включаеть ся в фундацію міста. Пізнїйше королї дають і по два ярмарки на рік, а навіть і по три — се вже рідше. Що правда, таке помноженнє числа ярмарків часами не виходило на користь, і нпр. місто Львів, маючи два ярмарки до року, потім само просило короля знести один ярмарок, бо він більше приспорює клопотів, чим дає користи [5]). Одначе практика двох ярмарків до року стала з часом, в XVI—XVII в., найбільше звичайною, а частїйші ярмарки, загалом беручи, не уважали ся мабуть корпстнїйшими.

З перепесеннєм порядків нїмецького права далї на схід на Волинь і Східню Україну, ярмаркованнє й тут підпадає правительственній реґляментації — в XVI віцї головно. Так в 1497 р. Луцьк з привилеєм на нїмецьке право дістає два ярмарки по тижню часу (пізнїйше, в серединї XVI в. додано ще третю, і кождий ярмарок розтягнено на два тижнї)[6]). Острог мав „з давнїх часів“ ярмарок на св. Онуфрія, а в. кн. Жиґимонт Старий додав ще два — на зимного Миколая і на Йордан[7]). Київ при потвердженню своїх прав

---

[1]) Akta gr. i ziem III. ч. 18. [2]) Ibid. V ч. 19 (1389).
[3]) Akta gr. i ziem. III ч. 97 (фундація м. Дунаєва, 1424).
[4]) Ibid. VI с. 159. [5]) Ibid. IX ч. 98 (1503).
[6]) Архивъ Юго-зап. Рос. V. I с. 14 і 22.
[7]) Акты Зап. Рос. II с. 32.

в 1516 р. дістає також два тижневі ярмарки[1]). Надаючи кн. Константину Острозькому Чудпов і Звягель і позволяючи йому в сих маєтностях „мѣсто садити“, в. князь позволяє мати в них ярмарки (раз до року в кождім) — „а мыто на него (кн. Острозького) маетъ брано быти со всихъ тыхъ кунцовъ, которые колвекъ тамъ будутъ прiѣзджати съ куплями своими, отъ копы по полугрошу“[2]). Коли в другій половині XVI в. в великім числі починають фундувати ся міста й місточка в східній Україні, на Подніпровю, ярмаркове право звичайно фіґурує в них — найчастійше по два ярмарки, часом з увільненнєм від мит, часом без увільнення, або з правом побору мит для властителя, як в наведенім привилею Острозькому[3]). Разом з тим надавано звичайно право мати тижневий торг — означав ся певний день, або означеннє його полишало ся осадчому чи міщанам. „Уставляєм ярмарки два на кождий рік — один на день св. Петра в оковах, місяця августа першого дня, а другий на св. Симона й Юду, місяця октября двадцять восьмого дня, а торг кождого тижня в понеділок“, як читаємо нпр. в привилею м. Лїтину[4]). В старших привилеях торги часом надавали ся самостійно, й мали, здасть ся, заступати місце річних ярмарків — нпр. Коломия не має в своїх привилеях ярмарків, тільки тижневі торги: вона дістала на них привилей від Ягайла, по такій же формі, як надавали ся ярмарки[5]), й таких надань знаємо й більше[6]). Пізнійше тижневі торги служать тільки доповненнєм до ярмарків.

Хоч ярмарки засновували ся, як се виразно підносять привилеї, в інтересах міста, для піднесення добробуту його й місцевої людности, про те се був меч обосічний. Як інтересно було стягати купців і побирати з них ріжні доходи й користи, так знов їх конкуренція могла бути небезпечною для інтересів місцевого купецтва. Тому по більших торговельних містах привилеґіованих, особливо складових, торг приїзжих купців на ярмарках обставляєть ся ріжними ограниченнями. Вони можуть торгувати гуртом, а торговля в роздріб підпадає ріжним обмеженням в інтересах місцевих купців. В гру входять тут також

1) Chmiel Zbiór dokumentów с. 66.

2) Archiwum Sanguszków III v. 182, пор. 115.

3) Ярмарки з увільненнєм від мит — нпр. Архивъ Юго-зап. Р. V. I ч. 22 (Брусилів, 1574), без увільнення — ib. ч. 23 (Литин, 1578), з митом для дїдича — ч. 26 (Костюшковщина, 1601). Вибір звісток про ярмарки на Україні див. ще в статях Новицкого про селянство, і у Верзилова op. c. (Черн. сб. VI с. 12).

4) Архивъ V. I ч. 23. 5) Akta gr. i ziem. III ч. 59 (1395).

6) Напр. Глиняни, 1397 — ibid. I ч. 10.

digitized by ukrbiblioteka.org

і фіскальні інтереси, там де ярмарок увільняв ся від мита. Докладно описує такі ограничення привилей на ярмарки м. Львову[1]).

«Передо всїм ярмарок львівський не має перешкаджати львівському складови, отже купцї, звідки б не йшли, не мають обминати львівського складу або переходити через нього, але мають продавати свої товари відповідно до вимог складу. Купцї, що приходять до львівського складу або ярмарків, не можуть продавати, на шкоду королївських доходів[2]), на локтї сукна, полотна й иньших матерій. Виїмок становлять тільки найбільш дорогоцїнні матерії, які можна продавати на роздріб (на локтї), як шовкові матерії переткані золотом, оксамит, адамашок, дорогий атлас, хоч тканий золотом хоч нї. Китайку можна продавати і в початих штучках, але не краяти на локтї. Сукна европейські, чи дорогі чи дешеві (польські й шлезькі), так само полотна, бархани й иньші матерії европейські можна продавати тільки штуками (stamina). Перець, риж, тмин можна продавати тільки цїлими каміннями; фіґи, родзинки, цукор — і дрібнїйшими порціями; дорогше корінне й античне — фунтами (cum talento). Реміснячі й иньші мануфактурні вироби — на тузини. Папір пачками (на ризи, cum reza). Волів сторонські купцї можуть на ярмарку купувати не меньше як десятками, аби не робити конкуренцію львівським різникам. Закуплені товари вони не можуть перепродувати у Львові ж, але мають вивезти зі Львова. Всякі виплати за закуплені товари мають робити ся у Львові ж: не вільно купцям „з горішніх країв“ (себ то на захід і північ від звісної нам демаркаційної лїнії), що попродали свої товари до Волощини чи до иньших місць „за Львів“ (за ту лїнію), їхати по гроші в ті краї. Так само купцї з Волощини й иньших країв зальвівських не можуть їздити в „краї горішні“ по гроші за покредитовані товари, бо під покривкою таких подорожей вони роблять на місцї ріжні контракти, закупна, й потім перевозять товари „незвичайними“ дорогами, поминаючи львівський склад.

Подібні, хоч не так детайлїчні обмеження знаходимо і в Луцьку. Перший привилей на ярмарки допускає для сторонських купців під час ярмарків повну свободу від складових ограничень[3]), яка в однім з пізнїйших привилеїв була розвинена в повну свободу торговлї без оплати мита. „На тих ярмарках всї купцї, тутешні, з на-

[1]) Akty gr. i ziem. VI ч. 105 (1472).

[2]) Мова йде тут про ярмарок лїтнїй, вільний від мит.

[3]) preter quas nundinas nullus ex mercatoribus adventitiis absque consulum consensu vendendi aut emendi ibidem poterit habere libertatem — Архивъ V. I с. 14

шої держави, й гості, а також тамошні міщане мають мати вільний торг, торгувати чим хто хоче, а мита їм давати не треба"[1]). Але ся свобода показала ся занадто широкою, й кілька літ пізнїйше в. князь видає новий, звістний нам привилей, де потверджував давну практику, що приїзжі купцї в Луцьку могли продавати товари гуртом, а не в роздріб, нїчого не згадуючи про ярмарки[2]).

Але все-ж певні пільги для ярмарків лишали ся. Нпр. у Львові під час ярмарків позволяли торгувати Русинам, що не могли вести торгу иньшими часами[3]) — вказую се як ілюстрацію ярмаркових пільг від звичайних ограничень. Сї пільги й свободи від мита (де вони були) причиняли ся до того, що ярмарки стягали справдї значні маси чужих, сторонських купців. Але передо всїм впливала тут потреба в таких періодичних купецьких rendez-vous. Трудність комунїкацїї, брак аґентур, слабкий розвій місцевої торговлї, все робило такі періодичні з'їзди неминуче потрібними. Тому всякі хоч трохи замітнїйші ярмарки стягають не тільки великі маси людности з своєї околицї, що користає з них для того, аби спродати свої господарські продукти й поробити запаси потрібних товарів для дрібної продажи чи власного ужитку. Притягають аґентів експортових фірм, що скуповували для вивозу сї місцеві продукти, а також репрезентантів ріжних торговельних домів з близших і дальших місцевостей, що обмінювали ся товарами, передавали їх з одного торговельного етапу до другого, і т. д. Збільшеннє числа покупців і продавців незмірно полїпшувало шанси торгу в порівнянню з звичайним застоєм економічного руху поза мурами більших торговельних центрів, і ярмаркові rendez-vous стягають до себе покупців і продавців з широкої периферії. Тим поясняєть ся торговельна видатність навіть другорядних ярмарків, тим часом як головнїйші стають першорядними двигачами торговельного обміну й економічного житя краю.

Економічні відносини взагалї до недавних часів досить мало звертали на себе уваги, тому й ми далеко не розпоряджаємо матеріалом, який би позволив нам в певних цифрах представити значіннє ярмаркових оборотів в економічнім житю наших країв. Приходить ся обмежити ся загальними відзивами й відокремленими вказівками наших джерел.

З них бачимо, що в Західній Українї в XV—XVII в. розвиваєть ся кілька головнїйших ярмарків, які служили дуже сильними двигачами торговельного обороту й економічного обміну. На західній

[1]) Архивъ Ꙋ. I с. 22. [2]) Ibid. с. 22 і 24.
[3]) Monum. confr. I ч. 63.

digitized by ukrbiblioteka.org

границї таке значіннє мають ярмарки ярославські, ряшівські, перемишльські, коросняпські й сяніцькі. Ярославські ярмарки були найславнїйші; було їх три — на запусти, Успеніє й св. Андрія, головний — на Успеніє. Вони трівали по три-чотирі тижнї й стягали купцїв від балтийських до чорноморських берегів. Біскуп Пясецкий (кінець XVI, перша половина XVII в.) в дуже сильних виразах підносить їх торговельне значіннє, признаючи їм перше місце на цїлу Европу по славних ярмарках Франкфурта над Майном. По його словам, під час пожежі, що трапила ся під час ярмарку в 1625 р., на ярмарку ярославськім згинуло товарів на 10 міл. золотих[1]). Для львівського східнього торгу се було одно з головнїйших місць збуту; приїздили, як кажуть сучасники (1 пол. XVII в.) і купцї турецькі, перські та вірменські зі східнїми товарами; тутешнїй торг „бакалїєю" запровіянтовував корінним товаром сусїдню Німеччину. Торг місцевими продуктами також вів ся на великі розміри. По словам Старовольского (1 пол. XVII в.) на ярмарки приганяли по 40.000 волів, по 20.000 коней. Цифру волів можемо сконтролювати до певної міри, і вона не буде неправдоподібною[2]). На Перемишль, як знаємо, ішов оден з головних тих волових трактів, що сходили ся в Ярославі, і митники перемишльські в 1564 начислили, що міщане з самих привілеґіованих міст (головно тут мова про Львів) пригнали за рік 20664 волів, окрім міщан иньших міст і шляхти[3]).

З другого боку купцї нїмецькі, чеські, й польські привозили на тутешнї ярмарки великі запаси західнїх товарів, що обмінював ся на продукти українські й товари східні. З рахункових книг львівських купцїв нпр. бачимо, що ярославський успенський ярмарок був одним з тих торгів, де купувало ся сукно в великих масах від купцїв краківських, нїмецьких, пруських. Для прикладу кілька записок: фірма Шольца купує 1600 р. підчас успенського ярмарку в Ярославі від одного краківського купця за 300 зол. сукон моравських і шлезьких, від одного купця з Хенцін — шлезькі за 1257 зол., і переймає від иньшої купецької фірми львівської ріжних дорогих сукон пруського привозу (очевидно тутже на ярмарку закуплених) за 3700 зол.; 1603 р. на тімже ярмарку вона ж купує від одної краківської фірми дешевших сукон за 700 зол., від одної шлезької за 200 зол., від одної ґданської дорогших сортів за 3300 зол. Фірма Гайдера на успенськім ярмарку 1618 р. заберає від чотирох ґданських фірм сукна за 2100 зол., від одної замостської й одної краківської за 440 зол. дешевших сукон; на другий рік від

[1]) Choronica, вид. 1645 р., с. 454.
[2]) Polonia, вид. 1656 р. с. 98. [3]) Жерела II с. 77, пор. в. гл. II.

ґданських фірм перейшло за 3000 зол., від замостської за 500, від трох краківських за 1600 (сукна шлезькі й моравські), і т. и. В 1632 той же Гайдер укладає в Ярославі контракт з компанїєю італїйських купцїв з Кракова, приймаючи на себе комісову продажу шовкових виробів (західних, італїйських мабуть) і забирає товару на 41 тис. зол.[1]) Ярослав грав з сього погляду ролю подібну як Люблин. З другої сторони служив він одним з важних місць збуту галицьких виробів. Привозять сюди свої вироби львівські ремісники — нпр. маємо такі звістки про золотників, що вивозять сюди на продаж свої вироби, конкуруючи з краківськими, і т. и.[2]) Анальоґічний характер мали ярмарки в Ряшеві (на св. Войцеха) і в Перемишлї (на св. Петра й Павла), тілько були меньші. Вони лежали на тімже головнім галицькім шляху, що й Ярослав, і вели обмін в тім же напрямі як і він[3]). Оден з сучасників називає спеціальністю ряшівських і ярославських ярмарків продажу місцевого полотна й молочних продуктів[4]).

Натомість значіннє ярмарків Коросна й Сянока полягало на угорськім торгу. Коросно ще з XIV в. мало привилей на склад угорських товарів, спеціально вин; тут міняли ся товари з Угорщини, Шлезька й Руси, і на сїм полягала слава короснянських ярмарок[5]). Коросно, пише сучасник з середини XVII в., головне місце в сїй країнї; се торговище, відвідуване угорськими купцями в великім числї; хоч вони розвозять свої товари й вина і в иньші підгірські міста, але сюди довозять найбільше, по старому звичаю; тому міщане тут де що богатші як по иньших містах і ярмарки значно славнїйші[6]). Про Сянік, о століте старший люстратор пише так: в Сяноку бувають до року три ярмарки: оден на сьвята (різдвяні), другий на Рождество Богородиці, третїй на Йордан (трех королїв) — ярмарки великі, і велика сила гостей приходить з Угорщини й Польщі. З предметів торгу згадує він угорських коней: „буває досить коней з Угорщини, найбільше на сьвята“; далї худоба рогата — воли, корови і вівцї: волів продають на місцї й женуть тудою далї, до Ярослава й на Шлезк; привозять сіль, вино, пиво перемишльське, млиньське каміня й ріжні то-

[1]) Матеріали до іст. львів. торг. с. 4 і далї, 26 і далї, 45.

[2]) У Лозінського Złotnictwo с. 74, 95.

[3]) Див. кілька записок про закупно товарів від краківських купцїв купцями львівськими на ярмарку ряшівськім і перемишльськім — Матеріали до іст. торг. с. 4—6. Про перемишльські ярмарки Staroż. Polska II с. 765.

[4]) Старовольский с. 39. [5]) Staroż. Polska с. 825—6.

[6]) Старовольский Polonia с. 49, пор. Целярій с. 337, див. ще Жерела с. 29. Про угорський торг вином в XVII в. є замітка угорська Nagy Gyula Krosznai magyarok (Угри в Кроснї), Századok 1880.

digitized by ukrbiblioteka.org

вари[1]). В тім часї одначе ярмарки сї почали вже упадати, й пізнїйше стояли низже короснянських[2]).

Далї на схід маємо великі ярмарки у Львові, Снятинї, Луцьку й Камінцї. Львівський торг нам знаний досить, і він належав до тих нечисленних торгів, що визначали ся значним оживленнєм і в звичайні часи; ярмарок тільки прискоряв tempo торговельного обороту, збільшав його розміри, але не зміняв характеру. З двох ярмарків головне значіннє здобув січневий, на св. Аґнесу, знесений з початком XVI в., але потім відновлений. Цитований мною нераз уже Целярій так описує міську торговлю: ринок в містї величезний і на нїм стоять на продажу в великій масї всякого рода товари. Туди приходять по всяк день в великім числї купцї нїмецькі, угорські, волоські, вірменські, турецькі й татарські, а особливо збирають ся на славні ярмарки, що відбувають ся що року на св. Аґнесу. Турецькі купцї, здебільшого грецького роду, що року привозять коло 500 бочок мальвазії. Всїй Польщі се місто постачає шовк і шовкові матерії, дорогі тканини, коріння і всякі такі дорогі товари. Воно ж постачає віск і мід[3]).

Ярмарки снятинські — „найперші з усїх місточок в Руській землї[4]) і камінецькі (з трох камінецьких головним був зимовий, „на св. Андрія"), теж обслугували потреби не тільки своїх країв. Снятин був торговельним центром Покутя, Камінець — полудневого Поділя, а заразом служили вони дальшими етапами в тім обмінї східнього і західнього товару, який репрезентував собою Львів. Лежучи на двох головних дорогах до Волощини вони були крайнїми, пограничними стаціями в торговлї з нею, і ярмарки снятинські й камінецькі стягали до себе в великих масах як місцеві товари — з своїх країв і сусїднїх частин Волощини, так товари східнї, турецько-левантийського привозу, даючи взамін продукти українського промислу й західнього та північного привозу з львівського й луцького торгів. Завидуючи такому значінню сих ярмарків, волоські господарі старали ся відтягнути від них сей торг і для того видавали заборони для купцїв з Волощини та утворили конкуренційний ярмарок під Хотином (в серединї XVI в.[5]). Се не лишило ся без впливу на ослабленнє снятинських і камінецьких ярмарків, але все таки ще довго вони держали ся в значній силї і значінню[6]). Це-

---

[1]) Жерела II с. 290. [2]) Целярій с. 336—7.

[3]) Целярій с. 316 (у нього медом і воском Львів запровінтовує також Польщу.

[4]) Жерела І. с. 3. [5]) Жерела I с. 4.

[6]) Пор. звістку з 1589 р., що Турки, напавши під час ярмарку на Снятин, позабивали там богато купцїв з Волощини — Bielski с. 628—9.

лярій зве Снятин торговищем досить многолюдним, де Волохи звичайно продають в великих масах волів, віск, мед і дуже добрих коней[1]). Камінець утримував своє торговельне значіннє аж до турецької окупації. З Львовом обидва ярмарки стояли в дуже тісній звязи. Снятин був передовою стацією на полудневій артерії Львова, як ми знаємо. Зносини з Камінцем були також дуже живі. Львівські купці періодично звідували камінецькі ярмарки й вели там значний торг; камінецькі робили свої запаси у Львові й перепродували свої закупва. Митні записки з середини XVI в., які маю в своїм розпорядженню[2]), досить докладно представляють нам сї зносини зі сторони Камінця. Камінецькі міщане привозять до Львова в великих масах продукти місцевого, подільського й волоського господарства: великі гурти волів, шкіри волові й овечі, лій (меньше), віск (дуже богато, рибу (осетрину), кожі й опончі(можливо, що волоського виробу, з місцевої вовни). Друга категорія довозу — східні товари: шовк чистий, оброблений і необроблений, шовкові й вовняні матерії й вироби (пояси, тасьми), корінне, родзинки (дуже богато). Зі Львова Камінчане везуть в великих масах сукна (західнього привозу), також полотно — західне (дорогше), й дешеві сорти — „грубе", місцеве й „московське" та „литовське", нитки, прядиво — очевидно місцеве, футра, московський юхт, часом шкіряні вироби (кінські хомути); великими масами забирають вони металь — олово, цину, а особливо зелїзо, по кілька фір; металїчні вироби: серпи й коси (дуже богато), плужне зелїзо, казани для палення горілки (богато), ножі й ножики цїлими тисячами: угорські, чеські й без близшого поясненни — мабуть місцеві; великі партиї крамного товару (merces communes, minutae, на жаль без близших означень); вкінцї деякі предмети поживи (олїй, оселедцї).

Поменьші (по Львові) торговища центральної Галичини з XV віка вичисляє нам оден документ: се посьвідченнє про те, що львівські передміщане (спеціально іде мова про передміщан, що сидїли на ґрунтах львівського костела св. Івана) мають право вести торговлю по Галичинї. Супроти претензій львівських міщан, що тодї заходи-

---

1) Op. c. c. 334.

2) Реєстр мита побраного з камінецьких міщан у Львові за оден рік — від зелених сьвят 1545 до зелених сьвят 1546 р. На підставі звістного нам привилею се мито мало йти на користь м. Камінця, і тому рахувало ся осібно й виплачувало ся камінецькому магістрату. Загальна сума мита з камінецьких купців винесла за рік дуже поважну як на ті часи суму 579 зол., але вона ще не дає нам понятя про торговельний оборот Камінця зі Львовом, бо не говорить про довіз і вивіз львівських купців і поминає ярмарковий оборот (безмитний).

digitized by ukrbiblioteka.org

ли ся позбавити передміщан права торговлї, міські громади більших і старших провінціональних торговищ Галичини: райці міст Перемишля, Самбора, Жидачева, Стрия, Городка, Вишнї, Мостиск, Бібрки, Галича, Рогатина, Буська, Дунаєва й Гологор заявляють, що ті львівські передміщане від давнїх часів, скільки може сягнути людська память, приходили на ярмарки і в звичайнім позаярмарковім часї, і тепер приходять свобідно й без всякої перешкоди, продаючи сукна й міняючи їх за волів і иньші речі[1]).

Львівське купецтво дивило ся кривим оком на сї торговища, що піднїмали ся й розвивали ся наоколо нього, і старало ся всякими способами ослабити їх конкуренцію. Так нпр. 1461 р. воно зробило представленнє у правительства, що провінціональні ярмарки дуже підрізують торговлю Львова і зменьшують доходи королївського мита, в чім покликувало ся на сьвідоцтво львівського митника. Спеціально вказували вони на ярмарки в Тисьменицї, Рогатинї, Гологорах, Теребовлї й Язлївцю. Король видав роспорядженнне, аби в тих містах ярмарків не було, й наказав Одровонжу, воєводі й старостї львівському, аби він пильнував, щоб ярмарків там не справляли, й не пускав туди купців і людей, арештував й забирав товари[2]).

Сї два документи дають нам цїкаву ілюстрацію того, як далеко сягав район внутрішньої торговлї Львова, а також і того—яке значіннє мали навіть такі другорядні ярмарки. Заснованнє ярмарку в далекім Язлївцю, Теребовлї або Тисьменицї львівські міщане відчувають як болючу конкуренцію львівському торгу. Бо такий ярмарок обслугує не тільки великий район, якого людність уже не має потреби в торгу львівськім, але він робить обмін товарів, перебиваючи його у Львова. Перепинити повставаннє таких ярмарків заборонами було не можливо — міста, дідичі випрошували від короля привилеї, й знести тих привилеїв не можна було; от і з тими знесеними ярмарками ми потім знову стрічаємо ся — в XVI віцї. В другій половинні XVI в. з актів знаємо цїлий ряд ярмарків, котрих значіннє далеко переходило ролю містечкового торгу — як ярмарки в Радимнї, Городку, Галичу, Тернополї, Рогатинї, Теребовлї, Бучачу, Підгайцях, Залізцях, Язлївцю, Сатанові, Скалї, Мостисках, Белзї, Буську, Золочеві, Ходорові, Бібрцї, Гологорах, Поморянах, Кулачківцях, Куропатниках, й ин.[3]) З записок львівських фірм, які виїздили з товарами на сї ярмарки, бачимо, що на сих ярмарках вів ся торг не согірший, товари продавали ся значними партіями. На ярмарках, що лежали за лїнією Львова, львівські

---

[1]) Akta gr. i ziem. IX ч. 120. [2]) Ibid. VI ч. 43.

[3]) Див. у Лозїнського Patrycyat с. 55, Матеріали до іст. львів. торг. с. 16—7.

купції зїздили ся з краківськими, шлезькими й ин., і забирали від них товари навіть і для себе[1]). Міру торгового руху дає люстрація Белза: з двох тутешнїх ярмарків, каже вона, на осіннїй приходить купецьких возів зі сто, більше або меньше, а на лїтнїм буває мало — часом лише пятнадцять[2]).

На Волини головне торговище — Луцьк в серединї XVI в. також підносить скаргу на конкуренцію доохрестних ярмарків і торгів, і упадок своєї торговлї толкує не тільки митними драчами, але також і конкуренцією сусїднїх торгів, позакладаних в маєтностях ріжних панів. Ревізори одначе не рішили ся виступати в тім з якимись репресіями. Очевидно, не лишила ся без впливу на них заява панів, що ті їх місточка й торги нїчого не перешкаджають містам і торгам господарським — „еще есть з болшею славою и обороною тоє земли и зъ пожиточнымъ скарбу господарского, ижъ ся тоє панство и мы подданыи є. милости ширимъ и множимъ“[3]). В актах XVI в. знаходимо звістки про ярмарки в Жидичинї, Перемишлї, Олицї, Межиричах, Острозї, Полонім, Красилові, Колоднім, Дорогобужу, Дубнї, Ровнім, Степанї, Кремінцї, Почаєві, Торчинї, Торговицї, Берестечку, Ковлю, Володимирі[4]). Головнїйші ярмарки були в Луцьку й Острозї; сюди приїздили купції турецькі й волоські, купції львівські і з північних земель. Знаємо, як кн. Острозькі старанно боронили свобідного й безмитного приїзду й відїзду на острозькі ярмарки купців зі Львова, Камінця і Київа, з земель коронних, литовських і заграничних (Волощини й Турциї)[5]). Тойже більше меньше район зносин і торгу мали ярмарки луцькі, піддержані в серединї XVI в. привилеями на свобідний безмитний торг. В однім актовій записцї стрічаємо міщан пинських, що везуть з луцького ярмарку ріжні сукнї й убрання[6]). Звісна нам фірма Шольца штихує (міняє) на луцькім ярмарку велику партию сукон за такуж партию московського юхту (240 пар)[7]). Золотники львівські, краківські, познанські везуть до Луцька на продаж вироби свої й фабрикати европейських юбілерів (ауґсбурських й иньших)[8]). Митні такси волинські 1560-х рр. вичисляють для прикладу такі ярмаркові товари: сукно, шовкові матерії („форстатъ“ и „пул-

---

1) Матер. до іст. торг. м. Львова с. 4—6 2) Жерела III с. 141.

3) Źródła dz. VI с. 59, 64, 65.

4) Див. Archiwum Sanguszków 115, 182, також відомости зібрані у Верзилова (Черн. сб. VI с. 12—3).

5) Вище с. 49.

6) Витяг з невид. акту у Верзилова с. 16.

7) Матер. цо торговлї м. Львова с. 20.

8) Лозїньский Złotnictwo 63, 75—6, 80.

digitized by ukrbiblioteka.org

форстатъ“), золото і серебро в прутах, золото малярське в книжках, палір на „ризи“, сталь, олово, цина в каменях, зелїзо возами, замша (ірха) в тузинах шкір, угорські сливки на каменї, мушкателя, мальвазія і просте „вино“ на куфи і півкуфи[1]).

Дрібно-ярмарковий і містечковий торг ілюструє нам процес луцьких кушнїрів і кравців з луцькими Жидами. Луцькі Жиди, купуючи сукна і шкіри, шиють кожухи, сукнї й „сермяги“ й розвозячи по ярмарках, містах і селах княжих і паньских — у Луцку, Клевани, Торчинї, Олицї й по иньших містах княжих і панських, міняють „ті річи шиті“ на худобу, а потім сю худобу продають в Луцьку, і в. князь позволив їм того і па пізнїйше, за певною оплатою па користь цехів[2]).

Формою такого дрібного торгу були тижневі торги. Тим часом як ярмарки операли ся на експортовій й імнортовій торговлї: обмінювали предмети одного імпорту на другий, збералп продукти домашнї для вивозу і взамін їх постачали місцевим торговельникам і всякого рода людности запаси предметів імпортованих, або виробів свійських з иньших країв, — торг обслужує місцеву потребу, особливо людей маломожних, що не можуть собі робити запасів від ярмарку до ярмарку. Розуміеть ся, дає вибір предметів далеко слабший і біднїйший, товарів простїйших, примітивнїйших. Заразом запровіантовує людність міську чи містечкову запасами поживи селянського господарства. Торг служить звичайним атрибутом міського чи містечкового житя, становить його неминучу потребу. В принціпі уважав ся він також привілеґією і як ми бачили — надавано його звичайно разом з ярмарками в фундаційних привилеях (особливо пізнїйших). Але безперечно, він виростав часто і сам собою — заходом людности, навіть т. ск. спонтанїчно, силою потреби. Правительство часто толєрувало такі самовільні торги. Бачили ми скаргу міщан Луцька і Володимира на те, що наоколо його позакладано торги — ревізори відповіли на неї, що не бачуть у тім „так далекої шкоди“ господарських міщан[3]). „Устава на волоки“ забороняла закладанне нових торгів близше як три милї від господарських міст, але давнїйші полишила й на пізнїйше[4]).

Торг звичайно відправляв ся раз на тиждень, в певний день, уставленний привилеєм, чи міщанами самими, або їх дїдичом; дворазові торги на тижднї стрічають ся дуже рідко. Уважали, аби в сусїдстві

[1]) Памятники кіев. ком. II² с. 561
[2]) Бершадскій I с. 179 (1539).
[3]) Źródła dz. VI c. 65.
[4]) Акты зап. Рос. III с. 75.

не було торгів в двох місцях того самого дня, бо се підривало торг, привілеґіовані властителї торгів хапали ся в такім разї й за репресії. Так кн. Острозький в 1527 р. представив в. князю, що має привилеї на торги: в Острозї в недїлю й пятницю, в Дубнї в суботу, в Ровнім в пятницю, в Дорогобужі в середу, в Сатиєві в четвер, а богато иньших дїдичів „в замках и местех й именьях своих волынских в тые ж дни торги свои мают, а в том тим є. м. торгом сказа и шкода великая ся деет"; він просив, аби в. князь заборонив „на віки" иньшим князям і панам мати торги в своїх маєтностях в ті днї, і в. князь його прошеннє сповнив — заборонив иньшим мати в ті днї торги і наказав їм свої торги перенести на иньші днї[1]). Розуміє ся, тому що днїв в тижнї всього лише сім, се була дуже трудна штука, і хиба в найблизшім сусїдстві можна було оминати такої колїзії торгів.

Образ таких торгів і побираних з них оплат (ними властиво займає ся вона) дає люстрація м. Белза з 1564 р.[2]). „Торгове", каже вона, беруть з вільного торгу мясом — він починає ся від Петра і Павла й буває до мясопусту; від кождого вола, яловиці й барана беруть лопатку. Коли буває добрий торг, від св. Михайла до св. Мартина[3]) буває рогатої худоби забитої на торг (волів і яловиць) більше меньше штук по двадцать, а баранів по копі. Треба знати, що там Руси більше як Ляхів[4]): як Русини постять різдвяний піст на рибі, тодї буває мяса на торзї меньше, і тих шість тижнїв посту на вільний торг мяса зовсїм не привозять (стороннї люде); а від Різдва до мясопуст буває не однаково — міщане, що арендовали торгове, кажуть що буває товару (волів і яловець) штук пять-шість. Від привезених на торг хлїбів (печених) беруть від воза по одному грошови. Від овочів з усяких дерев, привезених на торг, беруть від візка по півмірки, і як кажуть люде сьвідомі, середно рахуючи дістанеть ся таких півмірків тридцять на рік. Від горнців привезених на торг беруть торгового від воза по 2 гр., а таких возів буває на кождий торг возів чотири, більше або меньше, а на ярмарок буває возів двадцять, більше або меньше. Ночви, решета, миски, талїрки (правдоподібно деревяні) — від таких товарів беруть десяте начиннє на замок: того може, мірно рахуючи, зібрати ся на рік три золотих. Від гунь, привезених на торг, брали давнїйше по квартнику від гунї, але тепер побирає то на себе митник. Отже маємо тут довіз продуктів

[1]) Archiwum Sanguszków III ч. 313.
[2]) Жерела III с. 140
[3]) Від 29 вересня до 11 падолиста.
[4]) Russi thu wyenczei nyz Lyachow; люстратор, очевидно, має тут на гадцї властиво кофесійні, а не національні катеґорії.

digitized by ukrbiblioteka.org

сїльського господарства і домашнього промислу (сїльских або сторонських гончарів, шаповалів, майстрів від дерева і т. п.). Місцеві реміснпки, перекупні й крамарі були до услуг публїки під час торгу й поза торгами.

Вільна продажа мяса була першою й головною прикметою торгу, його головною привілеґією. В звичайнім часї продавали мясо міські різники в своїх різницьких ятках. На торг вільно було привозити худобу кому небудь і продавати його „на сохачках", себто виставляти штуки забитої на мясо худоби на „сохах" — підпорах; від того й такі продавцї звуть ся сохачниками, а самий вільний торг мясом — сохачками [1]). Такі торги постачали отже консументам мясо в більшім виборі і по приступнїйшій цїнї, значить — служили інтересам людности, а при тім давали і осібний дохід старостї, в видї тої акцизи — „по лопатцї". „Тому що через великий наплив народу, як нам представлено зі сторони міста, читаємо в королївськім привилею м. Коломиї з 1443 р.[2]), буває недостача мяса, за браком вільного торгу (fori generalis), тому на усильні прошення міщан ми уставляєм в тім містї вільний торг мясом : що тижня в суботу, так що вільно буде всяким людям всякого стану вести там вільний торг мясом — ставити мясо на сохачки[3]) і свобідно продавати". Мясо в тих часах було дешевше й біднїйшій людности приступнїйше; тому продавали його, як на тодїшнє залюдненнє (в порівнанню з теперішнїм дуже мале), справдї в великих масах. „Худоби, котру на сохачку бють, пише люстратор про Дрогобич[4]), цїлий рік буває не мало, а особливо від св. Бартоломея[5]) до мясопуст буває там худоби, забитої на торг, несчисленна сила: баранів драбиняками возять, і великої худоби буває там дуже богато".

Але не скрізь, як тут, було можна продавати мясо на торгах цїлий рік, або як казали: від Великодня до мясопуст[6]). По иньших містах час вільного торгу, очевидно — в інтересах міських різників, був обмежений: від Петра і Павла, як ми бачили в Белзї, від св. Якова (25 липня), від св. Бартоломея (24 серпня)[7]), або навіть тільки від Різдва до мясопуст[8]). Крім того, щоб запобігти ріжним надужитям зі сторони тих покутних різників, були ріжні практики, з якими знайомить нас опись м. Кремінця з тогож часу: „Хтоб привіз на продаж (на мясо) худобу здохлу, скажену або слабу (ren-

---

[1]) Жерела I с. 4, 49, 58 й ин. [2]) Akta gr. i ziem. V ч. 94.
[3]) Carnes ipsas super schochaczki exponere.
[4]) Жерела I с. 201, пор. ще нпр. с. 155. [5]) 24 серпня.
[6]) Жерела I с, 49 (Коломия), 58 (Галич), 85 (Калуш) і ин.
[7]) Жерела II с. 174, Архивъ VII. II с. 74. [8]) Жерела III с. 6.

dowate), як би се було на нього доведено, той має бути караний горлом як фальшер"; тому королївські піддані по селах, бючи худобу, мають показувати її лавникам; а везучи мясо на торг, мусїли взяти з собою й шкіру забитої худоби — на випадок підозріня в крадіжи[1]).

Про розміри торговлї в звичайні часи, поза торгами, по містах і місточках, дають певне поняте звістки про крамарів і ремісників, які дають нам люстрації й поборові реєстри (тільки з певними ріжницями в способі числення і в подїлах на катеґорії). Про ремісників буде мова далї, а тепер наведу кілька цифр про крамарів і крамниці. Так люстрація 1564 р. дає таку статистику для Камінця (я наводжу її в цілости). Крамарів було того року 29 (самі християне, Жидів тут не було, через звістну заборону); вони платили по золотому. Суконників, що торгували дорогими сукнами й платили по два золоті, було девять. Суконників, що торгували простим сукном і платили по золотому, було чотирнадцять. „Шевців польських" (що сиділи під юрисдикцією привілеґіованною, є між ними й кілька Русинів) — 8; „шевців руських" 14 (платять по 24 гр.). Різничих яток 9 (се найвище оподатковані — платять по 4 зол.). Пекарів 56 (платять лише по 8 гр. і з поіменного реєстру видно, що пекарством займали ся попри иньші зайнятя)[2]). Иньших ремісників люстратор не вичисляє — від них мабуть не було спеціальних доходів[3]). Поборовий реєстр 1583 р. числить: купців або крамарів 37, продавців або перекупнїв (praevenditores diversi) 43[4]).

Про Кремінець інвентар з 1563 р. дає такі відомости. Описуєть ся ринок: на пляц ринковий вимірено морґ ґрунту, середину його займають міські склепи, з фронтами на чотири сторони, коло них ратуш; всїх склепів („крамів") 70; в них торгують купцї місцеві: приїзжі купцї не можуть розкладати ся з своїми товарами між міськими крамами, але мають ставати під домами і торгувати своїми товарами, по давньому звичаю". Податкова такса виріжняє такі катеґорії купців і промисловців: ті що торгують шовковими річами (платять 4 гр.); ті що купчать сукном і иньшими (платять 2 гр.); вкінці корчмарі платять по грошу від меда і так само від пива)[5]).

---

[1]) Архивъ VII. II с. 74.

[2]) Для порівняння змін згадаю, що в люстрації 1570 р. фіґурує: крамниць 31, суконників (дорогших) 5, шевців „польських" 11, руських 14, різників 9, пекарів 63 — Жерела VII с. 87—8.

[3]) Архивъ VII. II с. 166—7.

[4]) Źródła XIX с. 241.

[5]) Архивъ Югозап. Рос. VII. II с. 42, 72, 74—5.

digitized by ukrbiblioteka.org

В столичнім Луцьку „комор крамних всїх“ в 1550-х рр. мусїло бути звиш сорок: по словам люстраторів ті що торгували у власних домах, платили по 30 гр., а ті що в наймленних — 17 гр., і всього податку рахують вони на 15—16 кіп грошей. Осібно суконники, себто крами вищої марки, платили високу суму 20 кіп грошей, так що мусїло їх бути кільканайцять що найменьше [1]).

Для Холма люстрація 1565 р. дає таку статистику: крамниць 20 (з виїмком одної самі жидівські) і ще 3 новозаложені; в 1570 р. крамниць міських було 26, війтівських 4[2]). В Белзї й иньших місточках Белзького повіту поборовий реєстр 1578 числить купців 7, крамарів і перекупнїв (propolae) 51, „прасолів“ (revenditores salis) 53; в Буську торговців і перекупнїв 30, в Городлї 45[3]). За те люстрація 1566 р. „крамарів“ в Городлї подає тільки 7 (самі жидівські), стількиж в Сяноку, в Галичу лише одного[4]). Тут очевидно иньші підстави оподаткования, а з тим і иньші способи статистики ревізорів.

Ріжні катеґорії крамарського торгу так описує отся характеристика його з початку XVII в., дана одним з його репрезентантів, львівським крамарем, обжалованим купцями за те, шо він входить в границї торгу т. зв. „крамів богатих“: „Я панам не перешкоджаю в їх крамах і богатих товарах, бо вони і титул той мають: „богаті крамарі“, і займають ся товарами дорогими, річами богатими й коштовними, як китайки, адамашки, атласи, півґранати й всякі иньші матерії (хто то може вичисляти які то бувають дорогі матерії!) — шовки, полотна нїмецькі (kolenskie), голандські, турецькі річи — коври, ріжні коріння. Я ж з тих і тому подібних, трудних до вичислення річей не маю нїчого хоч би й найменьшого, а займаю ся товаром, який звичайно звуть нїренберським, що продають і иньші крамарчики: сїркою, галуном, простими руськими кісниками (czepliki), бляшаними й мосяжними вибиванками (abschlagi), клеєм, годинниками що цїкають, зеркальцями дрантивенькими, щипцями до сьвічок, часом замками, папером, потроху шпильками, стяжками, голками, свиставками, наперстками, гребенями, мосяжними перстениками й иньшим дешевим дрантем (materklasy), яких за шеляг (третина гроша) або й за квартник (шоста частина гроша) можна купити й продати три штуки“[5]).

Вкінцї треба піднести ще одну важну й рухливу галузь торгу — а то шинкарство й корчмарство (в наведених вище статисти-

[1]) Архивъ VII. I с. 172.
[2]) Жерела III с. 44—5, VII с. 13.
[3]) Źródła XVIII. I с. 221, 232, 237.
[4]) Жерела I с. 101, II с. 228, III с. 78.
[5]) Виїмок у Лозїньского Patrycyat с. 373.

ках міського торгу вона опущена, тому що підпадала иньшим формам скарбової експльоатації). Як ми вже знаємо, вона була одною з головнійших катеґорій державного оподаткования, і так само одним з головнійших джерел доходів міських і старостинських. Щоб дати поняте про значіннє його в загальній сумі міського торгу, я наведу кілька статистичних дат — де їх маємо. І так в Луцьку в 1552 р. було таких корчмарів, що шинкували в своїх власних домах 26; таких що держали шинки в домах найменених 18; таких шинкарів або шинкарок, що не держать шинку постійно, а купують пиво і мід бочками і продають в роздріб (вони платили меньший податок) було 24; разом 68. В Київі в тім році було корчом 58. В Володимирі, по словам старости, було в середині XVI в. коло тридцять корчом [1]). З иньших міст не маємо такої статистики, але єсть иньше джерело — реєстри чопового, що платило ся з них. Порівнюючи цифри бачимо, що Київ або Луцьк з своїми півсотками корчом були дуже слабі міста в порівнянню з торгом напитками в иньших містах. І так тим часом як Луцьк 1578 р. заплатив чопового 434 зол., Володимир 475, иньші міста дають такі цифри:

Львів	11.362[2])	Городок	597
Перемишль	6.337	Коломия	570
Камінець	1.179	Белз	519
Самбір	1.070	Бар	500
Ярослав	700	Дорогичин	453
Рогатин	700	Більськ	437
Мостиска	659	Щебрешин	406
Дрогобич	618	Галич	340[3])

Побору брало ся тоді від фабрикації напитків по денару від гроша вартости ($^1/_{18}$), і осібно стількиж від шинковання. Се може дати нам поняте про розміри сеї торговлї.

Привілеґованнє і реґляментація торгу була тільки складовою частиною системи привілеґовання і реґляментовання міського промислу взагалї, що характеризує середновічне місто. Купці були тільки першою, найповажнїйшою й найбільше привілеґованою катеґорією чи корпорацією (або ґрупою корпорацій) в корпоративнім устрою, що обіймав собою всю промислову міську людність, при чім се поняте промисловости і звязаного з нею корпоративного (цехового) устрою розуміло ся далеко ширше нїж тепер. В цехи орґанїзували ся в середновічнім

1) Архивъ VII. I с. 113, 173, Źródła VI с. 80.
2) Стільки ж заплатив Краків і Познань. 3) Źródła dz. IX с. 275—9.

digitized by ukrbiblioteka.org

містї лїкарі й аптикарі, адвокати й нотарі, професори й студенти, музиканти й публичні жінки, забезпечаючи колективну охорону собі й своїм інтересам. І понятя привілеґії й реґляментації ідуть як невідлучні товариші за сею корпоративною орґанїзацією, маючи забезпечити кождому його заробок і відповідний його станови і уродженвю прожиток, дорогою виключення конкуренції. В тім характеристична прикмета тодїшнього сьвітогляду в порівнянню з теперішнїм, що галосить право на труд кождого і безграничне право економічної боротьби. Середновічний економічний устрій змагав до забезпечення спеціальних прав кождого стану, кождої кондиції чоловіка на те становище, яке дають йому його прирожденні й набуті права; для того він виключав усїх непривілеґіованих привілеґіованих забезпечав від надмірної конкуренції зі сторони самих товаришів по занятю, по званню — щоб оден не розширяв своїх оборотів, своєї продукції на некористь другого, не „відбирав йому хлїба", творячи вигіднїйші обставини для себе і забиваючи другого своєю конкуренцією. З другого боку корпоративна реґляментація, карність і одвічальність служили інтересам середновічної поліції моральности і мають забезпечити публику, під корпоративною честию й репутацією, від обманств і надужить в виконуванню промислу, поставленого для того під догляд і контролю цїлої корпорації і обставленого на сїм полї також цїлою системою приписів, устав і практик.

В Нїмеччинї, що була для наших земель взірцем міського устрою, корпоративний устрій і спеціально — цехова орґанїзація реміснича розвиваєть ся в парі з розвоєм міських муніціпій взагалї: на XII—XIII в. припадає розвій цехового устрою, на XIV—XV віки його остаточне сформованнє. Таким чином разом з пересадженнєм на український ґрунт міської орґанїзації, як вона істнувала по нїмецьких містах, і міський промисел починає орґанїзувати ся в цехову систему на нїмецький взір. Фундаційні привилеї вправдї не говорять звичайно про цехову орґанїзацію, бо се була річ внутрішнього устрою, внутрішнього праводавства й орґанїзації міської громади; але звістки, які ми маємо з другої половиви XIV в. вказують, що цеховий устрій істнував і розвивав ся разом з розвоєм нової міської орґанїзації. Так нпр. з звістної нам грамоти для перемиських шевців 1386 р. бачимо, що по більших містах Галичини були орґанізовані ремісничі корпорації: перемиські шевцї творять замкнену корпорацію з обмежевим числом — є їх шіснадцять яток (banci — нїм. Pank), і число се не має побільшати ся; при тім вони дістають всї права шевців-католиків м. Львова — отже і у Львові були такі корпорації. Але розвивають ся й орґанїзують ся цехи в Західнїй Українї (в Галичинї й на Подїлю) головно в XV в.

В Німеччині XV вік і перша половина XVI були часом повного розцвіту цехової орґанізації, вироблення й реґляментовення її форм цеховим уставодавством, і на взір її орґанізують ся цехи й укладають ся цехові устави в українських містах. Незалежно від того, що німецькі міста були взірцем і джерелом міської взагалї й спеціально — цехової орґанїзації, широко розповсюджене мандрованнє ремісників популяризовало форми цехового устрою, як він виробляв ся по більших промислових центрах Німеччини. Ремісничa практика вимагала від молодих ремісників подорожі до лїпших ремісничих центрів для докінчення науки і осягнення репутації правдивого майстра. Майстри переходили з міст, де вони дістали науку, до иньших міст, де брак замкнених цехових орґанїзацій давав їм лекшу спромогу заложити самостійну робітню. Все се розширяло нїмецькі цехові взірці все далї й далї на схід в глибину польських і українських земель. Майстри, що завязували новий цех, брали за взір цехову орґанїзацію тих міст, де вони учили ся чи побували для науки. Цех майстерства уздярського й сїдлярського в Перемишлї завязують в 1472 р. двох уздярів місцевих, третїй майстер з Позная, і два сїдельники — оден з Сендомира, другий з Плоцька[1]). Цех ткачів у Львові в 1469 р. заводить устави для челядників на взір м. Ляндсгута, нїмецької осади на західнїм пограничу Галичини, звістної полотняними виробами (теп. Ланцут)[2]). Камінецький цех ткачів бере собі за підставу уставу ткачів львівських. В Кремінцї король поручає завести цехи на взір Кракова і Варшави, і т. д.[3]). З другого знов боку взірцем служили цехові устави й практики місцевих цехів споріднених ремесл: цех творив ся, коли з певного ремесла або близшої ґрупи ремесл збирало ся стільки майстрів, що варто було звязати ся в осібний цех. Перед тим належали вони до цеху якогось поблизького ремесла. Так нпр., у Львові в XVI в. до одного цеху належали золотники, малярі, відливарі й пушкарі, але 1600 р. золотники відлучили ся й заложили свій осібний цех. Зовсїм природно, що укладаючи цехові порядки для свого цеху, вони виходили з практик давнїйшого спільного цеху. І взагалї цехи переймали однї від одних все, що здавало ся практичним і користним, і всїм тим поясняєть ся, спільність певних принціпів цехового устрою й його розвою, хоч звичайно цехові устави виробляли ся членами нового цеха вповнї самостійно, предкладали ся лище до затвердження маґістратови чи

---

[1]) Akta gr. i ziem. VI ч. 104. [2]) Ibid. VII ч. 61.

[3]) Труды подол. истор. археол. общ. X с. 453, Архивъ Югозап. Р. V. I с. 41.

digitized by ukrbiblioteka.org

иньшій власти, і певного одностайного цехового уставодавства не було зовсїм. Певні одностайні устави для всїх цехів даного міста, які видавали ся його компетентною властию (нпр. дідичами), були вже явищем пізнїйшим.

Цех творить осібну самоуправну громаду, з виборним старшим (senior), або так зв. цехмистром на чолї, що являєть ся репрезентантом цеха на зверх і головою збору майстрів цеху, до якого належить власть і суд в цеху[1]). Справи, які виникають з реміснкчої практики, і взагалї всякі спори між членами цеха мають полагоджувати ся судом цеховим; майстер чи челядник, який би поминувши цехову власть, звернув ся зі скаргою чи до війта, чи до маґістрату міста, підпадає грошевій карі й арешту, а війт або маґістрат не може приступити до переслухання його, не покликавши до участи в тім цехмистра, а цехмистр — членів цеху. До міських властей властиво належить тільки апеляція невдоволених з рішень цехового суду.

Цех має бути сторожем добрих обичаїв і моральности. Цехові устави старають ся піддержати патріархальні відносини. Цех — се „брацтво“ майстрів — fraternitas, цехові майстри — „брати“ між собою. Вони звязані певним релїґійним культом: цех має свою коли не костел, то капличку, олтар, і має являти ся в повнім складї на цехові служби. Бувають спеціальні цехові сьвята і відпусти[2]), і сама цехова орґанїзація своєю цїлею ставить помноженнє божої хвали[3]). Кари за цехові провини побирають ся звичайно воском, і сей віск обертаєть ся на сьвічки на братських службах. Далї, одною з кардинальних точок цехової орґанїзації являєть ся участь всїх цехових братів в похоронї помершого цехового брата і його жінки: всї члени цеха під карою мають взяти участь в похоронній службі й похоронній процесії, і нїхто не може скинути ся обовязку нести мари з домовиною. Часом одначе се несеннє являєть ся спеціальним обовязком молодших членів цеха, так само як викопаннє могили для небіжчика, або сьвіченнє сьвічок під час цехових служб.

Супроти „старшого“ наказував ся безоглядний послух і пова-

---

[1]) Див. цехові устави з XV в.: львівських ткачів і кушнїрів, перемишльських шевців, ковалїв, уздярів та сїдлярів, коросиянських різників, шевцїв і пекарів — Akta gr. i ziem. III ч. 79, 113, 114, VI ч. 97, 99, 104, 130, VII ч. 52 і 61.

[2]) Див. наданнє таких відпустів — Akta gr. i ziem. VI ч. 18, VII ч. 67.

[3]) quod etiam cultus divinus ex eorum arte contubernii compleare-tur — ib. VI ч. 104.

жанне. Коли він обсилав майстрів цеховим знаком (т. звана цеха) на знак візвання, вони мали безнроволочно явити ся і пошанувати старшого поклоном. Але й старшому наказувало ся поважанне супроти братів. За лайку або образливу мову на братських зібраннях, „при братськім пиві" карано порцією воску. Людям неморальним не має бути місця в цеху. Хто хоче бути прийнятим до цеху має виказати ся сьвідоцтвами доброго поводження, бездоганного походження (отже осіб неправого ложа звичайно не приймали — за прикладом німецьких цехів). На кого впала недобра слава або підозрінне, мав протягом певного часу очистити ся від нього, инакше виключав ся з цеху. Тому що законний шлюб уважав ся першою порукою морального поведення і відповідних обставин, в яких мали виховувати ся ученики майстра, — цехові устави вимагали від майстра, аби був жонатий: нежонатий мав платити грошеву кару, що збільшала ся з року на рік.

Раз або й два рази на місяць майстри цеха мали сходити ся на нараду під проводом свого цехмистра й обговорювати всякі біжучі справи. Що говорило ся на сих нарадах, майстри мали держати в тайнї; за розголошенне накладала ся кара. Крім того при ріжних нагодах — як визволенне ученика, вступ нового майстра і т. и. справляли ся братські пири; звичайно складовою частиною деяких цехових такс був ахтель або иньша міра пива, за провини карали часом також доброю мірою пива. Цехові устави запобігали, аби сї наради й пири проходили тихомирно: забороняло ся приносити з собою ножі або иньші інструменти, які могли б бути ужиті за зброю в сварцї; лайка й прикре слово карало ся значною карою, і т. д. До підтримання добрих, „братських" відносин змагали також цехові постанови против конкуренції майстрів. Нарештї бували певні вимоги доброго тону, для удержання престіжу цеху й його членів[1]).

Вище вказані моменти звязували певними моральними вузлами цехову братию, давали її відносинам і житю певний ідеальний зміст. Реальні користи цехова орґанїзація давала ремісникам реґляментацією промислу і промислових відносин.

Насамперед, цех давав привілеґіоване становище своїм ремісникам. Коли дане ремесло входило в цехову орґанїзацію, то значить — коли ремісники сього ремесла були звязані в цех (чи в осібний, чи в спільний з иньшими поблизькими ремеслами), то в тім містї вже

---

[1]) Напр. в цеху львівських ткачів майстрам забороняло ся виходити босо до міста, підмайстрам — переходити босоніж з робітнї до робітнї — Akty gr. i ziem. VII ч. 52 і 61. Сю постанову повторяють і пізнїйші устави ткацьких цехів в Дрогобичу.

digitized by ukrbiblioteka.org

нікому, хто до того цеха не належав, себто — не був принятий до нього цеховими майстрами, не вільно було того ремесла робити инакше як на свою потребу, анї продавати тих виробів инакше як тільки на ярмарках[1]). Управа міська, приймаючи до відомости завязаннє цеха, заразом забороняла не цеховим ремісникам, так званим партачам, справляти своє ремесло: накладала за се кару й дозволяла арештувати товари таких партачів, коли вони робили або виносили їх на продаж. А що приманнє в цех залежало від згоди цехових майстрів, на котру не було ніякої, апеляції, й приманнє се було обставлене ріжними трудностями (які все збільшали ся звичайно з часом), то цехові майстри мали спромогу держати своє ремесло в тїснім кружку і не допускати небажаної конкуренції.

Цехи між собою не мали робити конкуренції. Було докладно означено, що мали робити майстри певного цеху, і поза те вони не могли виходити та влазити в сферу компетенції иньшого цеху. В серединї даного цеху конкуренція також зводила ся до minimum-a. Забороняло ся робити в сьвята або в надзвичайні години. Не вільно було наберати учеників по над певну норму (нпр. не більше двох), а також і підмайстрів („товаришів“). Хто „звабив“ до себе підмайстра або ученика від иньшого цехового майстра, платив за се велику кару. Підмайстра від иньшого майстра не вільно було прийняти без увільнення від його попереднього майстра: коли він одійшов сам, не виповівши виходу чотирнадцять днів наперед. Не вільно було майстру взяти для докінчення роботи, яку роботодавець дав був иньшому майстру і відібрав недокінчену (нпр. через опізненнє). Забороняло ся приймати до направи річи, зроблені иньшим місцевим майстром — коли робота мала його марку. Майстрови від майстра не вільно переманювати до себе покупця. Не вільно взагалї псувати торгу в продажі чи в купнї матеріалів: не вільно купувати матеріали десь по за ринком, в незвичайний час, не вільно відмовити участи в купнї иньшому майстрови з цеху, поки купно ще лежить на возї. Часом уставляєть ся такса цїн, низше яких не вільно нікому з майстрів продавати своїх виробів, або забороняєть ся майстрам носити свої вироби на ярмарку з місця на місце, „на зневагу брацтва цехового“[2]).

[1]) Для деяких ремесл робили ся виїмки і для торгів — така нпр. вільна продажа мяса на сохачках, яку ми вже знаємо; у Львові не цеховим пекарам вільно було продавати хлїб в певні днї: вівтірки й суботи — Akta gr. i ziem. IX ч. 88.

[2]) Akta gr. i ziem. VI c. 156.

Всї отсї постанови мають на метї охорону інтересів майстрів-продуцентів. Охоронї інтересів покупців до певної міри служать постанови що до контролї цеху над майстрами. Від часу до часу — раз на місяць або на два тижнї, визначені на те цехом майстри мають обходити робітнї й контролювати роботу: чи майстер не робить чогось против цехових правил. Забороняеть ся під карою шахрувати мірою чи великістю виробів. Ґарантією доброти виробів служить також орґанїзація ремісничої науки.

Хлопець, якого хочуть учити ремеслу, звичайно приймаеть ся з початку майстром на пробу. Коли проба випала добре, майстер зголошував хлопця до цеху як свого ученика і при тім діставав певну плату. Той ученик мав зіставати ся у нього в науцї певне число літ, скільки вимагали устави цеху (в ріжних цехах було воно не однако). По укінченню він складав певну оплату цехови й ставав „челядником“, або „товаришем“ (Geselle), та робив у майстра уже за плату. Цехова практика, а часом і цехові устави того вимагали, щоб такий „товариш“, перше нїж стане майстром, побував у лїпших ремісничих центрах, помандрував для докінчення свого фахового підготовання. На знак його завершення був звичай давати нове призвище такому укінченому в своїм фаху „товаришу“. Се було свого рода посьвященнем в майстерство. Проробивши певний час як товариш, молодий ремісник міг стати самостійним майстром: коли був він місцевим учеником, то для сього потрібно було тільки певної оплати на користь цеха (в XV віцї ще досить невеликої). Коли він свою науку поберав де инде, й працював по чужих містах, він мав предложити сьвідоцтва свого законного уродження та своеї науки й досьвідчення — від тих цехів і майстрів, у которих робив. І оплата на цех з такого стороннього брала ся вища; звичайно він платив подвійно — цїле „брацтво“, fraternitas, як казали, тим часом як місцеві платили тільки половину „брацтва“. В XV віцї се було два три гроші, фунт-два воску, часом трохи пива для „брацтва“. Деякі статути XV в. ще дуже неприязно ставлять ся супроти братських пирів і забороняють вимагати таких цехових частувань від нових майстрів, але такі частовання загалом уже широко практикують ся.

Так укладаеть ся, в головних моментах, цехове право протягом XV віка (памятаймо, що якихось одностайних устав не було нї тодї нї потім). Як типовий взірець цехових порядків, як вони уложили ся з кінцем XV в. і потім зміняли ся протягом першої половини XVI в., може послужити нам устава, дана дїдичом м. Лїська, на взір цехових порядків Перемишля, в серединї XVI віка[1]).

[1]) Матеріяли ч. 91 (1546).

digitized by ukrbiblioteka.org

Майстри кождого ремесла мають приймати на науку здібних людей, визволяти їх на товаришів, давати їм призвища і приймати на майстрів. Приймаючи ученика до науки, „брат“ — майстер має до двох тижнїв дати знати про се майстрам в цеху, і ученик має дати на цех пів гривни грошима (24 гр.). Хто хоче стати майстром, має предложити сьвідоцтва свого родження і науки; на се одначе в потребі дасть ся йому рік часу, а тим часом має він зробити взірцеву роботу свого ремесла (т. зв. „штуку“, Meisterstück в нїмецькій цеховій термінольоґії). Коли вона буде приймлена, має він прийняти горожанство міста й вписати ся до цеху; при тім платить він до цеху три золотих грошима, дає 6 фунтів воску і бочку пиıза. Майстер прийнятий до цеху не жонатим, має до року оженити ся, инакше платить першого року чверть каменя воску, другого пів каменя, третього цїлий камень, і по трох роках як не оженить ся, мусить виступити з цеху. Наймолодший (себто — останнїй прийнятий) майстер має услугувати иньшим братам, розносити їм пиво, доки не вступить хтось по нїм. Він же має сьвітити й гасити сьвічки на службах раннїх і вечірнїх в великі сьвята, під загрозою кари за занедбаннє, і при похоронї „брата“ або „сестри“ має викопати яму. Коли умре котрий з братів, всї брати мають бути присутними на похороннїй службі, провести його до могили й помагати при похоронї; хто б не явив ся, дає фунт воску. Хто не прийде на цехові сходини, обісланий цеховим знаком, платить пів гроша; коли знак не застав майстра дома, його жінка або підмайстер має явити ся паред старшим і випрaвдати неприсутність свого майстра. Хто з братів на братських випивках буде підіймати сварки чи незгоди словами або вчинками, має за свої гроші доповнити бочку з пивом, аби була повна. Що-кварталу кождий має дати до братської скринки по грошу, під загрозою виключення; з тої скринки не можна нїкому з майстрів позичати грошей инакше як під застав. Хто з братів відкриє цеховий секрет і те на нього буде доведене, заплатить два фунти воску. Хто перекличе від иньшого майстра до себе ученика або товариша, заплатить так само. Хто з братів став би ганити або критикувати роботу другого, і то доведене було б на нього двома сьвідками, поносить туж кару. Колиб котрийсь майстер зачав роботу і не докінчив — нпр. майстер кравецький попсув матерію, то иньший брат не може того приймати і з тої матерії робити; хто став би робити роботу почату иньшим майстром, то все, що за неї заробив би, має бути взяте до братської скринки. За попсовану роботу майстер не має оправдувати ся нї перед ким, окрім старшого свого цеху, під карою двох фунтів воску. Нїхто з майстрів чи товаришів не сьміє позивати когось в справах, що дотикають брацтва (цеха), поза

брацтвом; але майстри мають вчинити справедливість кождому, чи цеховому, чи сторонньому під карою пяти грошей за занедбанне. Як би у якого міщанина чи передміщанина знайшов ся якийсь „неучений“, або партач, що справляв би ремесло, той хто б державйого у себе (до роботи) має заплатити 5 зол. на будову міста. У всяких иньших справах належить держати ся порядків і практик м. Перемишля.

В першій половині XVI в. цехова орґанізація, слїдом за міською орґанізацією німецького права, розширяєть ся і на Волини. В 1556 р. міщане м. Ковля просять у своєї державиці кор. Бони позволення завести собі цехи, і королева поручає місцевому старості свому спільно з міським урядом орґанїзувати цехи на взір того, як се ведеть ся „в иньших тамошнїх містах Волинського повіту“.[1]) Дійсно з документів бачимо, що напр. в Луцьку вже в першій половині XVI в. були справді орґанїзовані цехи й користали з своїх прав цехового примусу (Zunftzwang); так іще за старости луцького кн. К. Острозького (то значить десь перед р. 1522) луцькі цехи кравецький і кушнїрський забороняли неприналежним до цеху Жидам продавати ушиті ними свитки й кожухи[2]). З кінцем XVI в. цехова орґанїзація розширюєть ся також на Поднїпровю й переходить за Днїпро в міру розширення міського права. Як ілюстрація крайнїх етапів в розширенню цехового права може послужити нам цехова устава м. Переяслава, предложена міському урядови місцевими цехами: кушнїрським, колодїйським, і пекарським, та затверджена потім в 1637 р. королем[3]). Вона уложена на взір цехового права „иньших міст коронних“, і справдї — взагалї вірно віддає норми цехового права, як вони звістні нам з старших цехових устав західньої України.

Кождого року цех вибирає собі цехмистрів, які по виборі складають перед міським урядом присягу з свого уряду. Кождої неділї пополудні цехові майстри мають сходити ся на сходини, „трезвенно і уцтиво“ і розбирати всякі скарги; сей суд компетентний у всїх справах що дотичать цеху; невдоволені рішеннєм можуть звернути ся до суду райцїв; невільно нікому з цехових позивати своїх товаришів до чужого цеху, або удавати ся до уряду замкового. Хто б не явив ся на збір, обісланий „цехою“ (цеховим знаком), платить кару. Така сама кара на того, хто прийшов на цехові сходини з якоюсь зброєю,

---

[1]) Архивъ Югозап. Р. V. I. ч. 17.

[2]) Бершадскій I ч. 179.

[3]) Лазаревскій, Цеховые акты лѣвобер. Малороссіи — Чтенія київські т. XV с. 208.

digitized by ukrbiblioteka.org

або хто лаяв когось або заховував ся невідповідно на сходинах в присутности цехмистра. Крім свого знаку кождий цех має свою скрипку, печать, корогву і бубен, „звичаєм иньших цехів по иньших містах". Що року, по черзї має оден цех справляти канун, і віск, що приходить з такого кануну й сичення меду, має віддавати на сьвічки до церкви, на прогодуваннє бідних і будову шпиталїв.[1]) Цехмистри обовязні присягою пильнувати, щоб у місцї не було дорожнечі й не було обманьств від майстрів. Прихожі майстри й невчені особи без відомости цехмистра і цеху не мають робити нїякої роботи, анї в містї, анї на передмістях і сусїдних селах під карою 10 золотих. Ремісники з иньших міст не можуть продавати своїх виробів в містї чи без торгів, чи на торгах — тільки на ярмарках їм вільно продавати.

Майстри повинні приймати до науки хлопцїв і вчити ремесла; по скінченню науки ученик дає до цеху фунт воску і 6 гр. вписового. Хто б переманив до себе челядника від иньшого майстра, має заплатити кари камінь воску. Коли б котрий хотїв записати ся до цеху, має предложити документи свого походження, сьвідоцтва науки і дати до скринки цехової 1 зол., камінь воску і бочку пива; потім цехмистр представляє його перед міський уряд, аби зложив присягу міську й прийняв міське право. Коли впишеть ся син майстра, то платить тільки половину тих оплат; так само захожий товариш, що оженив ся з донькою або вдовою майстра. Вдови по майстрах можуть і самі вести ремесло; але цехмистри додають вдові якогось зручнїйшого товариша до нього.

Цехова орґанїзація таким чином обіймає з часом цїлу українську територію, стає підставою ремісничої, взагалї промислової орґанїзації, з певними змінами переживає столїтя, задержавши ся до нинїшнїх часів. Але разом з таким сильним своїм розростом — обіймаючи все нові територїї, переходячи з більших міських центрів в меньші міста й місточка, защеплюючи свої принціпи й погляди навіть ремісникам нецеховим, сїльським — ся цехова орґанїзація примітно вироджуєть ся. Се особливо замітне в Українї західнїй, де міське житє й промислова дїяльність взагалї були інтензивнїйші і цехові практики були давнїйші, сильнїйше вироблені, тим часом як в східну Україну переходили вони в ослабленім видї, більше в зверхнїх формах.

[1]) Се канунне сиченнє медів—одна з подібностей цехових і братських практик, що впливали на себе обопільно.

Причини виродження цехів лежали по части в зверхніх неприхильних обставинах, які окружали місцевий промисел, і взагалї міське жите, по части в самих основах цехової орґанїзації [1]).

Корпоративна орґанїзація з одного боку була чинником дуже користним в тих слабо орґанїзованих стадиях суспільного житя, бо ґарантувала особисту й маєткову безпечність звязаним в корпорацію репрезентантам низших суспільних верств супроти утисків і насильств більше сильних і привілеґіованих, і давала можність успішної промислової дїяльности, через забезпеченнє збуту й виключеннє надмірної конкуренції. Але вона, як кожда привілеґія, була зброєю обосїчною, яку кружки людей, обняті сею орґанїзацією, дуже легко могли використовувати односторонно, в виключну свою користь, а на шкоду інтересів загалу й самого промислу, і дїйсно почали використовувати.

В принціпі цехова орґанїзація, як ми знаємо, не мала служити виключно інтересам звязаних в цех ремісників, але також і інтересам суспільности. Вона мала виховувати в моральности й побожности своїх членів, і через них — молоді поколїння ремісників; мала забезпечити як належші умови для науки свого ремесла, приготовати ремісни-

---

[1]) На жаль, розпоряджаємо дуже малим матеріалом, для сих критичних часів XVI: і першої половини XVI в. Цехових устав з XVI в. видано всього лише кілька, як устава львівських ткачів 1535 р. (прийнята камінецькими ткачами — Сѣцинскій, дод. I); львівських кушнїрів 1557 р., прийнята олеськими кушнїрами — Dodatek do Gaz. Lwowskej 1861 ч. 21 — 2; львівських малярів з 1596 р. (Rastawiecі Słownik malarów II c. 297) і золотників з 1600 р. (у Лозінського Złotnictwo Lwowskie c. 30 — 2) та переповіджена вище (с. 115) устава для цехів Лїська з 1546 р., видана на взір перемишльських цехів — Матеріали ч. 91. Для XVII в. кілька цехових устав видано в старих Dodatki do Gazety Lwowskiej: устава шевського цеху в В. Мостах (Августові) 1615 р. (1851 р. ч. 19), ткацького в Немирові галицькім 1625 р. (1853 р. ч. 62), бляхарського у Львові 1630 р. (1861 р. ч. 42), кравецького в Тернополї 1636 р. (1855 ч. 8 — 9), ткацького в Дрогобичу 1648 р. (1854 ч. 26 — 7), гончарського в Потиличу 1649 р. (1853 ч. 27) і тогож року шапкарів в Самборі (ib. ч. 47). Поза тим ще маємо уставу цеху кравецького в Ковлю з 1618 р. (Жизнь кн. Курбскаго I ч. 77), ткацького в Межибожі 1663 р. (Сїцинський ч. 8), бондарського в Камінцї 1669 р. (ib. ч. 6), витяги з устави пеемишського цеху малярів, золотників і циновників (Sprawozd. kom. sztuki V c.). Матеріалу з судової практики чи внутрішньої дїяльности цехів нема і стільки. Приходить ся тому звертати ся до матеріалів пізнїйших — з XVIII в. Цехові устави XVIII в.) не багато їх) в Архиві V т. I, у Сїцинського, також дещо в старій статейцї O cechach w Galicyi, Dod. do Gaz. Lwow. 1852 ч. 42—6, акти процесові також в Архиві і невидані використані у В. Буданова ор. с.

digitized by ukrbiblioteka.org

ків вправних і досьвідчених, сьвідомих поступу й розвою ремісничої штуки — до сього служили примусові мандрівки, що мали популяризувати в широких кругах кождий винахід, кождий поступ ремісничої технїки; навіть дрібна спеціалїзація ремесла, яку в інтересах зменьшення конкуренції переводила все далї й далї цехова орґанїзація, мала для технїки своє позитивне значіннє, як кождий поділ працї; вкінцї цех мав стерегти всяких обманьств і надужить, контролювати роботу своїх членів та служити трибуналом у всяких справах про такі надужитя. І дійсно, в перших стадіях свого розвою, цехова орґанїзація служить, безперечно, користним чинником промислового й технїчного розвою й поступу. Безперечно, розвій ремесла й технїки в Нїмеччинї в другій половинї середнїх віків богато завдячав цеховій орґанїзації, і тому також вона так старанно переймаєть ся й пересаджуєть ся на всї сторони. Але з часом починає вона використовувати ся на виключну користь тїсного кружка продуцентів — цехових майстрів, без огляду на інтереси суспільности й самого ремесла, і се викликає сильнї нарікання на сї надужитя і на всю цехову орґанїзацію взагалї. Що правда, сї нарікання в значній мірі підогріті клясовим антаґонїзмом: ворогованнєм шляхетської верстви против міської буржуазії; але безнеречно, в них дають себе відчути також і симптоми упадку цехової орґанїзації.

Шкідні впливи мав брак конкуренції, старанно пильнований цеховими уставами й практиками. Незалежно від того, що використовуєть ся він односторонно, в інтересах самих продуцентів, а на некористь консументів, брак конкуренції відбиваєть ся на самім продуктї через ослабленнє технїчних вимог в цеху, самої психічної енерґії промислу, щоб так сказати, та упадок тих практик, що змагали до піднесення рівеня й поступу ремесла. Тїсно корпоративний, замкнений характер цехової орґанїзації показував тут свою темну сторону.

Громадки цехових майстрів, позасїдавши міста, не радо допускали в свій круг нові сили. Вступ до цеху стороннїм майстрам, чи місцевим виученикам — підмайстрам, товаришам, утруднюєть ся ріжними способами. В одних цехах незмірно підносять ся вступні оплати й датки при приййманню до цеху; в иньших заводять ся незвичайно коштовні вступні пири, що мав давати цеховим майстрам, їх родинам і райцям міським той, хто вступав до цеху; в третїх починають вимагати дуже тяжких і дорогих пробних робот. Сї пробні роботи появляють ся в цехових уставах XVI в.[1]) і в деяких цехах сходять

[1]) Так в уставі львівських ткачів 1535 р. кандидат має виробити застїлку на алтар, на пять локтїв довгу, з білої вовни, з сїмома обвід-

з часом просто на забаганки, які залераючи масу праці й кошту від кандидата, давали в результаті річ, яку хиба лишало ся повісити потім собі на стіні на памятку. Так в цеху львівських бляхарів на пробну роботу кандидат мав зробити: велику ліхтарню, яка буває на кораблях, на двадцять чотири роги, з чорної бляхи, вязана дротом, і на тих звязках мосяжні пуклї; крім того ліхтарню „з зеркалом", яку уживають ідучи перед кіньми в дорозї, з головою дракона й иньшими штучними окрасами.[1]) В гончарськім цеху Потилича між иньшим жадало ся зробити на пробну роботу „ранку, в котрій би усмажило ся дванадцять кіп яєць і масла до них, скільки треба, і миску, на котрій би та страва умістила ся," і під час тої роботи треба „підіймати" (гостити) дванадцять майстрів, що мали доглядати тої роботи. Таким забаганковим характером поясняєть ся практика, що позволяла відкупити ся від пробної роботи грошима — так від сеї потилицької роботи можна було відкупити ся певною сумою: тридцятьма золотими. При тім в обох наведених цехових уставах поруч такої вибагливої пробної роботи фіґурує і досить значна викупна оплата: 20 золотих у бляхарів, 24 зол. у гончарів, і почастунок. У дрогобицьких ткачів треба було крім пробної роботи дати до цеху 40 зол. „містерії", ахтель нива і два фунти воску, мушкет, два фунти пороху і стількиж олова (бо цехи ставляли міську міліцію і мусїли мати зброю і всякий припас), та осібно до скринки цехової два зол. і два фунти воску. Взагалї протягом XVI — XVII в. вступні оплати ідуть сильно вгору, і нпр. у камінецьких кравців з початком XVIII в. вписове — „маґістрація" виростає до 120 зол., а окрім того треба було гучної учти, котрої вимоги вже цехова устава обмежає, що не має вона коштувати з усїм над 50 зол.[2])

Ся велика як на ті часи сума показує чим ставали сї „вечері", вимагані від нових майстрів. Але се ще не maximum. Уже устава львівських кушнїрів з серед. XVI в., або золотників, укладана в останніх лїтах XVI в., уважаючи, що „декотрі кладуть великі кошти на ті вечері", уставляє можність викупу такої вечері сумою в 30 зол.[3]) —

ками, робленими жовтими нитками або волочкою, з розетами, так званим „рицарським узлом", і два ручники — оден гладкий, другий з обвідками як на застїлцї (l. c.).

[1]) W ktorei ma bydz zwierciadlo kontryfalowe, ma bydz twarz smocza, ma bydz krzewisko wedlug proportii trzymania, maią bydz puklow mosiądzowych piętnasie y cerowania na wszytkich stronach osobisto. Про пробні роботи в галузях артистичних мова ще низше, в гл. IV.

[2]) Архивъ V. I с. 307.

[3]) В уставі кушнїрській сю цифру можна б уважати за пізнїйшу, але такуж дає й устава золотників.

digitized by ukrbiblioteka.org

се тодї коли золотий був 8 або 9 разів вартнїйший, як на початку XVIII в. Устава шевців з Вел. Мостів вимагає, аби вечеря була така: хлїба має бути за 15 гр., мяса яловичного дві чверти, гусей шість, кур дванадцять, перцю пів фунта, шафрану лот, городини — скільки буде потреба, горілки дванадцять кварт, пива дві бочки, на кождого майстра „вінець по змозї", так само для кождої майстрової, має до того бути музика, і до кождої вечері мають майстри запросити бурмистра і райців.

Ставлячи тякі ріжнородні забори для чужих, майстри робили знов всякі улекшення для своїх: для „майстровичів", для зятїв-челядників, що оженили ся з донькою майстра, або таких, що женили ся з удовами по майстрах. Для них не тільки робили ся знижки в цехових оплатах: стрічаємо такі цехи, де сини майстрів звільняли ся від обовязку поставити вечерю майстрам, а навіть від пробної роботи, від обовязкової мандрівки; а коли майстер умирав лишаючи робітню, старший син його міг бути допущений до майстерства з дуже великими полекшами в вимогах що до науки, так що се зводило ся до простої формальности. „Сини майстрів того цеху тут роджені, читаємо в уставі львівських ткачів, не обовязні робити пробних робіт"; далї — для всякого товариша, що схотїв би бути майстром, є обовязкова мандрівка: два роки без перерви, не вертаючи до міста, але сини майстрів, „коли б за якоюсь законною причиною не могли відійти з міста й подорожувати, можуть робити в містї у котрогось майстра"; а колиб майстер умер, полишивши дрібних дїтей, то старший з синів може бути допущений до гідности майстра, коли майстри переконають ся, що він не гультяй, а статочний чоловік; „бо синам майстрів з огляду на заслуги їх батьків справедливо мусить бути показана більша ласка в цеху."[1]) Устава львівських кушнїрів звільняє синів майстрів і тих, хто б женив ся з доньками майстрів, від пробної роботи і від справлення вечері для майстрів, так що вступленнє до цеху коштувало їх тільки півчетверта зол. і два безміни воску. В иньших цехах майстровичів і майстрівських зятїв звільняли па половину від того, що вимагало ся від иньших.[2])

Про добрий стан ремесла отже не особливо дбали. Можна було відкупити ся від пробної роботи, як ми вже бачили[3]). Се було такою

---

[1]) Те саме переконаннє висловляє й устава дрогобицьких ткачів.

[2]) У львівських бляхарів вони мають робити пів пробної роботи і дати пів оплати; у дрогобицьких ткачів вони мали мандрувати тільки половину того часу, що иньші, й дати половину вписового й т. и.

[3]) У гончарів потилицьких.

звичайною практикою вже при кінці XVI в., що в уставі львівських золотників з особливим притиском підносить ся, що від роблення „штуки“ не може піхто бути звільненим, анї відкупити ся. В деяких цехах робленнє пробної роботи просто заступлено оплатою до цеху[1]). Від мандрівки також можна було відкупити ся — у дрогобицьких ткачів се коштує невелику суму 2 зол., а в деяких випадках можна було звільнити ся від неї і без викупу. Надробляють за те нагінками за всякою конкуренцією: нецеховим майстрам забороняєть ся робити не тільки в містї й на передмістях, але і в околиці — на милю, дві, навіть три від міста.[2]) Напр. в уставі тернопільських ткачів, даній їх дїдичами, читаємо такі особливо гострі постанови: кравець stularz (нїм. Störer), або партач без цеху, не має пробувати анї в містї, анї на передмістю, анї в нїякім селї нашім на дві милї від Тернополя, а мешкаючи — не має робити роботи на перешкоду цеховим кравцям, з виїмком тих, кого замок держав би для своєї потреби; а як би такий (нецеховий) був знайдений де на роботї у землянина або боярина якого в наших маєтностях, староста має дати їм вижа і поміч з замку від нас, аби забрати того партача, й він з роботою, яку при нїм застануть, має бути всаджений до вязниці й сидїти має там, аж всїх майстрів упросить і задоволить; як би партача знайдено в містї, що робив би без цеху у когось, якої б не був він релїґії, то уряд замковий або міський має дати вижа й помогти його арештувати і всадити його разом з роботою — тої роботи половина буде належати на уряд, що дав поміч на нього, а половина до братської скринки, а самого його не мають пускати, аж положить до скринки три гривни.“ В иньших цехах визначали ся за нецехову роботу грошеві кари.[3])

Продавати вироби, зроблені не-місцевими цеховими майстрами, дозволяло ся тільки під час ярмарків, як ми знаємо, але з часом цехи запроваджують побори і з таких товарів, продаваних на ярмарках, иноді дуже значні. Так, камінецькі бондарі й колодїї уставляють від кождого воза з бондарськими виробами два фунти воску до цеху, від пари коліс по грошу, а при тім жадають, щоб сї привозні вироби навіть під час ярмарку продавали ся тільки за містом. Сатанівські шевцї беруть з кождого стороннього, що приво-

---

[1]) У шапкарів самборських: ktoby chciał cech przyiąc, powinien dać do cechu złotych trzydzieści za sztuke.

[2]) Три милї нпр. в уставі ткацького цеху м. Межибожа (с. 481) під страхом відібрання виробів, а часом і арешту.

[3]) Напр. у кушнїрів львівських — 20 гривен кари.

digitized by ukrbiblioteka.org

зить на ярмарок товар, „штихового“ по золотому і 6 гр.[1]). Камінецькі кравці уставляють таку таксу „штихового“ для „тандитярів“, що привозять готову кравецьку роботу до міста на ярмарки й на иньші публичні з'їзди: від кождого більшого убрання, чи духовного, чи мужеського чи жіночого по 3 гр., а від иньших 2 гр., від шапок чоловічих та жіночих по 2 гр., купці вірменські від колдр, опонч і кафтанів, які б давали робити чужим кравцям, мають давати штихового по 3 гр. від штуки; від українських суконь „самоділок“ мають давати не від штуки, але від возу по гр. 6. Таж устава дає дуже сильну ілюстрацію реґляментації, якою хотіли перешкодити конкуренції в середині самого цеху: „аби було більше порядку в тім ремеслї, майстер що займаєть ся роботою на жінок, не має перешкаджати гусарським (кравцям від військового убраня), а кравці від роботи гусарської й німецької — роботї жіночій.“[2])

Обичайність і солїдність очевидно упадає. Кари воском, що йшли на побожні цїли, все частїйше заступають ся пивом, і таким чином кожда пригода, кожда провина в цеху стає поводом до почастунку й піятики. Розвій піяцького гулящого житя ілюструють широкі постанови цехових устав, звернені против його проявів. Устава львівських ткачів, що держить ся старих добрих традиций (в нїй нема й вечері для цеху від нововписанних майстрів), забороняє грати в карти й шахи, під карою забороняє майстрам і товаришам заходити з публичними жінками, відберає право провадження ремесла майстровим вдовам, які б вели непорядне житє, й уставляє кари на майстрів, які б програвали своє майно або заставляли за напитки своє убраннє.[3]) Устава камінецьких кравців уставляє кари на товаришів, які б в присутности жінки або доньок майстра співали роспустні пісні або забавляли ся непристойними розмовами.[4]) Судові акти малюють в досить незавиднім сьвітлї відносини в цеху — між цехмистрами й майстрами, між майстрами й товаришами та учениками і самім „брацтві“ — між самими майстрами, і ся незавидна дійсність відбиває тим сильнїйше в порівнанвю з тими патріархальними відносинами, які клали в основу цехової орґанїзації старі устави.[5]) Спе-

---

[1]) У Сїцинського дод. 6 і 12.

[2]) Архивъ Ѵ. І ч. 125.

[3]) Подібно в уставі дрогобицьких ткачів, взагалї зближеній до львівської. [4]) Архивъ У. І с. 311.

[5]) Актовий матеріал зібраний у В.-Буданова (укр. перекладу с. 299 і далї); автор одначе справедливо сам признає, що на підставі самих процесових актів було б односторонним судити про цехові відносини взагалї.

ціально становище „товаришів“ — челядників і підмайстрів, при тих утрудненях до переходу в катеґорію цехових майстрів, ставало все меньше привабним.

Поправкою до їх незавидного становища супроти сконсолїдованої корпорації майстрів служила орґанїзація т. з. „господи“ і брацтв цехових „товаришів“ - челядників. В Нїмеччинї вони з'являють ся в XIV в., в Галичинї бачимо їх уже в XV в. (устава для челядників львівського ткацького цеху з 1469 р., устава госпо́ди шевської челяди в Коросні 1483 р.)[1]) Челядники мають свою хату — т. зв. „господу“ (нїм. Herberg); її господар — з майстрів, т. зв. „батько господи“, являєть ся їх репрезитантом і протектором; крім того „товариші“ мали своїх старших (т. зв. безецери, Beisitzer); мали свою скринку, до котрої платили складки і кари і з котрої запомагали своїх товаришів в бідї й хоробі; свої церковні церемонії, на взір цехового брацтва. Ся орґанїзація мала боронити челядників перед визиском і надужитями майстрів (так було в Нїмеччинї, де сї челядні орґанїзації відограли дуже важну ролю в XV—XVI вв.). Одначе не видно, щоб вона виробила собі у нас вплив і послух (що правда, матеріалу маємо дуже мало)[2]). В кождім разї вона лишала ся безсильною против тих утруднень, які цехи робили челядникам у вступі до цеху.

Окрім виродження, яке корінило ся в самім корпоративнім устрою цехів, мала дуже шкідний вплив на їх долю релїґійна й національна виключність, на якій була оперта цехова орґанїзація. Тут давав себе відчувати сей загальний, звістний нам характер міської орґанїзації (нїмецького права), котрої частиною була орґанїзація цехова. Але ся виключність в цеховій орґанїзації була зазначена навіть ще сильнїйше, як загалом в міськім устрою. Як ми знаємо вже, цехові орґанїзації мали релїґійну закраску, звязані були з участию в ріжних церковних церемонїях; відси виходило, що членами цеху могли бути властиво тільки католики. Сї погляди принесено й до нас з цеховою орґанїзацією, і Русинів як не зовсїм позбавляли приступу до цехів, то в кождім разї уважали певного рода контрабандою —

---

[1]) Akta gr. i ziem. VII ч. 61, Dod. do Gaz. Lwow. 1854 ч. 37—8; для пізнїйшого часу (XVIII в.) Архивъ V. I ч. 81 (Камінець), В.-Буданов с. 310 (Кремінець).

[2]) В.-Буданов (с. 299) наводить акти сенсаційного процесу „господи“ з цехмистрами в Кремінцї: цехмистри, розгнївані на челядників, не зважаючи на старшину господи, казали бити челядників без суду її вини. Треба б мати більше того рода матеріалу, щоб судити, наскільки маємо тут явища загальнїйші.

digitized by ukrbiblioteka.org

чимсь, що допускаеть ся тільки через попущеннє, а властиво не повинно мати місця в цеховій орґанїзації й мусить допускати ся в можливо найменьших розмірах. Уже в найдавнїйшій цеховій грамотї — цитованім вище привилею перемишльським шевцям згадуеть ся, що сими привилеями користували ся у Львові „шевцї - католики, Поляки або Нїмцї.“[1]) В цехових уставах ми також знаходимо часом абсолютні заборони для Русинів, не кажучи про виключеннє їх від цехових урядів. Нпр. в уставі львівських золотників читаемо: „Тому що всякий порядок може удержувати ся успішнїйше при ласцї й благословенню божім, а золотниче ремесло спеціально потрібує людей з доброю совістю, яка може найлїпше бути захована в католицькій вірі, то львівські золотники не мають між собою терпіти анї приймати нїякого майстра еретика або схизматика, лише католиків — хиба б котрий еретик, нпр. з Русинів або Вірмен, приступив до унії з церквою римською“[2]). Або в уставі немирівських ткачів: „Межи майстрами того ремесла не мае бути жадного Русина, тільки товариші - Русини, які б примандрували, мають право робити два тижнї; а як би примандрував товариш - Поляк, то майстер, у котрого б робив товариш - Русин, повинен його відправити, а прийняти товариша - Поляка, відправивши Русина“[3]). Або в постановах камінецьких бондарів, колодіїв і столярів: „Аби хлопців грецької й вірменської релїґії не вільно було тому цехови приймати до ремесла, анї „визволяти“ де инде учених, а навіть і „братів“ (майстрів) де инде визволених приймати до цеху“[4]).

Але не підлягае сумнїву, що вступ до цехів Русинам взагалї, незалежно навіть від таких виразвих постанов, утрудняв ся дуже значно, хоч не однаково: в одних місцях більше, в других меньше, в одних цехах сильнїйше, в иньших меньше. На своїм місцї бачили ми скарги львівських Русинів XVI—XVII вв., що їх не допускають до цехів, що навіть в тих цехах, де Русини бували давнїйше, перестають приймати учеників - Русинів під ріжними вимівками, а прийнятих не визволяли, так що Русини згодом переводили ся в них зовсїм.[5]) Таку саму скаргу заносили ще в 1520-х рр. красноставські міщане-Русини, і король признав їх виключеннє за неправне, бо не оперте на нїяких спеціальних

---

[1]) Akta gr. i ziem. VI ч. 1.

[2]) Лозїньский Złotnictwo с. 30. Так само виключені були всї некатолики з цеху малярського львівського, з перемишльського цеху малярського і золотницького; див. про се ще низше в гл. IV.

[3]) Dod. do Gaz. Lwow. 1853 ч. 62.

[4]) Сїцинський дод. 6.

[5]) Див. т. V с. 244—6. Пор. ще низше в гл. IV.

привілеґіях. Отже виключеннє Русинів тут опирало ся на широко розповсюдненій в західній Україні цеховій практиці. Дійсно, напр. в старій уставі перемишльських ковалїв (1471) читаємо постанову, що майстер Поляк не має приймати й учити Русинів [1]).

Навіть там, де Русинів в цеху тримали, релїґійний характар цехової орґанїзації давав їм прикро відчувати своє підрядне, тільки толероване становище супроти властивих господарів цеху — католиків, і ті цехові устави, які з особливим притиском підносять повну рівноправність обох релїґій в цеху,[2]) очевидно хочуть обминути тими постановами звичайну хибу цехових відносин — сю релїґійну виключність, яка закаламучувала відносини в цеху й загороджувала до них приток сьвіжих місцевих сил.

Але коли Русини (також Вірмени і протестанти) тільки в части виключали ся від участи в цехах, такий визначний міський елемент як Жиди виключали ся зовсїм. Жид нїяким чином не може бути прийнятий на науку до цеху, тим меньше — до цехового брацтва: се така загальнозвістна й прийнята основа цехового житя, що про неї навіть не згадують цехові устави.[3]) Причина таж сама — релїґійний характер цехової орґанїзації; се зазначив кор. Жиґимонт, коли Жиди-кушнїрі львівські скаржили ся йому,що цех кушнірський не приймає їх: Жиди з огляду на їх релїґію не можуть належати до цехів [4]). Але виключити в дїйсности всю масу жидівської людности, що від XVI віка буквально заливає міста і місточка[5]), було, розумієть ся неможливо, і результат ся цехова виключність має той, що поруч ремесла цехового орґанїзуеть ся по містах і місточках ремесло жидівське, яке виробляє собі право на істнованнє ріжними компромісами: чи то купує від цехів за певні оплати право ведення ремесла, чи дістає, також розумієть ся оплату, таке право від міських властей — війта, старости чи дїдича, і т. д.

Я поясню се кількома прикладами. Так в згаданім вище процесї луцьких кравців і кушнірів з жидївськими кушнірами й кравцями в першій пол. XVI в. справа обертаєть се коло того, що Жиди заявляють готовість платити річно тим цехам по 5 кіп за право займати ся своїм ремеслом, а цехи уважали се за малу ком-

---

[1]) Akty gr. i ziem. VI с. 145.

[2]) Див. т. V с. 246, і з подільських — у Сїцинського с. 290.

[3]) Паздро (ор. с. с. 6) наводить лише з одної пізньої краківської устави (1715) постанову: хтоб прийняв в науку Жида, тратить своє майстерство.

[4]) Зацитована у Балабана Żydzi lwowscy, с. 436—7.

[5]) Див. т. V с. 255.

digitized by ukrbiblioteka.org

пензату тої шкоди, яку Жиди можуть робити їм своєю конкуренцією; справа пішла на суд вел. князя, і в. князь постановив, що Жиди за тою предложеною ними оплатою можуть займати ся кравецьким і кушнїрським ремеслом.[1]) В Кремінцї поруч цехових різників бачимо різників Жидів нецехових, до котрих адмінїстрація ставить одиноке жаданне, аби вони платили так само як різники цехові.[2]) Подібно в Ковлю.[3]) Дїдич Тернополя в уставі кравецького цеху, уставляючи такі острі кари на „партачів", для Жидів ставить тільки оплату (вправдї досить високу): коли б Жиди мали при собі таких Жидів, що робили б кравецьке ремесло, то їм вільно буде їх тримати, але кождий такий Жид має що року дати до цехової скринки 8 зол.[4],) і т. и.

У Львові, в Перемишлю бачимо в XVII і особливо XVIII віцї цїлий ряд жидівських цехів, що не тільки орґанїзують ся в правильні орґанїзації,[5]) але й добивають ся леґалїзації, признанння сих орґанїзацій міськими властями й християнськими цехами, розуміеть ся — після завзятих суперечок, навіть бійок, цїною контрибуцій і оплат. Звичайно виборюєть ся з початку право робити для самих Жидів, а кінчить ся часом не тільки фактичним, а й леґалїзованим виконуваннем свого ремесла для всїх без ріжницї, нарівнї з християнськими цехами [6]).

Се одно вже робило зовсїм ілюзоричними всякі постанови про цеховий примус. Не вільно було „партачити" християнам, але не-цехові ремісники Жиди множать ся, конкурують з цеховими, орґанїзують ся і вкінцї переважно побивають своєю конкуренцією цехи, з тих же причин, з яких жидівський елемент опановує торговлю і взагалї міське жите: тому що він, як меньше вибагливий, більше витрівалий, лїпше міг приладити ся до нужденних обставин міського житя, торговлї й промислу.

Крім таких некористних наслїдків, які виникали з самого корпоративного й виключного характеру цехової орґанїзації, цехи й це-

---

[1]) Бершадскій I ч. 179. [2]) Архивъ VII. II с. 74.

[3]) Жизнь кн. Курбскаго I с. 320.

[4]) Dod. do Gaz. Lwow. в. 85

[5]) З них докладно звісна орґанїзація кравецького цеху в Перемишлї, бо акти його переховали ся до наших часів — видані (в гебрайськім текстї) й коментовані у Шорра Żydzi w Przemyślu. Найстаршу звістку про жидівський кравецький цех у Львові (iudaicum sartoricum contubernium), як орґанїзацію признану, маємо з 1627 р. (док. ч. 75 у Балабана).

[6]) Див. огляди сеї боротьби в моноґрафіях Балабана (Żydzi Lwowscy) і Шорра (Żydzi w Przemyślu).

хове ремесло стрічали ся, як я вже згадав, і з сторонніми перешкодами, які дуже сильно і шкідливо відбивали ся на цеховій орґанїзації й промислї.

Насамперед треба піднести, що шляхетські круги від самого початку дуже неприхильно дивили ся на цеховий устрій. Почасти се було випливом загального антаґонїзму між шляхтою й міщанством, почасти цехові привілеґії й порядки били по кешені шляхту, виключаючи від ремесла її підданих по містах і передмістях і підносячи ціну на ремісничі вироби, а ціну на сирі продукти стараючи ся держати можливо низькою. Починаючи від першої половини XV в. правительство під натиском шляхти видає роспорядження против цехів. З одної сторони іде боротьба против здешевлення матеріалів, а за знижку цін на вироби, які цехи, опираючи ся на цеховій солїдарности, старали ся удержати на можливій висоті. До сього змагають такси на продукти й вироби, які правительство поручає робити місцевим воєводам, а пізнїйше (в XVII в.) береть ся до того сам сойм. З другого боку від часу до часу виходять роспорядження против самої цехової орґанїзації. Уже устава з 1423 р., поручаючи воєводам і старостам уставити ціни на сирові матеріали й товари, хоче тим „зробити кінець" „брацтвам, які б знаходили ся між ремісниками в яких небудь містах". Сї ремісничі брацтва, себто цехи, трактують ся тут як шкідні й беззаконні орґанїзації, що змагають до надужить і обманьств над суспільністю, через те навіть за саме держаннє „брацтва," як би його викрито, визначаєть ся висока кара сїмдесяти гривен.[1]) Постанова одначе о стільки неясно стилїзована, що може мати на гадці „брацтва" самовільні, завязані без відомости й потвердження компетентних властей. Але шляхта взагалї уважала цехові орґанїзації шкідливими й напирала на знесеннє їх. Вираз сього знаходимо в конституції з 1532 р.,[2]) де читаємо: „в справі товариств по містах, що звуть ся брацтвами або цехами, ми (отже против гадки шляхетських депутатів) не признали потрібним щось зміняти, бо сї товариства чи брацтва досї допускали ся скрізь на підставі своїх старих устав і потверджували ся новими й старими привилеями, і нам здаєть ся, що всякого стану піддані нашої держави не поносять шкод від їх устав, коли вони правильно потверджені привилеями і коли воєводи й иньші урядники запобігають їх надужитям." Отже король

[1]) ad precludendam viam fraternitatibus, quas mechanici civitatum observant, statuimus... ut circa easdem mensuras et pretia fraudes non committantur, і т. д. — Volum. legum I c. 36.

[2]) Vol. legum I c. 249.

digitized by ukrbiblioteka.org

з сенатом обмежують ся тільки потвердженнєм інструкції воєводам, аби разом з місцевими урядниками запобігали надужитям при продажі сирових матеріялів (аби цехові брацтва не збивали на них цін) та при означуванню цін за ремісничі вироби. Але касувати самої цехової орґанїзації, як того домагали ся шляхетські репрезитанти (з тексту видко се ясно) вони не вважали можливим.

Але шляхта не переставала вести свою лїнію, і король з сенаторами не устояли в своїй позиції. Постановою сойму 1538 р. король „наляканий частими скаргами всеї шляхти й її послів, а також всїх підданих нашої держави“ уже зносить і касує „всї цехи, звані инакше брацтвами ремісників, і все непотрібне в них, вимишлене на шкоду підданих нашої держави,“ по всїх містах і місточках[1]), а пять лїт пізнїйше повторяє сю заборону брацтв, поручаючи воєводам слїдити, аби ремісники не мали цехів, під карою ста гривен[2]).

Ся постанова підносить і той мотив, з котрого виходила ся опозиція цехам: „брацтва міські нарушують свободу шляхти,“ привілеґії міської людности обмежують безграничність прав і привілеґій шляхетського стану (разом з цехами шляхетські депутати жадали знесення прав міст на склади). Та проти сеї ultima ratio польського державного права міста висунули иньшу „рацію“, а то мотиви релїґійні: цехи були орґанїзаціями не тільки економічного, а й релїґійного характеру, як ми знаємо; касувати їх — значило б задати сильний удар релїґійному житю міської людности. Сей мотив знайшов послух в правительственних кругах. Потверджуючи старі постанови що скасованнє цехів, новий король Жиґимонт Авґуст додав важне обмеженнє: „цехи як давно були знесені нашими попередниками, так ми й тепер зносимо їх, відповідно до давнїйших постанов, й уневажняємо, окрім порядків і установ церковних[3]).

Здаєть ся, се обмеженнє й послужило фірткою для леґалїзовання дальшого істновання цехів. Вони не перестали істнувати й далї орґанїзувати ся по тих рішучих заборонах попереднїх, бо могли далї закладати ся й істнувати, як орґанїзація з церковним характером, а при тім як ми бачили — в дійсности зіставали ся в силї всї давнї економічні прикмети цехового устрою: цеховий примус, промисловий монополь, заборони для нецехових, приписи против конкуренції. Цехові устави такого змісту видавали ся й потверджували ся не тільки дідичами

---

[1]) universa contubernia, quae et fraternitates artificum appellantur— in omnibus civitatibus et oppidis regni nostri tollenda et amovenda esse Vol. legum I c. 263.

[2]) Ibid. c. 278. [3]) Volum. legum II c. 8.

й містами, але й самими королями. Але безправність цехів як економічних орґанїзацій, не знесена й пізнїйшим законодавством,[1]) не могла не відбивати ся некористно на становищу цехів, на відносинах їх до репрезентантів шляхотської адмінїстрації й на самій реалїзації промислових привілеґій цехів.

Адмінїстрація і дідичі сильно підтинали цехи окрім звістного вже нам протеґовання Жидів, іще удержуваннем в містах на замкових ґрунтах, або під замковим присудом нецехових ремісників взагалї. Се мотивувало ся тим, що замок мусить мати ремісників для своїх замкових і двірських потреб. В дійсности, старости й державцї осаджували всякого рода ремісників під своєю юрисдикцією для збільшення своїх доходів, за ріжними оплатами, і сї замкові ремісники робили дуже сильну й прикру конкуренцію ремісникам цеховим. Ся справа тому грає визначну ролю в скаргах і спорах міст з старостами й державцями від давнїх часів. Міста домагали ся, щоб старости й державцї держали ся уставлених старою практикою норм і не помножали до безконечности тих своїх ремісників; правительство, в інтересах міст, давало також такі інструкції й розпорядження, або нормувало число замкових ремісників в міських привилеях.

Так львівський маґістрат в 1450 р. вів боротьбу в сїй справі з старостами львівськими, й староста Андрій Одровонж зобовязав ся не помножати числа ремісників над старий звичай. В своїй грамоті [2]) він признає, що під замком поосїдали ремісники ріжних ремесл, число їх все зростає, на шкоду цехів і королївських доходів. З зібраних ним відомостей показало ся, що за давнїх часів „під замком“ було два ковалї, два шевцї католики (nostrates), оден кравець, а більше ремісників не було нїяких, окрім Жидів-сафянників, що з давних часів займали ся там своїм ремеслом; також руським шевцям, що робили „роботу вірменську“, вільно було там мешкати й робити. Він обіцює надалї не допускати понадто ремісникам осїдати під замком і займати ся ремеслом. В Київі міщане на початку XVI в. скаржать ся, що ріжні ремісники — піддані воєводи, церковні й панські, — „золотари и кравцы и кушниры и ковали и шевцы и вынники и хлѣбницы и перекупники и рыболове и иные люде, которые люди въ мѣстѣ нашомъ Кіевскомъ и по селамъ торгомъ ся обыходятъ“, хоч сидять в містї, міських податків платити не хочуть. Тому пізнїйший в. княжий привилей для Київа застерігав, що воєвода має право тільки двох ремісників з кождого

[1]) Цехи взагалї від 1552 р. не фіґурують в праводавстві соймовім. [2]) Akta gr. i ziem. VI ч. 61.

digitized by ukrbiblioteka.org

ремесла держати під правом замковим, для замкових потреб.[1]) Щд час ревізії українських замків 1545 р. міщане володимирські жалували на свого старосту, що він в місті має ріжних ремісників і промисловців, які сидячи на міських ґрунтах, „заложили ся за старосту", вимовляють ся всяких міських обовязків, і між ними бачимо слюсара, коновала, печника, навіть іконника! Староста деяких з них вирік ся, а знов про иньших казав, що має позволеннє від в. князя держати ремісників, потрібних замкови,[2]) і т. и.

Шляхта також вела війну з цехами за право держати в своїх міських чи передміських дворах своїх ремісників, мовляв також для своєї потреби. З другого боку, дïставши право безмитного привозу всяких річей для своєї потреби з-заграниці, шляхта широко користає з сього права. Се припадає на той час, коли розвиваєть ся в широких розмірах вивіз за границю, на заграничні торги господарських продуктів, з другого боку — ширить ся в шляхетських кругах розкіш, виставність, власне з тою прикметою — замилованнєм в річах новомодних, в чужоземних формах і взірцях, або й просто в чужоземщині, з огляду лише на те, що вона не свійська, труднійша до набування. Вивозячи в другій половині XVI і першій половині XVII в. на торги заграничні (і на ті великі ярмарки, що стягали в великім числї чужоземських купців з їх товарами), в великих масах свої господарські продукти, шляхта українських земель в великих розмірах забирає там заграничний товар, особливо всякі предмети вищої технїчної катеґорії. Поза тим вона потрібує ремісника головно для робіт простійших, і вони виконують ся переважно сїльськими ремісниками, яких кождий трохи більший пан старав ся мати повний сортимент серед своїх підданих. Таким чином сей заграничний „навіз" і ярмарки в результатї страшно підтинали розвій ремесла і робили в значній мірі ілюзоричними всї ті ґарантії, які давала ще реміснику цехова орґанізація. Навіть майстри з найліпших промислових центрів, з славними традиціями, не могли удержати ся супротив сих неприхильних обставин, і цехмістри львівського золотничого цеху заявляли 1637 р., що хоч між ними є богато добрих ремісників, „які могли б подолати всякого рода роботи й задоволити всякі вимоги, хоч би й самого цїсаря", але вони зовсїм підупали наслїдком чужого навозу"[3]).

Ярмаркованнє взагалї, як було дуже користним суроґатом при

[1]) Акты Зап. Рос. I с. 355, Zbiór dokumentów bibl. Przezdzieckich с. 62 (1546).

[2]) Zródła dz. VI с. 69—70.

[3]) Цитата у Лозінського Złotnictwo с. 95.

незвичайно слабім розвою провінціональної торговлї й промислу, мало ту некористну сторону, що по за ярмарковими періодами знижало до minimum-а всякий попит на товари й ремісничі вироби і таким чином позбавляло торговлю й промисел місцевий всякої можности сильнїйшого розвою. Все що жило в данїй місцевости, робило собі всякі значнїйші запаси на ярмарках, і поза тим лишали ся хиба якісь наглі потреби, або невибагливий попит людей, які живуть з дня на день і не можуть робити запасів, але можуть задоволити свої потреби на першім недїльнім торгу. Тому що супроти ярмарків, як ми знаємо, цеховий примус не мав значіння, і на них міг продавати ремісничі вироби всякий сторонський майстер і всякий партач, на розвою ремесла ярмарковаппе відбивало ся дуже лихо. З становища консументів було воно добре, що давало місце конкуренції, збивало цїни ремісничих картелїв. Але такі періодичні проломи, такі конвульзії конкуренції, вирваної зовсїм з звичайних своїх обставин і норм, на розвій промислу не могли добре впливати. Навіть по більших промислових центрах ярмарковий „навіз“ давав себе прикро відчувати місцевим промисловцям, підривав їх часами як якийсь оркан. Що ж казати про поменьші промислові центри? Ремесло могло тут ледво животїти. Як ми бачили, цехи заводили оплати з ярмаркового довозу на свою користь, отже певного рода протекційні таріфи. Але така протекційна полїтика вимагала більшої обережности й зручности, та й прийшла в часах повного вже упадку міського промислу, яким була друга половина XVII і цїлий XVIII вік, — отже була нужденною латаниною, якою цехові ремісники боронили себе від повного виголодження.

Щоб дати якийсь хоч трохи докладнїйший образ того, як в сих обставинах жив і розвивав ся (властиво — упадав) міський промисел, на се треба б матеріалу далеко багатшого, зібраного для сеї мети спеціально, а не ті скупі й принагідні згадки, якими ми розпоряджуємо. Приходить ся тому обмежити ся дуже загальними поміченнями і деякими спеціальнїйшими ілюстраціями загального стану.

Перше місце що до розвою ремесла й промислу на нашій теріторії займав Львів, розсадник ремісників, — seminarium mechanicorum. До середини XVII в. він був справдї досить сильним промисловим центром і не тільки обслугував свою близшу околицю, але в значних масах продукував для вивозу. Ми бачили нпр. товари, які вивозили ся на Поділє, Волощину й Туреччину[1]) — ті ріжні

[1]) Див. вище с. 61, 71, 100.

digitized by ukrbiblioteka.org

крамні річи, вироби ремісничі, одїж, зброя: в значній мірі се були товари місцевого виробу, львівського передовсїм. В середині й другій половині XVI в. нпр. був особливий попит в Волощині й Туреччині на львівські шапки простих, недорогих сортів[1]) — їх вивозять сотками й тисячами туди, до самого Царгороду включно[2]). Львівські золотники обслужували своїми виробами маґнатерію й заможну шляхту та міщанство сусїднїх земель, робили для королївських дворів і волоських господарів. Майже до самої половини XVII в. золотництво тутешнє цьвіло й славило ся широко[3]) і по власному признанню могло підняти ся всякої роботи й задоволити хоч би й самого цїсаря. Львівський цех мечників, поруч такого ж краківського, мав привилей надаванне przemian-ків для цїлої Польщі: правдивим майстром уважав ся тільки той, хто па закінченнє свого технїчного образовання поробив у майстрів львівських або краківських, і дістав тут przemianek — нове імя, як цеховий товариш. Подібний привилей мав цех львівських столярів, і товариші з Поділя й дальшої України мали обовязково удавати ся до нього по przemianki, для докінчення свого фахового приготовання[4]).

Перший реєстр львівських цехів маємо на актї 1425 р., котрим місто Львів обіцяло Ягайлови, що признає по нїм королем його сина. Як репрезентація міста, поруч райцїв і лавників, виступають тут відпоручники цехів, в тім порядку: купцї (institores, cromer), різники, пекарі, ковалї, шевцї, кравцї, римарі й сїдельники, солодовники (пивовари), гарбарі, кушнїрі[5]). Се, правдоподібно, повний реєстр тодїшнїх цехів, як бачимо — дуже нечисленних ще. Вони завязували ся пізнїйше, в міру того як зростали ґрупи майстрів певного ремесла, або виникали трудности з спільного пожитя в однім цеху з майстрами иньшого ремесла[6]), а тодї всї иньші ремесла містили ся ще в названих вище цехах, або зіставали ся без цехової орґанїзації. В міських

---

[1]) За сотку плачено 14—15 зол.

[2]) Див. у Лозіньского Kupiectwo с. 535.

[3]) Про нього цитована вже моноґрафія Лозіньского, с. 18—9.

[4]) Невидані акти з р. 1590 і 1593, цитовані у Лозіньского.

[5]) Akta gr. i ziem. IV ч. 73. Печатки цехові, переважно заховані при сїм актї, з емблемами їх ремесл, видані у Лозіньского Patrycyat с. 359 і далї.

[6]) Пор. історію вилучення золотників при кінцї XVI в. зі спільного цеху з малярами, майстрами від виробів з цини (конвісарами) й відливарами, представлену у Лозіньского Złotnictwo с. 27—9: причиною (чи одною з причин) мали послужити трудности, які випливали з залежности львівських циновників від краківського цеху, наслїдком признаних йому привилеґій в контролї виробів з цини.

актах з того ж часу знаходимо окрім названих в тім реєстрі такі ґрупи майстрів: золотники, мечники, рушникарі (pixidarii), ножовники, котельники (kesseler), слюсарі, уздярі чи поясники (cingulatores), сафянники (rottgerber), рукавичники (hantschuster), теслї (carpentarii, czymmermann), колодїї (rotifices), бондарі, тартачники (bretsneyder), столярі, полотенники (linifces), ткачі вовняних матерій (wollenwebir), цегольники, гончарі, вапнярі (kalkborner), мулярі, камінярі (fractores lapidum), риболови, соляники (salsatores — мб. що солили рибу). По одному стрічаємо таких майстрів як суконники (pannitonsor), малярі, гребінники, токарі (dressler), циповники (cannengisser), медовари (methebrewer). Розуміеть ся, могло бути тих майстрів значно більше, бо згадки їх в тих записках завсїди більше або меньше припадкові, і богато міщан фіґурує без означення своїх занять [1]).

Одначе і в сьвітлїйші часи львівського житя — XV і XVI в., вивіз львівських фабрикатів був дуже незначний поруч вивозу продуктів сирових, і так само був незначним супроти довозу чужих фабрикатів. Всї дорогші сорти матерій походили з чужоземного привозу — сукна, полотна, шовкові й вовняні матерії. Вироби металїчні чужоземного привозу зістали ся в широкім уживанню: бачили ми вище[2]), що зі Львова на Поділє і в Волощину в великих масах вивозили металїчні вироби чеські, угорські, нїмецькі. Дрібний крам носить у Львові характеристичну назву товару нїренберського[3]). Золотництво львівське не витримує конкуренції з сторонським „навозом", никне й занепадає в серединї XVII в.[4]) і т. д., і т. д.

Иньші українські міста далеко не дорівнювали Львову, і їх промисел мало підносив ся над задоволеннем буденних потреб місцевого житя. Але все таки реміснича людність по більших містах, де маємо про неї звістки, виглядає досить показно.

В Луцьку, столиці Волини, в серединї XVI в. згадують ся тільки такі цехи: ковальський, слюсарський, кравецький, кушнїрський, римарський[5]); иньші ґрупи ремісників, видко, були за слабі, аби орґанїзувати осібні цехи, або обходили ся без цехової орґанїзації, яка взагалї тут була меньше розвинена. Але поборовий

---

[1]) Див. Pomniki dziejowe Lwowa т. III (рахунки міста з р. 1414 — 1426), показчик річей (досить добре уложений).
[2]) Див. с. 100, пор. 61.
[3]) Вище с. 107. [4]) Вище с. 131.
[5]) Архивъ VII. I с. 172.

digitized by ukrbiblioteka.org

реєстр 1583 р.[1]) дає таку цікаву статистику луцьких ремісників: кравців що роблять шовкові річи 2. кравців звичайних 5, кушнірів 20, постригачів 2, римарів 9, ковалів 7, слюсарів 4, шабельників 2, золотарів 3, котлярів 3, лучників 4, стельмахів 3, сїдельників 3, шевців що роблять сафяном 4, „юхтенників“ 2, шевців звичайних 23, аптикар 1, цирульників (barbierzy) 3, ткачів 3, солодник 1, маляр 1, перекупнїв і перекупок 47, пекарів 21, різників 9, теслів 13, пивоварів 14, скрипаків (музикантів) 5; отже звиш 180 властивих ремісників, і як бачимо — досить ріжнородних катеґорій, з досить значною спеціалїзацією. В Кремінцї, коло піднесення котрого в першій половинї XVI в. енерґічно заходила ся королева Бона, в 1560-х рр. (десять літ по її від'їздї) згадують ся такі ремісники: кравцї, кушнїрі, котлярі, ковалї, слюсарі, бондарі, колодїї, шевцї, римарі, гарбарі, сиромятники, сїдельники, гончарі, пекарі, солодовники, і оден золотник[2]). Але реєстр 1583 р. дає сїй ремісничій людности дуже скромну статистику: кравець оден, видко з тих лїпших, бо окрім того ще кравцїв простих два; так сам оден швець особливий і шість звичайних; ковалїв і пекарок по шість, гончарів і різників по чотири, лучників три, золотарів, стельмахів, цпруликів і дударів по одному, прасолів 16. Отже властивих ремісників лише 37, але се мабуть цифри низше дїйсного[3]). Володимир виглядає в тім же реєстрі лїпше: „соляників 10, різників 5, пекарів 11, солодовників 2, перекупнїв 32, кушнїрів 12, кравцїв 6, шевцїв 1 лїпший і 16 звичайних, гарбарів 3, ковалїв 6, бондарів і тесель 6, лазник (банщик) 1, пивоварів 4, золотників, римарів, сїдлярів по одному, гончарів і скрипників по 3“[4]); разом 82 (виключаючи соляників і перекупнїв). В Белзї в 1578 р. було прасолів 24, кравцїв 8, шевцїв 19, кушнїрів 9, пекарів 20, різників 6. золотар 1, солодовників 2, бондарів 3, слюсарів 2, столярів 2, ткачів 7, уздярів 2, ковалїв 4, мідяників (котлярів) 2, сїдельників, колодїїв, римарів (cingulator), мечників по одному, 3 стельмахи, 2 лазники[5]), отже разом ремісників 96. В Київі з початком XVI в., перед пізнїйшим упадком міста, згадують ся золотарі, кравцї,

[1]) Źródła XIX c. 111; полишаю порядок ремісників як в реєстрі: він, можливо, тримаєть ся ґруповання їх по цехах.

[2]) Архивъ VII. II ч. 10.

[3]) Тому що поборові реєстри не мають спеціальних статистичних завдань, а чисто фіскальні, на їх цифри не всюди можна покладати ся. В поборовім реєстрі напр. Луцька 1570 р. показано тільки 11 ремісників і 8 перекупнїв (Źródła XIX c. 19) — решта, очевидно, остаєть ся в иньших катеґоріях оподаткования — мб. домів міських.

[4]) Ibid. c. 126. [5]) Źródła XVIII. I c. 202.

кушнїрі, лучники, стрільники, ковалї, шевцї, винники, хлїбники, перекупники, риболови, цирульники[1]); але статистики сих ремесл не маємо ніякої. Відомости про Камінець з люстрацій 1565—1570 рр. були подані вище — в них зазначені тільки деякі ремесла (22 шевців, 9 різників, 56 пекарів в 1565 р.)[2]). Поборові реєстри 1564 р. землї Холмської дають такі цифри: в Холмі „всїх ремісників" 112, в Красноставі 151, без означення ремесла[3]); з люстрації 1564 можемо додати лише такі подробиці: в Холмі пекарів було 52, шевців 21, різничих яток 13, в Красноставі 16 різничих яток, котрі тримають вісїм різників (отже не було повного числа), шевських яток мало бути „по старій уставі" двадцять чотири, але в дійсности було 19 майстрів; на пекарів не було уставленої норми, було їх 13[4]). Переглядаючи реєстр міщан, знаходимо серед них двох кравців, двох шинкарів, чотирох кушнїрів, трох ковалїв, двох римарів, дві солодовнї і по одному бондареви, стельмахови, столяреви, гребінникови, гончареви, котляреви, пушкареви, муляреви, „барвяреви", цирульнику і крамареви[5]). Реєстр не повний, бо оснований тільки на означення ремесл, поданих яко пояснення при іменах: декотрі могли війти в реєстр без сього означення, иньші — не війти в реєстр зовсїм, не будучи господарями хат чи ґрунтів, і навпаки — декотрі могли носити призвище, яке вказуало на ремесло, а того ремесла в дійсности не робити, так що можна з того реєстру про міське ремесло й промисел судити тільки в приближенню.

Як тип поменьшого міста або більшого місточка може нам послужити в тійже люстрації Городло. Тут люстратори принотовують ґрупу гончарів — 9 майстрів, 4 шевців, 7 різників і 7 жидівських крамниць[7]). В поіменнім реєстрі міщан знаходимо крім двох проскурників, що властиво до ремісників не належать, — два бровари, по двох ковалїв і кравців, по одному теслї, колодієви, бондареви, сїдельникови, слюсареви і мельникови[8]). В реєстрі 1578 р. ми знаходимо понадто, крім 45 перекупнїв і 4 прасолів, 6 бондарів, 5 столярів, 2 теслїв, 4 кравців, 4 кушнїрів, 4 пивоварів, по одному ткачеви і лазникови.[9]) Місто Буськ в тім же реєстрі має: 5 шевців, 6 різників, 10 кравців, 12 кушнїрів, 10 ткачів, 6 убогих пивова-

---

[1]) Акты Зап. Рос. I с. 355, Zbiór dokumentów hr. Przezdzieckiego с. 62. Проф. Антонович (Монографии с. 254) бачив тут реєстр київських цехів XV в., але се питаннє, чи були в Київі в XV віцї навіть які небудь цехи.

[2]) Архивъ Югозап. Рос. VII. II с. 166—7.

[3]) Źródła XVIII с. 177 і 192. [4]) Жерела III с. 5. [5]) Ibid. с. 1 — 3.

[6]) Ibid. с. 78. [7]) Ibid. с. 74—6. [8]) Źródła XVIII с. 228.

[9]) Ibid. с. 229.

digitized by ukrbiblioteka.org

рів, 3 бондарів, 1 слюсаря, 1 уздяря, 1 мечника, 3 шаповалів, 1 аптикаря, 1 лазника, 2 стельмахів, 2 солодовників, 3 рибалок, 1 суконника, 1 гончаря, 6 прасолів, 40 пекарів, 30 перекупнів. 5 ремісників жидівських. [1]) М. Потилич може служити прикладом маленького міста з певними, досить розвиненими ремісничими спеціальністями; реєстр 1578 вичисляє: 27 перекупнів разом з пекарями, 50 гончарів, 14 ковалів, 6 кушнїрів, 8 ткачів, 19 шевців, 10 різників, 12 пивоварів, 7 купців, по два кравцї і солодовники, одного бондаря.[2]) Як взірець зовсїм скромного місточка візьмемо Добротвір, тут з ремісників бачимо чотирох пекарів, по трох шевців і колодіїв, по двох ковалїв і бондарів, одного кравця.[3])

Волинські міста в порівнянню з отсими галицькими, загалом беручи, представляють ся скромнїйше. В Острозї нпр. в р. 1577 побрано податок від 101 ремісників і 19 перекупнів, але в 1583 лише від 42. В Ковлю з волостию в 1577 р. з 42 ремісників міських і 44 сїльських,[4]) в 1591 р. в самім Ковлю звичайних ремісників 35, два золотники, пекарів і перекупнїв 25.[5]) Взірцем місточка лїпшого може служити нпр. Торчин, містечко біскупа луцького, в нїм 20 шевцїв (з них 15 „убогих“), 10 кушнїрів, 16 солодовників, 5 різників, 5 гончарів, 12 пекарів разом з перекупнями, 15 прасолів, 3 кравців, 3 ковалїв, 2 шаповалів, 2 шабельників, по одному слюсареви і сїдляреви.[6]) Клевань, містечко кн. Чорторийських, може бути взірцем місточка трохи меньшого: в нїм 6 різників, 7 пекарок, 15 шевців, 5 кушнїрів, стількиж ковалїв, по одному римареви і шаповалови, трох скоморохів [7]).

Різники, пекарі, шевцї й ковалї, поруч шинкарів і крамарів, були взагалї тими ґрупами, що в першій лїнїї репрезентували маломіський чи містечковий промисел; по них досить часто стрічаємо ще ґрупи бондарів і гончарів; иньші ще рідше — звичайно ті майстри стрічали ся одиницями, як в наведених нами містах. Те саме більше-меньше, що й тепер бачимо по маленьких, никлих місточках західньої України.

Робітнї були малі. Тільки в більших центрах бували більші, так що приходило ся цеховим уставам обмежати число товаришів і учеників (нпр. в уставі львівських золотників постановляеть ся, що майстер не може держати більш як три товариші й чотири хлопці). Звичайно-ж робив сам майстер з учеником, чи учениками, а по при

1) Źródła XVIII c. 232. 2) Ibid. c. 208. 3) Ibid. c. 219.
4) Źródła XIX c. 37, 64, 80.
5) Жизнь кн. Курбскаго I c. 315.
6) Źródła XIX c. 78. 7) Ibid. c. 93.

своє ремесло часто господарив, навіть по більших містах. Тільки в меньшости стрічаємо ми такі робітні, де окрім майстра робить бодай оден товариш; статистичні виказн, які маємо для деяких околиць в поборових реєстрах, вказують се зовсїм виразно. Нпр. в Холмі реєстр 1564 р. вказує ремісників-майстрів 112, „товаришів" (підмайстрів або челядників) тільки 25. В Красноставі на 151 майстрів є тільки 3 товаришів[1]). В Белзї й Белзькім повітї в 1578 р. було 410 майстрів і тільки 46 „товаришів."[2]) Цифри сї цікаві як міри інтензивности реміснечої продукції. Нпр. в згаданім вище Потиличу на 50 майстрів гончарських було 11 товаришів, на 14 ковальських 5 товаришів, але па 19 шевців тільки один товариш.[3]) На жаль такі викази маємо дотепер в дуже малім числї.

Ще одну цікаву вказівку дають нам реєстри другої половини XVI в. Вони часом виказують осібно „жидівські голови", і се дає нам судити, наскільки ремесло тодї було ведене християнами і Жидами. Отже видно, що в тім часї, навіть при кінцї XVI в. ремесло ще мало вело ся Жидами; століте пізвійше було зовсїм инакше.

Такі були форми й обставини, в яких мало розвивати ся міське торговельно-промислове житє. Обставини були лихі, й економічне. взагалї міське житє хронїчно падало й заникало — протягом XVII—XVIII вв. се просто кидаєть ся в вічі.

Як цїлий міський устрій, орґанїзація й реґляментація торговлї й промислу були пересаджені на наш ґрунт з Німеччини. В Німеччинї, де сї форми виросли на ґрунтї, були витвором змагань самих міських громад, вони при всїх своїх неґативних сторонах, не перешкодили суспільно-полїтичному й культурно-економічному розвою міського житя; воно було остільки сильне й активне, що неустанно принаджувано сї форми до своїх потреб, і скоро скинуло їх з себе, коли виросло з них. Супроти трудностей, які ставили їм феодальні форми сучасного устрою, супроти претензій і драч володарів і шляхти і їх неприхильної полїтики, купцї й ремісники лучили ся в союзи, орґанїзували ся союзи міст, і як не грошем, то зброєю поборювали сї трудности, відкупали ся від претензій, або відбивали ся від них оружною рукою і на руїнах феодального устрою розвинули нове житє, яке викликало подив сучасників своїм богацтвом, культурністю, поступами технїки. На ваш ґрунт нїмецькі форми пересаджували ся

1) Źródła XVIII. I c. 177, 193.
2) Ibid. c. 221.
3) Ibid. c. 207—8.

digitized by ukrbiblioteka.org

правительством і шляхтою від самого початку незручно, неприладжені до місцевих обставин, попсовані національною й релїґійною виключністю, обкроєні або скривлені фіскалїзмом або в інтересах шляхетського стану, і далї псували ся й калїчили ся з тих же мотивів. Октройовані в готових, канонїчних формах, вони не розвивали ся, а вироджували ся й хиріли під гнетом неприхильної полїтики й трудних економічних обставин.

Край взагалї не міг рівняти ся з Німеччиною що до своїх економічних сил, а трівожні обставини, погроми й спустошення, разом з нездарною внутрішньою адмінїстрацією, що вироджуєть ся в повну шляхетську анархію в пізнїйших столїтях, не давали навіть тим економічним силам якоїсь можности розвою. Штучно спрепарована міська людність не визначала ся тим духом асоціяції, якою визначала ся в високій мірі людність міст нїмецьких. Не тільки міста наші (в територіальнім значінню!) жили вповнї відокремленим житєм, осібними атомами, інкрустованими в загальну шляхетську адмінїстрацію, — так само відокремлено животїли поодинокі корпорації, а навіть хоч трохи ширших купецьких чи промислових спілок не бачимо зовсїм. Посїяні щедрою рукою правительства, і плекані короткозорою полїтикою привілеґіованих ґруп, насїння релїґійної й національної виключности дїлили, розбивали і в кінець ослабляли й без того немічні міські громади, з'уживаючи енерґію й засоби на внутрішню боротьбу, заборонні заходи й опозицію їм.

З становища українського, обставини, в які поставлено було місцеву торговлю й промисел, були особливо шкідні. Як ми вже бачили, системою заборон розірвано давню безпосередню звязь України з Західньою Европою і зроблено було все для того, щоб західня культура могла доходити на Україну не инакше, як перейшовши через кепський польський алембик. Заразом відсунено український елемент від торговлї й промислу, і взагалї від міського житя. Українцї, як „схизматики", або зовсїм виключають ся від участи в купецьких і ремісничих цехах, або допускають з усякими утрудненнями. Український елемент засуджений на те, щоб животїти по містах в ролї позбавлених всяких прав передміщан і маломіщан, в ролї дрібних перекупнїв і „партачів", погорджуваних і недопущуваних до нїяких користнїйших і поважнїйших підприємств. Не всї з них мали енерґію й засоби проломити ся через сї національні барікади, як львівський міщанин Остафієвич, що не бувши прийнятим до науки львівськими золотниками, як православний, удаєть ся до Кракова і там доходить степени цехового майстра (на сей факт вказували в своїх скаргах на релїґійно-національну виключність львівські Русини в 1590-х

рр.)[1]) Не всї в ролї передміських партачів вміли підняти ся на верхи сучасної технїки й штуки, як звістний Андрій Касиянович, „составитель“ найвизначнїйшого й найцїннїйшого твору, який взагалї зістав ся нам від львівського золотництва — напрестольного хреста львівського брацтва. Більшість не підіймала ся над тою долею, на котру була засуджена полїтикою правительства й привілеґіованих верств. Відсунена від всяких способів технїчного образовання, від всяких користнїйших і поважнїйших зайнять, вона никла й біднїла, упадаючи все низше й низше, стаючи паріями на своїй власній землї.

І коли сей процес збіднїння й упадку українського міщанства дійшов своїх крайнїх границь, тодї в порівнянню з убогим станом українського елементу, до котрого був він приведений полїтикою й управою Польщі, і така лихенька копія західно-европейської культури, якою була убога польська культура XVII—XVIII вв., стала чимсь більшим, стала „вищою культурою.“ А століте пізнїйше потомки тих культурників, стративши з очей (чи умисне випустивши) історичну переспективу, заговорили навіть про „культурну місію“ Польщі в українських землях, що полягала мовляв в пересадженню західньої цивілїзації в українські землї. Тим часом як в дійсности, коли вже говорити про якусь місію, могло бути нею тільки те, що ми бачили як результат польської „опіки“ над українськими краями: економічний і культурний занепад українського елементу.

---

[1]) У Лозіньского Złotnictwo c. 67.

digitized by ukrbiblioteka.org

II.

Господарство сїльське.

Отже, як бачили ми, під впливом некористних обставин, міська торговля й промисел, міське економічне житє під польським режімом не розвивало ся, а заникало. З кінцем XVI в. і особливо в XVII віцї се стає вже зовсїм очевидним. З другого боку, під впливом заграничного попиту, з другої половини XVI в. і в першій XVII розвиваєть ся дуже сильно продукція сїльська й вивіз продуктів сїльського господарства в великих масах, перед тим не бувалий. Через те не тільки релятивно, а й абсолютно беручи, центр економічного житя переходить з торгу міського на господарський експорт, з міста на село. А всевластна шляхетська верства, що вела той торг сїльськими продуктами, своєю економічною полїтикою протеґуючи свій експорт, а підриваючи ще більше ті нужденні останки міської торговлї й промислу, ще більше зміцняє сю перевагу економічних інтересів шляхетського фільварку над купецько-ремісничим містом.

В сїм напрямі впливала сама суспільно-полїтична еволюція, під впливами польського устрою і режіму, й економічні обставини, в яких опинили ся українсько-руські землї XV—XVI в. (упадок старих огнищ перевозової торговлї). Але темпо сього процесу прискорили й до дуже скорого, майже наглого перевороту привели переміни на всесьвітнїм ринку. Було то незвичайне запотрібованнє збіжа й иньших сїльських продуктів, що з другої половини XVI в. починає виявляти свій вплив і на українських землях і приводить до дуже сильних змін і в економіцї і в суспільних відносинах.[1])

В старій Руси торг продуктами місцевого господарства і вивіз їх був дуже малий. В переважній части сусїдили з нею краї, які жили більше меньше в тих самих природних обставинах, більше меньше

[1]) Лїтературу див. в прим. 1.

в тій самій стадії економічного житя, й не потрібували ані її дерева ані її збіжа, ані її худоби. Тільки з полудня міг бути на се попит — в культурнійші й біднійші натуральними запасами природи краї Візантиї й арабського каліфата. Ми знаємо, що в старинних часах чорноморське побереже постачало грецьким краям хліб, рибу, худобу, шкури, віск, мід, і т. и. До каліфату вивозили між иньшим також дерево, шкури, мед, віск[1]). Але в міру того як полуднева комунікація утрудняла ся під напливом кочевих орд, як никла й розбігала ся осела людність в степових краях, мусів слабнути сей торг продуктами господарства. Тому в XI—XII вв. його майже не було: нема про нього звісток, і обставини були того рода, що не лишали йому місця, як що йно вказано.

Як предмети дани торгу заграничного (а з тим і внутрішнього) з продуктів господарства виступають тоді тільки мед, віск і „скора“ — шкіри й футра, головно дорогі футра, отже продукти пчільництва й ловецтва. Хлїборобство служило підставою господарства: „оподаткованнє „від сохи“ книжнику XI віка представляло ся старинною практикою. Але воно служило майже виключно для задоволення власної потреби, для прожитку. На північній і західній границї українських земель лежали краї, які задоволяли свої потреби в збіжу самі, тому вивіз хлїба згадуєть ся лише в якихось надзвичайних випадках, коли в якімсь краю трапив ся голод. Так в 1279 р. Володимир Василькович, під час сильного голоду[2]), на прошеннє Ятвягів посилає до них хлїб, „жито“, з Берестя „в лодьяхъ по Бугу с людьми с добрыми.“ Так століте пізнійше Ягайло на прошеннє візантийського цїсаря висилає в 1415 р. транспорт збіжа до чорноморського порту Качибея, звідки мали його забрати грецькі кораблї.[3])

Подібні факти, розуміеть ся, мусїли мати місце частїйш. В гору Днїпром і Бугом, і на полудне, в чорноморські порти дунайської й днїстрової околиці вивіз збіжа й деяких иньших господарських продуктів міг бути навіть до певної міри явищем звичайним. З другої половини XVI віка маємо традицію, що за часів Казимира Ягайловича (очевидно перед замкненнєм Чорного моря Турками, то значить в XV в.) з Білгорода ішли транспорти подільської пшениці на море, аж до Кипра.[4]) Се можливо, і на поперте сеї традиції мож-

---

[1]) Див. Історію т. I с. 75—6, 261—2.

[2]) Іпат. с. 580: „голодъ бысть по всей землѣ, и въ Руси, и в Ляхохъ, и в Литвѣ и в Ятвязех.“

[3]) Длуґош V 188—9: petitam frumenti quantitatem dat et largitur et in portu suo regio Kaczubieiow per eos recipiendam consignat.

[4]) Сарнїцкий, Descriptio Poloniae (вид. 1712 р., при Длуґоші II,

digitized by ukrbiblioteka.org

на б вказати певні документальні звістки з тих часів. [1]) Розуміє ть ся — з того не можна робити здогадів про якийсь великий і довготревалий експортовий торг. Надвишка в продукції чи збіжа, чи иньших продуктів в українських землях мусіла бути звичайно — як показують і сї факти, що на перший поклик з українських земель можна було зібрати й вивезти за границю значні запаси збіжа. В спокійнійших, ліпше загосподарених околицях господарство ставало все більше інтензивним, площа управної рілї все розширяла ся, збільшала ся, хлїборобство в порівнянню з иньшими галузями господарства здобувало все більше значіннє. Але воно вело ся для задоволення власної потреби, а не для торгу, не для вивозу. Наші джерела з XIV—XV в., літературні й документальні, не говорять про се безпосередно, але посередні вказівки, які з них можна витягнути, не лишають місця сумніву.

Горячкове закладанне осад німецького права і переведення на се право осадників давнійших, що захоплює польські землї в XIV в., а з кінцем XIV і в першій половині XV в. прокидаєть ся під польським режімом і в західній Українї, служить першим незвичайно проречистим сьвідоцтвом того, як мало ще цінили тодї робочі руки, як сильно ще панувало натуральне господарство, де продукти мали вартість лише споживчу (для себе), а не грошеву. Осадник німецького права був цінний тому, що він давав готовий гріш, а не службу, не дань в господарських продуктах. Робочих рук було подостатком у тодїшнїх панів, так само й продуктів, але і сї продукти й та праця мали дуже малу грошеву вартість при слабім попитї на продукти сїльського господарства. Тому так дуже цінили ся грошеві чинші, і для чиншового оподаткования реформували ся на німецький взір села права руського і польського.

Слабий попит на рільничі продукти й рільничу роботу дав себе відчути також в істнованню численних катеґорій служебного селянства в XIV—XV в. (в західній Україні особливо в першій половині XV в., а в східній і в другій, і пізнійше — в XVI віці). Селяне сї за підданство сповняли ріжні служби тільки, але не давали дани в продуктах, не несли панщини. Були цїлі села й осади ловецькі —

с. 1890): Fuit quidem Bialogrod emporium celebre et obvium nostris hominibus, nam temporibus Casimiri Cyprum usque demeabant naves onerariae tritico podolico plena. Се звучить як звідкісь зачерпнена звістка, але свого джерела Сарнїцкий не називає.

[1]) Розумію наданнє Фридриху Бучацкому чорноморського побережа від Чорногорода до Качибея „з портами, водними і земельними митами," в 1442 р. — див. вище с. 59, і згадану тамже звістку про спір про пересипи під Качибеєм.

ловців, осочників, бобровників, сокольників; цілі села пастуші — конюхів і конокормців; осади бортників і нодлазників — що збирали й давали мед, не кажучи про служби ремісничі, або більше привілеґіовані. [1]) Зі становища пізнїйшого господарства, обчисленого на торг збіжем, на вивіз, як воно сформувало ся під кінець XVI в., звівши всї підданські обовязки до одного знаменника — як найвищої панщини, таке служебне селянство було чистим абсурдом. Се було нечуване марнотратство, безглузде марнованнє підданських обовязків, коли цілі села не мали иньших обовязків, як стерегти королївське стадо, об'їздити лошат, косити для них сїно, або пильнувати лїсів і зьвіра в них, стерегти бобрових гнїзд і ловити в свій час з них бобрів, і т. и.

Та се не була тільки марнотратність чи забаганки короля чи вел. князя, що міг собі такі розкоші позволити для своєї втїхи. Не було інтересу збільшати продукцію збіжа, поки на нього не було покупу. Тому інтереснїйше було дістати з підданської служби шкірку бобра чи куниції, чи відро меду, ніж міру збіжа.

Такі господарські практики наші джерела встигли захопити ще в досить живучій формі в ненарушеній новими впливами в східнїй і північнїй Україні при кінцї XV чи на початках XVI в., і вони безперечно, характеризували в давнїйших часах (в XIV і першій половинї XV віка) також і лїпше засиджені й загосподарені краї західньої України. Вони відкривають перед нами т. ск. хазяйську льоґіку давнього господарства і дають досить повний його образ.

Так на Полїсю волинськім, в порічю Припети (волость Ратенська і Ветельська), з якого маємо досить докладні й ріжнородні звістки з самого початку XVI в., бачимо, що ще на початках XVI в. хлїборобство не виходило зовсїм за границї власного ужитку. На дві великі волости, що займали велику територію, був оден невеличкий фільварок: в інвентарі значить ся посїяного хлїба девять колод озимого жита, чотири колоди пшеницї, а запасу знайшло ся півтретя стога жита й останки, „oddenek“ стога пшеницї [2]). З селянських даней грошеву вартість, як показує обрахунок ревізора, мав тільки мід [3]): все иньше, очевидно, йшло на удержаннє місцевого двора й старости з його помічниками. Навіть дохід з млинів не показаний [4]) — очевидно спо-

[1]) Матеріал зібраний в томі V с. 139—146, також див. низше.

[2]) Описи Ратенського староства — в Записках т. XXVI і моїх Розвідках і матеріалах с. 31.

[3]) В доходах пораховано його на гроші: з чиншів і грошевих даней 191 гривен, мід вартости 171, мито коло 26 гр., стави 100 гр. (с. 40).

[4]) На вісїмнадцять сїл з містом було два більші млини, по два колеса, і шість маленьких, з одним колесом „з котрих деякі не завсїди мелють“ — с. 39.

digitized by ukrbiblioteka.org

жвав ся в цїлости, або був зовсїм не значний. З галузей власного господарства грошевий дохід несуть тільки стави. В селянськім оподаткованию головне місце займає мід, дальше — овес і сїно, ріжні припаси до столу — давали курей, качок, сир, масло, яйцї, кабана або ялівку одну від цїлого села. Збіжа властивого (окрім вівса) майже не давано: з обох волостей приходило жита піввосьмої колоди, а 363 колоди вівса. Крім того давали льняне прядиво для бобровників — очевидно як матеріал для сїтей, конопляне прядиво на сїти риболовні, личані „обори“, або „ужища“ на сїти зьвіроловні. І в обовязках натуральних рільна робота не має великого значіння. В Ратенській волости, де був фільварок, селяне були обовязані зробити в нїм всї господарські роботи, і се при невеликих розмірах фільваркового господарства могло дати кілька або кільканадцять день до року; в другій волости, де не було фільварка, мали збирати сїно з замкових сїножатей [1]. За те мали ходити „на оступ“ — на лови зьвіра, що тривали по кілька тижнїв, ще навіть в другій половинї XVI в. [2], коли вже „зьвір виполошив ся“ [3]. Мали сипати й направляти греблї ставів, а коли стави ловили ся „на замок“, а не віддавали ся арендарям — очевидно мусїли брати участь в полові [4]. Поміч при бобрових ловах заступлена була платою „бобровничого“. Вкінцї селяне обслужували ріжні двірські потреби: постачали дерево, ходили з підводами, будували й направляли замок і т. и.

Подібне бачимо і в київськім Полїсю, в описи сїл околицї Житомира з 1470-х рр. і в наданнях кінця XV й поч. XVI в. [5]. Основу оподаткування становить мід (подекуди й віск), часом переложений на гроші; крім того дають куницї й лисицї, натурою, часом „подимщину“ — правдоподібно також припаси до столу і двору, як і в Ратенщинї. З данного збіжа згадуеть ся лише овес. Хлїборобська робота на нечисленних дворах господарських робить ся толоками. Поруч того виступають иньші натуральні обовязки; їх звичайна формула: „сїно косити, на толоку ходити, став сипати“. Участь в ловах зьвіриних і гонах бобрових тут відкупаєть ся звичай-

---

[1] Пор. т. V с. 124—6.

[2] В люстрації 1564 р.: „в тім старостві люде обовязані ходити на оступ, а як трапить ся, що котрий не йде на оступ, то дає 15 гр., та й волить дати, бо там „на пущі“ часом мешкають і кілька тижнів, лишивши господарство“. — Архивъ Юго-зап. Р. VII. II с. 311.

[3] Витяг у Любомірского с. 220. [4] Ibid. с. 281.

[5] Архивъ Юго-зап. Рос. VII. II с. 4 і далї, Акты Литов. Метрика вид. Леонтовичом ч. 452 (мід), 717 (тут лисицї „шерстию“ і боброві гони). Про звістки описи в т. V с. 121.

но невною данею, за те є до того осібні ловцї, бобровники, також і бортники. Київський земський привилей звільнив панських пїдданих від обовязків „ѣзити" язи, косити сїно й „селити" господарські двори, а право гонення бобрів по панських землях обмежив стародавнїми „полосами" — „куда будуть бобровницы гонивали в. кн. Витовтовы" [1]).

Кілька надань з глубшого київського Полїся відкривають перед нами тіж прикмети господарства. Лазарко Мошкевич з Овруцького повіту з своїми синами й братаничами становить одну „службу", дає 24 відра меду, 2 гр. помірного, подимщину, косить і жне по три днї й иньші служби служить. Сї „иньші служби" поясняє наданнє иньшої подібної служби, з такоюж медовою данею: тут крім кількох днїв рільної роботи люде ходять молотити, лен полють, город городять [2]). Села мозирські [3]) дають окрім медової й грошевої дани бобрів і куниць (чотири бобри й дві куницї з одного, з другого не вичислено осібно); тут отже маємо виказане докладно те, що в ріжних наданнях загально згадуєть ся як „дани грошеві, медові, боброві й куничні". „Землї бортні, сїножати, єзи, озера й усякі входи" се звичайна приналежність, поруч „земель пашних", кождої маєтности в наданнях з Полїся Пинського [4]); „подводы не давати, повозу не возити, въ облаву не ходити" — друга така звичайна формула тутешнїх звільнень з тяглих обовязків [5]).

В наданнях з околиць Чернигова [6]) виступають бортні землї, боброві гони, лови рибні й зьвірині; в околицях Путивля — „перевѣсъ" на птахів, озера, боброві гони, ловища зьвірині й пташині [7]). Рільництво в сїм часї підупало тут наслїдком татарських погромів, але і в місцях лїпше захищених, яких татарські наїзди майже не зачіпали, воно ділило своє значіннє в господарстві тепер і пізнїйше, в середині XVI в., з ріжними иньшими джерелами доходів, а властиво займало поруч них другорядну позицію.

Переглядаючи напр. опись такої розмірно добре загосподарованої околицї як Овруцьке староство, ми як доходи стрічаємо тільки грошеві чинші, мід, боброві гони [8]). Людність несе обовязки ловецькі й рибальські. В ревізії 1552 р. читаємо, що ключі („недїлї") Чорно-

---

1) Акты Зап. Рос. II с. 35. 2) Акты Лит. Метр. ч. 267 і 594.

3) Ibid ч. 719, 747; в першім документї інтересні дрібні датки: на мерного (?), доводниче, данниче, тивунщина.

4) Ревизія пущъ, нпр. с. 102, 104, 114, 121 й ин.

5) Ibid. с. 104, 105, 109, 121 й ин.

6) Акти Лит. Мет. ч. 223, 235, 314. 7) Ibid. ч. 37, пор. 511.

8) Архивъ Юго-зап. Рос. IV. I с. 44—9.

digitized by ukrbiblioteka.org

бильська, овруцька й білгородська мали обовязок робити „єзи“ — перегороди для ловлення риби на Припети. Вся людність м. Чорнобиля обовязана була їздити на лови з замковим урядником „первою порошею“ (за першим снїгом) по одному дню три рази до року, і так само три рази по одному дню „на серен“ (на мерзлий сніг). Бобрів ловили старостині бобровники, а „земцп одно до другихъ повинни привожать бобровниковъ“ [1]). Хлїборобство тут і в серединї XVI в. не виходило за тісні круги місцевої потреби, і поруч нього мало важне значіннє пчільництво, зьвіринні й рибні лови. З продуктів хлїборобських давали найбільше овес і сїно: „нї сїна нї вівса не давати“ се звичайна формула звільнення з тяглих обовязків старих полїських грамот (кінця XV і початку XVI в. [2]). Те і друге призначало ся на удержаннє коней, яких по замках і дворах держали богато для цїлей военних і всяких иньших. Натомість пшениця й жито, що пізнїйше так усильно культивували ся на вивіз, не грають майже нїякої ролї. Серед натуральних обовязків рільва робота також не грає особливої ролї; иньші роботи й обовязки — кошеннє сїна, воженнє дерева, підводи, участь в ловах і гонах, сипаннє й направлюваннє ставів і т. и., в сумі мають більше значіннє нїж та рільна робота.

З певними змінами тіж прикмети господарства бачимо і в західнїх українських землях, поки їх не захопили впливи експорту, попиту на вивіз.

В волинських наданнях XV в. як атрибути володїння й уживання поруч із селами, ріллями й сїножатьми стрічаємо стави, дуброви, гаї, ловища зьвірині й пташині, боброві гнїзда й гони. Свитригайло нпр. надає маєтність в Луцькім повітї „со всими входы и приходы, с нивами, сеножатми, з дубровами, з ловы звериными и з пташими, ставы и з млыны, з мыты и всими пошлинами,“ або „съ селищи и зъ лѣсы и з дубровами и з бортными землями [3]) и с пасеками, и зъ нивами, и с сеножатми, и з реґами и с озеры и с потоки и ставы и ставищи и зъ ловы и ловищи“, або як в иньшій він дає маєтність в Володимирськім повітї „с поли, з рольями, з гаи, з дубровами, з лѣсы, с пасеками, и зъ бобры, з бобровыми гоны, изъ зеремяны“. [4]) Ті ж джерела доходів фіґурують і в продаж-

[1]) Архивъ Югозап. Рос. VII. I с. 589—90.

[2]) Ревізія пущъ нпр. с. 95, 217, 285.

[3]) „Зъ подлазными землями“, „зъ старыми знамены (боротними) и новыми“, як висловляють ся пізнїйші грамоти — Акты Литов. Метр. вид. Леонтовичом ч. 571, 573.

[4]) Archiwum Sanguszków I ч. 31, 41, 49, пор. також ч. 35, 36, 38, 48, 50. Акты Лит. Метрики 68, 299, 503 й ин

них контрактах.[1]) Дани від селян згадують ся грошеві, медові, куничні, боброві[2]).

Ревізія волинських замків 1545 р. показує нам останки старого господарства, ще не знищеного фільварковим господарством, не зведеного до одностайної панщини на двірськім лану[3]).

До замку й „ключа“ луцького належало ще тринадцять сіл[4]), з показним числом дворищ 124. З них чинші й дани йшли з восьми сіл, иньші обовязані були до самих натуральних робіт. Приходило з тих сіл дани медової 97 відер — се головна позиція; грошима 31 копа, 15 колод вівса, 13 колод жита, 47 возів сїна, і дрібнїйші натуралії: кури, яйця, колачі пшеничні, житні бохони, прядиво, „лисиця шерстю и тридцять білок.“ Рільну роботу згадано лише при кількох селах, і то досить невелику. Селяне з Радомишля оруть в господарськім дворі оден день на весну, два „на паренину“, день ралять, день жнуть овес, а два днї жито; селяне з Підгаєць три днї орють толокою, три днї жнуть жито й молотять; селяне з Колчина три днї жнуть, четвертий косять, толокою, на двірській страві. Опри те одначе вони несуть ріжні спеціальні роботи, а иньші села тільки й мають такі спеціальні обовязки. Так селяне з Радомишля мали висилати що тижня двох сторожів на замок — „ходити й кликати“. Підгайчане мають „гумно й иньші потреби дворныи оплетати“, або як докладнїйше пояснює пізнїйша ревізія: „гумно городять кругом, на животину — на овцы, на телята и на свыни шопы з лозы роблять и крыють“[5]). Колчане „на дворі королївським в гридніх печи чорныи роблять и светлицы осыпають и мажуть“, крім того при переїздї татарських послів мають давати на їх удержанне („подниманье“) грошима три до шість кіп.

Подібне в иньших селах. Селяне з Чернеч-городка, Колка, Рудників і Козлиничь від Вешнього Юрия до Ілиї (20/VII) возять дерево — з двох дворищ по возу кождого тижня; від Ілиї до Покрови ходять косити сїно, від Покрови до св. Дмитра (26/X) знову возять дерево; крім того „будують хороми з теслями замковими,“ а с. Козлиничі обовязані годувати у себе фільваркову худобу від св. Дмитра аж до весни. (Давнїйше годували худобу в селї Колові,

---

[1]) Напр. тамже с. 69.

[2]) Нпр. Arch. Sang. III ч. 98, 99; Акты Лит. Метр. с. 19, 639, 681.

[3]) Źródła dz. VI с. 76—8, пор. Архивъ VII. I с. 177 і далї, ревізія 1552 (богато з сїл тодї вже не було при замку).

[4]) В друкованім текстї помилка: trydcat; тому що села перечнслені поіменно, се легко справити.

[5]) Архивъ VII. I с. 179.

digitized by ukrbiblioteka.org

пізнїйше відданім кн. Острозькому: „бидло рогатоє малоє и великоє все там кормлевано, вся волость ключевая [1]) там село кошивали на быдло королевскоє [2]). Селяне з Забироля їздять з підводами, куди скажуть, мостять „лавки“ на Стиру, гатять прутєм став против своїх осад. Село Гнидава теж ходить з підводами, звозить жито й сїно, скільки можуть накосити дванадцять косарів, оплїтає огороди й стайнї в дворі й має „на рік зварити дванадцять пив з замкових солодів“ — отже служба пиварська [3]). Село Рудники не служать ніяких служб, лише дають зелїзо з своїх руд — шини до гармат і до зводного мосту, їх „выходит болшей ста, а часто по триста до року“, далї — дванадцять „гребель“, сокір скільки буде треба, зелїза „светильныи“, й ин., а до двору два зелїза плужві, два „малї руські сошники“, вісїм серпів, чотири коси, по два заступи й молотки, два „зелїза сьвітильні.“ Село Свож має постачати до двору угля „скільки буде потрібно“. Селяне з Голешова окрім двох двїв жнива мають возити муку, що дїставав за „помірне“ місцевий млин; мають гатити місцевийстав і ловити в нїм рибу з половини на замок під час „нересту“ — коли риба ікрить ся, під весну. Осібна осада замкових риболовів окрім того сидїла ще під самим Луцьком. В Чернечгородській волости і коло с. Колка були боброві „жеремяна“ (гнїзда), яких доглядали давнїше осібні бобровничі, а в Чернечгородській околицї крім того і „добрыи ловы лосинныи, в которыхъ поведаютъ по тридцати, по пятидесяти лосей в стадѣ ходетъ“ [4]). Лови зьвірині й боброві гони були також в околицї с. Сильна, але воно вже пішло в приватні руки [5]). Пішли в панські руки й ріжні ловецькі та конюські осади й служби, не потрібні вже зі знесеннєм резіденції. Люде села Волковиї „за кн. Свитригайла службу служивали — козами волки ловливали“ (себто приманювали на козу вовків і так ловили), и листъ кн. Свитригайловъ на то у себе маютъ“; потім були вони переведені на службу путну і вкінцї віддані були одному „земенину

---

[1]) Ключництва луцького.

[2]) Архивъ VII. I с. 183.

[3]) Пізнїйша ревізія (1552 р.) описує то трохи инакше: вони мають завезти солод (свій?) куди їм скажуть, також хмель і дрова з (?) двору і потім привезти пиво до двора, а пивовара посилають з двора — Архивъ Югозап. Р. VII. I с. 177 (виданнє досить непоправне, з пізньої копії, й на докладність не можна спустити ся). З иньших сїл згадують ся тут іще иньші обовязки, незвістні з ревізії 1545 р.: дають до двору дійницї, горнцї, колють і возять лїд до двірських пивниць, і т. и. (с. 178—9).

[4]) Źródła VI с. 78.

[5]) Архивъ VII. I с. 183.

волынскому“ [1]). Так само „дворище конюшское подъ ключомъ Луцкимъ“, так само „люди Радоховчане“, що перед тим стерегли стада „и иную службу конюшскую служивали,“ і т. и. [2])

Фільварків, чи „дворців“, як їх називали тут, в середині XVI в. при Луцьку було два — оден замковий, другий ключа луцького. Але господарство вело ся невеличке, і то в части власними робітниками (невільною челядию); по словам урядників, тутешньої „пашні“ не ставало навіть на удержанне („живность“) їх самих і робітників. [3]) За давнійших часів, коли села замкові не були ще пороздавані ріжним панам, господарство вело ся більше: ревізори з 1552 р. вичисляють 12 сіл луцького ключа, з котрих „виходило на двір гнидавський вісїмдесять плугів“ [4]). Се були спогади й пережитки давнійших часів, коли сї двори служили для удержання княжої резіденції й його двора — за часів Любарта, Витовта, Свитригайла. Дальше „виживлення“ сього двора і заспокоєння його потреб, розуміє ся, господарство не йшло й тоді.

В ріжних наданнях з поч. XVI в. знаходимо відокремлені більше або меньше докладні взірці старого господарства з иньших місць Волини. В однім надаєть ся село Мельницької волости (Луцького п.), з чотирма дворищами, з яких приходило чотири відра меду, нічого більше, як казав принаймнї його новий державець. [5]) В другім — село з Турийської волости (Володим. пов.), мабуть також з чотирма дворищами; з них приходило чотири колоди овса, стільки ж бочок пива, а за вепра або яловицю (стацію) 20 гр.; люде на роботу ходили до турийського двора; між приналежностями села окрім земель пашних і сіножатних, ставів і гонів, бортів і ловів фіґурує ще „соколе гнїздо“; між доходами — з корочом 40 гр. річно [6]). Кн. Козека випросивши собі давнїйше кілька дворищ в Володим. пов., допросив до них ще й два дворища бобровників [7]) і т. и.

З села Полюбич Берестейського пов., наданого в поч. XVI в., здавна йшло дванадцять куниць і стільки ж відер меду (очевидно по числу дворищ чи господарств), а люде ходили „з серпом і з косою“ на господарську службу. [8]) Иньше село мало обовязок пасти „животину“ з господарського двірця Києвця, але що „паробцы невольникы“ з того двірця робили їм збитки, крадучи худобу і тим

[1]) Акты Лит. Метр. ч. 579.
[2]) Ib. ч. 579, 703.
[3]) Źródła VI c. 47, пор. Архивъ VII. I c. 171—2.
[4]) Архивъ VII. I c. 183.
[5]) Акты Лит. Метр. ч. 708.
[6]) Ibid. ч. 474. [7]) Ib. ч. 608. [8]) Ibid. ч. 655.

digitized by ukrbiblioteka.org

вводячи їх в шкоду, то в. князь звільнив селян від того обовязку і вложив його на тих паробків. [1])

Кн. Кобринський Федор дає в 1487 р. церкві десятину з доходів свого двора — „со озимого и со всего, отъ жита и отъ ярины“, з виїмком овса, відро з медової дани, і частину з грошевого доходу; крім того два поля, сїножат на 12 стогів і „остров“ — дубовий лїс[2]).

Як пізнїйші пережитки старого господарства можна вказати деякі подробиції в господарстві Поворської маєтности Сангушків. [3]) Селяне дають медову дань, припадає її по відру з господарства більше меньше, і дрібні грошеві оплати (м. и. иисче), також кури, гуси, дві яловиції з села; дань свою мають відвезти, де їм скажуть, і дати „за данью возъ направлений“, очевидно для сього відвозу (пережитки старого повозу). Замість оранки дають по копі вівса, жита й гречки, але жнуть і возять збіже й косять два тижні на двірських сїножатях на переміну що два роки; мають будувати і городити двір і всякі забудовання, гатити гати й „робити млынов“; на приїзд пана мають возити дерево до двору; в „обрубі“ того села мають іти в оступ зьвіря ловити, а також і до бобрових гонів іти, коли їм скажуть; коли б знайшло ся соколине гнїздо, мають всїх соколів з нього віддати до двору; як би знайшли гнїздо яструбів або рябців, то до двора мають дати по одному птаху з гнїзда; „от лукна бобровчного водлугъ давного обычаю“ мають дати по грошу.

Теж саме в Галичині. В продажних контрактах XIV і поч. XV в. фіґурують стави, борти й пасїки, рибні лови й зьвірині уходи. Брати Шульжичі продають в 1366 р. своє „дїдицтво“ „со всѣмъ того села, и сычемъ, и с колодяземъ, и съ лѣсомъ и зъ бортами и свепеты и сь сѣножатью“ і з правом ловити рибу сїтею на ставі. [4]) Бояриня Хонька продає перемиським крилошанам Калеників монастир в 1378 р. з землею, сїножатями, гаями, дубровами, ріками й болотами, з бортями, млином, „и сычемъ, и с колодеземъ и с ловищи и со всѣми ужитки.“ [5]) В північнім поясї, між Бугом і Сяном, що продовжує волинське Полїсє на захід, ловецтво й бортництво держало ся навіть до другої половини XVI в. Невважаючи на велике знищеннє лїсів, тут ще стояли стїнами великі лїси, де в масах водив ся зьвір і стояли бортні уходи. „Лїси великі в тім старостві Велзькім, пишуть люстратори 1564 р., [6]) особливо за селом Любичею

[1]) Акты Лит. Мет. ч. 167. [2]) Ibid. ч. 49.
[3]) Інвентар з 1572 р. в Памятниках Київ. Ком. т. III.
[4]) Akty gr. i ziem. VIII ч. 5.
[5]) Ibid. II ч. 9 = Палеограф. снимки ч. 25.
[6]) Жерела III с. 180—1.

між старооством Любачівським і Замхівським і за рікою Ратою, к границї староства Яворівського й Городецького, також і по иньших місцях". Між доходами староства вони виписують: „зьвір в лїсах, на котрого люде повинні йти, а сїти є з чого робити, бо прядива сїють досить". Так само в тій сусїдній державі Замхівській: „лїсів дуже богато, почавши від Замха вони тягнуть ся до Верх-Раханя на кілька миль, а в другий бік від Лукової аж до Щебрешина або Туробина на кілька миль, і в иньшу сторону — між староством Любачівським і між маєтністю Рамшівського та староством Лежайським є досить лїсів і дубрів". „Там в тих лїсах великі ловища, і двори побудовані в лїсах, де мешкають зимою й лїтом ловцї; з того може бути великий дохід, бо зьвіря густо,[1]) лїси великі, але урядники казали, що п. староста каже тільки на свою потребу бити зьвіря, а не на продажу."[2]) В старостві Лежайськім „зьвір ріжний по великих пущах — для нього заховують ся певні місця, де нїкому не вільно ставати, і доми там побудовані — там мешкають слуги, і коли п. староста або його ловцї заїдуть з сїтями на лови, під час ловів там мешкають"[3]).

Участь селян в ловах ще тодї, в 1560-х рр. місцями держала ся як обовязок. Бачили ми вже таку згадку при старостві Белзькім, широко росповсюднений він також в сусїднїм старостві Любачівськім[4]) і в иньших тутешнїх королївських. Нпр. в с. Кошинї, в Холмській королївщинї селяне „не обовязані до нїякої роботи, тільки на оступ, на зьвіра з сїтями"; в Чернявцї, в Городельськім: „повинні йти на оступ, як потрібно[5]). Згадують ся і ще більш архаїчні обовязки; в с. Царинї (стар. Любомльське) сидїли сокольники за привилеєм кор. Казимира[6]). В Сїльцї (стар. Бельзке) бортники що року мали дати шість яструбів, але що вже їх не можна було в серединї XVI в. дістати, то відкупали грошима (12 гр. за кождого)[7]). В Батятичах, в стар. Камінецькім, селяне бортники були обовязані дати дванадцять соколів. Деякі громади ще тодї давали дань куницями, а як не могли дати в натурі („шерстю"), то відкупали тридцятьма грошима; так громада Смолин (в Любачівській корол.) має дати що два роки 13 кун, громада Люблинець 31, Коровиця що року 7[8]). Кун давали тут подекуди також бортники з окрема, а в Ле-

---

1) Zwierz gęsthy. 2) Жерела II с. 221—2. 3) Ibid. II с. 203.

4) Жерела III с. 256—7, 261, 265, 269, 271. 5) Ibid с. 60, 82.

6) Архивъ Югозап. Рос. VII. II с. 357. 7) Жерела III с. 158.

8) Жерела III с. 261, 271, 294, в інвентарі 1537 р. згадує ся ще: з Радружа 1 куниця, з Руської Кобильницї 2, з Грушова 4, з Олешич 1 і Уласова 1, всїх 36 куниць річно.

digitized by ukrbiblioteka.org

жайськім було „кунне і соколове“, як грошевий викуп колишнього давання кун і соколів [1]).

Се характеристичне, що пережитки таких даней куницями, соколами та обовязків ловецьких держать ся в звязи з бортництвом — також останком давнїх форм господарства, хоч і далеко більше живучим. Бортництво в сїм північнім поясї ще мало зовсїм поважне значїнне в серединї XVI в. Нпр. в згаданій громадї Батятич бачимо близько сїмдесять медових данників; крім них сидїло 36 загородників, які також давали медову дань, так що з цїлого села приходило 45 корців меду, вартости 364 зол.! І се не виїмкове явище. Бортництво управляють на великі розміри в волости Замхівській, де кілька сїл складають ся з бортників майже поголовно („кмети майже всї бортники“), і медова дань становить дуже важну катеґорію в доходї волости. Вона дає більше як четверту частину всїх доходів [2]) — і то при істнованню двох фільварків й иньших джерел доходу. Такіж села, де люде в великім числї, або й поголовно займають ся бортництвом, стрічаємо також в королївщинї Любачівській, Сокальській, Белзькій. В Сокальській люстрація згадує два села, що сидїли ще в 1560-х рр. „бортницьким звичаєм“, на дворищах, давали медову дань, крім того овес, курей і по 1 гр. „головного“ [3]).

Живо заховують старі практики деякі з сїл любачівських. Особливо архаїчний вигляд має село Люблинець: люде сидять на неміряних дворищах, податки не зведені до одної загальної норми — з кождого дворища дають инакше; в уживанню села було богато лук, дубров, борів; панщину відкупили т. зв. чиншом новим, далеко вищим від чиншу старого: старого чиншу приходило з 22 дворищ 11 зол., того нового 57 [4]). Основу старого оподаткования становила дань медова — її вартість обчислювано при люстрації на 88; потім — овес, пересїчно по колодї з дворища (вартости 26½ зол.); далї кури, яйця, хлїби печені, з деяких дворищ хмель, конопляне прядиво, і цїлою громадою давали згаданих 15½ куниць [5]). Селяне мали обовязок ходити

[1]) Жерела II с. 179 і далї, III с. 261.

[2]) Загальний дохід волости ревізори рахують на 1387 зол., в тім дань медова обрахована без малого на 380 зол.

[3]) Жерела т. III с. 231, друге село — с. 229 — уже меньше задержало архаїчних прикмет.

[4]) Сього нового чиншу ще не було при кінцї 1530 рр., як бачу з рахунків староства 1537 р. Мабуть питаннє про панщину виникло й тут в серединї столїтя, підчас загальної панщинної горячки, і люде відкупили ся від неї тим „новим чиншом“.

[5]) Давнїйше, як показують інвентарі, куниць давали деякі дворища з-окрема, не цїла громада разом.

зимою всї на остуи, „коли їм скажуть"; покосити луки ва девяти урочищах „старим звичаєм", згромадити сїно й звезти, куди їм скажуть, і з кождого дворища привезти річно три бруси дерева [1]). Багато з старих порядків задержало ся теж в згаданій уже громадї Батячичах, в Камінецькій королївщинї. Переважна частина селян сеї великої громади (числом 69) зіставали ся „по старому звичаю" при медовій дани; тим часом як иньші селяне були переведені ва грошевий чинш, вони давали тільки мід по пів мірки, отже зістали ся медовими данниками в старім стилю; давали крім того лико на сїти (на зьвіря), льну по горсти (правдоподібно память бобрових гонів), згаданих соколів, і деякі припаси до столу (кури й яйця) [2]). Панщину відкупали лише декотрі; иньші, очевидно, робили її в натурі. Як взірець натуральних обовязків давнїйшого типа (задержаного тут завдяки орґанїзації волоського права), наведу ще село Башню з Любачівщини, що з того погляду живо пригадує нам припетське Полїсє початків XVI в.: селяне мають робити з лану дванадцять днїв на фільварку, покосити й звезти сїно з місцевої луки, направляти греблї й упусти на ставах та приходити коли треба „на ґвалт", далї — возити дерево на будову млина, вивезти шість брусів на рік, стерегти лїсів і дванадцять днїв з кождого господарства (kasdi s chleba) повинні ходити „на оступ або на ловленнє зьвіра" [3]).

В слабших і більш спорадичних формах такі останки давнїйшого господарства стрічають ся й далї на полуднє, але під час люстрацій, в 1560-х рр. вони держать ся тільки як слабкі пережитки. С. Карачинів під Львовом сиділо за привилеєм з 1470 р., з обовязком давати чиншу 2 гривни, давати четвертину (колоди?) меду, стерегти королївські лїси й ловища й сочити зьвіря. Але в серединї XVI в. ті давнї лїси були вже зовсїм винищені, тільки медова дань давала ся в натурі, і королївські комісарі перевели місцевих селян на звичайну панщинну норму [4]). Слуги чи мани з Ясниша й Лозини мали обовязок, окрім военної служби, їздити з старостою на лови, але виломлювали ся з тих обовязків, змагаючи до того, аби перейти в катеґорію привілеґіованої шляхти [5]). В Галицькій королївщинї, на Підгірю ловецькі обовязки мали ще вповнї реальне значіннє: селяне в Калуській волости обовязані ходити на лови; [6]) серед податків селянських стрічають ся тут і куницї [7]). На Днїстрових допливах, особливо на Липі, ще в 1580-х рр. ловили бобрів [8]). Лисиця, як рід по-

[1]) Жерела III с. 260—1. [2]) Ibid. c. 320.
[3]) Жерела III с. 256—7. [4]) Жерела VII с. 9.
[5]) Жерела III с. 376—7. [6]) Жерела I с. 95.
[7]) Ibid. c. 19—22, 92. [8]) Ib. c. 69.

digitized by ukrbiblioteka.org

датку стрічаеть ся в ріжних місцях — попи дають по лисиці з церкви, корчмарі з корчми; селяне прихожі, поки не осядуть на постійно, дають по лисиці, і т. и.[1])

Як дань збіжева й тут фіґуруе овес, як на Полїсю і в землях білорусько-литовських. Як ми знаемо, до реформи 1435 р. — до заведення польського права в Галичині всї села, і королївські й панські, мали давати королеви овес з кождого оселого лану[2]). До нас заховав ся рахунок збору вівсяної дани з Перемишльської землї судї перемишльського Костка з Ягайлових часів[3]), що дае поняте про величезні розміри сеї дани. а до певної міри й про тодїшнїй стан залюднення й управи землї. „Што еси, милостивый королю, казалъ пописати овес вшитокъ. што есми выбрали на землянохъ, и мы то учинили твою казнь, пописали есмо вшитко, штожь есмы выбрали ис Перемышльскоѣ волости, изъ Ярославльскоѣ волости, опроче пана Тернавскаго людей, исъ Ланъцюскои волости — ис тѣхъ трий волостий взяли есмы вовса 15 сотъ колодъ вовса и шистьдесять колодъ вовса“; з Ряшівської волости мало окрім того прийти 250 колод, „опроче волянъ, што на воли сѣдятъ“, так що з панських сїл цїлої Перемишльської землї мало, з тими виїмками, прийти 1810 колод вівса. Збирано їх, як поясняе Костко так: „што у рускомъ правѣ сѣдять кмети у зѣмьскомъ, ис тѣхъ брали есмы ис подимъя по колодѣ вовса, а (с) слугъ не брали есмы: не дадуть земяне и(с) слугъ брати; а што у нѣмецкихъ правѣхъ сѣдять на ланохъ — хотя бы трие человѣци сѣдили на лану а любо 4, одну колоду дають ись лану“[4]). З цїлої Галичини, з земель королївських і панських мусимо рахувати 5 до 6 разів більше над зібране, отже яких 10 тисяч колод, то значить 40 тис. кірців, і ся величезна маса вівса призначала ся на удержанне коней — передовсїм королївського двора (Костко в тім листї згадуе про сподїванний приїзд короля, що велїв йому з огляду

---

[1]) Див. показчик до Жерел в т. III, слова: лисиця, лисичне. Матеріали ч. 64.

[2]) de avena que post contribucionem podymne dictam sive fumalem coleccionem una cum duobus grossis de quolibet manso possesso — див. в т. V с. 84. Длуґош каже про дві міри вівса і дві міри жита з кождого лану, але ся згадка про жито не потверджуеть ся иньшими джерелами.

[3]) Виданий в Древностях-Трудах археоґрафічної ком. Моск. археольоґ. тов. т. I; видавець кладе на часи Ягайла або його сина, але про часи Володислава Ягайловича мови бути не може, бо тодї вівсяна дань була вже знесена.

[4]) Отже й тут хибно каже Длуґош (як вище), що з лану брали по дві міри вівса.

на се також „сѣна насѣчи досыть"), далї його служби, кінного війська, а також на иньші потреби, які побачимо трохи низше — але не на продаж.

Ту ж вівсяну дань бачимо старою традиційною данею селян по королївщинах, в інвентарях і ревізіях, починаючи з кінцем XV в. (коли маємо найдавнїйші такі джерела) і гень пізнїйше в XVI віцї. Не жито і пшениця, пізнїйше експортове збіже, а овес характеризує собою стару практику селянського оподаткування в королївщинах, а по всякій правдоподібности подібно було і в маєтностях приватних. Ще в 1560-х рр. вівсяна дань по королївщинах рішучо переважає над житнею або пшеничною, зістаючи ся майже загальною, тим часом як дань пшеницею або житом стрічаєть ся лише місцями.[1])

В полудневім поясї України, за лінїєю лїсів, була значно розвинена годівля худоби. Розумієть ся, в більших або меньших розмірах вона мала місце скрізь — на се нпр. вказує старий податок „воловщини", під ріжними назвами („поволовщина", „болкуновщина") розширений по цїлій майже Українї — звістний в Київщинї, на Волини і в Галичинї полудневій XV—XVI в.[2]). Але на Волини і в Київщинї ми знаємо її як невеликий грошевий податок від кождої штуки вола чи корови, в полудневій же Галичинї й на сусїднім Подїлю[3]) поволовщина була инакша: давали що сїм або що пять, а навіть і що три роки одного вола з кождого господарства, так що тим часом як в лїсовім поясї яловиця або кабан фіґурує дуже часто тільки в видї стацїї, по штуцї від цїлого села, — в полудневім поясї поволовщина разом із двадцятиною від овець і свиней становить одну з важнїйших позицій в панській господарцї, і часом така дань від худоби перевисшала всї иньші доходи з села (як на Подїлю[4]).

Спеціальним же типом скотарського господарства була осада волоського права, що входить в велику моду в Галичинї в XV в. і має

---

[1]) Див. звістки про оподаткованнє в моїх розвідках про королївщини в серединї XVI в. в Жерелах т. I, II, III і VII й самі люстрацїї, а також в т. V сеї Історії с. 192.

[2]) Див. сю поволовщину в Актах Литов.-Рус. Госуд. ч. 5 (теж в Актах Литов. Метр. ч. 4), грамота 1428 р. — села надані луцькій латинській катедрі увільняють ся від податків з виїмком exactionem generalem wołowsczizna dictam (Витовтова грамота з увільненнєм від поволовщини тамже ч. 2 безперечно належить часам пізнїйшим), Акты Зап. Рос. I ч. 201, Акты Литов. Метрики ч. 719 (Мозирський пов.), київська опись 1470-х рр. — болкуновщина (про неї див. в т. V с. 121—2).

[3]) На захід вона сягає по дрогобицьку королївщину — Жерела I с. 210—1.

[4]) Див. подільські люстрації 1564 р. в Архиві Югозап. Рос. VII. II.

digitized by ukrbiblioteka.org

чималий вплив на розвій скотарства взагалі. Історію сеї орґанїзації й її перенесення до нас ми вже знаємо[1]). Її головним тереном було карпатське Підгіре і гірські краї, нездатні до хліборобської культури, а богаті гарними випасами для худоби, для овець спеціально. Але в запалї до сього типа господарства дідичі й державці ширять його і далї на північ, навіть в лісових краях Белзької й Холмської землї, закладаючи нові або переводячи на се право давнїйші осади. Час найбільшого чисельного розвою сих осад припадає на середину XVI в., безпосередно перед розвоєм збіжевої продукції. Ще в третій четвертинї XVI в. закладають ся великі ґрупи осад волоського права на карпатськім Підгірю, в порічях горішнього Сяна і Стрвяжа, не захоплених фільварковим господарством. Але з останньою чвертию XVI в., коли інтереси продукції збіжа рішучо виступають на перший плян, підпадає перестрою. слабне й занпкає волоський устрій та його господарство — бо воно стояло в рішучій суперечности з інтересами фільваркового господарства й продукції збіжа на експорт.

З становища сеї антітези старого господарства до нового, яку ми тут слїдимо, господарство волоського права має свій інтерес. Правда, воно в порівнанню з тими типами старого господарства, які ми слїдили до тепер, се „волоське" господарство було новиною, в головнім не старшою від XV в., тим часом як ті, до тепер слїджені нами пережитки характеризують господарство XIV віку і давнїйших. Але се скотарське господарство волоського права, чи властиво — мода на нього дуже інтересна як симптом тодїшньої економіки, як ілюстрація сих відносин, коли ще збіже не мало попиту поза „вижевленнем"— поза задоволеннем потреби самих продуцентів і невеликого попиту місцевої нерільничої людности.

Підставою господарства в волоських осадах мала служити годівля овець. Головним податком була „дань від ліку" — двадцятина від овець, і ріжні иньші продукти годівлї овець: сири, ткани з овечої вовни, попруги й коци або гунї. Рільне господарство мало вести ся в границях самого лише виживлення, в малих розмірах. Хоч осадники діставали не меньші ґрунти від селян німецького чи руського права (давнїйше по лану, в серединї XVI в. по $^2/_3$, по $^3/_4$ лану), але приймало ся, що їх рільне господарство мало бути не таке як у тих: запримітивши, що селяне деяких волоських осад в Белзькій королївщинї мають богато поля, королївські комісарі завели у них панщину, бо селяне волоського права мають мати поля лише по троху, а коли управляють рілю в таких розмірах, як иньші, то мають нести й та-

[1]) Див. т. V с. 373 і далї.

куж панщину [1]). Селяне ж волоського права в принціпі мали бути свобідні від панщини, від роботи на ріллї: ще в половині XVI в. селяне з волоських сіл Сяніччини протестували против заходів старостинського уряду коло заведення панщини, вказуючи на те, що „Волохи“ скрізь свобідні від панщини, тільки дають певні данини [2]). В дійсности місцями, в давнїйших осадах були вже заведені тоді невеликі роботи при фільварках, не кажучи про толоки на князя; ще частїйше практикували ся спеціальні натуральні обовязки — нпр. довіз дерева з підгірських лїсів. Годівля овець взагалї в них вироджує ся з часом: в серединї XVI в., як бачимо з люстрацій, в волоських осадах більше значіннє мала годівля свиней, а овець часом припадає не більше як 1—2 на господарство; в оподаткованню новозакладаних сіл більше значіннє має грошевий чинш [3]). Все се вже симптоми упадка, виродження сього типу. Але все таки заложеннє в XV—XVI вв. кілька сот сіл (бо в серединї XVI в. загальне число сіл волоського права в Галичинї з Холмською й Белзькою землею мабуть було не меньше 400 [4]), тим часом як загальне число сіл рахують на несповна півчетвертої тисячі) на принціпі мінїмального рільного господарства, повного виключення данин збіжем і рільничої панщинної роботи, не тільки на Підгірю, де вони домінували, а і в дальших околицях — дуже інтересне як симптоматичне явище. Воно дає як найсильнїйший контраст нагінці за панщиною, запалу до фільваркового господарства, що розвивають ся в другій половинї XVI в.

Про розвій двірського рільного господарства, властиво — запотрібовання рук для нього, дають можність судити факти з історії панщини [5]). З них бачимо, що розвій сей ішов дуже нерівно. В близшім сусїдстві торговельних доріг і сплавних рік — Бугу й Сяну, двірське господарство розвиває ся скорше, далї від них і від більших огнищ міщанського житя — повільнїйше. В сусїдстві більших фільварків уже в другій половинї XV в. заводить ся тижнева панщина: селяне з Лодини в 1460 р. скаржать ся, що державець підносить їм роботи над

[1]) Матеріали ч. 95. [2]) Ibid ч. 96.

[3]) Див. огляд господарства й оподаткования волоських осад Перемищини й Сяніччини в моїх розвідках в II і III томах Жерел.

[4]) В XV в. Линниченко начислив їх звиш пятдесят, але се число далеко низше дїйсного — див. вище в т. V с. 375. В серединї XVI в. на волоськім праві сидїла цїла величезна Самбірщина, більше ста сїл (рахуючи разом з Озиминьською волостию). В Сяніцькій королївщинї знаєма їх коло пятдесять, в Перемиській чотирнадцять (Жерела т. I—II). З приватних маєтностей напр. в землях Кмитів було 35 осад волоського права (Stadnicki O wsiach с. 5—7. Яблоновский с. 127).

[5]) Зібрані в т. V с. 176 і далї.

digitized by ukrbiblioteka.org

„здавна прийняту й практиковану“ однодневну панщину в тиждні. Шляхта холмська й підляшська тодіж добиваєть ся законодатного уставлення однодневної панщини як minimum-а, аби істнованнє занадто різких контрастів не підривало їм господарства. не зваблялo селян до утеч, і вкінці переводить ся звістна ухвала в сім напрямі для цілої держави. Але там де не було більших фільварків, або було до них рук подостатком, ще в середині XVI в., як ми бачили, дідичі й державці задоволяють ся кількома днями рільної роботи до року. Загалом же взявши розвій панщини іде з заходу на схід, від польських провінцій, скорше захоплених розвоєм двірського фільваркового господарства, від сплавних доріг, від рухливійших центрів і околиць далї в глибину української території на схід — північний і полудневий.

Не припадком отже прокидають ся найбільш сильні й ранні скарги селян на шрубованнє панщини до розмірів щоденних робот, так що селяне, як кажуть, „ніколи не мають відпочинку“, в найбільше західнїй з українських королївщин — Сяніцькій, положеній на досить оживленім торговельнім шляху до Угорщини, над сплавною рікою. Перегляд рахунків кількох королївщин, які маю в своїм розпорядженню з першої половини XVI в. (не видані), і порівняннє їх відкриють нам значіннє сих обставин.

От справозданнє з адміністрації Сяніцької королївщини з р. 1524-5. З нього бачимо, що в королївщинї було три фільварки, четвертий війтівський, що належав до тоїж держави. Зібрано було пшеницї в них разом 850 кіп, з того наложено 29 стогів; з них продано $17^1/_2$, на засів обернено 7, решта лишила ся. Жита сїяли мало, лише в двох фільварках, всього 140 кіп, з того 1 стіг продано, решту посїяно. Ячменя зібрано 300 кіп, 10 стогів, з того продано 5, посїяно 4, оден пішов на годівлю свиней. Овса зібрано 56 стогів (коло 1200 кіп), з того продано лише 2 стоги, решта пішла на свої потреби; годували ним волів — на се ужито 5 стогів, і на свиней 2 стоги. З 10 стогів сїна продано 3, решту стравлено. Збіже, що приходило з млинів, все продавано; сюди ж ішло дещо збіжа з фільварків — робили солод і крупи та продавали. В сумі продажа збіжа з фільварків дала 132 гривен, з млину 257 гр., і се становило разом більше як третину доходів з королївщини (й війтівства разом) — вона несла 1356 гривен. В тім чинші і стациї селянські (плачені також грошима) дали 402 гривни. З натуралїй мала значіннє дань вівсяна і свиняча десятина. Овса приходило дуже поважна скількість: 307 колоди (близько 1200 кірців), але вся вона ішла на коней; як поясняє справозданнє всього прийшло вівса 475 колод (крім данного ще 167 колод намолочено з фільварків); з того адміністраційний

персональ на своїх коней стравив 234 колоди, коні старости 62 колоди, „татарські коні“ (близше про них не пояснено), що простояли в королївщині пять місяців, 79 колод; на робленнє солоду пішло 50 колод. Пшениця данна приходила тільки з двох сїл і обернена була на засів. З дани свинячої прийшло 96 штук, з них 70 дано на потребу замку й фільварків; так само поїли кізлят, що прийшли з дани.

В порівняннюю з иньшими королївщинами тут продукти рільного господарства ідуть на торг в дуже значній мірі. Та, як бачимо, справозданнє показує нам зрештою не тільки се, а і те яким цілям служило тодїшнє фільваркове господарство, і як використовували ся доходи з сїл. Для порівняння візьмемо тепер справоздання з адмінїстрації дальше на північний схід, в лїсовім уже поясї положеної Любачївської королївщини. Маю їх з рр. 153$^5/_6$ і 153$^6/_7$ і з них бачимо:

Чинші давали коло 160 зол. Меду приходило з королївських і панських сїл 17$^1/_2$ колод, і сей мед пішов на продаж, дав одного року 280 [1]), другого 308 гр. Куниць прийшло 36, продавано по 12 гр.; бобрів зловлено 5 і продано по 2 зол. Данного вівса прийшло 100—103 колоди. В 1536 р. сей данний овес в части ужито на солод, на замкову потребу, по части обернено на солод для робітників, що робили коло гатей і будинків, і так спожито його. Другого року ,,овес за наказом кор. величества заховано на його приїзд в границї Руси.“ Овець і кіз з пяти волоських сїл прийшло 119 штук, з них 30 штук спожили робітники, що робили коло замку в Городку і ставу в Лелехівцї, а 83 штук овець і 10 кіз продано, що разом з иньшими датками волоських сїл дало 49 гр. Другого року прийшло 105 штук, з них 12 шт. стравили грабарі, що копали стави, 14 здохло, а 72 продано.

Збіже, яке приходило з млинів, коли вони, не були видержавлені арендою, продавало ся; в 153$^6/_7$ р. з пяти млинів продано було збіжа за 149 зол.

Фільварок був лише оден. Доходи фільваркового господарства представляють ся так: продано 2 пари волів і 32 свинї, за 56 зол., солоду за 38 зол., сїна 5 стогів за 12 зол., 8 колод пшеницї, три проса, по дві коноплї, маку і цибулї, колоду гороху, три колоди муки, всього дало се коло 45 зол., а цїлий дохід з фільварка 165 зол. На другий рік дохід фільварка був ще меньший — тільки 118 зол.,

[1]) Продано колоду по 16 гр., півмірок по 2 гр., куник по пів гроша; на другий рік цїна була трохи вища — колоду продавано по 17 зол. 19 гр.

digitized by ukrbiblioteka.org

решта продуктів ішла на виживленнє. Купували запаси з фільварку, скільки подані звістки, по части люде місцеві — міщане, рудники, корчмарі й селяне, але свиней купують уже згінники з Перемишля, мак олїйники з Молодова, цибулю й коноплю продають в 1537 р. на ярмарку в Ярославі. Цілий дохід королївщини виносив коло 1000 зол., а видатки 350 до 400.

Справоздання з дрогобицької королївщини (маю їх з р. 1524 і 1537) дадуть нам понятє про господарство иньшого типа — підгірське, випасове.

На загальну суму доходів королївщини (коло 1200 гривен) тут більшу половину (понад 600 гривен) давав чинш з ґрунтів, разом із стацією, плаченою також грошима. Далї поважну рубрику й тут давала продажа муки й солоду з млинів (коло 190 грив. в р. 1524), окрім того продавано збіже стогами з фільварка (за 71 гр.), а також чималий дохід давав винайм сїножатей і продажа сїна (перше 28, друге 120 грив.), що поясняєть ся годівлею худоби на великий розмір, а також значним рухом — приїздили сюди люде по сіль і на ярмарки. Про годівлю овець дають понятє цифри „вкупу в лїси", то значить оплат за право пасти в королївських лісах. Ми бачимо тут таких селян (в тім і панів), що мають від 200 до 300 овець — є таких пятьох, від 100 до 200 тринадцять, решта (вісїм) має від 70 до 100 овець (оплати дуже ріжнородні: грошима, вівцями, сирами, попругами). Меньші, але численнїйші стада свиней: всього в 1524 р. пасли ся стада свиней 281 осіб, найчастїйше 16 до 20 штук (брали двадцятину — одну свиню від кільканадцяти і двадцяти однаково, тому не вигідно було посилати меньші табуни); кільканадцять пасло по 40 і тільки оден 60 штук. Переважна частина зібраних за сей впуск свиней продано (коло 250 шт.), а і з великого стада свиней власного хову (domesticae educacionis), що випасало ся тут, продано також близько 120 штук, що дало разом поважну суму 192 грив. (Купували переважно місцеві люде, що очевидно займали ся гуртовою продажею свиней, деякі по 30—50 шт., і тільки одну партию в 30 штук купив львівський згінник). З иньших доходів дали ще поважну суму соляні черіни, винаймані солеварникам (102 гр.) і продажа галуну з місцевих копалень (27 грив.). Одинокий місцевий ставок продано за 50 грив., за те єз на р. Тисьмениці дав тільки всього 54 гроші.

Взірець господарства з східно-полудневої части Галичини дадуть нам рахунки рогатинської королївщини. В 1539 р. в двох місцевих фільварках, як довідуємо ся, зібрано було жита $32^1/_2$ стоги (720 кіп), з попереднього року лишило ся $39^1/_2$, намолочено з 18 стогів 28 колод, 54 стогів лишило ся немолоченого. На засїв ужито 10

колод, на виживленнє фільваркової челяди пійшло 3 колоди, на робітників і челядь замкову 15. Пшениції зібрано $41^1/_2$ стоги (958 кіп), з попереднього лишило ся $43^1/_2$ стоги, змолочено $19^1/_2$ стогів, з того вийшло $24^1/_2$ колоди, а 10 колод прийшло з даней. З того висїяно 11 колод, 24 колоди пійшло на „солоди пшеничні й звичайні, для робітників і челяди і на виживленнє". Ячменя лишило ся з попереднього 6 стогів, уродило ся 3, змолочено 1 стог — вийшло з нього півтори колоди, що пішло на висїв, з виїмком одного пів кірця, що пішов на квашеннє капусти (caulis fermentandis). Вівса родило ся 14 стогів (730 кіп), з попереднього року $8^1/_2$, намолочено з півтретя стога 6 колод, а з дани прийшло $55^1/_2$ колод; висїяно 23, на солод і до їди, мішаючи з пшеницею, пішло 6 колод, на удержаннє старостиних коней 32 колоди, фільварковому дробу (домашнїй птиці) $^1/_4$ кол., і т. д.

Отже з фільварку на продажу безпосередно не йшло нїчого; продавали тільки солод і пшеничну муку, разом з тим, що приходило з млинів; житня йшла на виживленнє челяди. Збіже фільваркове молотили, скільки треба було на висїв і на поживу; решта лишала ся в стогах на пізнїйше — на випадок неврожаю. З справоздання 1544 р. бачимо, що з попереднього року не лишило ся жита зовсїм нїчого; нового зібрано було 9 стогів, і з них на дальший рік лишило ся два. З огляду на неврожай попереднього року було роздано жито на людей, і вернули його $2^1/_2$ колоди, а $1^1/_2$ роздано на ново. 51 мац (понад 3 колоди) вислано до Камінця за королївським розпорядженнєм (крім жита, що гороху й пшона, коло 3 колод). Вівса з попереднього року не лишило ся також нїчого, з урожаю ($35^1/_2$ стогів) лишило ся на дальший рік тільки два, все иньше, разом з вівсом данним (64 колоди) пішло на виживленнє коней старостинських і приїзжих (60 колод) і на иньший ужиток: на солод (10 колод), на годівлю собак, свиней, дробу (2 колоди). Пшениції з попереднього року лишило ся два стоги, і вони зістали ся стояти на дальше; нового врожаю зібрано 908 кіп — 35 стогів, і з того лишило ся 16. На пожитки пішло 8 колод пшениції — „мішаючи з житом і ячменем, для робітників і челяди", а на солоди пшеничні й звичайні 15 колод. Про ячмінь того року довідуємо ся, що його стравили на годованнє свиней „кормлених на згін" (ad comeatum pobulatis) півтретьої колоди; „на солоди звичайні, мішаючи з пшеницею й вівсом, для робітників і челяди", пішло $1^3/_4$, „на муку для робітників і челяди, мішаючи з пшеницею і вівсяною" — 2 колоди, так що того року, може з огляду на неврожай иньшого збіжа пішло сього лихшого збіжа 10 колод.

digitized by ukrbiblioteka.org

Грошевий дохід давали млини (354 зол. в 1539 р.) чинші з міста і сіл (140 зол.), не кажучи за деякі дрібнійші доходи — з бровару, з випасів, за які платили соляники, що йшли по сіль „з Литви“, з продажи сїножатей „поза домашньою потребою“. Хлїбна данина майже не мала грошевої вартости — як ми бачили, вона прилучала ся до фільваркового врожаю, і лише в незначній части йшла в продажу в видї солоду або муки.

З предложеного матеріалу можна виробити поняте про сїльське господарство тих переходових віків і його еволюцію. Головні прикмети господарства XV віка виступають в тих звістках і пережитках лїсового пояса вповні виразисто, а при консервативности його вони характеризують також і господарство XIV віка й попереднїх.

Хлїборобство служить майже виключно потребам власного удержання, прожитку, поживи, котрої служить підставою. Попит на предмети рільного господарства слабкий, і рільне господарство ведеть ся не для торгу. З появою великих (водних) млинів ще найбільше продають півфабрикати: муку і особливо солод, корчмарам і пекарам, головно в сусїдстві більших місточок і міст. В більших господарствах дуже показне місце займає овес, але він культивуєть ся й збираєть ся данею на потребу господарську і военну, на удержанне великих стаєнь володарів, князїв, державцїв; військо в тім часї, як знаємо, було майже виключно кінне.

Поруч хлїборобства важне значінне мають иньші галузи господарства, що експльоатують фавну, зьвірячий сьвіт, іще не винищений і богатий. Лови в густих, непротереблених лїсах північного лїсового пояса України служать не тільки на потїху великих панів, а дають і визначну користь, постачаючи мясо й шкіри, як в давнїйших віках. Тому лови все служать предметом охорони, порученої спеціальним слугам (осочникам) і ведуть ся систематично й на великі розміри, спеціальними ловцями, за помочию обовязаних до того селян.

Торг виробленими шкірами лосиними, лисичими і вовчими ще в XVI в. становив одну з рубрик львівської торговлї [1]). А що до мяса, то можна пригадати такі факти як Ягайло перед кампанїєю 1410 р. в околицях Лежайска бє по кущах кабанів і лосів і набивши мяса 50 бочок, посилає його Вислою, як запас на війну, а в біловежській пущі ще за Жиґимонта Авґуста облавою били зьвіра в великих масах і мясо солене, в бочках відсилали до королївського двору [2]).

[1]) Пор. у Лозїньского Kupiectwo с. 438—9.
[2]) Витяг у Д.-Запольского с. 322.

Займають ся ловецтвом і дрібні господарі, селяне, ловлячи зьвіра чи то на продажу чи на податок (куниці, лисиці, заяці, білки, бобри й ин., як дани). Ловля (гоненнє) бобрів ведеть ся і дрібними промисловцями на свою користь, і служить галузею великого господарства, великокняжого і панського. Урочища з бобровими гнїздами (зеремяны) служать дуже важним атрибутом великої власности. Їх стережуть і ловлять спеціальні слуги (бобровники), що обовязані мати до того спеціальні приряди: „псы и сѣти свои ховати повинни ку ловенью бобровъ“ [1]) (псами виганяли бобрів і заганяли в сїти), а в певних „полосах“ полов бобрів було прероґативою великого князя, або його державця, а людність була обовязана до участи в тих „гонах“, як і в зьвірних ловах. Оскільки мали вони реальну вартість буде видно нпр. з того, що в 1-ій пол. XVI в. бобра продавали за 2 зол., а вола можна було купити за 4 зол., колоду (4 кірції) жита за 49 гр. [2]). Натомість лови пташині, в XV в. ще досить розвинені, безперечно, більше робили ся для потїхи, як для якоїсь реальної користи.

Рибу по ріках ловили люде, за певною оплатою чи з певної части, і панські осібні „риболови“; так само експльоатували ся на власну потребу поменьші стави. Робленнє й експльоатація ставів, що вже в XIV в. виступають як одна з визначнїйших приналежностей господарства, в XV і XVI вв. під впливом експорту виростає на дуже важну галузь великого господарства і в XVI—XVII вв. дає великі користи й доходи. Такеж значіннє має риболовство па рибнїйших ріках за помочию загород, чи єзів. Вище подані були звістки про те, в яких великих розмірах вів ся полов риби на Припети і на її доплививах.

Пчільництво бортне й пасїчне управляєть ся широко селянами, а великим господарством — в королївщинах і господарських маєтностях в. кн. Литовського — експльоатуєть ся більше посередно: через медову дань, побирану з „бортників“. Дань ся має важне значіннє: на мід все єсть покуп — для місцевих корчом і для вивозу, але поруч медової данини власне пчільне господарство по державах і великих маєтностях має хиба другорядне значіннє.

Скотарство мало також чимале значіннє, особливо в полудневім, степовім поясї (хоч і по лїсах і пущах також випасали худобу), а в XV і першій пол. XVI в., як ми бачили, спеціально ширить ся осадами волоського права. Випас овець і свиней в деяких місце-

[1]) Ревизія кобринской економіи с. 47.
[2]) Рахунки Любачівської королївщини 1535 р.

digitized by ukrbiblioteka.org

востях, як мали ми нагоду бачити, підіймаєть ся до значіння першорядної галузи господарства, а торг волами вже в XV в. стає, як буде показано, дуже важною катеґорією торговлї в західній Українї.

В сумі в сїм старім господарстві експльоатація фавни, зьвірячого сьвіту має чи не більше значінне як рільництво, особливо в українських землях східнїх і північних. Такий характер тутешнього господарства і велике значіннє в нїм ловецтва й випасового господарства досить сильно зазначив ся в кодифікації права в. кн. Литовського — Першім Статутї, й він дуже добре може служити для характеристики господарських відносин українського Полїся, на яке розтягало ся його право.

Переглядаючи його роздїли, присьвячені маєтковим правам (розд. VIII—X), бачимо виразно, яке важне значіннє в тодїшнїм господарстві мали ріжні роди ловецтва, рибальство, пчільництво, випаси. Постанови про се займають дуже сильно законодавцїв і становлять переважну частину постанов про землеволодїннє й господарство, рішучо домінуючи над постановами про володїннє землями орними, про господарство рільне. Ми знаходимо тут докладно розроблені й дуже сильні постанови на охорону згаданих промислів взагалї, а спеціально сервітутів — ужиткования чужої землї, що було часто звязане з тими промислами й приводило до ріжних комплїкацій.

Хто-б половив „кґвалтом“ чиїсь лови, платить за се власнику ловів 12 руб. кари, або 20 кіп грошей[1]), а на в. князя осібно кару по таксї, а такса ся така: за зубра 12 рублїв, за лося 6, за медведя, оленя, лань 3 р., за рись, дикого кабана або свиню 1, за серну 30 гр. Для порівняння скажу, що 12 руб. кари платило ся за голову убитого простого чоловіка вищих катеґорій—ремісника, путного чоловіка; тим часом як за тяглого чоловіка платило ся 10 руб., за бортника 8, за невільника 5 руб. кари і 1 рубель „навязки“ — плати господареви. Коли б стрільця зловлено на горячім учинку в чужім лїсї — „над зьвірем убитим“, то уряд має засудити його на смерть як злодїя; але за своїм зьвіром можна бігти на чужий ґрунт, або застріливши зьвіра на своїй землї, можна „за своїм застрілом“ іти на чужу землю[2]). Хто б порубав кому „принади пташі“, зрубав „перевіс“ або викрав „шост“ — дручок, на якім ті перевіси держали ся, платить також 12 руб. кари, і друге стільки на в. князя. Хто-б попсував принаду „злодїйським способом“, — помастив дегтем, або

---

[1]) В рублю раховало ся сто грошей; гріш литовський був трохи дорогший від польського.

[2]) Розд. IX арт. 1.

чосником, так що птиця не йшла-б на нього, або вкрав „шатер", — по доведенню платить 3 р. кари [1]). Хто-б знищив або попсував кому соколине або лебедине гнїздо, викрав молодих соколят або лебедят, або умисно зловив сокола коло його гнїзда, платить також 12 руб. [2]). Таж сама кара за знищеннє бобрових гнїзд, тільки охорона їх ще більше скомплїкована: коли чиїсь боброві гони йдуть на сусїдні ґрунта, власник тих ґрунтів не має права анї орати землї, анї косити сїна, анї теребити лози поблизу бобрового гнїзда (земемяни), „так далеко як можна докинути палицею від того земемяни", аби не виполошити бобра, инакше платить кару 12 руб. Навіть як би бобр вийшов з старого гнїзда і зробив собі нове гнїздо серед поля, або серед сїножати, то властитель і тут має облишити ґрунт в сусїдстві того нового гнїзда, не орати, не косити й лози не рубати коло нього [3]).

В сих постановах, так далеко посунених в охоронї інтересів ловецтва, що жертвують їй і права власности й інтереси хлїборобства, маємо особливо живий відзив „старини". Але подібне, хоч і в лекших формах, знаходимо і в постановах про бортництво. Бортї також можна мати в чужих ґрунтах, і власник лїсу чи ґрунту не має ставити нїяких перешкод в їх уживанню — бортники можуть навіть уживати лїсу для своєї потреби, нпр. здерти собі лика на „лезиво", або лубя на „лазинь", тільки не можуть водити з собою до лїса псів, носити стрільбу, якою могли-б зробити шкоди зьвіру, анї вивозити дерева з лїсу. Хто схотів би „розроблювати" пущу, де стоять чужі бортї, має се робити без шкоди для тих бортів: оручи в сусїдстві чужих бортних дерев, но можна зближати ся до них „так як з борозди можна досягнуть до дерева осном", аби не ушкодити коріння, инакше треба платити, як би дерево усохло [4]). Так само охороняєть ся право ужиткования з сїножатей, озер і ставів у чужих лїсах і ґрунтах, тільки щоб не ловили й не полошили зьвіра й не нищили лїса над безпосередну свою потребу (хто має сїножати, може взяти дерева щоб поставити стог, або його огородити і т. и.) [5]). За виловленнє (зволоченьє) чужого озера, саджавки або става, знищеннє „єза", попсованнє млина, перекопаннє гати, спущеннє става уставлена висока кара „за ґвалт" 12 руб., окрім нагороди шкоди [6]). Вартість бортного дерева подано на копу грошей. З сею оцїнкою й високими карами за знищеннє або пограбленнє чужих „входів" цїкаво порівняти таксу вартости ріжного рода земель: служба людей

[1]) IX арт. 12 і 9. [2]) IX арт. 9. [3]) IX арт. 10.
[4]) IX арт. 3 і 4. [5]) IX. арт. 3. [6]) IX арт. 5 і 8.

digitized by ukrbiblioteka.org

цінить ся па 10 кіп гр., земля пуста (пустовская) на 5 кіп, рілї кавалок де можна зібрати бочку збіжа, коли вона погноєна — 30 гр., негноєна 25 гр., сїножать па віз сїна — 15 гр.; „бори й лїси, які-б годили ся на рілю й сїножати, відповідно до того рахувати, а пущі мають рахувати ся відповідно до вартости й доходу з тої землї" [1]). Земля вартує остільки, оскільки може нести дохід, і за пять бортних сосен має платити ся стільки, скільки вартує цїла „пустовщина" на якій, по теперішньому, могло б осїсти ся цїле село.

Двірське господарство, ведене в розмірах невеликих — мало що над те, скільки треба було для удержання свого двора, в XIV—XV в. вело ся в значній, а навіть можна сказати — переважній мірі руками самих двірських сил — невільної челяди та закріпощених робітників. Ще на початках XVI в. ми в землях в. кн. Литовського бачимо досить сильні останки сеї невільної господарки [2]). Селянство властиве, не невільне, тодї ще досить виразно відграничене від верств невільницьких і до рільної роботи притягало ся досить в малій мірі — переважно в видї кількох день роботи, або кількох толок (робіт на двірськім хлїбі). Рішучо переважало данне оподаткованнє свобідного селянства, а серед натуральних обовязків рільна робота займала підрядне значіннє супроти иньшої працї — як робота городова й мостова, будова дворів, млинів, ставів, участь в рибних і зьвіриних ловах (ходити на оступ), бобрових гонах, і т. и. Тільки з розвоєм двірського господарства з одного боку, а з другого — з занпканнєм кардинальної ріжницї між давнїм свобідним селянством і тою невільною челядю, що головно несла давнїйше двірські роботи [3]) (в тім спеціально рільну роботу) зростає рільна панщина селянська, так що вже в серединї XV в. селяне подекуди робили постійно оден день на тиждень.

З українських територій кольонїзаційні, економічні й полїтичні обставини прияли розвоєви хлїборобства взагалї, а спеціально — рільного двірського господарства в Українї західній, особливо в Галичинї. В порівняню з східньою Україною вона жила житєм спокійнїйшим, безпечнїйшим, без таких частих і різких пертурбацій, тому вже в XII—XIII вв. була густїйше залюднепа, лїпше загосподарена в порівняню з нею. Сильні пертурбації, які прийшло ся східній Українї пережити від середини XIII в., ще більше зробили між ними ріжницю, а правдоподібно — погнали сюди на захід і певну частину

[1]) IX арт. 20.
[2]) Див. в т. V с. 109 і далї.
[3]) Див. в т. V l. c.

східно-української людности. В порівняню ж з північним, поліським поясом, що також служив резервоаром для української кольонїзації, західня Україна мала більші шанси для розвою хлїборобства завдяки здатнїйшому, урожайнїйшому ґрунту, більшій густотї залюднення і більшому зближенню до західнїх, культурних країв. До сих обставин, викликаних старими умовами українського житя, прилучили ся й нові. Окупація Галичини Польщею ввела чималу масу польського й всякого иньшого чужостороннього елементу, який тільки в дуже малій части приніс робочі руки до господарської роботи, а переважно складав ся з людей, що йшли правити й господарювати, живучи з чужої працї, отже збільшив число їдців-нахлїбників. Заснованнє числених привілеґіованих громад німецького права й розвій німецької кольонїзації, протеґованої правительством, побільшив також число консументів для рільництва, давши в сумі продуцентів-рільників далеко меньше, ніж консументів (купцї, ремісники). В XVI в. наплив з Західньої Европи в міста й містечка жидівської людности збільшає їх число ще більше, тим часом як українська міська і маломістечкова людність, відсунена штучно від торговлї й ремесла, в переважній масї задержує рільничо-господарський характер. Новійші проби статистичних обчислень, далекі, що правда, від повної докладности, виводять, що ще в другій і третїй чверти XVI в. число ланів міщанських до ланів селянських стояло в пропорції майже як 1 : 8, при відносинах міської людности до сїльської майже як 1 : 3 [1]), і більша половина міщан без сумнїву жила головно з рільного господарства.

В нормальних обставинах, з густїйшим залюдненнєм і лїпшим загосподареннєм краю, торговля і промисел повинні були-б розвивати ся все більше, торгово-промисловий характер міст мав би рости, а їх хлїборобська закраска — заникати. З тим мала б збільшати ся ріжниця між господарством міським і сїльським, а міське житє мусїло-б давати все більший попит продукції сїльській, рільничій спеціально і служити стимулом її дальшого розвою. Та так не стало ся. Торговля й промисел, замість розвивати ся, починають упадати, уже з 2-ої пол. XVI в. Міське житє падає, міська людність біднїє і підупадає. Натомість запотрібованнє в продуктах сїльського господарства Західньої й Полудневої Европи розтягає попит за ними, і спеціально за продуктами хлїборобства, на Европу Східню, в тім і на наші землї. Попит сей, далеко інтензивнїйший, ніж давнїйший, що звертав ся на

[1]) Jabłonowski, Ruś Czerwona с. 99, 117, 210. Він числить ланів селянських 23.905, а міських 2.800, при загальнім числї міської людности 125 тис., а сїльської 448 тис.

digitized by ukrbiblioteka.org

иньші продукти господарства, пришпорює від разу, в другій половині XVI в., хліборобську культуру наших земель, пускає ґальопом двірське рільне господарство і замість гармонійного розвою сїльського господарства й міського торгово-промислового житя, замість рівноваги продукції матеріалів і їх оброблення, приводить до одностороннього, форсовного, рабівничого використовування природних богацтв краю для вивозу.

Як то мусїло бути з самої природи річи, Захід звертав ся по продукти Східньої Европи в міру того як вичерпували ся серед давнїйшого й інтензивнїйшого людського житя його власні природні богацтва, і в тім порядку, як висихали джерела і запаси сих продуктів в його власних краях, звертав ся він по них до країв меньше виснаджених людським житєм, — з початку до близшого, потім до дальшого сусїдства. Відвічні лїси перші стратили свою дївочу неприступність, а їх фавна перша підпала знищенню під рукою чоловіка, і по сї річи передовсїм звернув ся західнїй купець до богатих, невичерпаних ще в своїй некультурности країв Східньої Европи. „Скора, віск і мід“ були тому перші продукти східно-европейського господарства, які знайшли попит на Заходї (на полуднї також, але що полудневий експорт в тих часах, які нас тепер займають, не грав ролї в господарстві наших країв, то ми лишаємо його на боцї). Вони пішли на експорт уже в часах передісторичних і служили предметом вивозу в часах староруських і пізнїйше. За тим пішло запотрібованнє з одного боку на сам лїс — на дерево й на лїсові півфабрикати, як попіл, смола, дьоготь і т. и., з другого боку — на домашню худобу й її продукти (шкіри, лій) та на рибу. Вивіз їх бачимо уже в значнім розвою в XV віцї. Найпізнїйше, бо доперва з самим кінцем XV в., звертаєть ся західня Европа по збіже. Сей попит доходить до наших земель, як я уже підносив — в другій половині, а переважно — в останнїй чверти XVI в. і робить тут рішучі переміни в економічнім житю і в системі господарства. Перше ніж перейти до нього, ми оглянемо експорт продуктів старого господарства — ловецтва, пчільництва, скотарства, лїсових продуктів, щоб порозуміти, як впливав на розвій нашого господарства той вивіз, і тодї перейдемо до торгу збіжем і тих перемін, які вніс він в те старе господарство.

Найстарший з порядку експорт — вивіз футер, має для господарства сих часів уже невелику вагу. Коли ще дань збирала ся з цїлих великих українських країв по „чорній кунї“ від диму, як оповідає лїтописець про деревлянську дань X в., було чим торгувати. Але вже в XI—XIII вв. українські князї й купцї, без сумнї-

ву, торгували більше північними шкірами як своїми, хоч куниць і бобрів, не кажучи про вовків і лисів, білок і зайців, було ще і в своїх лїсах по достатку. Вже тоді торг футрами був тільки в части свійський, а в части привозовий — відколи північні волости вийшли з безпосередньої залежности від українських князїв (то значить з кінцем XI віка). Одначе вивіз своїх футер мусів мати ще досить значні розміри, судячи з того значіння, яке ловецтво й боброві гони мають в XV і на початку XVI в.: ще ж на початку XVI в. куниць селяне дуже часто дають „шерстю", а боброві гони служать ще дуже реальною галузею господарства (виріжнити в західнїх звістках вивіз спеціально українських футер не можна, бо там в видї привозу de Russia або de Polonia сумарично трактуеть ся привіз і з українських і з північних земель). Але вже в середнїх десятолїтях XVI в. ловецтво стає архаїзмом — „зьвір виплошав" тоді вже навіть в найглухших кутах, як нпр. Ратенське староство [1]), й дани „шерстю" все частїйше заступають ся грошевим викупом, заховуючи тільки давні зьвірячі назви. Через Україну на Захід і на Полудне йдуть футра московського привозу і з другої половини XVI в. се вже товар par excellence „московський". Футра місцеві попри нього мають другорядне значіннє [2]).

Тривкійше держить ся торг продуктами пчільництва, воском спеціально. Понятє про те значіннє, яке мав він в східноевропейськім вивозї XIII—XIV вв., дають нам торговельні умови й устави Новгорода, Смоленська й Полоцька. Поруч футр в тім часї се в них найважнїйший предмет вивозу [3]). В звісній уже нам описи доріг і мит з Галичини й Волини до Прусії в другій половинї XIV в. [4]) футра (й шкіри) та віск також виступають як ті місцеві продукти, що йшли на експорт з Волини й Галичини. Тому що торг воском і ціна на нього богато залежали від його якости, себто чистоти, й довіря до неї, то його продажу й вивіз рано взято під громадську контролю, аби запобігти випускови воску занечищеного, часом навіть

---

[1]) Звістка з 1558 р. — у Любомірского Starostwo Ratеńskie с. 220.

[2]) Див. звістки про вивіз зі Львова місцевих шкір вовків і рисїв при кінцї XVI в. до Ґданська і Вроцлава у Лозіньского Patrycyat с. 49 (о скільки сї шкіри були дїйсно місцеві, се треба б ще близше зміркувати, бо міг і тут бути привоз волоський або турецький).

[3]) Див. в працях Никитского Экономич. бытъ Новгорода, Голубовского Исторія Смоленской земли, Данилевича Очеркъ исторіи Полоцкой земли. Порівняти Всеволодову грамоту (з 1135 р., але з слїдами пізнїйшої редакції), де йде мова про великі доходи з новгородської воскової важницї (в Хрестоматії В.-Буданова 2).

[4]) Див. вище с. 33—4.

digitized by ukrbiblioteka.org

підмішаного навмисно, для збільшення ваги — порівняти нпр. скарги ріжних купців на полоцький торг, що до воску домішують дерево, камінь, лій і т. и., і уставленнє кари на тих німецьких купців, що купили б і привезли нечистий віск [1]). Тому заводить ся громадська „воскобойня" cerepressorium, звісна нам у Львові від середини XV в., але заложена очевидно уже давнїйше. Віск, що йшов з Галичини, чи в натуральнім видї, чи вже стоплений в так звані „капи" (кап, pecies, велика штука, що важила близько 3 сотнарі), не міг іти не перейшовши через сю міську воскобійню (примус був тільки для її східно-полудневої части, з Поділєм — звісного нам району львівського примусу). На знак, що він перейшов сю контролю, віск дістав в ній витиск міської печатки, і вона служила ґарантією його чистоти й якости [2]). До контролї сеї привязувано велике значіннє: коли в 1600 р. зловлено одного Жида, фактора пана Гербурта, що хотів провезти віск контрабандою, сфальшувавши міський штемпель, і його протектор просив за ним, львівський маґістрат представив на то, як то важно не тільки для міста, але й для цїлої Корони, аби той товар виходив до чужих країв без домішок," і Гербурт відступив від свого прошення, годячи ся на те, аби Жида повісили, хоч би треба було поставити на нього нову шибеницю [3]).

Вивіз воска був так значний, що правительство литовсько-польське задумало взяти його в свої руки і на тім заробити. В 1496 р. король Ян-Ольбрахт уставляє воскову комору у Львові, де мали купувати віск від своїх купців і продуцентів „за справедливою цїною, без шкоди й проволоки", й продавати за границю [4]). За прикладом його пішов в. кн. Олександер, уставивши воскові комори в Луцьку, Володимирі, Берестю, Більську, Городнї й дальших містах, де осібні восковничі мали за скарбові гроші купувати віск „к потребѣ мынцы в. кн. Литовского" [5]). Хоч не заводило ся державної монополїї, і не весь віск ішов через руки правительственних аґентів, але все ж таки справоздання сих комор, які маємо з рр. 1507—8 дають нам

---

[1]) Bunge LEKU rkb. т. VI ч. 2926, Рус.-ливон. акты ч. 74.

[2]) Akta grodz. i ziem. VI ч. 46 (1462), пор. CV (с. 159); в друкованім текстї kupye треба kapye.

[3]) Виїмок у Лозїньского Patrycyat с. 48.

[4]) Akta gr. i ziem. IX ч. 106.

[5]) Відомости зібрані у Д.-Запольского Госуд. хозяйство с. 472 і далї. Не знаючи польського первовзора сих литовських розпорядджень, він одначе з великою трудністю доходить значіння й цїли сих комор (се трактованнє литовської державної господарки незалежно від польської, що дуже часто була її взірцем, взагалї становить одну з більших хиб сеї працї).

поняте про великі розміри торгу воском. Так з берестейської комори забераѥ Бонар, краківський купець і банкир, одного року понад 2600 каменїв воску, з луцької за два роки 4617 каменїв; сам управитель берестейської комори М. Єзофович вивіз за границю 811 каменїв; восковничим місцевим (луцьким, володимирським і берестейським) в. князь позволив вивезти за границю десять штук воску, то значить яких 5.000 каменїв [1]). Загального доходу берестейська воскова комора за два роки 1507—8 дала 1012 кіп грошей; коли М. Єзофович з воску вивезеного ним за границю заплатив по копі від 15 каменїв, то се може дати деяке поняте про розмір вивозу воску [2]).

На Львів в значних масах в XV—XVI в. ішов віск волоський, як то вже знаємо [3]), але також в великій скількости вивозив ся мед і віск місцевий та подільський. Торг ними ще при кінцї XVI і в першій половинї XVII в. становив одну з поважних позицій місцевого обороту. Так оден з краківських купцїв Гельгорн р. 1580 забирає воску ві Львові партиями за 1000 золотих і вище; другий неґоціант вивозить 1594 р. сто бочок меду. В 1634 р. оден з львівських неґоціантів законтрактовує від Калїновских в сумі 29 тис. зол. ріжні продукти з їх уманських маєтностей, в тім і мед солодкий (неварений), що має бути відставлений його підданими до Львова на час ярославського ярмарку [4]); а три роки пізнїйше італїянський неґоціант Ативанті робить контракт з львівським купцем на звиш 3500 каменїв воску за цїну 68 тис. золотих [5]).

Ішли сї продукти головно в міста середно-европейські, а посередниками служили Люблин, Краків, Ярослав. Так в рахунках луцької воскової комори самі рахунки привязують ся до люблинських ярмарків [6]). М. Красностав дістав право складу для меду сирового — „товарів, що з Волини й Поділя везуть на Люблин і Казимир“ [7]).

Експорт худоби в наших джерелах стає замітним від другої чверти XV в., але тодї він уже значно розвинений, так що зачати ся його розвій мусїв уже ранїйше. Головним ринком його був Шлезк уже

---

[1]) Що важила така „штука воска“ показує документ у Бершадского I ч. 121: купець везе вісїм штук воску, що важать 470 каменїв.

[2]) Акты Южной и Зап. Рос. II ч. 92 і 94, Бершадскій I ч. 58, III ч. 65. [3]) Див. вище с. 61—2.

[4]) Acta Consularia львівські кн. 42 с. 199.

[5]) Звістки у Лозїньского Patrycyat с. 48.

[6]) Акты Ю. и З. Р. II ч. 92.

[7]) Volum. legum III с. 14.

digitized by ukrbiblioteka.org

тоді й зістав ся ним аж до XVIII в. включно. Уже з 1426 р. маємо королївський привилей, виданий наслїдком скарг львівських міщан, що вони, йдучи з волами на вроцлавські ярмарки, терплять ріжні трудности й прикрости від шляхти й ріжного стану людей під покривкою шкод, які мовляв чинять їм ті гурти волів, особливо в Сендомирщині; король гостро, під високою карою забороняє чинити які небудь трудности купцям зі Львова й иньших галицьких міст [1]. Дорога ся в тих часах була вже настільки прийнята, що кілька років пізнїйше король як привілеґію позволив краківським різникам, і то лише для своїх яток, гнати з Руси — з землї Сяніцької, Перемишльської й Ярославської, волів простою дорогою на Ряшів, Ропчиці й Коросно, але не на Сандомир, і сей привилей богато разів потім по прошенню тих різників потверджував ся [2].

Для XVI в. сьвідоцтво того значіння, яке мав експорт волів в торгу земель польської Корони з середньою Европою, через Шлезк, дають постанови польського правительства про замкненнє сеї границї для свійських купцїв — в них експорт волів все виступає як оден з головнїйших або найголовнїйший предметів торгу [3]. Рахунки краківської митної комори дають нам близше понятє про се, вказуючи як головні предмети експорту волів і шкіри (в дальшій уже лїнії віск, мід, рибу) [4].

---

[1] Akta gr. i ziem. V ч. 41.

[2] Kodeks m. Krakowa I ч. 128, пор. 151, 200, 251.

[3] Див. вище про сї постанови с. 89—90.

[4] Виймаю цифри експорту з статї Ставіского, в III т. Encyklopedyi rolnictwa:

В р. 1510 вивезено через краківську комору волів 4.424, иньшої худоби 1.909, шкір 31.781, воску кам. 15.716, меду бочок 707, риби бочок 4.013½.

1523 року волів 3.850, коней 33, ин. худоби 857, шкір 7.578, меду бочок 168, риби 40½.

1533 року волів 30.118, коров 695, коней 630, шкір волових 66.707, иньших 22.466, смушків овеч. 1.000, тахрів 215, воску кам. 9.840, меду бочок 650, червцю кам. 153, риби львів. боч. 6.141, люблинської і красноставської 4.774.

1535 р. волів 28.344, шкір волов. 33.365, иньших шкір 15.420, воску кам. 6.527, меду бочок 321½, риби львів. бочок 178, иньшої 1.762.

1536 р. волів 20.877, коров 1.932, шкір волов. 38.905, иньших 21.275, воску кам. 10.869, червцю кам. 170, риби львів. бочок 216, иньшої 2.362⅓.

1541 р. волів 16.573, коров 831, коней 525, шкір 70.528, воску кам. 8.996, червцю 170, риби 130½.

1542 р. волів 18.297, коров 1.265, коней 163, шкір волов. 46.888, иньш. 27.976, смушків 3.550, тахрів 212, червцю 20, риби львів. 129, иньшої 1.223.

Експортові дороги для волових гуртів в середині XVI в. були ще раз зреґульовані, наслїдком спорів, які йшли між гуртівниками й митними урядниками: „купцї з волами й иньшими товарами, їдучи з Руси, Поділя й Волощини, мали йти на Львів, Городок і Перемишль на Сендомир“, з Волини на Люблин і Радом, а не вільно з ворожих земель гнати на Волинь, і відти на Люблин [1]). Пізнїйше таке митне суперництво між Галичиною й Волинею стратило своє значіннє — з прилученнєм Волини 1569 р., і з Галицької та Подільської землї гурти йдуть також на ярмарки луцькі. Ярмарки львівські, луцькі, ярославські служили головними збірниками худоби, а більш рухливі дїдичі й згінники гнали гурти просто до Шлезка, що зістаєть ся головним торгом, бо головний експортовий торг Польщі в XVI—XVII в. — Ґданськ в торгу волами грає другорядну ролю [2]).

Головним тереном, з якого збирала ся худоба до експорту, була східно-полуднева Галичина — земля Галицька і в части Львівська, Поділє й полуднева Волинь. Пізнїйше, з розширеннєм панського господарства на Побоже й Поднїпровє, гурти волів починають іти і звідти. Значні транспорти волів скуповували ся місцевими неґоціантами і панами також з Волощини. Експортували головно волів, а поволовщина, давана селянами семого, шестого, пятого, а навіть третього року, як на Поділю, давала чи не головний їх контінґент. Як оден з старших контрактів, наведу умову воєводи Станислава з Ходча, старости галицького й теребовельського, з міщанином львівським Вільчком з 1473 р. Сторговано волів по 2 зол. за штуку, і воєвода за виплачені йому Вільчком 1400 золотих зобовязуєть ся за рік, на весну (на великодні сьвята) дати 700 волів, добре вигодованих, добре викормлених протягом цілої зими [3]). З поміж продуктів місцевого господарства се був тодї товар так поплатний і пошукуваний, а до того легкий до експорту, що в другій половинї XV і в першій половинї XVI в. при браку й неприступности гроша воли служили в Галичинї мов би суроґатом монети — наче в гомеровських часах, коли на воли рахували вартість річей, продавали і купували. Бачили ми вже в вище наведених прикладах, як шляхта складала ся в потребі на публичні цїли волами, як волами платили за протекцію, давали кубана й т. и. Так в 1463 р. подільська шляхта

[1]) Archiwum Sanguszków III ч. 426.

[2]) Одначе експорт сей викликав уже сеймову постанову 1565 р., щоб волів до Ґданська гнали сухими дорогами, а не транспортували водою (Volum. legum. II с. 7). Одначе худобу мабуть більше експортували туди з північної Польщі.

[3]) Akta gr. i ziem. VI ч. 114.

digitized by ukrbiblioteka.org

ухвалила дати по волови від лану на викуп камінецького староства з рук Бучацких, і воно було дїйсно за ті воли викуплене; кілька літ пізнїйше таку ж складку зложила шляхта львівська на викуп львівського староства від Одровонжів [1]). Православні, добиваючи ся відновлення галицької катедри, обіцюють кор. Бонї двіста волів, а уневажненнє привілеґії латинського арцибіскупа на обсаду галицького намістництва коштувало їх 300 волів, розданих королеви, його жінцї й ріжним сенаторам [2]).

Рахунки з оплат побираних в Городку — однїй з стацій на тій воловій дорозї, за пашу в 1530-х рр., які маю в своїм розпорядженню [3]), дають нам докладне понятє про розміри експорту волів та торг ними. Так в сезон 1534 р., протягом червня [4]) перегнали Ю. Ґрац з Кракова 250 волів, Шілїнґ з Кракова 1200, Баран зі Львова 485, Лукаш зі Львова 70, Бабич зі Львова 600, Стецко Лазур 570, Стан. Ловіч зі Львова 450, Антоній мясник зі Львова 270, Ізраель Жид зі Львова 450, Лазар Жид з Туробина 340, Ян Квартник зі Львова 620, Огас Вірменин зі Львова 600, Гандель міщанин львівський 318, Осей Жид зі Львова 282, Еразм Станцлевич зі Львова 412, Васько Кибалка зі Львова 305, Як. Сливка зі Львова 35, Лаврентий зі Львова 60, Макар зі Львова 50, Станислав зі Львова 100, Михаляк зі Львова 200, Ян Сметанка з Позная 367, Абрам Жид зі Львова 211, Йосиф Миклашів зі Львова 200, Марко Жид зі Львова 451, Фицек міщанин львівський 70, шл. Ключовский 871, Ґрац зі Львова 400, Дітріх з Позная 100 і другий гурт 313, Ізраель Жид зі Львова 308, Гневячка з Розниції (Roznycza) 405, Міхель Жид з Острога 800.

В липню зачинають гнати волів на успенський ярмарок до Ярослава [5]), женуть: Яцко й Давидко міщане львівські 90, Міхель з Острога 616 і кілька день пізнїйше ще 837, Абрам Жид зі Львова 27, шл. Хшонстовский 219, Мисько пекар зі Львова 21, Давид Жид зі Львова молодих волів 67, Іванко зі Львова волів 700, Якуб син Міхеля з Острога молодих 340, старших 783, Абрам Пирог Жид з Острога 201, Кошин Жид зі Львова 210, Якуб Жид зі Львова 45, Филип Русин зі Львова 86, Ян Квартник Старший зі Львова 755, Квартник молодший 93, Станцлевич зі Львова 211, Ісачко Мосей зі Львова 710, Огас Вірменин зі Львова (не

[1]) Див. т. V с. 319—20. [2]) Див. т. V с. 438—9.

[3]) Справозданнє городецького староства за р. 1534/5 з варшавського архиву коронного скарбу.

[4]) Перша записка 1 червня, остання 28.

[5]) Перша записка під днем 9 липня.

написано, судячи з оплати 550), Мошко Жид з Острога 140, Олександро Жид звідтиж 160, Іван Русин зі Львова 56, Сенько швець з Матвієм зі Львова 740, Мосій зі Львова 400, Давид Жид з Олеська 85, Мик. Рогач зі Львова 140, Данило Жид звідтиж 187, Соломон і Юда звідтиж 217, Ісачко Угрин Жид 111, Абрам Турма Жид 54, Насам і Ісачко Жиди 520, Ізраель Жид — все зі Львова — 690, Арон Жид з Любомлї 148, Йосиф Воскобойникович зі Львова 732, Стецки Вірмени звідтиж 1084, Васько Кибалка звідтиж 210, Якуб Золотар з Камінця 727, Міхель з Острога 164, Мошко з Олеська 200 і другий Мошко Пейсаків звідтиж 200, Янкель з Острога 132, Давид Жид з Межибожа 230, Пейсах Бабійович звідтиж 211, Ізраель звідтиж 66 (всї три йдуть разом, одного дня), Абрам Жид 603, Шимон Жид 410, Якуб Жид 80, Манас Жид 60, Ісачко Жид 180 — всї пятеро з Буська, їдуть разом; Гандель міщ. львівський 246, Даніель і Борух Жиди зі Львова 600, Стан. Барбель звідтиж 87, Павло зі Щирця 254, Хотимский мясник з Камінця 130, Лехно Жид з Межибожа 90, Шльома Жид зі Львова 94, Мосей Жид звідтиж 154, Юда Жид з Острога 241, Абрам Жид звідтиж 209, Антоній мясник зі Львова 210, Носан Жид звідтиж 110, Бобрик з Камінця 150, Йосуа Жид з Острога 154, Васько Кибалка Русин зі Львова 50. Всього по сим запискам перейшло за місяць червень близько 12 тис. волів, а перед ярославським ярмарком, протягом місяця звиш 18 тис., разом 30 тис. волів.

З 1560-х рр. бачили ми записку люстраторів, що міщане самих привілеґіованих міст, передовсїм значить львівські гуртівники, перегнали протягом року через Перемишль більше як 20 тис. штук волів — не рахуючи того, що прогнала шляхта й міщане з иньших міст, а з середини XVII в. про ярославський ярмарок оповідають, що на нього приганяли по 40 тис. волів. [1])

В інтересах шляхецького торгу волами при замкненню границь, в 1565 р. повзяті були ріжні постанови. Для торгу волами взагалї в заміну права складів, які не могли бути приложені до сього товару, були уставлені пограничні ярмарки, де виключно мала вести ся продажа худоби за границю. Свійським купцям не вільно було гнати худобу в заграничні міста, відповідно до звістних нам постанов, чужоземським купцям не вільно було купувати худоби де инде, як тільки на тих пограничних ярмарках. Але шляхецький торг волами вийнято з тих усїх ограничень. Волів, хованих в шляхецьких

[1]) Див. вище с. 97.

digitized by ukrbiblioteka.org

домах, „або купних, але кормлених їх збіжем,“ а також зібраних з поволовщини, не тільки що могли гнати безмитно [1]), але для них не мали значіння ярмаркові й пограничні приписи: шляхта могла гнати своїх волів незалежно від ярмарків просто до заграничних міст, і заграничні купції могли купувати у неї худобу на місції, в кождім часї, та виганяти за границю [2]). І шляхта справдї широко корпстала з сього права, висилаючи великі гурти за границю, або запродуючи їх на місції заграничним неґоціантам. Так на початках XVII в. староста спятинський Петро Потоцкий робить контракти з ґданськими фірмами на великі партиї волів, по кілька тисяч часом; аґенти курфірста баварського закупають на місцї в Галицькій землї партиї волів на вивіз, і т. д. З Галицької землї шл. Сулятицкий женє на ярмарок луцький 3.000 волів, 600 яловиць, 6.000 овець і баранів [3]). З Поділя й Браславщини через Теребовлю протягом лїта й весни 1607 р. ідуть на ріжні торги близько 6.000 волів, майже виключно з селянської поволовщини: староста винницький і браславський Калиновский посилає 450 волів „власної поволовщини з сіл своїх власних“ на ярмарок до Камінки „або туди де міг продати, хоч би й за границю Польщі“ (се стереотипова формула, що повторяєть ся у всїх заявах, часто з додатком, що воли ті перезимували на панськім гумнї), і другий гурт з 220 голов до Ярослава; ніякий Вистемп сто до Пильзна, Белтковский сто сорок до Камінки, Ян Лянцкоронский 70 до Камінки, а 150 до Ярослава, Олександр Зборовский 130 до Камінки, староста товмацький Гербурт 362 на ярмарок до Яворова, Ян Ґарниш 110 до Ярослава, Ґродецкий тудиж 100, а 40 пізнїйше до Радимна, Януш Збаразкий 400, Олександр Конецпольский 200, староста хмельницький Струсь 232, Леонора Язловецка 900, Войцех Бучацкий 350 — все до Ярослава, Бартломей Мочульский 100 до Городка, Малинський 104, Хоецкий 40, Дембский 140, Хорушко-Шелеховский, подільський шляхтич 60, біскуп камінецький 85 — все тудиж, Р. Косїньский 142 до Радимна, і т. д. [4]). Експорт волів зістаєть ся на довго одною з найважнїйших галузей шляхецької господарки —

to największe misterstwo, kto do Brzegu z woły,
A do Gdańska wie drogę z żytem a popioły,

описує сучасну суспільність Кохановский.

---

[1]) Volum. legum II c. 6 (конст. 1560 р.).
[2]) Конст. 1565 р. — Volum. leg. I c. 49.
[3]) Łoziński Prawem i lewem c. 137.
[4]) Кн. теребовел. ґр. львів. кр. арх. 106 с. 1457—76.

Перше ніж перейдемо до тих роріоіу-в, мусимо сказати кілька слів іще про оден рід експорту місцевої фавни, а то соленої риби, що в XV, а особливо XVI і на початках XVII віка також має чимале значінне.

Правдоподібно, він стоїть в ґенетичнім звязку з стародавніми рибальськими промислами на устю Дунаю й чорноморськім побережу, звісними нам в широких розмірах в часах античних, а пізнїйше, протягом століть веденими також і руками галицьких промисловців: в XII в. літописець знає там „галицьких риболовів“, а в XIII в. припадком згадує „лодьи“, що йшли з чорноморського побережа з рибою й вином [1]). І пізнїйше, коли Подунавє опанувала волоська кольонїзація, довіз чорноморської й дунайської риби до Львова не перериваєть ся — закупають її й на місцї львівські купцї, їздячи по неї до Браїлова, Кілїї й иньших подунайських міст, довозять і купцї молдавські до Снятина, Камінця і до Львова, в великих розмірах. Торг сею дунайською рибою ведено на великі розміри — порівняти грамоту з 1441 р., де король звільняє до якогось часу львівських купців від плачення мит від усяких товарів, „а спеціально риби“ [2]). Але при тім галицькі, а спеціально львівські купцї — бо Львів став осередком сього торгу, — правдоподібно дуже рано на взір того чорноморського солива, по традиціям античної ταριχῆια і новійших візантийських та італїянських рецепт, зачали солити й експортувати рибу місцеву [3]). Розвій галицького соляного промислу в другій половинї XV в. піддержав сї проби, і львівська риба скоро знайшла добру сла-

[1]) Іпат. л. с. 341, 491.

[2]) et signanter piscium quorumcunque — Akta gr. i ziem. V ч. 85.

[3]) Лозїньский в своїх замітках про львівський рибний промисел (Patrycyat c. 45—6, і Leopolitana в Kwart. histor. 1890) розвивав гадку, що початок тому рибному промислу дав упадок чорноморських італїйських факторій: Львів мовляв „був головною стацією торгу рибою, що вели ґенуезькі кольонїї, н. пр. Тана, що розсилала по цїлій Европі кавяр і рибу з Азовського й Каспийського моря“, і по упадку ґенуезьких кольонїй купцї львівські старали ся заступити чорноморську рибу місцевою — „з того одинокого погляду упадок волоських кольонїй над Чорним морем мав свої добрі наслїдки, бо змусив львівське купецтво заступити риби азовські, каспийські й донські в значній мірі домашнїм продуктом, а тим заохотив до раціональнїйшої експльоатації місцевих ставів.“ В дійсности ми не маємо звісток про транспорт риби з італїйських кольонїй чорноморських, тим меньше — азовських і каспийських факторій суходолом на Львів. З другого боку галицька людність, як видно з сказаного в текстї, була від давнїх часів не тільки посередником, а й продуцентом тих чорноморських консервів взагалї від давна брала в тім промислї активну ролю.

digitized by ukrbiblioteka.org

ву й широкий попит: в XVI в. з львівською рибою ми стрічаємо ся і па волинських коморах, куди йшла вона до земель в. кн. Литовського, і в записках краківської комори, кудою йшла вона до Зах. Европи [1]; в великих масах забирали її й до королївського двору [2]). Контракти львівських купцїв на аренду ставів по високій цінї і в великім районї, за границями Львівської землї, які маємо з другої половини XV віка [3]), показують, що в тім часї експльоатація місцевих ставів на вивіз уже мала досить широкі розміри.

Головним центром сього промислу зіставав ся Львів. Львівські купцї державили стави в Галичинї, на Волини й на Поділю, иньші місцеві підприємцї також привозили рибу до Львова, тут її остаточно препарували і під міською охоронною маркою висилали зі Львова: віск, риба і перець се були продукти, що стояли під такою міською ґарантією, а репутація й чистота котрих так „важна була не тільки місту, а й цїлій Річипосполитій", як казали про віск. В контрактах на стави волинські стрічаємо часом умову, що половлена риба буде відставлена до Львова. В иньших звістках везуть до Львова солону рибу бочками з Луцька, з Межибожа [4]).

Солили рибу звичайно на місцї. З місцевої риби на посіл ішла щука й лин, иньша — особливо караси, йшла па власну потребу, так що „карасник" був синонїмом ставка, з якого не потягнеш ніяких доходів, окрім що до столу. Щука була цїннїйша, лин уважав ся рибою гіршою: „риба була зла, читаємо в однім процесї: богато лина, а ледво котра верства щуки" [5]), і в цїнї лин ішов майже о половину дешевше від щуки: „на перший спуст посолено було риби десять красноставських бочок, читаємо в люстрації, — пять бочок щуки, і продавано бочку по 8 зол., а других 5 бочок линів — продавано по 5 зол." [6]). Иньша риба йшла з Подунавя: осетрина (визина), „коропи дунайські", „оселедцї дунайські" [7]). Натомість дуже богатий рибний промисел дніпровський і припетський

---

[1]) Див. вище с. 69 і 173.

[2]) У Лозїньского Leopolitana с. 447 (звістки з першої половини XVII в., коли львівський торг уже підупав).

[3]) Див. витяги зібрані в статї Лозїньского Leopolitana. В 1475 р. оден купець арендує став в старостві Кремінецькім за 160 кіп лит. грошей. [4]) Ibid. с. 446—7.

[5]) Львівські Akta consularia кн. 30 с. 450 (1622).

[6]) Жерела III с. 91.

[7]) Витяги в Leopolitana с. 446—7 (зовсїм непотрібно замість „дунайських" видавець здогадуєть ся тут „донських"), також такса львівських товарів 1633 р. — Archiw. kom. prawn. V с. 573. гь

зіставав ся поза львівським торгом: як ми бачили, поза місцевим ужитком дніпровсько-припетський полов запровіантовував північні краї — білоруські й литовські, йшов і за границю, до земель коронних (риба пинська в таксї волинських комор 1568 р.) [1]), але мабуть в малій скількости, і в торговім обороті Львова ми з нею не стрічаємо ся. В краківських митних записках окрім риби львівської фіґурує ще тільки красноставська, і то в значних масах [2]).

В львівськім районі рибу постачали головно стави. При великім попиті й добрій цінї на рибу, а при невеликім, розмірно, накладї коштів на будову й удержаннє ставів, вони давали дуже показний дохід і тому в місцевостях богатих водою, відповідних терепом, стави служили дуже важною й старанно використовуваною галузею великого господарства, а заразом уважали ся наче б привілеґією його: стрічаємо випадки, де став роблять собі селяне, але в такім разї державець забирає його, звернувши кошти спорядження ставу: „люде збудували своїм коштом два ставки, читаємо при однім селї, — пан староста вже їх відібрав від них, позволивши їм оден раз спустити за той наклад, який вони вложили“ [3]). Щоб мати понятє про дохід, який несли стави, наведемо кілька позицій з люстрації королївщини 1564 р. Спуст ставу в Болшеві під Галичом давав 1000 золотих; спуст ставу на Вепрі під м. Тарногорою давав 900 золотих; два стави в старостві Городецькім — великий під Городком і другий в Лелехівцї раховано на спуст за 2400 зол., а третій став — в Черлянах за 1000 зол., так що разом з иньшими поменьшими ставами середній дохід з ставів на рік раховано близько на 1400 зол. В львівській королївщинї пересїчний дохід від ставів на рік раховано на 1156 зол., з більших ставів тут був оден в Щирцї, що давав при спустї чистих 600 зол., другий в Михончичах, продаваний за 800 зол.; в загальнім доходї королївщини близько $^2/_5$ ішло з ставів [4]). Иньші королївщини мали стави поменьші, запродавані на спуст за 100—200, за кількадесять, або й кільканадцять зол., відповідно до його великости, „зловности“ й легкости в полові. Добрий став був той, що мав постійний доплив води, а не замулював ся, не заростав, і легко спускав ся [5]).

[1]) Памятники кіев. ком. II² с. 559. [2]) Див. вище 173.

[3]) Архивъ Югозап. Рос. VII. 2 с. 257, пор. оповіданнє в Жерелах с. 278: селянин збудував став своїм коштом, але став іде на користь старости, а селянин той за се має дістати мірку в млинї.

[4]) Жерела I с. 74, III с. 381—2, 420.

[5]) А лихий описуєть ся н. пр. так: „ріки живої до нього майже нема, мілкий і зарослий, купець до нього ніякий не з'охотить ся“,

digitized by ukrbiblioteka.org

Процедура з тими ставами взагалї була дуже проста: на рiцї або потоках, де траплялa ся ложбина, ставили гать, яку підносили на кілька ліктів над рівнем води; зарибивши воду, два роки давали „віддиху", а на третїй[1]) „спускали" воду й виловлювали рибу протягом кількох тижнїв або й місяцїв, коли став був більший[2]); лїпшу рибу солили, гіршу продавали „на березї". „До спусту" вимовляв собі купець звичайно поміч в роботї й ріжні припаси — „сїна стогами, по умові, солонини, сиру й масла, кілька робітників, яким також часом з замку платять" [3]). Обовязок робити при гатях, сходити ся на „гвалт" — ратувати, аби не зірвало став, і т. и. зачисляв ся звичайно до обовязків селян.

Навіть в порівнянню з господарством иньших провінцій Польщі, технїка, яка держала ся на Руси уважала ся занадто примітивною. „У коханих Руснаків[4]) як став аби як насиплять, аби як упусти пороблять, так і спускають його аби як", пише польський господар з другої половини XVI в.[5]). „Трапить ся став спущений, або новозаложений: вирвуть ся стави над ним, що були вже готові до спусту, то хоч і той, до якого спаде вода, мусить зірвати ся, але все таки з тих горішнїх ставів богато зістанеть ся в нїм риби. Лишить ся він потім з готовими рибами, отже як достоїть до спусту, дасть велику користь. Спускаючи стави, перекопують його: велике щасте, коли риби не вийдуть з водою: посадять хлопця з прутом над прорвою, аби махав — думають, що того махання буде риба бояти ся, а то треба знати, що як риба піде в течію, то щоб і хлоп вскочив, то її не затримає. І потім нарікає той купець, що купив став: упустив рибу"... „А що у них так дорого купують стави, тому не треба дивувати ся, бо продадуть і найменьшу рибку, яку у нас хлоп задурно візьме при спусті. Бо там на Руси коли вони мають спусти, припадають великі пости, і на ті пости потрібують не мало риби,

тому спусту не запродують, а рибу „продають на березї" — Жерела III с. 112.

1) В люстраціях звичайно читаємо, що став спускають на четвертий рік, але дохід пересїчний рахуєть ся на три роки, так що тут, очевидно, четвертий рік виходить з порахованнем обох спустів, попереднього й нового.

2) Н. пр. в контрактї, наведенім у Лозїньского (Leopolitana), купець вимовляє собі право ловити рибу з спущеного ставу від Успенія до Різдва. 3) Жерела III с. 380—1.

4) Розуміють ся не Русини по національности, тільки пани з українських земель.

5) Strumieński O sprawie, sypaniu, wymierzaniu i rybieniu stawów, 1573, — нове вид. с. 39 (Bibliot. pisarzów polskich).

а по друге — щуки вони солять у бочки й дорого продають. І все таки не оден попечеть ся на аренді тих руських ставів[1]), хоч ту мають велику вигоду, що закуповуючи став, вимовить собі той купець кількадесять кірців „леґумін", стількиж вівса, сіна, солоду, молочних продуктів, волів, кабанів і т. и.; нім почне спускати став, збудуй йому на перед коло ставу хату — на що-б у нас в Польщі або в Шлезку не пристали б панове піяким чином. Ліпше[2]), як хто сам став заплодить: знає, що до нього всадив, і мало що помилить ся в рахунках — аби того не дістав при спусті. І то теж, що поки Русин раз став до спусту додержить, то у нас його до того часу два рази спустять — хиба як би дуже малі зародки садив, то мусить дочекати до трох літ."

В сій характеристиці цікаве се загальне поняте, яке пробиваеть ся в ній: про примітивність і марнотратність в господарстві панів з українських земель — богатших дарами природи і не виснажених так як землї польські. Ся марнотратність в експльоатації природних богацтв одначе нї в чім не показує себе так сильно, як в господарці лїсовій — чисто рабівничій експльоатації лїсів на експорт.

Попит на лїсовий товар приходить до нас звідти-ж, звідки-ж прийшов пізнїйше попит на збіже — з балтийського побережа, й тимиж дорогами йшов в глубину наших земель, торуючи дороги для збіжевого вивозу, тільки що випередив попит на збіже більше як на цїле столїтє.

Вже серед торговельних оборотів, які на широкі розміри вела адмінїстрація рицарської пруської держави з кінцем XIV і на початках XV в., грають чималу ролю й лїсові товари — дерево, попіл (з якого виробляли поташ), смола, деготь. Крім задоволення місцевих потреб висилають ся вони в чужі краї морською дорогою, в сторони Балтийського й Німецького моря[3]). З упадком рицарської держави й її правительственної торговлї скупля й вивіз сих продуктів переходить до Ґданська, що вже з кінцем XV в., як ми знаємо, стає головним, а властиво виключним вивозовим портом для цїлої системи Висли й заберає в свої торговельні, експортові операції крок за кроком українські землї. Не тільки за рідшими родами дерева — як н. пр. за тисом, дуже попитуваним особливо при фабрикації середновічної зброї — найбільше луків (тому й зветь ся звичайно Bogenholz),

---

[1]) В люстраціях дїйсно стрічаємо часом замітки, що арендатор не вибрав своїх грошей, і то досить значно.

[2]) Розумій — як то робить ся в Польщі.

[3]) Див. Sattler Handelsrechungen des deutschen Orden і йогож Der Handel des deutschen Ordens in Preussen zur Zeit seiner Bluthe.

digitized by ukrbiblioteka.org

за яким шпирають нїмецькі аґенти по карпатському підгірю, а визбиравши його тут, шукають за ним і по дальших краях[1]), а й за звичайним будівляним деревом та ріжними лїсовими товарами пруські купцї починають попитувати не тільки в близших околицях, а і в краях середньої й горішної Висли, Нарева й Буга. З початком другої чверти XV в. бачимо сї операцїї вже дуже розвиненими. Ґданські купцї роблять контракти або безпосередно з більшими властителями та державцями королївщин, або з ріжними посередниками, місцевими купцями, між ин. з Галичини, Побужа й Волини, що постачають дерево й лїсові товари їм до Ґданська[2]). Не вдоволяючи ся привозом, ґданські купцї їздили часом на місце й тут закупали дерево на ґрунтї — так в 1442 Ґерт фон Зундерн, оден з більших ґданських торговельників деревом, купує сам дерево в Берестю й від себе транспортує його до Ґданська[3]). Головно фіґурує дерево, в двох головних катеґоріях: т. зв. ванчєс (Wagenschoss), себто дубові плахи лїпшого сорту, порізані з сильнїйших стовбурів, що йшли головно на корабельну будову, і „клепки“ (Klappholz), плахи дубові товщі й слабші, а також і букові, що йшли на столярську роботу. Далї — але рідше, іде дерево мачтове і будівляне, до виробів бондарських і т. и. Також попіл, смола, деготь. Тяжкі сї товари спускають Вислою з весенною водою на дарабах або т. зв. дубасах — себто примітивно зроблених великих барках широких і неглубоких, що приїхавши часто розберали ся й продавали ся на дерево[4]). З руських земель ідуть вони Сяном, Бугом і Наревом. Берестє виступає вже з початком XV т. як одно з головнїйших огнищ сього експорту, що обіймає також подальші околиці Волини й Полїся: навіть купцї з Луцька беруть в нїм участь[5]). Уже в 1402 р. Ягайло вставляєть ся перед вел. маґістром пруським за купцями з Берестя, аби їм вільно було сплавити Вислою дерево й иньші товари свої привезти до Прусії, а замість них поку-

---

[1]) Hirsch Danzigs Handels-und Gewerbegeschichte unter der Herrschaft des deutschen Ordens с. 174 наводить зміст контракту одної ґданської фірми з цїсарем Максимілїяном на право річного вирубу в альпейських краях і вивозу до Прусії й відти до Фляндрії й Анґлїї 200 тисових дерев.

[2]) Див. у Гірша op. c. c. 177. З огляду на наведений тут матеріал досить тяжко згодити ся з поглядом Д.-Запольского в книзї Госуд. хозяйство с. 318: він думає, що до початків XVI в. виріб лїсових товарів ледви аби мав яке значіннє в лїсовім господарстві в. княжого скарбу. Чи не забракло йому по просту матеріалів?

[3]) Hirsch op. c. c. 178. [4]) Ibid. c. 173.

[5]) Про луцьких купцїв див. цитати документів у Гірша op. c. c. 177.

пити собі иньші потрібні їм товари [1]). Крім Берестя показну ролю в сїм експорті, по ґданським актам, має Холм; далї фіґурують в нїм Брянськ, Більськ, Сураж, Ганязь й ин. [2]). Десь між Берестем і Холмом було місце (в ґданських актах зване halewikk), де дерево сортувало ся — друге таке місце було на Нареві, коло Ломжі [3]). В XV в. в ґданських актах мова іде головно про сам експорт дерева з сих міст.

Дерево не посортоване ґданськими аґентами на місці, сортувано потім в Ґданську по привозї заприсяженими міськими аґентами й воно діставало міську охоронну марку — торг деревом стояв взагалї під пильною контролею міста. Дерево з якимись хибами, т. зв. брак (Wrak або Brak) ішло по половинній цїнї против доброго (Gudholz). Рахували його найчастїйше на т. зв. „сотки", які одначе були двох родів: „мала сотка" мала дві копи (120 шт.) [4]), велика містила в собі 24 малі сотки або 48 кіп (2.880 штук); другий рахунок — на „шістдесятки" (sachzik): так звало ся шістьдесять малих соток, а півпята великої сотки (7.200 штук). Порівнянне отсих цїн пояснить наш інтерес, який двигав сею торговлею: велику сотку Wagenschoss-у (2.880 шт.) в 1420—30-х рр. платили на місцї по $2^1/_4$ до $3^1/_2$ марки (гривен) [5]), в Ґданську звиш 4 марок, в Любеку продавала ся вона по 8 до 10, в анґлїйських портах по 24 марки. Велика сотка Klappholz платила ся на Мазовшу в 1430 р. по 7 мар., в Анґлїї 34 мар. Мала сотка тисини платила ся „в Польщі" в 1427 р. по 14 марок, в Анґлїї по 51 марцї [6]). Поняте про розміри, яких дійшов вивіз лїсових товарів з системи Висли протягом XV в. дадуть нам отсї цифри з кінця XV в.: в 1490 вивезено ріжного дерева (переважно Klappholz і Wagenschoss) 2.523 соток (розуміють звичайно великі — отже коло 7 міл. штук). В 1491 р. вивезено 2.235 сот. В 1492 меньше — тільки 766. Попілу в тих роках вивезено коло

---

1) gracia magn. vestre (Ягайло) nobis inter cetera scripsit de mercatoribus hominibus et subditis celsitudinis vestre regie de Bretsh Rutenico desiderantes, quatinus mercatores cum eorum lignis super Wislam et aliis bonis et mercanciis suis quibuscunque ad terras nostras (пруських) absque impedimentis aliis venire et ibidem eadem bona vendere seu alias commutare seu convertere ac alia bona reemere valeant juxta eorum libitum voluntatis — Voigt, Codex dipl. Prussiae VI ч. 124.

2) Hirsch op. c. c. 175—6. 3) Ibid.

4) Рахували одначе у нас малу сотку і на 100 штук — див. низше, на с. 185.

5) Тодїшня пруська марка варта була $^2/_3$ угорського золотого — прототипа польського золотого, або 40 широких чеських грошей, що курсували тодї в польських і українських землях.

6) Hirsch op. c. c. 253—4.

digitized by ukrbiblioteka.org

1.000 лаштів (в кождім лашті 12 бочок). Смоли й дегтю вивозили 800 до 1.000 лаштів річно. Експортовано сї лїсові товари головно до Анґлії, Шотляндії, Голяндії, попіл також до Франції [1]).

Протягом XVI в. сей вивіз лїсового товару йде далї на великі розміри, і лїси в районї вислянського й бужського сплазу нищать ся з цілою силою. В серединї XVI в. в лїсах близьких до сплавів дуже часто вже не було чого рубати й палити на „ванчос і попіл." Люстрація 1564 р. оповідає цікаві річи про сю лїсову господарку першої половини XVI в. От що казав Валентий, війт берестецький, з Холмщини, спеціалїст від лїсових товарів, про виріб сих товарів в вікових пущах Любомльської королївщини (на правім боцї Бугу):

„За небіжчика славної памяти пана Яна Тенчиньского [2]), воєводи сендомирського, зачав я робити з батьком моїм лїсові товари, але за його шасливих роспоряджень не богато лїсу знищено в Любомлї, хоч за небіжчика ґрафа старости любомльського [3]) випалив я попілу за весь час староства його 800 лаштів, а ванчосу дві шістдесятки, себто 12.000 -- ті лїсові товари роблено в Головеньскім, Нудиськім і ин. лїсах. За тогож пана ґрафа виробив я двіста комяг: на декотрих спущено згадані товари, а декотрі продавано — по 30 зол. Потім за небіжчика Станислава Мацейовского, старости любомльського, тойже Валентий виробив ванчосу шість шістьдесяток, себто 36.000, а клепок чотири шістьдесятки, себто 24.000, попелу лаштів більше-меньше 1.300. За тогож пана вироблено дуже богато комяг, бо був старостою чотирнадцять лїт [4]), а кождого року роблено їх більше-меньше 30 або 40, і продавано їх дуже богато. Всї лїси, які належали до Любомльського староства, за того небіжчика пана Мацейовского дуже знищено, і дуже мало вже знайдеть ся дерева здатного на лїсові товари, хиба ще на клепки може бути досить. За й. м. пана канцлера ж, нинїшнього любомльського старости, в минувшім роцї 1563 той Валентий випалив 40 лаштів попелу, а другий будник, Чиж з Ягодина випалив попелу 20 лаштів. Клепок спущено минувшого року до Ґданська 15 соток, себто півтори тисячі. Комяг того року вироблено 29, з них 24 спродано по 50 зол., а на иньших спущено згадані това-

---

[1]) Lauffer Danzigs Schiffs-und Waarenverkehr am Ende des XV Jarh. (Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins, т. XXXIII, 1894) см. 36—7, 42.

[2]) Умер 1541 р. — Niesiecki IX с. 69; як видно з дальшого, був старостою любомльським до кінця.

[3]) Себто тогож Тенчиньского.

[4]) Себто в р. 1541—1563 (того року умер).

ри. Сього року, 1564, підстароста любомльський, па замовленнє п. Ґрайовского[1]), поручив тому Чижу виробити й випалити 30 лаштів попелу, а иньшому війту — Луцеви з Полап також 30 лаштів. Комяг на сей рік вироблено там 15, з них п. Ґрайовский замовив 12, а решту замовлено на потреби п. старости" [2]).

Навіть в найглухійшій з королївщин — Ратенській іде вже тодї ся робота всею силою пари:

„Лаврентій з Велюнча, будник і майстер лїсових товарів, дав таку справу що до лїсових товарів, як п. ревізори в части самі бачили, що в лїсах велюнських, які належать до того староства, вироблено ванчосу дві шістдесятки, себто 12 тис., бо одна шістдесятка має в собі 6 тис. четверток[3]). Робить тамже й попіл, на сей рік рахував його готового на 30 лаштів. На сю роботу п. староста ратенський дає тому майстрови грошима від ста плах ванчосу 4 зол., а за виробленнє лашту попілу також 4 зол.; окрім того дає тому будникови річно десять мац жита міри міської ратенської. За той даток будник той удержує собі челядь до роботи, і нїякої помочи йому з замку не мають давати, тільки готові вже товари мають відвезти королївськими людьми до р. Мухавця, і то не далї як чотири милї[4]). Будник той казав, що з королївських лїсів того староства — Радістівського й Велюницького він випалив в 1562 р. 50 лаштів попелу, а в р. 1563 сто лаштів — все за теперішнього п. старости; попіл той продавано в Ґданську минувшого року по 34 зол. лашт. А що до ванчосу, то його за теперішнього старости не продавано. За неб. п. Свенціцкого, давнїйшого старости ратенського, вироблено 500 лаштів попелу, а ванчосу зовсїм не роблено. Є ще в тім старостві лїси здатні на попіл, ванчос, клепки[5]), особливо лїс Мартинів, довгий на милю, а вшир меньше, великий лїс у Трутної, коло с. Синова, великий лїс коло Корович, коло оз. Сьвятого лїс великий, за Туром, коло Ветел великий лїс: в тих лїсах іще не роблено нїяких товарів, а єсть там дерева здатного досить" [6]).

Але то була найглухійша з королївщин, віддалена від сплавних артерій ґданського експорту. В иньших місцях великі доходи, які давали сї лїсові товари (судячи з вище поданих цін річний експорт

---

[1]) Оден з більших підприємців і експортерів лїсових товарів.

[2]) Архивъ Югозап. Р. VII. II с. 351—2.

[3]) Себто плах, яких з бруса виходило четверо мабуть.

[4]) Отже сплав товарів з країв горішньої Припети ішов куди близше -- або Бугом, або Мухавцем і звідти до Бугу.

[5]) na klepki, na waszilki, na fiflie — різві роди дерева на бочки.

[6]) Архивъ с. 317.

digitized by ukrbiblioteka.org

50 лаштів мусїв дати понад тисячу золотих чистого доходу!) заохотили до винищевня лїсів уже скорше. Бачили ми то вже в сусїднїй любомльській королївщинї. В холмській, як кажуть ревізори 1570 р., „лїси спустошені ще за п. Тенчиньских і п. Тарла на комяги, ванчоси, попіл і клепки; і тепер вирубують їх від Грубешова, від п. воєводи белзького нинїшнього; за держави пеб. п. Остророга вирубано клепок сорок соток, а за держави п. каштелянової межирічської торік порубано на комяги" [1]). В королївщинї белзькій „за попереднїх старостів роблено силу лїсових товарів, як оповідали люде з тих сїл і робітники, що коло того роблять: оповідали, що за неб. п. Тенчиньского воєводи краківського, місцевого старости [2]), дуже богато лїсу випалено на попіл, й робленнєм иньших лїсових товарів понищено, бо було поставлено пять буд, в котрих роблено попіл й иньші лїсові товари; за п. Тшебуховского, як оповідають сї люде, роблено тільки попіл, і за старостовання його випалено 160 лаштів; а за теперішнього п. старости в лїсах коло с. Камінки першого року, як оповідали люде й будник, випалено 80 лаштів і спущено до Ґданська, а сього року поставлено дві буди — в однїй було, як можна міркувати — казали люде, несмальцованого попелу 40 лаштів, а в другїй було понад двадцять, але до обох буд по кільканадцять робітників іще носили попіл, палячи його в лїсї, і трудно було зміркувати, скільки б могло того впйти." Будували також комяги, а лїсу здатного до роблення ванчосу й клепок ще лишало ся тільки при границях староства Любачівського, за р. Ратою [3]). В сусїднїм Камінецькім старостві „було перед тим чимало лїсів до палення попілу й роблення ріжних лїсових товарів, але тепер (в 1565 р.) до попілу вже дерева майже нема зовсїм, лише до роблення ванчосу й клепок можна б ще дещо знайти" [4]).

В своїх власних, дїдичних маєтностях пани безперечно були трохи розсуднїйші, не нищили лїсів так безмірно рабівничо, як по державах — королївщинах, але загалом скрізь нищено лїси без милосердя —

gdzie spoirzesz — wszędy rąbią albo buk do huty
albo sosnę na smołę, albo dąb na szkuty...

В землях в. кн. Литовського розвій лїсового промислу, що розпочав ся вже на добре в XV в., як ми бачили [5]), був дещо здер-

[1]) Жерела VII с. 25. [2]) То значить до р. 1563.
[3]) Жерела III с. 192. [4]) Жерела III с. 333.
[5]) Див. с. 183. Для часів перед самим заведеннєм монополю вкажу на пр. контракт Фед. Сангушка з 1546 р., що запродує берестейському Жиду 100 лаштів попілу, по півчетверта золотого польського, обовязуючи ся відставити попіл до Володави, перепустити його без

жуванні вивозовими митами, побираними правительством, з лїсових товарів — „транспортів з ванчусом, с клепками, и смолою, а с попелом и с колодиною“[1]), а в серединї XVI в. загальмувала його проба заведення правительственного монополю. Сю справу правительство поставило на соймі 1547 р., мотивуючи тим, що при дотеперішнїй орґанїзації торгу продуценти — властителї з в. князївства дуже терплять від визиску ґданських купців і їх аґентів або тих посередників, що винаймали у них лїси на лїсові товари[2]), „так що вони мали з того малу користь, а пущі, лїси й бори — сей вічний скарб земський пустошили, а з того богатїли чужоземні купцї й Жиди“. Під сею побожною покривкою запроєктовано було заведеннє правительственних комор — аналоґічних з давнїйшими восковими, тільки вже з монополїєю абсолютною: всї товари лїсові, призначені за границю, мали заберати ся по певній таксї до скарбу, і скарб оден мав вивозити їх або продавати заграничним купцям. Проєкт сей був прийнятий соймом[3]). Одну комору уставлено на Німанї, одну на Бугу — в Берестю, одну на Двинї і одну на р. Муші (Аа). Для нас інтересна берестейська, уставлена для товарів, „котрі б якими небудь ріками з Волини чи звідки инде мали спускати ся на Вислу“; хто спускав

мита через Ковель до Берестя й дати припасу на спуст (мясо, мука, крупи) — Арх. Санг. IV ч. 367.

[1]) Маємо контракти на аренду мита від них в Дорогичинї й його околицї: в 1525 р. воно було видержавлено на три роки по 30 кіп річно, але вже в 1527, до скінченя попереднього терміну, запродано двом сендомирським міщанам по 100 кіп річно — Бершадский I с. 133, Акты рус.-лит. госуд. ч. 181. Не знаю, на якій підставі говорить Д.-Запольский: „очевидно, мито се побирало ся з товарів, привезених з Польщі“; в контрактах нема на се нїякого натяку, і з привозу, що приходив з коронних провінцій, мито мало б збирати ся вище, десь коло Володави, в Берестейщинї, а не в Дорогичинї.

[2]) подданные е. к. м. вел. княжества духовные и светские — которые товари лесные всякие у в. кн. Литовскомъ въ пущахъ, въ лесехъ и въ борехъ своихъ робили, або тежъ купъцомъ такъ до Прусъ яко и до Полянтъ, и тежъ тутошънимъ купцомъ и Жидомъ ку робенью наймовали и запродовали, бывали въ томъ отъ таковыхъ купцовъ въ запроданьи дома або тежъ въ спущаньи и бракованью и въ продаваньи въ Прусехъ и въ Полянтахъ омыливаны“ — Книга посольская метрики в. кн. Литовскаго I с. 36.

[3]) Любавский в своїй історії сойму представляє се так, що проєкт вийшов від сойму і тільки був прийнятий в. князем (с. 540—3), але се зовсїм неправдоподібно. Той факт, що вже на найблизшім соймі шляхта починає стараннє виломити ся з сеї ухвали, показує се, а низькі цїни, уставлені на товари, не лишають сумнїву, що не соймові стани були авторами сього фіскального проєкту.

digitized by ukrbiblioteka.org

би сею дорогою лїсові товари, мав дати знати на комору в Берестї, великокняжий справця мав приїхати з „бракарями“ — „бракувати“ товар і платити за добрий товар („выборъ“) по 2 копи за сотку (малу, 120 шт.) по 2 копи, „ѳашольцу и клепъгольцу“ по півтори, за лашт попелу також півтори, за „брак“ половину того, а за „бракъ з бракъ“ (Wrak-Wrak) тільки чверть; цїни уставлені тут низші, бо „суть товаря сырие (ще не спущені до води або що йно спущені, тому їх трудно сортувати), а накладъ спусту немалый.“ Дїйсно, цїни були уставлені такі низькі, що фактично віддавали не тільки монополїю торгу, а й монополїю продукції лїсових товарів литовському скарбови. Півтори копи — на польський рахунок коло 4 зол., се стільки, як ми бачили, скільки в сусїднїй ратеньській королївщинї платило ся будникови як кошти виробу одного лашту попілу — що правда, пятнадцять лїт пізнїйше, але за них покупна сила гроша не змінила ся так сильно. А скарб великокняжий хотїв купувати за сю цїну попіл готовий, уже в дорозї. Так само і з деревом. Робити в таких умовах лїсові товари було неможливо, і стани в. князївства, уступивши на соймі 1547 р., вже на найблизшім повели атаку против сеї монополїї, добиваючи ся свобідного пропуску за границю для лїсових товарів „зъ имѣней шляхетскихъ.“ Правительство старало ся загальмувати справу — згодило ся на свобідний пропуск тих товарів, які шляхтич робить в своїх власних лїсах (не наемних), власним накладом сам, без спільників („не съ половинники своими“), й сам за границю експортує [1]), але на практицї навіть і того не виконано. На новім соймі (1554) шляхта знову сю справу поставила, й правительство знову обіцяло „по маломъ часѣ“ зробити в тій справі роспорядження [2]). По якімсь часї се було сповнено, і по сїм державна монополїя стратила своє raison d'être, в 1560-х рр. ведуть уже широкий експорт лїсових товарів не тільки самі властителї, а й ріжні купцї й посередники. На пр. в однім актї берестейські Жиди Рубиновичі беруть від звісного нам Ґраєвского 10 тис. золотих, обовязуючи ся в тій сумі поставити йому попіл до Ґданська [3]).

Вміру того як гинули лїси в ближшім сусїдстві сплавних артерій ґданського торгу, й цїна па лїсові товари йшла в гору, підприємцї починають звертати ся по них до дальших околиць. Які страшенні, просто неймовірні скоки робила цїна протягом пятидесятолїтя,

---

[1]) Акты Зап. Рос. III с. 29. [2]) Ibid. с. 54.

[3]) Бершадскій III с. 253 (контракт був уложений перед роком 1565).

від рр. 1560-х до р. 1620, покаже нам отсе порівнянне цифр. В р. 1563, як ми бачили, платив ся лашт попілу в Ґданську по 34 золотих, в р. 1620—2 в такій далекій околиці, як староство Овруцьке[1]) купці платили на місці за ґданський лашт 576 золотих (по 12 зол. шіфунт). Золотий за сей час зменшив ся в своїй металїчній вартости лише в двоє, його покупна сила в яких 3, найвище в 4 рази, значить ціна попілу в порівнянню з иньшими продуктами пішла в гору що найменше в 5 разів. В сїм здорожінню лїсових товарів дало себе знати винищенне лїсів, в таких страшних розмірах переведене протягом попереднього столїтя; але заразом спокуса такої дорогої ціни жене до дальшого нищення — навіть в тих краях, де лїсів було мало, де вирубованнє її паленнє їх на попіл було простим злочином перед краєм. Нищать ся лїси в східно-полудневій Галичині: н. пр. в 1640-х рр. державець галицької королївщини „висить" в рахунках ґданських фірм з поважним задатком 25 тис. зол., два промисловці з Галича 310 тис. зол., і т. и.[2]). Роблять ся контракти на вируб і випал лїсів подільських, побозьких, київських, заднїпрянських. Будники і всякого рода „справці" від лїсових товарів становлять правдивий аванґард в культурнім походї на Україну польської шляхти з кінця XVI і першої половини XVII в.

В люстрації королївщин Київського воєводства 1622 р. з виробом поташу стрічаємо ся в старостві овруцькім, білоцерківськім, канївськім[3]). Мартин Калїновский з жінкою в продуктах, які обовязують ся постачити львівському неґоціанту Убальдіні на рахунок забраних від нього грошей 29 тис. зол. в 1634 р., на першім місці ставлять „уманського поташу сто бочок", які вони обовязують ся відставити „своїми підданими на берег до Нелниковець (тодїшня пристань для збіжа й лїсових товарів на Сянї коло Синяви — се з уманських маєтностей!), рахуючи по 30 зол. за шіфунт „на березї", себто з відставою[4]). Чотири роки пізнїйше вони роблять ще більший контракт на уманський попіл, уже безпосередно з ґданським неґоціантом Деменсом: за побрану від нього суму 108 тис. зол. „на свою пильну потребу" вони запродають йому поташ в своїх уманських маєтностей — з буд „уманських, куницьких, іванських, маньківських, буцьких, мушурівських й иньших," найпершої сорти, без всякого фаль-

[1]) Див. Źródła V с. 119—20.
[2]) Книга галицького ґроду львів. краєв. арх. 131 с. 1622.
[3]) Źródła V с. 119, 131, 137.
[4]) Consularia львів. міського архива ч. 42 (1634) с. 199.

digitized by ukrbiblioteka.org

шу, не сухого, з облупленої клепки“, і т. д. по ціні 20 зол. шифунт — всього має бути коло 100 лаштів (5.400 шіф.). Кілька літ пізнійше тойже Демепс в спілці з львівським купцем Гайдером робить новий контракт з тим же Каліновским на поташ з тих же уманських маєтностей, але на суму значно меньшу і за ціну низшу (1.023 шіф. по 14 зол.) — з рахунків Гайдера бачимо, що сей поташ продав він в Ґданську по 30 зол.)[2]). Король Володислав в 1637 р. дає позволеннє Остророґу „на свобідне паленнє поташів і виріб иньших лїсових товарів в Лисяцї протягом дванадцяти ліг по своїй вподобі[1]). Єремія Вишневецький списує контракт з львівським неґоціантом Боімом, запродаючи йому поташ, який вийде з фабрикації 1636 р. з двох „артів“ (Herd-огнище, кампанія потэшова), „в будах моїх власних українських — з усїх буд моїх, в сумі 1500 шифунтів (коло 30 лаштів), по 17 зол. за шифунт (на що взяв задатку 27 тис. зол.), обовязуючи ся відставити той поташ своїм коштом до Фастова[3]). Станислав Конецпольский видержавлюючи в р. 1643 Гадяч з околицею на три роки (1644-7р.), контрактом обовязує державця виготовляти що року тисячу шіфунтів (коло 20 лаштів) поташу „найвищої проби“, і крім того 15 лаштів „ шмельцуґу“, відставляючи сї товари до Миргорода[4]). В рахунках ґданських фірм з 1640-х рр. висять з значними сумами і Сєнявский, властитель межибожських дібр (з сумою 32 тис. талярів), і славний Потоцкий з своїми браславськими маєтностями, на суму 82 тис. талярів, і т. д.

Яке знищеннє в ліси сього полудневого, малолїсного поясу несли за собою сї контракти, показує отсей рахунок виробу поташу з озруцької королївщини 1622 р.: на лашт поташу треба 30 лаштів „фальби“ і три сотки клепок; сам вивіз з лїсу до буди сього матеріалу коштував на лашт поташу 38 зол.[5]). А в Білоцерківській королївщинї за кілька літ поташової фабрикації лїси були вже так „перебрані“, що по гадці ревізорів ще лише кілька років тут можна було робити поташ [6]).

---

[2]) Книга львівського ґроду львів. краєв. архиву 396 с. 23, Матеріали до історії торговлї Львова — Записки т. LXV с. 45.

[3]) Львів. ґр. кн. 388 с. 351.

[4]) Львів. ґр. кн. 396 с. 2278—9.

[5]) Źródła V с. 119.

[6]) Ibid. с. 131; в 1616 р. буди тут ще не згадують ся, отже не більше пяти літ як повстали: лїсів, значить, не вистало й на десять літ поташової кампанії.

Вивіз отсих всїх продуктів, що ми оглянули, — чи більше, чи меньше шкідний, чи просто руїнний — як вивіз лїсових товарів, дотикав господарства не панщинного. Він експльоатував не так людську працю, як природні запаси українських країв і не відбивав ся так різко на відносинах суспільно-економічних. Натомість вивіз збіжа, що розвивасть ся по тім, приносить за собою незвичайний попит на робочі руки, приводить до незвичайного зросту панщини, і дуже сильно впливаючи на суспільно-економічні обставини, через те стає незвичайно важним чинником чи стімулом в історичнім процесї наших земель.

Виходить він відти-ж, відки прийшов попит на товари лїсові, й розвивасть ся поруч із ним, але впливами своїми досягає наших країв значно пізнїйше — в другій половинї XVI в., властиво під кінець його.

Огнищем його був Ґданськ. Лежучи при виходї комунїкаційної сїти висляньского басейна, він уже з кінцем XIV в. стає важним експортовим торгом не тільки лїсових товарів, а й збіжа. Ряд подій, які мали місце на протягу XV в., скріпили се значінне. Упадок рицарської держави в другім і третїм десятолїтю передав в руки Ґданська ті великі операції в скуплї й продажі збіжа, яку провадила перед тим рицарська адмінїстрація. Повстанне против рицарського правительства пруських міст, на чолї яких стояв власне Ґданськ, і піддане Польщі, що привело вкінцї до упадку Пруську державу і до прилучення до Польщі західньої Прусії, увільнило торг Ґданська від всяких обмежень зі сторони пруського правительства, здобуло йому широкі привілеґії, знесло всякі границї й перешкоди в торгу з коронними землями й зробило Ґданськ головним, майже монопольним експортером продуктів господарства польських провінцій на північ. Упадок Ганзейського союзу, до котрого належав Ґданськ, і спеціально голови сього союзу — Любека, що грав ролю посередника в довозї й вивозї товарів з Ґданська й до Ґданська, довершив сей розвій ґданської торговлї. Нещаслива боротьба Любека з Данїєю за ганзейський монополь торговлї на Балтийськім морі, закінчена трактатом 1536 р., положила кінець сьому монополеви й увільнила Ґданськ від ганзейської опіки. Увійши тепер в безпосереднї зносини з морськими краями за-балтийськими, Ґданськ мав можність незмірно розширити свої торговельні обороти, і вони дійсно протягом другої половини XVI і першої чверти XVII розвивають ся незмірно, так що Ґданськ стає одним з найбільших торговельних міст Европи, а в його торгу сього часу перше місце займає експорт збіжа [1]).

[1]) Лїтература: Löschin Geschichte Danzigs von der ältesten bis zur neuesten Zeit, Danzig, 1822. Hirsch Danzigs Handels- und Gewerbe-

digitized by ukrbiblioteka.org

Найстаршим, традиційним торгом для пруського вивозу збіжа (уже з XII в.) були скандинавські краї — Норвеґія й Швеція з їх слабо розвиненою хлїборобською культурою. Потім — в XIV—XV в. прилучають ся до них також неродюча Шотляндия й Голяндия з Фляндрією, що наслїдком сильного зросту міської людности й міського промислу все меньше могла задоволяти ся своїми рільними продуктами, як каже оден віршик з серед. XV в. — „що край дасть збіжа й урожаю, не вистане на хлїб і на оден місяць". Часами, підчас неврожаїв запотрібовувала збіже також північна Франція й Анґлїя — лїсові товари йшли туди все, а збіже тільки часами. Ґданськ, що протягом XV в. стає головним експортовим портом і торговищем збіжа на балтийськім побережу, вже при кінцї XV в. експортує в „добрі" роки по 10 тис. лаштів (коло 250 тис. метричних сотнарів) збіжа річно[1]); вивозили головно жито, а всї иньші роди збіжа не грають іще ролї[2]). Протягом XVI віку його вивіз зростає ще більше, а ринок непомірно розширяеть ся, обіймаючи також полудневу Европу. Рівновагу нарушує тут крайнїй розстрій господарства, і спеціально хлїборобства в Іспанії: давнїйше вона була клясичним шпіхлїрем і постачала збіже в Італїю, Францію, Фляндрію, рівноважачи своїми надвишками потреби західно-полудневої Европи. Але вікова війна Іспанцїв з Маврами захитала основи її господарства, з другого боку розвій культури вина й оливи все більше зменьшав продукцію збіжа. Вигнаннє Морисків, що становили головно хлїборобську й реміснячу людність (1571) і божевільні податки, наложені правительством Филипа II на всякого рода продукти, загострили

geschichte unter der Herrschaft des deutschen Ordens, Leipzig, 1858. Lauffer Danzigs Schiffs- und Waarenverkehr am Ende des XV Jhrh., 1894 (Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereines, XXXIII). Damus Danzigs Beziehungen zu Frankreich, 1881 (Zeitschrift, V). Kunze Das erste Jahrhundert der deutschen Hanse in England, 1891 (Hans. Gesch.-Blätter). Kestner Danzigs Handel mit Portugal im sechszehnten Jhrh., 1880 (Zeitschsr. I), і його ж Die Handelsverbindungen der Hansa speciell Danzigs mit Spanien u. Portugal seit 1583 (ib. V). Hirsch Ueber den Handelsverkehr Danzigs mit den Italienischen Staaten zu Ende des 16 Jhrh., 1847 (Neue Preuss. Provianzialbl.). Про торговлю з Польщею Шольонґовского Pieniądz (більш компілятивно). Про торг збіжем: Naude Die Getreidehandelspolitik der Europäischen Staaten vom 13 bis 18 Jhrh., 1896 (Acta Borussica) розд. VI.

1) Lauffer op. c. c. 36, 40—1.

2) В 1490 на загальну суму 241 тис. сотнарів всї иньші роди збіжа (пшениця, ячмінь, стручкові) дають не сповна 8 тис., в 1492 — півпята тисячі сотнарів. и

крізу. Іспанія не тільки не може посилати збіжа на давні свої ринки, а сама починає в великих масах спроваджувати збіже з балтийського побережа — з Ґданська спеціально (в останній чверти XVI в.). За тим іде попит на збіже з Портуґалії, з Італії, зростає попит з північної Франції, Фляндрії й Нїдерляндів. Ґданськ стає сьвітовим шпихлїрем і висилає величезні маси збіжа, головно за посередництвом голяндських купців (свою експортову фльоту Ґданськ мав невелику).

З тим зростає його запотрібоване й розширясть ся теріторія, з якої Ґданськ зберає збіже на свій експорт. Давнїйше вистарчало збіжа балтийських країв — Прусії, Поморя, Ливонії й сусїднїх провінций польських і литовських. Але з розростом експорту — з XV віком пруський експорт сягає по збіже все далї й далї в глубину басейнів рік Висли й Нїмана, що служили майже виключними дорогами для вивозу сього тяжкого товару — так само як і дерева, і він підіймаєть ся все вище сими ріками та їх доплизами, не тільки більшими, а й другорядними. Нас розуміеть ся буде тут інтересувати басейн вислянський, що численними своїми галузями входив глубоко також в українські землї. Уже конституція 1447 р., оголошуючи вільні ріки вийняті з під приватного права — що їх не можна загорожувати ніякими загородами, аби не здержувати сплаву в гору чи в долину, — вичисляє між такими ріками також Буг, Нарев, Вепр, Коросну, Сян, Вислоку, Дунаєць[1]). Зріст експорту збіжа на сїй комунїкаційній сїти покаже нам отсих кілька цифр з рахунків митної комори в Влоцлавку, так сказати-б на границї середньої й долїшньої Висли: в 1537 р. тут записано звиш 6 тис. лаштів збіжа, в 1560 близько 10 тис., в 1579 вивезено до Ґданська близько 17 тис. лаштів[2]). Загальний експорт збіжа з Ґданська в 1583 р. обчислювано на 50 тис. лаштів[3]). Протягом дальших десятолїть, з розвоєм вивозу до

---

[1]) Volum. legum. I c. 69.

[2]) Наводжу отсї цифри влоцлавських митних записок з Ставіского (Encyklopedya rolnicza II c. 199—200):

1537 року збіжа з фільварків лаштів 5.084½, скупного 1.195, разом 6.279½.

1558 р. збіжа proprii laboris 3.158, скупного, 907, увільненого 1468, разом 5.534.

1560 р. збіжа шляхетського 5.013, міст вільних 1.846, увільнених 843, оподаткованих 2.256, разом 9.958.

1579 р. збіжа з маєтностей духов. 379½, зі староств 881½ (+ маку 72); шляхецького 3.331 (+ 393 маку), з міст 1.194½ (і маку 143½); осібно в Бидґощі записано 2.709½, з сїл 33½, на комягах 2.867 (і маку 49); всього вивезено до Ґданську обчисленого збіжа 16.939 лаштів. [3]) Script. rerum. polon. XV c. 219.

digitized by ukrbiblioteka.org

полудневої Европи мусїв він зрости ще більше, і трапляли ся роки, що переходили за 100 тис. лаштів [1]).

Уже в першій чверти експорт збіжа починає зачіпати найдалї висунені в сїй комунїкаційній сїти українські землї — то значить середнє Побуже. З 1526 р. знаємо цїкавий процес про недодержані умови сплаву збіжа з Тикотина, на Нареві (на Підляшу): королевецький (кенїґсберґський) купець закупив у тикотинського Жида пятдесять лаштів жита по півсеми копи (13 зол.) за лашт, і Жид мав то йому приставити до Тикотина; тим часом прибувши на той час „з судны и зъ людми, нанемши ихъ такъ много, колько было потребъ на то, штобы ми оная сума жита вся отпроважона была водою", купець не дістав усеї скількости жита, і через те не виплатив усїх грошей Жидови [2]). Люстрація 1564 р. застає експорт збіжа сильно розвиненим уже і на горішнїм Побужу — в землї Холмській і по части Белзькій. Рахуючи збіже по тутешнїх фільварках, ревізори подають відносини тутешнїх мір до ґданського лашту, покликаючи ся на сьвідоцтво місцевих людей, „котрі плавають до Ґданська" [3]), а при першім з ревідованих — красноставськім старостві читаємо таке: „там в Красноставі збіже часом поплачуєть ся, бо Красностав лежить в такім краю, що звідти можна добре продати збіже, довізши до иньших близших міст, а хто хоче — то й водою до Ґданська спустити, бо Висла тече не дуже далеко від Красностава, і до неї селяне довозять збіже; а й Вепр ріка тече під Красноставом і нею на весну спускають: починаєть ся він мало що низше від Красностава". А подавши місцеві цїни збіжа, ревізори для порівняння подають також і цїни ґданські, завважаючи: „се написало ся не на те, аби класти на котрогось старосту обовязок спускати, але для того, аби було видно, як було на місцї й почім би випало в Ґданську" [4]). В усїм отсїм чуєть ся уже жива звязь тутешнього збіжевого обороту з ґданським торгом і ґданським експортом. Серед селянських обовязків навіть досить далекої белзької королївщини стрічаємо уже обовязок „відвезти свій засів до спусту" [5]).

Нема сумнїву, що експорт ішов також і з західньої Галичини — з Перемищини. Експорт соли, що в великих розмірах вів ся з пере-

---

1) Naude op. c. c. 345. 2) Бершадскій I c. 142.

3) Жерела III c. 21 (красноставська королївщина), 63 (холмська), 77 (городельська), 225 (сокальська — wyeiie lyudzi, ktorzi stamtąd zboze do Gdańska spuszczaią), пор. c. 116 — при королївщинї грубешівській, що зачисляєть ся до тих, які nad portem lyezą, і Архивъ VII. II c. 356 (кор. любомльська).),

4) Жерела III c. 21—2. 5) Ibid. c. 177.

миського підгіря, рікою Сяном по анальоґії дає того дорозуміва-ти ся. Зрештою й деякі натяки можна знайти в люстрації; — напр. ревізори завважають при ревізії сяніцької королївщини: „хоч збіже звідти й не спускають до Ґданська, але й там воно поплачуєть ся завсїди добре“[1]) — в тім звучить певне противставленнє Сяніччини королївщинам Перемищини, ревізованим перед тим. Про лежайську королївщину завважають ревізори, що в тутешнїх лїсах будують „комяги“ в потребі для спусту, і шкут нинїшнїй староста казав збудувати дві великі й два „лихтани“[2]) — тут очевидно йде мова про „потребу“ спусту власного збіжа. Італїйський мемуар про хлїбну торговлю Польщі, зладжений в 1584 р., виразно говорить про сплав Сяном „всякого рода збіжа, гороху, коноплї, дерева, шкір і такого иньшого“[3]). Львівські купцї в тих часах законтрактовували ся ріжним ґданським і дальшим фірмам — включно до льондонських, на великі партії збіжа, по кілька сот лаштів[4]).

На Побужу — в Холмщинї, в Берестейщинї, в північно-західнїй Волини, що сусїдувала з побужським басейном, сплав збіжа від 1560-х рр. стає звичайною приналежністю великого господарства. Експорт лїсових товарів проторював дорогу експортови збіжа й йшов з ним в парі. Вже в 1551 р., просячи свобідного пропуску за границю своїм лїсовим товарам, шляхта в. кн. Литовського просила також безмитного вивозу збіжа „з гумен шляхетських“[5]). Правительство не згодило ся на сю привілеґію, але від коли Волинь прилучено до Польщі, й тутешня шляхта дістала сю привілеґію, на берестейській коморі засїдає спеціальний аґент старости „ку пригляданью пропущенья товаровъ водныхъ ихъ мил. пановъ шляхты, то есть житъ, пшеницъ, попеловъ и дерева вшелякого — лѣсныхъ товаровъ“[6]).

З самої Берестейщини нпр. занотуємо процес з тогож 1569 р. між берестейським Жидом Рубином з одним „земенином повѣту Берестейского“ за недодержаннє контракту в справі вислання шкути з 300 бочками жита, вартости 100 кіп[7]). З одного процесу довідуємо ся, що з ковельських маєтностей Курбского за його житя (ум. 1583) сплавляло ся до Ґданська збіже й лїсові товари. В иньшім іде мова про захоплені володимирськими крилошанами „в замочку владыцства володимырского“ ріжних припасів — жита, пшеницї, круп, пшона,

[1]) Жерела II с. 230. [2]) Ibid. II с. 203.
[3]) Scriptores rerum polonicarum XV с. 218.
[4]) Див. звістки зібрані у Лозїньского Patrycyat с. 47.
[5]) Акты Зап. Рос. III с. 29, пор. с. 54.
[6]) Бершадскій II ч. 229. [7]) Ibid. ч. 279.

digitized by ukrbiblioteka.org

приладжених до спуску на весну до Ґданська на трох комягах[1]). Холмський владика в 1583 р. законтрактовує одній ґданській фірмі велику партію збіжа, яку обовязуєть ся приставити до Торна — 100 лаштів жита й 50 лаштів пшениці[2]).

Навіть з більш полудневих околиць — з Луцького повіту експортують уже збіже в великих масах. Слуга кн. Острозького в 1562 р. заносить скаргу в луцькім гроді па луцького війта, що він пограбив транспорт збіжа, що йшов з маєтностей Острозького до Буга. В. князь, віддаючи луцьке владицтво Марку Жоравницькому, обовязав його, щоб прислав йому сто лаштів жита над Буг, і пригадував про се перед навіґацією того-ж року — инакше казав відступити одно з сіл вел.-княжій адміністрації[3]). Головним портом (цїнним особливо перед прилученнєм Волини до Польщі й знесеннєм митної лінії на сій границї) був Устилуг, на устю р. Лугу до Бугу — сюди підвозять транспорти збіжа з Володимирського й Луцького повіту, сюди приганяють комяги для його транспорту; купці, що торгують збіжем, мають тут свої склади[4]). Таким чином з останньої чверти XVI в. вся північно-західна Україна — всї краї вислянського басейна, з виїмком лиш крайнього підгіря, вже війшли в район збіжевого експорта.

Се був факт незвичайної ваги в економічнім житю. Робив ся останнїй рішучий вилом в давнім натуральнім господарстві. Рільне господарство переставало служити виключним цїлям власного прожитку, як бувало до тепер. Збіже діставало грошеву вартість, як дістали його вже перед тим мід, шкіри, худоба (воли спеціально). З тим у двірського господарства являла ся нова ціль — робити для ринку — на продаж, на вивіз. Коли в інвентарях галицьких королївщин з першої половини XVI в. ми часом цїлими роками не можемо знайти одного кірця збіжа проданого з фільварків, то ревізори 1564 р. уже всї запаси збіжа, всї хлїбні дани обраховують по грошевій вартости, по риночній цїнї, і за відрахованнєм „пятої части на засів", вставляють грошеву вартість фільваркових запасів в доходи королївщин, і ми бачили навіть уже й обережні натяки з їх боку, що се збіже можна-б рахувати з оглядом на цїну не місцеву, а ґданського ринку. Устава на волоки в. кн. Литовського (1557) також ставить цїлею фільваркового господарства продукцію на продаж, а й вівсяна данина, по задоволенню двірських потреб, о скільки

---

1) Жизнь кн. Курбскаго I с. 256, Архивъ Югоз. Р. 1. I с. 340.

2) Площанскій Прошлое Холмской Руси I с. 213.

3) Опись луцької книги ч. 2036 с. 8, (ч. 18), 9 (ч. 5), 10 (ч. 13).

4) Опись луцької книги ч. 2036 с. 14 (ч. 26), 2040 ч. 11 (ч. 35), 2042 с. 3—4 (ч. 43).

не буде в ній потреби на великокняжім дворі або ловах, має вже висилати ся „до портовъ“ [1]).

Легко собі представити, який переворот чинило се в господарстві. Давнїйше властиво не було інтересу вести хлїборобське господарство понад свій прожиток і потреби тїсно-місцевого ринку; тепер можна сказати — ціла Европа ставала ринком для панського фільварку. Давнїйша господарська мудрість полягала головно на хованню й ощаднім використовуванню натуральних запасів свого маєтку [2]); мало що можна було в них змінити, і доходи з господарства зростали вільним кроком з натуральним приростом людности, з збільшеннєм обширу селянської рілї і з ріжними дрібними наддатками до давнїйших чиншів і данин. Тепер останнїм словом господарської полїтики стає як найбільше розмноженнє двірського господарства, розширеннє двірського поля, закладаннє нових фільварків, побільшеннє суми двірської працї через підвисшеннє панщини, перенесеннє її з лану на господарство, роздробленнє селянських господарств — включно аж до перетворення повно-господарських селян на малоземельних загородників.

Цїни на збіже під впливом запотрібовання на експорт постійно зростали, особливо в середнїх десятолїтях в другій половинї XVI в. Цїну збіжа в Польщі на підставі даних люстраційних представляють в такій скалї [3]):

в 1564—9 р.	лашт пшеницї коштував	коло $12^1/_2$ угор. зол.	(21 зол. 18 гр. пол.)
в 1592	„ „ „ „	коло $21^2/_3$ „	(45 зол. 40 гр. пол.)
в 1616	„ „ „ „	коло $24^1/_9$ „	(54 зол. 48 гр. п.) [4]).

Спеціально з українських земель можу подати кілька порівнянь [5]).

В сяніцькій королївщинї в 1524/5 р. продавали з фільварка колоду пшеницї за 30, 36, 40 гр.; в 1565 цїнили колоду пшеницї гіршої на 108 гр., чистої на 140 гр.

В любачівській королївщинї в 1535/6 продавали в однім випадку з фільварку колоду пшеницї по 2 зол., колоду ячменю по

---

[1]) Акты Зап. Р. III с. 76, 77.

[2]) Полишаю на боцї рабівничу експльоатацію лїсів.

[3]) Беру лашт ґданський і золотий угорський як одиниці загальні й незмінні: цїна золотого польського тягом спадала супроти золотого угорського.

[4]) Цифри сї подаю з певним застереженнєм: вони походять з обчислень польського дослїдника з другої половини XVIII в. Ф. Лойка. На великий стид польської історичної науки за півтора столїтя по тім нїчого не було зроблено в сїм напрямі, й новійший дослїдник польського економічного житя А. Шельонґовский (в книжцї Pieniądz с. 155) подає тільки сї обчислення Лойка з його паперів.

[5]) Цифри 1565—1570 р. з люстрацій виданих в Жерелах, ранїйші — з невиданих, зібраних мною інвентарів.

digitized by ukrbiblioteka.org

28 гр.; в 1568 р. колода „пивної“ пшениці цінить ся на 76 гр., ячменю на 40 гр., в 1570 колода пшениці на 130 гр., ячменю на 52 гр.

В городецькій королївщинї продавано в 1534 р. з млину колоду жита середно по 24 – 30 гр. (ціна незвичайно вагасть ся, і сей брак сталої цїни дуже характеристичний для тодїшнїх обставин: по жнивах продають колоду жита $13^{1}/_{2}$—15 гр., на передновку по 30—42 гр.), колода пшениці середно по 48 гр. (знов таки цїна скаче з 35 на 68 гр. з жнив на передновок). В 1565 р. раховано „мірно“ колоду жита на 60 гр., пшеницю 80 до 104.

Металїчна вартість золотого від 1525 р. до 1565—70 зменьшила ся на 25%, від 1535 на 10%, отже цїна збіжа зросла з 1525 р. до 1565 яких $2^{1}/_{2}$ раза, від 1535 близько 2 рази, і потім протягом дальших пятдесяти років іще (бодай місцями) збільшила ся два рази.

Се, розуміеть ся, мусїло незвичайно вплинути на зріст хлїборобства, спеціально — на розширеннє панського, фільваркового господарства. Нунцій Комендоне в 1564 р. уже писав про господарство Польщі: „В останнїх лїтах хлїборобство піднесло ся по берегах Висли й инших рік, що впадають до Балтийського моря, бо збіже спускають до Ґданська, порту польського короля, звідки воно розходить ся до Голяндиї, а часто навіть і до Портуґалії; натомість друга частина королівства, себто Поділє, Русь, Волинь і частина Литви, що могли-б бути далеко урожайнїйші, зістають ся в більшій части без оброблення, бо їх люде засївають збіжем лише на стільки, щоб вистачило достатно для місцевих людей — тому на всїх тих ріках, що пливуть до Чорного моря, нема нїякого торгу“ [1]). Комендоне радив Венеціянам орґанізувати експорт збіжа з чорноморських портів, і се був добрий проект, тільки з нього не вийшло нїчого, і впливи нового стану річей, нових напрямів господарської полїтики розширяли ся на українській територїї тільки по перифериї земель вислянсько-бузького басейну, безпосередно обнятих ґданським вивозом.

На Побужу нові течії в господарстві дають себе відчувати вже підчас люстрациї 1564 р. Фільварки дуже численні, господарство в них ведеть ся в значних розмірах. От табличка цифр збіжа з люстрацій 1564 і 1570 рр. з фільварків тих королївщин, що сплавляли своє збіже до Ґданська:

Красноставська	1564	107	лаш.	жита,	8	пшениці,	21	ячменя,	108	вівса.	6	гречки
	1570	104	„	„	8	„	30	„	106	„	8	„
Холмська	1564	51	„	„	34	„	16	„	85	„	5	„
	1570	67	„	„	48	„	11	„	89	„	15	„
Любомльська	1564	60	„	„	4	„	5	„	29	„	3	„
		59	„	„	13	„	12	„	42	„	10	„
Городельська	1564	113	„	„	4	„	9	„	48	„	7	„

[1]) Pamiętniki o dawnej Polsce, zebr. Albertrandi I c. 99.

переводячи се на відносини фільваркового господарства до господарства селянського, будем мати:

Красноставська має при
16 селах і 230 селян. ланах[1]) 6 фільварків і в них 250 лаш. збіжа[2]) що дають
на оден селянський лан фільваркового збіжа 1,1 лашт
Холмська:
28 „ 282 „ „ 6 „ 191 „ 0,66 „
Любомльська:
14 „ 210 „ „ 4 „ 136 „ 0,66 „
Городельська:
11 „ 114 „ „ 2 „ 179 „ 0,56 „

Подібне бачимо і в лежайській королївщині, на Посяню, де на фільварку 1564 з. знайшло ся 39 лащтів жита, 14 пшениці, 20 ячменя, 78 вівса, 2 гречки; при 11 селах і 175 сел. ланах вона має 3 фільв., в них 153 лашти, 0,88 на селянський лан. Ще інтензивнїйше в королївщині камянецькій (галицькій):

1564 р.	37 лаш. жита	11 пшениці	16 ячміню	115 вівса	10 гречки
1570 „	38 „ „	17 „	5 „	38 „	— „

беручи навіть низший рахунок — 1570 р. се дуже богато: в королївщинї 5 сіл і 102 лани, 3 фільв., в них має 98 лашти, припадає 1 лашт на лан.

Але звернїм ся до сусїдньої з Побужем, але ще не зачепленої експортом збіжа королївщини ратенської й побачимо зовсїм иньше:

1564	29 лаштів жита	1 пшениці	1 ячменя	20 вівса	8 гречки
1570	24 „ „	2 „	— „	6 „	3 „

тут 20 сіл і 365 сел. ланів, 2 фільв., збіжа 0,16 лашту на селянський лан.

Подібне й на Поділю. Переходячи від побужських королївщин, де вони так докладно обчисляли умолот збіжа, його вартість, відносини до лашту ґданського, — ревізори пускають се все в трубу: торг збіжем іще не досягнув сих країв зовсїм, і господарство вело ся виключно майже для власного прожитку. Приступаючи до описи

---

[1]) Цифри ланів беру з обрахунку Яблоновского (Ruś Czerwona с. 407), як приблизно вірні. В своїх таблицях він бере відносини числа фільварків до числа селянських ланів як показчик розвою фільваркового господарства, але без огляду на великість фільваркового господарства (до сього дещо у нього на с. 414—5, але на жаль не представлене в докладних цифрах).

[2]) Перевожу ріжні місцеві міри на лашти ґданські для одностайности, бо місцеві міри були не однакові: так на ґданський лашт ішло 14 кірців любомльських, 19 городельських і грубешівських, 20 холмських (і стількиж більше меньше мац ратенських), 22½ красноставських, 24 сокальських, 26½ белзьких і любачівських, 29 камінецьких. Судячи з цїн збіжа (в більш меньш однакових — чи трохи ліпших обставинах торгу) корець лежайський мусїв бути майже однаковий з любачівським.

digitized by ukrbiblioteka.org

господарства першого з тих подільських староств, Барського, вони завважають: „Там в тім старостві є досить простороии, так що не тільки фільварків, а й сіл можна-б більше мати, ніж їх єсть — якби Бог був ласкав дати спокій; а тепер, хоч є ким робити в тих фільварках, які є, але як засіють добре одного року, то держать збіже в стогах по полях „для пригоди“, а по части також на випадок неврожайного року, і вже в дальших роках так богато не сіють — от лише для вживлення замку й фільварків“. А про сусідню Хмельницьку королївщину кажуть: „не дуже там поплатне збіже, а не дуже й записують, скільки намолотять, аби лише мали що їсти з дня на день“[1]). В величезній королївщині барській знайшло ся по фільварках всього 1.035 кіп ріжного збіжа (докладнїйшого рахунку ревізори не роблять), а вартість його рахують вони по 8 гр. за копу; в королївщині камінецькій 1.336 кіп, так само середно по 8 гр. за копу; в хмельницькій всього 832 копи, вартости по 6 гр. копа. На лашти могло се дати коло 100, 130 і 85 лаштів, а що до вартости, то на Побужу копа збіжа випаде по яких 12—13 гр.

Так само не захоплене було в тім часї новим рухом карпатське підгіре й Покуте. Про центральну й східню Україну нема що й казати.

Ся ріжниця в господарстві відбиваєть ся також дуже важними ріжницями в суспільно-економічних обставинах, які я тепер поясню коротко.

В північно-західній Україні в третій чверти XVII в. розвиваєть ся незвичайно живий рух коло фільваркового господарства. „Згін“ селян і „скупля“ їх селянських ґрунтів та прилученнє тих ґрунтів до фільварків або закладаннє на них нових фільварків, практиковані й давнїйше[2]), стають явищем дуже частим в другій половині XVI в. Занотувавши кілька фактів скуплї селян в сяніцькій королївщині, ревізори завважають: „коли так будуть що року скуповувати по кількох селян, то таким чином їх далї й у старостві зістанеть ся“ не богато[3]). Закладають нові фільварки не тільки дідичі й державцї, а й ріжні дрібні доробкевичі, — служебники старостинські, ріжного стану люде. Заводять фільварки також війти й князї, користаючи з права осаджувати в своє виключне володіннє селян малоземельних — загородників, та маючи право на певну панщину, невелику що правда — кількоденну

[1]) Архивъ Югозап. Р. VII. II с. 153, 259.

[2]) Див. в т. V с. 155 епізод з львівським селом Ставчанами и з 1444 р. В поборовім реєстрі перемиської землї 1515 р. читаємо при однім селї: Stobyenycze, lan. 4, lan. 2 ad curiam conversi (Źródła XVIII. I с. 134).

[3]) Жерела II с. 232—3.

по букві привилеїв, але безперечно в житю значно збільшувану. Коли навіть низші сільські аґенти — т. зв. десятники змушували часом селян до панщинних робіт [1]), тим більше могли се робити війти та князї.

Так в ревізії тоїж сяніцької королївщини читаємо про старостинських служебників, що поскуповували кілька ланів від селян „не без розливу сліз", і оден з них випросив привилей від короля на солтиство в с. Половцях „з правом скуповувати там селян, скільки хоче, а ті ґрунти прилучати до солтиства" — себто дешевим коштом заложити собі фільварок на селянських ґрунтах і стати малим дідичом. Інший якийсь шляхтичок випрошує собі грамоти від короля на право викупити два лани від селян і сусїднїй млин від міщан в с. Головенції й заложити собі там „нове солтиство" в сїм селї [2]). В Одріховій князь „недавнїми часами, не знати яким правом, відібрав ґрунти від двох селян, що сиділи на двох дворищах й прилучив до своїх ґрунтів". В Мощенції солтис „відібрав кілька участків тяглої землї від селян і прилучив до свого фільварка". В Коростенку Війтівськім, слуга замковий, скупив ґрунти від трох селян і випросив на них привилей для заснования нового солтиства, попри те що давнїйше там істнувало! [3]). Під титулом війтівств та солтиств, більше або меньше титулярних, творить ся численна серія нових дрібних держав з фільварковим господарством і новими панщинними вимислами. Конституції з початку XVII в., проголосивши принціп, що війтівства й такі привілеґіовані солтиства повинні роздавати ся заслуженим воякам, як певного рода емерітура, підтримали й далї повели сю систему [4]).

Старости робили подібні-ж операції ще на більші розміри. Перемиський староста, скориставши десь в 1550-х рр. з якоїсь „причини" [5]), ціле велике село Гійсько (було 36 дворищ) скупив і ґрунти ті обернув на фільварок, а самих осадив на обійстях (zagrodach), полишивши їм лише малі кусники поля і обложивши щоденною панщиною „від полудня". На відібраних від селян 24 ланах заложено великий фільварок: з додатком прилученого „непожиточного" фільварку

---

[1]) decurioni qui ex medio ipsorum ad labores custodiendos eligitur, ad laborandum compellantur, скаржать ся в 1548 р. селяне Беська й Вороблика в сяніцькій королївщинї — Матеріали ч. 97.

[2]) Жерела II с. 232, 242—3, Матеріали ч. 117—119.

[3]) Жерела II с. 261, 267, 270.

[4]) Volum. legum. II с. 438, III с. 178 і дальші (див. в т. V с. 345 і 370—2).

[5]) yz szami do tego dali prziczinę, кажуть про селян ревізори — Жерела II с. 120.

digitized by ukrbiblioteka.org

на ур. Кругель, було в нїм при ревізії 500 кіп жита, 800 пшениці, так що з становища панської кешенї операція ся була незвичайно „раціональна“! Подібну історію переказує ревізія львівської королївщини, де староста Гербурт в 1560-х р. „зігнав“ селян с. Підлїсок з їх ґрунтів і на їх місцї осадив загородників, а ґрунти, очевидно, прилучив до фільварку[1]). В иньшім селї — Туринцї державець Стан. Жолкевский, діставши се село, помірив селянам ґрунти і зіставивши їх частину селянам, частину забрав на фільварок, а знову частину ужив для осадження нових численних осадників. В 1534 р. тут було 28 господарств, що сидїли на волоськім праві, на неміряних ґрунтах, без панщинних обовязків, а про заможність їх сьвідчить дань худобою: кожде господарство давало по барану й свинї натурою, не користаючи з права грошевої оплати, уставленої для тих, що свиней або баранів не мали. В 1565—70 рр. було тут 62 тяглі господарства на 10 ланах і 26 загородників, обложених панщиною для нового фільварку. Судячи з того, що частину ґрунту забрано на фільварок, давнїм селянам ледво лишила ся більше як третина їх давнїх ґрунтів. Цїле село з патріархального богацтва ґрунтів перейшло на малоземельних нів-пролєтарів; упадок добробуту давнїйших осадників видно з того, що замість давнїйших 28 баранів і 28 свиней, що приходило з тих давнїх 28 господарств, в 1565 прийшло з тих нових 62 господарств тільки 20 штук свиней і 1 баран. За то станув фільварок, на якім в 1570 р. було близько 1200 кіп ріжного збіжа, отже й тут реформа цїною знищення селянського добробуту значно наповнила панську кешеню[2]).

Близші пояснення, які люстрації дають нам про переміни в згаданих селах, не часто стрічають ся в них; але порівняннє простих цифр, коли убувають селянські лани, або нагло зростає число загородників коштом давнїйших тяглих господарств[3]), вкінцї — лякопічні замітки про скуплю або згін, вказують і в иньших випадках на анальоґічні операції: забираннє розроблених, справлених ґрунтів під фільварки, дробленнє селянських

[1]) Жерела VII с. 237.

[2]) Жерела III с. 395, VII с. 231, і розвідка при т. VII с. 7.

[3]) Напр. в с. Шегинях, перемиської королївщини між рр. 1553 і 1565 число тяглих господарств з 8 ланів упадає на 5, а число загородників зростає з 11 на 24. В с. Поздячу на місце давнїх 8 цїлоланових господарств, які застаємо ще 1553 р., в 1565 нагло бачимо 30 господарств на 9 ланах — правдоподібно переміряно ґрунти, знайдено при тім оден лан більше, і подроблено старі великі господарства. В Острові (Львівського староства) число ланів в рр. 1545—1565 спадає з $26^1/_2$ до 20, а число господарств помножуєть ся з 42 до 51, і т. и. (див. мої вступні розвідки при Жерелах).

господарств в інтересах збільшення панщини і заміну господарств повних (з більшими ґрунтами й ширшою господаркою) малоземельними „загородами“, для панщини видатнішими, ніж ті повні господарства. Загородники часто не несли ніяких обовязків окрім „пішої панщини“ (себто без худоби), але ся панщина бувала значна — два, три дні на тиждень, або й щоденна панщина від полудня, „постійна робота“ [1]), так що розмірно до економічної сили загородників і тої скількости ґрунтів, яка лежала під ними, вони для фільваркового, панщинного господарства були далеко видатнійші ніж господарства повні, „тяглі“. Отся замітка львівської ревізії може пояснити становище й ролю сього сільського пролетаріату в фільварковім господарстві: „Сї два села (Полтва і Замосте) треба розуміти як одно; людей там буває часом більше а часом меньше, бо часто розбігають ся; чиншу ніякого не дають, хиба сіють — там, де їм підстароста позволить і покаже, а сидять на постійній роботі, як загородники; села сї дуже потрібні для глинянського фільварку, але пп. Сверчі недавно забрали їм чимало поля і сіножатей, з яких вони мали прожиток, і через те забранне у тих сіл поля і сіножатей зменьшило ся й засобів підданим і роботи замкови, бо їх богато забрало ся й пішло“ [2]).

Сї підглинянські осади, може бути, являють ся пережитком двірської челяди, осадженої „за двором“ давнійшими часами (подібно як підльвівське Знесїнне, де селяне сиділи на невеликих нивках і робили що треба „собою“, себто мабуть пішо (характеристичне в своїй наївности се повне уподобленне панщинної роботи роботї худоби) — возили пісок, цеглу для мурів, глину і т. и., орали огороди й пололи, косили луку — тепер же те все роблять до двору воєводи руського“ — котрому село було надане [3]). Нові ґрупи й цілі осади загородників, осаджених на дрібних ґрунтах і обтяжених сильною панщиною, відновляли сей давній тип на своїх хлїбах осадженої челяди [4]). Дешевим коштом розвязувала ся справа дешевого двірського робітника. Сей загородницький пролетаріат був дешевший нїж фільваркові робітники, яких треба було удержувати на двірських хлїбах, і вигіднійший, бо сам мусїв промишляти за себе, а постачав фільваркови панщину в дуже значній скількости. Тому поруч процесу роздроблення селянських ґрунтів, що приносило з собою також збільшенне суми панщини (бо за підставу для відбування або деяких робіт

---

[1]) Про загородників, їх економічне становище й обовязки див. в кінцевих розділах моїх вступних розвідок при Жерелах (т. I—III і VII).

[2]) Жерела III с. 274

[3]) Жерела VII с. 229.

[4]) Про неї в т. V с. 108 і далї.

digitized by ukrbiblioteka.org

або й усеї панщини брало ся не лан, а господарство)[1], — ми в середині і в другій половині XVI в. бачимо також зріст загородницької верстви — місцями навіть дуже сильний. Ми з'ілюструємо се прикладами кількох королївщин, на підставі матеріалів, які дають нам їх люстрації й інвентарі.

В королївщині перемишльській інвентар 1497 р. дає нам можність слїдити долю селянського землеволодїння вже від кінця XV в. Порівнюючи цифри 1497 і 1565 р. бачимо, що протягом тих сїмдесяти лїт площа селянських ґрунтів не зростала: в 11 селах в 1497 р. було 151 лан в селянського ґрунту, в 1568 р. тільки 158 отже 5% приросту. Розуміеть ся, в дійсности ґрунти селянські збільшали ся — через розробленнє неужитків; але се збільшеннє нейтралїзувало ся забираннем селянських ґрунтів під фільварки. Число господарств збільшало ся через роздробленнє давнїйших господарств і твореннє малоземельних, загородницьких господарств: за той час прибуло 63 тяглих господарств і 59 загородників. Сей приріст з'їв надвишку ґрунтів над пересїчним півлановим господарством. Економічні обставини, очевидно, не допускали наразї сильнїйшого дроблення господарств, низше півланової норми, і коли воно силоміць переводило ся адмінїстрацією, то се не раз приводило до втїкачки. Тому в середнїх десятолїтях XVI в. господарство стає на сїй нормі, і число тяглих господарств не зростає, а натомість формуєть ся категорія загородницька: приріст людности, коли не відпливав на Підгірє, до новозасновуваних там сїл, творив нову верству сїльського пролетар'яту, піших панщинників: в 1497 р. сеї категорії в перемиській королївщині не було ще зовсїм, в 1553 р. на 529 тяглих господарств в 19 селах було 66 загородницьких, в 1565 на 524 тяглих 141 загородницьких: число тяглих господарств за тих 12 лїт навіть трохи зменьшило ся, а число загородницьких побільшило ся більше як у двоє[2]).

Подібне бачимо і в королївщині сяніцькій, в її північній, давно осадженій части — волостях Сяніцькій і Боській[3]). Тут в другій і третїй

---

[1]) Див. про се в т. V с. 187 і далї.

[2]) Див. статистичні таблиції у вступній розвідцї до II т. Жерел, с. 5—9.

[1]) В тринадцяти осадах Сяніцької волости було:

	1523	1548	1565
селянських ланів	156	153	152
господарств	284	275	282

в девяти осадах Боської волости:

селянських ланів	169 2/3	169 1/4	170 1/2
ланів	377	366	364

див. близше мою вступну розвідку в III т. Жерел.

четвертині не зростає ані число господарств ані число селянських ланів: прирібки нейтралїзують ся скуплею й забираннєм селянських ґрунтів на панське господарство. В деяких селах ґрунти роздроблено сильно (до восьмої і дванадцятої частини лана), але нормою зістаєть ся півланове господарство. Надвишка людности коли не відпливає на Підгірє, де закладають ся нові осади на волоськім праві (без панщини і фільваркового господарства, що туди ще не зайшло) — творять катеґорію малоземельних, обтяжених панщиною загородників. В середнїх десятолїтях XVI в. воно як раз витворюєть ся: в 1520—1540-х рр. стрічаємо їх лише десь не десь, як виїмок [1]), в 1558 р. вони вже становлять коло 5% всього числа господарств, а до 1565 р. їх число подвоюєть ся й становить коло 11% з всього числа господарств.

В королївщинах положених далї на схід, як от у Львівській, селянське господарство ще не стало на нерухомій точцї, як на Посяню. Не вважаючи на забираннє ґрунтів під фільварки, селянське землеволодїннє показує певний приріст: з 1545 до 1570 р. в 14 селах, для яких маємо цифри, число селянських ланів зростає на 11% [2]). Поруч з тим множить ся число господарств дробленнєм давнїх ґрунтів — добровільним і примусовим. В тих 14 селах число господарств зростає за тойже час на 24%, а коли завважити, що богато ланів в 1570 р. було порожнїх, бо люде повтїкали, то виходить, що зріст господарств випереджає тут зріст селянських ґрунтів ще більше — на чотири рази. Особливо в рр. 1565—1570 усильно переводить ся дробленнє селянських ґрунтів, заходами самої адмінїстрації — майже весь приріст господарств припадає на роздробленнє давнїх господарств. Заразом зростає число малоземельних господарств, що не тільки самі творили ся, але й штучно витворювали ся, в інтересах фільваркової роботи, самою адмінїстрацією. В 1545 р. їх ще зовсїм не бачимо; в 1565 р. загородницькі господарства дають уже 7,5%, а дорахувавши дрібноґрунтові, дуже до до них зближені, то й 10%; в 1570 вони становлять 9,5%, а з дрібноґрунтовими 12% загального числа [3]). Але заразом з'являєть ся ве-

---

[1]) В інвентарі 1523 р. бачимо їх тільки в двох селах, разом 9, в інв. 1548 в однім (сїм).

[2]) Що правда, тут треба часом числити ся з приростом в рахунках, а не в дїйсности: при новім помірі старі прирібки дораховували до давнїйшо принятого числа ланів — ми знаємо нпр. такий факт в с. Добрянах, де ревізори, переміривши селянські ґрунти, на місце 14 ланів, які числили ся за селянами, намірили їх 36. Се село я не беру в рахунок, але і в иньших могли заходити часом подібні випадки, нам не звісні близше.

[3]) Се збільшеннє в р. 1565—1570 одначе обіймає не ті самі села; зріст в тих самих селах вийшов би не так значний.

digitized by ukrbiblioteka.org

лике число порожнїх господарств — при ревізії 1570 р. вони дали до $6^1/_2$% селянських ґрунтів. Се вказує, що селянство тяжко зносило ті операції, які переводили ся над ним саме в сих роках — ті переломи, звязані з розширеннєм фільваркового господарства, і богато з них кидало свої ґрунти й ішло шукати свобіднїйших обставин для свого господарства й житя.

Поруч з розширеннєм фільваркової рілї селянськими ґрунтами, йшло збільшеннє селянської працї, панщини, не тільки через дробленнє господарств та присаджуваннє загородників, а й безпосереднїм збільшеннєм розмірів панщинної працї. Делїкатнїйшу форму представляла щоб так сказати — конверсія давнїх чиншів і данин на панщину. В Теребовельщинї напр. староста Претвич в серединї XVI в., збільшаючи число фільварків, в кількох селах зменьшив чинш на 12 до 18 гр., але за те окрім давнїх робіт (вісїм день до року) обложив селян дводенною панщиною на тиждень „від сходу до заходу сонця“ [1]). Розуміє ть ся, се збільшеннє значило кілька раз більше, ніж те зменьшеннє чиншу на 12 чи 18 гр., (селяне, щоб відкупити ся від такої двохденної панщини, мусїли платити по 60 гр.!), але все таки бодай якась тїнь компензати була. В иньших випадках панщину збільшали чіпаючи ся якихось крючок, або й без них,—заводили просто як „новину“.

Поруч зросту фільваркового господарства власне друга половина XVI в. характеризуєть ся дуже сильним і скорим зростом панщини. В 1520-х рр. за норму уважано оден день панщини з лану на тиждень; в серединї XVI в. в західній Українї середньою панщиною стає вже два днї з середнього, півланового господарства; при кінцї XVI в. — три днї з півланового, значить шість день з лану, і з перенесеннєм панщини з лану на господарство кожде дальше роздробленнє господарств збільшало суму панщин. До того прилучали ся роботи додаткові, і штрафні — роботи за кару, в родї того що як селяне не

[1]) Жерела т. I, вступна розвідка с. 28—9, пор. т. V Історії с. 191. Супроти гадки, прийнятої в польських наукових кругах, повтореної й новійшим польським економістом (Szelągowski, Pieniądz с. 14), що „упадок цїни грошей в XVI в. був одною з головних причин заміни чиншів роботою, або значного погіршення долї сїльської людности“, мушу піднести, що така з а м і н а чиншів панщиною стрічаєть ся дуже рідко, принаймнї в приступнім нам матеріалї. Натомість звичайно, з актами в руках, можемо слїдити, що чинші й данини зістають ся давнї, а панщина зростає не залежно, поруч них. І коли-б шляхта хотїла перевести грошеві чинші на якісь більш сталі доходи, далеко простійше було-б заступити їх натуралїями, які не падали в цїнї. Але такої тенденції не слїдно, навпаки широко практикуєть ся викуп натуралїй грішми.

станутъ на панщину при сході сонця, то замість двох днів мають робити шість[1]), і т. и. Скарги селян з королївщии на сї новини помагають мало, бо крім того що всї роспорядження правительства зіставали ся найчастїйше не сповненими, само воно в інтересах зросту своїх доходів (хоч ті доходи в дїйсности йшли виключно майже до старостинської кешенї) прияє збільшенню фільваркового господарства і вповнї допускає збільшенне панщин всупереч старим практикам і привилеям, а відповідно до загального зросту панщини по всяких маєтностях[2]).

Оповіджена мною на иньшім місцї[3]) історія с. Добрян в львівській королївщинї служить характеристичним прикладом тих „новин", які заводили ся й переводили ся в селяиських відносинах в звязку з сильним збільшуваннем фільваркового господарства. В початках десь другої чверти XVI в. заложено в Щирецькій волости поруч старого фільварку в Щирцї ще другий в Добрянах. Щоб постачити йому робітників, адмінїстрація хотїла підвисшити панщину в Добрянах; але селяне не піддавали ся, покликуючи ся на свій давнїй привилей XV в., що обовязував їх робити тільки вісїм днів до року. Супроти того адмінїстрація присадила на ріжних кавалках ґрунтів кільканадцять малоземельних господарств (в 1565 р. було їх 17 на $4^1/_2$ ланах), з обовязком двохденної панщини, щоб забезпечити робітника фільваркови. Самі одначе королївські ревізори признали таке становище за ненормальне й дорікали старостї, що він не потягає селян старої осади до вищої панщини; вони (вже в друге) наказали селянам робити два днї на тиждень, а староста поспішив ся заявити, що він при такій підвищцї панщини потрапить заложити ще оден фільварок, і дїйсно заложив третій фільварок в сусїднїм селї Красові. Селяне, що правда, й сим разом спротивили ся підвисшенню, але нам інтересні тут ті напрями, якими йде великогосподарська економія, а вони відбивають ся в сїм епізодї дуже добре. І в переважнїй масї такі епізоди кінець кінцем кінчили ся повною побідою над опозицією селян.

Матеріал, яким ми отсе оперували, зібраний з галицьких королївщин; безперечно одначе, що тими-ж дорогами йшло господарство і в маєтностях приватних. Там, де маємо ми якісь звістки з сеї сфери, бачимо такіж явища як і по королївщинах. Я мав нагоду навести замітку ревізорів 1565 р., що в Сяніцькій землї убуло подимне

---

[1]) Див. в т. V с. 191.

[2]) Факти з північно-західнього поясу в т. V і далї і в Жерелах т. VII, вступна розвідка с. 7 і далї.

[3]) Т. V с. 197—8, Жерела VII с. 7—8.

digitized by ukrbiblioteka.org

в приватних маєтностях тому, що шляхта „зігнала чимало селян з їх ґрунтів, забираючи їх на фільварки для свого прожитку“ [1]). В поборових реєстрах 1589 р. в Ярославських маєтностях читаємо: Руданович! $12^1/_4$ ланів, а $2^1/_2$ забрано до двору (на фільварок), Вербна $7^1/_2$ ланів, а 7 забрано до двору, Ляшки $11^3/_4$ ланів, а 2 забрано до двору [2]). В маєтностях Конст. Корнякта зігнано й забрано „до двору“ ціле село Сьвяте, де ще по реєстру 1515 значило ся 12 селянських ланів [3]). В Тичинській волости в Гальвиговій 47 ланів. а $4^1/_2$ забрано до двора [4]), і т. д.

Розвій малоземельних господарств в приватних маєтностях, ішов таким же скорим кроком як по королївщинах. Тим часом як у сяніцькій королївщині в 1560-рр. число малоземельних супроти числа осїлих селянських ланів в старих осадах виглядає близько як 2:9, в загальнім рахунку королївщини як 2:15, а в цїлім повітї (в маєтностях королївських і приватних разом) в реєстрі 1589 ся пропорція випадає як 4:9: таку величезну надвишку (майже у-двоє против королївщин 1560-х рр.) мусїли дати головно маєтности приватні. В перемиській королївщиві процент малоземельних зростає ще сильнїйше: тільки в старих осадах в 1560-х рр. їх відносини виглядали як 1:2, в 1589 р. в цїлім повітї майже як 2:3 [5]). На Побужу-ж сей процес розвинув ся ще скорше: там уже реєстр 1569 р. показує число малоземельних господарств майже рівне з числом ланів: в Холмській землї на 2.825 селянських ланів було малоземельних 2.101 (в 1589 р. 2.669), в Белзькій на 2.375 в 1569 р. малоземельних 2.837; разом на 5.200 ланів 4.938 малоземельних уже в 1569 р. [6]).

Докладнїйші пояснення поборових реєстрів сих земель дають деякі цїкаві вказівки на сю еволюцію. З загального числа 4.938 малоземельних 1569 р. тільки 2.222 мали рілю, решта се „загородники без рілї“ і коморники — два означення, що означають теж саме властиво. В 1578 р. на загальне число малоземельних було загородників з рілею 1.651, отже ся катеґорія зменшала ся, а натомість зростало число загородників без рілї й коморників. Одначе в поодиноких

---

1) Історія V с. 156. 2) Źródła XVIII. I с. 4.
3) Ibid. с. 16, пор. 132. 4) Ibid. с. 11.
5) Див. статистику 1565 р. у вступних розвідках II і III тому, а цифри поборових реєстрів у Яблоновского Źródła XVIII. 2 с. 125 (порівняти цифри ланів і загородників - коморників).
6) Див. у Яблоновского с. 124. Maximum обеззземелення дає Городельський і Грабовецький повіт; в Городельськім на 185 ланів в 1569 р. було 328, в 1578—483 загородників і коморників; в Грабовецькім на 280 ланів було в 1578 р. загородників і коморників 703.

повітах ми стрічаємо часом значний зріст в катеґорії загородників з землею (нпр. в Красноставськім вона зростає з 224 на 505, Грабовецькім з 176 на 246); може се залежати почасти від иньших способів відріжнювання сих катеґорій у ріжних ревізорів, але скорше мабуть тут маємо реальні ріжниці: те саме, що бачили ми вище, коли з тяглих селян, забераючи їм землю, робили малоземельних загородників, а загородницькі господарства дробили ся, чи також умисно творили ся з господарських мотивів через забиранне ріллі, — перетворяли ся в загородників без ріллї або коморників — людей, що коли не займали ся ремеслом, жили як зарібники (на загальне число 2.641 коморників 1578 р. тільки 248 мали худобу).

Сьому подвійному процесу пролєтаризації: обезземеленню й обтяженню панщиною селянська людність часами пробувала ставити опір, частїйше — коли не годна була помирити ся з ним, кидала свої оселї й мандрувала туди, де меньша нагнїтала панщинна шруба — з слабшим або й зовсїм не розвиненим фільварковим господарством. Так рухасть ся лава осадників на Поднїпровє й Побоже (про сей похід будем говорити на иньшім місцї), а за нею — як ловецькі племена за звірем, що мандрує з старих осад, — сунули ватаги панів, рухало ся панське господарство з фільварком і панщиною. Тільки утїкачі-селяне ставили ширші кроки, нїж та важка артилєрія великого паньського господарства, й поколїння минали, перше нїж „на нових землях“ виростав панський фільварок і в свої крипи брав селянина. Особливо в східно-полудневій Українї місцеві кольонїзаційні обставини ставили сильні перешкоди розвоєви фільварчаного господарства — хоч воно лежало в плянї, in spe кождої шляхетської займанщини [1]), а експорт лїсових товарів, що в першій половинї XVII в. вів ся, як ми бачили, на широкі розміри майже з цїлої української території, приготував дороги, способи й пляни експорту збіжа.

В остатнїй чверти XVI і в першій XVII в. хлїборобство на вивіз, фільваркове господарство в ширших розмірах, з своїми приналежностями, опановує Волинь і починає заберати також сусїднї части Київщини. Не тільки в північно-західній части Волини, близшій до Буга, а і в східній та полудневій ми стрічаємо ся з експортом збіжа. Так нпр. в 1596 р. в однім процесї фіґурує служебник кн. Острозького, що веде підводи з збіжем з Полонських маєтностей, себто з київського погранича, „до Буга“ [2]). Обовязки селян

[1]) Пор. сказане в т. V с. 218 і далї. Про кольонїзаційні й господарські обставини східньої України спеціальнїйше буду говорити в VI томі — тут їх тільки дотикаю. [2]) Архивъ Югозап. Рос. VI. I ч. 82.

digitized by ukrbiblioteka.org

ходити з підводами „до Буга“ стає звичайним явищем на Волини з кінцем XVI в.[1]), і звідти розширюєть ся й далї: в арендніи контракті Бердичівської маєтности, в Житомирськім пов. 1611 р. селяне також обовязують ся піти підводою з кождої пів-волоки раз на рік „до Буга або до Львова“ [2]). Волинські господарі та арендарі, навіть не великі, висилають транспорти збіжа: „комяги зі збіжем до Литви, а на шкутах до Прус і Кгданска“ [3]), і наскільки сї безпосереднї транспорти були тут річею росповсюдженою та жизненною, показують нпр. ухвали волинських соймиків, що домагають ся, аби громада м. Ґданська не присвоювала собі права суда над шафарями й служобою їх сплавів — панськими, волинськими підданими [4]). Крім того розвій горілчаного промислу й консумції, а навіть вивозу (горілку також вивозили навіть до Ґданська) та годівля худоби на експорт давали також попит на збіже, й фільваркове господарство на Волини в першій половинї XVII в. доходить значних розмірів, несучи за собою й свої атрибути: зріст панщини, роздробленнє ґрунтів і т. и. Як було показано на своїм місцї [5]), трехденна панщина з пів-волоки (15 морґів), з ріжними додатковими роботами й робочими днями, стає вже тут нормою в першій половинї XVII віка, а доходить і чотирох і пяти днїв на тиждень, одним словом — доходить уже дуже високого напруження.

Таж система — інтензивного як на той час господарства (показчиком сеї інтензивности одначе була виключно висота селянської панщини) [6]) поступала в Поднїпрове та Побоже, але завдяки ріжним

---

[1]) Нпр. Архив VI. I ч. 101 с. 337 (Ковельск. пов.), 149 (Острозьк. пов.), пор. ч. 123, 146 і т. и.

[2]) Ibid. ч. 114. [3]) Ibid. ч. 146.

[4]) Архивъ II. I с. 239, волинська інструкція 1638 р.: aby Gdańszczanie szyprów naszych s flisami nie sądzili, ani osób do sądów nienależnych nie przyciągali. Пор. тамже інструкцію 1645 р.: Gdańszczanie uzurpuią sobie nad prawa władzą, sądy swe pod frior rozciągając na szyprów, szlachte i flisy, poddane szlacheckie.

[5]) Див. т. V с. 214—5.

[6]) При тім характері великої панської господарки, де вона користала безплатно не тільки з роботи своїх підданих, але із їх інвентара або й інструментів господарських, трудно говорити про якісь особливі капітали, вкладувані тим великим господарством в хлїборобську культуру, як то читаємо і у новійшого дослїдника економічних відносин України Ол. Яблоновского (Ukraina, III с. 265): „По усталенню економічних відносин і зверхньої безпечности в західнїй части річи посполитої, нагромадили ся там, наслїдком сильного піднесення доходів з маєтностей, показні господарські засоби, не малі капітали. Капітали ті звертають ся власне до богатих, а пустих до тепер просторів українських земель — дальших, українських, що витворяли безгра-

перешкодам не встигла опанувати сї території перед великим народнім рухом, який і змів її завязки. Загалом беручи, хлїборобство не вийшло тут за границї власного прожитку та того попиту, який давало йому вареннє горілки й пива та по части, в деяких місцевостях — годівля худоби на вивіз. В цитованім вище контрактї 1634 Калиновскі з своїх уманських маєтностей в уплату грошей обовязують ся вислати поташ, мід, волів [1]). Боплян, описуючи східню Україну 1630-х рр., в браку експорту бачить головну причину слабого розвою хлїборобства й навіть — лїнивости козаків (розуміти — взагалї місцевої людности): „родючість ґрунту, пише він, дає збіже в такім богацтві, що часто не знають, куди його подїти, тим більше, що не мають сплавних рік“ [2]). Коли одначе експортували попіл з Уманя й Лисянки, Гадяча й Миргорода, то й транспорт збіжа та иньших продуктів рільного господарства був, очевидно, тільки питаннєм часу: треба було тільки відповідно ствердити суспільно-економічним відносинам, настільки, щоб можливою стала значна панщина — ся перша і одинока підстава панського рільного господарства, і експорт збіжа з східньої України став би теж на порядку дня.

З ріжних галузей господарства промислового окрім промислу лїсового, про котрий говорив я вище, на ширші розміри вело ся вареннє соли на галицькім Підгірю, обслужуючи не тільки потреби цїлої західньої України й становлячи оден з важнїйших предметів внутрішньої торговлї, але й даючи певну скількість сього продукту на експорт.

Початки його виходять за всякі історичні границї; найдавнїйшу згадку про вивіз соли з сих варниць в східно-українські землї маємо в оповіданню про події з кінця XI віка [3]), і в пізнїйших віках вона не переставала обслужувати не тільки західні, а й східно-українські

ничне поле для всякого рода економічної дїяльности. В початку XVII в. господарська енерґія, висиливши ся на заходї, переносить ся, майже вповнї, до тих дївичих земель.“ В дїйсности капітали викладали ся розмірно мінїмальні, панське господарство йшло вже по проторених слїдах господарства селянського і досить довго обмежало ся експлоатацію сього селянського господарства дорогою ріжних даней, десятин, або ріжних монополїй — горілчаної, тютюнної, варення й шинковання пива й т. д., та такою „сухою“, без всяких вкладів експльоатацією природних богацтв, як виріб поташу і т. и.

[1]) Як вище с. 191—2. [2]) Вид. Ґолїцина с. 19.

[3]) Не пустиша гостей ихъ ни лодей (мб. людей) отъ Перемышля и не бысть соли во всей Руской земли — Патерик с. 154. Тут можна бачити натяк на сіль перемишльську й пізнїйшу дрогобицьку або долинську.

digitized by ukrbiblioteka.org

землї; вивозили її, безперечно, здавна і за Карпати і в сусїднї польські землї. В XV в., коли польське правительство з фіскальних мотивів замкнуло границї для довозу соли з Прусії, розширяеть ся ринок руської й краківської соли на північ: сіль руську починають в значних масах транспортувати Сяном і Вислою, аж до Бидґощі (Бромберґа); се було в значній мірі заслугою державця галицьких жуп Кристофа de Sancto Romulo, Ґенуезця, що осїв в Галичинї в серединї XV в., кілька разів державив „руські жупи“ та розвинув торг руською солею на ширші розміри [1]). Докладні звістки, які люстрації 1564—70 рр. дають про сї жупи, дають нам можність добре познайомити ся і з технїкою продукції, і з способами продажі, районом торгу і т. д. Відсилаючи по близші подробицї до них [2]), я тут виберу тільки дещо — що може мати інтерес в звязку з тими питаннями й явищами, які нас тут займають.

Вареннє соли ґрупувало ся головно в кількох гнїздах — коло м. Соли (теп. Стара Сіль) в Перемищинї (на полуднє від Перемишля), коло Дрогобича і коло м. Долини в Жидачівщинї. Сї гнїзда зістали ся в правительственній експльоатації й стояли під управою осібного адмінїстратора, т. зв. жупника руського, й мали технїчну назву „жуп руських“, а з окрема називали ся „жупа перемишльська“, або „сїльська“, „жупа дрогобицька“ і „жупа долинська“ [3]). Крім того були поменьші варницї на всїм Підгірю від Сяніччини до Покутя: в Галицькій королївщинї „на чотирох місцях“, в околицї Коломиї — варницї колись міські, але здавна відібрані ріжними панами, в Коропецькій волости, в Снятинщинї коло Косова, і т. и. [4]). Технїку варення описують нам ревізії жуп сїльських й дрогобицьких. Кожда жупа мала одну чи більше (два — три) криниць — т. зв. вікна, звідки „суровицю“, себто соляну ропу тягнули кінським приводом (т. зв. керат), і ся суровиця розходила ся до великих зелїзних сковород (патель) — „панв“ або „чринів“ (староруський термін, що задержав ся тут до пізна). Вони були ставлені в шопах чи т. зв. „вежах“, і на них виварювала ся сіль з тої ропи. Панвами звали ся більші пателї (зроблені з 50 зелїзних блях), черинами меньші (з 30

---

[1]) Звістки про його збирає Кутшеба Handel Polski ze Wschodem c. 60—2, про соляну полїтику його-ж Handel Krakowa c. 133 і далї.

[2]) Жерела т. II c. 1 і далї, т. VII c. 305 і далї (значно коротше).

[3]) Слово „жупа“ в сїм значінню стоїть або в звязку з „жупище“ — яма, гріб, або з „жупелъ“ сїрка, сїрчаний, сильний огонь (меньше правдоподібно звязують його з „жупою“ безпосередно в значінню „земля“, „волость“).

[4]) Жерела I c. 47, 51, 59.

блях); на перших варили сіль мілку, яку зсипали в бочки, або продавали мірою; на других т. зв. „товпясту“ — формовану в грудочки, т. зв. tołpy, тепер топки (правдоподібно, се староруська „головажень“). Сї грудки раховали на тисячі; така „тисяча“ в дрогобицькій жупі відповідала кірцеви мілкої соли; в перемишльській шість тисяч „старої форми“ рахувало ся на колоду, отже півтори тисячі на корець; в бочку входило півтори колоди. На вивареннє одної панви треба було від трох до пяти великих возів дерева (на возї мало бути не меньше 20 „плах“), відповідно до часу й обставин: зимою виходило більше дерева як лїтом, стара „панва“ потрібувала більше нїж нова, рідка суровиця більше як густа; як суровиця сама переставала йти, то пускали в „вікна“ воду з джерел, і вареннє такої штучної суровиці потрібувало „силу дерева“. За день можна було виварити три до чотири панви, і виходило з кождого варення півтретя, три або чотири колоди соли, відповідно до густоти суровиці. Таких „панв“ перемиська жупа мала сїм, а девять „черинів“ для варення соли формованої. В жупі дрогобицькій панв було пять, потім шість; черинів королївських 12, але ще кількадесять панських і міщанських, на яких продукція вела ся в меньших розмірах і чимало по селах, арендованих або закладаних самими селянами. В Долинській жупі були самі черини: 4 королївських і велике число черинів міщанських і селянських — понад 150, але з продукцією дрібною: на деяких черинах виробляли 16—20, найбільше 15—20 возів соли до року.

В жупі перемишльській, по части дрогобицькій, вареннє соли вело ся в стилю більшім, зближенім до нинїшньої промислової господарки, тим часом як в жупі долинській — так само як в галицьких або коломийських, вело ся в стилю дрібного, так би сказати кустарного промислу, подібно як вело ся рудництво, гутництво і т. и.[1]). При тім досить оригінальними, ріжними способами комбінував ся сей промисловий стиль з практиками підданськими й панщинними.

В жупі перемишльській адмінїстрація сама вела вареннє соли на згаданих 7 великих „панвах“, працею наємних робітників. При кождій панві мав бути оден „зварич“, оден „лопатник“ і оден рубач до дерева; зварич й лопатник разом діставали від колоди звареної соли близько по 1/2 гроша (8 денарів), то значить у двох заробляли за день роботи коло 6 гр., на своїх хлїбах; рубачам платило ся за тиждень роботи 8 гр.[2]). Дерево адмінїстрація давнїйше купувала — в самбірськім старостві, і в иньших сусїдних місцевостях,

[1]) В нїм мусїло задержати ся дуже багато практик з часів староруських. [2]) Жерела II с. 57.

digitized by ukrbiblioteka.org

але в середині XVI в. зроблено з того панщинний обовязок: для „ратовання жупи“ придано було пять сїл з самбірського староства, і обложено їх обовязком возити дерево. Бувши при самбірській королївщинї, сї селяне платили дани й чинші й робили панщину на фільварку по кілька день, ходячи на роботу за кілька миль (докладно означена вона при однім селї — три днї з дворища на тиждень). Адмінїстрація жуп заступила се обовязком привозити з кождого лану (міряного дворища) два вози дров на тиждень: оден віз за панщинні роботи, другий за чинші й данини, а в селах, де лїси були близші — за саму панщину два вози на тиждень, „коли хочуть, вибравши дорогу й час“. Була то заміна для жуп дуже добра, бо віз дерева, „на якім має бути більше як двадцять плах лупаних“[1]), сама вона рахувала за $2^{1}/_{2}$ гр. Але видно була вже закорінена навичка при таких замінах робити великі зиски на селянській працї, бо й адмінїстрація й ревізори, очевидно, сильно сумнївали ся, чи ще не належить підвисшити того обовязку: ревізори кладуть натиск на те, що селяне ходили на роботу за кілька миль, отже обовязки возити дрова дають дуже легку заміну її. Тим більше, що дерева таки не ставало для потреб жупи. Ревізори 1570 р. кажуть, що на загальне число виварених панв 6.800 в тім роцї тільки 1.044 виварено „данними дровами“, а решта купованими[2]). Вивозили ті пять сїл всього 17 тис. возів дерева, що можна рахувати на $3^{1}/_{2}$ тис. сажнїв шестистїнних, вартости 1.400 зол.; можна ними було виробити, по обчисленню ревізорів, 13 тис. бочок соли, вартости (на місцї) коло 9 тис. золотих[3]).

Вареннє соли на черинах було орґанїзоване инакше, як комбінація аренди й панщини. На девяти черинах сольської жупи обовязані були робити перед міщане й загородники м. Соли, по чотири коло кождої панви, своєю працею й своїми дровами, в певній черзї, без перерви, з виїмком сьвят і підчас жнив, коли вони мали „пильну потребу домашню“ — яких трох тижнїв, або коли підчас злої дороги не можна було привезти дерева. З кождого чериня мали вони дати за тиждень 16 колод соли; решта виробленої соли мали на свою користь, але не могли нею самі торгувати, але мали віддавати адмінїстрації жуп по цїні 12 гр. за колоду, тим часом як ся адмінїстрація від себе продавала її по 14 гр., отже діставали по 2 гр. від колоди. Крім того мали платити за достаченнє їм суровицї і причиняти ся до будови веж і черинів[4]). В сумі була то досить тяжка панщина:

---

[1]) Жерела II с. 29. [2]) Жерела VII с. 312.
[3]) Жерела II с. 20—9. [4]) Жерела II с. 4—5, 8—9.

особливо давав великі трудности обовязок постачати дрова на вареннє. Ліси в сусідстві були вже винищені: „мало знайдеть ся великого дерева, більше дрібного та молодого як здатного.“ В прилучених селах також не богато було гаїв, і брак дерева давав себе відчувати й тут. Щоб помочи собі, адміністрація жупи за ріжні „прероґативи“ накладала на міщан і підданих обовязок возити дерево за плату. Плата та одначе не стояла в ніякій пропорції до трудів, яких то коштувало: за т. зв. фіру, себто скількість дерева, потрібного для виварення панви (отже 3—4 вози, з котрих кождий раховано $2^1/_2$ гр.) платила вона $4^1/_2$ гр. „Щоб запобігти тому видаткови й тяжкости людській“, ревізори проєктували сплавляти дерево Дністром, що тече в милї від м. Соли, й відти возити[1]), але сього досить раціонального проєкту не прийнято: при закоріненій системі приватноправного державлення королївщин не легко було вже переводити такі пляни, що мали ростягати ся на кілька королївщин.

В дрогобицькій жупі сіль варено купованим деревом і найманим робітником; віз дерева плачено 6 до $7^1/_2$ гр., так що паливо під одну панву раховано на 400 зол. річно. Черини королївські єрендовали ся; з приватних за достарченнє суровиці й право варення брано від тижневої роботи по пів колоди соли, т. зв. кошової[2]). Отже тут не було такої комбінації панщини з промислом. В долинській жупі самі жупники не варили соли, а тільки арендовано черини, та побирано, подібно як в Дрогобичу, соляну контрибуцію з приватних черинів, що користали з жупних вікон — від волової мажі (запряженої чотирма волами) брали три маци або 3,6 тисячі топок соли[3]).

Загальні розміри обороту жупної продукції ревізори 1570 р. представляють ся в таких цифрах: в перемишльській жупі виварено 18 тис. колод мілкої соли, або 12 тис. бочок; соли формованої 5 тис. колод[4]). В дрогобицькій жупі стільки-ж мілкої соли, а сіль формована, як знаємо, продавала ся самими продуцентами. Вивареннє 12 тис. бочок, вартости коло $8^1/_2$ тис. зол., в перемишльській жупі коштувало, разом з видатками адміністрації, ремонту і т. и. 5.400 зол.; в дрогобицькій 5.700 зол. Чистий дохід обох жуп, разом з митними доходами, оцінено на 12 тис. зол.[5])

Жупи східно-галицькі (галицькі, коломийські, косівські) обслужували крім своєї землї і сусїднього закарпаття ще Волинь, Побуже, також сусїднї білоруські землї, в части й східню Україну. Жупи дро-

[1]) Жерела II с. 12. [2]) Жерела II с. 38, пор. VII с. 321.

[3]) Жерела II с. 66—7.

[4]) Вони називають се бочками, але з порівняння цифр видно, що мова йде про колоди. [5]) Жерела VII с. 228.

digitized by ukrbiblioteka.org

гобицькі й перемишльські обслужували західню Галичину, сусїдню угорську Русь і взагалї північну Угорщину, а висилали значні транспорти соли також в землї польські. Кождий рід соли мав свій район збуту. Так з перемиської жупи сіль формовану забирали до міст і місточок Перемишльської землї, на доли, „аж до самих границь Сендомирської землї"; сіль мілку забирали фірмани з підгірських околиць: „до всеї Сяніцкої землї, і до Угорщини, до підгірських містечок Перемиської землї — аж під Ряшів, і далї — аж до повіту Сендомирського й Краківського". Що не заберали фірмани — підчас злої дороги або якоїсь застої, пакувало ся в бочки й відвозило ся на склад до Перемишля, на спуст [1]).

В дрогобицькій жупі „фірман іде густо й тягом, по кілька сот". Міщане дрогобицькі й городецькі займали ся розвозом і дрібною продажею соли з дрогобицького жупа в околицях сусїднїх; їх рахують ревізори на 140 возів річно, окрім таких що возять сіль в возах „не мшоних" (не випакованих мохом). „Угри й люде з гірських околиць на конях і в великих тайстрах возять сіль в свої краї гірські — найбільше від жнив до посту"; ревізори рахують середно 180 таких транспортів на рік. Судячи з цифри соляного мита і пояснень урядників, загальний рух фірманів в дрогобицькій жупі треба числити не меньше 5.000 до 6.000 фір, не рахуючи ще фірманів шляхетських: тих що заплатили мито, треба рахувати на яких 2—3 тисячі, а богато приходило міщан з привілеґіованих міст — „тих вільностей (пашпортів) від тих міст урядники показували дуже богато узлів, купами звязаних, і з того рахували утрати більше як на дві тис. зол." а реально вилинуло мита тільки півтори тисячі [2]).

Що не продавало ся мілкої соли на місцї, як сказано, йшло на спуст до Бидґощі: звозили то до перемишльського сплаву і весною спускали на шкутах Сяном і Вислою. Річний спуст числять на 12 тис. бочок; для того треба було 60 великих човнів т. зв. „шкут" (добра шкута брала 200 бочок), — але „через брак лїсу", що вже в 1560-х рр. почав давати себе відчувати тут, шкути рідко вже робили ся такі великі: як кажуть ревізори — деякі шкути беруть тільки по сто кільканадцять бочок. Куповали їх „у своїх підданих" за 16—18 зол., у панів за 25—30 і вище. За спущеннє шкути „над єз перемиський" платили по 30 зол., а 6 гр. за переправленнє з єзу під міст — відси зачинала ся лїпша плавба. На шкуту треба було по 11 люду служби окрім 2 „ротманів". Сплав трівав середно чотири тижнї; кошти спусту 12 тис. бочок до Бидґощі рахують ся на 6 тис. зол.; бочка соли, що

[1]) Жерела II с. 13. [2]) Ibid. с. 42.

на місці продавала ся 20—25 зол., в Бидґощі рахуєть ся на гривну, отже у двоє.

Я спинив ся трохи на сих подробицях, бо се властиво одинокий по своїй великости взірець орґанїзації промислу на більші розміри на нашій території в тих часах. Промисел нпр. рудний вів ся в дрібних розмірах — анальоґічно з дрібним вареннєм соли, поодинокими підприємцями на невеликих фабриках — „рудах", або й селянами. Часто така руда майже не виходила за обслугу потреб більшого панського двору та його найблизшого сусїдства; иньші давали деяку надвишку на вивіз.

Так нпр. руду під Калушом місцевий староста „держить більше для своєї потреби: як що й продають, то тільки аби заплатити ремісників"; руду довозять селяне за плату з Жидачівщини за кілька миль; ковалям за виробленнє 12 возів зелїза платить ся по 1 зол. [1]). Руда любачівська одна арендуєть ся за 16 зол., за чотири вози доброго зелїза й великих шин (віз вартости 48 гр.), і 4 плужних зелїза (по 10 гр.), друга за 32 зол. і вісїм возів зелїза [2]). За взірець більшої руди може служити руда врочівська з Любачівщини: її державлено за 200 зол. руднику [3]); але тут лучили ся й иньші доходи: з ставу (став був приналежністю руди, бо товкли руду водними приводами) та иньших приналежностей: руду врочівську держав давнїйше рудник за привилеєм з великим ґрунтом, „на котрім є рілї, лук і лїсів досить", — так що дохід з руди був тільки одною з складових частин цїлого господарства, і то досить маловажною. Причиною була як мала видатність руди, так і примітивні способи її оброблення. Руду городецьку нпр. староста скасував, бо рудник дуже нищив лїси: „давав з неї лише 12 грив., а дерева спалив на які 100 зол."; на тім ґрунтї осаджено чотирох селян на півланових господарствах [4]).

Прикладом рудного промислу селянського — зовсїм дрібного, вповнї домашнього може послужити згадуване вже при иньшій нагоді с. Рудники під Луцьком: в нїм 14 дворищ і тутешнї селяне не несуть иньших обовязків окрім того що дають зелїзо на замок: на оден фільварок дають річно два плужні зелїза, вісїм серпів, чотири коси, два малі руські сошники, дві мотики, два заступи, дві сокири, два зелїза сьвітильні; на другий фільварок — теж саме, окрім сокир; окрім того на замок дають сокири — коли буде потреба, мотику, заступ, дванадцять грабель, одно зелїзо сьвітильне, і шини для гармати й ланцюха —

---

1) Жерела I с. 97—8, див. іще напр. III с. 91.
2) Жерела III с. 280. 3) Ib. III с. 291.
4) Жерела III с. 420—1, Матеріали ч. 120.

digitized by ukrbiblioteka.org

давнїйше давали ті шини свого виробу, але „тепер їм новина заведена: кажуть купувати на торгу шину по 2 гр.“, а виходить їх річно 200—300 штук [1]). Видко, шини селянського виробу були лихі.

Розкидані були сї руди й гути зелїзнї в північнім, лїсовім поясї — де й зіставили по собі такі численні слїди в хороґрафії в видї ріжних „Руд“, „Рудень“, „Рудників“. В реєстрах 1569 р. показано в Перемиській землї гут зелїзних 12, в Львівській землї 13 [2]); було їх досить також в землях Холмській і Белзькій, пізнїйше множать ся вони також в Полїсю київськім і волинськім. Крім того, що задоволяли місцеве запотрібованнє, вони висилали також значну скільκість зелїза в полудневі краї. Нпр. в наведених вище записках про вивіз на Поділє бачили ми великі транспорти зелїза, цїлими возами [3]); ішли вони й далї, на Волощину — в однім контрактї львівський купець, забираючи від „візантийського“ купця партію мухаіру, за те обовязує ся поставити йому 1.200 возів „зелїза земського доброго“ [4]). З-за границї, одначе приходило також зелїзо — не тільки в делїкатнїйших фабрикатах, а і в сировім видї: в таксї 1633 р. „зелїзо німецьке“ на сотнари, бляхи угорські й такіж німецькі „до ковальської, слюсарської й мечницької роботи, па сотнари, сталь ракуська й угорська, також на сотнари“ [5]). Отже свого зелїза не вистарчало — може було воно й лихшого виробу та не витримувало конкуренції з заграничним.

В східній степовій Українї має певне значіннє фабрикація салєтри — бурти, або майдани салєтряні. В 1602 р. шл. Ганьский і Підгородецький, позиваючи кн. Корецького за захопленнє їх дідичних маєтностей, головну шкоду рахують собі за те, що Корецький робив салєтру на тих ґрунтах „з могили званої Сороки“ [6]). В українських королївщинах фабрикація салєтри вела ся в першій чверти XVII в. коронними адмінїстраторами, або підприємцями на підставі королївських привилеїв і „постановлень“ зроблених з підскарбієм; так в 1621 р. король видає грамоту свому коморнику Варт. Обалковскому, де передає йому салєтряну фабрикацію „у всїй землї Київській, і по всїй тамошнїй Українї, в диких полях Білгородських, Очаківських, Путивльських, коло Муравських шляхів татарських і коло рр. Псла, Ворскли, Орели і по всїх диковинах, де б лише знайшли ся здатні до роблення салєтри городища, могили й иньші місця“, так як перед тим вів сю справу попереднїй підприємець, якийсь Ян Чернишев-

---

1) Źródła VI c. 79. 2) У Яблоновского Ruś Czerwona c. 459.
3) Див. c. 100. 4) Витяг у Лозїньского Kupiectwo c. 433.
5) Archiwum rom. hist. V c. 560. 6) Źródła dz. XVI c. 421.

ский [1]). Як видно з наведених звісток, до фабрикації уживали тодї як і пізнїйше, перегній (гумус) з могил і старих валів, городищ і т. и., вимочуючи відти салєтряний квас і потім його випарюючи.

З иньших фабрик знаємо гути шкляні, папірнї, в скількости далеко меньшій і з продукцією ще меньшою. Правда, відомости наші мають характер дуже припадковий. Гути в ревізії 1564 р. стрічаємо одну в королївщинї Белзькій, дві коло Потилича, в Любачівщинї, одну в Городецькій, одну з рудою коло Калуша [2]); виробляли на них самі примітивнїйші річи: прості фляшки й шиби до вікон. Так белзький гутник дає окрім чиншу 6 зол. іще „скляниць звичайних 500 (цінили ся по 1/3 гр.) і шиб скільки потрібно для двору“; калуський гутник „скляниць і шкла на вікна скілько потрібно.“ Дохідність сих фабрик також була досить проблєматична: калуську гуту разом з рудою знищено по смерти її ініціатора, „бо більші того кошти, як пожиток“ [3]). Одну з потилицьких гут разом з ґрунтами, що до неї належали (був при ній лан і кілька „обшарів“, млин і став і „сіножатей досить“, так що сама по собі гута властиво не несла майже ніякого дохода), „скупив“ за королївським дозволом потилицький війт, осадив шість селянських господарів і заложив маленький фільварок [4]) — сею протореною дорогою панщинного господарства було йти лекше, як розвивати промислову діяльність. Папірню одну знаємо в Сяніччинї, в Одриконю (з реєстрів 1589 р.) [5]), другу в Буську (в 1580-рр.) [6]), третю закладає собі в 1570-х рр. луцький біскуп в своїх маєтностях коло Луцька [7]). Відомости се зовсїм припадкові, але що свого паперу робило ся мало, й уживали в значних масах чужого, про се сьвідчать водні знаки паперу XVI—XVII і звістки про довіз чужого паперу [8]).

На значнїйші розміри ведено в XVI в. промисел млинський — по королївщинах, а по всякій правдоподібности так само і по більших маєтностях церковних та приватних, — хоч за обслугу тїсно місцевої потреби він взагалї не виходив. XVI вік був взагалї часом його розвою, коли більші, водні млини вкінець випирають з уживання

---

[1]) Чтенія київські т. XV, Матеріалы до ист. землевладѣнія Вишневецкихъ ч. 20, пор. 21 і 22.

[2]) Жерела I с. 97, III с. 197, 251—2, 419.

[3]) Жерела VII с. 174.

[4]) Жерела III с. 252. [5]) Źródła XVIII. I с. 50.

[6]) Ptaszycki Iwan Fedorowicz док. ч. 18—20 (Rozprawy wydz. filol. т. XI).

[7]) Опись книги 2047 кіев. центр. арх. ч. 465 і 468, пор. реєстр 1589 р. — Źródła XIX с. 149. [8]) Напр. вище с. 66, 70.

digitized by ukrbiblioteka.org

більш примітивні способи мелення і стають дуже важною галузею більшого господарства, заразом ставши його прероґативою й монополем.

Хоч водяні млини звісні на грецькім сході уже в I в. перед Хр. і вже в IV—V вв. починають з Італії розширяти ся в романських краях Зах. Европи, і так само мусїли розширяти ся з Візантії в сферах візантийської культури, але стара Русь, скільки можемо слїдити, не знала їх ще зовсім, і тільки з Заходу, десь від XIII—XIV в. починає вона розширяти ся у нас (наше „млин“ пішло з вульґарно-римського molina, від mola, камінь, як франц. mulin, в нїм. mulina, анґлосакс. mylen). Перші звістки про млини у нас маємо в грамотах другої полов. XIV в. (саме се слово в памятках старших не стрічаєть ся), тодї вони мусїли бути вже досить росповсюджені. Так в контрактї продажі 1359 р. продаєть ся в однїй маєтности (в Перемищинї) „полъ става и со млиномъ“; „монастир Калеників“, проданий 1378 р., має також млин; кн. Юрій Коріатович надає смотричським домінїканам млин на р. Смотричу[1]), і т. и.

Одначе поруч з тим держали ся старі, примітивнїйші способи мелення і тільки поволї їм уступали. І так в поборових реєстрах почат. XVI в. навіть найбільше західньої частини нашої території — Сяніцької землї ще млини водні („вальники“) далеко не вивели з уживання млини ручні:

	села	вальників	ручних
в королївщинї на	23 села було	9 вальників і	6 ручних
в біскупщинї	10	4	5
в вол. Каменецких	6	2	5
Балїв	5	1	1
Фельштинських	8	—	6
Гумницких	11	3	5
Романівській	8	2	2
Динівській	23	8	11
Дубецькій	20	2	10
Яцимирській	20	4	3
Тиравській	21	2	10
Заршинській	15	2	10
Кобилецьских	6	3	2[2]).

Отже ручні млини ще сильно держали ся, і при 42 „вальниках“ було ще 76 млинів ручних. В Перемищинї „вальники“ були ще в меньшім уживанню: на цїлу королївщину був оден „вальник“, і було чимало таких волостей де не було анї одного. Але вже

[1]) Akta gr. i ziem. II ч. 9, VIII ч. 3, Акты Зап. Р. I ч. 4, нове вид. (факсіміле) — Палеограф. снимки ч. 4, 24.

[2]) Źródła XVIII. I c. 146—151; цифри обраховані для части Сяніччини Яблоновским, op. c. c. 454, беру від нього, иньші доповняю з реєстрів.

в люстрації 1560-х рр. і поборових реєстрах 1570—80-х рр. нема згадок про млини ручні; вони позаникали, заховавши ся тільки по глухійших кутах (як нпр. ще в XIX в. їх можна було стрінути в горах). Крім більшої вигоди нових млинів до сього причинило ся одначе й високе оподаткованнє, яким в XVI в. обложено ручні жорна — вони платили половину того, що платили нові млини, а також і заходи панів, що в інтересах своїх млинів обмежали право держання жорен або й зовсїм забороняли їх держати[1]). Їх місце заступили передо всїм млини водні, тим часом як вітряки, що взагалї, й на заходї росповсюднили ся тільки пізнїйше, у нас з кінцем XVI в. стрічають ся тільки виїмково[2]).

Опинивши ся з новими млинами в руках панських, меленнє збіжа стало одною з прероґатив панського, взагалї привілеґiованого землеволодіння. Виробляєть ся понятє, що піддані не мають права молоти свого збіжа де инде як у панських млинах; так само міщане обовязані молоти тільки в своїм міськім — війтівськім або королївськім млинї. Часом се зазначало ся в спеціальних грамотах, ще частїйше розуміло ся само собою, як прийнята практика. Нпр. в такім досить привілеґiованім містї як Кремінець „міщане як і селяне кремінецькі відповідно до свого старого обовязку мають молоти всяке збіже своє й солод в млинах наших (кор. Бони, державиці кремінецького староства) під карою трох кіп грошей на кремінецький замок і утратою свого збіжа"[3]). Навпаки, звільненнє від сього примусу вимагало спеціального позволення. Се робило млинське господарство інтеґральною частиною великого господарства, але заразом і замикало його в льокальні межі — обслужуваннє потреби осад чи осель певної маєтности, в якій той млин стоїть.

Вів ся млинський промисел двома дорогами: по містах, більших маєтностях і королївщинах закладали ся великі млини самими властителями чи державцями й ними адмінїстрували ся, чи арендували ся разом з иньшими джерелами доходів держави. Сї млини мали часто

[1]) Такі факти знаємо з в. кн. Литовського, з Чорної Руси — так нпр. міщане м. Слонима в 1522 р. просять у в. князя позволення держати у себе жорна „для драня круп", і в. князь позволяв, і то з тим, аби тих жорен не було більше, як одні на трох міщан, „а жито и солоды и пшеницу мають на млыне господарскомъ молоти" — Акты Лит. рус. госуд. I ч. 158.

[2]) Так в Холмській землї в 1589 р. не було анї одного вітряка, в Белзькій в 1578 оден (rota ventilis — Zródła XVIII. I c. 220), на Волини три (ib. XIX с. 43) на сотки водяних.

[3]) Витяг з недрук. контракту у Д.-Запольского Хозяйство с. 419.

digitized by ukrbiblioteka.org

прикмети великих промислових закладів, цїлих фабрик, де сила води ужива ла ся до ріжних механїчних процесів. Поруч них в далеко більшім числї істнували млини малі („з одним колесом"). Вони часом арендували ся разом з більшими млинами й иньшими доходами — як мита, бровари, горівчаний монополь, і т. и. (така система аренд в другій половинї XVI в. входить в широке уживаннє); часом роздавали ся в державу мельникам за грошевий чинш — кільканадцять або кількадесять золотих в другій пол. XVI в., або за право побирання на себе третьої мірки. Часто, особливо по королївщинах, вони й закладали ся самими такими підприємцями — мельниками, що за те діставали привилей на дідичну державу такого млина. Реєстр з 1569 р.[1]) виказує всього млинів:

		дідичних	державлених
в землї	Сяніцькій	3	277
	Перемиській	179	420
	Львівській	47	224
	Галицькій	66	145
	Холмській	95	154
	Белзькій	194	228

на Волини в повітах:

	дідичних і більших	державлених і меньших[2])
Луцькім	385	126
Володимирськім	55	38
Кремінецькім	241	21.

Про великі млини, їх функції й видатність дадуть понятє нпр. отсих кілька подробиць з люстрації королївщин 1565 р. Під Сяноком новозбудований млин, на дуже добрім місцї, воду до нього приведено з Сянока — млин дуже добрий, в нїм пять колес, що мелють муку й солод, до того фолюші (валила до роблення з овечої шерсти сук.. і гунь) — з ними може він дати на рік що найменьше 600 зол., бо має роботу велику, і через нього оден млин спустїв, і в иньших богато зменьшило ся аренди. При нїмже колесо, що ріже дошки (тартак): до нього з гірських сїл спускають бруси Сяном, Ославою й Ославицею скільки потрібно, окрім того що треба для будовання в замку; спускають до того млина звиш півтораста брусів з Куляшного, Щавного, Туринського, Репедзи, Смольника, Команчі й иньших не давно

[1]) У Яблоновского Ruś Czerwona с. 132, в витягах і на жаль — без всяких близших пояснень про сей реєстр.

[2]) Цифри реєстрів 1569 р. для Волини подає Яблоновский (Źródła ła XIX с. 43) лучачи по цифрам податку в одну катеґорію млини дідичні й вальники(платили 24 гр.), а в другу млини державлені, кореччники і весняні (що не мололи цїлий рік, а тільки при весняній водї) — сї катеґорії платили по 12 гр.

осаджених сіл (села права волоського, що мали між ин. сей обовязок спускання брусів): всї отсї бруси йдуть на тартак, бо на будову замку люде з сих сіл обовязані спускати дерево осібно; з кождого бруса що найменьше буде чотири дошки й дві „шварти“, рахуючи дошку 3 гр., а шварту за півтора, дасть се, за виключеннєм третини для мельника, 50 зол. Крім того мельник має вигодувати в тім млинї 12 кабавів, вартости по 2 зол. [1]). В Коросні млин добрий під міським муром, воду має проведену з ріки Вислока — гати і всяку роботу коло нього мають робити селяне з великих сіл, що лежать під Коросном; в нім колес коречних, що мелють муку, сїм, а окрім того солодові, ступи, пили до різання дерева, валила, і т. и.; по заприсяженому зізнанню старостинського служебника, що адмінїструє той млин, прийшло з млина жита 180 кірців, пшеницї чистої 20, гіршої 28, солоду для пива 82 („солод“ — була то спеціальна, велика міра, вартости 8 зол.), солоду для горілки 31 корець (вартости пів золотого); від пекарів за питльованнє муки 4 зол.; від суконників, що валять сукно, 12 зол.; за товченнє дубової кори для шевців 8 зол.; від ковалів 8 зол.; до тартака спускають Вислоком з сїл що найменьше 120 брусів; загальний дохід млина обчислено на підставі сих відомостей на 950 зол. Сї два млини давали дохід далеко більший анїж всї фільварки королївщини разом, що дали коло 1.200 зол. при загальнім доході королївщини коло 6.700, а з млинів прийшло коло 1.950, в тім отсї два великі млини дали самі звиш 1.600. В Перемишльській королївщинї дохід з млинів обраховано на 3.415 зол., що становить близько четверту частину всїх доходів королївщини. І тут головну ролю грають два великі млини під самим Перемишлем: в однім девять колес, що мелють збіже і солод, в другім вісїм колес; помірне з сих двох млинів дало 2.088 зол., і окрім того прийшло за продані солоди (числом 50, по ріжних цїнах) 606 зол. Всїх млинів в королївщинї двадцять, при двох були тартаки. До тартаку на Стрвяжу з гірських сїл, в великім числї осаджуваних тодї на Підгірю, спускано до 200 брусів, з чого ревізори рахують коло 200 зол. доходу. В однім селї згадуєть ся młyn wołowi, очевидно з давнїйших часів, що вже не несе нїяких доходів [2]).

Сими кількома прикладами задовольнимо ся для ілюстровання того, яке важне значіннє в місцевостях тїснїйше залюднених мав млинський промисел, і в яких розмірно широких розмірах його ведено тут. Натомість вареннє пива й горілки — ся спеціальність польсько-шляхетського

---

[1]) Жерела II с. 297—8.
[2]) Жерела II с. 160—3.

digitized by ukrbiblioteka.org

великого господарства пізнїйших часів, в сих часах іще не мала і так великого значіння (більшого значіння набирала разом з доходами від млиповання), вело ся в формах дрібного, домашнього промислу і не здобуло ще собі такого привілеґіованого характеру, як млинський промисел, що вже в XV—XVI в. мав сильно зазначений характер привілеґії великого господарства — держави і панів. Як бачимо з люстрацій 1560-х рр., навіть в Галичинї вареннє пива, не кажучи про вареннє меду, вело ся в значній мірі ще домашнїм способом, або що найвище — як ремесло, а не великий промисел.

Солод робили по млинах, часом в великій скількости — як то ми бачили нпр. в наведених звістках про великі млини західнїх королївщин; але пивоварення при них не вели. По иньших королївщинах бачимо замкові солодовнї, але в них роблять солод для себе ріжні пивовари, за певною оплатою; такіж самі й бровари. От як поясняє се нпр. ревізор при м. Калушу: солодовня панська[1]) — хто в ній робить солод, дає від зроблення одного солоду 4 гр. і пів мірки солоду, се дасть до року 66 зол. і 20 гр., бо рахуєть ся тільки 90 солодів, тому що там роблять також тягом двірські солоди; в броварі хто робить пиво, дає від вару пива 3 гр.; хоч на тиждень роблять два вари, але що там часом роблять двірське пиво, то доходу з того бровару кладеть ся тільки 9 зол. і 3 гр.[2]). Дохід, який дають сї фабрики в Калушу, ще в порівнянню з иньшими досить високі — дуже часто така солодовня або бровар не несуть більше як кільканадцять зол.[3]).

В землях в. кп. Литовського на польський взір, а за прикладами господарства кор. Бони, правительство заходило ся коло закладання державних солодовень і броварів з 1550-х рр. В 1558—1561 рр. вони заводять ся поволї по ріжних державах і віддають ся в аренду разом з млинами й деякими иньшими доходами. З їх заведеннєм для міщан і взагалї підданих стає обовязком робити з збіжа солод нїде більше, як по сих замкових солодовнях, і варити пиво й мід тільки в тих броварах, так само як молоти збіже мусїли по двірських млинах. З українських земель ся реформа одначе захопила не богато — тільки Побуже, та в Кремінецькій і Пинській державі перевела такіж порядки за свого держання кор. Бона[4]). Місцями такими заходами удавало ся сконцентрувати фабрикацію пива й сотворити якісь більші фабри-

[1]) Калуська волость була в державі Сенявских.
[2]) Жерела I с. 84, пор. нпр. с. 27—8, 47.
[3]) Напр. I с. 57, 117, III с. 124, 137, 147.
[4]) Відомости зібрані у Д.-Запольского Хозяйство с. 441 і далї.

ки в виді тих замкових солодовень і броварів — але тільки місцями. Де такої монополїзації переведено не було, вареннє пива лежало по містах в руках міщан, що як знаємо вже, творили по більших містах осібні цехи пивоварів або солодовників (braseatores); їм спродавано солод з замкових млинів, і се ставило ся їм навіть в обовязок — аби забирали солод з замкових млинів, по цінї навіть вищій від ціни торгової; нпр. читаємо при м. Сокалї: міщане обовязані забирати ті солоди, яких назбирасть ся в млинї з поміру від їх солоду, по цінї на 15 гр. вищій нїж по якій купують на торгу [1]). По селах пивовареннє лучило ся з корчемним промислом, а й селяне самі варили пиво за певною оплатою. Реєстри чопового, як нпр. видані недавно сяніцькі й перемиські з 1508 р., де вичислені корчми з власним вареннєм пива (tabernae braxantes), показують, як ся форма пивоварства широко була росновсюджена. В Перемищинї було їх близько сорок, і понад тридцять в маленькій Сяніцькій землї [2]). Слїдячи по реєстрах 1515 р., де виказують ся осібно шинки, які шинкують пиво привозне (tabernae vectoriae) і ті що продають пиво власне (t. braxantes) [3]), бачимо, що в деяких околицях сих останнїх було більше навіть як перших, особливо в Сяніччинї. Що до чисто селянського пивоварення, то при ревізії сокальської королївщини нпр. читаємо: „коли люде варять собі пиво на празник, дають від кождого вару по 7 гр., а в деяких селах по 4 гр.“; судячи з цифри доходу з того „празника“ в восьми селах королївщини рахували на рік таких празничних „варів“ сорок до пятдесяти, а дохід з них майже рівняв ся тому мізерному доходови, який несла замкова солодовня (7 зол.) [4]). Податок сей називасть ся тут „празником“; він стрічасть ся також по иньших королївщинах [5]), а по всякій правдоподібности таке значіннє має часто й „празничне“, що платило ся по ріжних місцях північно-галицького пояса [6]), чи то з поодиноких господарств, чи то від цїлої громади (24 до 30 гр.), як оплата за право вільного варення пива. При однім селї Грубешівської королївщини читаємо: корчми там постійної нема, люде варять собі пиво, коли хочуть (і очевидно — ним шинкують), а дають броварного від кождого вару пива 4 гр.; дістало ся там в 1562 р. 84 гр., отже варили пиво 21 раз [7]). Така практика мала

[1]) Жерела III с. 222.
[2]) Źródła XVIII. I с. 120—2.
[3]) Źródła XVIII. I с. 124 і далї. [4]) Жерела III с. 222.
[5]) Нпр. в Городельщинї. — Жерела с. 84, 89.
[6]) Див. Жерела III і VII, показчик під словом празничне, воно одначе тут являєть ся иноді синонїмом „почти“ — стації.
[7]) Жерела III с. 100.

digitized by ukrbiblioteka.org

бути і в Ратенській королївщині[1]), а в сусїднїй Пинщинї свобідне варенне пива й меду на власну потребу признавало ся всїм: „вольно каждому з мещан, съ Жидовъ и съ подданыхъ нашихъ на селахъ медъ сытити и пиво варити на веселье и ку празьникомъ и на властные потребы свои домовые, а не на шинкъ“ [2]); Безперечно, що й по инших місцях в тім часї ще мусїли держати ся значні останки свобідного варення пива селянами при ріжних оказіях, а не згадують ся тільки тому, що з того не йшло ніякого доходу; в східнїй Українї право варити безплатно пиво на весїлє додержало ся до самої Хмельниччини.

Також вповнї домашнїй характер мало варенне меду. В західнїй Українї в XVI в. воно в економічнім житю навіть зовсїм не мало значіння: шинкували виключно майже пивом, поки не прийшла горілка, а мід грав дуже малу ролю, майже таку як вино. В реєстрах чопового 1508 р. в Перемищинї чопове від меду фіґурує в мінїмальних цифрах (нпр. з Перемишля податок від пива дав 371 гривен, від вина $2^1/_2$ грив., від меду $^1/_2$ грив., в Стрию від пива $8^1/_2$ грив., від вина $^1/_{10}$ гр., від меду $^1/_3$ грив., в Дрогобичи від пива $25^1/_2$ грив., від меду $^1/_6$ гр. і т. и.), а в Сяніччинї мід навіть і зовсїм не фіґурує[3]). Судячи з ревізії 1560-рр. в господарстві королївщин цїлої Галичини медоваренне не грало ніякої ролї. В східнїй Українї воно мало значінне — але тільки в звязку з шинкованнем, і було з ним звязане ще тїсвійше як варенне пива: мід і горілку робили звичайно при шинках, і коли з меду й горілки приходили панам і державцям великі доходи, то давала сї доходи не так продукція сих напитків, як монопольне право продажі — шинкования, звязане з панським чи державним землеволодїннем. Перед росповсюдненнем горілки корчми на Волини і в Полїсю були медові й пивні, а на полуднї — виключно медові, й монопольна продажа меду несла тут великі доходи, так що навіть вивіз меду підпадав тут ріжним обмеженням, аби адмінїстрація для своїх корчом мала меду подостатком і не дорого. Упорядковуючи господарство українських староств, правительство між иньшим поручило перевести й то, аби місцеві піддані не вивозили меду з своїх волостей, а продавали на місцевих торгах, але щоб старости при тім не купували у них меду примусово, низь-

---

[1]) Любомірский на підставі джерел, яких близше не цитує, пише про Ратенщину: pozwolonem było każdemu poddanemu wyrabianie wszelkich napojów za opłatą od waru lub od kotła — Star. Rateńskie c. 219.

[2]) Уривок з невидрук. контракту у Д.-Запольского.

[3]) Źródła XVIII. I c. 120—1.

кою ціною, як то часто діяло ся [1]). Який зиск при тім приходив, поясняєть ся в ревізії черкаського замку 1552 р.: староста купує мід від Черкасців „уставою“ (сталою ціною), платить за кадь 85 гр. і не позволяє їм нікому иньшому мід продавати; зваривши мід (розситивши), виберає староста за мід (ситу) 8 кіп 25 гр., а за віск 30 гр., отже сам бере за кадь 535 гр.; але як я казав, дохід тут іде не так з продукції як з монополю шинковання. В двох медових корчмах міста м. Черкасів продають в рухливі часи денно одну кадь, „а кгды здобывши ся откуль люди приходять, тогды и трохъ кадей сыченья не однпъ день не ставаєтъ“; за те підчас жнив кади стає й на кілька день. Такий самий порядок був в Каневі. Але в Київі продукція і шинкованнє не були так монополїзовані — варили пиво і мід міщане, платили по грошу від возу і осібно за право шинковання по 64 гр. річно [2]).

В другій четвертині XVI в. починає розвивати ся паленнє й шинкованнє горілки. В згаданім вище поборі чопового західньої України з 1508 р. горілка ще не фіґурує зовсїм; але вже в митних записках 1545 р. в великому числї фіґурують горілчані казани, що вивозять ся зі Львова на Поділє, а в ревізіях 1552 р. горілчані корчми фіґурують поруч медових, хоч і в скромнїйшій ролї, навіть в Каневі й Черкасах. Завдяки тому, що се була продукція нова, яка розпросторювала ся вже серед сильного розвою домініальних прав, з неї зроблено в більшій мірі прероґативу панську: мід і пиво дозволяло ся робити на домашню потребу навіть безмитно, варити горілку не вільно було абсолютно. Але ведено її фабрикації в формах дрібних. Робленнє солодів горілчаних, так само як і пивних відбуваєть ся часто по млинах, та по солодовнях, „паленнє“ ж самої горілки тїсно лучить ся з шинкарством — шинкарі звичайно самі й варять горілку (vinum crematum або combustum, вино горѣлое).

Кілька цифр з поборових реєстрів 1570—80 рр. пояснять нам сей характер горілчаної фабрикації. Так в Холмськім повітї було казанів горілчаних 58, в Красноставськім 27, в Белзькім 98 (в тім саме місто мало 60), в Грабовецькім 15, Городельськім 11, Буськім 13 [3]). На Волини розмірно меньше — в Луцькім пов. 53, Володимирськім 6, Кремінецькім 23 [4]). Практику тодїшню ілюструє отсе поясненнє люстрації (при м. Тираві): давнїйше шинкованнє горілкою держав ратуш і платив старості від того 108 гр. річно, тепер же державець, не винаймаючи в державу з чиншу, сам держить там

[1]) Витяг у Д.-Запольского Хозяйство с. 370.
[2]) Архивъ Югоз. Р. VII. I с. 83—4, 96, 113.
[3]) Źródła dz. XVIII. I с. 178, 191.
[4]) Źródła XIX I с. 44.

digitized by ukrbiblioteka.org

господиню, яка палить горілку і шинкує, отже се тепер може дати більший дохід (ревізори рахують його на 60 зол.)[1]).

Не розвинувши форм великого промислу, продукція горячих напитків і їх продажа одначе становили в господарстві українських земель рубрику дуже важну. Величезні цифри чопового, наведені мною вище[2]), самі дають уже про се поняте. Подумати тільки про такі цифри як 11 тис. зол. чопового зі Львова, 6 тис. з Перемишля! Особливо-ж в панськім господарстві країв східнїх, де не розвинуло ся фільваркове господарство, „сьвята корчма“ в другій половинї XVI і першій XVII грала величезну ролю. Разом з виробом товарів лїсових і доходами з млинів вона становила головний зміст доходів з староств і маєтностей Поднїпровя і Побожа. Люстрації 1616—1622 рр. дають з сього погляду цифри незвичайно проречисті й інтересні. Так староство Житомирське в р. 1616 несло доходу 1.902 зол., а в тім аренда млинів і корчом 1.400 зол., з чого не меньше як 1000 зол. давали корчми (в 1622 р., коли доходи взагалї зросли значно, і прибули фільварки, млини давали доходу 450 зол.)[3]). Овруцьке в 1616 р. несе 2.071, в тім аренди корчом, млина й мита дають 2 тис. (в 1622 прибули доходи з лїсових товарів і фільварків, і дохід підняв ся до 4 тис.)[4]). В Київі 1622 міщане платили „з корчом“ — за вареннє напитків і шинкованнє 2.000 зол. річної аренди, а друге стільки давали аренди всїх иньших доходів арендованих також міщанами (мито й торгові оплати, рибні лови на озерах)[5]). Дохід з Канівського староства в 1626 р. обмежав ся арендою корчом, млинів і мита — 1.500 зол.; в 1622 р. прибули доходи з поташових буд, з рибних ловів, чиншів, і доходи зросли до 4 тис.[6]). В Білоцерковськім в 1616 аренди млинів, паленнє і шинкованнє горілки, мита й куниці з пасїк лисянських разом давали 1.262; вареннє пива й меду й шинкованнє його було відступлене місту за річних 500 зол., аби не мало кривди; в 1622 р. крім аренди млинів, корчом і мит, що несла 1.200 зол., ішло 1.500 зол. з двох поташових буд[7]). В Черкаськім в 1616 р. несла доходи тільки корчма, арендована за 1.312 зол., та „уходи“, числом сїм, де побирали ся мита за право ловів і ин. вигід, 597 зол.; в 1622 р. прибули доходи з млинів і перевозів, арендовані разом з корчмою за 2.700 зол.[8])

---

1) Жерела II с. 309. 2) Див. с. 108.
3) Źródła V с. 78—9 і 118.
4) Ibid. с, 79—8 і 118—20. 5) Ib. с. 130.
6) Ibid. с. 103—4 і 132—3. 7) Ibid. с. 108 і 137.
8) Ib. с. 107 і 134—5.

З сього огляду промислового господарства виступає, думаю, з повною виразністю тїсна звязь його з шляхетським господарством, з привілеґіованим землеволодїннєм. Одні промисли — як нпр. лїсовий, рудний, гутний, по части млинський або шинкарський, розвивали ся як бічні галузи сїльського господарства, вели ся самими власти-телями й державцями тими ж способами, які прикладали ся взагалї до сїльського господарства, в тїснім звязку з ним. Навіть по містах і місточках промисел млинський, пивоварський і горілчаний являють ся привілеґіями або й монополїями панського володїння, чи то як атрибути „земського права“ шляхтича-дїдича, чи то як приналежність держави королївщини; війтівства або староства, експльоатовані зарівно з ріжними доходами панського володїння. Навіть найбільше скристалїзована в формах великого промислу продукція соли відбуваєть ся в тїснім звязку з ріжними формами й способами панщиного господарства, не кажучи про дрібний соляний промисел ведений дїдичами й селянами як побічна галузь сїльського господарства. Дрібні ж млини, руди, бровари, горальнї звичайно все фіґурують в товаристві певного, досить значного кусеня землї, й ті дрібні промисловцї, що займають ся тим промислом, ведуть заразом звичайне рільне господарство, попри котре їх промисел являєть ся навіть річею другорядною. Тому і злучив я огляд сих промислів з оглядом господарства сїльського, а не міського. Не закінченнє кілька загальних заміток.

Привілеґії, які в порівнянню з міщанством, з купцями, мала в перевозї й вивозї продуктів свого господарства верства шляхецька, заохочували її до того, аби вести самим експорт продуктів свого господарства й промислу. Та обставина, що господарство служило цїлям заграничного експорту, вводило її в тїсні й безпосередні зносини з заграничними фірмами й посередниками. Нарештї той факт, що в номінальній приналежности до держави, з широкими привілеґіями безмитности опинило ся таке місто як Ґданськ — місто властиво зовсїм чуже, нїмецьке, а не польське, але обдароване більшими привілеґіями, нїж які мали котрі небудь міста польські, при тім місто, що здобуло значіннє торговища плодами східноевропейського сїльського господарства трохи не для цїлої західньої Европи, — сей факт ще більше причиняв ся до безпосередніх зносин „продуцентів“, панів-шляхти з заграничним ринком. Місцеве купецтво й міщанство тільки в незначній, розмірно, мірі являли ся посередниками в сїм торгу. Частїйше являють ся вони в ролї арендарів, або ведуть дрібний торг продуктами панського промислу—особливо шинкують. Одначе й на тім полї з XVI—XVII віком починає забирати силу головно елемент жидівський, відтїсняючи не тільки Русинів, але й Поляків та Вірмен, як ми также знаємо. В XVI віці напр. корчмарство переважно

digitized by ukrbiblioteka.org

лежить в руках тубильців, в XVII воно стає все більше спеціальністю Жидів; теж стає ся з иньшими арендами.

Але се відсуненнє міщанства від господарства й промислів (як знаємо, міщанам було законами заборонено купувати земельні маєтки і тою дорогою набувати можвість конкурувати в господарстві й промислї з шляхтою) підривало не тільки економічну силу міщанства. Змонополїзованне господарства й промислу в руках шляхти лихо відбивало ся на самім господарстві й промислї, на економічнім житю взагалї. Верства, що бачила в собі передовсїм вояків, найвище цінила прикмети рицарські й культивувала серед себе певний погірдливий погляд на економічні й фінансові здібности, на купченнє й торг, — не знаходила у себе нї відповідної енерґії нї знання, нї вкінці — засобів не тільки для шукання нових доріг, а навіть і для додержування кроку економічному й промисловому розвою найблизших, сусїднїх західноевропейських країв. Задоволена попитом на сирові продукти, вона в сїм напрямі показувала свою енерґію, шукаючи, що можна б спалити, зрубати, вивезти, розглядаючи ся, кого б можна ще запрягти до панщинного плуга й здобути ним пару кірців збіжа на вивіз. Поза тим лишали ся тільки старання коло забезпечення й розширення консумції для своїх броварів і горалень, солодовень і млинів, пильне використовуваннє кождої нагоди до розширення й помноження податків і даней. І величезні, як на краєвий балянс, капітали, що приходили за вивезені сирові продукти — се одиноке властиво джерело, котрим мав вливати ся чужий гріш, чужий метал до Польщі, дуже мало приносили користи краєви.

Ми не маємо вправдї якоїсь докладнїйшої статистики, з якої можна б було обрахувати торговельний балянс Польщі, але скільки можна судити з загальнїйших заміток і відзивів сучасників, активи Польщі, коли були, то дуже незначні. Готового гроша за вивезені сирові продукти до Польщі й Литви майже не приходило: продукти польсько-литовських провінцій обмінювали ся за заграничні фабрикати вповнї, або майже вповнї. Тим поясняють ся й нарікання на брак металю, на слабий приплив, або навіть відплив гроша з Польщі, що червоною ниткою переходять через цїлий період того інтензивного вивозу сирових продуктів з польсько-литовських земель, коли вони запровіантовували й годували половину Зах. Европи, й могли б „як найбільше притягнути до себе золота й срібла“, як завважає оден з польських публїцистів першої чверти XVII в.

„Я нашу Корону Польську, пише він, ледве чи не па першім місцї міг би положити між тими (краями), які найлекше можуть діставати що року золото й срібло в найбільшій скількости, бо нам

Бог то дав, що понад свою потребу можемо через самі тільки порти Ґданський і Ельбльонґський продати наших збіж і иньших річей в чужі краї на 13 міл., а иньшими дорогами ще понад то на 5 міл. А продаємо їм такі річи, без яких вони не можуть обійти ся, а ми дуже легко могли б обійти ся без їх річей: не обійдуть ся вони в першій лінії без всякого рода нашого збіжа, а також і без волів та всякої иньшої худоби, без воску, лою, вовни, меду, смоли, олова, міди, салїтри, сїрки, піря, поташу, попелу, кленок, щогол, шкір, юхту й иньших родів виправленої шкіри — чи се не пребогаті копальнї золота й срібла?" [1]).

Але копальнї сї в дійсности нїчого майже не давали. „Польська нація так щедра й гойна, що вона вижичені за товари гроші звичайно дуже мало або й зовсїм не відкладає, не збирає готівки, але за неї волить купувати всякого рода чужі товари, які служать до комфорту й окраси і знаходять ся в Ґданську й Королевцї", пише знов иньший публїцист з ґданських купецьких сфер в 1630 р. [2]), збиваючи нарікання Голяндців на визиск від Ґданщан: Голяндцї пише він, замість збіжа дають свої товари — коріннє, аромати, вино, цукор, шовкові й вовняні матерії, підносячи на них цїну в міру зросту цїни на збіже. Перегляд иньших звісток і матеріалів потверджують сю характеристику польського торгу [3]). З митних записок бачили ми, що панські шафарі й купцї вертали ся з Ґданська не так з мішками золота, як з ріжними товарами, й знаємо, які се були товари: вино, коріннє, вироби мануфактурні [4]). Виручені мілїони не вкладали ся в розвій і розширеннє промисла й господарства, в мелїорації, не служили до сотво-

[1]) Niemcewicz Zbiór pamiętników VI c. 242—3 (тут дата брошури хибна — про неї у Шельонґовского Pieniądz c. 301).

[2]) Брошура: Gründlicher Gegenbericht vom wahren Remedio der gegenwärtigen Theuerung von Getreide im Niederland у Naude op. c. c. 368—9.

[3]) Шельонґовский (op. c. c. 148) противставляє словам анонїма відзив Старовольского, що Поляки „більше висилають за границю нїж звідти потрібують — сї останнї (товари) більше належать до розкоші, нїж до першої потреби". Але в сих словах властиво нема нїчого противного анонїмови: Старовольский каже тільки, що Поляки могли без тих товарів, які довозять за свої сирові продукти, могли б обійти ся, і довозять їх не з потреби, а для роскоші, отже, як каже Старовольский — „не можуть бути названі зовсїм бідними в порівнянню з иньшими европейськими народами". Про активність білянсу тут нема мови; сам Шельонґовский приймає для середнього вивозу Ґданська 1615—28 р. цифру 10 міл. зол. (maximum 17½), а для середнього довозу 13 міл., і чомусь бачить в тім доказ, що білянс Польщі був активним.

[4]) Див. вище с. 68.

digitized by ukrbiblioteka.org

рення нових, дорогших і вищих способів продукції, інтензивнійших способів господарства, не поліпшали добробуту широких мас, навіть не можна сказати щоб дуже причиняли ся до піднесення добробуту й сили самої панської верстви. Вони служили тільки до збільшення роскоші, блеску, виставности, субтельности шляхетсько-польського житя, наводили на нього зверхню політуру — запозиченим ляком европейської культури, що зовсїм механїчно сидів на примітивних і некультурних підставах економічного й суспільного житя Польщі й зовсїм неоправдано приймаєть ся за прояв культурности.

Тим часом як міста й міщанство, відсунене від господарства й промислу, обложене всякими ограниченнями й заборонами, никло й упадало за браком всяких підстав для економічного житя й розвою, господарство й промисел в руках шляхти ставали стимулом до безмірного винищування природних богацтв краю й безграничного поневолення селянської верстви, давали можність вести розкішне, піяцьке житє, пишати ся дорогими уборами, вкривати свої „палаци" виробами західнього ремесла й штуки, слабнути й вироджувати ся в безчиннім, спокійнім житю — „жити наче в раю, коли їх селяне були мов в чистилищі", як каже Боплян [1]).

Привівши до повного упадку власну промислову й торговельну людність, не маючи сама ніякого хисту для промислу і взагалї економічної діяльности, шляхта тільки виснажувала сили краю й його людности, її соками платячи премії за хист, енерґію й розум „иньших европейських народів, які випереджали Поляків як з погляду ріжнородности своїх товарів і виробів, так і що до богацтва металїв, а також ощадної й старанної адмінїстрації", як характеризував їх оден з цитованих вище публїцистів першої пол. XVII в. — Старовольский.

Край бідний і малокультурний одначе не міг бути висисаний так безкарно, і вже за яких пятдесять лїт усильного експорту давали себе почувати виразні познаки виснаження. Не буду говорити про винищеннє лїсів, що потягнуло за собою висиханнє і виснаженнє ґрунту й иньші некористні появи: вище ми бачили вже звістки про се спустошеннє, але воно мало звертало на себе увагу сучасників. Та от в соймових конституціях 1630 р. читаємо таку замітку: „через надмірний вивіз збіжа, за людською жадністю, провінції в. кн. Литовського вичерпують ся, відти брак поживи і утиск убогих людей"; тому вважали потрібним зробити обмеження для вивозу; але що в гру входили інтереси шляхти, то кінець кінцем ухвалено тільки,

---

[1]) Вид. Ґолїцина с. 24.

аби люде всякого стану, шляхтичі чи не шляхтичі, не вивозили за границю збіжа купного, під карою смерти для не-шляхтича, а для шляхтича — під страхом конфіскати товару і тисячі золотих кари; шляхтичам же вільно вивозити збіже з власних чи арендованих маєтностей [1]). Та що й таке обмеженнє вивоза було ненаручне для шляхти, яка все змагала до свобідного, нічим не звязаного права вивозу, то два роки пізнїйше конституція вся була знесена [2]), свобода вивозу збіжа кунного була відновлена, хоч безперечно — сконстатовані шкідні наслїдки усильного, надмірного вивозу збіжа мусїли вже сильно дати себе знати, коли привели до попередньої конституції, й певно, — дали себе знати не в самих тільки землях в. кн. Литовського.

---

1) Volum. legum. III c. 332.

2) Но відновлена, як хибно каже Шельонґовский, op. c. c. 132— Volum. legum. III c. 393.

digitized by ukrbiblioteka.org

III.

Відносини культурні й національні: Національний склад і національні елементи.

В попереднїм, слїдячи розвій форм і відносин полїтичних, суспільних, економічних, я вказував не раз, як відбивали ся вони спеціально на відносинах національних — на становищі тубильного, українського елементу, на твореню й розвою поруч нього иньших національних ґруп на українській землї, та на відносинах їх до нього. Тепер з черги треба нам зібрати до купи сї помічення про національний склад (состав) людности й відносини національних елементів, і доповнивши їх иньшими даними, які дає нам приступний матеріал, звести в оден образ національні відносини — так би сказати дати національний балянс українських земель, як він творить ся протягом XIV—XVI вв. і укладаєть ся в своїй останнїй формі при кінцї XVI та на початках XVII в.

В ріжних українських землях, під впливом обставин полїтичних, економічних, кольонїзаційних, сї національні відносини одначе укладали ся не рівно, не однаково виглядали в тім переломовім моментї, й тому мусимо оглянути їх з окрема, або поясами, в яких заходять з сього погляду відміни: вилучити пояс західнїй, що обіймає Галичину з Поділєм, Холмщиною й Підляшем, пояс волинський — з Побужем Берестейським і Пинщиною, пояс правобічний — Поднїпровє з Побожем, вкінцї — пояс заднїпрянський.

В поясї західнїм переміни, як ми знаємо, наступили з сього погляду найскорше і найсильнїйше. Як я вказував на своїм місцї, уже підчас боротьби за Галичину, в 1340—1370-х рр. вищі, привілеґіовані верстви української людности були тут сильно захитані й ослаблені [1]). Все що взяло якусь дїяльнїйшу участь в оборонї Західньої України від польської окупації, коли не згинуло в самій боротьбі, мусїло з перемогою Польщі або еміґрувати, до земель во-

[1]) Див. в т. IV с. 61—2, V с. 20—3.

линських, побужських і т. и., або сиасти в долину наслідком утрати, конфіскації майна. На їх місце, і взагалі — де відкривав ся якийсь простір привілеґіованій кольонїзації, правительство польське вводило привілеґіовані елементи польські й всякі прихожі, на яких могло числити як на прихильників польської окупації. Щедрою рукою роздають ся земельні надання — і цілі великі округи, правдиві князївства, як Ряшівська волость Яна Пакослава, Самбірщина Спитків, Ярославщина Тарновских, як величезні лятифундії Одровонжів, Кмитів, Бучацких, — і поменьші мастности, сконфісковані від властителів-тубильців, чи забрані за браком документів на право володіння від ріжних nullo jure possessores, і села свобідних селян. Поляками, або ріжними приходнями, що йшли в службу польській окупації, обсаджують ся всї вищі адмінїстраційні уряди. В великих масах вводить ся польський її иньший иноплеменний елемент в склад міщанства, а навіть і селянства — в селах орґанїзованих на нїмецькім праві.

Поруч того чужого панства на переломі XIV і XV вв. ще в значнім числї держать ся останки тубильних родів, але загалом взявши вони вже тодї відтиснені на другий плян. Цікавий образ сих відносин дає нам нпр. склад третейського суду, зложеного в 1404 р. в Медиці в спорі Ягайла з Єлисаветою Пілецкою. В нїм з місцевих достойників і панів виступають: Мацей біскуп перемиський і Офанасій владика, Ян з Тарнова староста руський, Кміта воєвода сендомирський, Іво з Клечиці, Яшко з Ряшева, Бенко з Жабокрук, Яшко Мазовшанин, Миколай з Куликова, Яшко Клюс, Кристин з Марцинкович, Миколай Пстроский (чи Пшерозкий), Яшко Фортуна, Франциск Борснич, Гринко Соколецький, Андрійко і Грицько Бибельські, Грицько Кердейович, Глїб Дядкович, Волчко Преслужич, Данило Задеревицький, Костьо Солнечкович, Костко судя перемиський, Яцко сяніцкий, Васько Тептюкович, Михайло Процович, Драгут (вор. Драгин) Волох, Ходко Чемер, Юрий і Васько Мошончичі, Волчко Кузьмич, Михайло Сенькович, Іван Данславич, Олешко Грудкович, Васько Чорткович[2]). В сїм реєстрі поважнїйших „шляхтичів

[2]) Документ в бібл. Чорторийських в двох ориґінальних текстах — українськім і латинськім. Перший виданий в Актах Ю. З. Р. I ч. 9 і у Головацкого, нове факсимильне виданнє в Палеографических снимках I ч. 31, текст латинський видано недавно в т. IV Kodeks Małopolski ч. 1084. В українськім текстї деякі польські імена зрущені, в латинськім навпаки, тому треба оглядати ся на обидва. Порівняти з тим реєстром деякі згадки останньої чверти XIV і перших років XV — як продажний контракт на Калеників монастир 1378 р. (Akta gr. i ziem. II ч. 9), де стрічаємо ще старого Ходка Бибельського з синами, Дворсковичів, Дрозда, Васька Кузьмича й ин., ibid. IV. 19, V. 14 й ин.

digitized by ukrbiblioteka.org

і земян Руської землї“, як їх називає документ, — а властиво західньої частини її, головно Перемищини, Русини, як бачимо, виступають ще в дуже поважнім числї (ряд їх, очевидно, розпочинає Гринько Соколецький, і до кінця, з виїмком того Драгина Волоха, се мабуть самі Русини, як в переважній части виразно показують се їх імена). Але фіґурують вони всї на другім плянї, по Поляках, і серед них нема анї одного достойника з виїмком Костка Болестрашицкого, судї перемишського і такогож судї сяніцького урядників зовсїм не високих (се дїєть ся ще перед реформою галицького судівництва).

Подібне бачимо і в східнїй Галичинї, де в першій половинї XV в. ще чимало виднїєть ся заможнього українського панства, але також без впливових позицій, на другім плянї. Між шляхецькими підписами на актї конфедерації землї Львівської й Жидачівської більшу половину становлять імена української шляхти, що і в самих іменах своїх ще задержує національний характер, а часом і руських печаток уживає — як Юрша з Ходоровстава, Станко з Давидова, (в 1410 він зветь ся ще Осташко з Давидова), Дмитро Лаговский, Мартин Каленик з Підгаєць, Михно й Пашко з Борщева, Юрий з Мальчиць, Сенько Галка з Іляшова, Сенько з Нагорець, Олехно, Марко і Ленько з Дрогошова, Петро Волчко з Колоденець, Стецько, Онисько й Стецько-Ілько з Черкасів, Дмитро з Унятич, Федько з Чолганець, Федько і Стецько з Млинищ, Дмитро й Яцко з Дїдошиць (Дїдушицькі), Яцко з Рожнитова, Андрейко з Сваричова, Івашко з Дулїб, Іван з Кошави, Олекса й Лучка з Витвиць, Данько, Мика і Сенько з Балиць, Яцько з Новоселиць [1]).

Все таки, хоч зрідка, бачимо руські імена на урядах і достойностях сих земель в XV в. — чи виборних шляхецьких (по реформі), чи королем іменованих. Такий Сенько з Сїннова (de Syennow) підкоморій і tutor перемиський підчас конфедерації 1436—7 р., Ігнат з Кутищ довголїтнїй судя галицький (1438—1471), Васько з Риботич судя перемиський (1460—7), перед тим підсудок, Яцько Бибельський і Олехно alias Alexander Порохницький стольник і підстолїй перемиські, Глїб-Миколай з Сїнпова підсудок (1472—7), а навіть і на каштелянстві перемиськім засїдав оден з Порохницьких (1449—54) [2]).

Але був то заразом час, коли ті виднїйші роди українські, які

[1]) Akta grodz. i ziem. VII ч. 55, опись печаток тамже с. 108—9, кириличні написи мають вісїм печаток, деякі мають написи латинські, але з руськими формами імен — як Michn... de Borsofsky, Ilko Stecko dominus de Sirkaz, (Iac)konis de Dzedosicze.

[2]) Дати про них в індексах відповідних томів Akta gr. i ziem.

задержали ся в вищій верстві місцевої шляхти, швидким темпом затрачували свою національність і безслїдно розпливали ся в польськім елементї. Спільність клясових інтересів і бажаннє зрівняти ся не тільки de jure, але і фактично з привілеґіованим панством польським, доступити всеї повноти вигід і гонорів, на які могли числити шляхтичі чи маґнати польські, вилив шляхецької культури й католицької стихії, яка розвивала ся тут же під боком і заливала що далї то більше українські землї, нарештї — мішані шлюби з Польками і на відворот — всї сї чинники й впливи, про які ще будемо говорити, робили своє дїло дуже скоро. „Коли трапляло ся, — писав потомок одної такої зпольщеної фамілїї Ян Порохницький, арцибіскуп львівський і великий протектор єзуїтів, описуючи з фамільних традицій сей процес польщення Руси, — що була панна одиначка з маєтністю, або вдова богата, то королї своїх Поляків-шляхтичів посилали до Руси, помагали їм своїми впливами і так женячи ся зчаста, наповнили Русь і запровадили віру правовірну католицьку римську; решту зробила пильність пастирів, так що й найбільші панове з Руси перейшли до єдности з римським костелом, покинувши грецьку схизму“ [1]). Розуміє ся, звести так богато до сього впливу мішаних шлюбів, як то робить сей автор, не можна, але вони також мали своє значіннє — не тільки на перехід маєтків в польські руки, а й на польщеннє самих фамілїй. Так в тїй самій родинї Бибельських — одної з наможнїйших українських родин Галичини, з котрої виводив себе арциб. Порохницький, внучка Ходка Бибельського Духна віддана була за Поляка Яна Бажі (Barzy) з Болозова [2]) і підсилений маєтком Бибельських рід сей зайняв в XVI в. високе становище, займав високі сенаторські уряди, неприступні для Бибельських. З другого року з 1441 р. маємо нпр. шлюбну умову Сенька Бибельського з Фредром з Плїшович, де Фредро сватаючи свою доньку за нього, звязує його умовою, що Сенько має „вихрестити ся“ перед шлюбом, розумій — на латинську віру: „Шл. Фридро з Плїшович, читаємо в актї, й шл. Яцко з Библа з братом своїм уложили між собою таку добровільну угоду, що Фридро просватав доньку свою Ядвигу за Сенька з Библа, з такою умовою, що супружество має

---

[1]) Витяги з сеї фамілїйної хронїки арц. Порохницького, писаної в першій чверти XVII в., в XLVIII т. Записок, с. 6.

[2]) Походженнє роду не ясне, але вже в 1-ій пол. XV в., судячи з імен, був то в кождім разї рід спольщений. Як документальна ілюстрація таких шлюбів — одна з багатьох — послужить нпр. і отся: gen. Oluchna de Hermanow consors gen. Alberti Swathek de Vyasd iudicis castr. leopoliensis — Akta gr. i ziem. VII ч. 53.

digitized by ukrbiblioteka.org

бути довершене за чотири роки, і з тим весїле[1]), а коли котра сторона не дотримає, з виїмком смерти, то має заплатити другій стороні тисячу гривен заруки, а Сенько під такоюж зарукою має вихрестити ся перед супружеством[2]), і Фридро має дати Сенькови за тою дївчиною двіста гривен готовими грішми й стількиж в одежі, а Сенько має заплатити жінцї своїй Ядвизї віна і виправи 600 грив. на половинї тих маєтностей своїх, що йому припали при подїлї" [3]).

Може сьвідками таких переходів, що в тишинї фамілїйних і всякого рода приватноправних відносин робили ся в великій масї протягом XV і XVI вв., служать подвійні імена, які стрічаємо в другій половинї XV в. у ріжних репрезентантів українських панських родів Галичини: Costhko alias Ioannes Порохницький, Ioannes alias Hryczko Бибельський, Глїб-Николай з Сїнова, й т. п.[4]) Взагалї історія польщення сих українських родів, наскільки можемо її слїдити хоч би на підставі документальних вказівок, не була слїджена досї, хоч з становища культурної історії має воно чималий інтерес.

В XVI в. можних родів, які б держали ся української народности, в Галичинї майже нема вже[5]). Мало було вже навіть заможнїйшої шляхти — яка б держала ся української народности. В звісних петиціях до митрополита в справі галицької епархії 1539—40 рр. напр. беруть участь такі галицькі шляхтичі: Марко Шумлянський, Іван Станимирський, Іван і Стефан Демидецькі, Никандро Свистельницький, Михайло і Марко Балабани, Павло Желиборський, Іван Лопатка, Петро Угорницький, Васько, Труфан і Іван Грабовецькі, Іван

---

[1]) in quatuor annis debet fore copula et cum hoc nupcie.

[2]) et eciam Senko sub eodem vadio debet se baptizare prius quam copulam contraheret.

[3]) Akta gr. i ziem. XIII ч. 1491.

[4]) Akta gr. i ziem. VII ч. 63, IX ч. 81 і 110, й індекси т. XIII і XVII.

[5]) З старих тубильних родів в XVI в. Яблоновский (l. c. с. 288) вичисляє такі маґнатські фамілїї: Липських (потомків Дмитра з Горая, обдарованого Казимиром великими маєтностями в Холмщинї), Чурилів (з тогож рода), Бибельських-Новомійських, Дершняків, Ходоровськвх і Жоравинських, Струсів і Дрогойовських — все гербу Корчак. Даниловичів, Дїдушицьких і Тарновських — гербу Сас. Иньших гербів — Кердеїв, Ваповських, Лагодовських. З виїмком Лагодовських, що ще в серединї XVI в. документують свою українську національність опікою над унївським монастирем, всї иньші не донесли свого українського характеру до половини XVI в. віку, а переважно стратили його ще до початків того столїтя.

і Павло Загвоздецькі, Олехно Замостський, Іван Дубровицький, Василь і Юхно Ярмолинські, Костюк і Федор Яські, Петро Сербин, Іван і Олехно Чолганські, Іван і Васько Рожнитовські, Рашко і Стефан Сваричовські, Деонисий й Іван Горбачовські, Іван і Павло Самбори, Михайло й Яцко Ячниські [1]). З них одначе лише кілька фамілії належать до середньої, заможної шляхти — Балабани, може Демидецькі, Чолганські; иньші — рядова, або й зовсім дрібна шляхта як Грабовецькі, Дубравицькі (Дубровські), Рожнятівські, Сваричівські, Ячниські і т. и. [2]).

Тої дрібної — і ще дрібнійшої української шляхти було в XVI віці в Галичині богато (особливо в Перемишльській землї), і до неї в XVII в. прилучають ся, розмноживши ся й підупавши ще більше в своїм упослїдженню — відсунені від усього що несли доходи і впливи, — майже всї ті українські роди, які не вигасли й не спольщили ся протягом XVI віка. От який катальоґ сеї української шляхти з першої половини XVII в. дають галицькі акти [3]). В Галицькій землї виступають Березовські, Волковицькі, Голинські, Грабовецькі, Дрогомирецькі, Желиборські, Жураківські, Кнегинецькі, Креховецькі, Мединські, Свистельницькі, Сулятицькі, Струтинські, Татомири, Угерницькі, Хотимирські; в Львівській: Балицькі, Винницькі, Витвицькі, Гошовські, Дубровські, Копецькі, Лозинські, Підвисоцькі, Підлїсецькі, Плетеиецькі, Погорецькі, Попелї, Передримирські, Свирські, Семигиновські, Сроковські, Чолганські; в Перемишській Бачинські, Березницькі, Билинські, Боярські, Братковські, Винницькі, Височанські, Городинські, Городиські, Добрянські, Желиборські, Ільницькі, Кальнофойські, Коблянські, Комарницькі, Конистинські, Криницькі, Крушельницькі, Кульчицькі, Литинські, Луцькі, Монастирські, Матковські, Пацлавські, Підгородецькі, Попелї, Радиловські, Ритаровські, Селецькі, Созанські, Смеречанські, Ступницькі, Терлецькі, Турецькі, Турянські, Тустановські, Унятицькі, Уруські, Яворські, Яминські, Ясеницькі; в Сяніцькій Добрянські й Лозинські. Переважно се були старі роди, що великими гнїздами сиділи, розмноживши ся на своїх дїдинах і подїливши ся на ріжні галузи з ріжними характеристичними призвищами й „придомками“ як нпр. Княгиницькі-Проскурчата, Калиновята, Сенковята; Жураківські, Лехнівські, Йосиповичі, Якобшовичі; Чай-

---

[1]) Акты Зап. Рос. II ч. 193 і 198.

[2]) Пор. у Яблоновского ор. с. с. 369 і далї, passim.

[3]) У Лозїньского Prawem i lewem I² с. 290—1 (тутже характеристика тоїж дрібної шляхти). Катальоґ не повний, я доповняю його — теж без претенсій на повноту.

digitized by ukrbiblioteka.org

ківські Беринди, Солонипки, Трунковичі; Пацлавські Грицковята й Іскрята й т. и.) [1]. Належали вони головно до двох спецефічно-українських гербових ґруп — Сас і Корчак (особливо до першого); походженнє й розповсюдненнє серед сеї української шляхти сих гербів лишаєть ся невиясненою і небезінтересною з культурно-історичного становища загадкою [2]). Наскільки розмножена була ся українська шляхта, дають поняте шляхецькі пописи з першої половини XVII в. Так на пописї шляхти Львівської землї 1621 р. на 628 загального числа шляхтичів ставило ся 43 Чайківських, 34 Гошовських, 40 Витвицьких. На пописї Перемиської землї 1648 р. на загальне число близько 1000 шляхтичів ставило ся 70 Яворських, 46 Кульчицьких, 36 Винницьких, 23 Билинських, і т. д. [3]). Подробиції пописів про уоруженнє й спорядженнє шляхти на тих пописах дають нам цікаву характеристику і матеріального становища сеї шляхти. Дуже воно було незавидне. Не то що дуже мало було між нею таких, що могли привезти з собою який збройний poczet — а навіть і такі, що могли хоч особисто явити ся „конно і оружно“, були між ними в меньшости. Напр. з 43 Чайківських тільки трох ставило ся на попис на конях, решта пішаком. Всї 40 Витвицьких — всї піші, і т. д. Попис львівської шляхти 1628 р., даючи докладнїйші вказівки про уоруженнє описаної шляхти, дає ще спльнїйші подробиції сеї шляхецької біди, показуючи, що у багатьох не тільки коня, а й порядної зброї не було. Напр. шл. Гриць Волчкович Ясницький з Яснищ ставив ся пішо бодай з шаблею і полгаком, але шл. Іван Волчкович Ясницький явив ся пішо тільки „з києм“; шл. Роман Гошовський іменем Антона Гобрича Гошовського батька свого, хорого на той час, теж пописав ся тільки „з києм“; шл. Федор Гошовський Клечкович ставив ся пішо з шаблею і полгаком, але шл. Стець Андроникович Гошовський був на пописї пішо тільки з палашом, шл. Федор Шумлянський з Браткович був пішо з києм, шл. Григорий Рудницький з Браткович ставив ся пішо з шаблею й полгаком, шл. Іван Заплатинський з Осталович пішо з шаблею, сокіркою і „пташою рушницею“, і т. д. [4]).

Незаможність не давала сїй шляхтї спромоги доступити і того не високого рівеня осьвіти й культурности, на якому стояла заможнїй-

---

[1]) Див. у Яблоновского с. 353 і Лозїнского l. c.

[2]) Див. про се прим. 4.

[3]) Цифри з пописів підраховує Лозїньский op. c. I с. 339—40, 342.

[4]) Кн. львів. ґр. 380 с. 2581—5.

ша — польська й спольщена шляхта. Се не волею, а неволею держало її близше народнїх мас і зберегло її українську народність, не тільки в XVII і XVIII вв., а й пізнійше — аж до наших часів. Ся шляхта зістаєть ся вірною своїй „руській“ вірі, старим традиціям — в XVII і XVIII вв., як в XV і XVI сї Васьки, Федьки, Грицьки з своїми часто не меньше характеристичними призвищами — Пугачі, Колодруби, Вовки, Головки, Таранатичі, Поповята і т. д. сильно відбивають від Прецлавів і Прандотів, Збожних і Щенсних шляхти польської, gente чи natione [1]). В них живе почутє своєї національности і вони не упускають часом нагоди заманїфестувати ся як репрезентанти „всеї Руси“, як вона в неясних, невиразних, але широких до безграничности контурах рисувала ся сим західнїм пограничникам її, стелячи ся і ховаючи ся в неясних горизонтах Сходу.

При польській конституції, що принціпіально уважала всїх шляхтичів за рівних, без ріжниці заможности, осьвіти, гонорів і урядів, а всякі справи рішала голосованнєм присутних, — ся дрібна шляхта, становлячи більшість шляхетської людности, могла б правити своїми землями й повітами, проводити своїх людей на уряди й задавати тон в провінціальнім житю. Але до сього бракувало їй солїдарности, яснїйшого суспільно-полїтичного чи національного сьвітогляду, бракувало орґанїзації, і вона звичайно все і всюди відступала на заднїй плян перед заможнїйшими й впливовійшими своїми польськими „братями“.

Але бували хвилї, коли національні чи клясові інтереси, скристалїзувавши ся коло якогось конкретного факту, подвигали сю шляхецьку масу до живійшої й солідарнїйшої акції. Мотиви й обставини таких фактів не завсїди нам звісні навіть тоді, як звісні самі факти. До таких загадкових виступів української шляхти в Галичинї нпр. належить масове прилученнє української шляхти Галицької землї до волоського воєводи Богдана підчас його походу на Галичину лїтом 1509 р. [2]). Припадком довідуємо ся, що тоді приступили до нього Іванко Демидецький і Іля Шумлянський, Іванко, Яцко, Васько Мищенські (?), Федько Дубрович, Зань Цуцилівський, Сенько Витвицький, Васько й Марко Княгиницькі, Семен, Іван, Сенько й Сидор Дрогомирецькі, Сенько Балицький, Дмитро з Данискович, Григорий, Сенько, Гринча, Григор, Фича й Івасько Березовські,

---

[1]) Пор. Лозїньского с. 291.

[2]) Про сей напад Богдана і польський похід на Волощину спеціальна розвідка Пулаского Wojna Zygmunta I z Bohdanem wojewodą mołdawskim w 1509 r. — Szkice т. I. Факт, про який говоримо, зістав ся авторови її незвісним.

digitized by ukrbiblioteka.org

Івасько Пишнинський (?), Андрей Луцький [1]). Вони були проголошені за зрадників [2]) і маєтки їх конфісковано [3]). Але по погромі Волощини зимою 1509/10 р., коли господар мусїв обовязати ся в трактатї між иньшим звернути всїх людей, виведених з України, шляхтичі вернули ся з Волощини й виправдували ся, що пристали до воєводи не добровільно, а з примусу. Се оправданнє було прийняте, і ті шляхтичі були привернені до своїх прав і чести, але трудно увірити в правдивість сього оправдання. Та обставина, що в тім примусовім положенню знайшли ся як раз шляхтичі-Русини, вірні своїй народности, каже здогадувати ся инакших мотивів. Знаємо, що на ґрунтї спільної віри, письменства, культурних елементів була все певна внутрішня звязь між західньою Україною й Волощиною, і в сїм фактї може вона також себе дати знати, хоч за браком всяких подробиць тяжко пускати ся в якісь близші здогади. Пригадаємо, що кільканадцять лїт перед тим мав місце такий же неясний, але ще більш інтересний рух звязаний з іменем Мухи, де провідником українського селянства Покутя й Галичини виступає волоський аґент (про се ще трохи низше). Рік пізнїйше воєвода волоський висунув якогось претендента (сучасний польський хроніст зве його Андріем Барулом), що називав себе правним спадкоємцем Руси, котру Казимир силоміць загорнув собі; за помічю султана він пробував захопити західню Україну, але ненароком був зловлений слугами Мих. Бучацкого [4]). А двадцять лїт пізнїйше від того інціденту 1509 р. підчас волоського походу на Галичину, через Покутє на Галич, знову чуємо, що Русини майже поголовно переходять і піддають ся воєводї, й він їх приймає ласкаво, а католиків каже побивати [5]). Є в тих усїх епізодах кінця XV і першої половини XVI в. якийсь слїд українсько-волоської іреденти — на жаль так неясної через брак джерел.

---

1) Матеріали I ч. 66 (деякі назви покручені).

2) sua temeritate, fidelitate postposita, sponte et non coacti ad eundem woywodam defecissent eidemque se absque legittima causa subiecissent — ibid. 3) Ibid. ч. 65.

4) Monum. Pol. hist. III с. 239—40.

5) ad quem Rutheni illic paene omnes advolant et se illi gestibundi subjiciunt, quos ille benigne suscipit et tractat, eos vero, qui Romani ritus sunt, occidi jubet — Acta Tomiciana, XII ч. 393, лист з грудня 1530 р. Згадаю ще королївський наказ 1511 р., аби пани з Галичини не їздили на священнє до Волощини — вони suscipiendorum ordinum, ut ipsi putant sacrorum, causa solent se conferre in Valachiam et alias exteras partes et plerumque de rebus et statu regni apud hostes disserere positionemque regni prodere (Corpus iuris polon. III ч. 71).

Яснійше представляють ся нам деякі рухи, що захоплюють шляхту в XVII в. В Західній Галичині нпр. таким фактом була оборона перемиського владицтва від унії протягом майже цілого півстоліття по смерти Копистенського (1610)[1]. Оборона православія від унії в тім часі взагалі уважала ся, так сказати, питаннєм чести — не тільки релігійної, але й національної; місцевій же шляхті вона була близька й тому, що на всякого рода церковних посадах, від меньших — попівських і дяківських і до самого владицтва, було богато членів місцевих шляхетських родів, які тим чином були звязані дуже живими звязями з усякими єрархічними й церковними перемінами своєї епархії. Коли по смерти Копистенського, також місцевого шляхтича, що зістав ся по стороні православія, король віддав перемиське владицтво за протекцією місцевого біскупа уніятови Атанасиєви Крупецькому, то місцева шляхта разом з духовенством виступила з виразною опозицією против сеї номінациї і почала переслідувати владику-уніята на кождім кроці. Король Жиґимонт, наслідком скарг Крупецького беручи його в спеціальну опіку і закладаючи величезну заруку 50 тис. дукатів на випадок якоїсь пригоди, вичисляє в своїм мандаті безконечний ряд місцевої шляхти, що взяла активну участь в сій війні за владицтво, настаючи на безпечність і житє Крупецького. Тут фіґурують: Іван і Микола Хлопецькі, Мартин Ритаровський, Федор Турянський, Андрій й Іван Созанські, Іван Манастирський, Іван, Павло, Іван, Миколай, Лука, Адам, Василь, Самійло і Михайло Літинські, Федор, Олександр, Андрій, Гаврило і Яцентий Копистянські, Василь Терлецький, Федор Винницький, Стефан і Богдан Радиловські, Мартин-Олександр Фарафунта Блажовський, Іван, Федір, Григорий, Павло і Грицько Попелї, Мартин Ясеницький, Грицько Коблянський, Олександр Угерницький, Іван і Василь Вунтовецькі (!), Федор, Іван і Григорий Височанські, Іван Криницький, Тимко, Іван, Григорий й Іванко Кульчицькі, Петро Рогозинський, Петро й Олександр Голятицькі, Іван Чайковський, Грицько Яноцький, Іван Тустановський, Федор Коблянський, Босько Хмитковський (!), Федор Куничковський, Дмитро й Петро Гординські, Іван Ільницький, Дмитро Сидорський, Дмитро Бурда, Федор Татомир[2].

З поміж контр-владиків православних, противставлених Крупецькому шляхта підтримувала особливо енерґічно владику Гулевича, чоловіка енерґічного, що вмів, видно, зорґанізувати сю шляхетську

[1]) Про неї у Добрянского Исторія епископовъ еп. перемышльской, Łoziński Prawem i lewem I (с. 294 і далї), Голубевъ Петръ Могила т. II с. 135 і далї.

[2]) Книга перем. ґр. 327 с. 18—19.

digitized by ukrbiblioteka.org

громаду і за її помічю оружною рукою викинув Крупецького з церковних маєтностей та відборонив ся від адміністрації, що хотіла Крупецького взяти в оборону, а шляхта через послів своїх вистарала ся у короля оправданнє для Гулевича і забезпеченнє йому владицтва до живота. По смерти Гулевича так само збройною рукою підтримують шляхтичі його наступника — православного владику Винницького, що викидає Крупецького з церковних маєтностей. Вони помагають йому против наступника Крупецького Поляка-уніята Хмельовского, якому унеможливляють не тільки володіннє, але й саме пробуваннє в перемиській епархії; заразом на соймиках земських проводять ухвали в інтересах Винницького, упоминають ся за ним через своїх послів на соймі й перед королем і забезпечають йому володіннє епархією.

Не так одноцільна й солїдарна, бо скомплїкована ріжними відмінами в конкретних економічних і клясових інтересах, але також дуже замітна була участь східно-галицької шляхти в народнїх рухах часів Хмельнищини. Ареною їх була головно земля Галицька (західню Галичину рух зачепив розмірно слабо), а місцева шляхта виступає особливо в руху орґанізованім на Покутю Семеном Височаном (можливо — одним з шляхтичів Височанських). Вона фіґурує тут в ролї ватажків, „полковників“, проводирів селянських і міщанських повстанців, з яких складало ся Височанове військо [1]). Тут і в иньших ватагах стрічаємо купу Грабовецьких, Голинських, Березовських, Скольських, Княгиницьких, Жураковських, Татомирів, Дрогомирецьких, Язвинських, Струтинських, Мединських, Гошовських, Попелів. Всю загалом місцеву українську шляхту Поляки обвинувачували в прихильности до повстання, в замислах запанувати собі на місце Поляків і т. п. [2]) На жаль, брак якихось енунціацій з боку самих участників повстань не позволяє нам вглянути лїпше в мотиви повстання, як собі його українські шляхтичі-участники їх представляли.

Та й по за такими надзвичайними епізодами, в чисто буденнім житю не можна переочити те значіннє, яке мала ся дрібна шляхта в консервованню українського елементу й його національної традиції. Яка-б не була бідна, некультурна, позбавлена впливу й поваги ся дрібна шляхта, всеж таки і своїм матеріальним становищем і добробутом, і що важнїйше — своїм суспільним положеннем підносила ся вона над рівенем позбавленого всяких горожанських прав, до становища робу-

[1]) Див. Томашівського Народні рухи в Галицькій Руси 1648 р. (Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. XXIV і осібно) с. 39 і далї, пор. с. 121—3.

[2]) Жерела IV ч. 42, 74, 83, 97, 152, V ч. 42, 63, 75, пор. Томашівського ор. с. с. 41.

чого інвентара зведеного панщинного селянства. Серед неї не бракувало одиниць, які ut in substantia sic in moribus et claritate виносили ся над той низький рівень, на який зіпхнуло польське панованнє український елемент. Що правда, в значній части те, що підносило ся над той рівень, скоро пропадало для українського елементу — потягнувши ся культурним покостом, воно асімілювало ся в „культурнім“ — польськім елементі. Але все ж присутність сього повноправного і дещо заможнійшого, бучнійшого елементу в українських рядах давала їм деяку моральну силу і — запомогала їх діячами на ріжних полях. Перечитуючи вище наведені реєстри українських шляхецьких родів Галичини, читач певно ненароком пригадував собі Балабанів і Копистинських, Желиборських і Винницьких, Плетенецьких і Кальнофойських, Радиловських і Жураковських, що лишили свої імена в культурній історії України — не тільки самої Галичини, як діячі на ріжних полях церковного, просьвітного, культурного житя. В великих масах виходило відси духовенство — добра половина тих шляхетських родів заразом стало родами, династиями духовними. Велика маса тих імен потім вписала ся в історію першого столїтя українського відродження в Галичинї...

Північно-західнї українські землї — Белзька, Холмська і Підляська не мали таких українських кадрів між шляхтою. Були й тут можні українські роди — як потомки Дмитра з Горая, як Кердеї (Кердеєвичі), що дали польському правительству завзятих партизанів в особі Грицька старости подільського і його сина воєводи подільського [1]). Але вони спольщили ся скоро, ще в XV віці, а дрібношляхецьку верству дуже рано заляв поток прихожої шляхти з Малопольщі й Мазовша (Белзька земля, як знаємо, кількадесять літ належала до мазовецьких князів, а Підляше часами до них відходило) [2]).

Найбільш кидасть ся в очі се спольщеннє тутешньої шляхецької верстви, не тільки можнійшої, а й дрібної, на Підляшу, що до 1569 р. належало до в. кн. Литовського, отже мало входити в круг права і культури не польської, а руської. Шляхта польська, що напливала сюди з сусіднїх польських земель, приносила з собою

---

[1]) Про сей рід статя Плоцанского Кердеи и Кердеевичи XIV—XV вв. в Трудах X арх. зїзда т. I.

[2]) Виказ сих прихожих родів для Белзької й Холмської землї у Яблоновского op. c. c. 347—9; порівняти сей предовгий реєстр з невеличким, розмірно, числом родів, які він уважає місцевими, на с. 332—3.

digitized by ukrbiblioteka.org

польську мову і польське право. Приходило до конфлїкту між правом польським і правом руським, якого держала ся місцева українська людність. Уступаючи бажанням шляхти польської, уже в. кн. Казимир (близше незвісно, коли саме)[1]) признав їй право судити ся й правити ся правом польським в землї Дорогичинській, що очевидно скорше й сильнїйше підпала сїй іміґрації польській. Про се довідуємо ся з пізнїйшого привилея (1501 р.) для землї Більської, що розтягнув права і практики землї Дорогочинської також на сю землю[2]). З нього можемо отже судити про сї практики. Привилей має характер спеціального привилея для місцевих „земян“ (terrigenae) — Поляків. Сї понятя — земянин і Поляк виступають в привилею як синонїми; їм противставляють ся „Русини“ без близших пояснень їх клясової приналежности: правдоподібно тут розуміеть ся тубильна людність всяких верств, що сидить на рускім праві в. кн. Литовського[3]). Для земян-Поляків орґанїзуєть ся суд земський, а суд старостинський обмежаєть ся компетенціями ґродського суду польського права. В справах з „Русинами“ уставляєть ся суд мішаний — з старости і членів земського суду. Заразом розвязують ся деякі конфлїкти, які виникали між „польським земським правом“, признаним земянам, і місцевим руським (нпр. що до прав на бортї в чужих ґрунтах), а також між земським шляхецьким судом і адмінїстраційними орґанами в. кн. Литовського.

Але і ті обмеження й виїмки які ще полишав в Дорогичинській землї Казимирів привилей на користь устрою й права в. кн. Литовського, були знесені новим привилеєм в. кн. Жиґимонта для Дорогичинської землї з 1516 р.[4]): ним заводило ся польське право вповнї і без виїмків для всеї шляхти[5]), очевидно не тільки польської, а й тубильної. Ще за Казимира (може разом з землею Дороги-

---

[1]) Любавский (Сеймъ с. 108), за ним Якубовский (Зем. привилеи II с. 252) припускали, що се стало ся в 1444 р., коли Підляше відібрано від мазовецьких князїв і назад прилучено до в. кн. Литовського. На се одначе нема нїяких вказівок, а можна думати навпаки, що шляхта польська змогла ся доперва пізнїйше, і наданнє польського права Дорогичинській землї не було віддїлено занадто довгим часом від признання його землї Більській, що наступило в 1501 р.

[2]) Привилей маємо в двох текстах — нїби руськім (про його мову низше) і латиньскім — в Актах Зап. Рос. I ч. 189 і в Zbior-i praw litewskich с. 82.

[3]) Було б інтересно на підставі судових актів виясиити круги людности, обняті польським і руським правом. [4]) Zbior с. 118.

[5]) nobilibus et terrigenis, privilegiatis et non privilegiatis, hoc est ius habentibus et non habentibus.

чинською) воно було заведено і в землї Мельницькій [1]), а за Олександра, як уже знаємо, на взір землї Дорогочинської надано землї Більській. При загальнім потвердженню прав польське право у всїй повнотї було потверджено не тільки для земель Дорогичинської й Мельницької, але також і Більської — отже цїле Підляше дістало одностайний устрій і практику [2]). Старостами в. князь приобіцяв (в привилею 1516 р.) іменувати тільки місцевих шляхтичів, при чім застережено було, що сї старости мають бути католиками [3]). Урядовою мовою замість руської, прийнятої в усїх землях в. кн. Литовського, заведено латинську [4]), а в звичайнім уживанню шляхетськім був язик польський: нпр. „руський" текст Більського привилею 1501 р. представляє з себе кепсько підправлений на руське текст польський [5]), що сильно відбиває від офіціальної актової мови в. кн. Литовського. А на соймах 1565/6 і 1568 р. посли підляські просили, аби з великокняжої канцелярії всякі листи писали ся на Підляше не по руськи, але по латини або польськи, бо у них не вміють читати руського письма. За першим разом в. князь (а його устами рада в. кн. Литовського) зазначив, що латинський язик має служити мовою внутрішнього урядовання на Підляшу і відповідно до того уживаєть ся в актах судових (по апеляції з місцевих судів до в. князя?), але в зносинах центрального правительства з підляськими повітами, особливо в справах загально державних, він не бачить причини відступати від старої й загальної практики — що листи ті пишуть ся по руськи однаково до всїх повітів в. князївства; одначе обіцяв поручити канцелярії своїй, аби „часом" писала

[1]) Див. у Любавского Обл. дѣленіе с. 20 нотка 67 (відклик до невиданого документа, що доказує істнованнє земського суду в Мельницькій землї ще перед XVI в. — на жаль без подробиць).

[2]) Привилей землї Дорогичинській і Мельницькій цитує Любавский в актах Литов. Метрики, ор. с. с. 20. Привилей землї Більській в Volum. legum. I с. 287.

[3]) dummodo uterque ipsorum officialium romanae religionis essent; се uterque не зовсїм ясне — чи треба тут розуміти старосту дорогичинського і мельницького, чи старост і урядників земських вибираних шляхтою.

[4]) Позви мають писати ся non nisi sermone et caracteribus latinis (прив. 1516 р.).

[5]) Якубовский (ор. с. с. 253—4), відкидаючи толкованнє видавців Zbior-у, що тут маємо місцевий діалект, толкує се так, що текст сей написали підляські Поляки, і бачить в тім доказ, що такі привилеї складали ся „жителями самой области". Ґенералїзувати сього спостереження так не треба, але що „руський" текст більського привилея вийшов з руки якогось підляського писара, се вповнї правдоподібно.

digitized by ukrbiblioteka.org

до підляських повітів свої листи також „польським письмом“ [1]). Обіцянка ся мабуть не була сповнена, і два роки пізнїйше підляські посли поновили своє прохання, аби до них листи писали ся не по руськи, а по латини або по польськи. Але на сей раз правительство рішучо відказало, що не буде нарушати для них принціпа, що листи з великокняжої канцелярії видають ся „рускимъ писмомъ и языкомъ по всему панству є. к. милости вел. князству Литовскому“ [2]). Та рік пізнїйше Підляше перейшло в склад Польщі й позбуло ся всякої стичности з „руським письмом і язиком“.

Представлені факти, як бачимо, дуже характеристично й виразисто ілюструють сильне спольщеннє шляхецької верстви на Підляшу — і се може послужити до ілюстрації шляхецької верстви взагалї цілого того північно-західнього українського пограничя.

На Поділю шляхецька верства має богато анальоґічного з Галичиною, хоч обставини її еволюції були значно відмінні.

Тут не було такого старого тубильного панського накорінку як у Галичинї: шляхецька, лїпше сказати — привілеґіована военно-служебна верства почала тут наново формувати ся в другій половинї XIV віка. Напливає вона з Галичини (зрідка з дальших провінцій Польської Корони), з Волини й иньших провінцій в. кн. Литовського. Коли Поділє близше було звязане з в. кн. Литовським (за Коріатовича, Витовта, Свитригайла), сильнїйшає сей другий натік; коли переходить в безпосередню залежність від Польщі, змагаєть ся приплив коронний, і без того сильний за весь той час. Як ми мали нагоду бачити [3]), уже за часів Витовта галицько-польські маґнати взяли таку силу на Поділю, що на свою руку вели полїтику інкорпорації Поділя Польщі, наче б то в супереч навіть виразним росспорядженням самого Ягайла. В боротьбі за Поділє, що розгоріла ся в 1430—40-х рр. їх впливи й сили переважили в західнїм (властивім) Поділю на користь Польщі — воно полишило ся при Польщі, тим часом як східнє (Браславщина) зістало ся при в. кн. Литовськім. По сім уся маґнатсько-панська верства в західнїм Поділю, про котре будемо тут говорити тепер, в XV—XVI в. складаєть ся з приходнїв-Поляків — головно польських або спольщених фамілїй

[1]) Акти сойму — Документы архива минист. юстиція I с. 186 (також у Губерта Pamiętniki т. I). Любавский (Сейм с. 709) інтерпретує сю відповідь трохи инакше і через похибку добачає в нїй „ґраціозну іронію“, приймаючи, що в. князь обіцяє наказати канцелярії долучати латинський переклад до своїх листів.

[2]) Документы I с. 492.

[3]) Див. т. IV² с. 191 і 221 і далї.

Галичини [1]). Такі Одровоножі, властителї Сатанївської й Зиньківської волости, Ходецкі (de Chodecz), Бучацкі й їх галузь Язловецкі — властителї волости Язловецької й Гусятинської й величезних, але довго не залюднених маєтностей на долїшнїм Днїстрі — Голчедаївської волости; Гербурти — властителї Кузьминської й Калюської волости, і Фредри, що в своє імя називають село Фридрівцї; Сєнявскі — властителї великої волости Межибожської; Конецпольскі, Цясецкі, Потоцкі, — все роди добре звістні з Галичини XV—XVI вв. З українських родів деякі приходили вже спольщені, як Чурили, Струсї, иньші польщили ся швидко, попадаючи в польську шляхецьку сферу, або вигасали на новім ґрунтї — як Кердеї, властителї Орипина, Гринковичі з Сокольця і т. и.

Взагалї польське правительство, пильнуючи зміцнити польську шляхецьку верству, що служила опорою й запорукою польського володїння в сїй спірній територiї, робило що могло для розмноження маґнацтва й шляхти польської. Роздавало землї лїпші, залюднені шляхтичам і панам польським — обовязуючи їх в старших часах — за часи боротьби за Поділє і до мешкання в сих наданих маєтностях [2]), тим часом як особи української народности толєрували ся звичайно тільки там, куди тяжко було звабити польського шляхтича: в землях слабо залюднених, слабо забезпечених, виставлених на татарські напади. Тут ріжні Данили і Бакуми, Гаврили й Сеньки діставали ріжні „пустинї“ (що правда, може й не такі „пусті“ в дїйсности), або одержували потвердженнє свого володїння ріжні Українцї-властителї й державцї [3]). Коли ж ті медвежі кути залюднювали ся й забезпечували ся та ставали можливими й для польської шляхти, то на голову тих старих властителїв і державцїв починали летїти королївські привилеї, які їх маєтности віддавали ріжним польським компетентам, уважаючи дотеперішнїх їх держателїв за державцїв безправих, nullo iure possessores [4]).

За всїм тим між рядовою й середно-заможною шляхтою ще в другій половинї XVI в., не тільки в східнїй, а і в західнїй части Подільского воєводства інтензивнїйше скольонїзованій і спольщеній, знаходимо українські роди, чи то місцевого чи галицького походження, які не затратили

[1]) Реєстри шляхетських фамілїй Поділя XV в. у Яблоновского Podole u schyłku XV w. с. 543—4, пор. Źródła XIX с. 115 і далї, з пізнїйшого часу у Polę Zameczki podolskie I с. 33. Про роди східнього Поділя (в пізнїйшім значінню) — Барського староства і сусїднїх околиць, див. моє Барское староство, гл. V.

[2]) Див. в т. V с. 80. [3]) Див. Барское староство с. 60.

[4]) Ibid. с. 179 і далї passim, с. 310 і далї.

digitized by ukrbiblioteka.org

ще української марки. Такі нпр. Буцнї-Берлинські з Берлинець на Лядаві, потомки Васька Буцня з початків XV в., фундатори села Буцнїв в Барщинї (в XVI в. знаємо Андрушка, його синів Супрона й Іванику Берлинських)[1]. Володовські або Володиєвські, предки звістного польського героя — їх фамілїйне гнїздо Володиєвцї ва Лядаві; в другій половинї XVI в. знаємо Касіана, Федора, Костюка і Кузьму Володиєвського; дїти Кузьми носять імена Горпини, Вовдї й Марусї, але разом з тим фіґурує вже Wasil dictus Adam[2]. Карачовські з Карачової — оден з заможнїйших серед сих українських родів. Козловські з Козлова, властителї великих пустинь па Мурахві й Днїстрі (в XVI в. знаємо Бенька і Хведора, Івана й Олеска). Їх сусїди по маєтностям Кунатовські й Черленевичі-Іляшовські (з Кунатовець і Іляшовець)[3], Ластовецькі або Ластовські з Ластовець на Жванцї, фундатори одної з камінецьких церков, правдоподібно галузь галицьких Угерницьких (в серед. XVI в. Федорко, Костюк і Михаляс Ластовецькі)[4]. Лойовські з Лойовець (Лесько, Федько, Семен і Грицько Лойовські в 1580-х рр.). Лосковські з Лосковець — в другій половинї XVI в. виступають Олексїй, Лазар, Єрмак, Васько й Іван Лосковські. Митки з Верещатинець, потомки Сими Митковича. Ляшки-Плоскировські, потомки Алактивона-Ляшка, потім звані Поповськими по імени нової маєтности[5]. Ярмолинські з Ярмолинець, властителї Гермаків, виходнї галицькі (в серединї XVI в. виступають їх три брати Васько, Юхно й Северин)[6], й їх галузь Сутковські з Сутковець — в XVI в. знаємо Дахна й Івана Дахновича, останнього в тім родї, по котрім лишила ся й гробова таблиця з кириличною написею й гербом Корчак в їх фамілїйнїй церкві в Сутківцях (дуже інтереснїй своєю ориґінальною формою церкви і заразом замка)[7].

Але в західнім Подїлю ся українська шляхта не пережила, хиба з незначними виїмками, XVI і початків XVII віка. Одні спольщили ся, як Володийовські або Ярмолинські, иньші вимерли, або звели ся — самі підупали, або вибиті були з своїх земель, як „безправні державцї“, nullo iure possessores, правительством чи ріжними можнїйшими пана-

---

1) Про сей рід моє Барское староство с. 182—5.
2) Про них Барское староство с. 199, Роле Państwo Wołodyjowscy — Sylwetki VIII.
3) Барское стар. с. 184—7.
4) Про сей рід у Сїцинського Каменецкій у. с. 294, пор. Акты Барскаго стар. II с. 431.
5) Барское стар. с. 188, 199—201.
6) Акты Барскаго стар. 1 ч. 6.
7) Про сутковецьку церкву й рід Сутковських Сѣцинскій Древнѣйшія православныя церкви Подоліи, й Древности Украины т. I.

ми й урядниками, що повипрошували у правительства привилеї на їх маєтности, і супроти яких сї тубильні шляхтичі були занадто слабі, аби остояти ся. Так нпр. Лосковські мусїли уступити ся з Лосковець, коли се село король дав Ярмолинським в заміну за їх село Гермаки (прилучене до Барського замку), бо не могли виказати ся документами на своє володїннє. За опікою кор. Бони (через яку вони стратили Лосковцї) були випросили вони собі иньше село, але се село підпросив під ними у старости Карачовський і вибив їх відти силою; хоч король казав дати Лосковським натомість иньшу маєтність, сього не було сповнено, і вови потім заникають. Алактивон Ляшко мусїв уступити ся з Поповець перед кор. Боною, а діставши в заміну Плоскировцї в дїдичне володїннє, і тут стрів ся з ріжними конкурентами: випросив з початку собі се село підстароста барський, а потім сам староста [1]). На полудневім Поднїстровю татарські спустошення знищили богато тутешнїх родів, иньших вибили відси Язловецкі й Замойскі як безправних, на підставі своїх документів володїння. Коли Замойский, вимінявши Карчмарівську волость від камінецької латинської катедри, при кінцї XVI в. забрав ся до реального володїння сими лятифундіями, тут познаходило ся чимало української дрібної шляхти, що сиділа на сих ґрунтах, переважно не можучи виказати нїяких документів, і по части мусїла уступити ся, по части признати на сї ґрунти права дипльомованого властителя, задоволивши ся для себе доживотнїми правами володїння [2]).

Можнїйші українські роди східнього Поділя, які встигли вилїзти на верх „права земського коронного", як Карачовські, Митки в старостві Барськім, Діаківські в Летичівськім, також потонули серед польського загалу тої привілеґіованої шляхти. Але в великих гнїздах служебної шляхти в сусїдстві замку Хмельницького, а особливо Барського, українська шляхта держить ся довго. Тому що ся служебна шляхта несла на собі ріжні обовязки на замок, а коли їх ґрунти переходили в руки повноправних польських шляхтичів, вони переставали сповняти сї служебні обовязки, — старости в своїх інтересах мусїли уважати, щоб сю служебну шляхту не збивали з їх ґрунтів ріжні привілеґіовані зайди. Завдяки сїй помочи адмінїстрації тутешня українська шляхта й відбиваєть ся від ріжних панків, що випробляли привилеї з королївської канцелярії на відібраннє ґрунтів від них, як від державців „безправних" [3]). В сусїдстві Хмельницького замку в 1560-х рр. люстратор розріжняє стару українську

[1]) Барское староство с. 200, 207.
[2]) Ibid. c. 70—1 і 241. [3]) Ibid. c. 311 і далї.

digitized by ukrbiblioteka.org

шляхту — служебних шляхтичів, що позасідали на пустинях хмельницьких і на пограничу, і „панів і шляхтичів польських“, що новійшими часами подіставали собі привилеї на ріжні села. До першої катеґорії належать Йолтухи-Маркушовські, Куриловські-Русановські, Сковородки з Пелчипки, Білокури з Углова, Гуменецькі, Лисогорські, Черленевські [1]; одначе шляхта ся переважно була нечисленна, і XVII віку переважно не пережила. Численна була вона в околицях Барського замку — сформована в середині XVI в. спеціальними заходами тутешнїх старостів для забезпечення служби й оборони сїй околиці й замку, в його досить небезпечній в тих часах позиції. В склад її війшли і старі земянські місцеві українські роди (як Буцні-Берлинські, Іляшовські-Ходаки, Кунатовські-Галчинські, Йолтухи Радієвські, Волковинські й Галузинські), і ріжна збиранина, шляхецька і нешляхецька, з місцевих міщан і селян [2]. Формально уважані за шляхту не привілеґіовану, що не має „вільности права земського дідичного коронного“, для того обтяжені ріжними служебностями й піддані юрисдикції місцевого замкового суду, до того дуже розмножені, поділені на численні галузи, вони економічно й культурно зістали ся зближеними до селянства, подібно як дрібна галицька шляхта, і задержали свою національність в значнім числї до кінця, а при суспільнім сортованню під російським режімом були в більшости записані в селяне або міщане. Про великість сих родів і їх економічне становище дадуть понятє отсих кільки цифр. Нпр. Радієвських в їх селї околиці підчас люстрації 1570 р. було „панів“ 30 чоловіка, а підданих 8; по ревізії 1607 р. Радієвські висилали на замкову службу 60 „коней“ (кінних і оружних членів своєї околиці), а підданих в селї було 5 тяглих і 10 огородників. Тепер Радієвських в околиці близько 200 душ; найчисленнїйші галузи Яременків (близько 80), Дашенків (60), і т. д.; всї православні, католиків 2—3; в шляхту записано яких кільканадцять. Волковинських в одній грамоті 1576 р. вичислено 24 родини, а певне то не були всї; по переписи 1662 р. було їх 72 чоловіків; в 1739 р. в селї було 58 родин Волковинських, 59 иньших родин не-підданих, і 31 підданих. Тепер се найчисленнїйша шляхецька околиця: самих Волковинських в селї близько 700 душ; з них роди Басенків, Худенків, Салів Волковинських мають по 100 душ і більше; більшість православних і вписаних в міщане. Величезне село (яких 15 кільом. в діаметрі) захо-

[1]) Архивъ Югозап. Рос. VII. II с. 155, пор. кілька документів в Матеріалах ч. 57, 61—3.

[2]) Див. в т. V с. 95, ширше про сю шляхту в книзї Барское староство гл. V.

вило й досї свій старий склад, з осібними „кутками“ ріжних галузей роду (Баси, Соломки, Плюшки і т. н.) [1]).

Історична роля сеї шляхти меньше замітна: було її всетаки далеко меньше від галицької, була вона ще меньше заможна, і як неповноправна, не могла забирати навіть такого голосу як шляхта галицька. До того Поділє взагалї жило меньше інтензивним суспільним і культурним житєм бо переживало великі пертурбації, спустошення і т. д. Вкінцї брак актового матеріалу з східнього Поділя з критичних моментів і не дає нам оцінити відповідно участь сеї української шляхти в народнїх рухах. Маємо тільки відокремлені звістки, які вказують на участь тутешньої української шляхти в революції Хмельницького, в оборонї православя від унїї (потім вона держала ся унїї, коли ся таки була запроведжена, і з унїї, по знесенню її, опинила ся знову в православію) [2]).

Що до міщанської верстви сього західнього поясу, то як ми вже бачили, правительство польське від початків окупації старало ся вводити в масах як найбільших польську й нїмецьку, взагалї католицьку людність в українські міста, так само як в верству шляхетцку — і з тих же мотивів [3]). Сама міська орґанїзація нїмецького права була обчислена на людність прихожу, католицьку; се виразно говорять Витовтові привилеї з земель в. кн. Литовського, але розуміло ся воно скрізь, бо повноправним учасником нїмецького права властиво був тільки католик. Русини „схизматики“ тільки терпіли ся, або й не терпіли ся, як знаємо вже [4]).

І дійсно в міста західньої України, особливо головнїйші, чужоземська католицька людність була введена в масах досить значних. У Львові привілеґіована міщанська людність в XIV—XV вв. головно нїмецька; протягом XVI в. вона швидко й радикально польщить ся [5]). Русини, як ми знаємо вже, не допускали ся до урядів, до богатьох цехів, були обмежені в горожанських правах — в правах мешкання, торгу, в свободї релїґійного житя [6]). Переведена недавно, на підставі актів першої половини XVI в., дуже деталїчна історична статистика

[1]) Див. Барское стар. с. 193—7.

[2]) Див. Барское староство с. 324 і мою статейку Барская околичная шляхта, Кіев. Старина 1892, II с. 267—8.

[3]) Див. т. V с. 228. [4]) Ibid. с. 238 і далї.

[5]) Як ілюстрацію нїмецького характеру привілеґіованої громади Львова в серединї XIV в. див. нпр. Akta gr. i ziem. III ч. 7, для пізнїйшого часу див. Pomniki do dziejów Lwowa, показчики імен.

[6]) Див. т. V с. 240 і далї.

digitized by ukrbiblioteka.org

української людности Львова того часу, виказала, що в тім часї ся людність була майже без виїмків загнана в невеличкий руський квартал в містї — розумій що до права володїння ґрунтами й домами. Там тих всїх Русинів-властителїв було мабуть не багато більше сорока: стільки можна в актах начислити. За те по передмістях можна виловити яких 235 ґрунтів, що належали Русинам[1]). Число зовсїм поважне, (не вважаючи, що маґістрат і тут старав ся здержати зріст українського елементу — нпр. обмежуючи по можности право продажі ґрунтів Русинам[2]). Воно й становить ту підставу, на якій опирала ся горстка Русинів-міщан. Досить значна нїмецька кольонїя була також в Перемишлї — хоч не переважала так над польською, як у Львові в XIV—XV в.[3]). Як знаємо, Русини, й тут стояли на далекім плянї, і вже при кінцї XV в. мусїли правувати ся за правосильність православної присяги в усякого рода актах, а й пізнїйше не допускано їх не тільки до урядів, а й до цехів[4]); в справах релїґійних вони також терпіли ріжні обмеження — як примусове сьвяткованнє латинських сьвят, заборони нарад в церковних справах, недозволеннє церковних процесій, дзвонення в дзвони і т. и.[5]). І по иньших містах західньої України ми стрічаємо більші або меньші нїмецькі кольонїї. Як приклад міста з переважним нїмецьким характером, в тім родї як Львів, вкажу нпр. Коросно[6]); значні кольонїї нїмецькі бачимо нпр. в Сяноку[7]), а навіть в поменьших місточках — як, нпр. Нове Місто, Библо[8]). Спольщуючи ся з часом, в XVI—XVII вв., Нїмцї скріпляли собою по містах польський елемент, що напливав сюди неустанно. По иньших знов містах елемент польський був зміцнений невеликим чисельно, але богатим і енерґічним елементом вірменським. В Ка-

---

[1]) Крипякевич Русини-властителї у Львові (Науковий збірник присьвячений проф. Грушевському) і йогож: Львівська Русь в першій половинї XVI в. (Записки т. 77—9).

[2]) Крипякевич ор. с. с. 231.

[3]) Див. нпр. показчики імен перемиських міщан в VII і XIII томах Akta gr. ziem. під словами Premislia, cives.

[4]) Див. у мене в т. V с. 241—2, 249.

[5]) Королївський декрет з 1512 р., виданий наслїдком скарги перемишльського владики й православних на претензії й заборони від католицьких біскупів — Corpus iuris polonici III ч. 117 (Acta Tomiciana II ч. 100).

[6]) Сей нїмецький характер виступає виразно нпр. в документах з XV в. з Коросна як Akta gr. і ziem. III ч. 77—9, 113 й ин.

[7]) Див. показчики в Akta gr. і ziem. XI і XVI: Sanok, cives.

[8]) Нпр. Akta gr. і ziem. IX ч. 110 (нїмецькі імена тутешнїх міщан).

мінцї напр. Русини вже в XIV—XV в., невважаючи на свою чисельну силу й осібну орґанїзацію, терпіли ріжні обмеження в порівнянню з Поляками як в правах горожанських [1]), так і в сфері релїґійній (пор. королївський наказ старостї з 1510 р. виданий наслїдком донесення львівського арцибіскупа — аби спинив будову руської церкви в містї) [2]). Колиж з переходом на католицтво Вірмени тїснїйше злили ся з Поляками, роля Русинів стала ще незначнїйша.

Етнїчний склад західноукраїнських міст досї, на жаль, не був предметом спеціальнїйших студій, а й матеріалу для сеї справи не збирано спеціально. Переглядаючи реєстри міщанських імен в люстрації 1565 р. (вона подає їх тільки для міст другорядних і меньше привілеґіованих), бачимо, що український елемент загалом беручи тодї переважав в тих другорядних містах. Але сформували ся скрізь громади міщан-католиків, хоч не дуже великі, але досить сильні, щоб опираючи ся на своє превілеґіоване становище і поміч адмінїстрації й польської шляхти, задавати тон, держати в своїм переважнім посїданню міські уряди й давати відчувати елементу українському його підрядне становище.

Візьмем напр. Красностав; ще в серединї XVI віку серед його міщанства український елемент коли не домінує чисельно (се не легко осудити по самим іменам міщан, в тій формі як їх дає люстрація 1565р.) [3]), то в кождім разї виступає дуже сильно. Між міщанами, що сидять „в мурі“ — у властивім містї, бачимо такі імена як Глїбо, Левкова, Зенько Ельяшович, Стецько Жорав, Глень, Лець, Йовкова, Івашко Моримуха, Мартин Квас, Козакова, Йоско Тимкович, Кунець, Сенько Гребенник, Ходорець, Хведоровський, Лець, Ігнатко, Грицьковський, Івашко Полбич, Івашко Горбач, Іван Тихий, Сидір Вахович, Кузьма, Каша, Олексїй, Гринь ткач, Стецько Куйбідинський, Грицько, Яцько кравець (вибераю імена, в яких українська форма виступає з повною очевиднїстю). Міщане-католики одначе — навіть не маючи на те спеціальних привілеґій, а очевидно — тільки на підставі тодїшнїх практик і поглядів на елемент український, як непривілеґіований, не допускали Русинів нї до яких урядів, анї до цехів. З сеї причини в 1520-х рр. виник був великий спір і розбрат в містї, як писав король — „головно через те що Русинів, яких не мала там часть [4]), виключають не тільки від урядів райцїв і лавників, але і від уживання усяких ремесл і цехів“, і король висилав до сього комісію. Комісія, переконавши ся, що таке виключенне не опираєть ся „на нїяких привілеях або яких иньших важних листах або законних

[1]) Див. в т. V с. 246—8. [2]) Acta Tomiciana I ч. 85.
[3]) Жерела III с. 1—4. [4]) Quorum pars non exigua est.

digitized by ukrbiblioteka.org

причинах і мотивах“, зрівняла вповні Русинів з католиками у всїх правах [1]).

Подібне можемо сконстатувати і напр. в Городку. Переглядаючи реєстри місцевих міщан в інвентарях 1535—40 рр. (в люстраціях їх нема), бачимо серед сих міщан (вичисляють ся ті, що держали орні ґрунти на ланах міських і передміських) і в містї і на передмістях далеко більше імен виразно-українських ніж польських, німецьких, взагалї католицьких, майже у двоє [2]). Але при тім, видно, трясли містом міщане католики. Вони держали в своїх руках управу міста, не допускали до міських урядів [3]) і чинили всякі ограничення „руській вірі“. Коли в 1530—1540-х рр. городецький міщанин Сенько Кушнїр записав свій ґрунт в містї на церкву, й городецькі Русини захотїли перенести православну церкву Богородицї з передмістя до міста, на сей ґрунт, то се, видно, стріло опозицію зі сторони католиків. Вони чи то не позволяли переносити тої церкви до міста, чи то забороняли відправляти службу в перенесеній — се неясно. Досить, що Русини тодї звернули ся до короля, і той, за протекцією якихось сенаторів,

---

[1]) Архивъ Югозап. Рос. I. X ч. 4.

[2]) Наводжу такі імена: Мартин Лобода, Мисько і Марк Куцковичі, Марко Русин, Іван Буський, Іванко Василїв зять, Василь і Івасько Сухолзичі, Климко Русин, Артим Дяк, Влас Митка, Йов Русин, Санько Филипко, Йоско Кроль, Грицько, Сенькова Сухолзина, Івасько Луцьович, Василь Долгий, Манько зять Носчин (може Настин?), Осташ Русин, Дашко коваль, Абрам Дмиков, Гриць Микитич, Панько, Федько Ройко, Кримко Манько, Васькова вдова — в інв. 1534/5 рр. В інв. 1539/40, де подано імен далеко більше, ще крім того: Степан, Чудний Гань, Іван Долгий, Миколай Закалюжний, Осташова вдова, Пав. Гординський, Артим Угерчанський, Марк Кузьмин, Гаврило, Сенько, Зиньова, Мисько Івашків, Грицько Сухол, Степан Петрик, Гриць Старий, Кунець Чешибич, Василь Сподин, Лепешчина, Ігнат Панасович, Валентин Лепешчич, Лука Дворник, Тимко Витрикуш, Гаврило Чехович, Нестор Старий, Гаврилович, Манько, Василь Демкович, Василь Соломка, Стецько Деревко, Лучка Левкович, Глїбко Старий, Занько Демкович, Куць, Ісайко Старий, Андрейко Дроздовський, Тома Кокошка, Сидор Старий, Васюта, Григора Дашковича, Яков Пискливий, Антихрист, Мисько.

[3]) Виходить се з королївської грамоти 1634 р., де король, мотивуючи се довершеним заспокоєннем релїґійних спорів православних і унїятів — отже аж таким надзвичайним арґументом, зрівнює городецьких православних з католиками в усїх правах на взір такого рівного права, даного тодї ж перемиським міщанам, і спеціально — в праві бути вибираними до міських урядів. Привід до того, як видно з грамоти, дала предложена королеви humillima petitio православних міщан Городка.

близше неназваних, дав дозвіл, щоб церква була перенесена до міста і в нїй, по перенесенню, могли збирати ся люде й відправляти ся всякого рода служби і церемонії, так як вони відправляли ся в церкві на передмістю [1]). Одначе і королївський дозвіл не здержав католиків від роблення трудностей православним; з пізнїйшої грамоти городецького старости Мишковского (1621), виданої наслїдком скарг православних на перешкоди, які вони мають в своїм богослуженню від декотрих людей, довідуємо ся, що батько і брат сього Мишковского, попередники його на старостві, видавали вже якісь розпорядження в обороні православних, але маґістрат не виконував їх. Коли православні намісто тої деревляної церкви, перенесеної до міста, задумали поставити муровану, се викликало нову опозицію маґістрату і католиків, і православні удавали ся в сїй справі до королївських комісарів, висланих на люстрацію, до старости, вкінцї до самого короля [2]).

Для Дрогобича, де в серединї XVI в. відограла ся подібна-ж історія в справі поставлення православної церкви в границях міста і привела до незвичайного роздражнення обидві сторони — православну й католицьку, включно до отвертих бійок [3]), маємо поіменні реєстри міщан в інвентарях з того часу (1537/8). І тут, як в реєстрах городецьких міщан, не маємо всїх, тільки тих, що платили податок з ґрунтів або бань сільних; в кождім разі та перевага, яку мають тут імена українські над польськими (чи католицькими), сьвідчить аж надто виразно, наскільки сильний був в містї український елємент, наскільки отже мусїв він сильно відчувати своє пониженнє [4]).

---

[1]) Виходило б з того — або що католики, чи їх маґістрат, не позволяли Русинам перенести церкву й відгрожували ся, що в мурах міських не позволять їм відправляти службу, ходити з процесіями і т. ин. — як то було тодї у Львові, з якого могли собі брати приклад городецькі католики, — або дійсно не позволяли того всього, коли Русини вже перенесли церкву до міста.

[2]) Ся грамота, разом з втягненими до неї давнїйшими грамотами і листами до тої релїґійної боротьби в Городку, використаними мною в текстї, втягнена до книг земських львівських — Львів. краєв. арх. кн. 65 с. 412.

[3]) Про сей епізод в т. V с. 443—4.

[4]) Наведу сей реєстр в ориґінальній формі. В рубрицї census civilis описані: Rogovski, Zacharka, Myczovycz Fedko, Zacharka, Zaklyk, Syenko, Kulynka, Vassyl Scholyenyk, pop Iuriovski, Hrycz Iwassowycz, Zanyczova Drobyssowa, Procz Zaryczny, pop Czeschnoreski, Ivan eius filius, Ivanyczok, Luczka Boryssovycz, Vanyko filius Petri, Ivanyczek, Ivan Hostilovycz, Pyotr Scrobotczyn, Raskova, Hrycz Kulig, Ioczko

digitized by ukrbiblioteka.org

Се упослїдженне, яке приходило ся зносити міщанам-тубильцям на своїй відвічній землї, своїй „отчинї й дїдинї“, від католицьких зайдів так часто мусїло викликати велике роздражненне. Тим більше, що проявляло ся воно на кождім кроцї. І в справах зовсїм реальної натури — в правах торгу, ремесла, в праві брати участь в управі своєї маленької републїки, і в релїґійних почутях — в праві відправляти свій релїґійний культ (обмеження в публичнім характері релїґійних церемоній, спори за право будови церков на міськім ґрунтї, примус сьвяковання католицьких сьвят). Сї піби законні обмеження й противозаконні „кривди“, що ображали заразом і найбільш ідеальні почутя й найбільш реальні інтереси, в тїсних мурах міста, при безперервній стичности між собою, викликають не тільки невдоволенне, роздражненне, не тільки хвилеві реакції, а й більш активну опозицію, а навичка до орґанїзації, корпоративности, прищеплена міським житем, міським цеховим устроєм, дає сїй реакції певні орґанїзовані форми. Завдяки тому міщанство іде на тім полї далї ніж ішла українська шляхта, яка не вміла розлучити завчасу своїх клясових і національних інтересів, і в своїх національних проявах не йшла далї відокремлених виступів, де проривала ся та національна опозиція. Річ не припадкова і в основі своїй дуже симптоматична, що наша шляхта не спромогла за весь час нї на якийсь виразний крок —

Holupko, Fedko eius filius, Nohoyowski, Stepan Lanczovycz, Syenko Scrobothka, Stepan eius filius, Procz Malkovycz, Possoka, Ivan Scrobothczyn, Kozma Zunykovycz, Zunyko pater eius. Altera pars anteurbii: Kundrat Prusczycz, Mussyey, Stasko Horuny, Ivan Baranyecz, Fedko dyak, Fedko Byel, pop pyąthnyczki, Ivan Baran, Massyova, Bybyk, Olyechno dyak, Chyczycz Lass, Varcholomyey, Stepan Chodorovycz, Vasko Nohoyowski, Mylussyowa, Ianova Lanczoviczova, Thurek, Konyecz Lyenyovycz, Iaczko, Slothilo, Mylko, Vasko Baranovycz, Alexandro, Koronka Dempko, pater eius, Szząschny, Barthek frater eius, Olyechno dyak, Bylka wdowa, Hrynko Vulyczko, Ivan Mossenka, Krol, Mysko Kuszmycz, Ian Swab, Iwan Dolynski, Kuszma Kunyczovicz, Iaczko Chonyovicz, Puhocz, Voythany, Hryczko Folthynyecz, Stassek Katay, Valach, Ian gener eius, Lyeschnyanysky, Bartoss Pultornyk, Ianek Byaly, Pyotr Pyskorz. Zuppa: Buhrey, Bartoss Pachovycz, Marczin Yebyecz, Byskup. Curia regalis: Maska Kunczowka, Vasko Sądkowski, Thymko Costovycz, Pyeczyquarthnyk, Porzuczyschydlova, Steczko Buski, Ivan Sądkowski, Ivan Schyczycz, Fedko Sostovycz, Ivasko Czyrovski, Ivan Schyczycz, Vassyl Malkovycz, Syenko Kuczvara, Pavel Pachvicz, Lazor Kosth, Ivanko gener Fedczov, Syenko Lyubka, Mysko Telyusthka, Ivan Hryetilo, Pavel Charkovicz, Ivan Dolhy, Hawrylo Mylenczycz, Olexa Malkovycz, pop Ivanovski, Dolny, Doross, Pavel Pachovycz, Ivan Hnyetilo, Syenko Kuczvara (Копія з ориґіналу варшавського архиву коронного скарбу).

в формі напр. петиций, в обороні національних прав — хоч би навіть тільки своїх клясових, льокальних, а против свого упослїдження, поминання в порівняню з шляхтою польською (ми принаймнї таких фактів незнаємо зовсім). Українське ж міщанство починає вже з XV віка бомбардувати правительство своїми депутаціями, петиціями, скаргами, доходячи своїх кривд, добиваючи ся рівноправности з католиками [1]). Не можна й тут, розумієть ся, бачити якусь спеціальну заслугу; годї не добачати, що в сих заходах і міщане напр. не могли пїдняти ся над своїми льокальними кривдами і жалями, не могли самі дійти до гадки оборони національних прав не тільки українського народу взагалї, а хоч би навіть тільки в границях цїлого міського устрою: оборони прав взагалї українського міщанства, а не свого тільки міста. Але факт, що обставини міського житя, більша сконцентрованість міщанства, конкретнїйший характер кривд і дезідерат українських міщан, вкінцї більша рухливість, інтелїґенція і навик до суспільно-полїтичного житя в порівнянню з селянством, а навіть вчасти і з деякими иньшими ґрупами, — дали лїпші підстави міщанству до національної орґанїзації, національної опозиції. І коли релїґійні справи дали те спільне конкретне гасло, якого бракувало до тепер до широкої орґанїзації ріжних українських ґруп, ріжних міст і територій, — ми бачимо, що як раз міщанство виявляє найбільше рухливости, енерґії, орґанїзаційного духу; що то воно творить ті основні кадри національної (релїґійної назверх) боротьби, коло котрих ґрупуєть ся шляхта і духовенство.

Про сю боротьбу будемо говорити в дальших роздїлах. Тепер хочу я зазначити, що почутє національних і всяких иньших кривд серед українського міщанства сього західнього поясу проривало ся ще різше й інтензивнїйше — підчас великих народнїх українських рухів. Підчас Хмельниччини як раз міщане, поруч української шляхти і духовенства, але в далеко дїяльнїйшій і важнїйшій ролї, ніж ті, виступають як головний революційний елемент, як ініціатори, провідники і аґітатори повстання. Тернопіль, де українські міщане кваліфікують ся як зрадники, вороги католицтва, кривдники шляхти [2]). Теребовля, звідки на перші вісти про побіду Хмельницького під Пилявцями зібрана шляхта тїкає, зачуваючи ворожий настрій серед міщан, і міщане справдї орґанїзують ся слїдом „козацьким звичаєм“. настановляють собі сотників, а серед участників повстання бачимо

[1]) Крім наведеного перед хвилею див. матеріал зібраний в т. V гл. 4.

[2]) Про се в цитованій вище розвідцї Томашівського: Народні рухи в Галицькій Руси 1648 р. (Записки Н. тов. ім. Шевченка т. XXIV с. 36).

digitized by ukrbiblioteka.org

і бурмистра, і міських сьвященників; „розпалені дикою ненавистю до людей правої римської віри“, як каже одна з скарг [1]), повстанці бють або виганяють з міста міщан католиків, здобувають замок, розбивають і нищать костел, потім орґанїзують напади на сусїдні двори, грабують і нищать польську шляхту [2]). Янів, де міщане орґанїзують сусїдне селянство в козацькі сотнї, разом з ними чинять походи на сусїдню шляхту, руйнують міський костел, уживають його pro sordido et foetido loco та знущають ся над трупами похованих в нїм католиків [3]). Товмач, де війт Савка з лавниками: Лавром Серафином, Андрієм Воронським, Василем Словитою, Кіндратом Козиньским, Степком Цируликом стають також на чолї селян сього повіту, орґанїзують збройний похід, з корогвами й музикою, на замок в Палагичах, де поховала ся шляхта й поскладала своє майно, і здобувають його; побивають та грабують шляхту, де її досягали — поставили навіть сторожеву варту, аби за нею слїдити; розбили й знищили до решти й запаскудили місцевий костел [4]). Заболотів, де міщане також займають ся такими ж воєнними експедиціями на чолї сусїднїх селян [5]). Калуш, що стає на чолї сусїднього підгіря — одної з найбільш зревольтованих місцевостей Галичини — тут орґанїзувала ся велика ватага з кількох тисяч люду, що з гарматами й гаківницями робили походи на шляхецькі двори [6]). Рогатин, що прилучаєть ся до козачини, дістає козацьку управу, і міщане беруть дїяльнїйшу участь в воєнних експедиціях і походах на двори своєї околиці, разом з міщанами сусїднїх містечок Підкаменя й Княгинич, відгрожуючи ся „не живити нї одного Ляха па сьвітї“, та нищать з завзятєм „з великої ненависти до католицької віри“ костели й кляштори [7]). Потилич, де міщане повстають під проводом двох сьвящеників Івася і Ілька Процика, нищать костел, потім прилучивши ся до козаків беруть участь в поході на сусїдні замки й двори [8]). Сокаль, де православні міщане з тріумфом витали Хмельницького і разом з сусїднїми селянами понищили костели та розігнали католицьке духовенство [9]). Все се були огнища, де тільки яркійше — судячи з наших джерел розуміеть ся, спалахнуло, скориставши з нагоди,

[1]) У Томашівського op. с. с. 36.
[2]) Жерела IV ч. 69, 81, 100, 144. 148.
[3]) Ibid. ч. 85, 86 й ин.
[4]) Жерела IV ч. 40, 146, V ч. 22.
[5]) Жерела IV ч. 130, V ч. 19, 69 й ин.
[6]) Жерела IV ч. 54, 76—7, 90—3 й ин.
[7]) Ibid. IV ч. 60, 87, дод. III.
[8]) Жерела V ч. 23. [9]) Ibid. IV ч. 18, 139.

иоломя ненависти до нротеґованої релігії, привілеґіованих кляс, зверхньої народности, панів і гнобителів. Ненависть ся, видко віками виховувала ся в тутешній міщанській верстві серед вічних понижувань всього що було українське, православне.

Городецькі міщане, що не могли відігнати ся від напастників-католиків, не могли добити ся свобідного виконування своїх релігійних обрядів, могли тепер дати собі духу над католиками[1]). В Яворові, де православні також вели завзяту боротьбу з католиками, вони ще перед приходом козаків піднесли голову — підняли повстанне, знищили костел і плебанію, здобули й пограбували замок, вирубали сусідні ліси, понищили шляхецькі двори[2]). В Дрогобичу міщане-Русини відступили від оборони міста, коли приступили козаки, і тим помогли їм легко опанувати місто, а потім разом з козаками здобули костел, спустошили й пограбили зложені тут шляхецькі богацтва. Коли козаки облишили місто, й опанувало його військо польське, міщане дрогобицькі збунтували селян з сусїднїх сїл і відбили з ними місто від Поляків; серед учасників повстання бачимо і райців та лавників української народности[3]).

Ефемеричний сей вибух інтересний нам як симптом — як показчик напруження національного почутя, опозиції тому польщенню і латинщинню краю, що виходило як льоґічний вивід з самих підстав польського режіму. В обставинах буденних ся національна реакція давала себе знати в особливім привязанню до „руської“ віри — сього знамени української народности, її першої й найбільш реальної прикмети в противставленню до католицької Польщі; до руської церкви й руського обряду, руського письма й письменства — в тих убогих формах, в яких воно заціліло в ті часи — кажу про XVI і XVII вік. Міщанство разом з духовенством і заможнїйшими катеґоріями сїльської людности становило ту головно сферу, де культивувала ся й підтримувала ся зубожіла руська культурна й національна традиція, чи то особистими інтересами й впливами, чи то певними орґанїзованими способами, якими була школа, брацтва церковні й сама церков. Ми побачимо в дальшім, що головно на міщанстві опер ся брацький рух в західній Україні. В реєстрах монастирів, ми не раз стрічали міщан в ролї фундаторів ріжних поменьших тутешнїх монастирів[4]). Переглядаючи записки на церковних книгах,

[1]) Див. у Томашівського ор. с. с. 87.

[2]) Жерела IV ч. 121, V ч. 67.

[3]) Жерела IV ч. 80 і у Томашівського ор. с. с. 65.

[4]) Див. кілька звісток зібраних в т. V с. 266 — розуміється, фактів тих бувало далеко більше.

digitized by ukrbiblioteka.org

звістки помянників ми на кождім кроці стрічаємо міщан в ролї тих, що замовляли, куповали й жертвували церквам ріжні книги, так само як усякі церковні річи й убрання [1]).

Духовенство при своїй тодїшній чисденности становило також дуже замітний елемент і опору руських традиций і руського житя. Як я вказував, його пропорція до загальної людности в тих часах була без порівняння вища, нїж тепер [2]). Стоячи не високо що до своєї осьвіти й культурности — дуже не богато підносячи ся в масї над рівенем селянства, воно стояло в тїснім звязку з українськими масами, жило тим самим житем, а з тим мало й можність великого впливу, проникання в самі інтимні сторони духовного народнього житя — що стало неприступним пізнїйшим, культурнїйшим, але більше відірваним від народа поколїнням духовенства. В народнїх рухах звичайно все підозрівали вплив попів. Повстанцї 1648 р. напр. звуть ся „сїльською наволочею, підбунтованою до зброї й повстання схизматицькими попами“, і в цїлім ряді випадків ми дійсно бачимо попів ініціаторами повстання, провідниками повстанських ватаг, з титулом полковників, сотників, або і без всяких титулів [3]). Дає се нам міру близькости духовенства до громади, а з тим і міру впливів. При тій тїсній звязи, властиво — утотожненню руської церкви з руською народністю, духовенство як сторож інтересів руської віри й проповідник їх в народнїх масах, являло ся заразом сторожем українського національного житя, національних традиций, національної сьвідомости, патріотизму — в тих, розуміеть ся, скромних розмірах, в яких се національне житє, його прояви й ідеї були приступні розумінню сих убогих репрезентантів церкви й могли плекати ся в таких же убогих обставинах сїльського житя.

В тїснім звязку з духовенством і церквою вкінцї стояла верства сїльської аристократії, яку в першій лїнії творили князї й війти. Попи не рідко виступали в ролї осадчих нових сїл і засїдали на князївстві [4]), і навпаки — князї й війти, осаджуючи село, діставали заразом право, поставивши церкву, обсадити парафію кимсь зі своєї родини, або випрошували собі таке право на парафію вже по осаджен-

[1]) Для XVII в. богато того зібрано в Своднїй лѣтописи Петрушевича.

[2]) Див. т. V с. 211—2: я висловив там переконаннє, що в XVI — XVII в. духовенство всїх родів, з своїми рідними, становило не меньше 10% всеї української людности.

[3]) Див. факти зібрані у Томашівського ор. с. 116—7, 121, пор. Лозїньского Prawem i lewem I с. 406.

[4]) Див. напр. такий факт в Матеріалах ч. 107.

ню села [1]). В результаті, як вже то було вказано [2]), в деяких місцевостях, де війтівства й князївства були більше розвинені, попівства й війтівства (чи князївства, що пізнійше злили ся в одну катеґорію з війтівствами) стояли в дуже тісній, нерозлучній звязи з собою. Оден і той сам рід володів парафією й війтівством, і навіть ґрунти церковні часом були не відділені докладно від війтівських, бо в фундаційних привилеях визначали ся разом з війтівськими, і потім часто зіставали ся в володінню тої самої родини [3]).

Взагалї війтівські й князївські роди, завдяки свому лїпшому матеріальному й юридичному положенню, творили певного рода сїльську аристократію: ми знаємо, що таке війтівство становило з себе маленький маєток, шляхетський фільварок в мінятюрі, війти мали ріжні права до селянської громади, як і пани, саміж не підлягали підданським обовязкам. З одного боку сї князївські й війтівські родини з часом примазували ся до шляхти, й таким чином підсилювали новими контінґентами комплекс українського шляхецтва (що між українською шляхтою Галичини було і тепер є чимало таких війтівсько-князївських родів, се не підлягає сумнїву, навіть лишаючи на боцї теорію походження фамілїй гербу Сас від таких „волоських“ родів) [4]). З другого боку члени їх, маючи який такий достаток і осьвіту, що вистачала на тодїшнї вимоги, які ставили ся до духовного, — ще частїйше входили між духовенство, засїдали на старих парафіях і добивали ся фундації нових, завдяки своїм впливам у адмінїстрації й грошевим засобам, якими окупали ся сї фундації й презенти. В національнім житю вони грали ролю близько анальоґічну з дрібною українською шляхтою.

Сеюж дорогою йшли також заможнїйші селяне. Був у нас наведений епізод, де заможний селянин ставить в селї церкву та спосо-

[1]) Див. мою „Сторінку з історії сїльського духовенства“ в Записках т. XXXIV с. 4 і далї. [2]) Див. т. V с. 273.

[3]) Див. кілька процесів з сього поводу у Шараневича Черты с. 66—7, 290 і далї.

[4]) Пор. прим. 4. Між родами, що носили імена від сїл, осаджених на волоськім праві, мусїло бути чимало родин князївських — такі напр. Одреховські, що в другій половинї XVI в. титулують ся nobiles (Матеріали ч. 128), такі Брилинські. Звістного владику перемишльського Арсенія Брилинського називано тивуном Брилинським (див. в т. V с. 502), і дуже правдоподібно, що се був рід Брилинських крайників. Любомірский в своїй розвідцї про Ратенське староство каже, що знає фамілїю, яка походила від селянина, котрого син був війтом, а внук державцею тоїж королївщини (с. 216), і ґенералїзує се явище, але на жаль — імена лишає в секретї.

digitized by ukrbiblioteka.org

бить свого сина на сьвященика, і дістає для нього презенту від дідича [1]). Ми стрічали також факти засновування селянами монастирів (підданий Потоцьких Гурчкович засновує монастир в Луцї під Коломиєю) [2]). Далеко частїйше стрічаємо, розуміеть ся, селян між добродіями церков і монастирів, покупцями і викладчиками церковних книг. Рукописне евангеліє списане в Галичі одним з Голинських купує „рабъ Божій Петръ Дѣдовскій працею власною, за прозбою брата своего пресвитера о. Василія", церкві в Тязові. Федосий Ониськович „зъ усею громадою у селѣ Медини въ пов. Галицком" купують евангелие своїй церкві [3]). На тріоді київського друку з глухого карпатського кута читаємо записку з 1648 р., що сю книгу купили місцеві селяне Григорпй Пецяк з зятем Олексою Гусаком за 18 золотих і дарували її до церкви „за свое отпущение грѣховъ" [4]), і т. и.

Про одностайно-національний український характер селянства, мабуть, нема потреби розводити ся. Завважу, що навіть в осадах нїмецького права, засновуваних з певною, чи й значною домішкою чужоплеменних елементів, сї елементи в XVI в. ледво видні. Тільки там, де поосаджувано Нїмцїв цїлими громадами, як то було на західнїм краю — в Сяніччинї, західнїй Перемищинї, вони ще в серединї XVI і пізнїйше задержували свою чужу фізіономію. В люстрації королївщин 1564 р., що подає нам поіменні реєстри селян, стрічаємо ся з такими нїмецькими осадами — нпр. в Сяніччинї Дубрівка Нїмецька, Посада, Гочів, Коростенко Війтівське, Коростенко Підміське [5]). І сильно спольщені села можна знайти тілько на крайнїм заходї, під Коросном, як Іскриня, Головенка, Білобереги, Суходіл, де поруч нїмецьких, знаходимо й богато польських імен [6]). В иньших селах в Сяніччинї знаходимо тільки невеликі польські та нїмецькі домішки — нпр. в Просїку коло Коросна, поруч більшости типово українських імен (як Устян Волошин, Матвій Левко, Васько Dudek, Лучка Копинча, Гриць Йосків, Гриць Михнів, Панько Несторів і т. и.) знайдемо кілька польських або таких що звучать по польськи як Сташек Зласьонка, Мацек Макош, Валенти і Симон Ґрабоші [7]).

---

[1]) Див. т. V с. 273. [2]) Ibid. с. 206.

[3]) Сводная Лѣтопись с. 84, Дополненія с. 36.

[4]) Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. XIX misc. с. 8.

[5]) Для прикладу наведу селянські імена з с. Гочева: Martin Raichel, Hanus Wayss, Lurincz Hekieth, Matthis Rymar, Nikiel Barith, Gregier Rozemberger, Barthel Rautenkrancz, і т. д. — Жерела II с. с. 253, пор. с. 233, 235, 255, 260, 262.

[6]) Ibid. с. 255—9. [7]) Ibid. с. 243.

Иньші представляють ся як чисто українські осади, невважаючи на спольщенні форми, в які приберають так часто українські ймення люстратори - Поляки. Візьмім таке нпр. село під Сяноком як Вільхівці: Динис, Гаврило Демко, Нестор Отко, Сидор Мелешів, Абрам Млицків, Пашко Ганькович, Станислав Гриць, Хведор Копачик (Kopaczek), Демко Росків, Гриць Кругля, Гаврило Сучка, Пашко Баранко, Степан Осьмак, Степан Киян, Лазур Коханка, Грицьова, Танько Ковбаска (Kiełbaska), Йосько Станко, Ярош Сенькович, Пашко Коханка, Дмитро Романко [1]; як бачимо, навіть сумнівних імен дуже мало. Подібні й дальше вичислені в люстрації села: Терепча, Чертїж, Заболотє, й ин., або такі досить далеко за Сяном положені як Костарівці, Новосільці, Одріхова.

Про нїмецькі осади в Ярославщинї й Ряшівщинї пише ще в XVII в. Старовольский, виводячи їх з Саксонії та хибно приймаючи їх за воєнних нолоненників виведених мовляв Казимиром і осаджених тут для залюднення тутешньої околиці [2]). З часом сї нїмецькі кольонії як тут, так і в Сяніччинї, спольщивши ся завдяки своїй католицькій вірі, скріпили польські елєменти, самі по собі не великі, як ми бачили в Сяніччинї.

Про імміґрацію польського елєменту люстрації для Ярославщини не дають нам вказівок, бо там не було королївщини, але маємо їх з сусїдньої території далї за Сяном, і тут бачимо те саме що на Підгірю: в безпосереднїм сусїдстві з польською територією — в старостві Лежайськім стрічаємо й осади, осаджені Поляками, правдоподібно на ново, як нові осади нїмецького права, й осади з значними домішками польських осадників. Такі от найдальше висунені супроти польської етноґрафічної границї села як Саржина (майже чисто Поляки), Гелярова, Єльня, Селянка — мішані, в Селянцї переважно українські ймення, в Єльнї ляндвойт Васько, між новоселими — що особливо цікаво, теж обі народности : Станїслав Мазур, Іван Гаврилович, Курило Зьвіринник, Пашковский, Лясота Невжано, Матвій Венгрин [3]). Але трохи дальше від погранича — навіть в Лежайській королївщинї, так само в королївщинї Замхівській, ще більше в Любачівщинї — ми бачимо уже чисто українські села, хиба з дуже незначними польськими, взагалї чужородними домішками, або й без них. Так нпр. за Лежайском, майже над самим Сяном, але по лївім боцї його бачимо такі чисто українські села як Курилівка, Ожанна [4]).

[1]) Жерела II с. 237. [2]) Polonia с. 39.

[3]) Жерела II с. 179 і далї.

[4]) Ibid. с. 182. Для ілюстрації наводжу початок реєстру с. Курилівки: Тимко Грицович, Дорош Милович, Максим Квошко, Хведор Дацович, Іван Грицьків, Курило Кугіт і т. д.

digitized by ukrbiblioteka.org

В Замхівщині — в найбільш висуненім селї Луковій має перевагу, очевидно, елемент польський, але самий Замох, Бабичі, Роженець — села переважно або й чисто українські [1]). В Любачівщині села вже прямо без примішки українські — виїмок в наших реєстрах становить Воля Дворецька, котру зачали тоді садити на ново під замком з ріжних захожих людей: тут стрічаємо поруч українських імен також і польські [2]).

Як взірець сіл з чужоплеменною домішкою можуть послужити нам напр. Пекуличі з під Переммишля, стара осада німецького права, де поруч більшости чисто руських імен (як Харитон Озепко, Харитон Гелята, Мисько Ігнатів, Гриць Нагорного, Івашко Осан, Процевята, Герасим Грицькович, Івашко Станьович й т. и.) стрічаємо й польські як Войтек Чермак, Мацек Слаби, Бартек Ґузп, Войтек Савлоґа, а деякі польські мабуть, але в зрущеній формі — зрущені розуміеть ся не списувачем люстрації (що немилосердно польонїзує українські ймення), а в сїй зрущеній формі взяті з уст самих сих Поляків, як Собек Міколайович, Яцко Присляк [3]). З иньшої околицї — нпр. Сокольники під Львовом, де чужа домішка ще сильнїйше виступає (Станіслав Куш, Немцова, Якуб Фольтан, Фалек Адамович, Луренц Смех, Ян Тікер, Гануш Кватер й т. п.) [4]). Але такі села з значнїйшою домішкою були виїмками, натомість нерідко стрічаємо села без одного чужого імени, от хоч би зараз за Сокольниками описане в тїй же люстрації село Вроців [5]). Тубильна, українська стихія була безперечно в селянстві так сильна, що асимілювала дуже скоро слабші й відокремлені чужі елементи, які до неї впадали: про се сьвідчать такі ріжні „Ляхи“ по призвищу як Андрейко Лях, Андрієць Лях, Мацько, Мисько Лях, Навлик, Кахно, Сташко Лях, або „Мазури“: Кость, Хведор, Яцко, „Нїмцї“: Лаврін, Хведько, Юрко (Iurek), і т. и. [6]).

Такий же образ дають люстрації побужські. На крайнїм пограничу, в Красноставській королївщинї бачимо села ріжних типів: з перевагою польських елементів, з значною домішкою польського й чисто українські — очевидно в залежности від історії їх фундацій.

---

[1]) Жерела II с. 211 і далї. [2]) Жерела III с. 252.

[3]) Жерела II с. 83. [4]) Ibid. III с. 347.

[5]) От імена селян з того села: Васютина з Лучкою, Іванова, Яцько з Артимом, Тимко з Павликом, Кунаш, Грицько Микитич, Андрій, Іван, Іван Гнря, Гринковята, Процик, Курило, Минько, Омелян, Гриць, Хведина, Іван Лескович, Ілько Плюта, Іванко, Сай Паньків, Ігнат, Левко, Панько Кривулька, Іван, Гриць Александрів, Климашко, Манько, Сидор Гаврильцїв, Хведець тивун — ibid. с. 349.

[6]) Пор. іменний показчик в III т. Жерел, sub vocibus.

Взяти напр. такі сусідні села під самим Красноставом як майже чисто українська Сінниця і сильно спольщений Малохвеїв [1]). Ілюстрацією ріжних кольонїзацийних типів може служити село Лопінник: одна частина його — корінний, „Руський Лопінник“, друга — присаджений очевидно пізнїйше „Лопінник Лядський“, і третя — ще новійшої дати „Лопінницька воля“, засаджена теж переважно Поляками (се крайне пограниче, за Вепром) [2]). Села Красноставські близші до Холма мають чисто український склад, так само села холмські. Для прикладу беру напр. с. Стовпи під Холмом: Кунан війт, Шай Дїдушкович, Гаврило Войченя, Хведько Кортошович, Сенько Осташевич, Івасько Куріанович, Мишковичі Івасько і Стець, Денисова, Мисько Онацко, Глїбко, Занько, Хведько Богдан, Гриць Дїдушко, Шарко Митень, Макар [3]). Такий самий чисто український кольорит побачимо ми, коли підемо від Холма на полудневий схід або на північ — напр. візьмемо староство грубешівське [4]), або Верестейщину [5]). Навіть в волости Воінській, на самісенькім пограничу в. кн. Литовського (на північ від Парчова), пограничні села мають в інвентарі 1566 р. сильно виражений український характер, і польська домішка не велика. Візьмем напр. село Воін: війт Поляк, або спольщений: Матуш Бернацкий зветь ся, але селяне переважно безсумнївні Українцї, виписую їх по ряду: Пашко Білецький з Гаврилом, Артих Свинчич з Федьком, Ян Дуначик, Павел Цибулка, Ян Диндир, Сташек з Печонкою, Гриць з Миском Батченятем, Ондрушкова, Пуща з Пантюхом, Іван Приступа з Гацом, і т. д. [6]).

На Поділю, здавна виставленім на привілеґіовану польську імміґрацію, серед селянства польський елемент теж дуже слабкий [7]). Навіть в околицї Камінця, сеї традицийної твердинї польщини на українських „kresach“, польські елементи серед селянства виступають слабко. Напр. с. Должок під самим замком Камінецьким [8]) — в нїм вичислені такі селяне: Грицько Пригода, Климко, Степан, Яцько,

---

[1]) Жерела III с. 9 і далї. [2]) Ibid. с. 15.

[3]) Ibid с. 51. [4]) Ibid с. 99 і далї.

[5]) Документы арх. юстиции с. 238 і далї. [6]) Ibid. с. 379.

[7]) В.-Буданов дає таку етноґрафічну статистику по люстрації 1564 р.: в королївщинї Камінецькій і Летичівській на 704 імен „русских“ 69 польських і 25 „инородческих“, в корол. Барській на 600 „рус.“ 12 „поль.“ і 10 „инородч.“, в Хмельницькій на 452 „рус.“, 7 „пол.“ і 4 „инород.“, разом Поляків коло 2·5 процентів (Архивъ Югозап. Рос. VII. II передм. с. 194 і далї). Хоч на етноґрафічні критерії автора не завсїди можна згодитись, але в сумі подана ним статистика таки дає поняте, бодай з грубшого, про силу українського елементу.

[8]) Архивъ Юго-Зап. Рос. VII. II с. 174.

digitized by ukrbiblioteka.org

Матей, Богдан, Семко Михалець, Хведор Остапкович, Іван Колодій, Карпо, Мартин Скрибка, Іван Gerosz (?), Мацько Zmloczko, Миколай Гаска, Гаврило Гриневич, Протас, Петр Єчминик, Дмитр, Ярош, Сидор, Івасько Ємець, Гринець, Йосько Mlodi, Іван Діакович, Мартиниха, Василь Климкович, і т. д. Невважаючи на деякі призвища, подані в польській формі, в цілім сїм селї не можна вказати напевно й одного польського імени. Подібне і в иньших [1]).

Що до своєї суспільної, горожанської сьвідомости, то хоч в порівнянню з иньшими українськими землями селянство України західньої було найтяжше пригнічене панським режімом, але й тут, особливо по королївщинах, де доменіальна власть не ставала, бодай в теорії, такою непробитою стїною перед селянином, як власть приватного дїдича, — селянин довго ще не тратить відпорности, сьвідомости своїх горожанських прав і силкуєть ся реаґувати всїми приступними йому способами проти визиску й надужить зі сторони державців. На иньшім місцї ми бачили те незвичайне завзяте й енерґію, яке показують селяне в другій половинї XVI і першій половинї XVII в., доходячи своїх кривд против державців перед королем [2]). Починаючи від Жиґимонта-Авґуста поява на престолї нового короля викликала серед селян в королївщинах що раз нові надїї на можливість дійти своєї правди і служила немов знаком для цїлих хмар селянських скарг — все густїйших в міру поступу часу, а з ним — поступу визиску й обтяження селян. Але скаргами й депутаціями не кінчило ся; коли королївські мандати стали стрічати ся з непослухом і зневагою державців, коли пропадає надія дійти правди через королївські комісії й декрети, селяне хапають ся иньших способів — стрейкують, бойкотують державців, зброять ся й ставлять чинний опір. Селяне з Волї Тарнавської бойкотують державця: двох селян забороняють громадї, „аби нї в чім не слухали анї не йшли на двірські послуги, бо ми докажемо, на що сьмо змовили ся, хоч би прийшло ся нам вийти всїм з села під иньшого пана, коли нам справи не так підуть, як ми хочемо, а пану Яшовскому вже послушні не будемо, бо так свого державця будемо нищити і так довго правувати ся, аж не буде

[1]) Напр. Киптинцї й Голосків, миля від камінецького замка: Iwan wataman, Susik Maxim, Iwan Kononowicz, Michaiło Hriniewicz, Chariton, Iwanko Charitonow, Bartocz Holoskowski, Iwan, Maczuda Bartossow, Sthasz, Dasko, Holoskowianie, Andrei Michalowicz, Mirni Wathamanowicz, Hriczko, Maczko Maczudow, Jacob Bartossowicz, Pawel, Chwedor, Maczko — Архивъ Югозап. Рос. VII. II с. 172.

[2]) Див. т. V с. 197 і далї.

мати чим наложити — мусить тоди погодити ся з нами так, як ми схочемо"[1]). Про подібний штрайк в Лежайській королївщині й иньші анальоґічні факти говорили ми при иньшій нагоді[2]). Ще інтереснійша змова селян в Горожаній, в королївщині Львівській: без усьпіху старавши ся протягом цілого ряду літ дійти свого через короля, вони в 1625 р. присягають ся на хресті, взятім з церкви, не відступати своєї боротьби з державцями „до горла і до останньої сорочки", кажучи: „хоч би нам і на Україну до козаків піти — і звідти будемо мстити ся над тими, против котрих змовилисьмо ся", як каже в своїй скарзї державець[3]). Вони виразно відмовляють робіт і всяких послуг, нищать „панські" ліси й збіже, ходять гурмою на двір і бештають урядників державця, і т. и. Пасивний опір переходив в оружні конфлїкти, бійки й убийства; такі розрухи, до убийства тивунів включно мали місце в 1607 р. в Стрийщині, в горах, а в 1622 р. було знищене за піднятий тут селянами бунт, близше в подробицях нам незвістний, с. Гребенне у Львівській королївщині: одні селяне були за се скарані на смерть, у иньших було забране все майно, і т. д.[4]).

Більш масові рухи захоплювали без ріжниці й селян з королївщин і з приватних маєтностей, займаючи дуже великі території. Перший звістний такий рух, на жаль — звістний лише дуже загально, без усяких подробиць, мав місце в 1490 р. Се так зване повстанне Мухи. Сучасник, біскуп перемиський Ян з Торговиска, говорить про нього дуже неясно: „якийсь Муха з Волощини, в короткім часї зібравши близько 9.000 війська з селян, впав у ту частину Руси де лежить Снятин — взяв його і пограбив, потім нападав на ріжні міста й села, иньші підбив собі — аж до Галича". Ситуація була дуже грізна, король скликав шляхту в загальний похід, просив помочи у Прусаків[5]) і по словам біскупа небезпечність була відсунена більше божою помочию як людською: коли Муха перейшовши через Днїстер, подав ся під Рогатин, його розбило тут шляхецьке військо так, що майже вся сила його згинула; иньші потонули в Днїстрі, сам Муха ледве утїк[6]). Се виглядало б на перший погляд на простий волоський напад; але зі сторони Волощини тоді виразних воро-

[1]) Кн. львів. ґроду 323 с. 801 (1607). [2]) Т. V с. 202.

[3]) Лозїньский ор. с. 402—3.

[4]) Див. у Лозїньского Prawem i lewem I с. 401 і 403.

[5]) Codex epist. saec. XV с. 362 (про иньший напад Волохів того року не чути).

[6]) Monumenta Poloniae histor. III с. 239; записки писані по сьвіжим слїдам подій (автор їх умер в р. 1492).

digitized by ukrbiblioteka.org

жих кроків проти Польщі не було [1]) — підозрівали інтриґу волоського воєводи в тій справі Мухи, але не більше. Накеру, секретареви вел. маґістра пруського, що ходив з ним в похід на Турків в 1497 р, оповідали по сьвіжій памяти, що воєвода Стефан взяв собі на службу Русина, по імени Муху, чоловіка до зброї і бою завзятого, і той за поміччю Татар випустошив цілком Русь (Галицьку) й Поділє, рік річно забираючи масу всякого добра, так що воєвода міг з того платити дань Туркам, а галицька та подільська людність зійшла зовсїм на жебри. Тут з походом Мухи, очевидно, звязали ся пізнїйші татарські напади [2]), а зрештою про участь Татар в його повстанню не знаємо. Очевидно, силу Мухи становили власне тільки ті ватаги селян, і мабуть близше віддає дійсний характер сього селянського руху оповіданнє Бельского, що доповняє звістку Яна иньшими подробицями: „Муха якийсь розбійник з Волощини, простий хлоп, зібрав був з Волощини й Руси такого як сам простого люду до десятка тисяч (не знати, чи за наказом волоського господаря, чи сам від себе то зробив) і воював Покутє і руські землї". По своїм погромі, каже далї Бельский за Кромером, Муха пізнїйше, уже за Яна-Ольбрахта „знову збирав нарід, але бувши у одної Русинки, з якою мав зносини, виданий був нею потайки — був нашими арештований, завезений до Кракова і там умер у вязниці" [3]). В сїй звістцї Муха представляєть ся як ватажок, що збирав селянські ватаги не тільки в Волощинї, а і в Галичинї, і так, очевидно, треба розуміти й ляконічну записку Яна: що се селянство було збиране і на Галицькій Руси, не приведене готове з Волощини. Тим поясняють ся селянський характер війська і його успіхи — опанованнє всеї Галицької землї — неймовірне, коли б тут мова йшла про простий грабівничий напад селянських банд з Волощини.

Се був рух, по всякій правдоподібности, аналоґічний з пізнїй-

[1]) Тому Яблоновский зовсїм поминав сей епізод в своїм оглядї польсько-волоських відносин — Sprawy wołoskie c. 53. Новійшими часами доторкнув ся сього епізода Папе (Polska i Litwa, c. 214), але не постарав ся уважнїйше глянути на нього, як справедливо завважив рецензент — Записки т. LXXV c. 162.

[2]) Звістка Кромера, що Муха повторяв свої напади потім іще за Яна-Ольбрахта (вид. Туровского с. 1317), не знати на чім опираєть ся — так само й романтичний фінал його карієри, поданий Кромером: що його зловлено у одної Русинки, до котрої він заходив, і шляхта його відослала до Кракова, і він там умер у вязниці.

[3]) Вид. Туровского с. 887. На підставі Бельского, коротку звістку про сей епізод (під датою 1491 р.) дає Густинська лїтопись — Пол. собр. лѣтоп. II c. 360.

шим — далеко ліпше нам звістним в своїх подробицях галицьким рухом під час Хмельниччини, 1648 р., що розвинувши ся також під впливом зовнїшнїм (там з Волощини, тут від української козачини), розгорюєть ся найбільше в тій же східно-полудневій Галицькій землї, теренї, як очевидно, більш переповненім палким, рухливим, меньш придавленим елементом, але сим разом обхоплює всю східню частину Галичини, аж по Дрогобич і Мостиска, отже територію далеко більшу ніж рух 1490 р. Не входячи в деталї, бо про сей рух будемо мати нагоду говорити при Хмельниччинї, завважимо тільки, що він не мав характеру виключно-селянського, а сильно закрашений був елементами національними і релїґійними та вчасти й полїтичними — задокументованими проявами противопольської й противокатолицької реакції, та такими-ж висказами, як ми се мали вже по части нагоду бачити. Тим поясняєть ся така широка участь в сїм руху православної української шляхти, міщан і духовеньства. А що до селянства рух сей служить ілюстрацією того, на скільки живо відзивало ся галицьке селянство на кличі національні й релїґійні.

В дальшім, волинськім поясї український елемент в сих віках — аж до початків XVII в., представляв ся з формального боку дуже сильно, виглядав як непробитий мур, хоч в дійсности утрата ним рухової, розвоєвої сили — культурного й національного житя відбила ся слїдом і на його статиці.

Включені в склад в. кн. Литовського, від коли воно відмежувало ся державною самостійністю від Польської Корони, сї землї волинсько-полїські були в значній мірі закриті для імміґрації привілеґіованих елементів з Польщі, що так рано приглушили національний елемент в поясї західнїм, а принціп провінціальної окремішности в. князївства — досить сильно зазначений особливо на Волини, ставив певний, хоч і далеко слабший поріг для напливу чужих елементів і з иньших, литовських провінцій самого в. князївства. Перше було сформуловане з повною виразністю в земськім привилею Казимира, де в. князь обіцяв і обовязував ся за себе і за своїх потомків не давати „нїяких земель, замків, міст або яких небудь маєтностей в володїннє і державу, а також нїяких урядів або гідностей“ нїякому чужестороньому, тільки тубильцям, з земель в. кн. Литовського [1]). Друге забезпечало ся практикою (для деяких земель формулованою також вповнї виразно), що місцеві уряди будуть роздавати ся коли не ви-

[1]) Codex epist. saec. XV т. III с. 12 (§ 14).

digitized by ukrbiblioteka.org

ключно, то передо всїм людям місцевим. До сих наших земель сей принціп прикладав ся в сїй другій, слабшій своїй формі.

Найбільше приступною для напливу чужих елєментів і принціпіально відкритою для них сферою було міщанство. Міський устрій німецького права, пересаджуваний, хоч і повільнїйше, по західнїм поясї також і в сїм волинськім, з тих причин, які були вже вияснені, скрізь і всюди уважав ся спеціальним полем для елєментів католицьких. В найстарших наданнях німецького права — в. кн. Витовта для міст волинських, так само як і підляшських, застерегало ся в осадчих привилеях, що з міщанських прав, з міського устрою того користатимуть тільки „люде св. римської церкви“, „християнської віри і католицького обряду“ — Німцї, Поляки й иньші католики [1]). Міста таким чином мали послужити дорогою для польських і загалом католицьких елєментів, і безперечно служили, хоч і в слабших розмірах, ніж то було в поясї західнїм. Реакція руського елєменту в в. кн. Литовськім зробила пізнїйших вел. князїв більш вздержливими й обережними в сїй протекції для католицького елєменту, а й старші, Витовтові привилеї, безперечно, не перейшли в житє так en toutes lettres. Але нема сумнїву при тім усїм, що завдяки тим поглядам, які істнували на міське право, з ріжних тутешнїх верств міста найбільше підмішані були польсько-католицьким елєментом, і він зайняв тут, як на своє число, становище привілеґіоване: міщане католики, зістаючи ся в незначній навіть меньшости, грали все таки досить показну ролю в управі міста, виборювали собі, опираючи ся на протекцію зверху, ґарантії що до певної участи в міських урядах і т. и. [2]). Правительство при прилученню сих земель до Польщі в 1569 р., полишаючи руську мову в урядованню місцевих урядів земських і ґродських та в діловодстві королївської канцелярії що до сих земель і в зносинах з тутешнею людністю, вимовило, що „міські справи маґдебурського права і иньших всякого рода людей (міських) будуть вести ся нашими коронними і двірськими урядниками письмом польським, відповідно до звичаю коронного“ [3]). Очевидно, уряд уважав міське житє, міський устрій винародовленим, позбавленим виключно руського характеру; і дїйсно, тим часом, як в урядах ґродських і земських руське діловодство держить ся ще дуже довго, діловодство міське переходить на мову польську, загалом беручи, далеко скорше.

[1]) Акты Литовско-рус. государства ч. 3 і 7, пор. витяги в т. V с. 238—9.

[2]) В деяких привилеях на міське право, як знаємо, правительство само вимовляло половинну місць в радї для католиків — див. т. V с. 239. [3]) Volum. legum II с. 83.

Описи міст, які маємо з 1560-х рр., дають можність приглянути ся їх національним відносинам.

Так Кремінець, орґанізований кор. Боною, очевидно — з сильною протекцією для елементів католицьких, має певну домішку їх, хоч в порівняню з елєментом тубильним (розуміють ся — з значною кольонією жидівською) сї католицькі елєменти стоять у меньшинстві, не дуже навіть значнім. Полишаючи імена мало характеристичні, стрічаємо між мешканцями міста такі як Петр Блюм, Чех зять його, Войцех Ґамрат, може й Матис Хжисковский, Луренц золотник, Ян Мазур, Матис пушкар, Стась прихожий, Климко Німець (?), Ян Лях, раїця Лїґенза, Гольцман прихожий, Миклаш лентвойт, Ґноївска вдова, Фабіян золотник, Ференц прихожий, Войцех Мазур, Станислав шинкар, Адам Лях, Станислав Скворонек [1]). На кожде з сих імен стрічаємо добрий десяток імен характеристично тубильних; але горстка католиків, опираючи ся на перевагу свою вгорі, претендувала на впливи в управі, і ще в 1536 р. стала ся якась угода (в подробицях нам незвістна) що до пропорції, в якій мали ділити ся місця в раді між православними й католиками [2]).

Подібний образ дає й Берестє. Тут в 1566 р., судячи по іменах, на десяток місцевих людей-Українців знайдеть ся ледво оден міщанин чи мешканець католик: Станислав Пекарский, Станислав конвісар, Криштоф Краєвский, Станислав аптикар, Станислав Пухальский, Андрій Станиславович, Сташко різник, Трошка органиста, Станислав Андрієвский, Гордей Войтехович, Сташко тесля і другий Сташко швець [3]) — як бачимо, навіть безперечно польські імена притирають ся на руське й виступають часто в зрущених формах. Польсько-католицький елємент отже й тут більш сильний морально — почутєм правительственної опіки, своєї державної ролї, — ніж чисельно.

В верству шляхетсько-панську, при тім виключенню від урядів і надань, що додержувало ся досить пильно [4]), для Волини й Браславщини до 1569 р., для Берестейщини й Пинщини — й пізнїйше, польські елєменти могли проходити через закупно або застав маєтностей, а ще більше — через шлюби. Більше огладжені і полїтеровані, певні себе й своєї вищости, кавалєри-Поляки і. часто тут здобували серця вдів і панєн з їх маєтками, і безперечно, що в сїм напрямі

[1]) Архив Юго-Зап. Рос. VII. II с. 43—8.

[2]) Ibid. V. I с. 41.

[3]) Документы архива юстиціи I с. 204 і далї.

[4]) Див. скарги на нарушуваннє сеї постанови з сейму 1538 р. і оправдання в. князя — Акты Ю. і З. Р. I с. 90—1 і 101.

digitized by ukrbiblioteka.org

і тут впливав королївський двір, даючи протекцію ріжним придворним кавалєрам (звістні напр. впливи двору в голосній свого часу справі віддання доньки й спадкоємниці Ілї Острозького, нещасливої Гальшки). Правда, Литовський Статут застерігав, що за паннами, віддаваними з в. кн. Литовського до чужої землї: до Польщі або Мазовша або якоїсь иньшої землї, в посагу не можуть бути давані маєтности, і до спадщини такі панни право тратять — їх часть має бути виплачена їм грошима, і по за тим вони вже нїякої „близькости" не можуть мати до маєтку[1]). Але в дійсности ся постанова не заховувала ся, і чимало маєтностей переходило тою дорогою в польські руки, невважаючи па протести й ріжнї способи, на які брало ся правительство в. кн. Литовського.

В 1530-х рр. скоро по виданню Статута, що тою постановою, очевидно, мав зробити певні перешкоди тим заграничним шлюбам, досить галасу наробили литовські пани-рада з поводу замірів вдови Богуша Боговитиновича, українського маґната, що мав значні маєтности на Підляшу і в Берестейщині. Вона задумала видати свою старшу доньку за „коронного" пана Андрія Тенчиньского. Пани-рада не хотїли, щоб між місцеву шляхту вліз такий маґнат — внук першого сенатора. каштеляна краківського, і сам такий же каштелян пізнїйше, що, розуміє ть ся, не схотїв би піддавати ся правам і порядкам в. кн. Литовського. Отже вистарали ся від в. князя лист до Боговитинової, де пригадувано їй ту статутову постанову і під зарукою 10 тис. кіп наказувано не давати за донькою нїяких маєтностей. Але Боговитинова „не дбаючи о росказанье в. милости господарское и теж о оный заклад", „против волї чоловіка й опікунів, визначених його тестаментом", як казали панове-рада, таки видала доньку за Тенчиньского. Не знати, чи надїлила вона при тім його й маєтностями, чи пани рада рішили допечи їй за само немиле те відданнє, досить, що вони наложили арешт на її маєтности, а заразом звернули ся до в. князя з представленнєм тих шкод, які терпить вел. князївство через шлюби місцевих дїдичок з Поляками: „Яка користь, писали вони, або послуга від тих Ляхів, що поженили ся у в. князївстві, як Времевский, Скорута, Опоровский, Светицкий і богато иньших, які анї самі особисто не їдуть на військову службу, анї не висилають війська, а жінки їх як і виправляють, то дуже нужденно — „на клячахъ на боронницахъ (конях від борони), зъ рогатинками"; вказували також на иньші невигоди, які виходять з таких шлюбів — пригадували прецедент з тоїж фамілїї Тенчиньских, як жінка Мик. Тен-

[1]) Розд. IV арт. 10 (с. 29 в вид. в Временнику).

чиньского, з кн. Гольшанських[1]), випросивши собі мастність Криліввську в Володимирськім повіті, прилучила потім її до коронних земель — теж могло стати ся, як би Андр. Тенчиньский дістав щось з ограничних мастностей Боговитинів. Пани-рада, очевидно, вели мову до якихось дальших загострень, коли не повних заборон шлюбів з Поляками для дідичок з вел. князївства. Але в. князь не заявив охоти іти далї поза букву Статуту в сїй справі, і навіть дав лист Тенчиньскому, де рекомендував його панам-радї й просив не поступати гостро против нього[2]).

Таким чином мішані шлюби йшли далї, й мастности у вел. князївства попадали в руки польські. На соймі 1554 р. піднято було знову сю справу, при чім вказувано особливо, що вдови-дідички, виходячи вдруге за Поляків, віддають їм мастности під формою заставу, з шкодою дітей з першого шлюбу. Піднесено також потребу розширення права викупу мастностей панен-дідичок, що виходять за Поляків, не обмежаючи сього права тільки до близьких свояків, які не раз самі „для пожитків своїх“ змовляють і видають панни „за границю“. Волиняне виступили ще з спеціальною петицією в сїй справі, окрім цїлого сойму, вказуючи, що „нѣкотории Поляци, вдови и дѣвки въ земли Волинской въ малженьство понявши и мѣшкаючи тамъ, кривды великие и трудности великія дѣлают“. Виходу вони шукали в викупі мастностей свояками, і в. князь позволив викупати, тільки не по оцїнцї Статуту, по 5 кіп за службу людей, як пропонував сойм, а два раза вищій; обмежити ж право вдів до мастку, коли б вони виходили вдруге за границю, — як хотів сойм, в. князь не згодив ся[3]).

Розуміеть ся, і сї нові постанови, як і статутові, в дійсности показали себе безсильними: не могли положити край переходови мастностей в польські руки. З другого боку чужі елементи напливали в наші землї взагалї, а спеціально в той волинсько-побужський пояс про які говоримо, з земель литовських. Тут уже на перешкодї не стояли ніякі формальні перепони, і репрезентанти католицьких литовських родів попадали від часу до часу на уряди в сї землї, випрошували надання, або діставали мастности по жінках, женячи ся з дідичками місцевих фамілїй. В старших часах, в XIV—XV вв., як ще тубильний, український елемент стояв морально сильнїйше, мав культурну і моральну перевагу над литовськими, сї приходнї рущили ся, прийма-

[1]) Так виходило б з слів панів-ради, хоч кн. Гольшанської за Тенчиньским не знають ґенеальоґи Гольшанських.

[2]) Акты Южной и Зап. Россіи I с. 88—9, пор. 98—9.

[3]) Акты Зап. Рос. III с. 53 і 66.

digitized by ukrbiblioteka.org

ли „руську віру“ й пародність. Але пізнійше — в середині й особливо другій половині XVI в., коли тубильний елємент почав слабнути, сї приходні зіставали ся йому чужими, тїснїйше лучили ся з польсько-католицькими або дісідентськими елєментами та ослаблювали стихію українську.

І так, переходячи реєстри маєтностей волинських — нпр. Луцького повіту, сього серця Волині, в хвилї прилучення до Польщі [1]), ми бачимо тут уже досить численні чужі елєменти. Такі дрібнїйші властителї та заставники — ріжні Лащі, Равшицкі, Закшевскі, Пшесмицкі, Лясковскі, Ледвицкі, Круші, Мнїшковські, Боґушевичі, Граєвскі, і більш заможні пани як Хвальчевскі, Прусиновскі, Палуцкі, Харленьскі, і польські або литовські маґнати як Дзялиньскі, Ласкі (Ольбрахт Лаский муж Беати Острозької, державець великої спадщини Ілї Острозького), Радивили — властителї великої волости Олицької та Полонської. В реєстрі 1583 р. [2]) знайдемо цїлий ряд нових, як Клодзіньский, Каменіцкий, Ювальский, Ґашиньский, Межиньский, Броніш, Окша, Крпніцкий, Хрусціцкий, Понятовский, Добжаньский, Бучацкий, Збожний Залїньский, Стан. Жолкевский, Доброґост Оханковский. Прилучення Волини до Польщі вітворило ще ширше двері для сих приходнів, і з того часу число їх мусїло зростати в швидкім темні.

Та як би місцеве українське панство стояло сильнїйше при своїх національних і культурних традиціях, сей приплив не мав би такого значіння. Адже все місцеве маґнатство, з невеликими виїмками, і при кінцї XVI в. і пізнійше було українське — всї ті Острозькі, Заславські, Санґушки, Збаразькі, Вишневецькі, Дубровицькі, Гольшанські, Черторийські, Корецькі, Четвертинські, Монтавти, Кирдеї, Семашки, Загоровські, Дорогостайські, Боговитини, і леґіони меньших родів. За ними стояла не тільки їх тубильність, звязки, міцна звязь з землею й її людністю, що давала їм перевагу над тими приходнями, а й такі формальні річи як місцеве волинське право, якому мусїли підлягти ті приходнї, урядова руська мова. Статут як правний кодекс, — прероґативи, застережені інкорпораційними привилеями польських правительства в 1569 р. Біда була в тім, що наплив польського і взагалї католицьких родів, тїснїйша звязь з Польщею і протекція польським елєментам в кольонїзації й культурі — все се

---

[1]) Реєстр 1570 р. — в Źródła dziejowe XIV с. 1 і далї. На жаль для волинських родів досї не зроблено навіть таких переглядів їх по походженню і національности, які маємо для Поділя й Київщини та Браславщини.

[2]) Ibid. с. 79 і далї.

припало на час, коли сам український елемент почав тратити свою відпорність — коли в вищих верствах слабла звязь з православною церквою, що служила в тім часї першим критерієм і підставою української народности, коли перестають їх задоволяти ті тісні границї в яких держала ся й зберігала ся тодї руська культура,і ті вищі верстви все тїснїйше пристають до сучасного суспільного й культурного житя польського. В парі з таким нахилом до польської стихії серед самих репрезентантів вищих українських верств наплив польських осадників і тїснїйша полїтична звязь з Польщею також набирали дуже важного значіння й причиняли ся до винародовлення вищих верств української людности.

Се винародовленнє захоплює й північню частину волинського поясу — Берестейщину й Пинщину, що зістали ся в складї в. кн. Литовського. Формально відгорожені від Польщі, вони польщили ся з тим, як польщив ся весь склад в. кн. Литовського, що з актом 1569 р. було зовсім підтято в своїй відпорности й фактично все більше переходило на просту провінцію Польщі, задержавши тільки деякі чисто формальні прикмети своєї відрубности. Устрій, суспільнї відносини, культура, приватне житє — все підпадає протягом другої половини XVI і першої XVII в. глубокому спольщеною, наслїдком тїсної звязи з Польщею. З тим польщать ся — в вищих верствах, розуміється, в проявах „вищої культури, — навіть такі глухі кути як Пинщина, де до половини XVII в. фізіономія шляхетського житя набирає вже вповнї польського вигляду. Характеристичний образ його дає хартия Хмельницького для шляхти Пинського повіту в р. 1657, де забезпечаєть ся свобода „римській вірі, з котрою приступають до нас“, „дітей шляхетських вільна наука“ (розуміють тут, очевидно, науку неукраїнську, і від неї застерігаєть ся свобода для шляхетських дітей), устрій і суди польські, уряди польського права, і т. д.[1])

Ще далеко більше значіннє мала імміґрація польських, або спольщених елементів в правобічній Київщинї й Браславщинї — з огляду на відносини кольонїзаційні. Ми будемо ще говорити ширше про тутешнї кольонїзаційні обставини, тут тільки зазначимо, що по тих — також досить невеликих успіхах, які була зробила тутешня кольонїзація взагалї а з осібна кольонїзація воєнно-служебна, привілеґіована, — тутешнї землї по страшних спустошеннях 1480 і 1490-х рр. вступили в XVI вік майже цїлком випустоше-

---

[1]) Памятники кіев. ком. III² с. 247.

digitized by ukrbiblioteka.org

ними. Тільки в глубокій північній частині, на полудне і північ від Припети, задержала ся якась осела кольонїзація, землянська верства. Все що на полудне — околиці Київа, Житомира, Остра, не кажучи про більш полудневі, в першій половинї XVI в. живуть вповнї на военній стопі, і тільки поволї, з розвоем місцевих военних сих (козачини) і кольонїзації виходять з сього стану в другій половинї XVI в.

Завдяки тому, тутешня землянська привілеґіована верства до прилучення сих земель до Польщі була дуже слабка і чисельно і економічно, слабко закорінена, і властиве київське та браславське, правдиво місцеве землянство було дуже нечисленне. Через те ріжні приходнї, які напливали чи то з сусїдньої Волини, чи то з дальших земель, і серед них також приходнї польські, уже тодї в складї тутешнього землянства давали показну частину. Поруч творення нових маєтностей на нових займанщинах, ріжними дорогами опановують вони вже тодї давнїйші маєтности й лятифундії [1]). Так частина величезних маєтків князів Домонтів в Черкащинї (Мошни, Лебедин) уже в першій половинї XVI в. переходить до одного з таких перших польських зайд мазурського малого шляхтича Келбовского; Харленські (також Мазовшане, але оселі на Волини вже) з рукою кн. Любецької дістають велику материзну її — маєтности старого київського рода Полозів (Полозовичів) в київськім Полїсю; Дзялиньскі держать волость Грежанську; Радзіміньскі кілька сїл в ріжних околицях Київщини. По прилученню сих земель до Польщі в 1569 р. наплив стає значнїйшим. Загалом беручи одначе, кольонїзаційні й економічні умови тутешні були дуже відмінні, негостинні для панського житя й господарства. Через те участь в сїм Drang nach Osten, поруч українських, головно волинських маґнатів, беруть або такі пани, що загнїздили ся перед тим в пограничних околицях коронних і волинських. Так з Поділя рухають ся до Браславщини, випрошуючи від короля, скуплюючи або зганяючи давних властителїв земель, Сенявскі, Замойскі, Яблоновскі, з Волини до Київщини всувають ся Харленьскі і Дзялиньскі. Або се ріжні достойники — гетьмани, воєводи, старости, що господарячи в тутешнїх землях в ролї репрезентантів держави, закладали згодом чи зараз власні маєтности, опираючи ся на ті засоби і впливи які давала їм державна машина — такі Жолкевскі, Оришовскі, Конєцпольскі, Потоцкі, Струсї, Хмелецкі. Але все ще роблять їм конкуренцію, в ролї державцїв великіх королївщин і фундаторів

[1]) Див. старанний перегляд київських і браславських родів зроблений Яблоновским в т. XXII Źródła dziejowe с. 588 і далї.

власних маєтків волинські маґнати, особливо Острозькі, Вишневецькі, Збаразькі, що на сім полї виступають значно скорше, уже з першою половиною XVI в. Бо брак, чи нечисленність місцевої аристократії — таких київських і браславських родів, які б могли держати ся на сенаторських урядах місцевих, була причиною, що тутешнї уряди дуже часто роздають ся маґнатами сусїдньої Волини, а поруч із сим іде їх загнїжджуваннє в тутешнїх землях. Острозькі творять собі лятифундії, почавши від Звягельської волости, протягом цїлого XVI в., а з кінцем XVI і в початках XVII в. в їх руках зберають ся в величизних масах держави-королївщини: притоку до того дало, очевидно, київське воєводство кн. Василя-Константина. Збаразькі головно розгосподарюють ся в Браславщинї — починаючи від воєводи браславського кн. Януша (в останнїй чверти XVII в.), вони скуплюють маєтности з рук старших тубильних родів. Корецькі, котрих репрезентант кн. Богуш був старостою житомирським, потім браславським і черкаським в серединї XVI в., з свого волинсько-київського погранича (маєтности Корецькі) входять в глубину Київщини, збираючи там ріжні маєтности протягом другої половини XVI в., а потім також і в Браславщинї. Вишневецькі, по довгім старостованню канївськім і черкаськім кн. Михайла (1559—1580) і безносередно по нїм його сина Олександра (1580—1594) стають посїдачами ріжних маєтностей, ріжними дорогами зібраних в сім українськім віцекоролївстві їх. Між иньшим випрошують в 1590 р. за дурничку потвердженне на „пустиню ріки Сули за Черкасами", про яку будемо говорити ще далї. Иньшою дорогою, як козацький вожд, будує собі лятифундії кн. Кирик Ружинський (з Володимирщини), скупивши кілька маєтностей в районі Раставицї (Паволоч і Щербів-Ружин) та доповнивши їх випрошеною від короля околицею Котельні на р. Гуйві.

Кінець кінцем на переломі XVI і XVII вв. ся прихожа аристократія: волинська — українська і галицько-подольська — польська (тї Жолкєвські, Потоцкі, Конецпольскі, Струсї, й їх спадкоємцї Калїповскі, і т. и.) опановують Браславщину й правобічну Київщину аж до її північного, здавна засидженого кута. Тільки в тім кутї задержали ся остатки старого землеволодїння, хоч і протереблені також новими, переважно волинськими елементами — такі тубильні роди як Немиричі, Горностаї, Єльцї, Проскури, Олизари-Волчковичі, Сурини, Аксаки, Іваменцовичі, Халецкі, Служки, Павші, Лозки, Заморенки, Ласки, Солтани, Мощанські. Иньші вигасли або заникли, і маєтности їх перейшли в нові руки — маєтности кн. Капустів дістали в посагу Вишневецькі, Кмитів Сопіги, Кухмистровичів Фірлеї, Полозів Харленьскі. В Овруччинї, як знаємо, сидїла більшими або меньшими

digitized by ukrbiblioteka.org

знїздами дрібна півнривілеґіована шляхта [1]), яка найдовше з того всього старого земянства й задержала свою українську національність. Такі Барановські, Бехи, Білоцькі, Болсуновські, Васьковські, Велавські-Левковські, Дїдковські, Думинські, Закусили, Кобилинські Корчевські, Костюшковичі, Лучичі - Виговські, Меленевські, Мошковичі, Немерцькі, Недашковські, Пашиничі, Редчичі, Шваби, Толкачі, Ущапи, Ходаковські, Чоновські з їх ріжними галузями. До властивої Овруччини безпосередно притикала велика ґрупа боярських сїл так званих Заушських, по обох боках горішнього Уша, що належала до держави київського воєводи; перепись 1570 р. [2]) вичисляє тут тринадцять сїл і в них 96 боярських господарств („подимій"). Вичислені нею представники сього боярства, вибрані на військову службу, мають характеристично-українські ймення, як Павел Машкович, Федор Кутошник, Хома Вийовський (Виговський), Опанас Прохпач. Сильнїйші роди тутешні вибили ся на шляхетську лїнію, зливши ся з шляхтою овруцькою; слабші зістали ся непривілеґіованими. Далї на полудне дуже мало що заціліло в давнїйших руках з старшого землеволодїння — як Слободська волость Тишковичів, маєтности Стрибилів, Корчовських, Дедків на Підлїсю.

Поза тим північним кутом цїлий полудневий пояс Київщини і землї за Росию, що зачисляли ся до Браславщини, перетворили ся комплекс лятифундій. Були то великі королївщини - староства, що діставала в державу тїсна купка українських походженнєм і польських маґнатів, і маєтности приватні, утворені з скуплених за безцїн від давних властителїв і випрошених тимиж маґнатами від правительства „пустинь". Староства Київське, Черкаське й Чигринське, займають все праве поріче Днїпра (з виїмком Мошен, що належали Домонтам, тепер Вишневецьким); Корсунське, Богуславське і Білоцерковське займали майже цїле поріче Роси. З давнїйших маєтностей землї кн. Домонтів що перейшли вкінцї до Вишневецьких, так само як і Байбузів-Грибуновичів. Маєтности иньшого черкаського роду Зубриків, що перейшли були з рукою останньої репрезентантки роду до її мужів-Поляків (другого й третього), вкінцї спродані Конецпольським. При кінцї XVI і в першій половинї XVII в. за лїнією пороско-днїпровських королївщин і почасти серед них виступають лятифундії Тишковичів (Бердичівщина), Корецьких (Білилївщина на верхівю Раставицї), Ружинських (там же на Раставицї), Збаразьких (на Росько - Божськім вододїлї), Струсїв (в порічю Гірського Тикича) і їх спадкоємців Калїновських, що прилучають до сих маєтностей ще величезну „пустиню Умань" (1609),

[1]) Див. в т. V с. 98—9.
[2]) Архивъ Югозап. Рос. VII. III с. 26—7.

випрошену як дурницю у короля, землї Конецпольських (Зубриківщина, на горішнїм Тясмени) — лятифундії, супроти котрих середня власність тратила зовсїм значіннє.

Для Браславщини реєстр давнїйших землнських родів подали нам ревізори 1545 р. Вони начислили 23 земян старших: Іван і Андрій Кошки, Ісай і Василей Жабокрицькі, Роман і Юхно Красносельські, Сергій Оратовський, Богдан Слупиця, Шандиревський, Клещовський, Іван Ільговський, Петро Браткович, Процко і Дмитро Бушинські, Юха Копевський, Василей Романович, Митко Леткович, Уляна Скиндириха, Зяловський, Куницький, Остафій Шешкович, Милка, Федора Семашківна. 14 фамілїй було „підлїйших", яких ті старші земяне „братею собі не називають, анї не знають, звідки вони"; були то: Марко і Мисько Мормули, Рахновський, Кудренки, Мишко Хорт, Хруць, Носкович, Митко Золотар, Данько Копистеринський, Щуровський, Грицько Чечель, Комари, Козари, Дмитро Звенигородець [1]). Отже з сього досить показного катальоґу і з иньших родів, до нього не втягнених (так нпр. значні маєтности вже тодї мали тут кн. Четвертинські), дуже мало дотягнуло до кінця XVI в. і тільки одиниції дожили до Хмельниччини. Богато мусїло потратити свої володїння як державції „безправні" то значить не обезпечені дипльомами надань, а ще більше — з тихже причин за що небудь мусїли попродати свої землї достойникам-маґнатам, які могли не журити ся тою правністю — бо без всякого труду випрошували собі потім потвердження тих маєтностей. Тими скуплями і наданнями творять ся тут величезні маєтности ріжних волинських і польських, галицько-подільських маґнатів. Такі Збаразькі, що скуповують безпосередно, чи посередно, з других уже рук землї від Козарів, Слупиць, Ободенських, Короваїв, Турбівських й ин., а в посагу дістають значні маєтности Четвертинських — великі лятифундії їх розкидані на цїлім просторі властивої Браславщини. Острозькі збирають землї Кошків, Кмитів, Красносельських, Рахнівських і Жабокрицьких. Великі маєтности з волинських маґнатів мають іще Четвертинські, Корецькі. З польських Замойскі захоплюють і скуповують в сусїдстві своєї Шаргородської лятифундії (на Подїлю) величезні простори над Мурахвою — землї Бушинських, Рахнівських, Клещівських, Комарів, Скиндерів й ин., великі землї дістають в посагу від Острозьких, і таким чином сформовують одну з найбільших лятифундій, в західнїй частинї Браславщини. Струсї дістають величезні землї Козаків-Звенигородців, поменьші маєтности Кудренків,

[1]) Źródła dz. VI c. 126—7.

digitized by ukrbiblioteka.org

Золотарів й ин., в посагу передають свої землї Калїновським, які помножають їх новими скуплями (землї Слуниць) і випрошеною „пустинею Уманською“, і се в сумі творить величезну лятифундію в східнїй частинї Браславщини — найбільшу з тутешнїх. Великі маєтности збирають далї Потоцкі, Сєнявскі й ин. Цїла Браславщина стає одним комплєксом панських лятифундій. Королївщини були тут дуже невеликі (не рахуючи Зароської частини — де були значні королївщини Лисянки й Звенигородки). Меньше панське володїннє грає поруч лятифундій теж зовсїм другорядну ролю: трохи значнїйше було тільки в повітї Винницькім, де ще в другій четвертинї XVII в. держить ся кільканадцять старих родів як Клещівські, Ободенські, Пісочинські, Микулинські, Дешковські, Якушинські, Черленківські, Юшковські, Оратовські, Комари, Кордиші, Ласки й ин.

Свою національність і місцевий патріотизм браславська шляхта переломових часів заманїфестувала своїм посольством до короля 1576 р.: запротестувала против того, що позви з королївської канцелярії вислані були до них на польській мові, не пустили позваних під покривкою небезпечности від Татар і на будуще жадали, щоб до них всякі листи з королївської канцелярії писали ся „рускимъ писмомъ“, відповідно до інкорпораційного акту 1569 р. В сїй манїфестації взяли участь 22 особи — на жаль поіменно нам незвістні [1]). Витеребленнє тих давнїх тубильних родів іросповсюдженнє на їх місцї маґнатських родів, уже польських або спольщених, скоро потім дало иньшу національну фізіономію тутешньому землеволодїнню.

Заднїпрове московською границею, уставленою в початках XVI в., дїлило ся на дві частини — московську й литовсько-польську. Границя йшла на полудне від Десни й Сейму, так що поріча їх належали до Москви, а поріче Остра і дальше побереже Днїпра на північ — до Київського воєводства, до котрого зачисляла ся і решта Заднїпровя, і в 1569 р. разом з Київщиною правобічною воно було прилучено до Польщі. Протягом цїлого XVI віка все се Заднїпровє литовсько-польське, так само як і сусїднї частини московського, пролежало пустинею. Тілько в північно-західнїм кутї, над Днїпром, починаючи від поріча Десни і далї на північ держало ся деяке житє. В околицях остерського і любецького замку сидїли ґрупи боярських воєннослужебних сїл, обовязаних службою на замок. З 1570 р., отже в момент прилучення до Польщі маємо такий реєстр остерських боярських родів: бояре панцирні — Жукинський (Толкач), Головицький, Домбровский, Собіщевский, Шкода, Толкач, Рубаник, Ку-

[1]) Акты Зап. Рос. III ч. 64.

рцевич, Середа, Войцех Баранский, Гуревич і Кошка, бояре путні: Білик, Хоцкевич, Олешко й ин.[1]) Самий дніпровий берег був зайнятий мастностями духовними (київських монастирів і митрополичої катедри), а в просторони між Остром і Трубежом лежали ріжні панські мастности — порожні вправді в XVI в., а експльоатовані тільки як уходи: очевидно, рільного господарства тут же в середині XVI в. не відважали ся вести з огляду на татарські пополохи. Се волость Рожнівська кн. Половців Рожиновських, Гоголївська Леньkевичів, Жеребятиська Лозків, й ин.

Далї на полудень і полудневий схід зачинали ся „уходи" канївські й черкаські, що тягнули ся в оден бік аж по московську границю, під Путивль, в другий бік до самих порогів[2]), і всякі права, які ріжні пани мали, або підносили до деяких тутешнїх земель, мали або чисто номінальний, або дуже проблематичний характер. Так боярин Драб випросив собі в середині XVI в. отчини чотирох чоловіків, що займали великі простори в районі долїшньої Сули, і вже без усякої данини зайняв уходи на Пслї, то значить побирав з уходників на себе ріжні данини, скільки міг контролювати ті „свої" уходи[3]). Уходи на Оржиці повипрошували собі за службу від старости ріжні замкові слуги. „Пирятинська земля" на Удаю уважала ся вітчиною канївського боярина Чайки[4]). Ріжні канївські церкви мали тут також свої уходи. На цїлу ріку Сулу „від верху до устя" й поріче Удаю крім того мали претензії кн. Глинські[5]). Сї права чи претензії датують ся може кінцем XV в., коли оден з Глинських сидів намістником в Путивлю, може були й давнїйші, але в XVI в., судячи з наведених звісток, вони, очевидно, не реалїзували ся в дійсности, або реалїзували ся тільки в части (так в 1570-х рр. канївські міщане скаржили ся, що Байбузи, спадкоємції Глинських, не пускають їх в сульські уходи)[6]). Передані Глинськими, з рукою одної з княжен місцевим земянам Байбузам (в 1534-х рр.), а потім так само з рукою одного з спадкоємниць сього року зем. Грибуновичу (в 1550 рр.), сї землї настільки мають інтерес, що потім куплені чи иньшим способом перейняті Вишневецькими, стали підставою їх лятифундії. Так само номінальні були права Глинских до середньої Ворскли, з Глинськом і Полтавою, і поріча Мерла. При кінції XVI в. тут

[1]) Реєстр сей, з рукописей Едв. Рулїковского, подав в витягу Яблоновский l. c. с. 640, на жаль — без всяких близших пояснень.

[2]) Арх. Юго-Зап. Рос. VII. I с. 84—5, 101—3, Дворц. разряды II с. 902.

[3]) Архив Юго-Зап. Рос. VII. I с. 101 і 103. [4]) Ibid с. 101—2.

[5]) Дворцов. разряды II с. 900. [6]) Ibid. с. 902.

digitized by ukrbiblioteka.org

пробують реалізувати свої права їх спадкоємці Байбузи і Проскури [1]. На маєтности понизше сеї Глинщини випросив собі в 1570 р. грамоту якийсь ближе нам незвісний козак „шляхетний Омелян Іванович“, і з тої грамоти бачимо, що сусїдом його на долїшній Ворсклї був якийсь Степан Жаркович [2]).

З кінцем XVI в. починають класти свої руки на сї „пустинї“, зайняті, чи не зайняті, ріжні маґнати, що закладали свої лятифундії па правім боці Днїпра. Ст. Жолкевский по козацькім погромі під Лубнами випрошує собі землї сконфісковані від участників козацького повстання, в тім Боришпільську волость в порічю Альти, а також „пустиню Горошин“ і поріча Снїпорода [3]). Сї посульські землї не утримали ся в руках Жолкєвского, але Баришпільська волость, в видї великої лятифундії в порічях Альти й Трубежа зістала ся в його руках, і по смерти Стан. Жолкевського перейшла до иньшої галицької маґнатської фамілїї Даниловичів. Кн. Корецькі незвісним близше способом дістають волость Гоголївську. Староста черкаський Олександр Вишневецький дістає права на Посулє від Байбузів - Грибуновичів, спадкоємців Глиньских, що були випросили собі на сї землї потвердження від кор. Стефана в 1578 р. в роскішній стилїзації: „пустиню названую реку Сулу, реку Удай и реку Солоницу з речъками и озерами, почавши з конъца: горою Сулы от Снитина рубежа московского ажъ вниз до устья Днепра“ [4]). Вишневецький попереду пострашив їх, що забере Посулє до черкаського замку: „моцно и гвалтом“ відібрав сї землї й заповів уходникам, аби не давали Байбузам ніяких даней. Тим змусив їх до того, що відступили свої права на сї землї йому особисто — мовляв продали, розуміеть ся за безцїн [5]), або й просто віддали за обіцянку дістати їм иньше наданнє. Тоді на сї землї Вишневецький зараз вистарав ся королївське, а також і соймове потвердження своїх прав на „пустиню ріки Сули, за Черкасами, з її приналежностями“ [6]). Сойм постановив потім, щоб осібна комісія означила границї сього володіння, але се Вишневецькому було зовсім не потрібне, і нїякого ограничення нїколи не було зроблено [7]), а Вишневецький, ставши тут міцною ногою і опираючи ся на букві надання, крок за кроком

---

[1]) Временникъ моск. общ. X с. 84, Дворцов. разряды II с. 901.

[2]) Чтенія київські VIII, матеріали с. 12.

[3]) Мої матеріали до історії коз. рухів 1590-х рр. ч. 13. (Записки XXXI).

[4]) Матеріалы по ист. землевладѣнія Вишневецкихъ, Чтенія київські ч. 51. [5]) Ibid. ч. 3 і 20 (с. 135).

[6]) Матеріалы ч. 5 і Volum legum II с. 317—8.

[7]) Матеріалы ч. 20.

вибивае й прилучае від сусідніх державців сусідні землі. Се діло ведуть далі його спадкоємці, „много та мало, претекъстом права Байбузиного, можно кгвалтом окупуючи всю реку Сулу“ [1]), вибиваючи навіть таких можних конкурентів як Жолкевский з його правами на Горошин і Снепород, Казановського з волости Роменської. Опановують цілий майже басейн Сули, порічя Удаю й Сніпороду, й так сформовуеть ся в першій половині XVII в. одинока своїми розмірами не тільки на Україні і в Польщі, а мабуть в цілій Европі Лубенська маетність Вишневецьких [2]). Байбузам, за гречність, той Олександр Вишневецький винросив від короля, під скромною назвою „входа замкового, властного ножитка свого старостинского“, не меньше не більше як „реку Пъсол зо всими пожитки и належностями [3]). Тільки що Байбузи не здобули ся на таку реалїзацію своїх прав на се наданне, яке показали Вишневецькі. В першій половині XVII в. в порічю Псла творить ся велика королївщина, звана потім староством Гадяцьким. На середнїй Ворсклї, в околиці Полтави, закладають ся королївські фабрики поташу й салетри (про них мали ми нагоду згадувати), адміністровані королївськими комісарами, а сусідні Санжарівські маетности підпросив у короля під спадкоемцями Омеляна Івановича в першій половині XVII в. якийсь Ґурский і перепродав свої права Немиричам. Тоді ті давнїйші властителї, супроти такої конкуренції, знайшли на свої землї купця ще можнїйшого — Станислава Потоцкого, сина гетьмана, пізнїйшого сумного героя з під Жовтих вод. На кілька років перед Хмельниччиною він стае таким чином паном сеї української лятифундії [4]). Те що зістало ся по за тим творить з початку величезне, незрівняне великістю староство Переяславське, яке в першій чверти XVII в. держить клясичний володар сих українських королївщин кн. Януш Острозький. Пізнїйше відокремняють ся від нього староства: Ніжинське — в порічю Остра, і Гадяцьке в порічю Псла.

Тих кілька історій маґнатських лятифундій, оповіджених вище, дуже добре характеризують обставини тутешнього землеволодіння й обясняють не тільки самий процес формовання тих велетенських

[1]) Матеріалы ч. 13.

[2]) Коротку й побіжну історію її сформовання дає Лазаревський в статї: Лубенщина и кн. Вишневецкіе (Кіев. Старина 1896, I і далї), документи до сеї історії зібрав Ф. Николайчик п. т. Матеріалы по исторіи землевладѣнія кн. Вишневецкихъ в лѣвобережной Украинѣ — Київ. Чтенія т. XIV.

[3]) Матеріалы як вище ч. 4. (1589).

[4]) Архивъ Юго-Зап. Рос. VI . I ч. 167.

digitized by ukrbiblioteka.org

земельних комплексів, але й сї відносини, що вели самі до творення тих лятифундій. Не могло бути инакше серед повної безправности, яка панувала тут, „як на Українї“, в сих безмежних просторах, позбавлених усякої правительственної власти й контролї, вийнятих з системи нормальної адмінїстраційної й судової орґанїзації держави й відданих в безконтрольне розпорядженнє маґнатів-державців. Пригадую, що на цїлий величезний простір українського Поднїпровя був тодї оден однїсенький полїтичний урядник: воєвода київський, що лучив в своїх руках також компетенції старости, а нїколи не сидїв тут, заступаючи себе в адмінїстраційних і судових компетенціях своїми слуҗебниками [1]). Серед абсолютної безправности, серед повної неубезпечености маєткової й особистої, удержати ся тут можна було, опираючи ся тільки на збройну силу. Сила була одиноким правом, і перед спокусою її так само мало стримували ся репрезентанти місцевого „низше-культурного елементу“ як і польські носителї культури і державного ладу. Більша риба безцеремонно, невпинно пожирала меньшу. Слабше узброєні мусїли уступати ся перед сильнїйше узброєними, і в результатї Поднїпровє стало добичею тїсної купки маґнатів, з катеґорії осєбливо тих, що з матеріальними, маєтковими силами лучили сили і впливи, які давали їм правительственні уряди й держави.

Коли після „Смутних часів“ московських прилучено до Польщі Сіверщину, в сей бік посунула ся також та великопанська займанщина, особливо коли „вічна згода“ 1634 р. затвердила „на віки“ се володїннє. Північна частина її — Стародубівщина, була в тім часї залюднена сильнїйше. Полуднева — поріччя Сейма і Десни була такою ж пустинею, як полудневе Заднїпровє в початках XVII в. До нас дійшло цїкаве оповіданнє старців, що згадували як в початках XVII в., як ще не було анї Батурина, анї Королївця, нї Глухова, осадники з над Сейму їздили як на найблизший торг до Новгорода Сїверського, а до припадком поставленї церкви в Спаськім недалеко Королївця учащали осадники з величезного простору Посемя [2]).

Комісари, вислані польським правительством 1620 р., мали зревідувати права на володїннє за тутешнїми власниками — дворянами, дїтьми боярськими, монастирями й містами, й всї, хто б виказав ся відповідними правами, мав бути полишеним в своїм володїнню й затверджений в своїх правах королївськими грамотами [3]). Все инше

---

[1]) Див. в т. V ч. 340—1.
[2]) Лазаревскій Описаніе Старой Малороссіи II с. 2.
[3]) Про слїди тих грамот у Лазаревского ibid.

переходило в розпорядженнє правительства і щедрою рукою роздавало ся польським шляхтичам і маґнатам в державу й власність. Таким чином в 1620—1640-х рр. творить ся тут нова серія латифундій. Так в Стародубщині великі маєтности дістає оден з участників переговорів з Москвою 1618 р. Олександр Песочинський (з польського Пясечиньский), з звістного нам брасловського, тоді вже вповні зпольщеного роду, іменований старостою новгород-сіверським. В Чернигівщині великі маєтности на леннім праві одержав Мартин Казановский — пізнійше перепродав він їх Ад. Киселеви (добра вічні ленні Менські й Максаківські й тракт Кисільгородський)[1]). Канцлер Оссоліньский мав в леннім володінню Батурин і Конотоп з приналежностями[2]). Але попри те була тут — особливо в північній Сіверщині досить численна дрібнійша шляхта, старшої (з-перед польського володіння) й новійшої дати[3]).

Таким чином в другій половині (особливо останній чверти) XVI і першій половині XVII в. східнополуднева Україна — Браславщина, центральна й полуднева Київщина (правобічна, властива) і Україна лївобічна перетворяють ся в комплекс величезних латифундій par excellence, яких не знали зовсім західні українські землї (з виїмком кількох волинських князївств), анї провінції польські. В них вповні безконтрольно й безгранично рядили й царювали чи то в ролї дідичних панів, чи доживотних (а de facto — навіть дідичних) державців-старостів ті „королевята" — дідичні потентати й віце-королї, удільні князї нової ґенерації, по розмїрам своїх засобів, впливів, власти явище нове й незвістне старій Польщі й її житю. Ті дійсні правителї України, супроти котрих правительственна власть, сойм, король — були тільки порожнїми словами без всякого майже реального значіння — як казали провідники козацьких повстань.

В XVI, на початку XVII в. сї латифундії творять ся ще тільки в надії будучих благ, являють ся засобами, богацтвами in spe.

---

[1]) Описаніе Ст. Малороссіи II с. 511—2 (Лазаревський хибно думав, що мова тут про Адама Казановского). Чтенія київські IV, мат. с. 94.

[2]) Kubala Jerzy Ossolinski II с. 132 (витяг з записок Освєціма).

[3]) На жаль наші відомости про тутешнє володіннє з-перед Хмельниччини дуже неповні й фраґментарні; деякі звістки маємо ex-post, з козацьких часів — їх наводить принагідно Лазаревський в виданих томах Описанія Старой Малороссіи, але на жаль, не поінтересував ся звести до купи (маленьку збірку захованих in extenso документів подав він в IV т. київських Чтеній). Їх можна б доповнити з актів коронного трибунала для Чернигівського воєводства — робота вдячна, яка чекає цїкавого дослїдника.

digitized by ukrbiblioteka.org

Їх закладали люде, які, знаючи зблизька українське жите, держачи, щоб так сказати руку на пульсї українського житя з перших симптомів зросту кольонїзації й її відпорної сили супроти татарської грози в другій половині XVI в., вгадували недалекий масовий рух людности в сї краї, залюдненне сих пустинь осадами, предвиджували перспективу панського господарства. Сї перспективи починають здїйсняти ся головно від другого й третього десятолїтя XVII в., і особливо в десятолїтє перед Хмельниччиною починають реалїзувати ся панські претензії на сї захоплені землї. Був се час, коли маґнацтво українське, яке взяло таку визначну участь в захоплюванню тих „українних пустинь" і закладанню тих лятифундій, спольщило ся вже дуже основно, і з культурно-національного становища ся верства українських маґнатів представляла, без ріжниці свого походження, елемент властиво одноцїльний — польський. „Українські пустинї" вкривають ся сїтею більших і менших резіденцій і дворів більших і менших панських адмінїстраторів, аґентів і служебників, з більшими й меньшими контінґентами служби, дворян і надвірних военних „почтів". Все се польське, чи спольщене, в кождім разї репрезентує елемент польський, несе з собою польську мову і культуру. Кожда більша лятифундія в видї проміння пускає від себе поменші парости в видї держав чи надань, роздаваних маґнатами-дїдичами і державцями королївщин ріжним своїм служебникам і слугам „до волї своеї". Починають виростати по волї костели й кляштори, навіть за Днїпром, навіть у Сїверщинї, хоч і в дуже невеликім числї.

Далеко слабше й повільнїйше всякали польські елементи в міщанську сферу східньої України. До прилучення до Польщі міщанські громади тутешнї, як то можна наперед знати, мають вповнї тубильний характер. Не кажу про міста поднїпрянські — з них нпр. маємо поіменний реєстр міщан київських 1552 р., і на близько чотириста міщанських домів, вичислених тут, знаходимо потроха Вірмен, Москалїв, Білорусинів, потроха імен орієнтальних, але з виїмком жовнїрів і пушкарів майже не знаходимо імен польсько-католицьких [1]. Але напр. таке найбільше висунене на польські впливи, найбільше зближене до коронного Поділя місто як Винниця, як показує перепись з того ж 1552 р. [2]), мало вповнї український характер: на пiвчетверта ста імен, поданих люстрацією, можна знайти ледво кілька імен що можуть вказувати на польське походженне — як

[1]) Архив Юго-Зап. Россіи VII. I с. 113—117, пор. аналїзу сих імен у В.-Буданова ibid. II с. 185 (він рахує 90% Руси і ріжних домішок 10%). [2]) Ibid. с. 604—7.

Амброжей, Януш Мельник, Лях Станислав. І по прилученню до Польщі тільки дуже поволі, і то лише в сусідніх з Поділєм, і почасти Волинею містах входили до міщанства польські елементи. Властиве Подніпрове до самої Хмельниччини задержало не тільки в сільській, а і в міській людности сильно виражений український характер. Переглядаючи напр. заховані для нас і опубліковані міські акти одного з заднїпрянських міст, осаджених польським маґнатом-патріотом Жолкевским — міста Борисполя, ми серед міщан не стрічаємо зовсїм польських імен. Вони стрічають ся в актах тільки, коли фіґурує хтось з панських урядників, слуг, або державців, зрештою сама Україна. Міський уряд 1614 р. виглядає напр. так: війт Кондрат Семенович, бурмистри Остап, Гринець, Михайло, присяжні Демко і Данило. Чверть віка пізнїйше (1643): Сергієнко війт, бурмістри Іван Шульженко, Терешко Крокушенко, Павло Грищенко Мисько Крамарець і Васько Безбородько [1]). Акти пишуть ся часом по українськи, часом по польськи, в залежности, очевидно, від „вицьвічення“ міського писара, часто всуміш, але як бачимо з сього, польське діловодство, що трапляєть ся навіть під час Хмельнищини, не сьвідчить само по собі про спольщеннє громади.

Про український характер селянства, про повну незначність в нїм чужородних, спеціально польських домішок можна б і зовсїм і не згадувати по тім, що ми бачили в пограничнім польсько-українськім поясі та супроти того образа національних відносин серед верств більше податних на польську іміґрацію й польщеннє — шляхти й міщанства, який ми що й но бачили в східній Українї. Уже на Волини та на волинськім Полїсю даремно шукали б ми в селянстві якоїсь виднїйшої, чужородної домішки. Переглядаючи нпр. поіменні реєстри величезних маєтностей Криштофа Радивила в інвентарі 1598 р. [2]), просто годї дошукати ся в тих сотках селянських імен якогось польського імени. Коли зводимо про се мову, то тільки тому що в польській лїтературі циркулюють ще й досі погляди й переконання про значну імміґрацію польського селянського елемента в східно-українські землї. Представляючи заселеннє й загосподареннє України історичною заслугою чи історичною місією Польщі, вони уявляють собі самий кольонїзаційний елемент в більшій або меньшій мірі польським, тільки пізнїйше украінїзованим наслїдком браку якоїсь національної й релїґійної опіки та культури для нього [3]). Одначе коли приходить ся ілюстровати такі погляди

[1]) А. В. Стороженко М. Борисполь въ XVII в., ч. 6 і 55.

[2]) Памятники изд. кіев. коммиссіей III[2] с. 99 і далї.

[3]) В популярній Історії Польщі Бобжиньского напр. читаємо, що „польський народ“ ідучи слїдами полїтики Казимира, „переселяв ся на

digitized by ukrbiblioteka.org

фактами, представники сих поглядів мусять самі признати, що джерела не дають ніякої підстави для них: неможна вказати серед селянства якихось хоч трошки значнійших польських елементів, не можна показати таких фактів, щоб польські дідичі польського походження приводили з собою селян, або щоб селяне самі мандрували сюди з польських країв [1]). Переглядаючи поіменні реєстри селян в документах кінця XVI і початків XVII в., ми стрічаємо чистісенький український елемент, часом з домішкою ріжних зайдів з сусїднїх країв, і серед них тільки відокремлені й припадкові одиниці польські, що заблукали сюди з двором свого пана, або самі тут опинили ся, переходячи етапами з країв польських в сусїдні українські або білоруські і з них мандруючи часами далї, в глубину українських земель. Се рідкі, відокремлені одиниції, які не зміняють нїчого в загальнїм українськім характері селянської стихії.

Візьмемо кілька ілюстрацій. На жаль таких богатих поіменних реєстрів, які мали ми з королївщин Галичини й Поділя, тут нема. Але от кілька більших реєстрів імен з останнїх десятоліть XVI в.,

---

Русь, кольонїзував її пустини, ширив в ній польські звичаї, осьвіту й мову" (т. І³ с. 46). Яблоновский в своїй моноґрафії про українські староства (Źródła dz. V) начеркнув ідилїчний образ кольонїзації Подвіпровя так неподібний до дїйсних відносин його: W tę stronę naddnieprską spieszono teraz najtłumniej szukając rozmaitym sposobem większéj lub mniejszej fortuny ziemskiej. Panowie „solicitowali" o szerokie starostwa ukraińskie, szlachta domagała się wiosek lub urzędów podstarościńskich, lud zbiegał całemi gromadami na obiecaną wolność w słobodach. Przy obfitości zaś ziemi działo się zadość wszelkim życzeniom (c. VIII). І при тім сей люд іде znad Wisły lub Niemna (c. IX). В новійшій своїй праці про східню Україну (Źródła т. XXII) він рисує ще раз звичайний образ: Razem z przyłączeniem Wołynia i Kijowa do Korony i zniesieniem granic ziem tych od strony już koronnych Ruśi czerwonej i Podola, rozwarły się jakby wierzeje wychodźtwa nawet z najdalszych stron gniazdowej Polski. Fale osadnicze, które dodąd płynęły przeważnie z północy na południe, poczynają co raz bardziej uderzać od strony zachodniej, wychodźtwo polesko-białoruskie dotychczas, widocznie słabnie, prześciga je niebewem czerwieńskie oraz mazowieckie z małopolskim (с. 113—4). Але як вказав я в своїй рецензії (Записки т. XVII с. 16), коли прийшло ся перейти до детайлїв, сам Яблоновский, мусів признати, що в джерелах він не стрітив нїяких фактів, які б вказували на якусь міґрацію польських селян в східно-українські землї. Пор. також критичні замітки В.-Буданова в ч. VII т. 3 Архива Юго-Зап. Рос.

[1]) Див. у Яблоновского (Źródła, XXII). Nie posiadamy jeszcze dosć wyraźnych (а навіть і не виразних, додам) wskazówek, zaznaczeń przesiedlania tłumniejszego ludności poddanej z dóbr oddawna zasiadłej, w pasach starej kultury do nowopowstających włości ukrainnych —

з ріжних частей правобічного Поднїпровя [1]). Острозький розбив осаду Шавулів Колодяжне, на київсько-волинськім пограничі й вивели відси селян, от їх імена: Датко, Сенко Гоколович, Іван і Денис Дашковичі, Федор і Степан Пиляї, Іван Гребенник, Степан Глиза, Демко Кот, Іван і Яцко Гнилиції, Федор і Семен, Лаврин Медвідь, Ждан Каличич, Іван Личич, Першко десятник, Павло Шойкало, Тишко і Роман Серковичі, Опанас Дупля, Левко Велентий, Яцко Кривопляс, Мартин Якубович [2]). Тишкевич нищить маєтности Горностаїв в Житомирщинї і грабить селян з с. Пісків: Тимошка отамана, його слугу Федора, Семена Кисляковича, Романа Кисляка, Яцка Цокотуна, Василія Роговича, Мелаху удову, Дашка Волошина, Єрмола, Саютка, Петра Івановича, Ігната Ковалевича, Єска, Макара, Євтуха, Бориса, Якима, Івана, Каленика, Гришка, Костя, Левка Лисинського, Аврама Мокая, Євтуха, Василя, Мирона, Федора, Савку. В иньшім сусїднїм селї Лещинї названо таких покривджених селян: Ганька, Павла Мишковича, Івана, Антона Тимошевича, Федора Скоробогатка, Конона Гриневича, Опанаса Губку, Йвана Брегица (чит. Брагинца, з Брагина), Савку Леляковича, Стася Тенетиловича, Антона Івановича, Аврама, Романа Гомона, Каленика Подолянина, Семена Уса, Митка Савосткевича, Куряна Савича, Грицька, Каленика і Євсея Даниловича, Омеляна, Ждана Ковалевича, Богдана Федоровича, Логвина десятника, Дениса Дучича, Антона Берейтича, Йвана Снежка, Лукаша, Вакула Сорочича [3]). А от реєстр селян з Махнївської маєтности Тишкевича, з більш полудневої околицї, і пізнїйшого часу: Ничипор Долгонепко, Курило, Іван Чорний, Охрім, Гаврило Клюка, Михайло Гринь, Іван Максименко, Миско, Сенко, Васко Чемерис, Ярема, Кгресь, жид Абрам арендар, Яцко, Дмитро, Степан Сторожинський, Сава, Марко, Семен, Ждан, Ярема, Семен Оценко, Яцко Браїловський, Гаврило, Васько, Іван Якимів, Аврам, Сенько, Роман, Сидір, Євхем, Степан, Мартин, Васько, Іван, Семен, Феско, Ян Вишобенко, Минко, Андрій, Мацко, Томило, Луць, Данило, Назар, Труш, Тишко, Сидор,

---

z iniciatywy, na rozkaz czy przy zachęcie tylko ich że własnych panów (c. 126). Z dalszych stron (по за Волинь і Поділе) rzadko poddani wprost na Ukrainę zbiegaią, o ile oczewiście akta trybunału o tem świadczą: czasem z Rusi czerwonej, z Nowogródzkiego na Litwie, z Podlasia raz chyba; z ziem szczero polskich lub litewskich ani razu (c. 129).

[1]) Вибираю їх за порядком з найбільшої з дотеперішнїх збірок актів до історії селянства Архивъ Юго Зап. Рос. ч. VI т. I.

[2]) Ч. 63 (1587).

[3]) Ч. 64 (1587), с. 176—180 і 181—3; тутже на с. 180 реєстр міщан м. Тулина, а на с. 183—5 реєстри селян з с. Луки і Середного. Для глубшого Полїся див. інвентар Веледник ч. 81 (1595).

digitized by ukrbiblioteka.org

Курило, Іван, Васько, Денис, Пилип, Мартин[1]). Ітак на яких 130 селянських імен що нам стріли ся: Абрам арендар, якого по принціпам сучасної польської статистики прийшло ся б записати до Поляків „мойжешовеґо визпаня“, Кгресь (Grześ) і досить неневні Стась Тенетилович і Ян Вишобенко. Вистане сього, я думаю, щоб здати собі справу з національної фізіономії селянства східної України.

Так представляєть ся національний склад Українських земель, національно-статистичний український балянс в XVI і на початках XVII в. Знаннє його поможе нам оцінити його балянс культурний і культурно-національну еволюцію, до якої ми тепер переходимо.

---

[1]) Тамже ч. 115.

IV.

Побут і культура.

Представивши зверхній, чисельний склад українського елементу, мусимо тепер приглянути ся його внутрішньому змістови і заразом оцінити його якість, представити його кваліхтативно.

Почати мусимо від того моменту, що уважав ся першою й найбільш знаменною прикметою його національности і нам теж служив у попереднім за критерій, яким ми означували українську національність тодішніх людей, — не тільки тому, що за браком иньших він являєть ся, звичайно, одиноким способом для сього, але також в згідности з історичним станом річей, коли він дійсно був в самім житю таким критерієм першим і найголовнійшим. Се „руська віра“ в противоставленню „вірі лядській“, „віра грецька, благочестива“ в противставленню католицтву. Мішаннє понять „Лях“ і „католик“, „Русин“ і „схизматик“, або чоловік „грецької віри“, яке стрічаємо на кождім кроці, вводить нас вповні в тодішні понятя, коли взагалі, не тільки у нас, слабке понятє національности залюбки заступало ся й підмінювало ся далеко реальнійшими, конкретнійшими фактами політичної, релігійної, або клясової приналежности.

В старій Руси православна й католицька віра, вірнійше — східній і західній обряд стріли ся в антітезі „віри грецької“ й „віри варязької“, двох чужих вір, а понятя Українця (Русина) і не-Українця з початку виступають тільки як противставлення політичної або клясової приналежности. Русин в тіснійшим значінню — київський дружинник в противставленню тубильному купцеви — „Славянинови“ Руської Правди, заразом Русин се горожанин, член політичного звязку давньої Руської, себто Київської держави, в противставленню людям, що до тої політичної звязи не належать[1]). З віками „віра грецька“ стала свійською,

---

[1]) Див. т. I² с. 168—9. Наука Теодосия про віру варязьку (латинску) в кількох верзіях в II т. Ученыхъ зап. II отд. академіи. Русинъ і Словенинъ як суспільні катеґорії в Рус. Правді § 1.

digitized by ukrbiblioteka.org

вірою руською в очах не тільки своїх і чужих, й її антітеза з вірою латинською з одного боку, з мусулманством з другого, відповідає національній антітезї Руси-України з одного боку Польщі, з другого — турецько-татарському сьвітови, степовому бусурманству. Натомість полїтичні границї противставили з початку „чоловіка московського“ „чоловіку литовському“, яким був і Українець і Білорусин. Пізнїйше, з відокремленнєм України від в. кн. Литовського (в 1569 р., а ще різше в лївобічний Українї по р. 1648) „Литвином“ на Українї став Білорусин. Старий полїтичний термін „Русина“ перейшов на етноґрафічне понятє в противставленню України й Польщі. На другім же, східнім фронтї прийшло ся звернути ся до нових означень, ґеоґрафічно-полїтичних, і так являють ся термін „Москаль“ для Великороса в українських устах, „Черкас, Черкашенин“ для Українця в московських, а в вульґарнїй мові більше популярні прозвища „кацап“ і „хохол“ [1]), тим часом як в книжнїй мові здобувають з часом все більше право горожанства термін Малої й Великої Россї, Малороссіян і Великороссіян — терміни вповні полїтичні в початковім значінню, але заразом надїлені й етноґрафічним значіннєм. Вкінцї соціальна еволюція відбиваєть ся в таких фактах як ототожненнє „пана“, дїдича, можного чоловіка з Ляхом („Ляхи“ синонїм українських дуків-сріблянників“ в звісній думі про Ганджу-Андибера). З другого боку — ототожненнє козацького з українським (проба такої термінольоґії, як парід козацькій, або козацько-руський, в противставленню narod-ови szlacheck-ому Польщі). Але сї заміни, дуже характеристічні з становища історії суспільних відносин і народної психольоґії, не здобули такого ширшого й загальнїйшого значіння як вказані вище — релїґійні й полїтичні.

Насуваєть ся питаннє: в сїм фактї, що православна віра стала знаменем української національности в против ставленню до католицької Польщі, що було причиною, а що наслїдком? Чи православна віра стала знаменем національним, тому що ріжниця релїґійна, антітеза православного і латинника підчеркнула ріжницю національну й надала їй релїґійну закраску? Чи власне антітеза національна, вже готова, стрінувши ся з ріжницею релїґійною, поглубила її почутєм національного антаґонїзму? Инакшими словами — що було скорше вироблене, сильнїйше відчуте і було причиною такої інтензивности сього національно-релїґійного антаґонїзму — чи антаґонїзм релїґійний, чи національний?

В старій Руси, як ми знаємо, речниками релїґійного антаґонїз-

---

[1]) Про походженнє загадкової назви „кацап“ див. замітку Н. М. в Кіевской Старинї 1901, XII.

му майже виключно, бодай довший час, були люде чужі, Греки — духовні. Вони стрічали в місцевій, українській суспільности досить індіферентні, досить рівнодушні відносини до православно-католицької релігійної ріжниці, і обурюючи ся та скандалізуючи ся таким індіферентизмом (такими поглядами, що „сию и ону вѣру Богъ далъ“) старали ся поставити сих українських недовірків на відповідне становище супроти релігійних ріжниць взагалі, а спеціально — супроти латинства [1]). Ледви одначе можна думати, щоб на українську суспільність безпосередно ся проповідь робила значне вражіннє. Навпаки в XIII—XIV вв. ми могли констатувати тїснїйші відносини до заходу в західній Україні, значнїйший поворот до тої західньої культури, котрої таким першорядним складником було католицтво, і брак якогось виразнїйшого антаґонїзму на тім релїґійнім ґрунтї спеціально [2]).

Але місцеве, тубильне духовенство мусїло присвоївати собі науку й погляди своїх учителїв Греків і оскільки множило ся й розширяло ся в суспільности — воно мусїло проводити сї погляди по малу і в саму суспільність. Бачили ми вище, до якого розмноження, чисельної сили й розповсюдненнє дійшло з часом сїльське духовенство й чернецтво в тих столїтях. Його не тільки моральним обовязком, обовязком званя, а й чисто клясовим інтересом було — сьвідомим чи не сьвідомим, — впливати на вірних в напрямі відпорности до чужої віри — латинської. Особливо скрізь там, де дійсно приходило ся з нею стрічати ся в житю — то значить ся на лінії українсько-польських стичностей, мусїло духовенство розвивати в людях антаґонїзм до католицтва й привязаннє до своєї батьківської віри.

Ся „батьківість“ православної віри була, без сумніву, одним з головних моментів, на яких опирала ся її популярність в суспільности, в народї, привязання до неї. Протягом віків, які проминула між часами її заведення, XI—XI віком, і XIV—XV, себто часами перетворення в формальне національне знамя, — православна віра з віри чужої, накиненої встигла увійти глубоко в житє, призвичаїти людей до себе — до своїх обрядів, форм, практик, формул. Мусїла стати одним з найвиднїйших складників в тій сумі навичок і призвичаєнь, що становить елементарний, несьвідомий підклад національного почутя, яке противставляє несьвідомо чи сьвідомо звичайне, віками усьвячене, до житя приладжене, або житєм прийняте, і через те — гарне своє чужому незвичайному, дивному, через те — негарному. І стрінувши ся на західнім пограничу з иньшими ріжницями полїтичними, куль-

[1]) Див. про се в т. III² с. 409—410.
[2]) Ibid. т. II² с. 484—5.

digitized by ukrbiblioteka.org

турними, етноґрафічними, сей реліґійний складник міг сильно поглубити національний антаґонізм. Але знаючи, яке значіннє в такім етноґрафічнім почутю мають навіть дрібнійші відміни, (пригадати хоч би ту різку ріжницю, яку робить старий Києнин X—XI віка, устами київського літописця, між собою й своїми найблизшими сусідами — Деревлянами й Сіверянами), можемо думати, що сам по собі той національний, чи лїпше сказати ґеоґрафічно - етноґрафічно - полїтичний антаґонізм Руси й Польщі навіть в масах був старший від тих реліґійних вплывів — хоч був і слабший, бо не був так скристалїзований.

В вищих кругах, близше звязаних з державною, полїтичною боротьбою державних орґанізацій польських і українських за українсько-польські погранича, сей полїтичний антаґонізм мусїв рішучо домінувати над реліґійним дуже довго, мусїв випередити його в своїй появі дуже сильно. Василько теребовельський в другий половині XI в. уважає задачею свого житя і питаннєм чести для себе — боротьбу з Ляхами. „Я Ляхам багато зробив лиха і ще хотів зробити — німстити ся за Руську землю" — „подумав я про Лядську землю: наступлю я на неї за літо й за зиму, знищу Лядську землю й німщу ся за землю Руську" [1]). Се тодї як раз, коли грецькі духовні на Українї скандалїзують ся тїсними династичними зносинами з Польщею й індіферентизмом супроти католицтва. Польща з одного боку, степові орди з другого [2]) уважають ся природженними, історичними ворогами - суперниками Руси [3]), і антаґонізм полїтично-національний рішучо переважає над реліґійним. Ще пізнїйше, в XIII віці „католик" тільки „християнин" для галицького лїтописця — сьвітського чоловіка, не „иновірний і нечестивий", яким мав бути кождий не православний для чоловіка духовного, глубше пересякненого реліґійною

[1]) Іпат. с. 174, кор. т. II² с. 411.

[2]) В тій же сповіди Василько, як вище.

[3]) Отже певних обмежень вимагає погляд, висловленний Зубрицьким і прийнятий пізнїйшим істориком польсько - українських відносин Линниченком (Взаимныя отношенія Руси и Польщи до конца XII в. с. 215), що в часах староруських не було нїякого антаґонїзму Руси й Польщі, що війни мали виключно характер династичний, і тїсні звязи сих двох народів вели до заснования спільної держави з них. Линниченко вповнї солїдаризуєть ся з поглядом Шевченка, що лише

несититї ксьондзи, маґнати
нас поріжнили, розвели,

тільки час сеї „розни" переносить з кінця XVI на XIV вік — по окупації Казимира. Сказане в текстї показує, думаю, зовсїм виразно, що початки національного, а в части й реліґійного антаґонїзму Польщі й Руси - України сягають дальше, хоч і не мали тодї своеї пізнїйшої гостроcти й інтензивности.

виключністю[1]). Але уже в перший половині XIV в. можна було грати не тільки на етноґрафічно-національних, але й релігійних почутях народніх мас, як показує історія повстання галицької людности на Юрия-Болеслава за його привязаннє до чужоземців і чужовірців. Я вже висловив на своїм місці сю гадку, тут маємо до діла з аґітацією боярства, що грала на тих почутях людности, розсіваючи поголоски про заміри Юрия запровадити латинство на Руси й засадити її чужоземцями[2]).

Крім впливів свійського духовенства тут, безперечно, мали велике значіннє й відносини до православної віри самого католицтва — далеко більше гострі, нетолерантні й далеко скорше й виразнійше скристалізовані, аніж відносини до католицтва православних. Краківський біскуп середини XII в. напр. рекомендує Бернарду з Клерво Русинів яко таких, що від свого навернення на християнство пересякли ріжними хибами й еретичною нікчемністю (pravitate), лише по імени признають Христа, а ділами своїми його вирікають ся[3]). Католицькі письменники тих віків часто прикладають до православних епітети „поган" (pagani, gentiles). Такий погляд не був, розумієть ся, секретом і для самої української суспільности: галицький літописець, реабілітуючи коронацію Данила, каже, що папа Інокентий кинув клятву на тих, які б хулили правовірну грецьку віру[4]) — отже факт, що грецька віра була хулена католиками, був загально звістним. При тих частих стрічах, які мала західня Україна з Польщею й Угорщиною, не могло обходити ся без ріжних прояв зневаги „руської віри" католиками. Поголоски, записані літописцями, як от що Угри підчас своєї окупації в Галичині при кінці XII в., знеще-

---

[1]) Див. т. II² с. 483 і III² с. 410. Печерському монахови XI в. чорт представляєть ся в образї Ляха: „видѣ объходяще бѣса въ образѣ Ляха в лудѣ (в дорогім убранню), носяща въ приполѣ цвѣтокъ еже глаголеть ся лѣпокъ" (Іпат. с. 134). Як образок сьвітській, де пробиваєть ся повна неохота й ворожість Польщі й Руси, наведу подробиці з описи битви під Ярославом: „видѣвъ же Дамянъ Ляхы крѣпко идущимъ на Василка, керьлѣшъ поющимъ, силенъ гласъ ревуще в полку ихъ — Ляхомъ же лающимъ, рекущимъ; „поженемъ на велики бороды" — Василкови же рекшу, яко „ложъ глаголъ єсть вашь, Богъ помощникъ нашь єсть", и тъкну конь свой, и движе ся, Ляховѣ же не стерпѣвше, побѣгоша отъ лица его" (Іпат. с. 534). Кольорит ще, як бачимо, дуже-дуже мягкий в порівнянню до пізнїйших відносин до „Ляхів превражиїх синів".

[2]) Див. т. III² с. 137—8.

[3]) Лист в Monumenta Pol. hist. II с. 15.

[4]) Іпат. с. 548—9.

digitized by ukrbiblioteka.org

щували церкви — „въ божницахъ почаша кони ставляти“ [1]), або що вони (підчас пізнійшої окупації) виганяли з церков православне духовенство й заводили своє [2]), незалежно від своєї вірности чи невірности віддають нам тодішній настрій, той зріст релїґійного відчуження й ворожнечі. Нетолеранція одної сторони піддає защіплює її другій, викликає як реакцію у всякім здатнім до відпорности елементї збільшене привязанне до свого й такеж вороже становище до накидуваного чужого.

З польською окупацією Західньої України в другій полов. XIV в. мають місце вже не епізодичні й спорадичні стрічи й конфлїкти з чужою національністю й релїґією, але на цілій лїнії українська народність і її „руська віра“ стріли ся з привілеґіованою народністю й державною вірою польсько-католицькою. На кождім кроці, особливо по скінченню переходових часів самої окупації, тутешній Русин мав нагоду почути, що він схизматик, майже поганин; мусїв боронити свою стару батьківську віру від плянів заміни її католицькою церквою, а себе — від ріжних обовязків на сю останню. Він почув, що його народність, мова, культура, письменність уважають ся чимсь низшим в порівнянню з польсько-латинським елементом і що найвище — тільки толерують ся згірдливо репрезентантами нової власти й привілеґіованої народности. Він на кождім кроці мав уступати місце заступникам сеї привілеґіованої народности, що відсували його від всяких почестних, впливових позицій і доходів, наступали на його маєткові й иньші права. Вище представлено вже було, яким формальним обмеженням підпадала православна віра під польським режімом [3]), які були пляни зовсїм усунути православну церковну орґанїзацію й заступити її латинською [4]). Бачили ми, як приналежність до „грецької схизми“ обмежала особисті, горожанські права тубильців-Русинів — в містах і селах: в користанню з привілеґіованого німецького права, в промислових заїнятях, в шляхетських і міських урядах, в процесах і контрактах [5]). Навіть де й удавало ся добити ся рівноправности, її не реалїзовано так гладко; але в більшости приходило ся мовчки корити ся волї й поглядам місцевої адмінїстрації чи взагалї панів — заступників привілеґіованої народности. Русь бачила й відчувала, як відтискають її пани з тої привілеґіованої польської народности й іде вона в долину, все більше переходячи на становище самої тільки misera contribuens plebs. Антаґонїзм національний загостряв

---

[1]) Іпат. с. 448. [2]) Воскр. І с. 119.
[3]) Т. V с. 442 і далї. [4]) Ibid. с. 422 і далї.
[5]) Ibid. с. 237—249 і в сїм томі, вище с. 124—6, 238 і далї.

ся моментами економічними, клясовими, знаходив свою вищу моральну санкцію в мотивах боротьби релїґійної, і навпаки — з свого боку робив більше болючим почуте економічного гнету й заогнював релїґійний антаґонізм. Поляк був уже не тільки чужинець, чоловік чужої держави, народности й віри — він був гнобителем Руси, паном-визискувачем, ворогом і нищителем віри, а Русь — елементом покривдженим національно, суспільно, економічно, релїґійно. Такі відносини, в міру того як польсько-католицька полїтика давала себе відчувати тубильному елементови, а особливо в міру того — як під впливом її Русь зводила ся на сам демос, тратячи вищі верстви — посували ся все далї й далї, обіймаючи цїлу українську територію, знаходячи свій вислів в фразї католицького монаха, участника заднїпровських кампаній, сьвідка великих народнїх рухів з-перед Хмельниччини: „як з природи своєї варвари ворожі не-варварам, майже так Русин Полякови“ [1]).

В сумі сих моментів ворожнечі мотив релїґійний мав особливе значіннє. Культ, релїґія — се ж для всякого чоловіка річ найбільш делїкатна, найбільш вражлива на всяку зневагу, погорду, насильство, і тому на сїй точцї — не тільки найбільш конкретній і найбільш загальній для всеї Руси, без ріжницї її стану й приналежности, але й найбільш вражливій, найбільш концентрусть ся антоґонізм Руси й Польщі. Се дає найбільше відчувати всяку кривду на сїм полї, а ріжні різкі факти — вроді насильного відібрання православної перемиської катедри Ягайлом, з профанацією могил небіжчиків — руських князів, духовних й т. и., вроді иддання галицької катедри під власть і юрисдикцію латинського арцибіскупа, й ріжні насильства над православними крилошанами, які при тім мали діяти ся [2]), незвичайно загострювали се почуте, давали йому незвичайно болючу інтензивність.

В хронольоґічнім порядку грамота Казимира з 1370 р. до патріарха в справі відновлення галицької метрополії служить першим документом заходів західно-українського боярства в інтересах православної церкви — відгомоном першої кампанії з правительством, що призначало на скасованнє православну церкву [3]). В XVI в., з упадком українського панства, боротьбу веде галицьке, передовсїм львівське міщанство. В XVII релїґійні утиски, польські замисли на знищеннє православної „благочестивої“ віри стають аґітаційним мотивом для широких народнїх мас, для великих всенароднїх, а головно селян-

1) Dyaryusz Okolskiego вид. Туровского с. 85.
2) Див. т. V с. 433—4.
3) Т. V с. 391, пор. 426.

digitized by ukrbiblioteka.org

ських повстань. Під релїґійним прапором козачина веде свою боротьбу з правительством і звертаєть ся до участи й помочи в нїй, в інтересах „руської віри“, до народнїх мас — з одного боку, з другого боку — лучить ся під сим окликом з репрезентантами вищих українських верств, чи їх останками, — з міщанством, духовенством, навіть шляхтою. Прапором релїґійним заступаєть ся прапор національний, і під окликами інтересів релїґії ведеть ся боротьба задля інтересів національних, полїтичних, з мотивів клясових і економічних; під окликом спільної боротьби з католицтвом шукають православні союзників між польськими ріжновірцями при кінцї XVI в. [1]), під окликом охорони православної віри добувають заграничної помочи против польського уряду, против польського шляхецького режіму (уже з кінцем XV, потім під кінець XVI в., і ще серіознїйшим стає се в XVII в.). І під тоюж релїґійною поволокою переходить до пізнїйшої традиції весь сей національний українсько-польський конфлїкт, з тушованнєм иньших мотивів — економічних, полїтичних, національних.

Отже під знаком релїґії переходить — і доходить до нас, в письменній традиції, культурно-національна еволюція сих віків. Се зближає формально сей період до попереднього, до староруського житя XI—XIII вв., де християнство, як ми бачили, також грало таку першу ролю — домінувало в культурнім житю, надаючи йому тон і закраску. Але се подібність більше формальна, й приглянувши ся близше, помітимо побіч подібностей і спільних точок також кардинальні ріжницї що до становища й ролї православної віри в культурнім житю й побутї в тих старших і сих новійших віках.

Християнська православна „грецька“ віра XI—XII вв. опираєть ся на державну власть і на вищі, аристократичні правительственні й суспільні верстви. Княжа власть уважаєть ся її першим протектором і оборонцем; так дивить ся на неї церков, так дивить ся на себе князь сам. Князї й бояри уважають точкою чести, доказом свого виховання і доброго тону, розуміння свого положення, свого noblesse oblige, займати ся церквою, показувати її свою прихильність, своє високе поважанне до неї. Богато між ними стрічаєть ся й людей дійсно побожних в тодїшнїм розумінню, то значить привязаних і повних поважання до церкви й її репрезентантів та охочих до сповнювання їх вимогів. Як би не розходили ся з вимогами християнства його учинки й діяльність, кождий хоче зістати ся на зверх з вим в згодї й бодай на той сьвіт явити ся вповнї примиреним з ним —

[1]) Див. т. V с. 593—5.

навіть приодягненим вищою християнською ранґою — монашеством. При тім з християнством, з церквою звязане все, що являєть ся для сучасного більше розвиненого чоловіка, „інтеліґента“ так би сказати проявом культурности, всього ліпшого, що дає житє. З ним звязана не тільки моральна наука, а й знаннє, навіть сьвітське: через ту ж церковну школу переходив кождий, хто хотів собі присвоїти знання, потрібні, припустім, для диплйоматичної, канцелярійної діяльности. З ним звязана сучасна творчість, штука в ріжнїх родах. Ним новоприйнята в круг цивілїзованих народів пів-варварська суспільність українсько-руська чує себе звязаною з тим, в чім втіляв ся для неї ідеал культурности, вицьвіт краси, вершки сили, могутности, престижу, слави — візантийського цїсарства, візантийської церкви, візантийської науки й штуки. „Грецька віра“ була ключем до сього всього, і в ній шукає суспільність всього, що могло б винести її над рівень сїрої буденщини. Духова робота її звернена на присвоєннє доґматичного, морального й культурного змісту нової релїґії — в тім головний зміст сих часів, summa summarum їх культурного житя.

Се особливо треба сказати про віки XI—XII в. В XIII віцї можна спостерігати й домірковувати ся вже певного ослаблення в тій особливій ролї православної церкви й церковности. Ще в попереднїм столїтю, наслїдком кольонїзаційних переворотів, ослабили ся безпосереднї зносини з Царгородом. Упадок Царгорода з початком XIII в. мусїв дуже сильно підірвати престиж візантизма. Розповсюджуєть ся й конкурує, особливо в Українї західнїй (так само на Білоруси і в землях Новгородських) культурний вплив західнїй, підтримуваний і далї розвиваний дуже тїсними зносинами з Угорщиною й Польщею, Чехією й Нїмецькими землями західнїми й північними (Прусією). Для сих зносин треба було знання мови латинської, й вона, як ми бачили вже, в першій половинї XIV в. здобуває право горожанства в княжій (а може й не тільки княжій) канцелярії Галицько-волинської держави. Разом з тим не зістають ся без впливу й такі обставини, як ослабленнє давнїх полїтичних центрів (Києва, Чернигова, Переяслава), що відбиваєть ся на огнищах книжности й взагалї русько-візантийської культури, що жили силами й засобами тих центрів (особливо Києва) і не могли бути заступлені вповнї, що до своєї інтензивности, новими центрами і їх огнищами. Так само збідненнє й ослабленнє князївської й боярської верстви, упадок церковних центрів і т. и.

Традиція опікування церквою, будування й прикрашування нових церков (як найлїпшої памятки по собі), розуміє ть ся, держить ся в князївсько-боярських кругах. Тільки вона поволї тратить свою, щоб так сказати, центральну позицію в тодїшнїм культурнім житю,

digitized by ukrbiblioteka.org

проявляєть ся в формах слабших і не дає такого імпульсу в розвою звязаних з церквою галузей русько-візантийської культури. Данило в середині XIII в., по своїй перемозї над ворожими партиями, з запалом віддасть ся прикрашуванню своєї нової столицї — Холма, будує там розкішну катедру; але татарські походи 1250-х рр. підрізують його енергію на сїм полї й змушують обернути свої засоби на иньші цїли — будованнє городів против Татарів, як каже його лїтописець[1]). Фундована ним холмська катедра стає одним з огнищ книжности — меньших, що правда, і те що ми маємо звідти — самі богослужебні книги, хоч круг тої книжности в дїйсности мусїв бути ширший. Про його брата Василька маємо пізнїйші вказівки в оповіданню про жертви й фундациї його сина, що між иньшим роздає церквам і „съборники великыѣ отца своего“ [2]). Володимир Василькович спеціально уславив ся своїм будованнєм, прикрашуваннєм і обдаруваннєм церков. Ми знаємо сї його фундациї й жертви [3]) — маємо тут звістки про будову й мальованнє церков, про роботи юбілерські — „кованя“ риз на образи, оправ на книги, сосудів церковних і т. и., і про спорядженнє церковних богослужебних книг; особливо богатий сортимент дістає їх новозбудована церква в Любомлї: два євангелия „апракос“ (розложені в порядку церковного читання) в дорогих оправах, апостол, пролог на 12 місяців — „изложено житіа святыхъ отецъ и дѣянія святыхъ мученикь, како вѣнчаша ся своєю кровію за Христа“, також повну минею на 12 місяців, октоіх і ірмолой, служебник св. Георгію (патрону церкви), молитви утренні й вечірні, й осібно молитовник, „куплений від протопиної за 8 кун“[4]). Крім замовлень на такі церковні книги, князь-„философ“, розумієть ся, мусїв інтересувати ся й збирати й иньші, більш ріжнородного змісту книги, але лїтописець не дав нам про се близше відомостей, а з записей на книгах ми маємо тільки припадкові звістки про книги, які обертали ся на княжім дворі. Такий номоканон, списаний на замовленє Василька 1286 р., писання Єфрема Сирина, списані для Василькового тивуна Петра якимсь Іовом[5]); лїтописець згадує ще „книги пророчьскыя“ (пророків з Біблії), з яких собі шукав вказівок (ворожив) Василько[6]). Богата, хоч і пізня і документально беручи — не автентична традиция про Льва, правдоподібно, не позбавлена якихось ремінісцій про надання й фундациї сього князя, а такий

[1]) Іпат. с. 560. [2]) Ibid. с. 608.
[3]) Див. т. III с. 438—9, 445 й ин.
[4]) Іпат. с. 609—10.
[5]) Срезневскій Др. памятники с. 147 і 149.
[6]) Іпат. с. 577.

факт як заснованнє митрополії — при нїм, чи при його синї королю Юрію, мусїв піти в парі з певним оживленнєм церковного житя, церковної помпи, русько-візантийської культури взагалї.

І з дальших часів не перестаємо мати відомости, які вказують, що й по окупації України і прилученню її до Литви й Польщі князї і з старої династиї, і з нової, Ольгердової, не забували підтримувати стару традицію, яку, розуміє ся, не залишало в своїх інтересах підогрівати в них православне духовенство — фундовання й обдаровання катедр, монастирів, церков, маєтностями і ріжними предметами церковного ужитку, а за прикладом їх ідуть і православні-магнати. Розуміє ся, мало се місце головно в землях в. кн. Литовського, тим часом як в Галичинї, відколи там (дуже скоро, як знаємо) зникла верства великих бояр, пропав сей ресурс церковного і звязаного з ним культурного житя.

Так з Любартом вяжеть ся традиція про фундацію луцької катедри св. Івана, з кн. Юриєм (чи Наримунтовичом чи так як в записи він названий — Юриєм Даниловичом) — надїленнє маєтностями катедри холмської; хоч записи, які ми про се маємо, пізнїйші й не автентичні [1]), але звязаннє сих надань з такими мало автентичними в очах польського правительства особами як ті два князї, промовляє за тим, що ми маємо тут до дїла з якоюсь дїйсною традицією, а не довільно підсуненими іменами. З родиною Володимира Ольгердовича, що починаючи від сього Володимира вибирає за свій фамілїйний гробовець Печерський монастир, і в тім за сею традицією йдуть пізнїйші київські князї з инших родів (Скиргайло, мабуть і Іван Ольгимунтович) [2]) — мусїли вязати ся більш або менш щедрі фундації й жертви для сього Печерського монастиря починаючи від часів Володимира. Пізнїйша звістка про відновленнє „коштом великим“ Печерської церкви Семеном Олельковичом, „иже украси ю красотою, якоже бѣ мощно, такожде и внутрь иконнымъ писаніемъ“, або

---

[1]) Про Любартову запись (видану в Архиві Югозап. Рос. І т. VI ч. 1) розвідка Щербаковського в київських Чтеніях т. XVI і моя замітка (Коли сфальшовано грамоту Любарта Луцькій катедрі) в Записках т. LXX. Про грамоту Юрия Даниловича (видана в Памятн. рус. письма и языка Срезневского) див. в т. III² с. 109—110 і IV² с. 446.

[2]) Суджу з того, що рід Івана Ольгимунтовича кілька разів виступає в помяннику печерськім (Чтенія київські VI с. 7 і 14) і при Ольгимунтї є записка про постриженнє в черицї; про гроби свого батька й „дядь“ (стриїв) в Печерськім монастирі згадує в своїм звістнім тестаментї Андрій Володимирович (в виданню Антоновича хибно: „дѣдъ“).

digitized by ukrbiblioteka.org

говорить тільки про оден момент в історії сеї опіки, яку династия Олельковичів показувана Печерському монастиреви, або довільно зберає її коло одного імени Семена Олельковича[1]). Донька Семена княгиня пинська Олександра з своїм чоловіком Іваном Ярославичом лишили по собі цілий ряд більше або меньше щедрих (переважно дрібних, але в великім числї) надань місцевим церквам і монастирям: Лещинському монастирю (заховало ся цїлих шість грамот), Купятицькій церкві (пізнійше теж був там монастир) — є тих грамот пять[2]); в Пинську вони обдарували богатою фундацією церкву св. Дмитра — „вчинили соборъ светому великому мученику Дмитрею — установили в той церкви тры поны, а четвертого дьякона", з обовязком служити в суботи та неділї й сьвята „соборомъ", а в иньші днї — по одному сьвященику, і рано й вечір „на литѣяхъ поминати душы родичей нашихъ и слугъ нашыхъ, которые есть вписаны въ суботнику"; при головній церкві св. Дмитра прироблено „чотыры предѣлы: Богоявление, а входъ во Єрусалимъ, а Вознесеніе, а арх. александрейскихъ Афанасія и Кирила"; на церкви, окрім давнійших ґрунтів придано чотири дворища і осібно до кождого „предѣла" було приписано по „землї", на кождого попа і диякона по дворови в Пинську, з увільненнєм від податків, і осібні грошеві доходи (3 копи грошима, збіже на проскури, вино, віск з княжого двору, ладан з пинського міста)[3]). На той же взірець брат кн. Федора кн. Іван Ярославич фундував такуж „соборну церкву" з чотирими „предѣлали" і з таким же штатом духовенства в Давидовім Городку[4]). Кн. Іван кобринський перед смертю (коло р. 1490) поручає своїй жінцї записати на монастир кобринський, в якім казав себе поховати, село Корчичі, дві корчми в містї, десятину з млина й двірської пашї[5]). Ходкевич з митр. Йосифом Солтаном фундують монастир Супрасльський[6]), наділяють його маєтностями і дорогими річами: митрополит дарував монастирській церкві два великі срібні хрести з камінням, два евангелия на пергаменї, в срібній позолоченій оправі, дві чаші,

[1]) Густинська в Пол. ссбр. лѣтоп. II с. 358; пізній час записки зраджує дуже загальний характер її, й сї навязування заходів Семена безпосередно з Батиєвим погромом. Про одно наданнє Печерському монастиреви маєтности від Андрія Володимировича — Wolff Kniaziowie с. 163.

[2]) Перегляд у Ол. Грушевського Пинское Полѣсье II с. 105.

[3]) Ревизія пущъ с. 321—5 (1502).

[4]) Ibid. с. 348—9 (1507).

[5]) Акты Зап. Рос. II с. 79.

[6]) Пор. т. V с. 265.

срібне кадило, три ікони Богородиці в серебряній ризї з перлами і дорогим каміннєм, кубок з горіха кокосового, оправленого в срібло, панаґію з перлової раковини, різблену і покладану сріблом. Олдр. Ходкевич дав ікону Богородиці в сріблї, „з запоничкою" срібною, убраною перлами й каміннєм, і срібну чарку, а Григорий Ходкевич срібну чашу й ріжні річи, ваги півпята гривни[1]). З ріжних жертв кн. Константина Острозького маємо досить цікавий реєстр, в тім же родї, його жертв монастиреви Дерманському (коло р. 1507): чаша срібна, золочена з каміннєм, срібний золочений хрест „воздвизальний" з мощами, два євангелия в срібній оправі з каміннєм і емальованими образками і окрасами (розпяте з Богородицею й Іваном Богосл., „защепкы сребрне, позлащены на ѳиниктє"), три вінцї срібні золочені, два золоті, завіси — одна чорного оксамита, друга — рудожовтого атласу, чотири з червоної тафти, ризи адамашкові хрещаті, окладка білого оксамита на золотѣ", иньші одамашкові червоні, епитрахиль білого оксамиту на золотї, десять миней — вісїм на пергамені „у десть", дві на папері, книгу поучень на неділї й сьвята патр. Каллїста, й ин.[2]). Крім того обдарував він великими земельними маєтностями катедру турівську[3]), вистарав ся у в. князя значні надання для митрополичої катедри в Новгородку і т. и.

Богатий документальний матеріал, який маємо з початком XVI в., дає нам того рода факти в великім числї. В Київщинї кн. Богд. Глинський записує Пустинно-Никольському монастиреви село Гатне, воєвода Монтовтович озеро, а його наступник Андрій Немирович ріжні ґрунти, рибне мито, остров на Днїпрі, Ів. Полозович другий острів, Остафій Дашкович село Гвоздів, сел. Сорκланово і Колтегаєво — великі земельні маєтности. Він же дав Печерському монастиреви звістний Терехтемирів, а кн. Константин Ів. Острозький ріжні маєтности по тестаменту своєї тещі кн. Анаст. Гольшанської[4]). На Волини Семен Олизарович записує Дерманському монастиреви село[5]), Федір Сангушкович фундує монастир Мелецький, кн. Кузьма Заславський монастир Дворецький, кн. Богуш Корецький аж три монастири — і обдарував їх маєтностями[6]), і т. и.

---

[1]) Археограф. сборникъ IX с. 52—3.
[2]) Памятники кіев. ком. IV. I с. 89—93.
[3]) Акты Зап. Рос. II ч. 105.
[4]) Документи зібрані в Сборнику матеріаловъ для ист. Кіева, також Архивъ Югозап. Рос. VII. I с. 71, 98—100.
[5]) Памятники суд. кіев. ком. IV. I с. 31.
[6]) Див. в т. V с. 265.

digitized by ukrbiblioteka.org

Жертводавці, навіть там де маємо їх автентичні надання (а се трапляєть ся рідше), не пускають ся звичайно в мотивовання своїх жертв: взагалї досить рідко стрічаємо в тодїшнїх актах якісь вискази, які б ближше вводили нас в сферу релїґійних поглядів і почуть тодїшнього чоловіка. Одним з найранїйших і найбільш експанзивних з сього погляду являєть ся тестамент кн. Андрія Володимировича 1446 р.[1]), наведений уже у нас[2]) як характеристика відносин репрезентантів литовської династиї до православної віри. Князь приїздить в Печерський монастир, покланяєть ся патрональній іконї Богородиці й гробам печерських сьвятих, бере благословеннє від ігумена й печерських старців, покланяєть ся гробам батька й стриїв своїх, тут похованих, і під напливом гадок про непевність людського житя й неминучість смерти висловляє свою волю. „Подумав в серцї своїм: скільки то гробів, все то жили на сьвітї, а пішли до Бога, й подумав: незадовго й нам туди піти, де наші отцї й браття" — каже князь (чи може — росписує за нього писар тестамента — старець Пахнутий), і під сими вражіннями нараджуєть ся з княгинею, боярами, архимандритом і старцями й розпоряджає своїми маєтностями — записує їх одначе жінцї, а на монастир сим разом не дає нїчого — дав иньшим разом.

Інтересні розпорядження (1506) звісного Мих. Глинського, якому воєвода київський кн. Дмитро Путятич поручив розпорядити ся майном по його смерти: „побачивши, що небіжчик кн. Дмитро, відходячи з сього сьвїта, не зробив тестаменту і не вчинив нїякої памяти по своїй души й по души батьків своїх, що лежать в Печерськім монастирі Пречистої в Київі, де й його тїло лежить, і були йому поручені[3]) та мали на нього надїю, що він задовольнить память їх душ, — він (кн. Глинський) з огляду на смерть його (кн. Дмитра) і його батьків без усякої памятки, записує ріжні жертви. Монастиру Печерському половину данників, а другу половину на катедру в Вильні і десять кіп „на вічний впис" до митрополичого синодика. Так само по десять кіп на впис до синодиків епископських — до всїх православних катедр в. кн. Литовського й Корони (але не до заграничних!), і до деяких популярнїйших монастирів і церков, числом 20. Такуж суму з українських — на володимирську катедральну церкву, окрім того ще на синодик; так само

[1]) Акты Зап. Рос. I ч. 46.

[2]) Див. т. V с. 450.

[3]) Себ то кн. Дмитру його батьками чи кн. Глинському? По контексту перше, очевидно, бо инакше не треба було кн. Глинському таких довгих міркувань.

на луцьку, холмську й перемишльську, па „соборну“ церкву св. Миколая в Берестю, Спаса в Люблині і монастир Жидичинський. Церквам в маєтностях небіжчика по копі грошей, а монастиреви тамже 10 кіп. Кілька „неволныхъ“, которыхъ былъ онъ (небіжчик) пограбилъ въ винах и въ иншихъ нѣкоторыхъ трудностях были“, випущені на волю (те що ми знаємо під іменем „людей задушних“). Суму 60 кіп, виручену з розпродажі „шат“ і ріжних „рухомих річей“ небіжчика, кн. Глинський рішив обернути на викуп „кількох душ з поганських рук“ і пустити їх на волю „по души“ небіжчика [1]).

В старім печерськім помяннику (зладженім при кінці XV і в початках XVI в.) читаємо в тім же роді кілька досить характеристичних записок, які служать ілюстрацією до тих вписів до синодиків. „Пани Олена Кичкиревая уписала в дом Пречистои выслугу пана своего (чоловіка): селище Брылевщину, Новоселкы, в Житомирском повѣтѣ, а за то уписала пана своего и себе и род свой — 86 душъ“ [2]). Або: „С Путивля сотникова жена — хотѣньского Нельша вписала род свой 11 душ, а за тыи души имат давати з году на год по кади меду“ [3]). Або така запись: „Я Семенъ Сколковъ по повеленію господина отца моего вписалъ єсми во домъ Пречистои Богоматери Печерскому монастырю родители наши (десять імен), а записалъ єсми на своємъ имѣни: въ домъ Пречистои въ годъ же копу гроший взять въ Моисиповичахъ а въ Лѣсникахъ при моемъ животѣ и послѣ моєго живота: кто иметъ тыи имѣнія держати, а съ тыхъ имѣній маетъ тую копу грошей давати на воведеніє св. Богородицы, а хто сію грамоту мою порушитъ родителей моихъ — кто или панъ, иншій хто, тому судитъ Богъ и св. Богородица во второє и страшноє Христово пришествиє“ [4]).

Рідше, безперечно, ніж в старій Руси, але практикуєть ся й особисте постриження в монахи. Знаємо напр. такі факти, як постриженнє в чернці кн. Ольгимунта, батька київського воєводи кінця XIV віка, з іменем Євтимія; князя Олелька київського, з іменем Алексія [5]), і його сучасника (середини XV в.) князя Федька Острозького, а як кажуть пізнійші печерські записки — також його брата

---

1) Акты Зап. Рос. I ч. 224.

2) Помянник — Чтенія київ. VI с. 42, в виданню по тім читаєть ся ѕ҃ душ (пор. передмову с. 10), але се помилка, треба читати п҃ѕ (єко п҃ѕ) — стільки дійсно їх.

3) Ibid. с. 39, пор. іще другу таку тамже.

4) Ibid. передмова с. 11—2.

5) Ibid. с. 10—1.

digitized by ukrbiblioteka.org

Алексія й жінки Аґрипіни [1]). Далї знаємо Олександра Сангушка, „во иноцѣхъ Алексія“ — мабуть староста кремінецький кінця XVI в. [2]). Його сучасник Іван Тишкевич мав бути в тих часах навіть архимандритом печерським [3]). В поминнику князів Зубревицьких маємо „князя Димитрія в иноцѣх Демиана, княгиню Огрофину в иноцѣхъ Олену“ [4]); у кн. Вишневецьких инока князя Григорія, а „інок Антоній і священоинок схимник архимандрит Петро“, хоч не мають при собі княжого титула, теж може належали до сього роду [5]). В поминнику Олельковичів-Слуцьких бачимо кілька монахинь: „княгиню иноку Марину, княгиню иноку Настасію (два рази), княгиню иноку Анну“ [6]). В поминнику Дашковичів „иноку Уліану“ и „инока Даниїлія“ [7]). У Боговитинів „инока скимника Льва, скимника Ельферня, скимници Марѳы, скимници Феклы“ [8]). Таке ж богацтво в номяннику Бабинських (схимники Іван, Герасим, Козьма, схимниця Марія, инок Місаіл) і в записцї згаданої вище панї Кичкиревої, київської землянки (иноки Сильвестр, Акиндин, Іона, Васіан, Фома, Онисим, инокинї Авдотія, Наталїя, Домна, ще Наталїя, Мареміяна) [9]). Обмежу ся сими прикладами — далеко не вичерпуючи всього матеріалу, який дають навіть ті київські поминники, й завважу, що коли що до кождого монаха або схимника, якого стрічаємо в тім чи иньшім панськім або князькім поминнику, годї твердити, що він до того рода належить, то в кождім разї велика маса тих иночих і схимничих імен

---

[1]) Див. у Максимовича Сочиненія I с. 170—1; в старім печерськім поминнику є лише: „княг. Василису въ иноческомъ чину княг. Агафію“ (інтерпункція непевна).

[2]) В печерськім поминнику с. 37: род князя Александра Сенгушковича а во иноцѣх Алексія, тамже с. 41 иньший реєстр з припискою: князь Александро Сендюшкович, де читаємо: княг. Александра а во иноцѣхъ Елеуѳеріа скимника Еустафія Гаврила і т. д. Імя Елевтерія чи не схимицьке імя також Олександра Сангушка? В дальшім реєстрі маса монахів і схимників, але со очевидно не Сангушки вже.

[3]) Говорить се Несецкий sub. voce с. 74. [4]) Ibid. с. 14.

[5]) Помянник михайловський — Чтенія київ. т. XVI с. 11, пор. тамже на с. 8 иньший, з „инокою Анною“.

[6]) Печер. помян. с. 25 — при кінцї реєстра й монахи, але до роду, мабуть, не належать — ідуть по митрополитї Григориї. Таких не дуже певних монахів і схимників див. в поминнику Гольшанських — Чтенія XVII с. 10. Ґенеальоґи повинні застановити ся над сими поминальними реєстрами, які досї зіставали ся поза сферою їх дослїдів.

[7]) Помян. печер. с. 36.

[8]) Ibid. с. 66: „Родъ пана Боговитиновъ“, і низше „родъ пана Богуша писаря господарьского“ (Боговитиновича).

[9]) Ibid. с. 64 і 42.

в тих помянниках вказує, як часто траплялись пострижения в тих княжих і панських кругах XIV—XVI віків та як близько стояли вони до того монашого сьвіту.

В релігійно-моральний сьвітогляд, і більше — взагалї в культурно-побутові відносини середини XVI в. введуть нас кілька тестаментів 1560—1570-х рр. (в пізнійші часи, вісїмдесяті девятдесяті роки, коли вже прокидаєть ся новий релїґійний рух, на разї не заходжу). Беру тестаменти двох волинських панів: Петра Загоровського, городничого й ключника луцького потім маршалка господарського († 1566) і його сина Василя, каштеляна волинського († 1577) і воєводи волинського кн. Богуша Корецького († 1576); вони тим цїннійші, що людей від яких вони походять, ми знаємо досить добре [1]).

Кн. Корецький і старший Загоровський люде більш менш одного поколїння — середини XVI в., молодший Загоровський робить свою служебну карієру в 1560—1570-х рр. Тестаменти обох перших писані в пізнїм віку (Загоровського кілька лїт перед смертю, Корецького — два місяцї); молодший Загоровський писав свій тестамент ще в середнїх лїтах змушений до того тяжкою пригодою, що й укоротила йому віку: під час татарського нападу на Волинь 1576 р., він з иньшими земянами виступив їм на зустріч, але сей земянський полк Татари розбили, Загоровський з кількома иньшими панами попав у татарську неволю й стративши надію бути викупленим, рішив розпорядити своїм майном і правами.

Що до суспільного їх положення, то Корецький маґнат з діда-прадіда, Загоровські — homines novi, що лише в серединї XVI в. виходять на суспільні верхи. З них особливо сей Петро виступає з прикметами конквістадора — чоловіка з твердими зубами й загребущими руками, що сам здобуває собі поважне становище в суспільности — що до маєтків і коліґацій (звязків). Свій дідичний маєток він що найменьше потроює купном, роздаваннєм грошей на застав і захопленнєм державних земель — з волостей ключництва й городництва луцького і через свого тестя, старосту володимирського Сангушка — з земель староства володимирського. Вічно бачимо його в процесах і спорах про маєтности, довги і т. и. Сусїдів він держить в респектї

---

1) Тестаменти Загоровського молодшого і Корецького в Архиві Югозап. Рос. I т. I ч. 16 і 17, зміст тестаменту Загоровського-старшого подає О. Фотинський в своїй статї про Загоровських (як низше).

digitized by ukrbiblioteka.org

своїми паїздами — особисто сам одначе в них не фіґурує [1]). Як запопадлива, енерґійна, а навіть і занадто своєвільна і нездержлива людина дає себе пізнати князь Корецький (загадкова історія убийства його матери „за причиною“ кн. Богуша, як його обвинувачували) [2]). Загоровський молодший позбавлений тих гострих рис — се чоловік більш пасивний, сумнївний в виконуванню своїх обовязків — службист і вірний слуга короля, на дворі якого робив свою карієру [3]).

Замітної політичної ролї не грають вони всї. Зрештою мало кому взагалї з українських панів удавало ся виплинути тодї на ширшу полїтичну арену. І в Коронї і в. кн. Литовськім їх відсували на далекий плян пани Литвини й Поляки. Гетман Конст. Острозький, або Мих. Глинський були виїмками, іншим треба було задоволяти ся провінціональною адмінїстрацією та робленнєм маєтку. Правительство не потрібувало від них нї полїтичних нї яких иньших талантів — бажало, аби сидїли тихо й корили ся правительственній полїтицї. При прилученню Волини в 1569 р. молодший Загоровський, в титулї волинського маршалка, в числї перших складає присягу Коронї, коли волинське панство, пострашене погрозою конфіскати рішило ся вийти з абстиненції й явити ся на сойм. Кн. Корецький держав ся трохи довше: він виступає як оден з речників більше завзятої й можнїйшої ґрупи волинського маґнатства. Просив не змушугати волинських маґнатів до нової присяги королеви, а коли б мала бути присяга, жадав такоїж присяги від панів коронних, але присягнув разом з иньшими панами, коли король поставив ся гостро супроти них. Старший Загоровський не приїхав на термін визначений для присяги [4]). Але все се більше робило ся для „годить ся“, без серіозного пляну і більше з огляду на непевне становище в. кн. Литовського. По тій малій фрондї всї ті пани спокійно переходять в ролю ко-

---

1) Відомости про нього старанно зібрав О. Фотинський в статї про сю родину: Обыкновенныe люди старой Волыни — Волынскій ист.-археол. сборникъ, II.

2) Про нього див. у Вольфа Kniaziowie с. 174.

3) Про нього окрім згаданої статї Фотинського іще сильветка Роле Senatorska dola (Opowiadanie hist. IV. I), де брак деталїв зрештою доповнює licentia poetica, і замітка Федотова-Чеховского в Кіев. Старинї 1887, II, яка теж не дає нїчого, бо й лист Загоровського, тут опублїкований, був виданий уже в Жизни кн. Курбского т. II с. 384 (завважу, що у Фотинського виходить, мов би сей лист написаний був по тестаментї, тим часом як він був писаний зараз в неволї, значно перед тестаментом).

4) Дневникъ Люблин. сейма с. 377—385, Архивъ Югозап. Рос II т. I с. 13.

ронних підданих і дістають від короля ріжні приємности для заохоти — кн. Корецький воєводство, Загоровський-молодший каштелянство, Загоровський старший — Дубищський монастир і річну пенсію 200 зол. „за вірну службу“ [1]).

Познайомивши ся дещо з сими людьми, приглянемось тим гадкам і поглядам, які висловляли вони, ліквідуючи свої відносини на сім сьвіті. Господарність, взагалї великий практицизм та горяче привязанне до родини, пікловане про її забезпеченне, при повнім майже браку якихось чисто суспільних або політичних інтересів, — з одної сторони, з другої сторони — змаганне зробити щось „для душі“ бодай на прощанню з сим сьвітом — сї дві крайні точки, полюси житя, являють ся тими спільними точками, на яких сходять ся всї три репрезентанти сучасної суспільности, а з ними, безперечно — й ціла тодішня суспільність. Кождий з них в своїм тестаментї богато місця присьвячує своїм грошевим рахункам, ріжним обовязкам своїм і ще більше — чужим обовязкам до себе, незлїквідованим досї, і убезпеченню ріжних документів, „твердостей“ своїх маєткових відносин (для безпечности списуваних на осібні реєстри). Протекцію в сих маєткових справах для своїх осиротїлих родин — вдів або недорослих дїтей — старають ся вони забезпечити у ріжних приятелїв. Кождий дбав про се в тих суворих часах, коли приcліве homo homini lupus віддавало життеві відносини в їх цїлій нагости, неприкрашеній нїяким фіґовим листком. Кождий старав ся придбати як найбільше таких обовязаних чимсь собі людей: опікунів, приятелїв і слуг (звичайне степенованне тих відносин). Кн. Корецький напр. висловляє надію, що оден з чільнїйших маґнатів „пан виленський“ Ходкевич буде памятати його „повольности“, які Корецький показував йому по всяк час за житя і візьме в протекцію його осиротїлу родину, але з огляду на віддаленнє, в якім живе сей протектор від його маєтностей (а також, очевидно, і з огляду на дальші свої відносини до нього), близшу опіку над своєю родиною поручає своїм землянам-приятелям, наказуючи тільки в тяжших справах звертати ся „до головы и старшого опекуна“ — того литовського маґната [2]). Загоровський молодший за такою протекцію звертаєть ся до кн. Конст. Острозького — від нього „за поволнстью заслугъ моихъ зналемъ ласку и милость, офяроване къ собе“ його й иньших панів, яких просить бути опікунами його синів [3]). З другого боку кождий більший пан мав у своїй службі й протекції ріжних панів з minores gentes, в положенню по-

---

[1]) Опись кн. 2043 кіев. центр. арх. ч. 86, і книга 2044 ч. 520.
[2]) Архивъ Ю. З. Р. I. I с. 98—9. [3]) ibid. с. 72.

digitized by ukrbiblioteka.org

середнім між приятелями й слугами. Кн. Корецький напр. називає своїми „слугами“ пана Даниловича, луцького ґродського судю, і братанича свого Семена Хребтовича-Богуринського, луцького ґродського писара (Корецький був луцьким старостою, й як водило ся, обсаджував посади, які від нього залежали, такими своїми служебниками). Такі слуги вищих і низших катеґорій, відповідно до калїбру свого пана і протектора, з біднїйших свояків чи сторонніх людей, сповняли ріжні поручення публичного й приватного характеру за житя свого пана, і їм в близшу опіку, як найвірнїйшим людям, поручало ся майно і родина небіжчика: такий двір властиво був найціннїйшим, що міг небіжчик лишити своїй родинї, і старав забезпечити його прихильність записами в тестаментї. „Маючи я повинную кревную милость, пише Корецький, до детокъ зошлого брата моего п. Ив. Хребтовича-Богуринского, который яко самъ за живота своего поволъне се мне во всемъ братски и зичливе заховалъ, такъ тежъ и по смерти его малжонка и дети его — сынове, умели мне послугами своими учтиве, пристойно и ужитечно служити, збавляючи лета свои при мне на службахъ моихъ, которыхъ я милуючи и нагорожаючи имъ водлугъ можности моей службы ихъ, и абымъ тымъ ихъ и до сына моего, по мне осталого, хутливыми были“ — роздає їм і иньшим таким панам-слугам значні грошеві суми, або арендні записи на своїх маєтностях [1]. Старий Загоровський поручає нагородити своїх слуг жінцї — по їх заслугам, „аби то на души моєй не лежало“ [2].

В родинних відносинах богато щирого привязання, сердечного чутя, часом зазначеного в кількох нехитрих словах тодїшньої брусоватої, мало здатної до сердечних признань канцеляріїної мови, часом не висловлено його зовсїм — але ми відчуваємо се чутє й його напруженнє в сих гадках і розпорядженнях, які займають чоловіка на прощанню з сьвітом. Родинні відносини становлять взагалї одну з небогатьох лїпших сторін тодїшнього житя: позбавлений в значній мірі інтересів суспільних і полїтичних, при дуже суворих, на твердім практицизмі й неприкритім матеріалїзмі опертих відносинах приватних, при дуже слабім житю культурнім, — родинне житє було головною і часто майже одинокою сферою, де проявляли себе лїпші, не-еґоїстичні сторони тодїшнього чоловіка [3]. Мала тут свою добру сторону й секуляризація сих відносин, чи слабка залежність їх від церковних канонічних практик, даючи більшу свободу, більшу пластичність

---

[1]) Архивъ Ю. З. Р. I. I. с. 112, 113—4, 115.

[2]) Ор. с. с. 137.

[3]) Лїтература в прим. 8.

родинних відносин. За браком матеріалу ми не можемо оцїнити, чи був тут крок назад в порівняню з староруськими часами, спричинений упадком церковної орґанїзації й канонїчної екзекутиви в XV—XVI в., чи церковна практика й перед тим не встигла опанувати родинні відносини — не змогла зреалїзувати свої дезідерати і постуляти в сій сфері.

Церковне вінчаннє далї уважаєть ся річею другорядною поруч шлюбного контракту (інтерцизи), що нормує маєткові відносини і взагалї економічну сторону шлюбу, з одного боку, і весїльного обряду що санкціонує шлюб як союз фізичний, — з другого [1]). Маємо скарги, що люде легковажать собі вінчаннє, обходять ся без нього (на се митрополит Йосиф Солтан скаржив ся великому князеви, а Жиґимонт-Авґуст упоминав митрополита, аби старав ся викорінити блуди и роспущенства, себто пожиття без шлюбу і своєвільні розлуки супругів) [2]). Зовсїм натурально супроти сього, що розводи практикують ся далї переважно без усякої реальної участи церкви, або переводять ся репрезентантами церкви в дусї звичайового права, а не в дусї канонів. Як ми вже знаємо [3]), нарікання на те, що супружества розлучають ся сьвітськими аґентами, за певними таксами, з поминеннєм компетентного епископського суду, становили одну з постійних рубрик у всякого рода скаргах церковних властей на непорядки, включно до артикулів предложених владиками при уложеню унїї [4]). В сих артикулах владики скаржили ся, що сьвященики по панських маєтностях, легковажачи собі епископску власть, свобідно розлучають супружество [5]); але самі владики й їх консисторії теж не тримали ся канонїчних постанов, роблячи уступки звичайовому праву; приймали й апробували добровільні розлуки супругів і допускали нові шлю-

[1]) Див. інтересний приклад, наведений з житомирських актів у Ор. Левицького (Обычные формы с. 8): в 1634 р. Стрибилї видають доньку за Ярмолиньского, роблять ся змовини і вінчаннє, а по нїм списуєть ся інтерциза, де весїлє визначаєть ся на півтретя роки пізнїйше; до того часу мають бути полагоджені маєткові відносини супругів, і тільки по весїлю будуть вони супругами, а тепер, по вінчанню, Ярмолинський зве ще Стрибилївну своєю будучою жінкою; додержаннє сеї угоди забезпечаєть ся грошевою зарукою, а само по собі вінчаннє, очевидно, трактуєть ся як побожна церемонїя без реального значіння. І такий погляд санкціонують і духовні особи — митрополит Могила й овруцький архимандрит, що стверджують інтерцизу своїми підписами.

[2]) Акты Зап. Рос. II ч. 51, III ч. 3.

[3]) Див. т. V с. 472—3. [4]) Thieneri Monumenta III с. 236.

[5]) Порівняти спостереження Балабана над практиками перемиської епархії — див. т. V с. 503.

digitized by ukrbiblioteka.org

би розведених супругів. Супруги так само як перед сьвітськими судами, так і перед духовними складали свої зізнання в справі розлуки, під грошевими заруками, як практикувало ся в усякого рода угодах [1]). Скарга уважав се одним з головних „блудів“ руської церкви [2]), але оправданнє, вложене ним в уста руських духовних (мовляв дана ними на фльорентийськім соборі, де їм буцім то також роблено в тій справі закиди), що вони „без причини не дають розводу“, було далеко справедливійшим, ніж здавало ся йому з узко канонїчного становища. Моральність не видно, щоб терпіла з того, і добровільна розлука, навпаки, заховувала супружі відносини від ріжних спокус і прикростей. З другого боку нормованнє маєткових прав членів родини, що сформувало ся по части на тлї права родово-спадщинного, по части бенефіціального (военно-служебного), давало певні ґарантії особистої свободи. Се дало спромогу удержати ся від загибели в сфері родинних відносин тим благородним, правдиво-людським елементам, які ми бачили в житю староруськім. Жінка зістала ся свобідним і дорогим, високоціненим і рівноправним товаришом чоловіка, і супруги цінили свій свобідний союз, що міг бути до волї полишеним чи чоловіком чи жінкою, коли пара показала ся не дібраною.

Вносячи „віно“, посаг в маєток дому, жінка мала бути обезпеченою мужом на випадом смерти чи якоїсь пригоди формальним записом. Водило ся звичайно так, що внесені жінкою суми йшли в загальне господарство, але чоловік записував їй більше меньше подвійну суму (віно і привінок, привенок, польс. przywianek) на своїх маєтностях; таким чином окрім власного жінчиного убезпечення убезпечав її ще від себе. Статутове законодавство, санкціонувавши сей звичай, постановило тільки, що таке убезпеченнє жінки не могло виносити більше, як третя частина всього майна чоловіка [3]). Суворий критик житя в. кн. Литовського Михайло Литвин сильно відказував на статутові постанови, що признали права доньок на спадщину по батьках, а жінок по чоловіці, і забезпечали їм свободу в виході замуж, без примусу правительства (а так само й опікунів). Він бачив в них причину, чому жінки стали дуже амбітні й непокірні супроти опікунів, батьків і чоловіків, охочі до панования і свободи [4]). Але річ очевидна, що статутове законодавство робило тут тільки уступки загальним поглядам і звичаям, які не годили ся з ограниченнями жіночих прав,

[1]) Див. напр. таку угоду з 1594 року — Маячанець с. 46—7.
[2]) Рус. истор. библ. VII с. 572—3.
[3]) Статут 1529 р. розд. IV арт. 1.
[4]) Мемуары къ исторіи Юж. Руси I с. 40—1.

кладеними бенефіціальною системою. Зносячи сї ограничення, статутове законодавство давало тільки, в деяких точках, правну санкцію тій самостійности й авторитетности жінки, а не творило її, і само по собі могло тільки в добрім, а не в злім напрямі (як представляє Мих. Литвин) вилинути на родинні відносини. Певно, що патріархальна власть над жінкою могла бути приємна не одному Мих. Литвину, прихильнику турецько-татарських гаремних звичаїв, — особливо супроти тих лекших двірських звичаїв, які почали ширити ся з італїанськими модами й практиками королївського двору від часів кор. Бони. Але в українських кругах сї нові звичаї защіплювали ся дуже слабо, і старосьвітські звичаї держали ся твердо. Супружество згідне, дібране цінило ся високо, вдове житє уважало ся дуже прикрим і тяжким, і вдівцї та вдовицї вступали в нові супружі союзи вдруге і втретє, нераз в дуже солїднім віку. Робили се часто з маєткових і иньших рахунків, але високо цінив ся й самий „стан святий малженський“, і в сї „малженські“ відносини вкладало ся нераз богато щирости й тепла. Негарним уважали ся силувати дїтей до шлюбу і „правая любов і уподобанє“ уважало ся властивою підставою супружого союза [1]), хоч як би часом не збочувала дійсність від сих ідеальних норм.

Наведені вище тестаменти дають цінні ілюстрації й приклади сих поглядів і відносин. Загоровський старший записує „своїй милій малжонцї“ великі маєтности, доживотні доходи, всї дорогоцінности. Старає ся забезпечити її від відвічальности перед дїтьми за маєток, увільняючи від відповідальности, коли б маєток розтрачений був з причин від неї незалежних, і позволяє позбавити спадщини того з дїтей, який був би до матери негречним, взагалї негідним [2]). Загоровський молодший в своїм тестаментї виливає свій жаль на невдале своє родинне житє: з одною жінкою він розвів ся, і та забрала з собою доньку, яку з ним мала; друга жінка його покинула, лишивши з малими синами, яких він мусить поручити своїм слугам і старій тїтцї своїй, а їх бабцї. „Ведъже ижъ молодость а детинныя лета ихъ, до зуполного возросту, пише бідака-батько, потребуютъ мати при нихъ сердоболного приятеля, который бы ихъ не толко покормомъ телеснымъ ускормивалъ, але и добрыхъ нороповъ уставичне приучивалъ — што никому инъшому власне бы имъ оказовати не належало, яко (въ небытности отца въ дому або по зештю его зъ

1) Див. документальний матеріал (невиданий) в статї Маячанця с. 11 і далї.

2) Ор. с. с. 136.

digitized by ukrbiblioteka.org

сего света) матце цнотливой, добре захованой и статечной — але ижъ мнѣ, отца ихъ, также и ихъ самыхъ Богъ милостивый за грехъ мой таковою женою (а ихъ маткою) наведилъ, которая вже годъ на денъ св. апостолъ Петра и Павла въ року прошломъ минулъ, яко за посланьемъ отъ матки своеє брата єє кн. Юрья Чорторыского въ мене впросивши ся наведти хорую матку свою, къ монастыру Земенскому отъехала и якъ тамъ зъ єє милостью п. Александрового Загоровъского дядиною моєю, а бабкою своєю приехала, — такъ же воли своей досыть чинечи, а не наметаючи на повинность и присегу свою, кромъ воли моеє — малжонка своего, не єдучи въ домъ мой зъ єє мил. п. Загоровскою, бабкою своєю, отголь зъ Земна зъ маткою своєю въ домъ ея до Клевани єхала". Загоровський посилав до неї трох своїх приятелїв, „людей зацныхъ", мовляючи її, аби вона вернула ся до дому, до чоловіка й дітей, і з ними „подле повинности своеє въ малженстве мешкала". Але вона не послухала анї їх, анї офіціального візвання, яке він їй післав через суд: до чоловіка так і не вернула ся до самого виїзду його в похід на Татар, а воліла мешкати при матери „уживаючи собі переїздок по Литві й де инде, куди їй хотїло ся". Тому Загоровський „съ тыхъ таковыхъ єє поступковъ собе єє значне (очевидно) незычливою жоною, и деткамъ моимъ неприязливою, а праве неласкавою маткою бачачи", віддає своїх дітей з слугами-дозорцями в опіку тїтцї, згаданій Олександровій Загоровській, яку сам уважав за другу матір свою, а її й дітей й „именейци" свої поручає обороні панів, яких просить бути опікунами, а особливо двох близших своїх приятелїв — князя Козеку й Яна Бокія свого свояка: „коли вже ви з ласки своєї і учинности братерскої обіцяли минї в разї якихось моїх пристойних потреб бути добродіями й вірними приятелями, тож і я тепер відзиваю ся до вашого слова й обіцянки, аби ви з ласки своєї в кождій потребі, в чім би її милость панї дядина моя або слуги мої в своїх кривдах і прикростях звертали ся до вас, давали їм ласкаву оборону і нїкому не допускали чинити їм нїякої кривди". Особливо просить він не давати приступу до дїтей тїй утїкачцї жінки: „найбільше аби їх мил. з ласки своєї рачили того пильнувати, аби жінка моя, а мати дітей моїх, яка так виразно, як то вище було відповідно пояснено, показала себе неприязною їм і минї, — не їздила до дому мого і не бувала в нім аж до повнолїтности дїтей моїх" — тому що вона забула свою присягу й не вважаючи на добру славу, „огидивши собі дім" чоловіка, „а волочащий животъ улюбивши", їздить собі де хоче, проїздок уживає. Тільки дійшовши повних лїт — то значить ставши безпечними від того прикладу, сини можуть прийня-

ти матїр собі в дом, переконавши ся в її „статечности“, і тодї шанувати її й „як добре заховалой матце цнотливыся дети — услуговати“ [1]).

Загоровський старший полишив дїтей на руках їх матери, в привязаннє котрої дуже вірив, навіть не припускав такої — звичайної тодї можливости, що вдова пошукає собі нового чоловіка: вдовиче положеннє уважало ся гірким, і звичайно вдова спішила собі знайти нового „товариша“ і оборонця. Не припускаючи такої можливости, старий Загоровський обмежає ся тільки загальними вказівками: визначує кождому сину маєтности, й просить жінку не жалувати коштів на їх вихованнє. Як би котрий з синів виріс на непотріба, що був би неприязним для братів, непокірний матери, ображав і кривдив церкву божу — його належить позбавити спадку [2]). Корецький, полишаючи сина вже підростком (за два роки він мав прийти вже до повних лїт), також не дуже журив ся його вихованнєм. Рахуючи ся з можливістю, що його жінка може вийти знову заміж, поручав опікунам видавати синови доходи винницького староства „на науку, на учтивоє виховане і цвичене“ [3]). Натомісць Загоровський молодший, полишаючи дїтей малими, і ще в таких анормальних обставинах — покинених матїрю, під опікою старої вже бабки, а до того може й перейнятий бажаннєм на своїх дїтях перевести деякі гадки про лїпші способи виховання, які йому приходили і за житя в ширшім сьвітї — на королївськім дворі, і ще більше тепер в його невільній безчинности, коли він зранений лежав в татарській неволї, — пише для своїх дїтей цїлу інструкцію що до виховання й дальшого житя. Се цїле поученнє, дорогоцїннє як образ тодїшнього побуту, і як відгомін тих гадок, які приходили в тих часах в голову „лїпших людей“ тодїшньої української суспільности. Я наведу тому його науку в цїлости, в можливо близькім перекладї, а характеристичнїйше для тодїшнього стиля й виразів — полишаю в оригіналї.

„Коли ж дїтям моїм Бог милостивий дасть по сїм лїт, тодї її милость панї дядина має способити їм дяка добре вченого і цнотливого, або того Дмитра дяка, що в мене служив, і згодивши, дати їх учити в моїм домі або в церкві св. Ілиї в Володимирі — руської науки в письмі сьвятім. І не пестячи їх, пильно й порядно приводити до науки, аби пізнїйше були здатні з своєї науки Богу милостивому на помноженнє хвали, господареви свому й річипосполитій — на службу, а їх милости панам як родичам, так і приятелям своїм і взагалї всїм і кождому зосібна — до повнення своїх обовязків

[1]) Архивъ Ю. З. I. I. с. 70—73.
[2]) Op. c. 136. [3]) l. c. c. 104.

digitized by ukrbiblioteka.org

уповні. А коли Бог милосердній дасть їм дійти до доброї науки в своїм язику руськім, в письмі сьвятім, в молитвах до Бога, сотворителя свого, в віддаванню відповідної чести і хвали його сьвятій і божеській милости, — тоді її милость пані дядина моя має згодити їм бакаляра статочного, який би міг їх добре вчити науки латинського письма, і казати вчити в моїм домі. А коли вже будуть мати добрі початки в тій науці, тоді її милость, порадивши ся з їх милостями панами добродіями моїми, названами вище в моїм тестаменті (опікунами), має дати до Вильна до єзуїтів — бо там хвалять добру науку дітям, — або де їх милости признають найвідповіднійшим. Тої науки мають вони, як Бог дасть, учити ся сім літ, або й більше, без перерви й пильно, не приїзжаючи до дому, ані в нім не буваючи. І коли їм Бог милостивий дасть добре знанне (умеетность досконалую) латинської науки, тоді їх милость панове приятелі мої мають дати в службу, на такі місця [1]), де могли б вони вправляти ся, не виходячи з страху божого (в боязни бозской цвиченье имъ быти могло). Також аби своїм руським письмом і мовленнєм руським і обичаями цнотливими і покірними руськими не помітували, а найбільше вірою своєю, до котрої їх Бог призвав і в ній сотворив їх для сього сьвіту. Аби не опускали ніколи, аж до смерти своєї служб божих в церквах наших грецького закону належного і порядне уставленого. Аби постили як належить пости сьвяті, сповняючи слова спасителя нашого, списані в євангелію святім. Богу сотворителеви свому аби завсїди молились, ближнього свого як самих себе любили, а єреси всякої, так як трутини душевної й тілесної, пильно стерігли ся й від неї відгребали ся. Нарештї іменем Бога живого, в тройці єдиного й милосердного, я їх обовязую, аби вони ніякої спільности (обцу), анї уживання, анї приязни не мали з такими людьми, які, відступивши прийстойних преданий церковних, своєвільно держать ся єресей, — анї не бували б в домах таких людей, хиба б у великій нужі й наглій потребі.

,,А коли вони привчать ся добрих обичаїв, служачи на таких місцях, як я вже сказав, тоді треба їх дати в службу господареви королеви його милости, панови нашому, і там Богови милостивому постійно молячи ся, королевській милости й річи посполитій вірно служачи, мають дослугувати ся ласки господаря його милости. А заразом їх милости, панове приятелі й добродії мої, виписані в сїм тестаменті, мають тоді просити його милость господаря короля, аби

[1]) Очевидно — при маґнатських дворах, або при провінціальних урядах.

маючи ласкавий позір на мої заслуги, був милостивим паном для дітей моїх [1]). А коли Бог милостивий доховає їх здоровими до віку мужського, в якім будуть потрібувати „малжонства сьвятого“, тоді мають вони собі бажати малжонства від самого Бога сьвятого, з його святих божих рук виглядати, не кваплячи ся на красу людську, анї на маєтність чи скороминущу славу чийогось вельможного і „оздобленого“ дому. Вони мають уважати пильно на то, чи ті люде, з якими вони хотїли б вступити у вічну приязнь [2]), вихововують себе самих, свій дім, дітей, челядь і підданих своїх в боязни божій і всякій почтивости; чи бридять ся нестатечностями, піянством (опилствомъ) „танцами, играми, прохожками пустошными“, чародійством, ворожками й иньшими Богу противними злими річами що у нас звали або звуть „дворством“. В таких домах, особливо щоб іще одної віри з ними були, — вони, поручивши себе Богу милостивому, можуть безпечно вступати в сьвяте супружество, не глядаючи по жонах великих посагів, — бо досить будуть мати богацтва, коли траплять на такі жони, що разом і з ними будуть бояти ся милосердного Бога і в законї божім завсїди себе заховувати“ [3]).

Уже в наведених уривках і витягах сильно виступає, як спільна прикмета сих людей їх релїґійність, яка очевидно, не була тільки „пристойністю“, офіціальною маркою чоловіка поважного, статочного, але дійсно — була живим складником сьвітогляду, хоч за сьвітовими клопотами й невчасами такі річи відкладали ся дуже часто на хвилї прощання з сьвітом, коли треба було в останнє „подумати про душу“. Кн. Корецький міг чути себе з сього погляду найбільше вдоволеним: він не відкладав своїх фундацій на смертні часи, а ще за житя, як зазначує в тестаментї, фундував він три монастирі, „которые три монастыри, то есть монастыръ Корецкий, монастыръ Моренинский, монастыръ Городиский, для уставичное фалы божое, ижъ бы въ нихъ николи хвала божая не уставала, и для вечистое памяти душъ прародителей моихъ и моее, фундушами — листы моими уфундовалъ и водлугъ можности моее кождый зъ нихъ подалъ“. Він просить тільки панів опікунів пильнувати, аби тих маєтностей, наданних монастирям, не уймовав нї в чім анї син його, анї дальші потомки, і наказує теж і сину „подъ неблагословенствомъ моимъ отцовскимъ и

[1]) Наступають поручення просити короля, аби виплатив невиплачений „юръкгельтъ“, заслужений Загоровським підчас адмінїстрації волинських мит, і винагородив шкоди, які понїс Загоровський, попавши в неволю на службі річи посполитій.

[2]) Посвоячити ся.

[3]) Архивъ Юго Зап. Рос. I т. I с. 73—77.

digitized by ukrbiblioteka.org

подъ клятвами в листехъ фундушохъ моихъ описаными" [1]). Тїло своє він наказує завезти для похорону в Печерський монастир до Київа, а „на справу звиклихъ обходовъ при погребе тѣла" свого „и по души" своїй відложив він готівкою суму 100 кіп, в тім „на вечистые сорокоусты и уписы" до синодиків призначаєть ся на головнїйші монастирі й церкви київські та волинські ріжні суми від 2 до 10 кіп, „а на церкви соборные и на монастыри въ моихъ именяхъ по две копы грошей, а на селские церкви на сорокоусты по сорокъ грошей [2]). „А які б у дворі моїм і по иньших маєтностях моїх були й знаходили ся невільники й вязнї з християнського народу, то їх чиню вільними і сим тестаментом моїм визволяю — окрім вязнїв, невільників і невільниць з народу бісурманського — Татар" [3]).

Старий махер Загоровській також ще за житя постарав ся для фамілїйного Загоровського монастиря, з котрим уважав себе звязаним особисто: бувши дитиною він тяжко хорував, і вже майже мертвий був принесений матірю в монастир, перед образ божої матери, але тут ожив і потім виздоровів. Се було прославлене як чудо — дало початок славі того образа й самого монастиря [4]), а сам Загоровський, вдячний за житє, уважав своїм обовязком бути добродїєм монастиря, він вибудував замість давнїйшої деревляної церковцї велику камяну: обдарував її церковним апаратом і в додаток до десятини, яку монастир здавна мав з маєтностей Загоровських, надав іще одно село цїле й частину другого, стави й ріжні доходи. В сїм манастирі він заповів себе поховати, визначивши докладно місце і „під клятвою отцовскою" і під утратою спадщини заборонив дїтям чим небудь нарушати маєтности монастиря. Крім того за житя їх фундував він володимирський шпиталь: купив якесь сїльце, скількись „людей", і корчму та записав усе на той шпиталь — щоб всї доходи ішли на удержаннє шпиталя; з одного з своїх фільварків визначив до нього ж річну данину в продуктах, а окрім того купив іще для нього „дворець" у Жида в Володимирі, щоб звідти йшли „огородныя речи и всякія живности и быдло", і все отсе записав на вічні часи. Крім того в тестаментї займаєть ся він фундацією церкви в однім з своїх сїл, поручаючи докінчити недокінчену церкву й надїлити її духовних землею [5]).

Але особливо широко й любовно входить в сї розпорядження в своїм тестаментї Загоровський молодший, якого несподївана при-

[1]) l. c. c. 97. [2]) l. c. c. 96. [3]) l. c. c. 116.
[4]) Витяг з монастирської хронїки у Фотинського ор. c. c. 122.
[5]) l. c. c. 140—1.

года в розмірно молодім віку вирвала з посеред ріжних плянів, та й слабші достатки досі не позволяли йому бути таким щедрим, як його батько або кн. Корецький: навіть 500 зол. черв. на викуп свій не міг він дістати й мусів через те вмерти в неволї. Розпорядження його в сих справах настільки цікаві своїми побутовими й культурно-історичними подробицями, що треба з них навести де що в цілости.

„Бажав я собі того й теперь бажаю, аби з ласки Божої за свого віку то сповнити — збудувати й відповідно уфундувати (забезпечити) церкву в маєтности моїй Суходолах, шпиталї як у Суходолах так і в Володимирі при церкві св. Ілиї та обгородити цвинтар при церкви св. Ілиї. А як би минї того Бог милосердний не позволив сповнити, то в такім разї обовязую до того й покірно прошу її милость паню дядину мою, аби її мил., не пускаючи того в проволоку, зараз — бо вже й дерево все наготовлене, збудовала церкву на хвалу божу, „для соборного молення людемъ божимъ“ на память вознесення на небеса Господа нашого Ісуса Христа, на тім місцї, де я сьвященику суходольському й маківському показував. Приспособивши доброго теслю в імя Боже заложити її на сильних брусах (стандарах) високо, на чоловіка взвиш, гарно й сильно (охандожне и моцне) збудувати; притвор дати на мурі, аби був обхід людям наоколо всеї церкви й олтара — аби тільки над олтарем не було проходу, а склепіннє в серединї церкви зробити так, як у св. Ілиї, а гонтами побити округло, як у милянівський двірський церкві кн. Курбского, а того лише пильно уважати, аби був приступ на гору під гонти — змітати сніг, що в зимі намете, аби не капало до церкви, або знову над „подбоєм“ (стелею) зверху мохом „умшити“ й шпари позаліплювати глиною, аби сніг, що намете під гонти, розтаючи не протекав. Образи як деїсус, так „намістні“ ікони, празників і пророків аби були помальовані відповідно до потреби й порядку церкви нашої християнської; лихтар для сьвічок аби був повішений, як у церкві св. Ілиї [1]).

„Церкві св. Ілиї поправити верх, аби від метелицї не капало в нїй, щоб не гнила. Казати помальовати образи празників в тій же церкві, а коло намістних ікон в тій же церкві, увійшовши в церкву — з правого боку казати гарно (охандожне) намалювати й поставити велику ікону — таку щоб заступила все порожне місце, в імя трох сьвятителів: Василия Великого [2]), Григория Богослова й Йоана Злотоустого. Дзві-

[1]) Дещо переставляю тут в текстї, що не дуже держить ся річи — про направу церкви Ілиї й її образи.

[2]) Патрона фундаторового.

digitized by ukrbiblioteka.org

ниції при обох церквах — в Суходолах і в Володимирі аби були зроблені не малі. Дзвонів купити чотири: два по двадцяти кіп литовських, два по десяти; два — більший з меньшим при церкві Суходольскій, а другі два при церкві св. Ілиї повішати на дзвіниції, а по третьому дзвону старому. А сосуди — при церкві св. Ілиї єсть чаша срібна золочена й ложечка, а до церкви суходольської такіж треба зробити; до того два євангелия, два хрести оправити в срібло й позолотити, дві кадильниції уковати з срібла, два стихарі дияконські справити з білого адамашку, а два стихарі з полотна колонського, для будних днів, і дати до тих церков (по одному очевидно)[1]. В Суходолах поставити порядно домки для сьвященика й диякона в тій сторонї, де мій швець живе — для попа сьвітличку на півтретя сажнї, а напротив „чорну избу" також на півтретя сажнї, а сінції на два сажнї; диякону избу чорну й сїнції на півпята сажнї[2].

„Коло церкви св. Ілиї, найнявши трачів і порізавши дубові колоди, що там есть, побудувати цвинтар, на звязь, порядно і міцно; тамже коло церкви, на тім горбі, за поповим домом, зробити „плитницу" (цегольню), на сорок сажнїв вздовш, наробити в нїй „цеглы", а поставивши там при водї піч, випалити в нїй і цеглу, і вапно, і по тїй звязи (з дубових колод) помурувати цвинтар цеглою; при тім поробити дїрки, одну від другої на сажень, для стріляння з рушниць" — на оборону від неприятеля[4].

„Шпиталь оден в Суходолах на тім місції де я вказував сьвященику ходівському й маківському: поставити „избу білу" на три сажнї, сіни на три сажнї, „чорну избу" напротив на три сажнї; сїни „переперити", себто загородити поперек на півтори сажнї, аби було на схованне дві коморки — одна для білої, друга для чорної хати; двери з сїней одні на улицю, другі дверції в бік, в сад до церкви ходити; в сінях комин з цегли помурувати — варити їсти. В Володимирі, при церкви св. Ілиї, также такий дім поставити, тільки там причинити для диякона оден домок в ту-ж саму стїну й під оден дах з тим шпитальським домом: хату на півтретя сажня і сінції півтора сажня; поставити также стаєнку на попові і дяконові конї, також в одну стїну, на два сажнї, а в бік, до води зробити вікно в тїй стаєнції, щоб викидати гнїй, аби гнїй і нечисть не кидана була на цвинтар; а огорожувати анї попового дому анї тих домків цвинтарем не треба, бо то б зайняло богато місця. А весь той пляц поза цвинтарем засадити садом порядно, під шнур, садячи дере-

[1] l. c. c. 83—4.
[2] l. c. c. 78—80.

во від дерева на пять сажнів[1]): груші, яблока, сливи угорські, а навколо черешень посадити[2]).

На „уфундованнє" шпиталя, при церкві св. Ілиї, „аби в нім дванадцять осіб убогих, а здоровья неспособного постійно, що року Богу милосердному служили", призначаєть ся млин, чи млинська „мірка", яку Загоровський вже був зторгував за житя й поручає своїй тїтцї теперь купити. Має з того „на убогих" шпиталя іти 24 маци муки житньої, пшеничної 2, круп або пшона і гороху по мацї, чверть маци маку, з двору дві корови і три полти свинячого мяса і грошима „на одежу и обходъ ихъ" по 12 кіп (по копі на душу). На таке-ж число, на 12 душ поручає Загоровський уфундувати і такими же доходами надїлити шпиталь в Суходолах, „аби уставичне ку фале и службе божей мешкали". „Крім того її милость панї дядина має кождої недїлї і на урочисті господарські сьвята казати справляти обід по силї, як буде можна, — оден раз в Суходолах, другої недїлї або сьвята в Володимирі; сама її милость зволить годувати убогих і казати дати для них півбарилка пива, а як би зайняв її, надїхавши, якийсь гість, або з яких небудь иньших причин сама не змогла тим зайняти ся, нехай то через якогось доброго слугу урядить. А старшими при шпиталях аби були люде цнотливі, які б доглядали того пильно, щоб там, в шпиталях був пристойний порядок, а не якесь лотровство" [3]).

На удержаннє духовенства й шпиталю при церкві св. Ілиї визначаєть річна з данина в збіжі з маєтностей Загоровського (сьвященнику більше меньше два рази стільки скільки диякону, а дячку більш меньш однаково з дияконом) в ріжних натураліях[4]) і грошима з доходу його володимирського млина — попови й дяконови по три копи, а дяку чотири, й осібно півтори копи на сукню, а півкопи на кожух — бо дяк має бути „добрий". „А то для того дяку доброму більше, аби мешкаючи постійно в тій білій избі, напротив чорної шпитальної изби, учив дїтей, яких будуть давати йому в науку, „Богу и людям добрим вдячно"; в церкві „гаразд" читав і сьпівав з книг; книги, яких церква потрібує пильно, аби „уставично" писав „зъ доброго зводу"[5]) — аби на кождий тиждень написав,

---

[1]) Та сама пропорція, яка й тепер уживаєть ся в садівництві.

[2]) l. c. с. 80—1.

[3]) l. c. с. 85—6 і 93.

[4]) Кождому по два полти мяся свинячого, „а на выжевене ихъ корову для молока на кашу" — с. 93.

[5]) З поправних ориґіналів.

digitized by ukrbiblioteka.org

„справедливе, а не фальшиве“ [1]), три „тетради дестныхъ“ [2]), а на рік півтораста тетрадей; папір, киновор, горішки, кувервас, і „кгумю“ [3]) на чорнило має давати йому її милость пані, купуючи за мої гроші“ [4]).

На удержанне духовних при церкві суходольський визначаєть ся десятина з двірського урожаю, а також поручаєть ся привести місцевих селян до того, аби кождий з них „бояринъ и тяглый дворищный“ згодили ся давати на причет по копі озимини й по копі ярини, а люде убогі — хто скільки може дати з своєї пашні; за те „від сповіди й инших річей“ люде не мали б давати нічого. З того всього має попу йти дві третини, а дияконови одна третина — „а то для того сьвященику дві части, аби дяка доброго держав при церкві“ (вже від себе). А забезпечивши тим способом духовних, поручає їм Загоровський пильнувати служби: „аби кождого дня хвала Богу милосердному і служба ними чинена була, себто постійно полуночниці, утрені, часи, вечірні й повечірні, а сьвятих днів, а також коли будуть до того способні, має бути служена служба божа і кождої неділї по утрені акафист Богородиці“. Так має бути як у Суходолах (при тім в соборній службі має брати участь сьвященик і диякон другої суходольської церкви) так і в володимирській церкві — „мають просити Бога сотворителя за господаря його милость [5]) і добре строітельство держави його господарства і за нарід християнський, також і за одпущенне гріхів мині грішному і за милосерде Бога мого над грішною моєю душею аби молили“; мають сповняти свої обовязки — та заховувати в порядку як церкви, „доми збудовані на хвалу божу“, „такъ и людъ Божий въ доброй справѣ наказанью пристойномъ заховывали“ [6]).

Крім сих фундацій Загоровський поручає своїм дітям вернути ґрунт церкві св. апостолів в Володимирі, куплений ним від сьвященика тої церкви, і робить для неї ще иньші ріжні записи: поручає купити їй дзвін за 5 кіп і книг за 10 кіп:, „евангеліє, апостолъ, псалтирь и иншихъ книгъ, што за тую десять копъ грошей купити можетъ“ [7]). Синам своїм наказує „подъ благословенствомъ родительскимъ“ не порушати ні в чім тих всїх фундацій, не робити проволок і перешкод в тих ріжних виплатах, противно — „и сами, водълугъ найбольшого преможенья своего кгволи Богу милосердному абы податливы были“. Він заохочує їх до милосердія й щедрости текстами з евангелия, апостолів

[1]) Поправно.
[2]) 12 аркушів, 48 сторін in fol. — се дуже богато!
[3]) Gummi. [4]) l. c. c. 81—2.
[5]) Короля. [6]) l. c. c. 84—5.
[7]) l. c. c. 87—8, 90—91.

і псалмів та висловляє бажаннє, аби сини його були „милостниками церквей божих, ку хвалї й моленню Богу милосердному, так і любителями виживлення ближнїх своїх, особливо неімущих, і всю долю й любов свою в тім покладали“ [1]). Він згадує й поручає винагородити деякі шкоди пороблені сусїдам в господарстві [2]). Гуманні почутя свої виявляє також в цікавих розпоряджениях своїх що до своїх підданих — хоч, треба запримітити, присьвячує їм далеко меньше уваги й місця, нїж тим церквам і шпиталям:

„Що до підданих моїх її милость панї дядина має уважати, аби врядники поводили ся без утиску й здирства. А що під час жнива на них робота тяжка: по два з дому ходять жати, то на потїху їм кождої недїлї, аж доки пожнуть озимину й ярину, має її мил. панї дядина сказати дати по бочілцї пива, аби не злорічили, а приязливо споминали. До церкви аби ходили в недїлю й кожде сьвято, Богу сотворителеви молячи ся, і у всїм добре рядили ся. Двірникам, двірничкам й наймитам платити наем, не протягаючи (не заводячи) анї найменьшої дрібницї. Слугам моїм має бути дана відправа від її мил. панї дядини відповідно до реєстрику, списаного моєю рукою, і рухомими річами треба розпорядити так, як я в тім реєстрі своїм написав“ [3]).

Відносин до слуг я доторкнув ся вже вище по части. Міцнї моральні звязи між панами й слугами займали поважне місце в тодїшнїм складї житя. Вимагаючи від слуги безграничної вірности й відданости як першої чесноти, пани почували ся до певного поважання до особи слуги й пікловання його матеріальним обезпеченнєм. Що до вимогів гуманности взагалї, то як сьвідоцтво певного поступу суспільности на сїм поли, я наведу сучасне поученнє митрополита сьвященику (1562), де між иньшим читаємо такі науки: „не бій вѣрна согрѣшающа, ни невѣрна обидяща, а своима руками никогоже удари; ни лововъ твори, ни закалай животного; нетомительнѣ челядь свою держи; безъ нищихъ мзды на свою роботу не понуди“ [4]).

Ширших суспільних чи полїтичних інтересів поза тім в тестаментах не знайдемо. Полїтична дїяльність — се значить служба королеви й річи посполитій (про сю останню, очевидно, говорить ся як manière de parler, бо конкретно представляє її тільки все той же король). А цїль тої служби — ласка королївська й звязані з тим бенефіції й гонори, і особливі права за сї заслуги на такуж ласку для свого потомства в будучности. Кн. Корецький, в повних гідности

[1]) l. c. c. 86—7. [2]) l. c. c. 91.
[3]) l. c. c. 92—3.
[4]) Акты Зап. Рос. III ч. 31.

digitized by ukrbiblioteka.org

словах засьвідчує свої заслуги перед королем і стародавнім рицарським звичаєм записує йому свого коня (порівняти згадку, що Семен Олелькович Київський також, як прощальний дарунок і заразом — останню пригадку й рекомендацію своїх заслуг, відіслав перед смертю в. князеви свій лук і коня, на котрім їздив в походи)[1]. „А що я його кор. милости, пану своєму, й річи посполитій, пише Корецький, від молодих моїх літ аж до сього часу — кінця житя мого вірно, правдиво, охоче і совістно (хутливе и цнотливе) служив, наставляючи груди свої против кождому неприятелеви господаря й річи посполитої, то й тепер, з мого вродженого привязання до мого пана, на знак моїх вірних служб, записую я сим моїм тестаментом, по відході моїм з сього сьвіта, його кор. милости, моєму милостивому нанови, того коня мого, на котрім я сповняв свої служби моєму панови й річи посполитій і пізнійше ховав і держав його за свого житя для служби йо. м. господареви й річипосполитій; їх м. панове опікуни мають того коня мого без всякої проволоки віддати й к. милости, „залѣцывши службы мои“[2]. Горячого патріотизму трудно було сподївати ся від сих нових підданих річи-посполитої, де на престолї сидів чужий французький або семигородський князь, правила польська аристократія, панувала ворожа католицька церква.

Патріотизм національний лежить в привязанню до своєї церкви, що найбільше — до руської мови й книжности, як у Загоровського молодшого. Мало сьвідомости й мало напруження ще в нїм — більше стихійне, інстинктовне воно.

Як бачимо, тих кілька тестаментів досить широко відтворили перед нами житє українських вищих верств з середини XVI в., які ще не покинули своєї національної стихії. Показали досить повно, чим жили, про що думали, чим журили ся ті люде, складаючи свої останні розпорядження.

Матеріал, зібраний нами вже, відтворив перед нами староруську церковну й релїґійно-моральну традицію, показав, як тягла й живуча була в українській суспільности вона протягом цїлого того часу — включно аж до нового оживлення релїґійного житя, що наступило в останнїх двох десятолїтях XVI в. Ми побачили, як весь сей час — навіть в часах найгіршого розстрою й упадку церковного устрою й житя, ідеї защіплювані суспільности в часах староруських, жили й проявляли себе в суспільности, спеціально в вищих верствах її,

---

[1]) Див. т. IV² с. 267.
[2]) l. c. с. 97—8.

якими тепер займаємо ся. Наука про ніклованнє про свою душу, опіку для церкви й її слуг, високе поважаннє до чернецтва, милосердє до бідних і упослїджених, прийнятих церквою під особливу свою опіку, знаходить послух і дає себе знати в фактах будови церков, монастирів, записів на них, уряджуванню шпиталїв („больници, гостинници“ церковних устав), викуплюванню й випусканню на волю невільників „за душу“, вкінцї — в особистім постриженню в чернецтво і в схиму (вищу форму чернецтва) чи перед смертю, чи ще за житя і здоровя, що практикувало ся весь сей час.

Розуміється, було б великою помилкою занадто узагальняти сї факти й брати їх за показчики загального й постійного настрою сих українських верств. Як в старій Руси, так і в сих віках поруч людей, які відзивали ся на сї поклики — чи з щирого настрою, чи лише тому, що так „годить ся“ поважним і маючим людям, — були люде більш матеріалїстичного й практичного настрою, дуже мало приступні для всякої такої ідеольоґії. На иньшім місцї, в огляді практик патронату і церковного житя XVI в.[1]), я навів приклади зовсїм безцеремонного розхапування й визиску церковних маєтностей як раз тими патронами й опікунами, що мали обовязок боронити й примножати ті церковні маєтности. В тих часах упадку української церкви на се міг впливати й образ сього церковного розстрою, коли вище духовенство саме давало перший приклад безпардонного роздрапування церковного добра[2]), і зовсїм матеріалїстичне, аж до цинїзму, трактованнє православних посад і бенефіцій правительством, вкінцї — й тодішнї реформаційні кличі против церковних доходів і маєтностей, ширені й піддержувані з своїх клясових інтересів в шляхетських кругах, особливо польських в серединї XVI в.

Я припускав би у сїм напрямі й вплив більш трівких причин: самого пониження української, чи взагалї православної церкви, скиненої з становища державної, правительственної церкви на становище релїґії низшої, якій на кождім кроцї й правительство й репрезентанти нової офіціальної церкви давали почувати її низшість, трактували як результат непросьвіщенности, забобонности, некультурности тої Руси, яка держить ся за неї. Коли в однїх нужденний стан української церкви викликав тим більше піклованнє, змагання до її подвигнення й лїпшого забезпечення, у далеко більшого числа міг він збільшити індіферентизм і легковаженнє до неї. Навіть у тих людях, які уважали потрібним держати ся її — чи з щирого довіря до її спасенности,

[1]) Див. т. V с. 483—6.
[2]) Ibid. с. 492—3.

digitized by ukrbiblioteka.org

чи по фамілїйній та національній традиції, — пониженнє української церкви, її тяжке становище, погорджуваннє нею зі сторони чужих і багатьох своїх, мусїло викликати певне легковаженнє, задивлюваннє згори. Такий український маґнат, що опікував ся православною церквою, ледви чи був свобідний від почутя, що він з свого суспільного становища знижаєть ся до неї: робить їй ласку, коли держить ся сеї пониженої, малокультурної релїґії й прикрашає своїм іменем і фірмою сю релїґію низших верств, народнїх мас. І так дивили ся на себе не тільки самі репрезентанти сих панських кругів, а такимиж очима глядїли на них і репрезентанти церкви, її вищої єрархії — се пробиваєть ся досить виразно в кореспонденції владиків, а навіть і митрополитів з ріжними українськими маґнатами.

Людям навіть найщирше привязаним до неї, українська церква і все звязанє з нею не могли вже в сих часах дати того, щó давала— у що вводила церква в часах староруських. Понад заспокоєннє в питаннях совісти — „мира чоловіка з Богом“, уживаючи вислова одного з українських богословів, вона могла дати певне вдоволеннє національному почутю чоловіка — можливість чимсь заманїфестувати своє привязаннє до своєї національної традиції, як з другого боку сьвідомість суспільно-полїтичного упослїдження і культурної низшости сеї національної церкви (що служила властиво одиноким національним знаменем) робила з неї вічно болючу рану національної амбіції й сьвідомости. Культурний зміст православної церковности—себто ті сфери культури, які стояли в близшій звязи з церквою і в її опіці, слабли і упадали протягом тих століть (від половини XIV до половини XVI), — в парі з ослабленнєм українського елєменту, з упадком і збідненнєм церкви, висиханнєм його візантийсько-словянських джерел. Все меньше сей культурний зміст міг задоволяти культурні потреби вищих українських верств, все більше давала себе відчувати його низшість з тими культурними засобами, якими розпоряджала церковність і звязана з нею культура латинсько-нїмецько-польська — католицька одним словом — і з тими потребами й жаданнями, які висувало житє.

В західній Українї — в коронних землях, уже з другою чвертю XV в. руське письменство рішучо не здавало ся нї на що більше окрім церковної служби та побожної християнської лєктури. Руське письмо, уживане ще в дїловодстві поруч переважного латинського в другій половинї XIV і початках XV віка, далї виходить з дїловодства зовсїм. В українських землях в. кн. Литовського, лїпше законсервованих від польських виливів, урядова руська мова держить ся в повній силї до самого прилучення до Польщі (1569) та забезпечаєть ся правительством і на пізнїйше. Але ми бачили, що вже в 1570-х рр. на Во-

лини знанне і уживанне руського письма диктуеть ся вже більше національним пієтизмом, як практичними, реальними потребами. Загоровський уважае потрібним спеціально заохочувати своїх синів, „аби писма своего руского и мовенья рускими словы не забачали" [1]). Значить відчувало ся вже, що з під руського письменства, руської книжности усуваєть ся ґрунт: вони тратять свою raison d'être в реальнім житю. Без латини й польської мови не можна було порушити ся в практичнім житю. Ще гірше було, що свійське письменство і що до змісту самого не давало майже нічого цікавого, нічого потрібного сучасному чоловікови, що хотів жити й іти з духом і потребами часу, і за всім, що треба було знати культурній людині, приходило ся звертати ся до письменства латинського, польського, німецького — одним словом „католицького". Відчувало ся банкруцтво не тільки школи, а й самої культури свійської супроти вимогів житя.

Се ставило в дуже трудне становище українську суспільність. Приступ до латинських шкіл був як не завсїди, то дуже часто загороженим для не-католиків, а свої школи не сягали наук латинських.

Відомости про наше шкільництво походять власне з часів, коли сьвідомість невідповідности старої школи супроти потреб і вимог нового часу була особливо сильна і коли в сїм браку лїпшої школи добачувано причину всїх бід — культурного, релїґійного, національного занепаду Руси. Тому таким гірким песимизмом переняті тодїшнї відзиви про неї [2]). Автор „Перестороги", оглядаючи ся на перебуті вже тодї часи найгіршого занепаду православної Руси, головну й кардинальну хибу староруських часів уважає, що були в них „великіе ревнители, ижъ много зъ великимъ коштомъ церквей и монастирей намуровали и маетностями опатрили, золотомъ, серебромъ, перлами и дорогими каменями церкви пріоздобили, книгъ великое множество языкомъ словенскимъ нанесли, лечъ того, што было напотребнѣйшее — школъ посполитыхъ не фундовали" [3]). В тім бачив він причину упадку Руської держави, переходу наших земель під власть Польщі, винародовлення вищих верств на Україні, упадку православної церкви, побожного житя, повного занепаду народности. „Книги тые, що еще ихъ позостало, порохом припали, и все набоженство пришло ко взгордѣ" [4]).

Автор таким чином зовсїм іґнорує ту орґанїзацію шкільної науки, яка істнувала — не кажу в старій Руси, бо про неї він, розу-

[1]) l. c. c. 74.
[2]) Лїтература див. в прим. 5.
[3]) Акты Зап. Рос. IV с. 204.
[4]) Ibid. с. 205.

digitized by ukrbiblioteka.org

міеть ся, не міг мати понятя, — але за сьвіжійшої памяти його й старшого від нього поколїння. Тодїшня шкільна наука стояла так низько в його очах, що він попросту не вважає можливим брати її в рахунок. І так само зневажливо дивлять ся на неї иньші сучасники, чужі й свої. Тяпинський в передмові до свого перекладу євангелия, перейнятий гірким жалем про упослїдженнє й культурний та національний упадок „народу свого руского“, взиваючи суспільність до подвигнення осьвіти й церковного житя, заохочує до закладання шкіл — „ку науце, леч не такой, яко тепер, на вѣчный свой встыд: толко прочести, и то ледво, в своєм языку, не больш учат се“ [1]) А Скарґа добачав причину безвихідного положення Руси в тім самім факті, що в основу культури й науки положено некультурну словенську мову, нездатну анї для науки анї для письменства, так що самі православні попи не можуть її розуміти й „иньшої школи понад науку читання не мають: тільки тої всеї науки на всї їх духовні стани“ [2]).

Сю невідрадну характеристику мусимо вважати вірною для загального рівеня шкільної науки XVI віка, його середини особливо. Але мусимо, для відповідної оцїнки її, мати на увазї, по перше — що се був час найбільшого розстрою й упадку церковного житя, а школа у нас була головно, виключно майже церковна, з церквою й церковним житєм дуже тїсно звязана. По друге, що се був час перелому в культурнім житю Руси, коли те, що могла дати стара школа, все меньше потрібувало ся суспільністю, а те, що потрібувала суспільність, виходило зовсїм за круг засобів старої школи, й вона того дати не уміла, і ся сьвідомість невідповідности старої школи для новійшого житя не могла також не впливати на неї деструкційно.

Як ми бачили в своїм часї [3]), стара Русь, скільки можемо судити, не знала й не передала пізнїйшим вікам якоїсь скристалїзованої орґанїзації шкільної науки. Був на неї попит усе, але її форми й розміри залежали від того, наскільки трапляли ся для того відповідні сили й обставини. Виростаючи з приватної науки читання й письма у поодиноких „дідаскалів“, вона доходила своїх вершків при лїпше орґанїзованих владичих катедрах і більших манастирях,

---

[1]) Передмова в Кіев. Старинї 1889, I с. 5.

[2]) I stąd popi waszy, gdy co w słowienskim chcą rozumieć, do polskiego się udać po tłumactwo muszą, abo więc tyło usty a w czytaniu doktorami są. Y ynney szkoły chyba na czytanie nie maią. Y to ich wszytkiey nauki na wszytkie duchowne stany doskonalstwo! — Рус. ист. библ. VII с. 486.

[3]) Див. т. III² с. 454 і далї.

де присутність більшого числа книжних людей давала спромогу вводити учеників у вищі стадії тодішнього знання. Збідненнє, пониженнє, розстрій православної церкви, що переживала вона в XIV—XVI в., мусїли відбити ся передо всїм на сих верхах, підриваючи їх, не даючи розвинути ся, стверднути. Правда, не маємо нїякого права припускати, що всяка можність здобути якусь більшу науку нїж просте читаннє й письмо дійсно заникла в сих столїтях зовсїм. Скарґа з тріумфом вказує на заниканнє знання грецької мови („а межи вами анї чувати таких, що вміли б грецьку мову, чи ту стару, чи ту нову їх мову) [1]), і в тім бачить безвихідність Руси, що не може на свійській, православній підставі доступити якоїсь вищої осьвіти й культури (Скарґа тої гадки, що є тільки дві культурні мови — латинська і грецька, і на иньших не може бути нїякої лїтератури вищої марки — „не було ще на сьвітї анї не буде нїякої академії анї колеґії, де б теольоґія, фільософія й иньші свобідні науки викладали ся й могли бути зрозумілї в иньших мовах“). Але то треба знати, що на упадок знання грецької мови вплинули ще й спеціальні обставини, як упадок Візантиї, ослабленнє звязей з нею православних України й Білоруси — факти, які дали відчути себе як раз в XVI в., отже упадок знання грецької мови сам по собі не міг бути повною мірою культурности. Безперечно і тепер при більших монастирях, по більших містах, при церквах катедральних і иньших можна було мати нагоду научити ся більшого, нїж читання і писання: зачерпнути і теольоґічних відомостей, і певних лїтературно-стилїстичних вказівок, і навіть научити ся тої самої грецької мови. Люде з деяким знаннєм її і з певним лїтературним вишколеннєм на соборній Українї, як побачимо, не переводили ся вповнї навіть в найгірші часи. Але розуміє ся, такі припадкові нагоди нїяк не могли заступити правильно орґанїзованої школи, а явищем звичайним і постійним була така школа, що дійсно могла научити читати славянське письмо, мало розуміючи прочитане, і писати уставними буквами.

За сї віки така школа стала явищем загальним, широко росповсюдненим, і треба думати, що письменність — знаннє читання й письма, в людности за сей час поступала, ширила ся, збільшала ся — хоч не в якости, то в скількости. Поученнє митр. Сильвестра новопоставленому єрею (з 1562 р.), аби не позволяв в церкві сьпівати й читати людям „простим“, не посьвященим в церковну службу, дає характеристичну подробицю — істнования між простими людьми гра-

[1]) Рус. ист. библ. VII с. 486.

digitized by ukrbiblioteka.org

мотіїв, охочих до читання й співання в церкві, очевидно — виученців церковних шкіл.

З XVI в. ми маємо ряд звісток, які вказують на широке розповсюдненнє, звичайність шкіл при церквах.[1]) Пастор Одерборн, що довго пробував в в. кн. Литовськім, пише про православних (1581), що вони завсїди мають при церквах школи[2]). Ріжні документальні згадки потверджують звичайне істнованнє їх при церквах, так що школа уважала ся їх приналежністю — хоч може й не завсїди, як у Одерборна, така школа функціонувала в дійсности. Так в 1550 р. згадуєть ся при красноставській церкві ritus graeci шпиталь і школа[3]). В грамоті Льва, підробленій десь не пізнійше 1570-х рр. (предложена була до потвердження в 1581 р.) згадують між церковними людьми крилоські школярі (abecedarii)[4]) Ходкевич, роблячи фундацію для заблудівської церкви й костела (1562), половину призначає „уставнику“ (дяку) церковному, а другу — „мистру“ костельному, ставлячи їм в обовязок „на науце детей держати“[5]). Так само Острозький, в фундації для „уставника“ в Острозї, ставить його обовязком „школу держати“[6]). В наведених вище розпорядженнях Загоровського при фундації церкви св. Ілиї в Володимирі спеціальна дотація робить ся для „дяка доброго“, який би „дѣти, которыя на науку єму будутъ давати, Богу и людемъ добрымъ вдячне училъ“[7]).

Сї всї звістки ідуть з часів перед пробудженнєм нового культурно-просьвітного руху й показують, що навіть в часах найгіршого

---

[1]) Звістки з попереднїх столїть, які пробував зібрати Харлампович, не можуть бути сюди притягнені. Звістка про ученнє св. Стефана Махрицького в Київі, не говорить про школу властиву („времени приспѣвшу вданъ бываєтъ отъ родитель своихъ на ученіе божественнымъ книгамъ, и вскоре извыче божественныхъ книгъ писаніе“ — Макарій V[2] с. 129), та й час написання і історична вартість сього житня незвісні. Згадка про „дидаскалию“ в грамотї Любарта луцькій церкві належить не XIV, а кінцеви XVI в. (див. мою замітку: Коли сфабрикована грамата Любарта луцькій катедрі, Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. LXX).

[2]) Scholas semper templis adjunctas habent — Historiae ruthenicae scriptores exteri ed. Starczewski II с. 39. Одерборн пише тут, очевидно, головно на основі того, що бачив на Білоруси, хоч має на метї характеризувати в-суміш Білорусь і Москву.

[3]) Baliński i Lipinski Staroż. Polska II[2] с. 949.

[4]) Гал. истор. сборник II (сьвідоцтво не для XIV в., як уважає Харлампович — с. 192, а для другої полов. XVI в.).

[5]) Археогр. сборникъ т. XI ч. 114.

[6]) Описаніе рукоп. Румянцев. музея с. 129.

[7]) Архивъ Юго-зап. Рос. I. I с. 82.

занепаду української церкви школа уважала ся приналежністю більшої, добре орґанізованої церкви. Вчили ся також по монастирях; так дяк Васько підучуєть ся в київськім манастирі св. Михайла [1]), Йова Княгицького по першім „наученію книгам“ батьки дають до монастира унївського, як каже його біоґраф Гнат з Любарова [2]), — „большаго ради наученія“, і він там жив „внимая чтенія божественнаго писанія“.

Учив в такій школї найчастїйше дяк, „уставник“, що й дістає через се голосну назву „бакаляра“ (baccalaureus, лявреат), яка стає другою назвою дяка, або „дідаскала, як звуть ся й досї дяки на Буковинї (даскал). Назва бакаляра вже в другій половинї XVI в. стрічаєть ся в приложеню до дяка [3]). Через се ми й не стрічаємо спеціальних фундацій на школу, а звичайно пікłованнє про неї виявляєть ся в збільшеній дотації для дяка, як в тестаментї Загоровського, або в записї Ходкевича, де на православного дяка і католицького орґанїста визначаєть ся десятина з 25 кіп жита і стільки ж ячменю, по половинї на обох. Певні оплати побирали ся й від самих учнїв. В посланню владики новгородського Генадія (з кінця XV в.) ми стрічаємо практику звістну нам на Українї в пізнїйших часах, і спільність її з великоросийською дає дорозумівати ся, що вона йде ще з часів староруських: за вивченнє вечірнї приносили „мастерови“ горнець каші й гривну грошима, за утреню знов, і т. д. [4]). Так практиковало ся й при науцї у дяків: такі приноси робили ся по граматцї, псалтири і т. д., і практика ся безперечно сягає сих старих часів.

Круг науки такої школи описує згаданий Одерборн так: „тридцятилїтнїй чоловік учить в нїй дїтей перших початків наук; катехизма не уживають, але дають дїтям молитви до Богородицї й св. Миколая, списані в книжках, а апостольський симвом вчать з деякими змінами в словах; до сього додають Дивидові псалми, котрі вони читають в день і в ночи“ [5]).

Так само описує стару практику Мелетий Смотрицький в передмові до своєї граматики (1612): здавна, каже, був звичай вчити малих дїтей з початку азбуки, потім часослова і псалтири і письма; потім деякі читали й апостол. Що се приктика дуже стара потверджує

[1]) Акты Юж. и Зап. Рос. I ч. 141 (1563).
[2]) Зоря Галицкая, 1860 с. 228.
[3]) Акты Виленской ком. XIX ч. 380: „уставник“ і „слуга церковний“ зветь ся bakalarz (1583).
[4]) Акты историческіе I ч. 104.
[5]) Scriptores II с. 39—40.

digitized by ukrbiblioteka.org

той же згаданий новгородський арх. Генадій, що опираючи ся, очевидно, ще на старій практиці, яка взяла свій початок з часів староруських, київських, — радить „учить в училищахъ первоє — азбука граница истолкована совсѣмъ, да и подтительныя слова, до псалтыря съ слѣдованіємъ накрѣпко“ [1]).

Псалтир була головним підручником шкільним — вивчивши азбуку, склади й скорочення, переходили до неї. Скорина, видаючи свою псалтир (1517), бачить в ній ту прикмету, що вона „детямъ малымъ початокъ всякоє доброє науки, дорослымъ помноженіє въ наукѣ“ [2]), а в передмові до своєї біблії бачить головне призначеннє псалтири в тім, що вона служить підручником „умети граматику или по рускы говорячи грамоту, єже добре чести и мовити учитъ“ [3]). На одній псалтири XVI в. в звичайнім заклятю предвиджуєть ся, що хтось, може, її візьме з церкви „или на ученіє дѣтей дастъ“ [4]). Письма вчили уставного — каліґрафувати на старий взір, а як вмів сам учитель — то й скорописного, що з XV віка починає вироблювати ся на основі півуставного (зменьшеного і меньш старанного уставного письма), і розвиваєть ся в XVI та входить в уживаннє в актовім письмі і урядовім діловодстві [5]) Але тої скорописи в XVI в. не завсїди уміли ще духовні люде [6]). Так само від знання самого учителя залежала наука рахунків. Далї сього — та хиба правила церковного, для охочих, та наука не йшла. Здібнїйші ученики з нею могли пускати ся на арену практичної дїяльности — як по вподобі, чи віддавати ся ,,почитанню книжному“ й ним розширяти свої теольоґічні відомости, вигостровати своє мишленнє і набірати ся взорів для викладу власних гадок, особливо під проводом якогось більше очитаного, ,,искусного“ чоловіка, в старім переконанню, що в сїй побожій лектурі, а предо всїм—в самім Письмі сьвятім лежить вся сума потрібного знання. Се переконаннє,

[1]) Акты историческіе 1 ч. 104.

[2]) Чтенія московські 1888, I с. 84. [3]) Див. низше.

[4]) Харлампович с. 202

[5]) Про еволюцію письма в сих віках: Срезневскій Славяно-русская палеографія (X—XIV в.), 1885, Карскій Очеркъ славянской кириловской палеографіи, 1901, Каманинъ Палеографическій изборникъ, матеріалы для исторіи южно-русскаго письма въ XV—XVIII в., 1899.

[6]) В однім процесї про фальшовані акти в Витебську 1540 р. „ставили попа духовнаго, въ которого тотъ Клинецъ учил ся грамотѣ, и тотъ попъ светчилъ: правда єсть, ижъ той Клинецъ небожчикъ, будучи выросткомъ молодымъ, учил ся у мене, але скорописи не вмелъ, а ни се єя учылъ, бомъ и самъ скорописного писати не умелъ“ (Каманинъ ор. с. с. 10).

поділяє вповні і пробує боронити супроти нових потреб часу навіть і такий піонер нової науки як падуанський доктор Скорина [1]). Меньше цікаві, меньше здібні зіставали ся при простій письменности — при таких знаннях, які ото згірдливо характеризують Тяпинський і Скарґа.

Такий характер мали й наука у ріжних грамотіїв, або домашнє ученнє, практиковане в шляхетських домах. В наведених вище розпорядженнях своїх Загоровський поручає опікунці своїх дітей, коли їм сповнить ся сім літ, або посилати їх до школи, або казати томуж дякови чи иньшому „дякови доброму“, вчити їх дома „науки в писме светомъ“. Такий дяк має научити їх „въ своємъ языку рускомъ, въ писме светомъ“, уміти молитов; більшої науки від дяка Зогоровський не сподївав ся, і для науки латинської поручає „зєднати бакаляра статечного“ — чи то з вихованців латинських шкіл, чи з яких самоучок, бо тут іде мова також тільки про початки латинської мови. Пинський шляхтич Євлашевський, описуючи свої молоді літа (в 1550-60-х роках), каже, що його вже на пятім році зачали „бавити наукою рускою“ — „кгдыжъ въ тыхъ часахъ, додає він, въ той нашей стороне не было єще иншихъ наукъ“. Він научив ся письма руського, польського, вмів і жидівську азбуку, а рахунків навчив ся на практицї в службі при поборах [2]).

До чужостороннїх шкіл удавали ся дуже рідко. Виїмками були такі люде як полоцький міщанин Скорина, що їде на унїверситет до Кракова, і тут дістає степень бакалявра, відси удаєть ся до Падови

[1]) „Хощеши ли умети, пише він в своїй передмові до біблїї (1519), граматику или по руски говорячи грамоту, еже добре чести и мовити учитъ, знайдеши в зуполноє библіи псалтыру—чти єє; пакъ ли ти ся любить розумети лоику, она же учить з доводом разознати правду отъ кривды, чти книгу светого Іова или послання светого апостола Павла; аще ли помыслиши умети риторику, єже єсть красномовность, чти книги Саломоновы. А то суть три науки словесныя. Восхощеши ли пакъ учити ся музики, то єсть певници, — премножество стиховъ и песней светыхъ по всей книзе сей знайдеши; любо ли ти єсть умети аритметику, еже во кратце а неомылне считати учить, — четвертыи книги Моисеєвы части чти; пак ли же имаши предъ очима науку геометрию, єже по руски сказуєт ся землемерениє, чти книги Ісуса Навуина; єстъ ли астрономии или звездочети, найдеш на початку книги сеє о сотворении солнеца и месеца и звездъ, найдеш во Исусе Наувине, яко стояло солнеце на єдиномъ месте за целый день“. Доточивши щекілька таких астрономічих казусів, автор похопив ся і завважив: „болеє воистинну чудит ся превеликой божиєй моци мусишъ, нижели учити ся“. (Каратаевъ Описаніе славяно-русскихъ книгъ с. 31).

[2]) Дневникъ Θ. Евлашевского — Кіев. Старина 1886, I с. 128.

digitized by ukrbiblioteka.org

і тут здобуває степень доктора лїкарських наук[1]). Ті люде з Галичини, з Підляша й иньших країв, що стрічають ся в актах унїверситету краківського — в досить великім числї, також деяких унїверситетів німецьких — нпр. липськім, та в італїанських — головно католики. Тільки про деяких можливо думати, що вони були Русини; навіть означеннє Ruthenus означає часто лише чоловіка з Галицької Руси, як ріжні Rutheni краківського унїверситета[2]), Станїслав Гінек або Ян Дершняк липського, Станїслав Стажеховский Ruthenus і такий же Станїслав Кернер — базельського унїверситету, і т. д.[3]). Доперва заснованнє єзуїтських колеґій в Вильнї й Ярославі починає притягати до себе учеників з українських православних родів, тим більше що прилученнє до Польщі зробило латинську науку вже невідмінно потрібною. А перейшовши єзуїтські школи, починають їх вихованцї — особливо такі, що вже перейняли ся вповнї католицьким духом, або й перейшли на латинство, — їздити до шкіл заграничних, італїанських особливо.

В наведених вище словах автора Перестороги цікава гадка пробиваєть ся — що з тою наукою, яку розпоряджали православні, в XVI в. особливо, вони навіть не годні були опанувати того культурного запасу, який їм переказали попереднї віки — книг було нанесено „великоє множество“, але вони „припадали пилом“ без ужитку, без читання. І се дійсно дає оден з найсильнїйших симптомів культурного упадку Руси XVI в., що вона не годна була навіть користати з того, що могла дати їй стара книжність.

Історія письменства й книжности на Українї в сих темних двох столїтях (середина XIV — середина XVI) взагалї до тепер зовсїм не розслїджена і дуже бідна матеріалом. Можемо констатувати старо-руську книжну традицію, далеко тяжше означити нові набутки в сфері письменства ориґінального й особливо перекладеного. З одного боку, не можемо відріжнити докладно, що в сїй сфері було звістне

---

1) Archiwum do dziejów liter. i oświaty VII c. 158.

2) Acta rectoralia univ. Cracoviensis, показник sub voce.

3) Archiwum do dziejów literatury i oświaty II c. 429, VII 3 etc. З таких, що звертають увагу своїми іменами — може руськими занотую нпр. на липськім унїверситетї Петра Хвальчевського (1531), Лаврентия Килїяна з Коросна руського (1532), Антонія Антоновича зі Львова (1542), Матїя Слиневского de Sarmatia Majori ex civitatae Kaniieux (1551), Георґія Келіановского Русина (1562). Фридриха Скумина, Даміана Володковича „Литвинів“, Йосифа Воловича „Русина“ (1563), Григорія Сопігу (Sapia) „Литвина“ (1567) й ин. Взагалї реєстри липських студентів з західно-европейських дають найбільше інтересного.

в часах староруських (до кінця XIII чи середини XIV віка) й що прийшло пізнїйше: при огляді староруської книжности богато стрічали ми такого, що гіпотетично зачислювано до староруських часів, але могло появити ся і в XIV або навіть XV віці [1]). З другого боку, в тім рукописнім матеріалї, яким розпоряджаємо, переважно не відріжнено те, що належало землям українським, що литовсько-білоруським (українські й білоруські памятки часто досї лучать ся під одну катеґорію „західно-руських,“ без близшого відріжнення і близшої аналїзи), а що новгородсько-московським, в районї яких найбільше заховало ся останків тої старої книжности.

Одним з найбільш характеристичних показчиків того книжного запасу, яким розпоряджали землї київської митрополїї, українські й білоруські, служить опись біблїотеки Супрасльського монастиря [2]), заснованого на початку XVI в. митр. Йосифом Солтаном. Надїляючи його ріжними церковними річами, він положив, очевидно, й підвалини його біблїотецї, постягавши книги з ріжних місць, перед усїм своєї митрополичої єпархії, до котрої належала Київщина й землї заприпетські (німансько-березинські, Новгородок, Вильно, Минськ), а також, очевидно, і з иньших єпархій. В катальоґу, спорядженім в 1557 р., відріжняють ся книги „старі“ [3]), зібрані за попереднїх

[1]) Див. т. III² с. 459 і далї, й прим. 33.

[2]) Видрукована в IX т. виленського Археограф. Сборника с. 53 і далї.

[3]) А то книги старыя: Євангеліє толковоє великоє. Євангеліє учнтельноє староє. Євангеліє в полдесть толковоє. Євангеліє Матөея въ столпъ толковоє. Книга Криница. Книга десятог(лав). На весь годъ 4 прологи, а въ каждомъ по 3 мѣсяцы, а у пятом пролозе 6 мѣсяцевъ, а въ шестомъ и седьмомъ цѣлый годъ. Книга Змарагдъ. Книга Златая цепь. Двѣ книзѣ — оба Маргариты. Книга Григорія Богослова. Книга Пророчества. Книга великая: Діонисіє Ареопагитскій. Книга Кирила Ієрусалимского. Книга Григория Двоєслова. Книга другая Григорія Двоєслова на паркгаминѣ. Уставы 2, одинъ въ десть, а другій у полдесть. Книгъ великихъ, въ десть, соборниковъ 4, а пятый на паркгаментѣ, а полудесныхъ соборниковъ 3, а у одномъ соборнику книга Асафъ и Хоженіє Данилово. Книга Псалтиря въ десть, окованая позлотистыми пуклями. Книга Псалтыря митрополита Солтана въ десть же. Книга Псалтыря толковая. Книжка толковая избранныхъ псалмовъ, въ полдесть, и о умершихъ слова. Книги Єфремовы 2. Книги 2 Отечники. Двѣ книзѣ Симеона Метафраста, одна въ десть, а другая въ полдесть, а в десномъ *) написанъ Синаксарь. Двѣ книзѣ въ полдесть Исака Сиріянина. Апостолъ толковый. Апостолъ великій на паркгаментѣ. Апостоловъ дестныхъ 3. Часословы 2 великихъ, старыхъ. Книга Лѣствица въ полъдесть, другая исъ Отечникомъ. Книга

*) Читай; дестном.

digitized by ukrbiblioteka.org

ігуменів, то значить в першій третині XVI в., книги нові, зібрані за ігумена Сергія Кимбара, що правив монастирем від 1532 р., і найновійша верства, що дістала ся по спорядженню описи. Маємо отже кілька хронольоґічних верств, які обіймають в сумі звиш пятдесяти літ. Деякі книги значать ся виразно як новописані, і таким чином знаємо, щó списувало ся на ново, в середині XVI в., отже-щó уважало ся тоді потрібним, актуальним [1]).

Полишаю на боці книжки чисто церковно-служебні (таких на 215 скатальоґованих рукописей і книг було коло 50 — євангелия, апостоли, псалтирі, часослови, тріоди, ермолої, октоїхи, молитовники, служебники і т. н., по кілька примірників). Поза тим маємо тут ряд толковань св. письма: „толкові“ евангелия, апостоли, псалтирі, апокаліпсіс і навіть „служба толковая“. Поодинокі книги старого завіту: битиє, Ісус Навин, Царства, вибірку з старозавітних книг, зложену на початку XVI в. п. т. Десятоглав, також пророчества, але цїлої біблії не було — аж до Скоринової біблії, яка фіґурує тут під назвою „книг битих“ — друкованих. Писання св. отців — цїлий ряд збірників слів Іоана Златоустого й иньших популярних отцїв: Ізмарагд, Маргарит (два),

Антиохъ изъ житиемъ Богословлимъ. Книга, въ которой писаны слова на четыредесятницу и пятдесятницу, въ полъдесть. Двѣ книзѣ Златоустаго постныхъ. Книга 12 Іяковлевичевъ. Книга Царственникъ съ лѣтописц(ем). Книга Осафъ изъ житіемъ светого Сергія чудотворца руского. Книга Кирилова на Уліяна. Книжка Патерикъ Печерскій. Книжка Григорея Синаита. Книжка на Латину. Книжка Житіе великого Өеодосія киновіарха и иныхъ светыхъ. Книга Григорія Амаритского на Єрвана. Книга Зерцало. Книга съ плененіемъ Іерусалимскимъ. Книжка таранковская — Монокаконъ. Книги 2 великихъ правилъ церковныхъ. Книжка Василей Новый. Миней старыхъ 12. Треоди 2 — Постная и Цвѣтная. Охтаики 2. Книгъ служебниковъ 7. Книжка въ полъдесть Зонаря. Книгъ битыхъ 5. Книга Доровей изъ житіемъ Іоана Злотоустого. Єрмолоєвъ знаменныхъ 4, а пятый стихиральчикъ. Єрмолой безъ знаменія. Псалтырей проходенокъ 10. Псалтыря, по которой въ церкви говорятъ. Псалтыря великая келейная. Книга Требникъ. Книжка, въ которой Богородицы каноны, што поются на повечерницахъ. Книжка панахидникъ. А всихъ книгъ старыхъ 129.

[1]) А то книги новыя, што за мене, Сергія, прибавлены церкви светой: Книга Правила светыхъ отцевъ, зуполные. Книга Великого Василія Кесарійского, новописанная. Книга Никонъ, новописанная. Книга Шестодневникъ Іоана Антіоха, и въ ней написано Козма Индикапловъ. Книга Іоанъ Дамаскинъ. Книга Апокалипсія съ толкованіемъ. Книга Временникъ, изъ Константинова Временника выписанъ. Книга Палея. Книга Бытея. Книги 2 Златоустого о лущи (sic). Книги 2 Отечники изъ Пасієвымъ житіемъ, новописанныи. Книга Соборникъ, новописанный. Псалтыри 2, одна великое паперы, а другая жабин(ская).

Златая цѣпь, Іоана Златоустого Шестоднев, слова на піст, і ще два иньші збірники (титул попсований), поучення Григорія Богослова, Василія Вел., писання Діонисія Ареопаґіта, Кирила Єрусалимського, Лѣствица Іоана Синаїта — найпопулярнїйший підручник аскетизма, в пятьох примірниках, Григорія Двоєслова два примірники, Єфрема Сирина два, Ісака Сиріянина два, Кирила листи на Юліана, Григорія Амиритського „на Ервана", ави Дорофея, Іоана Дамаскіна, Федора Студита, Іоана Антіохійского, Григорія Синаїта, моралїстичні збірники Антіоха і Никона, Діоптра мон. Филипа. Богато збірників поучень, уложених систематично, з ріжних авторів, і релїґійно-моральних підручників, зложених з житий і поучень: такі т. зв. учительні евангелия — збірники поучень і толковань на евангельські теми (тут їх три), слова на чотиродесятницю й пятдесятницю (окрім слів на

Исалтырка проходенка, новописанная, а другая битая. Книга Өеодора Студита отъ Сопѣги. Книга Лѣствица въ десть. Книга Отечникъ Єгипетскій. Книга Соборникъ, на предѣ житіє Кипріяново, а потомъ иншихъ светыхъ. Книжка, въ которой написано житіє Аөанасія Аөонского. Псалтыря толковыя. Охтаики 2 новыхъ. Треоди 2: постная и цвѣтная. Миней новыхъ 13. Євангеліє учительноє новоє, а другоє учительноє жъ жабинскоє. Апостоловъ 3, а четвертый битый, а пятый латынскій. Панахидничокъ. Часословы 3. Уставъ великій, новописанный. Служебникъ новый. Минея новыхъ светыхъ. Соборничокъ новыхъ светыхъ. Греческихъ книгъ 5. Книга Требникъ исъ серебряными пуклями старый, въ полдесть. Другій Требникъ новописанный. Книжка Минейка, образцовъ светыхъ. Жабинскоє евангелійце изъ апостоломъ и апокалипсією. Книжка, по которой кажуть всеношноє. Книжка малая изъ святцы и четыредесятницею и пятьдесятницею и съ канономъ воскреснымъ. Книжки 2 съ пѣсьнми Мойсеовыми и зъ припѣлы. Єрмолойцы 2 новыхъ. Книжка малая чернеческого правила келейного, новая. Книжка малая, у которой написана служба толковая. Книга Іисусъ Навынъ и Царства въ нeй написаны, въ десть. Всихъ книгъ новописаныхъ, за мене Сергія прибавеныхъ 74. (З сих слїв виходило б, наче б усї отсї книги були „новописані", але в дїйсности з них новописані були не всї, хиба деякі понад ті, при яких не дописано виразно, або й тільки сї — напр. ті 5 грецьких книг, яких зміст, очевидно, був навіть незвістний, певно не були „новописані").

А потомъ еще прибавлено книгъ новописанныхъ: Требникъ въ десть, новый, оксамитомъ чорнымъ покрытъ, пукли изъ полудесного требника старого собравши серебрянные, на єю изложены, а по серединѣ бляшка изъ образомъ Іоана Богослова. Книга Лѣствица, въ десть, новонаписана, а панахидникъ у полъдесть новий.

А то Яцка подъскарбьего бывшего книги, которые ся по смерти его остали: Лѣствица въ полъдести. Козьма Индикопловъ, въ десть. Книга Андрѣя Уродивого, въ десть.

Окрім того осібно показано шість евангелий в дорогих оправах.

digitized by ukrbiblioteka.org

піст Ів. Златоустого), прологи — короткі моральні повісти й поучення розложені по дням року (було їх два повні річники і оден піврічник), „синаксар" — збірник тогож типу[1]), минеї — жития й ріжного рода моральні поучення, розложені відповідно до днів сьвяткования ріжних сьвятих (минея стара і нова, осібно минея „нових сьвятих" і „минейка — образцовъ святыхъ", ілюстрована); „отечники" — патерики, збірники аскетичних житий, було їх аж шість, в тім „отечник єгипетський", а семий „патерик печерський"; дві книги житий сьвятих Метафраста. Поодинокі жития — Івана Богослова, Івана Златоустого, Паісія, Атанасія Атонського, „книжка житіє вел. Өеодосія киновіарха и иныхъ святыхъ", збірник — „на предѣ житіє Кипріяново, а потомъ инших светыхъ", вкінці житиє Сергія Московського. Кілька книг канонїчного змісту: Номоканон, три книги „правил церковних", „Зонари" себто „Номоканон Зонари". Якась близше не описана полемічна „книжка на Латыну". Література леґендарно-апокрифічна й повістева представляєть ся повістею про Варлаама й Іосафа („Асаф", в двох примірниках), житиєм Андрія Юродивого, „Василем Новим", завітами XII патріархів (книга 12 Іяковлевичевъ), і сюди ж здаєть ся належить близше нам незвістна „книга Криница". Більше того мусїло бути в „збірниках", близше неозначеного змісту (показано таких 8, а що до одного пояснено, що там містив ся „Асаф" і Хожденіє Данила). Література історична представлена, окрім історичних біблїйних книг, іще Палеєю, „Плѣненієм ієрусалимським", Временником — „изъ Константинова временника выписанъ" (мабуть з Константина Манасії), книгою Царственникъ съ лѣтописцемъ (може звістна супрасльська літопись). Літературу природничо-ґеоґрафічну заступав лише Козьма „Індикоплов" в двох примірниках, та „Хожденіє Данилово".

Се не тільки найбільший, який ми маємо з тих часів, сортимент книжок, але й дуже типовий. Иньші катальоґи бібліотек, які маємо з тих віків[2]), і той книжний запас, який до нас заховав ся

---

[1]) Звичайно уважають „синаксар" і „пролог" двома назвами тогож самого типа збірників, але назву сю надавали ріжним редакціям і навіть ріжним типам збірників.

[2]) Див. опись книг слуцького монастиря з кінця XV в. в Актах Зап. Рос. І ч. 115 — тут між иньшим два прологи, жития сьвятих, патерик печерський, Лїствиця, Ізмарагд, Дорофей, Єфрем, Григорий Синаїт, Федор Студит, Симеон новий Богослов, Пикоп. Опись книг Жиґимонта Старого (нове, справлене видаиє у Владимірова Франціскъ Скорина с. 15—6), м. ин.: „лїтописець київський", Шестоденец, „книга повести збранные", „книга о мытаре", книга повнене поста, два

реально, разом взяті доповняють супрасльський катальоґ розмірно не богато, так що в сумі він дає досить добрий образ тої руської книжности, якою розпоряджали українські землї XV—XVI віка. Поза книгами богослужебними і сьвятого письма скрізь фіґурують ті самі толковання св. письма, учительні євангелия, прологи й минеї, писання деяких популярнійших грецьких отців церкви, номоканони, з свійського письменства — Хожденіє Данила, печерський Патерик, дещо з лїтописної лїтератури (дуже не богато розмірно)[1]).

В основі сеї книжности, розуміє ся, лежала староруська книжна традиція, одначе значно доповнена придбаннями тих пізнійших віків, XIV—XVI, — писаннями ориґінальними, а ще більше перекладеними. На жаль, не можна вповні докладно означити, що саме внесли в сей книжний запас сї віки, тим меньше — що нового докинули до нього наші книжники, а що дістали готове: з полуднево-словянських земель — з Болгарії й Сербії, де XIV вік приніс з собою нове оживленнє книжної й лїтературної діяльности (тодї появив ся там ряд нових перекладів навіть давнїше вже

прологи, паранея (Єфрем Сирин), Іван Златоустий, молитви св. Кипріяна. Між книгами пана Солтана (1516) м. и. „правила Григорьевския“, Григорей Богословъ, псалтыра золотомъ писана (Литов. Метрика I с. 872). Між наданнями Константина Ів. Острозького (вище с. 306) — поучення патр. Каллїста. Реєстр Печерського монастиря з 1554 р. (Голубевъ, Петръ Могила, I дод. 2) описує тільки деякі книги — числом 58, а иньші згадує, на жаль тільки сумарично — „книгъ посполитыхъ полтретьядцать“ (Харламповичъ Школы с. 195 одначе непотрібно сї „посполиті“ книги уважає сьвітськими, та й невидко тих сьвітських книг в пізнїйшій описи зовсїм). Серед описаних бачимо два учительні євангелїя, дві Лїствиці, два прологи і синаксарь, патерик печерський, патерик скитський, кормча, палея, 12 миней. Пізнїйша опись, з 1593 р. (Архивъ I т. I ч. 91) числить всього книг 63 (отже убуло їх, але книги вичисляють ся й иньші, так що маємо мабуть між ними й ті неописані в 1554 р.), а в тім євангелий толкових два (одно „Алексїєвське“), три учительних, два послания толковапі Маргарит, Єфрема 2 кн., Ісаака Сирина 2, Лїствиці 2, Діонисий Ареопаґіт, Федор Студит, Откровеніє Ісаії (Wyznanie proroka Izaiasza Theodorytem złożone i Bazylim Wielkim), Варлаам і Иоасаф, дві Палеї, Зерцало, якесь „житиє“, Патерик печерський і скитський, „приклади“ три, миней 15. В опису бібліотеки львівського брацтва з 1619 р. (Архивъ Югозап. Рос. ч. I т. XII с. 7—8) окрім сьвятого письма (в тім 3 прим. пятокнижа) толковання Теофилакта на євангелия, і ще якісь иньші, слова Златоустого на євангелия от Матфея й Іоана, і ще якісь иньші, толковий апокалипсис, два учительних євангелия, минея четья, Лїствиця, Діонисий Ареопагит, книга на Єрвана, Максим инок, „кронника писанная о Греках“ і якась иньша „кронничка писанная“.

digitized by ukrbiblioteka.org

перекладених писань, і чимало нових) [1]), також з Волощини, що в тих часах культивувала виключно славянську книжність [2]), і з Білоруси та земель новгородсько-московських. Причини сеї неясности я пояснив уже: цілий ряд творів ми маємо в кодексах пізнїйших, XIV—XV—XVI вв., і тільки більше або меньше гіпотетично припускаєть ся їх знаннє в давнїйших віках. Напр. зістаєть ся неясним, чи належить до пізнїх староруських часів (кінець XIII — поч. XIV в.), чи до пізнїйшого вже часу знайомість з такими повістями як незвичайно популярний пізнїйше Варлаам і Йосафат або Стефаніт і Іхнїлат, як Християнська топоґрафія Козьма Індикоплова, як Хронїка Манасії з влученою до неї Троянською історією, як нова редакція Александрії, ак цикль оповідань звязаних з Індийським царством, як цїлий ряд апокрифічних повістей і поем, яких традиція не виходить поза XIV—XVI віки [3]).

Не запускаючи ся в такі спірні й неясні питання, ми можемо все таки з імен авторів і записей перекладчиків, з язикових та палеоґрафічних прикмет сконстатувати в сих столїтях (пол. XIV до пол. XVI) прилив нового матеріалу в книжний запас, коли не наших, українських земель спеціально, то взагалї в східно-словянський запас, якого участниками були між иньшими й наші землї.

Перейшов за сї часи ряд нових письменників, які, хоч чужі своїм походженнєм, школою і лїтературним вихованнєм, появляли ся на нашім ґрунтї і робили певні вкладки в наш книжний запас. Такий митр. Теґност, виславлений за свої теольоґічні писання комплїментами сучасного візантийського історика, які одначе далеко не оправдують ся прикметами одинокого його поучення, що стало недавно нам звістним (дуже слабонька компіляція на ріжні теми) [4]). М. Кипріян, з гіпотетичних писань якого одначе певним лишаєть ся тільки його авторство жития митр. Петра (звістного і в українських кодексах) [5]).

---

[1]) Про се оживленнє див. новійші працї: Сырку Къ исторіи исправленія книгъ въ Болгаріи въ XIV вѣкѣ; Радченко Религіозное и литературное движеніе.

[2]) Про славянсько-румунські книжні стичности нова праця Яцимірского Изъ исторіи славянской письменности въ Молдавіи и Валахіи XV—XVII вв., 1906. [3]) Пор. т. III² с. 463—4.

[4]) Поученіє Феогноста м. всея Руси о смѣренолюбіи, яко не подобаетъ играти и смѣяти ся бещинно крестьяномъ и якоже недостоини приходятъ къ божественымъ тайнамъ і т. д., видане Нїкольским в Извѣстіях рус. язика 1903, I, з кодекса 1498 р.

[5]) Питаннє про писательство Кипріяна переглядав новійше Голубинскій Ист. рус. церкви т. II. I с. 347 і далї.

Григорий Цамблак, оден з блискучих репрезентантів пізно-візантийського риторства, автор кільканадцяти церковних поучень і аґіоґрафічно-панеґіричних писань, досить мало одначе популярних у нас, а більше в Молдавії де проживав він перед приходом своїм до нас [1]. М. Фотий — автор досить численних, але слабких і з літературного і з всякого иньшого погляду проповідей і учительних посланий (між иньшим маємо з його іменем перерібку старого слова о казнях божих) [2]. Нещасливий Спиридон Сатана, також чужинець (Тверитянин) з роду, автор просторого „Изложенія о православней истиннѣй нашей вѣрѣ", написаного в виді окружника до вірних і також зрештою мало розповсюдженого [3].

З другого боку — появляли ся нові переклади давнійших писань і творів нових письменників і богословів, довершені своїми книжниками, чи списані з перекладів полудНево-славянських, болгарських головно. Маємо цілий ряд записок перекладчиків і переписувачів, які вказують на ті огнища, де вела ся робота перекладчиків і копістів: Се царгородські монастирі, як Студійський, де в останній чверти звістна ціла кольонія — „ту живущіи Русь" [4], Перівлепте й иньш. „Сьвята гора" атонська, де ріжні монастирі — руські, болгарські, сербські, вигідно могли обмінювати ся продуктами своєї книжности, а паломники й монахи, що „для подвигу" проживали по тих монастирях царгородських і атонських, приносили й розповсюднювали потім сї книги по своїх краях. З упадком Царгорода Атос мав особливо важну ролю, як головне огнище, звідки черпали ся й зміцняли ся традиції грецької культури й церковности, так само в книжности, як у штуці, і в церковно-аскетичній практиці; стичність сьвіту словянського й візантийського в тих монастирях ріжних національностей робила його особливо важним [5].

---

[1]) Про лїтературну діяльність його новійша праця Яцимірского Изъ исторіи словянской проповѣди въ Молдавіи — неизвѣстныя произведенія Гр. Цамблака, 1906, тут огляд лїтератури і аналїза лїтературної манери.

[2]) Новійший огляд лїтературної дїяльности Фотия у Ґолубінського l. c. с. 389 і далї; про перерібку слова о казнях у Бѣльченка Поученія Өеодосія о казняхъ (Лѣтопись одес. общ. VIII).

[3]) Се невидане „Изложеніе" описує м. Макарій (IX с. 64—6) з одинокого звістного йому кодексу новгородської софійської бібліотеки XVI в.; зміст „Изложенія" історично-доґматичний, з моральною наукою при кінцї.

[4]) Подорож Игнатія Смольнянина, вид. Палест. товариства с. 7.

[5]) От кілька записок, які вказують на ролю царгородських і атонських монастирів в розповсюдженню книг в східно-словянських зем-

digitized by ukrbiblioteka.org

В сфері книжности особливо богатий запас ріжного матеріялу нагромадив болгарський лїтературний рух XIV в., і його продукти тими дорогами — через монахів і паломників, а також через полудневословянських духовних, які приходили на Русь (починаючи від Кипріяна і Цамблака, репрезентантів сеї відродженої болгарської книжности), ширили ся в землях східно-словянських. Се болгарське відродженне вибило своє нестерте пятно на своїх продуктах в язиковій формі, в видї т. зв. середноболгарських язикових прикмет, які вплинули навіть на східнословянську ортоґрафію XV віка (*а* зап. *я*: моленіа, добраа; уживанне *ъ* зам *ь* або *е* в серединї слів і *ь* зам. *ъ* в кінцї слів і т. и.) Так само і в палеоґрафічних прикметах східнословянського письма сих віків знаходять ся виразні слїди впливу полудневословянського письма. Сї зверхнї впливи дають нам не тільки можність оцїнити, на скільки великий і сильний був сей полудневословянський приток до східнословянської книжности, але й дає дорозумівати ся певного застою в книжности свійській, на тлї котрого доходить такого значіння сей приток, тим більш що ориґінального він не давав майже нїчого — були то нові переклади грецьких творів, або нові, поправнїйші редакції давнїйш уже звістних перекладів.

Так чи инакше, працею своїх і чужих книжників, перекладчиків і копїстів внесено було значну масу нового матеріалу, головно церковного характеру розуміє ть ся, в книжний оборот східно-словянських земель. Так доперва в рукописній традиції сих віків виступають і правдоподібно — доперва тепер переважно й стають звістними у нас такі писання як Шестодневник Іоана Златоустого, переложений на Атосї в р. 1426 монахом Яковом, Діонисій Ареопаґіт в толкованню Максима Ісповідника пореложений на Атосї мон. Ісаією в 1371 р. [1]), поученя Ісака Сиріянина (оден з кодексів має записку

лях: Діоптра Филипа списана була в царгородськім манастирі Перівлепте кир-Зиновієм 1388 р., тамже церковна устава єрусалимська Афанасієм в 1406, Лїствиця в 1421 р. Євсевієм; збірник житий і поучень в Студийськім мон. Афанасієм Висоцьким в 1392 р.; слова Ісаака Сиріянина в мон. Пантмакаристи для владики волинського Герасима в 1420; історія Йосифа Флавія в Царгородї Іоаном старцем в 1399 р.; Іларіон ігумен новгородський приніс з Атону Тактікон в 1397 р., а Сава Вишерський коло тогож часу якісь правила; Єфрем Русин дістав на Атосї від Іакова Добриписця переклад Максима Ісповідника; Афанасій Русин списав в лаврі Афанасія на Атосї житиє Григорія Амиритського, і т. и. (див. катальоґи у Соболевского Южнослав. вліяніе дод. II і VI).

[1]) Горского і Невоструєва Описаніе II. I с. 45 Описаніе Румянцев. музея с. 160, пор. вище опись супрасльської бібліотеки.

про списанне його в царгородськім монастирі Панмакарісти 1420 р. для Герасима тодї владики володимиро-волинського, пізнїйшого митрополита) [1]), Авви Доротея, Максима ісповідника, Петра Дамаскіна, Григорія Омиритського, Сямеона Нового Богослова, Іоана Антіохійського, Діоптра („Зерцало“ в славянськім перекладї) Филипа монаха, слова Никити Стифата, толковання на євангеліє Теофілакта архіеп. болгарського (письменники XI в.), і новійші писання як напр. анонімний антиуніонний памфлет з кінця XIII в. — преніє Панаґіота съ Азимитомъ, пізнїйші (XIV в.) полємічні трактати против Латинян Григорія Палами й Нила Кавасили [2]), „словеса“ голосного аскета і містика з першої половини XIV в. Григорія Синаїта, „поученія избрана“ його ученика патр. Каллїста („прѣложена съ греческаго языка на рускыя книги“ — рукоп. Дерманського монастиря), йогож Исповѣданіє къ творцу і т. и. [3]).

Писання західнї — о скільки не переходили вони посередно, через письменство грецьке чи полуднево-словянське, до другої половини XVI в. в книжний запас український чи білоруський проходили, судячи по приступному нам матеріалу, ще в дуже скромних розмірах. Найстарший з таких дотепер звістних збірників зачислюваний по письму до XV в., але може й не старший початків XVI в., містить перекладені з польського й латинського статї: страсти Христові, повість про трох королїв, що приходили кланяти ся Христови, й житиє Олексїя чоловіка Божого — статї, очевидно, досить популярні, бо стрічають ся й по иньших збірниках [4]). В однім зі збірників XVI в. разом з хожденієм Данила і русько-литовською лїтописею середньої редакції є середновічна повість „книга о Таудале рицери“ (Visio Tundali) — муки пекольні і райське житє, що бачив ірляндський рицар Тундаль, з численними чехизмами, що вказують на переклад з чеського [5]). В иньшім поруч русько-литовської лїтописи

[1]) Чтенія київські т. X с. 219.

[2]) Про них Поповъ Историко-литерат. обзоръ полем. сочиненій с. 296 і далї.

[3]) Пор. катальоґ у Соболевского Южно-слав. вліянія, дод. I.

[4]) Тексти видані в Памятн. др. письм. ч. 140 і 150, статї про них: Владиміровъ Житіє Алексѣя челов. Божія въ зап.-рус. переводѣ XV в. (Ж. М. Н. П. 1897, X), Brückner Die Dreikönigslegende russisch, 1888 (Archiv X), Карскій Западнорусскій сборникъ XV в. (Извѣстія акад. 1887, II), і замітка Франка в Записках Наук. тов, ім. Ш.т. 56, бібл. с. 9. (повість про трох королїв). Прототип страстей досї невикритий і зістаєть ся спірним, чи переложено їх було з польського чи з латинського.

[5]) Про неї Brückner Die Visio Tundali in böhmischer und russischer Uebersetzung (Archiv XIII). Збірник бібл. Красїньских в Варшаві.

digitized by ukrbiblioteka.org

одної з середніх редакцій читають ся повісти „о витезях с книгъ сербскихъ, а звлаща о славномъ рицеры Трысчан(е), о Анцалоте и о Бове и о иншыхъ многихъ вытезях добры(х)" — рицарські помани про Тристана й Ланцельота та Бову, дійсно з численними прикметами сербського ориґіналу, і переложена з польського перекладу (1574 р.) угорська повість про Атилю[1]).

Робота місцевих книжників насамперед дає себе пізнати в працї редакційній, компіляційній над творами староруського ориґінального і візантийського перекладного письменства. Стрічаємо ся з нею на кождім кроцї, хоч дуже часто й не можемо виріжнити те що належить до книжників саме українських, а не білоруських або великоруських — не завсїди можна знайти вказівки на се, а мало й уваги звернено було на се.

В сїм часї появляють ся — чи може стають нам звістними, в кождім разї далї укладають ся на ріжні способи збірники моралїстичні, з перекладених і ориґінальних творів під іменем Ізмарагдів, Златых цѣпей і просто анонїмних. Зміст їх дуже ріжнородний і змінний[2]), бо сї книжники не тільки переписували, а й переробляли, розширяли новими додатками, або коротили їх.[3]). Ще більше розповсюднені у нас на Українї в тім часї були так звані „учительні евангелия" себто-збірники поучень на неділї й свята цілого року: кожда більша біблїотека XVI в., як ми бачили, мала їх по кілька примірників, і на переломі XVI і XVII в. було аж чотири видання учительних евангелїй ріжних редакцій. Бо і тут так як і з тими моралїстичними збірниками: ріжнородність в укладї незвичайно велика. Трудно знайти дві тотожні версії: тексти приладжують ся в мові до зрозуміння авдиторії, оживляють ся вставними

[1]) Збірник познанської біблїотеки Рачиньских; повісти видані у Веселовского изъ историі романа и повѣсти, II (Сборникъ отд. рус. яз. и слов. XLIV), збірник описаний Брікнером: Ein weissrussischer Codex miscellaneus der gräflich Raczynski'schen Bibliotek in Posen (Archiv, IX).

[2]) Оден з дослїдників, проф. Арханґельский так характеризує їх: Ізмарагди належать до катеґорії тих староруських збірників, які також не мали певної, докладно визначеної редакції.

[3]) Про них Архангельскій Творенія отцовъ церкви въ древне-рус. письменности, особливо вип. IV., Яковлевъ Къ литерат. исторіи древне-рус. сборниковъ — опытъ изслѣдов. „Измарагда". Найстарший кодекс Ізмарагда з XIV в.; оден з львівських кодексів з XVI описаний в Украін.-руськім Архиві т. І.

епізодами — оповіданнямя, алюзіями і т. и.[1]) Такого самого змінністю хиткістю свого укладу, своїх редакцій визначають ся прологи — також дуже популярні у нас: вони доповняли ся житиями свійських сьвятих і руськими моралїстичними писаннями, і досї ще не було навіть проб уставити філїацію їх версій[2]). Теж діяло ся і з минеями, доповнюваними житиями руських сьвятих.

З свійських аґіоґрафічних збірок незвичайну популярність мав і переходив ріжні редакції й перерібки печерський Патерик. З XV віка маємо три редакції його: одну зроблену еп. тверським Арсенїєм, правдоподібно бувшим печерським монахом[3]), 1406 р., а другу й третю — крилошанином, потім уставником печерським Касіяном в 1460 і 1462 р. Кожда з сих редакцій, крім чисто редакторських змін, розширяла далї зміст Патерика, додаючи до основних статей — посланїй Симона і Поликарпа та лїтописного оповідання про перших подвижників Печерського манастиря[4]) все нові й нові статї з лїтописи про Печерський монастир, або иньші писання, які стояли, по думцї редакторів, в якийсь звязи з Печерським монастирем. Так в Арсенїївській редакції фіґурує Несторове житиє Теодосія, в Касіянових слово на перенесеннє мощей Теодосія і посланіє Теодосія про віру варязьку[5]). Явище інтересне з того боку, що показує нам живу староруську книжну традицію: що лїтопись й иньші староруські твори були під руками редакторів. З другого боку поруч такого старанного використовування староруського лїтературного матеріалу, поруч

---

[1]) Иор. спостереження д-ра Франка — що правда над кодексами пізнїйшими головно, Карпаторуська лїтература, Записки т. XXXVII с. 5–6 і резюме реферата Ю. Тиховського в Извѣстіях XII съѣзда с. 169; він тут ставить між ин. таку тезу: „заховані рукописи й друковані видання що до тексту дають не прості копії, а все нові перерібки й переклади“; час найбільшої популярности їх він кладе на столїтє від третьої чверти XVI до третьої чверти XVII в.

[2]) Новійше виданнє (вповнї не наукове і не ціле: вересень—цьвітень лише в Памятках — в церковноучит. литературы II і IV (1896 і 1898) дає лише дуже загальні й поверховні замітки.

[3]) Справедливо вказують з сього становища на заснованнє ним в його епархії монастиря Антонія й Теодосія — Лїтоп. Авраамки с. 319.

[4]) Таким представляєть ся найстарший, приступний нам в рукописній традиції склад Патерика; самих посланїй Симона й Поликарпа осібно не маємо.

[5]) Про редакції Патерика новійша лїтература: Шахматовъ Кіево-печерскій патерикъ и печерская лѣтопись (Извѣстія акад. 1897, III); Абрамовичъ Изслѣдованіе о кіево-печерскомъ монастырѣ, какъ памятникѣ литературномъ (ibid. 1901—2 і осібно), иньша лїтература в т. III[2] прим. 36.

digitized by ukrbiblioteka.org

тих численних редакцій, з яких кожда давала початок новій філїації рукописей (напр. з Касіанівської редакції маємо понад 30 кодексів), з ріжними доповненнями, поруч сеї популярности збірника—тим сильнїйше виступає брак нових записок, брак дальшої аґіоґрафічної чи якоїсь взагалї самостійної лїтературної творчости в сїм Печерськім монастирі. Тільки пізнїйше додане було маленьке, хоч і гарне в своїй простотї оповіданнє про чудо в печері на великдень 1463 р.

Мало що маємо натомість з компіляцій полемічних й історичних. Хоч полеміка з латинством й оборона православної церкви була в сих столїтях одною з найбільш пекучих справ, досї знаємо з сих часів тільки три збірки полемічних писань. Але треба нам знати, що такі збірки містили ся в кормчих. Номоканон сербської редакції принесений на Україну в другий половинї XIII в. (1262) на замовленнє митрополита й потім розповсюднений по всїх епархіях київської митрополії, містив в собі збірку грецьких полемічних писань на Латинян з XI в., отже давав готовий полемічний підручник[1]), В номоканонах руських містили ся як візантийські так і староруські полемічні писання на Латинян; так в українських кормчих XVI віка знаходимо поучення Никифора й Теодосія на Латину, преніе Панаґіота і т. и.[2]) З спеціальних збірок одна звістна в рукописи кінця XV поч. XVI в. має характеристичний титул: „сия книга списана бысть на ересь латинскую... на утвержениє истиннымъ православнымъ християномъ и на обличениє и на посрамлениє Ляховом и Латынамъ, отлучившим ся и одпадшимъ отъ святыя великия апостольския католикія церкве“. На сїй підставі вона зачисляєть ся до українських земель, хоч з рештою не має вказівок що до свого походження. Вона складаєть ся з самих візантийських полемічних писань, з староруських — лише посланиє м. Йоана (в двох редакціях навіть). Иньший, ще більший збірник звістний в рукописи XV в., містить між ин. два великі полемічні трактати против опрісноків, незвістні в грецькім ориґіналї[3]). З пізнїйшого часу маємо слїд якогось збірника полемічних писань против Латинян, списаного в 1546 р. в Супрасльськім монастирі; сюди вписана була занесена з Атосу повість про зруйнованнє уніятами в 1276 р. атенського монастиря Ксіропотаму, з полемічною закраскою, а мабуть також і писання принесені з Угорщини безпосередно чи теж за посередництвом Атонських монастирів: списана 1511 р. на Угорщинї (може угорській Руси) апольоґія православія

[1]) Про сю номоканонну збірку див. у Попова ор. с. с. 123 і далї і в рецензії Павлова (Отчетъ. XIX присуждени) с. 255—9.

[2]) Напр. Описаніе Румянцев. музея ч. 232, 233.

[3]) Про сї збірники Попов l. с. с. 154 і далї.

против Латинян, запитання Йоана Заполї до прота св. гори в релїґійних справах і відповідь прота, звернена против Латинян і Лютеран, з 1534 р.; чи були там якісь ориґінальнійші трактати, на се нема вказівок [1]). Але й вони були. Напр. маємо з XV в. трактат против Жидів: „пророчество Исаіино объ отверженіи Жидовъ" [2]), перероблюване кілька разів пізнїйше. Безперечно, навіть іще тепер більше того ховаєть ся в ріжних пізнїйших збірниках.

Що до історичних компіляцій досї зістаєть ся невиясненою роля української книжности в історії таких історичних компіляцій, як хроноґрафи, елинський і римський лїтописець і їх перерібки; тільку одну з пізнїйших перерібок хроноґрафа — не роздїлену на роздїли, уважають більш меньш загально українською редакцією (з другої половини XVI в.), бо вона заховала ся в українських рукописях [3]). З історичних компіляцій, опертих на староруській лїтописній традиції, близші нам супрасльські компіляції XV і початку XVI в.: одна компілює великоруську лїтописну збірку з білоруською (смоленською) — лїтописею в. кн. Литовського, друга продовжує витяги з новгородських і київських лїтописних збірників місцевими ориґінальними записками (до них ще вернемо ся) [4]). З кінця XVI чи поч. XVII в. маємо дуже інтересну українську компіляцію звістну (по пізнїйшій своїй копії) під назвою Густиньської лїтописи, доведену до р. 1515: вона зберає звістки з цїлого українського циклю лїтописей, від старої Київської до Галицько-волинської і продовжує їх вибірками з збірок великоруських, щедро розмішуючи сї звістки матеріалами зачерпненим з латинських і польських джерел XVI в., а при кінцї подає й само-

---

[1]) Сї писання почасти були використані в пізнїйшій збірцї полемічних і апольоґетичних писань, зладженій в тімже Супрасльськім манастирі в р. 1578, про яку буду говорити низше (описана і в части публїкована Поповим в Чтеніях московських 1879, І і II), а в цїлости заховали ся в однїм збірнику XVII в. (київського Михайлівського монастиря), описанім проф. Петрова п. т. Западнорусскія полемическія сочиненія XVI в. (Труды кіев. дух. акад. 1894, II—IV). Апольоґію 1511 р. проф. Петров уважав ориґінальною, написаного в Супрасльськім монастирі, але кінцева записка зовсїм виразно вказує на Угорщину. Посланіе прота атонського друкував недавно Дашкевич з пізнїйшого (XVII в.) кодекса зі збірки Петрушевича, п. т. Одинъ изъ памятниковъ религіозной полемики XVI вѣка (Чтенія київські т. XV).

[2]) Про нього Петров в цитованій статї кн. II с. 183—4.

[3]) Лїтература хроноґрафів — див. в т. III^2 прим. 32.

[4]) Перша видана була Даниловичом п. т. Latopisec Litwy i Kronika Ruska, 1827, друга кн. Оболенським п. т. Супрасльськая рукопись содержащая новгородскую і кіевскую сокращенныя лѣтописи, 1836.

digitized by ukrbiblioteka.org

стійні статї; лїтературна вартість її невисока, але вона інтересна знов таки як сьвідоцтво староруської лїтописної традиції на Українї в сих часах [1]).

В сфері ориґінального письменства ми, безперечно, розпоряджаємо далеко не повними відомостями. Воно досї не було предметом наукових дослїдів, і студії над рукописним матеріалом, без сумніву принесуть ще багато нового; зрештою не було зроблено проби й якогось лїтературного інвентара того, що маємо саме з українських земель сих столїть, а при тїсних єрархічних, полїтичних і культурних звязках, які в тих часах лучили землї українські й білоруські, при спільности книжної мови й культури, багато дечого представлеть ся, як на тепер принаймнї, нероздїльною власністю книжности й письменства українського й білоруського. Отже на підставі тепер приступного нам матеріялу ми не можемо претендувати на вироблєннє докладного суду про лїтературний рух, про письменську традицію українських земель сих часів.

Судячи на основі того, що ми дотепер маємо, сї два віки — від середини XIV до середини XVI, були часами застої в лїтературній творчости, і деякі факти говорять за тим, що се не тільки результат бідности нашого матеріала, а дїйсний стан річи. В високій мірі напр. здаєть ся нам характеристичним, що за сї два столїтя, коли оборона православія і прав православної церкви була такою пильною справою для всїх хто вмів писати й записував перґамен чи папір, ми досї не маємо майже нї одного апольоґетичного чи полємічного трактату, коли не рахувати зовсїм малозначного „Слова Григоріа митрополита, како держатъ вѣру Нѣмци“ (автором його уважають Григорія Цамблака, але „Слово“ не має взагалї нїякої вартости, бо обмежаєть ся реєстром латинських єресей (числом 35), вибраних з візантийських полємічних трактатів) [2]). Дослїдники полємічної лїтератури толкували се тим, що

[1]) Видана в II т. Полного Собранія русскихъ лѣтописей, як додаток до Галицько-волинської, але не в цїлости, так що повного понятя про неї се виданнє не дає. Кінцеві статї (1516 і далі) додані мабуть пізнїйше.

[2]) Слово видане, з рукописи XVI в., Поповим ор. с. с. 320 і тамже (с. 319—20) вказані його джерела; автором його признали Цамблака Горский і Невоструєв (Описаніе рукоп. Синод. библ. II ч. III с. 741), і ся гадка приймала ся пізнїйшими дослїдниками, а автор новійшої моноґрафії про Цамблака Яцимірський зачислив їх до сумнївних писань, які „можна признавати“ Цамблаку (с. 209—10). Про авторство Цамблака властиво не може тут бути й річи, бо нїякому авторству в сїй компіляції властиво не лишаєть ся міста. Крім сього трак-

при богатім запасї перекладеної полємічної лїтератури тодїшнї Русини не почували потреби в ориґінальній полєміцї [1]). Але се обясненнє не може вдоволити: річ очевидна, що спеціальні умови, в яких жила православна церква в українських землях, насувала богато такого, чого не можна була найти в візантийських трактатах XI—XIV вв., і коли оживило ся українське духове житє, сипнула маса писань на тім полю. І в XIV—XVI віках, як ми бачили, скваппо збирано новійші полємічні писання з иньших сторін, отже брак ориґінальних писань в попереднїх віках трудно толкувати инакше, як тільки симптом застої; тим більше що того рода писання, як як би були між ними якісь замітнїйші, мали-б шанси бути відгребаними пізнїйшими полємістами, як відгребані були напр. акти собору 1509 р. або посланіє Місаіла, як списували ся такі маловартні захожі річи, як згадане вище посланіє атонського прота.

При тім треба сказати, що лїтературних засобів не бракувало тодїшнїм людям. Перечитуючи напр. уже кілька разів згаданий мною тестамент кн. Андрія Володимировича, мусимо признати, що сей печерський старець Пахнутий, Лихачів брат, який приробив той лїтературний вступ до зовсїм прозаїчних розпоряджень князя [2]), мав зовсїм не злий — простий і безпретенсійний, але тим самим гарний стиль. Тим часом одинока аґіоґрафічна записка, яку ми маємо з сього Печерського монастиря за сї столїтя — се ляконїчна суха записка про чудо на великдень в печері 1463 р. [3]), а одиноке аскетичне нисаннє — поученнє печерського ігумена Досифея з поч. XV в. (чи кінця XIV) про порядок відмовляння молитов (т. зв. правило), який практикуєть ся на Афонї і на Руси, дане на запитиння ігу-

---

тату Павлов (ор. с. с. 273] вказує иньший, досї невиданий трактат про св. Духа, що містить ся в збірнику з ріжними писаннями Фотия — тому Павлов гіпотетично уважає автором Фотия.

[1]) Павлов ор. с. с. 254 і 273.

[2]) Наведений мною в т. V с. 450.

[3]) Наводжу в перекладї цїлу сю записку, зроблену мабуть не пізнїйше кінця XV в.: в лїто 6971 в Печерськім монастирі стало ся таке знаменїє, за князя Семена Олександровича, за брата його Михайла, а за архимандрита печерського Николи. Печеру держав тодї Діонисий званий Щепа, сей прийшов на великдень в печеру покадити тїла усопших і прийшов туди де зветь ся община і покадивши сказав: отци й братя! Христос воскрес! нинї великдень! І відповіли йому, як з хмари грім (громъ тученъ): воістину воскрес! Йому же слава, честь, держава і поклоненіє з безначальним його Отцем і присьв. Духом, нинї й присно і во віки віків, аминь. (З рукоп. XVI в. вид. при Патерику вид. Яковлева с. V).

digitized by ukrbiblioteka.org

мена одного північного монастиря, зовсім сухе, офіціальне, без всяких літературних прикрас [1]).

І так загалом. Не бракувало людей з теольоґічним і літературним приготованнєм, які при нагоді могли себе з сього боку показати не зле, — але по за чисто практичними потребами бракувало стимулів літературної творчости, бракувало того духового руху, який стихійною силою втягає в себе людей та каже кождому сьмілійшому пробувати своїх сил на полї духової творчости. Так принаймні, повторяю своє остереженне — виглядає з того, що ми тепер маємо і знаємо. Чи візьмемо акти собору владиків українських і білоруських з 1415 р. (в справі вибору Цамблака) [2]), чи на століте пізнійшого виленського собору 1509 р. — одного з нечисленних утворів сих віків знаних і цінених пізнїйше (він був виданий 1614 р.), розуміеть ся — не за свою літературну, а канонічну вартість, і на літературність претендує в нім візьмем вступ [3]), чи послание м. Місаіла до папи, чи поученнє на сто літ пізнїйшого м. Сильвестра новопоставленому сьвященику [4]) — всюди ми переконаємо ся, що в вищій єрархії не бракувало людей з богословською й літературною рутиною.

Послание м. Місаіла 1476 р., аналїзоване вже мною [5]), дає взірець літературности вищої — в дусї старого ізукрашеного вітійства. Затопляючи адресата повінею компліментів і під тою компліментарною зверхністю стараючи ся дати як найменьше дійсних уступок, воно, справдї, дає не зле сьвідоцтво й теольоґічній зручности, і дїалектичній та риторичній рутинї авторів і редакторів. Як взірець риторства я позволю собі навести уривок, де автори ставлять антитези між тим як виглядають латинські пастирі в землях литовсько-польських і як повинні виглядати й поводити ся пастирі правдиві.

„Треба премудрістю любовною і кротістю розмішувати (науку), щоб не потрібувати зовсїм оружія ярости на поправу такої пастви. В наших бо краях бачимо богато зі сторони західньої церкви таких пастирів по імени, що держать ся такого звичаю — думають яростию збільшувати стадо, а більше гублять з нього: віддають

---

1) Видане вперше в Прибавл. къ твореніямъ св. отцевъ, VI, 1848, і знову проф. Нїкольским в Извѣстіях акад. 1903, II (з кодекса XV) — він же установив час написання сього поучення: кінець XIV початок XV в., замість XIII віка, як приймали перед тим.

2) Акты Зап. Рос. I ч. 24.

3) Новійше виданнє в IV т. Рус. истор. библіотеки.

4) Акты Зап. Рос. III ч. 3.

5) Див. т. V с. 531—4; близша аналїза змісту не лишає сумнїву в автентичности посланїя, як я вказав там.

гідних судови [1]), вяжуть і мучать, иньших силою тягнуть з благочестия до благочестия, [2]) руйнуючи союз мира завистним гнївом. То незручний настир своїм криком перелякавши, нагло і скороспішно знищив і згубив з свого числа; то кинувши палицею, щоб пострашити ворога, трапить в голову й побачить перед собою мертвяка; иньшим разом. стративши голову в запалї, пхне ногою й поломить хребет, або ребряні кости, якими охороняеть ся нутро. Милосердний же пастир свобідний і далекий того всього: лагідно дивлячи ся на своє стадо, тихо рухаючи устами або криком духовним окликаючи стадо, він приводить його до того, що воно держить ся купи і не розбігаєть ся більше. Научає він не лишати й кривого, беручи його на своє плече. І привикши до таких звичаїв, вівцї біжать в слід солодкого пастиревого голосу, а від чужого біжать, і так ступаючи перед ним радісними ногами він наставляє апостольські й пророчі поля евангельським путем, [3]) і часто обертаючи ся і бачучи їх благочинність що вони ідуть, множать ся, тучно їдять — веселить ся, сподїваючи ся прийняти от пана стада не тільки повну нагороду, але й заслужити честь. А коли настає горячо від соняшного жару, і потрібно великого холоду, він виводить їх на висоту евангельських гір, дає їм там мати всяку свободу, а відти висилає їх перед себе на небо. Все отсе й иньші многї прикмети знаходять ся й дїлають в серцї твоїм всесьвятим дїйством св. Духа, що дїлає в тобі" [4]).

Зрештою взяти навіть тестамент Василия Загоровського: його інструкції про виховання дїтей, його науки самим дїтям, наведені нами вище [5]), мають дуже загальний характер і з лїтературного стано-

---

[1]) „и предавшему суды отдають достойная, вяжуще и мучаще" — фраза неясна; треба взагалї мати на увазї, що текст виданий Потїєм, має в собі богато недокладностей, які почасти треба покласти на карб його копії й видання, по части може на карб самого автентичного тексту (може він був не дуже зручним перекладом тексту грецького або латинського" ?)

[2]) Не злий вираз для перетягання в латинство з грецької віри: автори виходять з погляду, що й та й ся віра одинаково сьвяті, отже перетягти з одної до другої значить перетягати „из благочестія во благочестіе". [3]) Фраза неясна.

[4]) На взірець, як виглядає се в оригінальній стилїзації, навожу сю кінцеву фразу; „Таже и зною наставшу отъ солънечного вара и хладу велику потребну сущу на евангельськихъ горъ высоту сия возводить и свободу всяку подаваеть приймати, также отътуду на небеса предпосылаетъ — сия вся и инная множая такова обретают ся и дѣйствують ся во сердцы твоемъ всесвятомъ действомъ пресвятого Духа, действующаго в тобе" — л. 16 і об. (Архивъ I VII с. 209—10).

[5]) Див. с. 318—20.

digitized by ukrbiblioteka.org

вища стоять вище, а в кождім разї нїяк не низше від староруської науки Мономаха. При мінїмальній охотї до лїтературної творчости, Загоровський міг вилучити сї науки, заоокруглити й дати лїтературний твір. Але видко і того мінїмального нахилу до лїтератури не мав він, тож вставляє сї науки в офіціальний акт — тестамент, переплїтаючи свої загальнїйші гадки зовсїм прозаїчними розпорядженнями про маєтности, доходи й таке иньше. Виглядає се на антітезу старої Руси, коли „нові люде Христові", зачерпнувши дещо нової науки, спішили предложити її в своїй популяризації „новому стаду", — і сих переломових часів, коли церковні круги, стративши опіку в горі, а не знайшовши ще активного поперття з долини, зсїли ся й підібгали ся, стративши всяку фантазію до ширшої культурної роботи, всякий апетит до лїтературної чи суспільної ініціативи й замкнули ся в свого рода консерваторській дїяльности [1]). Старали ся можливо старанно консервувати староруську церковну традицію, староруський доробок книжности й лїтератури; старали ся законсервувати ті матеріальні джерела й засоби, якими розпоряджала православна церква, її конфесійну окремішність від латинської й єрархічну звязь з царгородським патріархатом, її правно-полїтичне становище в Польсько-литовській державі, її права й юрисдикцію — і консервувати можливо тихо й скромно, не наражаючи ся, не виступаючи різко, беручи пасивним опором і консерватизмом, а не відкритою боротьбою (таке становище православних супроти фльорентійської унїї в другий половинї XV в.). Прав і потреб православної церкви отже боронили не полємічними трактатами, а петиціями, або фальсіфікатами — ріжними

[1]) До подібного погляду, хоч з иньших мотивів і з иньших (не в сюди згідних з моїми) спостережень приходив історик української мови й письменства старшого поколїння ак. Житецький. В своїй першій працї (Очеркъ звуковой исторіи малорус. нарѣчія, 1876, с. 279) він принагідно характеризував сї столїтя так: „На всѣмъ лежала печать неустройства и незаконченности всюду господствовала разнохарактерная смѣсь нонятій и интересовъ. Старыя основы жизни были подорваны, новыя не успѣли пустить глубокихъ корней, народная оппозиція не успѣла еще окрѣпнуть. Таковъ былъ характеръ времени въ исходѣ XV (?) в. наканунѣ козацкаго движенія. Теперь намъ легко понять, отчего въ теченіе XIV и XV в. пріостановилось в Южной Руси всякое литературное движеніе: не о чомъ было писать и некому было писать. Мелкія подробности жизни, которымъ не подведены еще итоги, запутанныя отношенія юридическаго праза все это такія темы, которыя не могли вызвать внутренней роботы духа, нщущаго своего выраженія въ словѣ. Предъ глазами не было самостоятельно выработанной лучшей нормы общественной жизни: сама жнзнь не давала никакихъ литературнихъ возбужденій".

псевдо-староруськими „Ярославовами свитками“, псевдо-Львовими грамотами і пів-апокрифічними „записями на євангелиях“, при догідній хвилї предкладаними до правительственного потвердження. Таке вражіннє депресії й певної резіґнації робить тодїшня православна церква, вражіннє пасивности й застою — тодїшня звязана з церковними кругами лїтература. Може бути, що якісь значнійші находки дадуть їй инакше осьвітленнє — я характеризую її так, як представляєть ся вона на підставі приступного нам тепер матеріалу.

В сфері письменства не-церковного нашу увагу звертає на себе перед усїм цикль т. зв. литовських чи русько-литовських лїтописей — сей найпоказнїйший витвір білорусько-українського письменства в. кн. Литовського. Докладний розбір і оцїнка сього цикля буде можлива коли вийде на рештї в сьвіт приладжена вже досить давно збірка всїх до теперь звістних текстів сих лїтописей[1]). Поки що нам прийдеть ся обмежити ся дуже загальними замітками, при тім і зректи ся всякої проби видїлення того, що в тім циклю може бути признане за

[1]) Ще в р. 1823—4 опублїкував Данилович коротшу редакцію лїтописи з Супрасльського кодексу (але з заміною ориґінальної ортоґрафії латинкою) в часописи Dziennik Wileński і випустив осібним виданнєм під титулом Latopisiec Litwy i Kronika Ruska, Вильна, 1827. В 1854 р. видано її з иньшаго кодексу, слуцького (з порічської біблїотеки Уварових) в І т. Учених Записок II отд. академія. Ширшу редакцію видав в 1846 Нарбут з кодексу Виховця п. т. Pomniki do dziejów litewskich, Вильно. З початком 1860-х рр. постановила петербурська археоґрафічна комісія видати збірне виданнє тих лїтописей як т. XVI Полного Собранія, і як кажуть — воно було навіть видруковане, але не випущене, і супроти вишукання нових кодексів рішено було приступити до нового видання. Як пробні видання таж комісія випустила в 1893 р. тексти двох кодексів: Отрывокъ краткой Литовской лѣтописи, находящійся при лѣтописномъ сборникѣ, именуемомъ лѣтописью Авраамки (коротшої редакції) і Литовская лѣтопись по списку находяшемся в библіотекѣ гр. Красинскихъ (ширшої редакції); але вони зістали ся майже не приступні, бо видано їх було тільки 50 прим., як рукопись, і роздано близьким до комісії людям. Тільки оден кодекс з середнїх редакцій видано за той час в загально приступній формі, се Западно-русская лѣтопись по списку Румянцевскаго музея вид. Вахевичом (Записки одеського істор. товариства т. XXIV і осібно), і в самім останнїм часі зявив ся польський переклад одної з середнїх редакцій, п. т. Kodeks Olszowski Chomińskich, W. ks. Litewskiego i Żmódzkiego kronika podług rękop. z r. 1550 wyd. S. Ptaszycki, 1907. Збірне виданнє, зладжене тепер археоґрафічною комісією, також видруковане уже досить давно, але досї не вийшло. Я мав нагоду познайомити ся з ними уже під час коли сей мій том друкував ся.

digitized by ukrbiblioteka.org

продукт української роботи [1]). Не знати з рештою, чи се буде можна зробити й по виході тих текстів: політичне жите й церква та книжність сплітали занадто тісно українську суспільність з білоруського в сих столітях, і народність автора не всюди можна вгадати, навіть знаючи місто писання. Автор старшої русько-литовської літописи напр. на однім місці зраджує в собі Киянина — очевидця з 1390-х рр.[2]), а літопись писана була в Смоленську в середині XV в.; при тісних церковних звязях українських і білоруських епархій се не має в собі нічого дивного.

В сім літописнім циклю маємо чотири ґрупи редакцій. Найдавнійша нам приступна займаєть ся подіями з останньої чверти XIV і першої половини XV віка; середні редакції (в двох ґрупах) прилучають до того апокрифічну історію в. кн. Литовського давнійших часів і продовжують оповідання старшої редакції короткими відокремленими записками — до другої половини XVI віка; нарешті редякція ширша розширяє звістки середньої редакції масою мотивів, епізодів, оповідань зачерпнених з устної, а часом і з літературної традиції й виповняє прогалини середньої редакції для подій від середини XV в. почавши й кінчаючи початками XVI в. — так в тім одинокім фраґментарнім кодексї, який маємо, але иньший фраґмент — оповідання про Барбару Радивилівну, далеко ширший від того яке маємо в середній редакції [3]), може вказувати на істнованнє редакцій, доведених до другої половини XVI в.

Основу старшої редакції становить праґматична, без років написана повість про відносини Витовта і Ягайла, з офіціозного становища в. кн. Литовського, в дусї власного меморіялу Витовта, уложеного ним для пруських рицарів десь коло р. 1390, в якім він боронив свого становища супроти Ягайла й оскаржував його. Написана вона дуже зручно і талановито, а на побіжний погляд дуже про-

---

[1]) Брак публїкацій текстів гальмував досї всякі студиї над сим лїтописним циклем: всї інтересовані чекають того збірного видання й відкладають до того часу всякі досліди над сими лїтописями. За сї роки не прибуло ніяких нових спеціальних студий до попереднїх, вичислених мною в т. IV; прибули тільки вступні замітки в вид. Вахевича і Пташицкого, та кілька принагідних заміток в працях по історії вел. кн. Литовського.

[2]) Се видно в оповіданню про похорон Скиргайла (с. 40 в вид. Уч. Записок): в подробицях дає себе знати очевидець („и понесоша его на главах священици, поюще пѣсни отходныя“), і лїтописець зазначуючи, що не знає, чи правдива поголоска про отроєннє Скиргайла (азъ же того не вѣмь, занеж бехь тогды млад), виправдуеть ся, очевидно, з свого становища близького очевидця: був у Київі, але не може знати добре, бо не інтересував ся ще такими річами.

[3]) Виданий в збірнику Муханова, передрукований Нарбутом, він чомусь не війшов в нову збірку лїтописей.

сто і щиро й обіймає події до р. 1382 [1]). До неї долучені дві серії звісток, епізодичного характеру (без років), слабшої літературної фактури, досить слабо-ж зроблена похвала Витовту, і вкінці чисто літописні записки. Сї дальші верстви мають досить виразні сліди смоленського походження, і тут же, в Смоленську, зліплено в одну цілість складові частини сеї коротшої редакції [2]). До нас вона дійшла по части в виді фраґментів, більших або меньших, включених в літописні збірники, по части в злуці з літописними компляціями, зробленними і переробльованими па Білоруси (особливо в Смоленську) і на українсько-білоруськім пограничу — як от в Супраслі, від середини XV в. почавши, в ріжних комбінаціях з сими літописними компіляціями, з ріжними відминами в укладі, але з дуже незначними ріжницями в змісті [3]).

Середня редакція додала на вступ сеї коротшої редакції леґендарну історію Литви: вона розпочинаєть ся оповіданнєм про міґрацію з Італії над Німан Полемона, нредка литовського народу, з патріархами виднїйших литовських родів, і веде потім історію в. кн. Литовського далї аж до подій Гедиминових часів, сплїтаючи подібні книжні історично-ґенеальоґічні фантазії з відгомонами староруських лїтописей і з ріжними переказами і традиціями. По сїм наступає перерібка лїтописи старшої редакції, що сягає до часів Свитригайла і Жиґимонта, і потім ся компіляція продовжуєть ся більш або меньш відокремленими звістками, які в ріжних редакціях сягають початків, середини і навіть другої половини XVI в. (1560-их років). Продовження сї опирають ся но части на лїтописних записках, місцевих і польських, а переважно на устній традиції, часто дуже баламутній, але інтересній як відгомін поглядів місцевої суспільности на події XV—XVI віків. З сього погляду можна відріжнити дві ґрупи серед тих версій, в яких маємо сю середню верству лїтописної тради-

[1]) Такий же характер як по своїй тенденції так і з лїтературного боку має ще оповіданнє про окупацію Поділя, вставлене в другій части лїтописи (с. 44—6 в. вид. Уч. Зап.).

[2]) Див. мою розвідку „Похвала в. кн. Витовту. Кілька уваг про склад найдавнїйшої русько-литовської лїтописи“ (Записки Н. тов. ім. Ш. VIII і передр. в розвідках і матеріалах, I).

[3]) В петербурськім виданню маємо сїм кодексів сеї редакції, переважно сильно фраґментаричних, не рахуючи перерібок включених в середню редакцію лїтописи і латинської перерібки Origo gentis Jagyelo et Vytholdi. Се кодекси: Супрасльський (вид. Даниловичом), уварівської бібл. (вид. Поповим), і фраґменти збірника Авраамки, компіляції з бібл. Академічної, Никифорова, в збірнику Дубровского і Ростовськім.

digitized by ukrbiblioteka.org

ції, чи дві середні редакції. В першій ґрупі її основа — історія в. кн. Литовського доведена до часів Свитригайла і Жиґимонта (з тим леґендарним вступом) продовжена для 2-ої пол. XV (від смерти Жиґимонта почавши) і XVI віка ще дуже скупо й сухо — дуже короткими, рідкими й безбарвними записками[1]. В другій ґрупі сї продовження далеко ширші, богатші й мають уже певну закраску: місцями досить виразно виступають тут полїтичні й партийні погляди маґнатства в. кн. Литовського й його аристократично-олїґархична полїтика в в. кн. Литовськім — неприязнь до Жиґимонта Кейстутовича за його полїтику противну аристократії, вдоволеннє з маґнатських здобутків за в. кн. Олександра, сторонниче осьвітленнє конфлїкту в. кн. Олександра з литовськими маґнатами (та приводом Глинського), дане з-становища сих магнатів і т. и.[2] Така полїтична закраска виступає особливо в тій версії, що звісна нам в познанськім кодексї (писанім коло р. 1580), тим часом як в иньшій версії, звісній нам в пізнїйшій копії XVII в. (код. Евреїнова) ся закраска слабша. Взагалї обидві версії хоч мають богато спільного, мають і чимало відмін, так що маємо тут два самостійні типи.

Нарештї кодекс з бібліотеки Биховца, виданий в пол. XIX в. і теперь затрачений, представляє дальшу стадію в розвою сього русько-литовського лїтописання як в амплїфікації відомостей, так і в інтензивности полїтичної закраски і в лїтературнім обробленню матеріалу. В сїй ширшій редакції розширена рядом нових звісток, зачерпнених з письменних і устних джерел, і вступна леґендарна частина лїтописи, й часи Ягайла, і дана зовсїм самостійна, в порівнянню з попереднїми, середнїми редакціями, історія часів від смерти Жиґимонта. Її оповіданнє далеко кольоритнїйше, богатше детайлями. Автор сеї редакції взагалї старав ся дати виклад лїтературнїйший, цікавійший, повістевий. Матеріал, яким старасть ся він оживити сухі записки середньої редакції, часто має характер леґендарний, але скрізь де він зачерпнений з устної традиції, він незвичайно цінний нам як відгомін живого житя XV віка — тодїшнїх поглядів на особи й події. Аристократична, маґнатська призма в. князївства замітна вже в другій ґрупі середньої редакції, виступає тут ще сильнїйше; така напр. єдина в своїм родї тірада звернена против Жиґимонта Кей-

[1] Окрім фраґментарного кодексу бібл. Красїньских ся ґрупа представлена кодексами: Археольоґічного тов., Румянцев. музея, Патріаршим і старим польським перекладом (рукопись 1550 р.) Ольшівскої бібл.

[2] Пол. собр. л. XVII с. 338, 343, 401—2, 412.

стутовича, против його замірів „рожай шляхецкій погубити, и кровъ ихъ розлити, а поднести рожай хлопский — псю кров“ [1]), або історія ,,інтриґ“ Глинського против маґнатів [2]). Дещо натякає тут на двір кн. Слуцьких, на сусїдство Волини [3]). Рукопись на жаль не повна, уриваєть ся на подїях 1507 року.

Всї сї редакції мусїли перейти цїлий ряд рук, починаючи від другої четвертини XV, що найменьше, до другої половини XVI в. [4]) Єсть велика ріжниця в їх лїтературнім приготованню й здібностях, але при всїх тих ріжницях, як поставимо в ряд оповідання з історії в. кн. Литовського коротшої й ширшої редакції, зачинаючи від історії Витовта й Ягайла з першої третини XV в. і кінчаючи історією женячки Жиґимонта Августа з середни XVI в., ми очевидно, маємо перед собою новий лїтературний стиль. Він далеко більше зближений до канцелярійного стилю в. кн. Литовського, в звязку і під впливом якого він очевидно й стояв в дійсности, нїж до староруського книж-

---

[1]) Уривок наведений в т. IV^2 с. 205.

[2]) Pomniki с. 74—5 — II. с. л. XVII с. 566—9.

[3]) Вкажу напр. на записки з р. 1503, на кінцеве оповіданнє про погром Татар 1507 р.

[4]) В схематичній, можливо упрощеній формі розвій сього циклю й філїацію його редакцій в головнїйшім можна б представити в такій формі:

Буквою А означено початкові праґматичні оповідання, чи їх компіляцію, Б — сю компіляцію доповнену лїтописними записками з 1-ої пол. XV в., а — скомбіновану з північною лїтописною компіляцією. В — старша редакція з доданнєм леґендарної історії в. кн. Литовського; в — додані записки з другої пол. XV і першої пол. XVI. Г — доповнена і перероблена редакція (ширша), від котрої іде кодекс Биховця.

digitized by ukrbiblioteka.org

ного стилю. Він вновні сьвітський, свобідний від впливу побожної, церковної манери і від візантийського риторства, натомість все більше підданий впливам лексіки й стилїстики польської; Примітивний і наівний, хоч при тім досить схематичний, бідний і блїдий в вислові він характеризує собою нову лїтературну манеру, яка опановує протягом сих столїть все більше українську суспільність, вкінцї вибиваючи стару книжну мову навіть з її питоменної сфери — теольогічного і моралїстичного письменства. Поруч нього живе одначе й далї стара манера та проявляє себе в ріжних ґрупах записок в дусї й стилю староруського лїтописання і в його мові.

Як історична памятка зближена до старого лїтописання, звертає на себе увагу коротка лїтопись з Супрасльського монастиря, де коротенький витяг з давнїйших лїтописей продовжений новими, сучасними записками волинськими чи полїськими з кінця XV віку [1]). Вони вийшли, очевидно, з кругів церковних, бо богато займають ся справами ерархічними і як мовою так і стилем і всїм складом вповнї стоять на ґрунтї староруського лїтописання (при однїй нагодї лїтописець сучасних Татар помилкою, здаєть ся, зве Половцями) [2]). До них мабуть пізнїйшою рукою прилучена дуже інтересна повість про литовсько-

---

[1]) Супрасльская рукопись, содержащая въ себѣ новгородскую и кіевскую сокращенныя лѣтописи, Мва, 1836, с. 138: тут ся серія записок зачинаєть ся запискою про царгородське взятє і кінчить ся запискою з 1500 р. на с. 147. Коротка аналїза лїтописи в статї Тиховського: Такъ называемая „Краткая кіевская лѣтопись“, Кіевская Старина 1893, IX; автор дещо аналїзує лише компілятивну (вступну) участь сеї лїтописи й уважає її смоленською, хоч і без особливих підстав; що ж до додаткових записок кінця XV в. і повісти про битву на Орші, то обмежаєть ся загальними висказами, знаходячи тут „литовскій характеръ по тону и бѣлорускій по языку“.

[2]) Я наведу сей уривок як взірець сучасного лїтописного стиля сеї староруської марки: „В лѣто 7004 приходиша в Волыньскую землю сынове перекопскаго царя Мен-Кгирея со всею ордою Перекопскою и много зла сотвориша Волыньской земли: и церковь и монастырь святого Николы в Жидычыне сожгоша и полону безчислено взяша, а ины посекоша... И почаша Татарове не въ мнозѣ приезжати къ граду, наши же не видѣвше, яко множество ихъ, и рекоша к собѣ: сотворимъ что мужско! И выѣхаша противу ихъ предъ мѣсто и биша ся крѣпко с ними и убиша от них нѣколико. И выступиша множество Татар, и видѣвъ князь Семенъ, яко невъзможно стати противу им и възврати ся въ градъ, и Половци же мѣсто съжгоша и мало нѣчто из града окупа вземше и съ всѣм пленомъ възвратиша ся въ своя си“ (с. 142). Як бачимо, окрім ортоґрафії, уже значно ослабленої канцелярійною мовою (напр. *е* зам. *ѣ*) та деяких технїчних термінів (напр. мѣсто) мало що зраджує тут кінець XV віка.

московську кампанію 1515 р. з похвальним словом його герою Константину Івановичу Острозькому на закінченнє. Воно стоїть на ґрунті староруської літературної традиції, але значно модернїзованої, чи то ослабленої впливами нового сьвітського стилю. Инакше сказавши — автор вже не володіє так добре старою манерою; він очевидно хотів би риторствувати, але вже не орудує старою риторскою штукою й не може прикрасити свого викладу чимсь иньшим окрім шумних епітетів не дуже зручно ужитих цитатів з книг церковних та порівнянь зачерпнених з сьвітської лектури. Він прирівнює литовське військо до Македонян, під проводом „второго Антиоха гетмана войска македонского" (кн. Конст. Острозького), до хоробрих родоських рицарів [1]), а самого кн. Острозького порівнює з „великим царем индійским Пором", з Авією сином Ровоома, „що воевал на десять колен Израилевъ и въби з них силных людей за единъ день пять сотъ тысячь, егож дѣлу и ты наслѣдникъ яви ся, Москвич избиваа не в цѣлый день, але во денпи 3 годины на осмъдесят тысяч". Нарештї рівняє його до вірменського царя Тиграна, „о котором же премудрый философ Ѳролос от Ливия пишетъ: пришедши Тигранис царь арменский и сьсекл ся съ Антиохом и измог войско его и самого из града выгнал, Антиоху бѣжавшу пред нимь в Перьскую сторону — тако и ты, честная и велеумная главо, сътвори сѣчу з великимъ княземъ Васильем московскимъ и побил войско людей его и самого выгнал з града Смоленска". Кінчить ся похвала такою „славою", що пригадує ритмічну будову деяких партий слова о полку Ігоревім і українських дум XVII віка[2]):

великославному государю королю Жикгимонту Казимировичу
буди честь и слава на вѣкы —
побѣдившему недруга своего великого князя Василія московского,
а гетману его вдатному князю Константину Ивановичу Острозскому
дай, Боже, здоровье и щастье вперед лѣпшее:
какъ нынѣ побил силу великую московскую,
абы так побивал силную рать татарскую,
проливаючи кровъ ихъ бессурменьскую.

---

[1]) „Прировнани есте великим храбрым рицерем славнаго града Родоса, которыи иж своимь мужьством многии замки христіаньскии от поганьских рук впокойны чинять, вашего мужьства отпором таковому силному пану тоеж славы и чести сподобили ся есте".

[2]) В самім текстї повісти також звертали на себе деякі фрази з ритмічним складом, як:

и тыхъ збитыхъ плоти звѣри ядять
по земли кости волочачи,
а стопленых водами рыбы клюють.

Пор.: Тиховскій Прозою или стихами написано „Слово о полку Игоревѣ". Кіев. Стар. 1893, IX с. 52.

digitized by ukrbiblioteka.org

Се одна з дуже нечислених памяток ритмічного слова, які ми маємо з сих віків (зперед середини XVI)[1]) В дійсности, розуміеть ся, не переставало весь той час твореннє пісень — не тільки більше простих, не-штучних форм, але й так сказати б ученої поезії, що лучила в собі елементи поетичної творчости з елементами книжної й поетичної ерудіції, як старе „Слово о полку Ігоревім“ і пізнійші думи. Початки сформовання сього роду поетичної творчости — епічних, історичних дум припадають власне на сї віки. Маємо звістки про події з початку XVI віку, оспівані в „думах“, і не так важні аби вони могли послужити темами для пізнійших поетичних творів: напр. Сарніцкий, в другій половині XVI в., згадує, що смерть братів Струсів, галицьких шляхтичів, убитих в битві з Волохами 1506 р., була осьпівана в думах—„про них навіть тепер, каже він — сьпівають ся елеґії звані у Русинів думами, які виражають тему пісні в сумнім сьпіві й жестах сьпіваків; на їх взір сільський люд сьпіває

[1]) Як я згадував на своїм місцї (III² с. 497—8), на XIII або XIV вік гіпотетично кладе др. Франко зложеннє Слова о Лазаревім воскресеннї; проф. Пететц перекладає її, також голословно на XII—XIII в. (Историко-литерат. изслѣдованія III с. 3). З другої половини XIV віка (1386) маємо ритмічний переклад Шестоднева Георгія Пісіда, зроблений Дмитром Зоографом (виданий в Памятниках др. письмен. 1882), але він не має ніяких слідів не тільки українського або білоруського походження, а й взагалі східно-славянський початок його не певний. Натомість можна звернути увагу на якісь сліди ритмічної чи радше циклїчної будови в смоленській записцї з 1428 року, що послужила джерелом для похвали в. кн. Витовтови включеної в русько-литовську літопись коротшої редакції:

Тогда бяху крѣпко служаще єму велиціи князи...
честь и дары подаваху єму
и також служаху єму и въсточные великии цари татарьскии
такоже и нѣмецькии великии князи служаху єму
со всѣми грады своими и землями
єще же и иніи велиции князи служать єму —
господарь молдавськон земли, також и басарабьскои земли.
Такоже и чеськое королевство служаше єму.

Се виглядає на скелет якоїсь ритмічної будови, розбитий ріжними додатками в записцї, а ще більше затертий в Похвалї. Проф. Дашкевич (Общеніе Южной Руси съ Славянами с. 132) уважає сю похвалу „Славою“ анальоґічного з Словом о полку Ігоревім і фіналом повісти про битву на Орші; але вона зовсїм не заслугує такої оцїнки, бо подає тільки розширену і позбавлену всякої поезії парафразу тої записки 1428 р. До річи „открытіе источника этой похвалы въ записи переписаннаго въ Смоленскѣ (sic!) въ 1428 г. рукописнаго сборника“ Дашкевич записує на заслугу Соболевскому (с. 131). Але коли можна прикладати гучну назву „откртыія“ такому не дуже важному

в сумних звуках під гру дудок" [1]). Слово „дума", яке вперше виступає тут у нас в значінню епічної пісні, з певною ліричною („елеґічною") закраскою, сербсько-болгарського походження: в болгарськім воно значить „слово", отже заступило сей термін в тім значінню поетичної повісти, в якім воно уживало ся в старій Руси („Слово о полку Ігоревім", „Слово о Лазаровім воскресенії"). „Думи" явили ся таким способом спадкоємцями староруських „слів", змодифікованими під новими впливами — можливо й сербської героїчної поезії. Стояло се в звязку з широким розновсюдненням сербської героїчної поезії в землях коронних і в. кн. Литовських, розношеної сербськими співаками, задокументованим звістками з XV і XVI віка. Вже на початках XV в. стрічаємо ми сербських (хорватських) „дудників" (fistulatores) на Ягайловім дворі; пізнійше знаємо їх як звичайне явище, так що гуслї дістають назву „сербів" [2]). Коли не в XV, то в першій половині XVI в. могла підпасти певним впливам сих сербських пісень українська пісенна творчість [3]). Той репертуар дум, одначе, який ми маємо і конвенціонально іменем дум означаємо, перейшов уже пізнійшу редакцію, в часах найвищого розцвіту сеї поезії в середині XVII в., яка могла надати той одностайний тип, який ми бачимо однаково на думах циклю Хмелниччини, і на ранїйших. В сих пізнїйших редакціях не можна вказати якихось виразних впливів сербської героїчної поезії; натомість близько підходять до неї і формою й змістом деякі пісні на тему турецько-татарських нападів, полону, продажі в неволю і т. и. [4]). Можливо, що вони то й послужили тим мостом, яким слово „дума" перейшло до свійських поезій, що оспівували явища українського житя: татарські й турецькі наїзди, боротьбу з ними й иньші героїчні теми [5]).

фактови, то був він моїм дїлом (в цитованій вище статї: Похвала в. кн. Витовту, в Записках ст. VIII, про котру проф. Дашкевич згадує, але з заміткою, що я в нїй заперечую осібність Похвали, як окремої лїтературної цїлости): ак. Соболевский видав записку 1428 р., нїчим не натякаючи на її звязь з Похвалою, і думаю — немає найменьшої потреби в такім „приятельськім" убиранню його в чужі заслуги.

[1]) Текст в прим. 7.

[2]) Тексти у Лїнде, під словом серб, особливо сей: chłop nie dba o herby, byle mu w karczmie dudy albo grali serby (Потєцкого Poczet herbów 1696). [3]) Див. примітку 7.

[4]) Див. Историческія пѣсни Антоновича и Драгоманова І ч. 63 і дальші, тут вказані й сербські та болгарські паралелї, часом майже дословно схожі, а близькі й метрічною будовою. Під час друку появили ся студії над українськими народнїми піснями д-ра Франка, де розд. II—VI (Записки т. LXXV) присьвячені власне пісням сього типу.

[5]) Одну з згадок про давнїйші історичні пісні бачать у Меховского (поч. XVI в.): він оповідає про пісню, що осьпівувала смерть Жиґимонта Кейстутовича — de hoc carmen lugubre usque in aetatem meam

digitized by ukrbiblioteka.org

Припадком захований в чеській граматиці з 1571 р.[1]) взірець української пісні, знайомить нас з тим, як виглядала вона в середині XVI в. Транскріпція пісні, записаної з других чи третїх рук (в Венеції!), правда, має в собі богато попсованого, але все таки її структура проглядає досить ясно і в сїй формі. Сю коротеньку баляду наводжу в цїлости, в можливій реконструкції[2]):

Дунаю, Дунаю, чом смутен течеш?
Ой як мнї Дунаю, не смутно текти?
З дна мого студені жерелонька бють
А по серединї та риба мутить,
На верху Дунаю три роти стоять?
В турецькій ми ротї шаблями шермують,
В татарській ми ротї стрілками стріляють,
В волоській ми ротї—Стефан воєвода.
В Стефановій ротї та дївонька плаче
Ей дївонька плаче—й плачучи повідать:
Стефане, Стефане, Стефан воєвода!
Або мене пійми, або мене лиши!
Ащо минї рече Стефан воєвода?
„Красна дївонице! піймив би, дївонько,
Піймив би, дївонько,—неровня ми єсь!
Лишив би, дївонько—миленька ми єсь!“
Що рекла дївонька? „Пусти м'не Стефане,
Скочу я у Дунай, у Дунай глибокий,
А хто м'не доплине—його я буду!“
Не хто ми доплинув красную дївоньку—
Доплинув дївоньку Стефан воєвода
І узяв дївоньку за білую ручку:
„Дївонько, душенько, миленька ми будеш!“

Церковних віршів — кантів, широко розповсюднених в Польщі в XV віці[3]), з першої половини XVI віка ще не маємо майже зо-

---

Lithuani concinebant: „audaces principes Russiae occiderunt Sigismundum ducem Lithuaniae etc. (Chronica Polonorum c. 309), і звичайно приймають, що мова йде тут про пісню зах. руську (Lithuani в значінню полїтичнім).

[1]) Jana Blahoslawa gramatica ceska, wydali I. Hradil a J. Jireček, 1857, c. 341. Пісню з реконструкцією й коментарем видав потім Потебня в 1876 п. т.: Малорусская народная пѣсня по списку XVI вѣка (Филологическія Записки воронїжські, й осібно).

[2]) В сїй реконструкції. користаючи з поправок Потебнї (і новійшої реконструкції д-ра Франка, опублїкованої ним вже по написанню сього) піду трохи далї в поправлюванню текста, очевидно сильно попсованого і позбавленого рітму в устній не музикальній передачі.

[3]) Про польські вірші XV в. див. Брікнера Dzieje literatury polskiej w zarysie, I c. 42 і далї. Недавно др. Щурат в доводив білоруське походженнє старої богородичної пісні (Bogurodzica dziwica...), але в тій (найстаршій) копії, якою він оперує (поч. XV в.) можна поруч польонїзмів констатувати тільки елементи мови церковно-славянської, а характистично-білоруського властиво не можна нїчого добачити.

всїм з України. На польський взір вони починають у нас ширити ся в XVII віку, але поодинокі проби могли появляти ся вже скорше. Найранїйшим датованим взірцем їх являють ся кілька віршів в виданнях Скорини, уложених, правдоподібно, не так на польський як на чеський взір, між иньшим і віршовані десять заповідей:

веруй в Бога єдинаго
а не бери на дормо имени єго,
помни дни светыє светити,
отца и матку чтити, і т. д. [1]).

Так представляєть ся книжність і творчість українських (і білоруських) земель в сї століття застою.

Одним з симптомів і наслїдків ослаблення лїтературної діяльности в українських (і білоруських) землях в сих двох столїтях було згадане вже мною розповсюдненнє і конкуренція з старою лїтературною мовою, опертою на староруськo-церковній основі (з українською закраскою) нової канцелярійної мови — сьвітської, з закраскою білоруською. Вона опирала ся також па староруській основі й традиції: була се мова староруська актова і урядова, мова грамоть і судових рішень, Руської Правди й грамот XII—XIV вв. В першім столїтю (пол. XIV до пол. XV) вона і в лексиці і стилїстиці стоїть досить близько до своїх староруських взїрців і традицій, тільки в фонетиці та по части в морфольоґії приберала часом досить сильно виражену діалектичну закраску. Наслїдом того, що центральна адмінїстрація в. кн. Литовського була тїснїйше й давнїйше звязана з білоруськими землями, великокняжа канцелярія уживала сю актову мову в її білоруськім одїнню, і в сїм же білоруськім одїнню ширила її в провінціях вел. князївства [2]). І ми бачимо, що тим часом як в українських землях Корони актова мова XIV—XV вв. виступає з сильнїйшою або слаб-

---

[1]) Книга Исходъ, передмова.

[2]) Не уважаю можливим прийняти погляд, заступлений навіть декотрими авторитетними дослїдниками язика, що ся канцелярійна мова була мішаниною діалектичних прикмет українських і білоруських (напр. Житецького Очеркъ звуковой исторіи малорус. нарѣчія с. 279). Треба розріжняти місцеві діалектичні прикмети, які відбивали ся в грамотах, від загальної канцелярійної мови вел. князївства, з її діалектичними прикметами, суперечними з діалектичними прикметами тих країв, де її уживано. Ся канцелярійна мова не була теж нїякою живою мовою: в її основі лежала актова мова староруська, зачерпнена з тих земель, з якими в близших зносинах стояло литовське правительство — землї Витебської, Полоцької Чорної Руси, з деякими, конвенціонально допущеними діалектичними прикметами місцевої білоруської мови.

digitized by ukrbiblioteka.org

шою українською закраскою, в українських землях вел. князївства вона підпадає впливам білоруської закраски мови великокняжої канцелярії. Се стає особливо замітним з кінцем XV і в XVI в. діловодство великокняжої канцелярії, з своєю мовою, з її білорусизмами та польонізмами, які входили до неї протягом XV—XVI віка, все сильнїйше входить в обиход українських земель. Заразом, уже в XVв в., сим впливам починає підпадати й місцева, не тільки канцелярійна, а й літературна книжна мова: не тільки в землях в. кн. Литовського, а і в коронних, галицьких переймає вона білорусизми й нольонїзми офіціальної мови. Особливо замітною білоруською прикметою її було уживаннє *е* замість *ѣ*, тим часом як в українськім старе *ѣ* вже вимовляло ся як *і*. Польонізми в декотрих галицьких грамотах виступають досить сильно вже в початках XV віка, хоч иньші визначають ся досить чистою мовою; в грамотах же волинських і київських вони дають себе сильно відчувати з занечищеннєм канцелярійної мови вел. князївства в XVI віці [1]). Тільки з самим кінцем XVI в. та потім в XVII в., під впливом відродження церковно-славянської стихії в книжній мові помічаємо певне ослабленнє білоруських, а також і польських впливів. Впливи друкарських справщиків і братських

[1]) Для прикладу наводжу кілька текстів (в витягах). З умови Любарта з Казимиром, 1366 (Arch. Sang. I.): се язъ князь великый Дмитрий докончиваю и повиную ся службою таковою; — а мыто не примышляти, но какъ изъ вѣка пошло; а по старымъ дорогамъ гостемъ пойти куда хочеть; а князю Дмитрию помагати королеви на всякого неприятеля опроче своєѣ братьѣ безо всякоѣ хитрости и льстѣ. (Закраска українська, але не дуже сильна).

З грамоти Володислава Опольського, 1378(Палеогр. сним. ч. 16): дали єсмы Годлѣ поле штоже лежитъ отъ Бохуря болше милѣ, а Тернаву рѣку имивши с убою стороною — то все далъ єсмь Ладомирови садити село у волосьскоє право, а далъ єсмь єму на вѣки и дѣтемь єго со всѣмь обьѣздомъ и со всѣми границами, як из вѣка слуша к той пустынѣ, и со всѣми ужитки, што нынѣки могутъ быти. (Українська діалектична закраска далеко сильнїйша).

З грамоти Гнєвоша старости руського, 1393 (ib. ч. 27): А се мы панъ Гнѣвош староста Рускоѣ земли то позновами нашимъ листомъ: а пришодши предъ наше обличьє и передъ земляны панъ Волчъко и съ панею Ходьковою женою и сь єѣ дѣтьми и зятемь єѣ Клюсомъ поєднали ся о села вшитка о дѣлницю. (Значні польонїзми, або й чехизми, перейняті з формулами грамот).

З продажної записи 1463 р., в Острозї (Arch. Sang. I. 59): я панъ Дробышь Мжюрович мѣстич острозкій купилъ єсми у пана Олехна Чускы имѣньє єго у вотчину и в дѣднину, а он ми тоє имѣньє продал вѣчно и непорушно и записалъ ми. (Характеристичних прикмет актової мови в. князївства тут іще нема—завважу, що пізнїйші копії

педаґоґів, звернені на відтворенне і унорядкованне старої церковнословянської правописи, канонїзованої рядом словарів і граматик (з граматикою Смотрицького як вінцем сеї ортоґрафічної роботи) невтралїзують білоруську течію, стримують і розвій польонїзмів в книжній мові. Роблять се принаймнї в так сказати вищім стилю мови, що старав ся держати ся можливо вірно церковно-славянських традицій, тим часом як „мова посполита“, обчислена на ширші, меньш вишколені круги, — далї перетяжувала ся, поруч форм і елементів народнїх українських, також і масою елементів польських [1]).

Слабли й замикали ся в тїсну сферу чисто церковних потреб — все тїснїйшу супроти збіднення і пониження православної церкви при зрості сьвітського житя й його потреб, — також і традиції староруської штуки. Говорячи про долю староруської культурної традиції, я не можу полишити сеї сторони її, хочби в загальнїйших рисах. Широко входити в се питанне не можу в границях сеї працї, та треба сказати, що для історії штуки й артистичного промислу сих часів і зроблено досї так незмірно мало, що без спеціальнїйших дослїдів трудно й дати в сїй сфері щось більше понад дуже загальні замітки [2]).

Ті загальні обставини, в яких мусїла розвивати ся тодїшня артистична продукція, ми вже знаємо. В тодїшнїх понятях, в то-

---

і фальсифікати документів XV в. як раз дуже часто відріжняють ся від автентичних тими прикметами актової мови вел. князївства).

З угоди кн. Сангушків, 1523 р. (ib. III ч. 263: я Андрѣй Михайлович Санкгушковича Кошерский вызнаваю на себе сим моим листом, кому будет потреб его видети або чтучи слышати: менял єсми имѣня з дядком моим князем Андрѣємь Александровичом, маршалком земли Волынское, поступил єсми єго милости моих имѣней отчизных, которыя ж ми се имѣнья перво от єго милости в делу зостали. (Тут вже виразні впливи канцелярійної мови в. кн. Литовського з її білоруською закраскою. Дальший розвій сеї канцелярійної мови в українськім ужитку ілюструють наведені вище уривки з середини і другої половини XVI в. впр. т. V с. 502—3, порівняти з нею взірцї книжної, лїтературної української мови з тих часів, нпр. т. V с. 497—8).

[1]) Фонетичнїй аналїзї канцелярійної мови української XIV—XV в. присьвячена брошюра В. Розова Значеніе грамотъ XIV и XV вѣковъ для исторіи малорусскаго языка (1907); ширша студия його на сю тему в Записках (т. 77) ще не скінчена. Про книжну мову на Українї праця П. Житецького Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII в., 1888 (Кіевская Старина й осібно). Про граматичну лїтературу XVI—XVII ще низше в гл. V і прим.

[2]) Про лїтературу і стан дослїдів див. прим. 8. Тому що друга половина XVI в. в історії артистичної культури не мала такого переломового значіння як в лїтературі, сей огляд я не обмежую серединою XVI в., як попереднїй.

digitized by ukrbiblioteka.org

дїшнїй орґанїзациї вона була складовою частиною промислу: маляр, будївничий, артист-золотник були по тодїшньому такі-ж ремісники, як кождий иньший, належали до цехів, чи стоючи поза цехами — коли не стояли в якійсь виїмковій позициї (як напр. монахи, що сповняли ріжні артистичні роботи для свого монастиря), — мусїли підлягати тим нормам, якими правило ся цехове й нецехове ремесло. Як я старав ся пояснити вище, говорячи про ремісничий промисел взагалї[1]), загальні відносини були того рода, що всякий промисел в тих обставинах був засуджений на заниканнє, і заникав дїйсно, а вищі, благороднїйші його катеґорії, якими були ріжні галузи артистичного промислу й чисто артистична творчість, особливо сильно відчували на собі некористні для свого зросту й поступу обставини. Цехова, взагалї промислова орґанїзация така, як уложила ся вона в польсько-литовській державі, й її економічні обставини не давали поля анї для доброго вишколення, анї для животворної емуляциї, не забезпечали якоїсь розумної опіки чи ширшого й інтензивнїйшого попиту. Недовірє до свійської продукциї, похоп до майстерства чужого, звичайний в слабо розвинених і слабо орґанїзованих суспільностях, підтримував ся ще спецїальними моментами, на які я вказував уже, і в результатї всякий вибагливійший попит звертав ся по продукцию заграничну, а свійському майстерству зіставала ся роля суроґата і задоволення консументів економічно слабших, яких не ставало на дорожші вироби заграничні.

Тому всякий взагалї артистичний промисел в українських — як і в иньших землях польсько-литовської держави — ніяк не міг піднести ся над рівень учеництва або слабенької імітациї чужоземського майстерства, спецїяльно-ж в дуже некористні обставини були поставлени, як ми знаємо вже, майстри Українцї. Їм був утруднений, або й зовсїм замкнений вступ до цехів, отже утруднене вишколеннє на місцї. Їх іновірність робила певні трудности в ученичих подорожах і науцї за границею, на Заходї. Взагалї прожиток і промисел по містах був для них часто утруднений. Вкінцї польсько-католицька суспільна єрархія і те панство, що підтримувало своїм попитом ріжні галузи артистичного промислу, дивила ся з гори, скоса на Русь взагалї й на Русинів-майстрів спецїяльно. Все се творило занадто тяжкі обставини для української артистичної творчости, відсувало майстрів-Українцїв на значну дістанцию навіть супроти Поляків та ріжних чужоземських майстрів, що працювали в Польщі. А що разом із тим з часу на час все більше підпадали вони в своїй творчости впливам тоїж західньої штуки, чи то йдучи за

[1]) Див. с. 118 і далї.

модою й попитом зі сьвітських кругів, чи то — наслїдкам ослаблення візантийських традицій піддаючи ся впливу західнїх течій навіть в штуці церковній, — тож в значній мірі, в деяких галузях більше, в иньших меньше, — тратили вони й ту ориґінальну фізіономію, яка відріжняла їх від репрезентантів західньої штуки, якими були майстри польські чи ті ріжні приходнї — Італїанцї, Нїмцї й ин. Через те українське майстерство все більше сходило на ще слабше в порівнянню з тим натуралїзованим в Польщі західнїм майстерством (свого польського властиво не було цїлий час), зовсїм ученицьке імітованнє західньої штуки, подібно як бачимо то в сфері духової культури — лїтератури, школи й т. и. Не зійшло вправдї на те вповнї, бо наслїдком своєї культурної відрубности, наслїдком комбіновання західнїх течій з елементами візантийськими й оріентальними, які цїлий час не переставали на Українї, — українське майстерство неустанно модифікувало ті західнї елементи та витискало на них не в однїм свою ориґінальну печать. З сього погляду українська штука сих столїть в цїлости — позволю собі се виразно сказати, не раз значно інтереснїйша від української книжности, що в XVI—XVII вв. так невільничо пішла за західнїми взірцями, а далеко інтереснїйша від штуки польської, яка не витискала нїякої своєї індівідуальности на західнїх типах, механїчно пересаджуваних на польський ґрунт. Але того, що починаємо цїнити в нїй ми, не бачили й не вміли цїнити тодїшні люде, і в їх очах українська штука була звичайно слабким відблиском штуки західньої або візантийської — як хто з якого боку дивив ся, — якимсь домашнїм, „кустарним“ промислом, не більше.

Як така галузь, де староруські традиції давали себе особливо сильно відчувати і яка донесла в собі їх аж до найновійших часів, виступає передо всїм малярство. Малярство церковне розуміє ся, бо і в старій Руси воно не виходило майже за границї церковні, і в пізнїйших часах за них майже не виступало — його несьміливі виходи в сферу портрета чи побутового жанру нїколи не здужали відірвати ся й виробити ся в щось самостійне, тим меньше могли бороти ся з новими, західнїми впливами в сих сферах. Але малярство церковне жило і тримало ся досить сильно, як завдяки попиту на нього, що не переставав нїколи — чи то в сфері малярства фрескового чи іконного, — так і завдяки богацтву взірців, сильній традиції на сїм полї, піддержуваній і відсьвіжуваній впливами вирощеної на тій же нововізантийській основі іконоґрафії московської, молдавської, атонської [1]). Стара візантийська основа підновляла ся не тільки візан-

[1]) Львівське брацтво в 1592 р. просило у московського царя для своєї церкви між иньшим і ікон „намѣстних“, під подану, міру „поне-

digitized by ukrbiblioteka.org

тийськими взірцями, що привозили ся з балканських земель ріжними духовними і паломниками, а й українськими (та білоруськими) монахами, учениками грецьких (атонських) іконописців і нарештї — теоретичними підручниками, як популярна „Ермінїя“ Діонисія з Фурни аґрафійської (Фурноаґрафіота) — підручник для іконописців, зладжений десь в XV віці на Атосї як припускають, й иньші, меньш популярні, котрих впливи слїдні в українськім малярстві XVII—XVIII віків [1]). Завдяки тому західнї впливи, коли починають ширити ся в українській штуцї, тільки домішують ся й модифікують, але не забивають вповнї староруської, чи русько-візантийської традиції.

В XIV—XV вв. церковне малярство в українських і білоруських землях стояло так високо в очах своїх західнїх сусїдів і панів, що конкурувало з малярством західнїм. Руські (українські й білоруські) майстри закликали ся польськими королями для іконописних робіт в польських землях, навіть для найголовнїйших костелів, замість аби звертати ся до майстрів нїмецьких або італїйських (своїх, польських малярів тодї, в XIV—XV вв., ще не було зовсїм). Маємо звістки про „грецькі мальовання“ в казимирівських фундаціях та будовах з його часів — таких визначних як ґнезненська катедра, як вислицька колеґіата, а порівняннє з сими звістками перехованих мальовань Ягайлових часів (як фрески сендомирської катедри з їх руськими написами і композиціями в дусї староруської традиції) не лишає сумнїву, що тут треба розуміти русько-візантийські фрески руських майстрів [2]). З одної Ягайлової грамоти для перемиського сьвященника Галя (1426 р.) довідуємо ся, що сей сьвященик-маляр (Hayl pictor sacerdos alias haitko de Premislia) положив великі заслуги перед королем „в мальованню церков наших

же въ насъ не обрѣтають ся искусніи зуграфы, таже не имамы битаго злата чиста на украшеніє честныхъ иконъ, ниже покосту свѣтла — понеже римския церкви свѣтлымъ украшеніємъ всѣхъ православныхъ християнъ къ себѣ притягоша: благолѣпием и органами, пѣснями и поученіємъ многимъ“ (Юбил. изданіе с. 96). Малярів у Львові не бракувало тодї, але брацтву мабуть хотїло ся дїстати ікони в дорогих шатах, які уживано в Московщинї.

[1]) Підручник Діонисія був кілька разів виданий — перше виданє Дідрона Manuel d'iconographie chretienne, 1848, нїм. переклад Шефера, 1855, новійше Порф. Успенського: Діонисія Фурнаграфіота Ерминія или наставленіе въ живописномъ искусствѣ (Труды кіев. дух. акад. 1868 г.) Про иньші підручники: Буслаевъ Литература русскихъ иконописныхъ подлинниковъ (Истор. очерки, II), Аггеевъ Старинныя руководства по техникѣ живописи.

[2]) Про се в цитованих в прим. 8 працях Войцеховского і М. Грушевської.

земель Сендомирської, Краківської, Серадзької", ніколи не занедбуючи королївських поручень, і король, бажаючи й на далї заохотити його до таких праць, надав йому парахію на Засяню в Перемишлї[1]). З двірських рахунків Ягайла довідуємо ся, що в рр. 1393—4 руські малярі (Rutheni pictores), з „Владикою" на чолї (Wladicze cum aliis pictoribus ruthenicis) — може справдї котримсь обізнаним в малярстві руським владикою[2]), малювали костел на Лисцї під Краковом і королївську спальню в краківськім замку. З записок видко, що удержувано їх не абияк — посилано такі ласощі, як фіґи, міґдали, родзинки, тьмин, дороге вино біле й червоне, а на прощаннє дістали вони коней і футра[3]). Знаємо, що Марійська каплиця в Кракові була теж помальована „грецьким способом", і на стелї її був представлений Спаситель з дванадцятьма апостолами серед учителїв церкви, а каплиця св. Трійцї, фундована четвертою жінкою Ягайла Сонькою, була помальована з гори до долини всїлякими цьвітами з фіґурами ріжних учителїв східньої церкви.

Сї мальовання зникли для нас, але заховали ся фрески сендомирської катедри з тих часів, і пізнїйшої на одно поколїннє каплицї св. Духа (инакше св. Хреста) в Вавельській катедрі Кракова, фундованій Казимиром Ягайловичом і закінченій в р. 1470. По ним можемо судити про сю руську штуку, що так цїнила ся тодї па чужім, католицькім краківськім дворі, не вважаючи на зневажливі відносини його і до тої „схизматицької" Руси й до її візантийської культури. В сендомирській катедрі відкрито було досї пять фресків-сцен з останнїх днів Христового житя. В вавельській каплицї стїни вкриті також сценами переважно з житя Христа, стеля — образами пророків і ангелів, з розкиданими серед них зьвіздами, а в центральнім місцї, против входу — образ Божої матери в позї молитви (оранта), по старій традицїї. З иньших образів своєю традицїйністю звертає на себе увагу тайна вечеря, де Христос, два рази повторений, причащає учеників тїла й крови — тема, так прийнята в київських церквах XI—XII вв.[4])

При тій пасивности супроти польсько-латинської культури й ка-

---

1) Грамота видана в згаданій статї Марії Грушевської, с. 5—6.

2) Були, що правда, й такі призвища: Владика, Владичка.

3) Rationes curiae Vladislai c. 156, 192, 197, 200, 201, 207, 211.

4) Про фрески сендомирські — Sprawozdania komisyi do histor. sztuki т. IV, про фрески вавельські — Вистава археологична польсько-руска устроена во Львовѣ въ року 1885 (в репродукції подана тільки одна фреска — вїзд Христа до Єрусалима); див. також в цитованій статї Марії Грушевської.

digitized by ukrbiblioteka.org

толицтва, яким взагалї визначав ся Ягайло й його родина, якимсь фамілійним привязаннєм до руського малярства пояснити таку популярність руських малярів в польських землях нїяк неможливо. Очевидно, уживаннє їх в XV в. для прикрашування польських костелів з одного боку — опирало ся на старій традиції уживання руських майстрів (а малярів спеціально) до церковних робіт в Польщі в часах казимирівських і давнїйших, з другого боку — на високій репутації білоруських і українських малярів в сучасних польських кругах. Мабуть тільки розвій нового, відродженого малярства в Італії й Німеччині відвернув Польщу вповні від руських майстрів, і на той же час паде розвій західнїх впливів в малярстві руськім, чи то через спільні цехи й учепицькі мандрівки малярів, чи то через вплив західнїх взірців.

Цехову орґанїзацію малярську в західній Україні маємо можність пізнати близше донерва в другій половинї й при кінцї XVI в., але початки її, безперечно, сягають ранїйших часів [1]). В обох більших центрах Галичини — Львові й Перемишлї, як знаємо вже, малярі належали довго до спільного цеху з золотниками й циновниками (конвісарі, Kanngiesser — артистичні вироби з цини підлягали і певним артистичним вимогам і певним понятям проби як і вироби з золота й срібла). В обох містах цехи були орґанїзовані на західній взірець, а перемиський цех в подробицях взяв взірець зі львівського. Отже через саму орґанїзацію взори й напрями західнього майстерства мусїли служити провідниками тутешнього майстерства — малярського чи золотницького чи циновницького, однаково. Звичайно вимагані цеховими статутами тролїтнї мандрівки для докінчення свого артистичного приготовання, розуміють ся — також в більші центри західнього майстерства (в статутї перемиськім три роки мандрівки як норма), мали держати галицьких майстрів в курсї новійших течій і напрямів в західній штуцї. Артистичні вимоги ставив своїм майстрам львівський цех як па той час дуже високі і ріжносторонні, далеко виходячи за сферу

[1]) Коли вірити одначе виясненню, даному львівським цехом золотників на запитаннє маґістрату, яким чином в цеху опинив ся маляр Богуш Вірменин (не католик), в серединї XVI в. у Львові був тільки оден майстер-маляр, і був прийнятий до золотницького цеху (Sprawozdania IV c. LIX). Боюсь, чи нема тут якогось непорозуміння (документ поданий в витягах), а то виходило б, що в давнїйших чачах, перед останньою чвертию XVI майстри-малярі бували у Львові лише одиницями. Само по собі се не було б дуже дивним. Напр. у Кракові в XVI в. малярі входили в оден спільний цех з золотниками, різьбарами, столярами, шклярами й щитниками. Але думаю, що у Львові не могло бути так мало малярів в тім часі.

чисто релїґійного цехового малярства, в дусї нових напрямів сучасної західньої штуки, і далеко випереджуючи в тім малярські цехи иньших культурних центрів корони. Кандидат мав намалювати, по перше, розпяте з двома розбійниками і з юрбою під хрестами (ze służbą żydowską pod krzyżem zagęszczoną); по друге — портрет в цїлий зріст [1]) особи, яку вкажуть кандидатови майстри; по третє — „образ великої війни, з обозами, шатрами, випадами, атаками, шаньцами, з відповідними подробицями й узброєннєм“ [2]), або замість того „лови на ріжного зьвіра з сїтями, хортами, сильцями, засадами, зі зброєю, як прийнято на льва, медвідя, вовка, кабана, зайця і т. и., кінно, пішо“ [3]). Перемиський цех був дещо меньше вибагливий і повторяє львівські жадання в зменьшених розмірах. Він жадає розпятя з Божою Матїрю, св. Іоаном і М. Магдаленою, на одній таблиці, „під олїй“, в рамі золоченій гладко і різбленій (очевидно майстер-маляр повинний був уміти зробити й раму), образа з їздцем на конї — сї два образи мали бути мальовані „без куншту, з фантазії“, і портрету якоїсь особи, добре знаної майстрам (аби вони могли судити про подібність), мальованого, очевидно, з натури [4]).

Таким чином галицькі цехи, що були т. ск. малярськими школами в XVI—XVII вв., виховували своїх майстрів в напрямах західнїх. Русинам, що правда, вступ до сих церків був утруднений. Формально закритий був їм приступ до цеху в Львові й Перемишлї на переломі XVI—XVII в. У Львові арцибіскуп Солїковский в 1596 р. вилучив малярів католиків з огляду на занятє їх церковним малярством, тому що Вірмени й Русини виконували обра-

---

1) Conterfect człowieka całego, як се називає устава.

2) Програма в дусї сучасних флямандських баталїстів.

3) Rastawiecki II с. 302. Порівняти з сим далеко скромнїйші й консервативнїйші вимоги пробної роботи краківського цеху, санкціоновані в уставі 1490 і без значних змін задержані в пізнїйших столїтях: Марія з дитятком, розпятє і св. Юрий на конї, — причім статут наказує не вимагати богато від бідних товаришів. Цех варшавський в статутї 1577 р. жадає: розпятє з Марією й св. Іваном, воскресеннє Христа, з вояками, і Марія в сонцї під циркуль. Пізнїйше він приймає вимоги краківські, так само як і познанський (Lepszy Cech malarski с. 21, 23—4). Близші анальоґії до львівських проґрам можемо знайти тільки в деяких більших західноевропейських центрах: так в Ніренберґу (статут 1596) кандидат мав малювати фіґури, ікони, ляндшафти, або хто в чім найлїпше вишколений і в чім може показати свою штуку.

4) Bostel Kilka wiadomosci o złotnictwie i malarstwie w Przemyślu — Sprawozdania V с. LXXXIII.

digitized by ukrbiblioteka.org

зи не згідно з церковними канонами [1]). Він установив для католиків осібний цех і охоронну марку для образів: на будуще в нїякі католицькі церкви не вільно було брати нїяких образів без тої марки.

Малярі Русини зістали ся без цеху, й на далї приступ до нього був їм закритий. В братських записках львівських XVII в. читаємо: „майстрів-Русинів ремесла малярського вигнали з поміж себе: Лавриша маляра і Семена, сина майстра малярського ремесла, кажучи їм, аби собі заложили осібний руський цех, осібно від Поляків“ [2]). (Була то гірка іронїя, бо на заложеннє осібного цеху треба булоб їм дозволу не тільки міських властей, а й вищого правительства). Тамже читаємо: Хому Дмитровича, що вчив ся у Павла Угрина, й Івана Федоровича, що вчив ся у п. Мартина золотника, до цеху прийняли (до науки), але визволити не хотїли; Томаша Матїєвого сина зі Львова в майстри не прийняли, і т. д.

В Перемишлї цехова устава 1625 цеху золотників і малярів теж вповнї виключала не-католиків [3]). Нема сумнїву, що вже й перед тим приступ до сих цехів для Русинів, взагалі не-католиків був утруднений, як з загальних цехових мотивів, так і тим спеціальним мотивом, яким толкувало ся заложеннє осібного малярського католицького цеха — що цехові майстри займали ся мальованнєм побожних, католицьких образів.

Але й не вступаючи до цеху, Русини-малярі не могли не підпадати загальному напряму місцевого цехового малярства — то учачи ся у місцевих майстрів, то йдучи за їх прикладами, то користаючи з тих же „кунштів“ „кужбушків“ (Kunstbuch-и, збірки рисунків і ґравюр), що служили взірцями для образів [4]). Число цехових майстрів взагалї було не велике, і поруч них в самім Львові далеко більше було не-цехових, головно Русинів. Так при завязанню малярського цеху було в нїм всього вісїм майстрів, а в скарзї на не-цехових партачів 1600 р. [5]) малярський цех вичислює одинадцять малярів на львівських передмістях, самих Русинів. Виключеннє

[1]) Rastawiecki II c. 295, 298 і далї.

[2]) Mistrzow z narodu ruskiego rzemiosła malarskiego zmiędzy siebie wygnali — Lawrisza Malarza i Simeona szina mistrzowskiego, mowiąc im, aby sobie inny czech miely ruskiy krom Polakow (Ставропіґіальний музей).

[3]) Sprawozdania V c. LXXXIII

[4]) Їх ролю в малярскій науцї у нас ілюструє статя Істоміна про науку малярства в Печерській лаврі (див. в прим. 8). Хоч автор розпоряджав матеріалом з XVIII в., але практика ся старша, з XVI — XVII вв.

[5]) Sprawozdania V c. 156.

з цехової орґанїзації могло відбивати ся на рівені їх артистичного вишколення, рівнож на їх клїєнтелї, на понитї їх роботи, але безперечно не виключало з тих артистичних впливів, під якими жило й розвивало ся в тих часах майстерство цехове. Зрештою працювали вони не тільки для церков і православних людей, а і для польських панів, приладжуючись під їх смак і вимоги[1]). І коли в своїх роботах на церковні теми сї малярі-Русини мусїли йти чи волею чи неволею за взірцями й традиціями русько-візантийської штуки, то навіть против волї й сьвідомости не могли уберегти своїх товарів від впливів тої західньої штуки, яка плекаля ся коло них. Не підпадав тим впливам тільки той, до кого вони не дійшли — якісь самоуки з далеких кутів, або зайди з країв ще не зачеплених впливами західньої штуки, ученики майстрів молдавських, грецьких і т. ин. Західні збірники рисунків, „куншти“ мали в тім напрямі дуже важне значіннє, а поруч них уже з XVI віка починаючи здобувають велику вагу збірники ґравюр, нїмецьких особливо. Вони служать взірцями для місцевої ґравюри: так перші ґравюри в руській книжції — образки, заставки, декоровані букви празької біблїї Скорини мають виразний західний

[1]) З матеріалів зібраних Лозїньским і Бостлем виймаю отсей реєстр львівських малярів-Русинів: Choma pictor Ruthenus міщанин, 1536. Phedor pictor de monasterio divi Onophreyi, 1539. Fiedko pictor з Краківського передмістя, 1547—1554. Iwan pictor, з Галицького передмістя, 1550. Vasko, ученик Федька, 1553. Andreas pictor Ruthenus, 1570. Sienko pictor, 1573. Під тим же роком Masko olim pictor. Иньший Masko Wrobl pictor, инакше Worobiej, 1575. Lawrysz pictor, з Краківського передмістя — в ріжних варіантах фіґурує в рр. 1575 до 1610, але не знати чи се все одна особа. Chrin Iwanowicz, маляр і різьбар друкарських матриць, з Заблудова, співробітник Івана Федоровича, ученик львівського маляра Лаврина Филиповича у Львові, в рр. 1580—1583. Semion pictor ruthenus, 1588. Wasko Maksymowicz pictor, 1592—9. Ioannes famati Lawrisz pictoris socius, і другий Andreas artis pictoriae socius, у тогож Лавриша, та Onisko pictor—нецехові малярі р. 1596. Filip Fedorowicz pictor 1599. Семен, Федько, Іван, Роман, Федько Малаха. Іванко й Олександр, сини Лавриша, Павло Орфиник і Хомка — звістні як нецехові малярі з р. 1600. Chwedko malarczyk, челядник і слуга Лавриша, й Іван (Jan), слуга тогож, 1601. Васько маляр і Варвара малярка, мб. його жінка, 1607—1611. Fedko, або Fedorius pictor, з Краківського передмістя, 1613—9. Іван Кузьмичович маляр, 1615. Семен Терлецький, маляр руський, 1616. Роман маляр (жінка його Fiemka), 1620—23. Федор Сенькович, 1630 (в тестаментї 1631 р. каже, що родив ся „в католицькій вірі грецької релїґії“ в Щирцю, був отже православним, малював братську церкву, і рахував свою роботу в тестаментї за 2.000, робив також для владики луцького, і для ріжних польських панів; згадуєть ся також в брацькій церкві плащаниця, мабуть його роботи — небіжчика Федора маляра, мальована на білому

digitized by ukrbiblioteka.org

стиль, стоять в повній залежности від сучасних нїмецьких взірців[1]), і потім виливали на пізнїйші друки білоруські й українські XVI в. Гравюри навіть печерських друків XVII в. мають переважно характер копій з західнїх нїмецьких взірців, тільки в дечім змодифікованих, перетворених місцевими ґраверами[2]). Місцеві ж ґравюри, і ще більше — збірники ґравюр західнїх служать знову джерелом для всякого рода малярських композицій, піддаючи їх вповнї рисунковій манері західнїй.

Західня Україна в сих столїтях ішла на переді в технїцї і в артистичній роботї і служила розсадником ремісників і так само артистів для України центральної й східньої, і звідти ширили ся і тут тіж впливи, тіж напрями. Похід польської культури й польського елементу, що несе з собою тіж елементи західньої культури й штуки, а як ми знаємо — ширить ся в центральній і східній Українї з кінцем XVI віка, піддержує сї західнї впливи, збільшає їх інтензивність з свого боку. Репрезентант візантийсько-арабської культури архидиякон алепський Павло (в 1650-х рр.), дивуючи ся малярській штуцї українських майстрів з першої половини XVII в., виразно підносить в них західнї впливи: незвичайно розхваливши

атласї). Микола Мороховський Петрахнович, якийсь свояк жінки Сеньковича Анастасії Попівни, в 1637 підняв ся на ново помалювати братську церкву по пожежі (контракт виданий в Юбилейнім изданії ч. 6, Петрахнович обовязуєть ся помалювати її фарбами найлїпшими, трівкими й правдивим чистим золотом, tak iako od snycyrza jest oddano i wizerunkiem na to obiasniano, за 1200 зол.). Іван Лукашович, 1647 (згадують ся т. зв. колтрини, себто мальовані обитя для покоїв, які посилав він на продаж до Яс, по 2 зол. штука). Евстахій, товариш його, возив 1647 р. разом з тими колтринами до Яс свої мальовання: obrazy podlejsze i lanszawty i obraz drewniany złocisty). Миколай Тимофеєвич, маляр, передміщанин, 1650.

Реєстр, розумієть ся, далеко не повний. Той факт, що малярі, вичислені малярським цехом в 1596 і 1600 р., поза тими донесеннями не згадують ся нїде як малярі, найлїпше показує, як припадкові наші звістки про тодїшнїх нецехових малярів, а Русинів між ними найти ще тяжше: хтоб пізнав в наведенім вище Маську Воробею Русина, колиб він фіґурував як Mathias Wrobl тільки? Тому і в тих іменах, які я упустив, тому що не мають виразних руських прикмет, правдоподібно лишив ся не оден Русин. Тими причинами треба толкувати й такий нерівний розклад тих імен, які маємо, що до часу — ті прогалини і т. и.

[1]) Взірцї видані в книзї Владимірова Докторъ Франциск Скорина, там і замітки про залежність їх від нїмецьких взірців.

[2]) Такі спостереження про печерські ґравюри зроблені братом моїм Олександром Грушевським, з устних відомостей котрого користаю.

образ Божої Матери в васильківській церкві[1]), він завважає: „козацькі (так він зве Українців) малярі перейняли красу в мальованню лиця й кольору одїжи від франкських і лядських артистів-малярів і тепер. вивчені й досьвідчені, пишуть православні образи; вони також дуже зручні в мальованню людських лиць з повною подібністю, як то ми бачимо на портретах патріарха єрусалимського Теофана й иньших осіб". На иньших місцях, описуючи українське малярство, він що до живости й натуральности рисунку й кольористики порівнює його до грецького критського малярства, також перейнятого західніми впливами[2]).

На жаль, з того часу — XVI і першої половини XVII віка ми не розпоряджаємо великим матеріалом[3]), але західнїй вплив (флямандський, ще частїйше італїйський) в нім очевидний, хоч і слабше виражений, нїж в місцевих мальованнях католицьких[4]). Як взірець впливів флямандської штуки вказують напр. іконостас Рогатина з 1647 р. і богородчанський (манявський), котрого час не означений так близше; як на взірець виливів італїйських — мальованнє львівської церкви Пятниць. В сполученню елементів західнїх і східнїх деякі твори випадали дуже щасливо, комбінуючи величавість і спокій візантийсько-руської штуки з мягкістю відродженої західноевропейської штуки й набираючи з такої комбінації незвичайного

---

[1]) „Ікона Божої Матери там велика, чудова, так що переймає здивованнєм: такої ми не бачили перед тим і після того не бачили нїколи; Божа Мати так прегарно написана, наче говорить, її одїж — наче блискучий темночервоний оксамит (нїколи ми не бачили такого), темне тло, а фалди ясні, як фалди оксамиту; завій, що покриває чоло й спадає в долину, здаєть ся наче мінить ся й рухаєть ся; її лице й уста дивують своєю красою, бракує їм лише сказати слова: „мир божий над вами!" Христос, що сидить на груди її, незвичайно гарний — наче говорить! Як я вже сказав, я богато бачив, починаючи від грецьких країв до сих місць і звідси до Москви, але не бачив чогось, щоб дорівнювало сьому образови". — Путешествіе патр. Макарія II с. 41.

[2]) Так толкує сам видавець — II с. 89.

[3]) В недавно знищених фресках Печерської лаври добачали останки чи основу з перед пожежі лаври, що стала ся на початку XVIII в. — так Істомін в статї Къ вопросу о древней иконописи кіево печер. лавры звертає увагу на інструкцію для розмалювання лаврської церкви з поч. XVIII в., і в нїй добачає копію з старшої описи чи інструкції, що дає нам, на його думку, детайлїчну опись того мальовання, яке було в церкві в XVI в. Його аналїза одначе досить побіжна і вимагає докладнїйшої перевірки.

[4]) Див. цитовані в прим. 8 праці й реферати Соколовского, Нарбекова, Істоміна (Фрески XVII—XVII в.).

digitized by ukrbiblioteka.org

чару [1]). І хоч взагалї — як то можна собі легко представити — при тих скромних засобах, якими розпоряджала православна суспільність і церква, твори тодїшнього українського малярства, в масї беручи, рідко підносять ся над звичайним ремісничим рівенем, все таки стрічають ся в нїм і утвори вищої, артистичної марки — як от у згаданих мальованнях Рогатина, Богородчан, церкви Пятниць й ин. На жаль тільки — індівідуальности тих артистів пропали для нас, мабуть безповоротно (бодай в переважній части), бо ті утвори майже всї безіменні, а з іменами тих майстрів, які до нас доховали ся, переважно не можемо звязати нїяких творів.

В будівництві камянім — знов таки церковнім, первісний візантийсько-руський тип трохабсидної церкви, з її варіантами, не пережив, здаеть ся, староруських часів, бодай значно; принаймнї не можемо вказати з якоюсь певністю будівель сього типа з пізнїйших столїть. Як характеристичну для сих переходових віків з певною правдоподібністю можемо вказати церкву одноабсидну з двома бічними круглими нишами (абсидами), не в олтарній части, а в центральній части корабля, поперечно до її повздовжної оси, так що виходить щось як хрест з трома закругленнями на трох кінцях. Се тип широко розповсюднений в XIV—XV вв. в монастирях Атоса, а звідти рознесений також в землях балканських і наших, що стояли також в тих часах, як знаемо, в дуже тїсних зносинах з Атосом —

---

[1]) От як писав оден з дослїдників, далеких від закиду надмірного апотеозовання тої штуки, проф. М. Соколовский з поводу виставлених на виставі 1888 р. ікон з Угнова o poprawnym i malowniczym rysunku, z uroczystą i imponującą powagą фіґур, вказуючи на них, як доказ того, jaki rezultat wydać może połączenie wpływów zachodnich z bizantyńskimi tradycyami. Przy całem zniszczeniu i częściowym zatarciu form, znać w tych obrazach pierwotny blask kolorytu i ten pociągaiący a trudny do bliższego określenia nastrój, który nas uderza w ikonostazach z Rohatyna i z Bohorodczan. Tak tutaj, jak tam, te zespolenie się dwóch wpływów zachodniego i wschodniego ma w sobie właściwy urok. Realizm zachodni w martwe kształty wlewa życie, a tradycye bizantyńskie dają mu szlachetnosć i podniosłość stylu, której by sam przez sie nie miał. Але кінчить сю характеристику совсїм несподївана фраза: Można powiedzieć, że obrazy te przy innych i jakich tutaj z charakterem zachodnim nie brak, najlepiej reprezentują wpływ Polski na cerkiewną sztukę (Sztuka cerkiewna c. 632). Що має Польща в тих впливах італїйських чи флямандських (що опановують в тім часї, хоч слабше, й далеко консервативнїйше іконописанє московське) — требаб спитати! Як би так сказати, що впливи байронїзму на чеську поезію були сьвідоцтвом тріумфу Австрії над націоналїзмом Чехів?..

головним огнищем візантизма по упадку Царгорода. Дотепер звістні у нас тільки невеликі церкви сього типа, як церква Лаврівського монастиря [1]), як церква в Зинківцях на Поділю, поставлена правдоподібно в XV віці, і як оригінальна церква-кріпость в Сутківцях на Поділю ж, поставлена в XV в., а змодифікована о стільки, — очевидно в інтересах фортифікаційних, що тут всї чотири кінцї хреста заокруглені і тїсно зконцентровані, так що церква виглядає як квадрат, окружений чотирма круглими бастіонами зі всїх чотирох сторін [2]). Як комбінація сього типа з старим трохабсидним типом виглядає варіант, де бічнї крила не заокруглені, а чотирокутні, з пишею не бічною, а в напрямі олтаря.

Але в XVI і в XVII в. починають у нас все більше розповсюднювати ся чисто західнї типи будівництва — на взір католицьких церков: ґотицької архітектури, більш або меньш модифікованї вже впливами ренесансу, і чисто ренесансової. Взірцем можуть служити такі церкви як коденська на Підляшу, фундації Сопігів (нїби з першої половини XVI в.) — з її готицьким порталем [3]), або церква-замок з Посади Риботицької десь з серед XVI в. [4]), як чисто ренесансова вежа і такаж церква львівської Ставропігії, роботи італїйських майстрів Петра з Борбони і Павла Римлянина, з останньої чверти XVI в. [5]), як типова репрезентантка нїмецького ренесансу — Богданова церква в Суботові з середини XVII в. [6]) — ріжні типи які дадуть нам понятє про впливи, яким підлягло тодїшнє камінне будівництво на Українї.

Камяне будівництво таким чином стояло весь сей час вповнї під чужими впливами. Більше простору народня творчість мала в будівництві деревлянім. Що правда, памяток деревяного будівництва навіть з XVI, не кажучи про попереднї столїтя, ми не маємо. Але досить богатий матеріал з сфери деревляного церковного будівництва з XVII і XVIII вв. дасть нам, безперечно, можність вглянути де що і в попереднї столїтя, коли він буде лїпше перестудіований, навіть по тим останкам, які встигнуть іще захопити дослїдники, що останнїми ро-

[1]) Про неї див. т. III² с. 431.

[2]) Описані в цитованих розвідках Соколовского-Мокловского (Лаврів), Павлуцького (Сутківцї й Зиньківцї с. 46 і 58).

[3]) Рисунок в книжцї Волынь, вид. Батюшкова с. 85 і коментар на с. 44.

[4]) Sprawozdania V c. LXXIX.

[5]) Юбилейное изданіе въ память 300 лѣтняго основанія львов. братства — документи й опись, пор. Łoziński Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku розд. III.

[6]) Древности Украины I с. 111.

digitized by ukrbiblioteka.org

ками звернули ся до сеї цікавої сфери народньої творчости. Не треба тільки спішити ся винаходити в нїм зараз якийсь самостійний і незмінний український канон, або на підставі кількох, більше або меньше припадково схоплених взірців, виводити глубокі національні прикмети сього „українського типу" [1]). Переглядаючи зібраний матеріал, бачимо приклади зовсїм виразної імітації в дереві камяної церковної будови: і стиль звичайної готицької костельної будови, особливо розповсюднений в Лемківщині, але звістний і в иньших околицях [2]), й імітації барокових будівель [3]), тим часом як розмірно стрімкі й високі вежі східно-українських церков XVIII в. як у своїй структурі, так і в формах бань, очевидно, йдуть за формами модного тодї в церковнім будівництві рококо [4]). Супроти того і в пляні церков — в їх бічних виступах або хрестовидних крилах можна здогадувати ся впливу того переходового типу камінної будови XIV—XV віків, про який ми говорили вище (напр. сутковецька церква з її чотирма вежами на чотирох бастіонах виглядає як старша сестра деревяних хрестовидних пятибанних церков з XVII—XVIII вв.). Тільки вилучивши такі пізнїйші типи й впливи, ми, може, віднайдемо і елементи старшого, староруського будівництва.

В сїй сфері був неустанний рух, а з нею неустанна творчість. Камінна церква була й лишила ся протягом всього сього часу люксусом, досить рідким, часто твореним руками чужих майстрів, а майже завсїди скованим готовими канонічними взорами. Деревляні церкви будовали ся неустанно, в великих масах: ми вже знаємо, як численні були парохії й церкви в тих часах; старі церкви палили ся й гнили, і їх заступали нові, пересїчно — принаймнї раз на століттє; поруч

---

1) Тим погрішають майже усї дослїдники, що взяли ся до студіовання деревляного українського будівництва і Українцї, що в трохбанний наві з високими вежами добачають спеціяльний український стиль, а в його відмінах від великоруських церков — цїлу антітезу українського й великоруського духа, і польські учені, що противставляють змінність типів деревляних костелів (в залежности від змінности стилїв в будові камінній) постійности і незмінности типу деревяних церков. Всякі такі виводи можна буде ставити тільки по докладній аналїзї того величезного матеріала, який маємо по сїм полї. А не треба забувати, що з деяких, дуже інтересних територій України (як напр. припетське Полїсє, Побуже, Угорська Русь), а також з Білоруси, матеріал іще зовсїм не простудіований.

2) Див. рисунки у Мокловского Sztuka ludowa с. 168—205.

3) Тамже ч. 243.

4) Див. напр. рисунки ч. 26, 30, 41 у Павлуцького, порівняти їх напр. хоч би з вежами чернигівських церков в розвідцї Лашкарьова.

них творили ся й виростали нові парафії, нові церкви. Гомін сокір, що робили церкви, не затихав ніколи на цілім просторі українських земель, а з ним не переривала ся й архітектонічна робота, що неустанно модифікувала старі типи деревляних церков — відповідно до смаку будівничих чи фундаторів, відповідно до місцевих вимог чи обставин, відповідно до нових течій в будівництві камянім і деревлянім. Відти та незвичайна ріжнородність, яку бачимо в дохованих до наших часів церквах XVII—XVIII вв. В їх пляні, то чисто базилїчнім, то з виступами, то хрестовиднім, в ріжних пропорціях. В числї й конструкції веж (з одною вежою, з трома, з пятьма, навіть з девятьма). Так само в пропорціях висоти до широкости — де ми стрічаємо й низькі, присадкуваті будови, і стрункі, високі вежі, що з незвичайною красою злїтають над землею. В конструкції таких придатків як піддаша, опасани, ґалерії, також дзвіниці звичайно відлучені все від церкви, але незвичайно ріжнородні в своїй конструкції. Вкінці в рисунку бань, що то в одних випадках зближають ся до ренесансових кулястих типів, в иньших імітують роскішно-вигнуті лїнії рококо, в иньших знов дають більш прості й самостійні варіанти тих округлих форм, або вкінці відкладаючи всї такі більш штучні форми, накривають вежі зовсїм безпретенсійними чотиро-або шестикутними дахами[1]). Коли не можемо ще, в перших початках нашої знайомости, уняти се все в одну якусь схему розвою, то в кождім разї чуємо в нїм живу, творчу роботу, яка з староруських часів неперериваючи ся йшла через сї переходові столїтя в новійші віки, XVII і XVIII в., заступлені вже приступним для нас матеріялом. Початок західнїх впливів, які так виразно дають себе знати в тім деревлянім будівництві в XVII—XVIII вв., мусимо покласти на XVI вік, ледво ранїйше.

В декорації церков ще в староруських часах пропала мозаїка, як техніка занадто роскішна й дорога на засоби пізнїйших фундаторів (від середини XII в. не маємо слїду мозаїкових робот. В середнїх столїтях вийшли з уживання різьби й декорації марморяні — з виїмком тільки гробових плит і монументів, роблених одначе вже на західнїй взір. За те в парі з деревляним будівництвом розвиваєть ся

[1]) Порівняти напр. кулясті банї церкви Бакоти (Подолія, изд. Батюшкова с. 46), Роздола (Mokłowski ч. 217), цибулясті бані дрогобицького Юра (у Павлуцького ч. 25), грушковаті верхи яришівської церкви — все деревляні (криті гонтою), але з формами бляшаних окрить, як бачимо й бляшані накритя українських деревляних церков з XVIII віка таких же форм і простїйші — восьми, шести й чотирокутні окритя (напр. ч. 203, 208, 215, 220 у Мокловского).

digitized by ukrbiblioteka.org

різьба деревляна — особливо з розвоєм високих іконостасів, що мав місце власне в сих пореходових віках. Такий іконостас, що вже в початках XVII віка займав собою весь поперечний просьвіт церкви, відділяючи вповні олтар, давав широке поле для такої декорацийної різьби, і Павло Алепський не знаходить слів, щоб дати вираз здивованню з розкоші й зручности сеї різьби й її золочення. „Іконостас приводить в здивованнє розум своєю високістю, блеском, іконами й золоченнєм", записує він з нагоди першої більшої церкви, яку йому довело ся бачити на Україні [1]). Іконостас печерської церкви, з старших часів і очевидно — не високий і простійшої конструкції, не заімпонував йому через се („що до іконостаса, то він дуже гарний, але старий," читаємо у нього) [2]). За те новопоставлений іконостас Софії викликав горячі похвали: „іконостас при вратах сих олтарів гарний і величавий — він новий, позвичайно великий і наповняє глядача здивованнєм: ніхто не годен описати його через красу, ріжнородність його різьби й золочення; царські врата високі на 6 ліктів, широкі на $2^1/2$ мають арку як міська брама, два крила, як звичайно, і заглублені як в ниші; різблені цілї й позолочені; на однім крилї бузько з срібла: він дзьобом пробиває свій бік і кров тече з нього на його дітей, що сидять під ним (мб. пелїкан годує своєю кровю дїтей — звичайна в тодїшній штуцї емблєма), — ніхто не відріжнить його від кованної роботи (отже було то дерево); ікони, числом 12, дуже гарні й великі; з боків має кожда грубі кольони, різблені й золочені, що творять мовби ниші; кольони при іконах Христа і Божої Матери великі й дуже високі, різблені дуже глубоко — на них представлені виноградні лози з блискучими китяхами — зеленими й червоними" [3]).

Ще більші компліменти розсипає він іконостасу в Густинськім монастирі, також недавно поставленому: „іконостас і його верстви тїшать зір і дивують глядача — досї ми не бачили подібних і рівних їм, анї оден чоловік не зможе описати сей іконостас, його великість, високу, богацтво його золочення, вид і блеск. Він підіймаєть ся від землї до верхньої частини головної банї. Сьвяті ікони дуже великих розмірів і визначають ся незвичайною красою; вони заглублені в ниші, аби лїпше виступала їх краса і зеркальний полиск їх позолоти; під ними прегарна рама, в виді ґзимза, великих розмірів, так що до неї привішені на бльоках лямпади. При прегарних іконах Христа і Божої Матери великі, високі й грубі кольони

---

[1]) Описаніе II с. 38 (Трипіле).
[2]) Ibid. c. 51. [3]) Ibid. c. 70—1.

з різьбою, в середині порожні, а виглядають як цілі, злучені [1]) дуже делїкатно, не так як кольони сьв. Софії, порожні з заду; їх обвивають лози: золоті галузи з листєм пнуть ся в гору, китиці — одні червоні, блискучі, иньші — недозрілі, зелені, звисають наче непідроблений твір божий. Тло гладке. Кольони сї підіймають ся на зріст чоловіка". Подібно описує він иньші верстви іконостаса: було їх чотири, й ікони кождого ряду ставили все тоньші і розділяли ся кольонами тоньшими, а закінчували ся розпятєм — отже уклад іконостасу такий же, як задержав ся від тодї й до нинїшнїх часів. Про царські врата автор дає тільки загальні компліменти: „різьба царських врат дивна, позолота роскішна, вони зроблені незвичайно зручно й не відріжняють ся від золотокованих" [2]).

Заховані взірцї старинної іконостасної різьби XVI – XVII дають нам справдї понятє про нього й оправдують в значній мірі компліменти Павла (хоч і переборщені східнїм звичаєм) [3]). Ми стрічаємо ся часто з правдивим артизмом в трактованню декораційних тем, ще не скованих одностойним шабльоном, так що артистови лишало ся досить широке поле в виборі декораційних елементів і їх укладї. З сього погляду ся старша різьба безперечно стоїть вище від пізнїйшої, XVIII—XIX вв. Її основою послужили декораційні мотиви ренесансові: порівняти іконостасні кольони з камяними різними кольонами — напр. в львівській братській каплиці, одвірні кольони, або віконні кольони львівської камениці Анчевского — тіж улюблені лози і цьвіти [4]). Але в трактованню й розвиванню сих мотивів було богато свійського.

Поруч такої чисто декораційної різьби істнувала різьба іконна — на хрестах, різблених іконах і т. д. Вона розвивала ся з одного боку під виливом взірців грецьких — давнїх візантійських і пізнїйших атонських (на Атосї ся різьба також була дуже культивована), з другого боку — пізнїйших італїйських, взагалї західнїх. Стоячи по своїм темам і їх трактованню в тїсній звязи з малярством, ся іконна

---

[1]) Перекладчик переклав словом: спаяны (зльотовані), але не знаю на скільки се оправдано, бо мова йде про різьбу деревляну, пор. низше, що він каже про образ Божої Матери з Христом: „вони в серединї сонячного проміння з золота, з виступами з країв, промінне деревляне, але нїчим не відріжняєть ся від золотокованого".

[2]) l. c. c. 89 – 90.

[3]) Див. напр. рогатинській іконостас, виданій в археол. виставі 1885 р. або царські врата з Ковля, видані Кузьміним (Нѣсколько сообраҗеній) і повторені в Археол. лѣтоп. Юж. Россіи, 1900.

[4]) Рисунки в Юбилейном виданню і у Лозінського Sztuka c. 53.

digitized by ukrbiblioteka.org

різьба підпадала тим же впливам, що й воно. Різьба на камені, навіть чисто декораційна, не знайшла популярности на Україні. Властива ж скульптура — взагалі не прихильно приймована східньою церквою, являла ся рідким і чужим гостем в українській обстанові. (Найвизначнійшим репрезентантом її лишив ся монумент кн. Константина Ів. Острозького в Печерській лаврі, поставлений, коли вірити пізнійшій записці, його сином в 1579 р.)[1]).

В юбілерстві (золотництві) нахідки дали нам можність констатувати навіть в Галичині, найбільше виставленій на західні впливи, пановаиннє староруських типів і технїки аж до половини XIV в. (молотівський скарб з першої пол. XIV)[2]). Але в дальших часах заникають ті староруські типи й їх технїка під напливом західнім, і зістають ся лише в сфері церковній (хрести, енкольпіони, панагії, оправи ікон і книг і т. и.). Та й тут вони підпадають впливам західнїх течій, не вважаючи на підсилюваннє взірцями й впливами візантийсько-молдавськими і московськими (подібно як в малярстві). Цехова орґанізація, як ми знаємо, взагалї дуже неприхильна для розвою україн-

---

[1]) Павло Алепський бачив в лаврській церкві, здаєть ся, два такі нагробники: „подовгастий стіл, на нїм спить чоловік з бородою, в зелїзнім панцирі; він вироблений з червоного каменя подібного на порфир і нічим не ріжить ся від цілої людської фігури; лежить на боцї, оперши ся на локіть і підложивши праву руку під голову, одно колїно положене на друге, на голові позолочена корона, на грудях позолочені ланцюхи — робота дивує розум; против нього, на північний стороні, представлений його син з довгою сивою бородою“ (правдоподібно, мова також про скульптуру). Окрім того Павло бачив на тій арці, коло котрої стояв монумент Острозького, якісь різьби з мармору з написями (може також нагробники): „в середині вона (арка) вся з мармору, з написями, одвірки вкриті блискучим мармором з різьбами: на нїм представлені люде, конї, битви, вози й гармати, делїкатної й виразистої роботи, що викликає здивованнє“ (II с. 50). З того зістав ся тільки нагробник Конст. Ів. Острозького, але забілений вапном і заставлений иньшими декораціями, він досї був так мало дослїджений, що недавно його ще пробували де які признати за пізнїйшу декорацію стукко. Дату його поставлення — 1579 дає пізнїйша записка видана Петровим — Чтенія київські І с. 80; пізнїйше нїж за житя його сина дуже трудно припускати поставленнє сього монументу — або доповненнє його декораційною арматурою, як деякі припускають. Зрештою, поки не розслїджений матеріал, з якого зроблені ріжні части монументу, трудно про се говорити. (Про нього цитовані в прим. 8 замітки Кузьмина і Яремича, і комунїкат Копери з замітками Соколовского — Sprawozdania VII с. (VI і далї).

[2]) Описаний мною в XXV т. Записок під титулом: Молотівське срібло.

ського майстерства, в юбілерстві давала себе відчувати Русинам особливо сильно. До цеху золотничого у Львові, так само в Перемишлї не міг належати не католик[1]). Русини таким чином були засуджені в сих більших центрах західньої України на т. зв. „партацтво“, так само як і Жиди, тільки з тою ріжницею, що коли Жиди, завдяки своїй витрівалости й солїдарности не тільки удержали ся, але навіть побивали своєю конкуренцією майстрів цехових, як то документально знаємо у Львові — руське майстерство упадало або заникало під вливом сих некористних обстивин. Виключеннє з цехів не тільки незвичайно утрудняло для Русинів артистичне вишколеннє, але й позбавляло їх того довіря — особливо важного в юбілерстві, яке давала майстрам цеховим ґарантія цеха, та виставляло їх на всякі утиски й переслїдовання зі сторони цехових майстрів, аж до конфіскат включно. В результаті бачимо, що в Перемишлї напр. в XV віцї юбілери-Русини судячи з актових записок становили може більшість серед майстрів, а в XVI в. звели ся зовсїм — а коли в дійсности не звели ся то були фактично витиснені з цеху, ще перше нїж формально було постановлено, що до цеху можуть належати тільки католики. І коли не вважаючи на сї тяжкі обставини між золотниками-Русинами і пізнїйше знаходили ся золотники лїпшої марки, що брали ся за чисто артистичні роботи, то загалом взявши юбілерство руське йшло не в гору, а в долину, зводячи ся до таких примитівних форм домашнього промислу, які задержали ся місцями до наших часів, спустивши ся до металїв дешевших — срібла та бронзи, як гуцульське мосяжництво або золотарство лївобічної України[2]).

В столїтях, котрими ми займаємо ся, юбілерство в українських землях підпадало двом впливам. Оден ішов з Заходу, з нїмецьких земель головно — так з кінцем XVI і в перший половинї XVII в. засипали своїми виробами українські землї золотники ауґсбурські й нїренберґскі, а посередниками в шир енню західнїх типів були також юбілери краківські й люблинські, що теж в великих масах пускали свої вироби в українські землї[3]). Другий вплив ішов зі Сходу з Туреччини і з дальших країв, і з близшого сходу — з земель волоських. На оріентальний стиль, особливо в зброї вояцькій і кінській польські маґнати, а за ними й рядова шляхта були великими

[1]) Див. вище. с. 125.

[2]) Див. про нього реферат Покровского О золотарствѣ въ Харьковськой губ. в Извѣстіях XII съѣзда с. 163—5 і статю Ол. Радакової в VI т. Матеріалів до української етнольоґії: Золотарство у Старобільському повітї у Харківщинї. [3]) Див. вище с. 102, 131.

digitized by ukrbiblioteka.org

аматорами, і тому крім довозу ориґінальних виробів східнїх йшла й на місцї юбілерська фабрикація в східнїм стилю (оправи шабель і ножів, пояси, кінські узди й убори й т. и.). Особливо займали ся тим Вірмени, знавцї Сходу й головні доставцї орієнтальних товарів, а найбільшими огнищами того вірменсько-східнього юбілерства були Львів і Камінець [1]). Не зіставала ся без впливу ся східня манера й на тодїшнє юбілерство взагалї — хоч західнї взори уважали ся для нього міродайними і випробованнє в західнїм стилю вимагало ся для степеня майстра [2]).

Сї впливи — західнї (сильнїйші) й східнї (слабші) у майстрів Українців комбінували ся з елементами староруськими і візантийськими, піддержуваними, як я підносив, річами, що напливали з балканських, а почасти й московських земель — особливо в роботах церковних, котрими головно й жили українські майстри. За взірець такої характеристичної комбінацїї може послужити нам звістний монументальний срібний хрест Ставропіґії львівського майстра Андрія Касияновича 1638 р. — одна з нечисленних памяток з докладною датою й іменем майстра [3]). Самий хрест — дуже подібний до різбленого деревляного хреста, дарованого Ставропіґії воєводою волоським Мироном Бернавським в 1632 р., має з одного боку розпятє з чотирма евангелистами, з другого дванадцять образків страстей Христових. В трактованню їх візантийський стиль вже сильно змодифікований західнїми впливами; ще виразнїйші вони в орнаментацїї хреста, а постамент його взятий живцем з західнїх, ренесансових взорів, як сьвідчать і латинські написи, полишені при образках сьвятих.

Подібне комбінованнє елементів західнїх і східнїх з старшими русько-візантийськими і ново-візантийськими мало місце ще в однїй галузи тодїшньої штуки, чи артистичного промислу, досї дуже мало дослїдженій, а тим часом незвичайно цікавій своїми впли-

---

[1]) Про Львів статейка Лозїньского Ormiański epilog lwowskiej Sztuki złotniczej: він займаєть ся в нїй часами від середини XVII в., але зібраний тут матеріал кидає сьвітло й на ранїйші часи.

[2]) У Львові й Перемишлї пробна робота для майстра-юбілера складала ся з трох задач: зробити два кубки декоровані випуклим орнаментом, аби оден влазив в другий; зробити перстень з каміннєм осадженим ажур, з емалїєю; зробити печатку з вирізбленим гербом і орнаментом — Łoziński Złotnictwo с. 30—1, Bostel Kilka wiadomości с. LXXXIII.

[3]) Дату дає вотивна напись, а імя майстра — на долишнїй обвідцї: „рукодѣліємъ многогрѣшного раба Божія Андрея Касіановича составлєнъ бысть“.

вами в народній українській штуці — кажу про вишивки (гафтярство) і тїсно злучене з ними ткацтво, килимарство і т. д. Вишиваннє широко уживало ся у нас в церковній і сьвітській декорації й не обмежаючи ся чисто декораційними мотивами, брало ся за теми іконоґрафічні, доходячи часом до правдивого артизму (вишивані фелони, плащаниції, церковні завіси і т. и.). Широко розповсюджене на Сходї, воно впливало своїми східнїми мотивами на гафтярство українське; одним з головних огнищ його був Львів, а гафтярством займали ся головно Вірмени, Жиди й Русини — отже репрезентанти східньої культури. В 1658 р. ґафтярі відокремили ся в осібний цех, а зложений був він виключно з Вірмен і Русинів (в 1689 було їх разом 22, з того половина Вірмен). Своєю задачею цех ставив вишиваннє сайдаків, тебенок и иньших предметів рицарського виїзду, і „платів“ та образів на шкірі й оксамитї; на пробну роботу жадало ся виконаннє вишивкою „сьвятого образу“. Свою орґанізацію цех розтягав на 30 миль на около Львова[1]). Жиди до цеху не належали, робили окремо, а спеціальністю їх було вишиваннє шатрів (наметництво). Иньше, меньше від Львова гнїздо гафтярства звістне в Бродах, а звязуєть ся гіпотетично з залежною тут в першій половинї XVII в. фабрикою шовкових матерій[2]).

В іконоґрафічних утворах гафтярства, „сьвятих образах“ виступають виразно виливи візантийської й русько-візантийської штуки, але поруч них впливали також на декораційний гафтярській стиль взірцї західнї. В старім килимарстві стрічають ся теж вливи західнї й мотиви чисто східнї. Під впливом сих нових течій на старій, староруській основі ріс і розвивав ся богатий і гарний народнїй український орнамент, який пізнаємо в новійших часах, XVIII—XIX в., в народнїх вишивках і гафтах, пацьоркових силянках (ґерданах), килимах, писанках і т. п.

Ще зістаєть ся одна величезна сфера штуки, яку я тут можу тільки сконстатувати — творчість музикальна. Досї ледво лише зачеплена історія церковного сьпіву і нїчого не зроблено для історії народньої мельодії, невважаючи на все заціклвленнє, збуджене її красою й богацтвом.

В церковній музицї столїтя XVI—XVII являють ся віками дуже інтензивної творчости, яка модифікує староруську церковну музику новими впливами музики грецької (атонської) й сербсько-болгарськими та західнїми. Так повстають нові манери церковного сьпіву —

[1]) Замітка Лозіньского — Sprawozdania т. V с. LXV—LXVII.
[2]) Замітка Бостля ibid. с. LXXIX.

digitized by ukrbiblioteka.org

розріжняють такі „роспіви“ XVI—XVII вв.: „грецький“, „київський“ і „болгарський“. Вони були гармонїзовані на Українї в сих віках і звідси перейняті потім у Московщину (близше одначе сї „розпіви“ не досліджені, анї не прослїджені ті впливи, під якими вони повстали). В перший половинї XVII в. поруч них починає ширити ся гармонїйний, многоголосний, т. зв. „партесний“ сьпів, в дусї західньої музики, на 4 і більше голосів. Пастор Гербінїй (з 1670-х рр.) дуже похваляє сей сьпів, ставлячи його вище орґанної музики католицьких костелів. Йому дуже подобала ся його музикальність — по його словам, мельодії „виконують ся по церквах на рідній мові, з участю народа, по правилам музикальної штуки: в незвичайно милій і звучній гармонії дають себе осібно чути діскант, альт, тенор і бас“. Але нам сей партесний сьпів XVII в. зістаєть ся досї дуже мало звістним: навіть не викрито нотацій, які б дали нам докладне понятє про його гармонїзацію та позволили оцїнити міру ориґінальної творчости в користанню західнїми взірцями і їх комбінованню з елєментами свого давнїйшого сьпіву.

Не можна сумнївати ся, що такі значні переміни, які переходили в сьпіві церковнім, при тодїшнїй близькости церкви до народу, що й сам „присьпівував“ в церкві церковним сьпівам, не зіставали ся без впливу на розвій народньої піснї; але історія народнього сьпіву се вповнї задача будучности. Замість запускати ся в сьмілі і передчасні гіпотези на сім полю, подам кілька звісток про росповсюдженнє сьпіваків і музиків в тих часах, з поборових реєстрів. Не завсїди вони тут фіґурують; дїло в тім, що польське правительство оподатковувало їх в однїй катеґорії з усякими людьми без постійних занять (loźni, hultaie), і в сїй катеґорії переважно й тонуть дударі, скоморохи, скрипники й иньші репрезентанти музики, сьпіву й всякої иньшої забави. Але часом поборцї вичисляли їх осібно, і тодї стрічаємо про них небезінтересні данні. Так при поборі 1578 р. в Августові (Мостах Вел.) записаний оден дудар (ausculista), і оден гусляр чи скрипак (cytharedus), в Любачеві оден дудар, в Тишівцях музика [1]). В Луцьку в 1583 р. записано пять скрипаків, в Володимирі три, в Клевани три скоморохи, в Сокалї два дударі, в Острополю теж, в Олицї чотири, в Константинові три, в Турийську два, в Несухоїжу, в Янушполю, в Красилові, Шульжинцях, Лабуню по одному, в Нов. Збаражу чотири скоморохи, в Волочищах два, в Чернихові оден [2]). Розумієть ся, сї цифри далеко низшї дійсного числа музиків,

---

[1]) Źrodła dziejowe XVIII. I c. 203—4, 208, 212.

[2]) Ibid. XIX c. 88, 94, 108, 111, 112, 103, 126, 127, 128, [illegible], 146, 147.

бо сюди не вчисляли ся ті, що займали ся по при се чимсь иньшим, або були людьми оселими, мали бодай свою хату. З другого боку не треба привязувати великого значіння тим означеннєм їх професий, які тут подають ся: очевидно поборець брав якусь назву (дудар, чи скоморох, чи скрипак) і підтягав під неї всїх музиків чи забавників, не входячи в їх близші спеціальности. Та і в самім житю назви тим забавникам прикладали ся досить припадково, і в термінольоґії їх було мало докладности [1]). Скоморохи напр. взагалї означають забавників — і тих що водили учених медведів, і тих що показували лялькові представлення, і музиків та сьпіваків, і всяких штукарів та гумористів [2]). Дудар означає властиво музику, що грає на козї, але й ся назва уживала ся в дійсности далеко ширше, покриваючи собою в значній мірі ріжні чинности скомороха. Скрипак токож означає часом взагалї музику.

Звістки XVII в. говорять про музику, як про звичайний атрібут весїля, й взагалї кождої більшої оказії (опись весїля в східній Українї у Бонляна — порівняти його з старими звістками, ще з XI в., про звичай справляти весїля „с плясаньемь и гуденьемь" замість церковного вінчання). З другого боку музика виступає як приналежність кождої більшої добре загосподареної корчми: „корчмар має мати звичайну музику — дударя і скрипака, яким платять танечники", пише польський економист XVII в. [3]) Знов таки насуваєть ся паралєля з словами моралїста XI в. про народні ігрища з скоморохами, трубами і гуслями. Нові модифікації налягали на старі, віками утворені форми житя.

Зібраний в сїй главі культурно-історичний матеріал минї хочеть ся доповнити ще кількома штріхами, культурно-побутового характеру, полишаючи иньше до дальшого роздїлу.

Зачну від того, що ідеальний, чи ідеольоґічний зміст житя XIV—XVI в., до початків того духового руху, до якого перейдемо

---

[1]) Див. цїкаву розвідку L. Lepszy Lud wesołków w dawnej Polsce, Кр., 1899; богатий вибір цитат в словнику Лїнде (з них користає широко і Лепший).

[2]) Що скоморохи давали лялькові представлення — текст Фалїбовского, 1626; що вони ходили з колядою — Лїтос, що вони водили медведїв — Ґваґнін — тексти у Лїнде. Представленнє з медведем описує Кльонович в своїй Роксолянїї, а Зимрович каже, що скоморохів було дуже богато у козаків — Лепший l. c.

[3]) Haura Skład albo skarbiec ekonomii, Лїнде цитує вид. трете 1693 р.

digitized by ukrbiblioteka.org

пізнїйше, був взагалї дуже бідний — в порівнянню з XI—XII в. навіть біднїйший. Як в духовій творчости, так і тут сї переходові віки визначають ся як віки застою, летарґу, упадку. Диктовані церквою релїґійні інтереси — то значить піклуваннє про спасеннє своєї душі, та відвічними традиціями виховане пікнованнє про тїсний кружок чад і домочадців, під катеґорію ідеольоґічних мотивів підвести можна тільки з певними обмеженнями. Релїґійні інтереси не визначали ся безпосередністю, захватом, поривом: стара доба неофітського одушевлення проминула, а нового змісту, влитого пізнїйшими часами релїґійно-національної боротьби, вони ще не мали. Вони, як я висловив ся, диктували ся церквою й приймали ся досить пасивно суспільностю по традиції, по навичцї, „для годить ся“. Вітчину свою, ту „Руську землю“, інтереси котрої клали на серця людям XI—XIII віків старорускі публїцисти й моралїсти, українська суспільність стратила, й її відносини до нової державної орґанїзації не виходили по за мотиви принуки до державних обовязків зі сторони публичної власти та бажання „вислуги“ від правительства, як я підніс то вище[1]). Врештою що більше можна було жадати супроти обсолютно чужої держави від Українців, коли сама чільнїйша польська суспільність, самі державні мужі її не бачили інтересу вислужувати ся для держави в безкоролївя, коли не ставало speculator і remunerator laborum — не було кому цінити й нагороджувати ті служби[2]). Понятя про людину як сотворіннє суспільне, яке не може жити без суспільности і в дальшім наслїдку — повинне піклувати ся й служити суспільности, були відтворені европейським відродженнєм, разом з античною полїтичною лїтературою й її культом суспільности, і проголошують ся вже одним з раннїх руських гуманїстів, доктором Скориною. „Не тільки для себе ми живемо на сьвітї, але ще більше для служби Богови й для загального добра“, пише він в однїй з своїх передмов, як загальний принцип[3]), і з біблїйних епізодів витягає приклади для своїх земля-

[1]) Див. с. 311, 326—7.

[2]) Цїкаво, що виголосив сю максіму також Русин, Адам Кисїль (1648), але був, розуміє ся, при тім речником — може занадто щирим, але вірним, цїлого польського сенату: ochotniej każdy, i ja sam pójdę przy Panu — як буде вже вибраний король, для того треба з тим вибором поспішити ся: bo będzie oculatus abo speculator et remunerator laborum, że liber rzeknę id quod sentio in libera republica — co teraz mamy za wdzięczności od rzplitej za straty nasze?

[3]) „Не толико сами собе народихом ся на свет, но более ко службе божией и посполитого доброго“ в передмові до видання книги Есеир (1519). Фраза виглядає на досить механїчний переклад з чужої мови, тому я в текстї парафразував її.

ків, аби вони „всякого тружания и скарбовъ для посполитого доброго и для отчины своея не лютовали“ [1]). Але таке поняте „доброго посполитого“ (publicum bonum) було дуже абстрактною річею і могло знаходити певний відгомін тільки в виїмково осьвічених одиницях. Живійше давав себе відчувати інстинкт національний, і були моменти, коли він безперечно двигав волею й учинками наших людей дуже сильно. Вказати напр. хоч би боротьбу українсько-білоруської аристократії з литовською за геґемонію за часів Свитригайла, повстаннє Глинського і т. ин., не кажучи вже про боротьбу з Польщею за Галицько-волинські землї. Але се були більше меньше хвилеві моменти — принаймнї на такі вони виглядають в сумі приступного матеріалу, й по за тими епізодами, коли вони проминали, ослаблювала ся й дінамічна енерґія сього національного почуття. Ті прикрости, обмеження, упослїдження, які приходило ся репрезентантам ріжних суспільних верств і ґруп української людности терпіти на ґрунті релїґійно-національнім, заснути йому, певно, не давали ніколи. Нема сумнїву, що в тих жертвах па церкви й монастирі, в заходах коло підтримання православної єрархії, церковного устрою, в усім що діяло ся для церкви, був вплив також і сього національного інстинкту — що робило ся се не тільки в інтересах спасення душі, а і в інтересах спасення Руси, котрої знаменем була ся руська віра, як я нераз підносив. Але до другої половини XVI віка ми не бачимо, аби сей національно-релїґійний мотив служив стимулом якоїсь постійної активної, орґанїзаційної енерґії, орґанїзованої діяльности.

Чим біднїйший і слабший — малосьвідомий і мало імпульсивний, був ідеольоґічний зміст житя тих часів, тим більшу перевагу брали інтереси матеріальні. Маєток має величезне значіннє: чоловік варт стільки, скільки має, і набита кешеня скоро рівняє першого лїпшого parvenu з старими аристократичними родами у впливах, в гонорах, в суспільнім значінню. При рідкости гроша, при слабости фінансової державної орґанїзації приватні богацтва, маґнатські „фортуни“ грають величезну ролю — на тих маґнатських родах властиво спочиває суспільний і державний лад, вони властиві „стовпи суспільности“, особливо в більш східнїх українських краях. Зовсїм природно, сї обставини загострюють погоню за маєтком, вічне й повсечасне стараннє про його збільшеннє. Рідкість гроша і брак промислу знов робить виключною підставою маєтку землю, земельні маєтности. Сї віки, як ми бачили вище — се час розвою панського господарства, як найширшого використування в його інтересах ширших верств людности, зросту

[1]) Передмова до книги Юдиө.

digitized by ukrbiblioteka.org

панщини і всяких доміні͡яльних прав. І от в сих двох напрямах концентрує ть ся енерґія членів вищих верств суспільности: коло збільшення земельної власности чи володіння, дорогою вислуги у правительства, захоплювання земель державних та громадських, скуплї й заставу, — та коло інтенсіфікації, так би сказати, доходности сього володіння — через закладаннє ставів, млинів, ярмарків, виріб лїсових товарів, найбільше — через осаджуваннє нових осад чи господарств і збільшеннє селянських обовязків. Судові книги й приватні архиви сих часів переповнені шляхетськими контрактами її зізнаннями, в яких відбиваєть ся отся робота коло розширення маєтків — їх розділу між членами родини по смерти її голови й нової концентрації в руках поодиноких членів родини, нового накопичування і заокруглення маєтку через купна, застави, заміни і т. д., а в парі з тим — процеси про границї. про спірні права, і т. д.[1]) З розвоєм судівництва, завершеним заведеннєм нових судів в в. кн. Литовськім і орґанїзацією трибуналів в другій половині XVI в., сї маєткові процеси доходять незвичайного розвитку і завдяки повільности, утяжливости скомплїкованности судового процесу польського права, творять другу атмосферу наоколо шляхтича Польської корони. Маєткові процеси стають одним з найосновнїйших елементів, якими виповняють ся житє й інтереси вищої, привілеґіованої верстви в цїлій Коронї, а з тим і в наших українських землях[2]), і щоб рушити шляхту в похід, треба було доконче завісити на той час всякі розправи по трибуналах і иньших судах.

Зверхнї прояви богацтва мало змінили ся в сих віках від попереднїх. Були то передо всїм дорогі убори — золоті ланцюхи, намиста і т. ин., дорогоцїнна одежа — кафтани, шуби з дорогих брокатів, підшиті дорогими футрами, золота й срібна посуда, дорога зброя й кінські убори, гарні, дорогі конї, численний і гарно прибраний двір. Дорогоцїнности сї переходили з батька на сина, давали ся в посагах, відказували ся тестаментами. В порівнянню одначе з роскошею пізнїйшою, як розвиваєть ся особливо за часів Жиґимонта III, вартість і добір тих дорогоцїнностей навіть з першої половини XVI віка, не говорячи вже про ранїйші часи, представляєть ся ще досить скромно. Репрезентант найбогатшого з українських домів кн. Іля Острозький за своєю жінкою звісною Беатою Косцелецкою

[1]) З українських родів напр. папери Острозьких і Сангушків, видані в III і IV Archiwum Sanguszków досить добре вводять в атмосферу сих інтересів.

[2]) В сю атмосферу процесовичівства досить добре вводять оповідання, зібрані в II т. книги Prawem i lewem В. Лозіньского.

дістав в грошах 7 тис. злотих польських, а дорогих річей „в камени и въ ланцюгох, в шатах и в клейнотах, в перлах" на суму півдесятої тисячі зол [1]). В своїм тестаменті він лише загально згадує про свої й жінчині „ланцюжки, перстеники, клейноти, також сьвятости, образи, шати, зброї, коні", записуючи їх своїй жінці, і близше згадує тільки про зброю: одну з них, срібну на чорнім оксамиті, й пояс якийсь „тодорівський", очевидно сріблом кований, разом з иньшим сріблом він поручає ужити на окованнє ікон, а другу зброю лишає жінці [2]). Все се робить ще дуже скромне вражіннє в порівнянню з інвентарем його внука, кн. Януша. Кн. Федір Сангушко в своїм тестаменті (1547) записує жінці окрім грошей „сто гривен сребра робленого ис позолотою", все столове срібло — „полумиски и тарели, кубки и лыжки сребреныи", з виїмком одначе записаного монастиреви — „наливки сребреныя меншия и дванадцат тарелей сребреных старых"; їй же дві шуби адамашкові на куницях „сукню червоную одамашковую" „запони и коверцы, штуки одамашковые не краєныя"; старшому сину шуба соболина адамашкова і адамашковий кафтан, гнїдий кінь, срібний убір на коня, „узда, поперсини, похвы"; зброя: „бехтеры, панцыри" — в поділ рівно всім синам [3]).

Сей нахил до роскоші, до богатих уборів, окрас і т. и. незвичайно зростає в другій половині XVI в. і доходить прямо казкових розмірів з кінцем XVI і в першій половинї XVII в. Памятаймо, що се час небувалого нї перед тим нї потім припливу гроша до земель Польсько-литовської держави — небувалого експорту сирових продуктів, небувалого вичерпування природних богацтв сих земель, і що по спостереженням тогочасних економистів грошева вартість вивезених продуктів майже цїла без лишку ішла на закупно чужоземських виробів— предметів роскоші й комфорту [4]). Полишаючи поки що на боцї переміни, внесені в иньші сторони побуту, я тут піднесу сей нечуваний розвій зверхньої роскоші, виставности маґнацтва і шляхти Польщі, що зробила вражіннє якогось маскараду вже на Баторія, але за часів Жиґимонта знаходить собі взірець і заохоту в пишности й виставности самого королївського двору. Замилованнє до богатих уборів, дорогих і куріозних форм зброї й кінського убору, дорогоцїнної посуди, коврів і макат доходить до хоробливости і страшенно вражає на тлї загальної бідности й слабого культурного життя. Прямо дико виглядають сї тисячні убори шляхти серед повного економічного розстрою та матеріальної руїни краю.

---

1) Archiwum Sanguszków IV ч. 140 (1539).
2) Ibid ч. 162. 3) Ibid. 564.
4) Див. вище с. 232.

digitized by ukrbiblioteka.org

Інвентарі маґнатських, навіть шляхетських домів роблять вражіннє катальоґів якихось музеїв артистичного промислу (Kunstgewerbe) або торговельних складів дорогих і екзотичних річей. Але поруч з тим на кождім кроцї дає себе відчувати повний брак інтересу й почутя штуки [1]); добру бібліотеку также рідко можна стрінути, як часті колекції дорогих оріентальних коврів чи дорогоцїнної нїмецької посуди, і на чисто культурні потреби від тих міліонів, що йдуть на срібло, брокати, вина й присмаки, не лишаєть ся навіть і нужденних кришок.

Се треба сказати й про українське панство. Маємо напр. інвентар дубенських скарбів Януша Острозького, себто тої половини спадщини по Константину Острозькім, яка припала йому, а можливо — була доповнена в дечім і власними набутками Януша; списаний кілька літ лише по смерти старого князя, він може служити доброю ілюстрацією великопанської часів [2]). Кидають ся в очі величезні маси столового срібла. Одна скриня обстанови тих містить в собі срібних мисок великих 12, півмисків (блюд) 36, тарілок 36 і стільки-ж ложок, 24 мисочок, 12 фляш і стільки-ж тац, 12 кубків, 6 великих сьвічників. В другій 24 великих півмисків і 12 меньших, 24 тарілок, 12 кубків, 12 ложок і стількиж вилок, збанок і миска до умивання. В третїй теж збанок і миска великі, 3 дванадцятки півмисок і стільки-ж тарілок, 13 тац, 3 сьвічники, прибори (креденс) до коріння, на 7 родів, і т. ин. В иньшій понад 17 дванадцяток ріжних родів ложок — золочених і білих, між ними дванадцятка золотистих „волоської роботи", а є й „козацької"; є ріжні спеціальности — ложки коральові, кришталові, з перлової маси, опра-

---

[1]) Се підносить і Лозінський в своїй праці про шляхецький побут кінця XVI і початку XVII в., хоч взагалї виступає більше як приятель, нїж як критик сього старого шляхетського житя. Niepodobna, пише він, aby żaden z magnatów Czerwonej Rusi nie kochał się w obrazach, lub nie kochając się w nich szczerze, nie naśladował w samej proźnosci króla Zygmunta Augusta lub Zygmunta III, którzy obaj byli miłośnikami współczesnej sztuki włoskiej i flamandzkiej, — ale n ogołu szlachty, nie wyjmując nawet najmożniejszej, nie było dla sztuki zmysłu, smak jej poprzóstawał reczej na bogatej galanteryi (Prawem i lewem I c. 126). Zbytek panuje wielki u możnej szlachty, завважає він на иньшім місцї, ale ma coś wschodniego w sobie, jest gruby, jakby na teatralną pompę, na chwytanie oka nagłym efektem, na sam blask materyalnego bogactwa obliczony (c. 122). Всупереч новійшим теоріям про посланництво Польщі як місіонерки західньої культури на Сходї, вона не могла бути доброю місіонеркою її вже з тої причини, що як раз благороднїйші сторони західньої культури, в яких лежала її вартність і будучність, лишались вповнї чужими для польської суспільности, або тільки зверха, злегка зачіпали чи інтріґували її.

[2]) Друкований в Sprawozdania-х komisyi do historyi sztuki т. VI.

вленої в золото; ножів тільки дві дванадцятки, між ними також саджені каміннєм, або з ручками з каміння; 72 таци ріжної фактури; 7 дванадцяток кубків і чарок звичайних і золочених, а також ріжних штучних — з коралем, з каміння і т. и. 12 „розтруханів" (великих кубків) з накривками, з фіґурами аморів (chłopki) і 12 з инакшими накривками, 12 „складаних"; 4 з накривками прикрашеними цьвітами й яблоками розтрухан в виді панни, иньші в формі барилка, і т. и.[1]). Богато дорогої зброї, самих дорогих шабель 16, а оправлених білим сріблом потрохи — ще 6; між дорогими — чотири оправлених в золото, з ріжним каміннєм; одна з них, прикрашена туркусами (бірюзою), куплена була старим Острозьким за 6 тис. талярів! Золотом оправлений щит, золоті наручники з рубинами й смарагдами. Десять дорогих, срібних кінських уборів, між ними кілька „козацьких", оден турецький, дванадцять тканих орієнтальних (з „баґазії"), 8 мосяжних козацьких, в тім 4 саджені каміннєм. Багато макат і коврів: три коверці золотом ткані, 15 шовкових більших, 38 меньших, коврів „адзямських" 80, лямпартових 13, багато шкір вовчих, медвежих, лосячих. Цілий магазин ріжних сукон: 20 поставів фалєндишу, 23 сукна лунського, 184 каразії. „В дорогу" з кн. Янушем в 1616 р. іде[2]): 36 срібних півмисків, 33 тарілок близько три тузини, 6 мисок, 5 фляш і маса иньшого срібла, 108 шкір барсових („лямпартів" — леопардів), 13 тигрових, 28 куниць й ин., китайки до обитя 11 штук, портиєри, аксамитні застілки на столи. Іде богата ґардероба: оден кобеняк рисій, критий альтембасом, другий аксамитовий на чорних лисах, третій „лазуровий", делія турецька з алтембасу, друга підшита лисами, ферезія на соболях, чотири жупани атласні золоті, дві чамари — одна на горностаях, друга з золотоглова на соболях, гермак на соболях, лїтник оксамитний і такийже „плащик" на соболях, „кошулька" китайчана золотом гафтована, ріжних пер і „кіт" на шапки 16. Їде й арфа в зеленій похві, але не їде нічого, щоб вказувало на глубші культурні інтереси й зайнятя маґната.

Та на дворі першого маґната України се все ще так не вражає. Але таж виставність, роскіш в убранню, виїзді, столовій заставі

[1]) З культурно-історичного становища занотую ще кілька штук порцеляни (фарфур), трактованої, очевидно, ще як велика рідкість — часто оправленої в срібло то що (с. 211, 214). Колєкцію глиняної (майолїкової) турецької посуди (с. 214). Велику масу дзиґарів і дзиґарків — 24 (с. 213). Великий позитив в піхві (с. 214). Książki ruskie oprawne księcia i. m. starego — Константина, і близько тридцять образів moskiewskich, в шатах і без них, правдоподібно також йогож, 6 образів куплених в Кракові й 14 в Люблинї, й чимало (звиш 20) різних образів-іконок, на міди, дереві, і т. и. (ibid.).

[2]) Тамже с. 220.

digitized by ukrbiblioteka.org

характеризує не тільки маґнатерію, але загалом шляхту хоч трохи маетнїйшу. По такім зовсїм невеликім панї напр. як подкоморій перемиський Боболя († 1631) зістало ся також 100 срібних полумисків, маса иньшого срібного начиня, ряд золотих кубків і т. и., золотих великих ланцюхів 21, королївський медалїон на потрійним золотім ланцюху, застїжка висаджена 130 брілїантами, делїя (керея) з дорогоцїнними ґудзиками — кождий ґудзик коштував 130 дукатів![1] Не диво, що заграничні юбілери привозили цїлї транспорти ріжних дорогоцїнностей на наші ярмарки, і напр. на ярославськім ярмарку оден амстердамський золотник продає на 600 тис. золотих ріжного юбілерства[2].

Европейського було в тій прикметї не богато; дуже богато анальоґічного з московським, де боярство, при повнім майже браку вищих культурних інтересах, при досить слабих вимогах в сфері комфорту, теж любує в виставности, блискучій роскоши, масах дорогоцїнностей, дорогих брокатах і міхах[3]). Там як і тут старі русько-візантийські традиції, з їх замилованнєм до помпи й виставности, блеску, дорогоцїнностей, роскішного орієнтального орнаменту й орієнтальної роскоші, підновляли ся пізнїйшими впливами Сходу. Його роскіш і сибаритизм знаходить собі далї і там і тут аматорів і прихильників, наче по контрасту з бідною й суворою природою й суспільною обстановою, й глубоко всякає своїми впливами її елементами в побут вищих верств. В Московщинї були то елементи татарсько-туркестансько-перські; на Українї і в Польщі — татарсько-турецькі, і ними неустанно розмішують ся західнї елементи артистичного промислу й роскоші. Староруські, то значить словянсько-візантийсько-орієнтальні традиції, підсилювані пізнїйшими орієнтально-візантийськими впливами (торговля з Кримом і Туреччиною), вповні відповідали сильному нахилови польської суспільности до зверхнього блеску й виставности, орієнтальної роскоші й богацтва; отже серед неї вони знайшли ся як у себе дома[4]). Тільки західнїми елементами побуту, промислу, культури розмішували ся вони тепер сильнїйше, в більшій пропорції, нїж в попереднїх столїтях, як наслїдком традицийних звязей Польщі й поль-

---

[1]) Łoziński Prawem i lewem I c. 123. [2]) Ibid. c. 124.

[3]) Порівняти з наведеним інвентарем майна Острозьких опись майна Никити Романова — Чтенія московські, 1887, III (про московський боярський побут на підставі сеї описи мусить лежати десь в актах київського фільольоґічного факультету моя студентська, семінарійна робота).

[4]) Коли Поляки в ширенню західньої культури бачать вплив специфічно-польський, можна-б в ширенню орієнтальних мод у Польщі можна-б бачити впливи України і vice versa.

ської суспільности з західнім, німецько-латинським сьвітом, так і наслідком того загального повороту українських земель фронтом до заходу, що розпочав ся у нас на Україні значно скорше від польської окупації [1]). Але поруч сих західніх елементів держали ся — завдяки тому що попали в таку споріднену й созвучну сферу — дуже довго елементи староруські, і се, так само як і спільні елементи орієнтальні — зближувало український і польський спосіб житя з московським [2]), а значно віддаляло від сучасного европейського. Польське шляхетське житє навіть XVI і XVII віків для Европейця було вповні Halb-Asien.

В способах „уживання житя“ — тих вигід і приємностей, які собі з житя робили, переважав також сильно дуже ще примітивний матеріалїзм: витонченности й делікатности було дуже мало. Як українське, так і польське житє XIV—XV вв., кінчаючи першою четвертиною XVI, визначало ся ще великою примітивністю й дуже мало посунуло ся наперед від часів староруських. Ситна їда й пяне питє, гостини й пири, показні не так якістю й делікатністю, як масою їжи і питя, сексуальні утїхи „домашніми засобами“ — в крузї челяди й підданих, лови на зьвіря та птицю, й свари та процеси з сусїдами — от утїхи й занятя того „доброго старого часу“. Псованнє „добрих старих звичаїв“ рахували від часів кор. Бони — від шлюбу Жиґимонта Старого з нею в 1518 р. Вона мовляв принесла з собою в Польщу й прищепила на королївськім дворі і в вищих кругах польської суспільности впливи італїйського відродження, замилованнє до зверхньої краси й блеску, витвореного двірським житєм італїйського відродженя, до італїйської культури й штуки, чи лїпше — артистичного промислу, і особливо — до гладких і витонченїйших форм італїйського двірського й товариського житя, кодифікованого в звістнім „Дворянині“ Лук. Ґурнїцкого (1566) — переробленім і до польських обставин приладженім італїйськім трактаті Бальт. Кастільоне (Il libro del cortegiano, книга про двірського чоловіка, 1528). Перейняті й культивовані потім на дворі сина й вихованця Бони Жиґимонта Авґуста, підтримувані подорожами молодиків з лїпших домів на вихованнє до Італії — особливо до унїверситетів падуанського й болоньського, і тїснїйшими звязями з Римом в часах католицької реакції, сї нові симпатиї й впливи займають все ширші круги польської, а з нею й української суспільности, та накладають нову політуру на примітивно-брусовате старосьвітське житє й звичаї.

1) Див. т. III² с. 501—3.

2) Інтересно завважити напр. богацтво спільних термінів в ґардеробі, убраннях, не кажучи за матерії — всї ті ферезії, гермаки (моск. ярмякъ), лїтники, кафтани і т. и.

digitized by ukrbiblioteka.org

Уже старий Рей з Наґловіц (1560-і роки) нарікає на нові фасони, що забивають добрі звичаї старопольські, на новомодні, дивоглядні убрання, пишні кінські убори й виїзди, штучні страви і т. и. [1]). „Як пригадаєш собі про ті дивні чуги, ті „фальсарухи", ті „страдіотки", ті делії з дивними ковнїрами, ті жупани, ті преріжні італїанські, гішпанські вимисли, ті дивні плащі, саяни, колети, „оберцуґи" — аж дивно й страшно про них говорити, а иньших анї назвати, анї описати собі не уміють, тільки поручають кравцеви зробити, як тепер носять. Чую, що в чужих краях, малюючи всякі народи, малюють Поляка голим з ножицями, а перед ним поставив сукна: край собі, як хочеш.

„Що то понаставало дивних понталиків (привісок), феретів (застіжок), емальованих ланцюжків, ріжнокольорових беретів з преріжними бляшками! Деякі вже мабуть не тільки на голові, а й на ногах приправляють ті понтали та ті ферети. Хто годен надивити ся й падивувати ся тому всьому! Так як би ми перейшли землю й море, шукаючи тих своїх дивних видумок! І що то дару божого попсуєть ся на ті золочені нитки, на ті коронки, на ті теперелї (рюші), на ті дивні тканини, шиті або гафтовані, так що вже малярі й взірців не встигнуть видумувати. Ті ріжні петлиції, строжки, кнафлї прехитрі, дивні шнури й до них кутаси — хтоб то їх порахував і запамятав!

„Щоб і десять фасонів видумав кождого тижня, то всякий будуть хвалити. Буде з довгим ковнїром аж до поясу, то кажуть, що то гарно: чоловік прибраний, від вітру заслонить ся, коли треба, і як києм по спинї вдарять, то не так дуже трісне. Буде иньше, що ковнїра не буде при нїй і на палець, то і то гарно, бо свобідно можна оглянути ся, куди схоче і як схоче, і ковнїр його в шию не кусає. Буде иньше з довгими рукавами, часом і з трома, то і то кажуть, що гарно: показний чоловік на коневи, як рукави коло нього тріплють ся. Буде таке, що рукавцї тільки до ліктя — і то гарно: вільнїйше так, і легко на коня всїсти. Буде иньше аж до самої землї — гарно! чоловік красно виглядає і пішо і на конї, і вітер йому наоколо голеней не так віє. Иньше знов мало що поза пояс — і то гарно: лекше чоловіку і пішо і на коню, і нїщо йому не перешкоджає.

„А знов наші виїзди! Кінь за пятьсот золотих, а убір на нїм друге стільки. Ті всякі „альсбанди", кутаси, дивні „мухри", стріпки, аж дивно дивити ся на ті страшні видумки теперішнїх часів. Або ті преріжні, дивно прикрашені колиски, з повивішуваними коврами,

[1]) Żywot człowieka poczciwego, цитую з видання проф. Каленбаха II с. 12—21 (Bibliot. dzieł wyborowych ч. 268).

з алтембасовими подушками, з шарлатними занавісами, з позолоченими левками.

„А подивіть ся знову на кошти й на страшенні трати на вишукані наші потрави — чи то не велика причина нашого безбожного житя? Приглянь ся тільки тим дивним полумискам теперішнім. Поглянь на ті ріжні присмаки, що їх звуть „сопорами“ (запахами), а правдиві то „сопори“, бо чоловік аж сопе нажерши ся, як кабан у берлозї. Поглянь на ріжні посипки, на позолотки, на фарби, на дивні мальовання — не можна назвати їх навіть стравами, тільки якимись мальованими образками. На однїй мисцї позолочений баран, на другій лев, на иньшій когут, на третій якась панї убрана. Дуби з жолудьми, страви з позолоченими рожами, ріжними квітками обсаджені з усїх боків. Всякі позолоти — когути золочені, орли, заяцї, а страва в серединї і чорта не варта: перепріла, ослизла — далеко лїпша б була й смачнїйша, колиб її з поливяного горнця за тепло на миску виложив. Иньша знову з золоченими ухами — а ще в пятницю кипіла, а в неділю її на стіл ставлять. Иньша з хлїба та з міґдалів, а клеєм злїплена — теж кілька днїв стояти буде. Якогож того жолудка треба, аби ті поклеєні та прохолоджені страви їсти, або сї перепечені, що потім треба винами та мушкателями заливати?

„З пихи виходить розкіш та обжиранне, а з нього паскудне пянство. Бо як собі тих тортів напечуть, або в низших верствах — млинцїв, — та й печеня з цибулею, по правдї, незла до того помічниця — то вже і клякають, а часом і крижом падають та по землї як худоба валяють ся, заливаючи собі горло. Иньший вже з тим горлом три рази побував за хатою і ще собі рота добре не витер, а вже кричить: „налїй другу!“ От блюють, аби пити, а пють, аби знову блювати!“

Наріканням та іронічним заміткам Рея на новомодні фасони вторує о чверть столїтя пізнїйша сатира, де сї нарікання вложені в уста вже чоловіка руської культури, з білорусько-українського сьвіту в. кн. Литовського [1]). Він також відказує на „німецькі“ фа-

[1]) Мова каштеляна смоленського Івана Мелешка на соймі 1589 р., звісна в двох редакціях — в білорусько-українській, друкованій Костомаровим в Актах Зап. Рос. II с. 188, без усяких пояснень що до ориґіналу, і в польській, друкованій Нємцевічом (Zbiór pamiętników II), з голословною заміткою: z rękopismu Józefa hr. Sierakowskiego. Вони значно ріжнять ся між собою і вказують на популярність сього памфлету, що ходив по руках в ріжних варіантах, як зїдлива сатира на нових, білорусько-українських і литовських членів сойму, що з своїх „медвежих кутів“ повилазивши сьмішили польських парляментарнстів

digitized by ukrbiblioteka.org

сони й моди в їдженню, в одежі, в двірських звичаях. „Чи то не дурниця, завважає він[1]) — ховати гологузі кури, смажити ріжні пташки, ті торти з родзинками, міґдалами, цинамоном, богато цукровані?“ (Уживаннє в небувалих масах коріння і цукру взагалї було одною з визначнїйших прикмет новомодної роскоші другої половини XVI в.). „За моеи памяти прысмаковъ гетыхъ не бывало, добра была гуска съ грыбками, кашка зъ перчыкомъ, печонка зъ цыбулькою или зъ чоснычкомъ, а коли на препышные достатки — каша рыжовая зъ шафраномъ. Вина венгерского не зажывали передъ тымъ, малмазию скромно піяли, медокъ и горѣлочку дзюбали, а гроши подостаткомъ мѣвали, муры муровали и войну славную крѣнко и лучей держали какъ теперъ“. „І то не дорічи, що наші панї ходять в богатих сукнях — перед тим не знали тих португалів чи фортугалів, причіпок, що коло подолка рухають ся, а дворянин як чубатий сокіл дивить ся, де б ущіпнути; я б радив, щоб жінки наші убирали ся в довгі запинані та шнуровані убрання, а ззаду носили роснорки, а плюндрів німецьких не уживали — булоб певнїйше і безпечнїйше від аматорів любовних інтриґ. І то, дорогі панове, не мала шкода: держимо слуг Ляхів“! „Давай же й єму сукню хвалендышовую, корми жъ его тлусто, а зъ нихъ службы не пытай, и только убравши ся на высокихъ подковкахъ до дѣвокъ дыбле п ходить, а зъ великого кубка трубитъ: ты, пане, за столъ, а слуга собѣ за столъ; ты борщикъ, а слуга за пукатую штуку мяса; ты за фляшку, а онъ за другую,

сьмішними й недорічними мовами. Старші історики, як Костомаров, уважали сю промову за автентичну. Первольф в книзї: Славяне, ихъ взаимныя отношенія и связи (III ч. 2 с. 196), потім Сумцов в статї: Рѣчь Ивана Мелешка какъ литературный памятникъ (К. Стар. 1894, V) вказали зовсїм справедливо, що маємо тут лїтературний твір, сатиру вложену в уста апокрифічного смоленського каштеляна. Довнар-Запольский потім виступив против сього погляду (в статї про Вас. Тяпинского — Извѣстія отд. рус. яз. 1899 с. 1064), вказуючи, що Мелешко не псевдонїм, а дїйсна особа — шляхтич з Полоччини. Але хоч би тут дїйсно мав ся на гадцї той Мелешко, то все таки автентичною промовою його анї дїйсним credo його ся „промова“ через те не стане. Завважу, що її проф. Сумцов не зовсїм справедливо оцїнив її, бачучи тут сатиру на нові польські порядки, а не висьміяннє, з становища нових часів, старовірів, laudatores temporis acti. Він зближає сю сатиру з інвективами Вишенського, але автор Мелешка й Вишенський стоять власне на противних становищах: оден сторонник, другий противник нових порядків.

[1]) Ті місця, де обидві редакції розходять ся, і одна другу доповнює, я подаю в перекладї, лучачи обидві редакції.

а коли слабо держишъ, то онъ и ту зъ рукъ выреветъ! Только пилнуєтъ: скоро зъ дому ты, то онъ мовчкомъ прыласкает ся до жонки".

Розуміеть ся, laudatores temporis acti в своїх похвалах старим часам перебирали мірку в їх ідеалїзації: ті часи не тільки не були ідеальними, як часом представляють ся людьми пізнїйших поколїнь [1]), анї навіть ідеальнїйшими.

Непоміркованість в їдженню й особливо в питю, з якої робить Рей закиди свому поколїнню, було старим гріхом так само польським, як і українським. Контаріні, що переїздив через землї Польщі й в. кн. Литовського за Казимира (1474), полишив в своїх записках досить сильні замітки на сю тему. Він каже, що приїхавши до Луцька, він з товаришами досить потерпали за себе, бо з нагоди якогось весїля всї.(!) тутешнї мешканцї понапивали ся й могли зробити подорожнїм якусь прикрість. Про Киян він каже, що вони зрана, до третьої години звичайно працюють, а потім розходять ся по корчмах і там пересиджують до пізньої ночи, і часто, понапивавши ся, зачинають між собою бійки [2]). Звісний мемуарист т. зв. Михайло Литвин, описуючи житє в в. кн. Литовськім за часів Жиґимонта Старого, які пізнїйшим песимістам à la Мелешко здавали ся золотими часами, — не знаходить досить темних фарб для нього. Він ставляє далеко вище житє московське і навіть татарське. І він ударяє дуже сильно на піяцтво: „наші люде гинуть не так від кар, як від піяцтва і тих бійок, що з того виходять; день починають у нас горілкою: ще лежучи на постїли, кричать: горілки, горілки, і потім сю отруту чоловіки, жінки і хлопцї, на улицях, на площах і навіть по дорогах; затуманені питєм, вони не здатні до ніякої роботи й можуть тільки спати, тим більше, що як хто раз привик пити, то сей нахил у нїм ще зростає з часом. Селяне, не дбаючи про хлїборобство, збераються ся по корчмах, піячать там днї й ночи, забавляючи ся ученими ведмедями, що танцюють під музику дударя; ростративши своє майно, вони бідують від голода, починають красти й розбивати". Він нарікає на дорогі й богаті ґардероби, дорогі футра, пишні виїзди, де до карети запрягають по шість, по вісім коней —

[1]) Рей напр. пише: Przodkowie naszy oni święci, nie mając ani pisma ani żadnego upominania, ani praw żadnych ustanowionych na się, tylko tak z przyrodzonej cnoty swojej, patrz jak pięknie, trzeźwie, pobożnie, a na wszem pomiernie żyli, i na wszem się sprawowali, a jako długo onych rozkosznych, wesołych, wolnych a szczyrych żywotów swoich używali (l. c. c. 18).

[2]) Библіотека иностр. писат. изд. Семеновымъ І с. 20—1.

digitized by ukrbiblioteka.org

а нема їх для військової служби. Скаржить ся на здирство й неправду в судах, їх утяжливу процедуру й високі судові такси, на упадок родинного житя й велику силу, яку собі забирають жінки. Він добачає тут лихий вплив Статута, що признав законну четверту частину донькам в маєтку їх батьків : люде шукають посагу і краси, жінки дбають не про порядне житє, а про майно і красу — пускають фальшиві поголоски про своє богацтво й малюють собі лиця; вони стали гордими, залишили добре житє, супроти опікунів, батьків і чоловіків стали непокірні і вкорочують їм вік, хочуть самі панувати, володіючи селами, городами й волостями, чи то як помістями чи то на праві дідичнім [1]).

Сьому критику Жиґимонтових часів ідеальним часом здавало ся панованнє Витовта. Для пізнійших віків золотим часом лишили ся часи Жиґимонта-Авґуста й Баторія. Вони й досї уважають ся золотим часом польського житя, польської культури — дослїдниками, які цінять розвій культурних і суспільних інтересів у сих часах. В порівнянню з ними старші часи мали перевагу більшої простоти, певної суворої щирости й обовязковости — підпорядковання тому, що вважало ся або неминучістю або порядком, державною чи моральною нормою. Безперечно, що тодїшнє житє, в своїй невибагливости і дуже слабкім розвою роскоші й комфорту, навіть у найвищих суспільних верствах, не тільки в ширших кругах, було дешевше. Буджет не тільки панського, а і взагалї народнього чи державного житя випадав користнїйше, і то не тільки з того становища, що тодї видатки не перевисшали доходів, як помічено в другій половинї XVI в. (шляхта дуже богата, завважає Руджієрі, мешкає по селах і займаєть ся рільництвом, але загалом беручи польський шляхтич мало дбає про господарство, видає більше ніж має доходу і тому майже вся шляхта обдовжена) [2]). Він був користнїйшим і тим, що видатки не покривали ся таким напруженнєм економічних сил — таким використовуваннєм робучої сили підданих і таким руйнованнєм природних богацтв краю, як то було в другій половинї XVI і першій полов. XVII віка. Моральність, хоч зовсїм не визначала ся чистотою, в старших часах мусїла бути також дещо вища, ніж в гулящих, перейнятих скептицизмом і ворожим супроти церкви й духовенства настроєм золотого віку. Ми бачили відзиви про житє самих духовних в серединї XVI віка [3]),

---

[1]) De moribus Tartarorum c. 15, 16, 20, 28—9 = Мемуары до исторіи Южной Россіи I с. 23—4, 25—6, 29—32, 40—41.

[2]) Relacye nunciuszów I ç. 128.

[3]) Див. т. V с. 494—6.

а тойже Руджієрі в 1560-х рр. оповідає досить непохвальні річи про моральність і шляхетської суспільности [1]).

З другого боку треба сказати, що ті суспільні й культурні інтереси золотого віку не пройшли в глубину житя, хоч би й шляхецького, а перелетїли по його верхам, і під тим блеском і культурнійшою дещо поволокою, яка вабить і підманює й новійших дослїдників, зістала ся в цїлости давня матеріальність, тільки ще більше неповздержна, розпущена, „розпоясана". Гарні образки того шляхецького житя пізнїйшого часу (перед Хмельнищиною) дає нам в своїй „Описи України“ Боплян, і я наведу з них дещо характернїйше [2]).

„Коли узброєннє й воєнні практики (Поляків) значно ріжнять ся від наших, то з дальшого оповідання побачите, що їх пири і звичаї на нах здебільшого зовсїм відмінні від иньших народів. Пани, особливо пишні на тім пунктї — дуже богаті і середнї, силкують ся прийняти як найбільше блискучо, і можна на певно сказати, що звичайні прийнятя у Поляків далеко перевишають своїм богацтвом наші пири, а з того можна найлїпше судити, які то бувають їх надзвичайні пири, особливо у сенаторів й иньших достойників підчас варшавських соймів. Вони роблять пири за 50, 60 тис. ліврів — видатки величезні, особливо з огляду чим і як вони приймають. Бо то не так як у краях, де мускус, амбра, перли і ріжні дорогі приправи до мяса ідуть на величезні суми: тут подають ся все річи звичайні, приготовлені грубо, в великій масї, а видатки виростають через марнотратність, знищеннє від слуг, як побачимо. Властиво запрошуєть ся чотирох або пятьох сенаторів, иноді до того ще послів, які пробувають при дворі, але з кождим приходить компанїя його дворян, душ 12—15, так що з того виходить товариство з 70—80 осіб. Вони сїдають за стіл, зложений з трох столів, злучених під простим кутом, довго на яких 100 стіп; накриті вони звичайно трома гарними, тонкими серветами і заставлені срібним золоченим сервізом; коло кождої тарілки хліб, накритий маленькою серветочкою, і ліжка, але без ножа. Столи стоять звичайно в великій салї, а в кінцї її стоїть кредепс прикрашений величезною масою срібної посуди і обведений балюстрадою, куди не може нїхто входити окрім ключника й його помічників. Такий креденс має вісїм або десять стовпців срібних полумисок (блюд) і таку масу тарілок, що вони

[1]) „Мало скромних жінок, а не бракує навіть і публичних“ — се ставить він в звязок зі звичаями в подорожах (І с. 127). Образок досить інтересний взагалї.

[2]) Description de l'Ukraïne с. 189 і далї (я покорочую се оповіданнє).

digitized by ukrbiblioteka.org

підіймають ся на зріст чоловіка — а тамошні люде не малого зросту. Насупротив креденса, звичайно над дверима, буває бальков, і там сидять музики — ті що грають на ріжних інструментах і ті що сьпівають. Їх слухають не всїх нараз, але так що починають скрипки, потім грають численні труби, а за ними сьпів хлопців, до того нанятих, досить мельодійний; і так іде на переміну аж до кінця пиру".

Пир починаєть ся дуже церемонним обрядом умивання рук, потім гостей розсаджують по їх старшинству, і троє крайчих услуговує при кождім столї. Супів піяких не буває, тільки ріжні покраяні мяса, і при них чотири роди підливи (сосу) — жовтий шафрановий, червоний вишневий, чорний сливяний і сїрий цибульовий. Подають ще воловину, баранину, телятину, курей — без підливи, але так приправлені солею й коріннєм, що не треба й солити, тому й сільничок не дають на стіль; дають солонину з квашеною капустою, пшоном, галушками або з хріном. „По скінченню першої переміни і опорожненою полумисків, з яких мяса поїдають не так гості, як слуги, здіймають першу сервету і подають другу переміну, зложену, з печень: телячої, баранячої, волової, в великих штуках, більше півчвертки, каплунів, курчат і курей, гусей, качок, заяців, оленїв, серн, коз, кабанів й ріжних диких пташок, яких там дуже богато; їх подають навпереміну з ріжними приправами. Між другим і третїм даннєм подають ріжні „фрікасе", солонину з тертим горохом — се страва дуже улюблена, так що без неї гостина не в гостину, також кашу пшонну, ячну, пироги з сиром, гречані пампушки в маковім молоцї, — все річи, які вони їдять лише, аби наповнити жолудок до решти й потім добре спати. По сїм другім данню, тим же способом дають десерт по сезонї: підсметаннє, сир і иньші такі річи — остільки гірші від наших найпростїйших раґу, що я не взяв би їх десять за наше одно; тільки рибу вони готують чудесно — правда, що до неї вони не жалують нї вина, нї оливи, нї коріння, нї родзинок. Під час обіду вони пьють мало, аби заложити собі добрий фундамент — пьють лише пиво, кладучи до нього смажені в маслї кусники хлїба (грінки). Ми вже сказали вище, що хоч не їдять богато, але полумиски з першої й другої переміни відходять майже порожнї, се тому, що кождий, що сидить за столом, має за собою одного або двох слуг: даючи їм тарілки, аби замінити на чисту, пан накладає до них страви і дає слугам, а ті хапають і йдут їсти, чи лїпше сказати — пожерати в котрийсь з кутів салї, нїби потайки, підіймаючи тим негарний шелест, але пани того їм не боронять — бо такий звичай. Коли пани таким чином поїли добре при обідї, без великого питя,

а слуги пожерли в якімсь куті се що їм дали їх пани, гості починають на добре пити — одні здорове других, не пивом, а вином. Вино у них найліпше й найблагороднійше в сьвіті і хоч воно біле, але нагоняє румянці й високо підбиває кошти їх пирів, бо його тратять дуже богато, а коштує воно по 4 лїври за кварту, бо вони цінять більше рідкість, як доброту його. Кождий гість пє здорове приятеля й подає йому туж чарку, повну такогож вина, аби той відплатив йому тим же — се вони роблять охоче, вже без помочи слуг, і так стіл покриваєть ся великими срібними кубками ріжних фасонів і шклянками, які наповняють ся і зараз спорожняють ся. По годині або двох такої милої забави дуже інтересно бачити ту масу кубків, що кождий має перед собою — таку величезну, що випити їх неможливо, і ті фіґури, які виходять з тих кубків — самі плянети не рухають ся так неправильно і аномально, а се все походить від впливу того доброго й приємного вина. Перевівши чотири або пять години в такій славній і нетяжкій роботі, одні змучені засипляють, иньші виходять опорожнити ся й вертають ся з новою енерґією до битви, треті оповідають свої славні подвиги в подібних битвах (кубками) й як вони прославили ся над иньшими товаришами. Але все те, що роблять пани, ніщо в порівнянню з тим що чинять слуги, бо коли вони роблять спустошення в їдженню, то ще більше без порівняння позволяють собі в питю і тратять вина десять раз більше як їх пани. Вони чинять нечувані збитки, витераючи брудні, товсті тарілки драперіями — хоч як вони гарні й рідкі, а навіть рукавами (вильотами) своїх панів, не маючи поважання анї до них анї до їх гарних убрань. А на вінчаннє тої всеї роботи вони напивають ся так гарно і славно, що нїхто не зістаєть ся вільним від власти вина: пани, слуги, музиканти — всї пяніські".

При иньшій нагоді Боплян завважає, що шляхта українська — тоді вже дуже нечисленна, у всїм жила на польський взір [1]). Се само собою могли-б ми припустити — особливо про всїх тих в українській суспільности, що силкували ся „поспівати за віком". Та українська шляхта, що ще не зовсїм розірвала з національними традиціями, мусїла бути більше консервативною. Її вірність національним традиціям була також проявом консерватизму: українська стихія ще не пробила собі власних доріг поступу, розвою; усе чим стояла вона — лежало в минувшости, і ся консервативність мусїла переносити ся на ріжні сторони житя. Українські й білоруські пани мусїли бути звісні з сього боку, й недурно такий Мелешко в памфлеті виводить ся завзятим прихильни-

[1]) Ibid. c. 22.

digitized by ukrbiblioteka.org

ком добрих старих звичаїв [1]). Але час брав своє й тисячними звязками тягнув українську суспільність за польською як в сфері духової так і матеріальної культури. Ті ж що зривали з своєю національністю й переходили в польський табор, старали ся, з поспіхом ренеґатів, можливо повно приподобити ся до репрезентатів польської суспільности. І ми маємо досить богаті змістом образки українського панського й шляхецького житя з останнїх літ XVI й перших XVII в. у нашого славного аскета Івана Вишенського, які не полишають нїякого сумнїву в тім, що житє вищих верств української суспільности становило копію (хоч може скромнїйшу, блїдну дещо) польського житя, з його пишністю й марнотравністю, гоненнєм за новомодністю й зверхнїм блеском та грубим матеріалїзмом в основі.

Ми бачили вже його інвективи на пишне житє українських владиків, що копіювали великопанське житє [2]). В иньшім, пізнїйшім трактатї, писанім по приїздї з Атоса, десь коло р. 1610, звертаєть ся Вишенський уже до сьвітського українського панства — „отродків“ побожних православних предків, що іронїзують з простоти й некультурности православного духовенства, монахів спеціально [3]). Тут він щедрою рукою розсипає саркастичні замітки про сучасний панський побут і моди — іронїзує з замилування в убраннях — як то сї пани „своего трупа“ „разными шатами пестрыми украшаютъ, одѣваютъ, перемѣняютъ и непасыченую любовъ къ прелести шматя того: злотоглаву или ядамашку, шкарлату й иньших сукенъ привязали“ Насьміваєть ся з „злотоглавих делїй“, „алтембасових кобеняків“, „з отмѣны частое в купованью шапокъ и выбираню, которая красшая и на головѣ кшталтовнѣй стоитъ, зрителемъ приподобаетъ, косичку или пѣрце запявши“. Глузує з манер сучасних елеґантів як вони виступають, „выбрытвивши потилицю, макгерку верхъ рога головного повѣсивши“, „перекривляючи макгерку то не той то на сей бокъ, шію напяливши як индійській куръ“, „делѣю на собѣ перепявши, плече одно више отъ другого накокорѣчивши яко полѣтѣти хотячи“. Зїдливо висьміває виїзди „на тыхъ гордыхъ бодавѣяхъ, валахахъ, дрыкгантахъ, ступакахъ, єдно-

[1]) Порівняти ще пізнїйший єзуїтський памфлет на смерть виленського православного купця Злотовича (1635), де православні поручають його св. Петрови не тільки як правовірного, але й чоловіка твердих патріархальних звичаїв, карікатурно утрірованих памфлетистами: „пихи би куса не мѣлъ в собѣ, в бараним кожуху і без пояса ходилъ, в нагавицах не ходилъ“, і т. д. (Lukaszewicz Dzieje kosciołów wyznania helweckiego w Litwie I c. 88).

[2]) Див. т. V с. 497—9.

[3]) Акти Ю. і Зап. Рос. II с. 211 і далї.

ходникахъ [1]), колыскахъ, лектыкахъ, брожкахъ, корытахъ, котчихъ трупъ свой перемѣняючи“, і великопанські товпи богато вбраних дворян і слуг — „предстоящимъ гловоглавымъ, трепернымъ и многопернымъ макгероносцемъ, шлыкомъ, ковпакомъ, кучмомъ, высоконогымъ и низкосытымъ слугамъ, дворяномъ, воиномъ и гайдукамъ смертоносцемъ“ Висьміює ловецькі клопоты — „братство съ хорты, окгары, выжлы и другими кундысы [2]) и о нихъ пилность и старане абы имъ, боки полны, хребты ровны и гладки были“. Нарешті й „трапезу сребро-полмисную, потравы богато утворенные, черево сластолюбивое“ — сите і пяне жите „въ многихъ мисахъ, полмискахъ, приставкахъ, чорныхъ и шарыхъ, чирвоныхъ и бѣлыхъ юхахъ, и многихъ склянпцахъ и келишкахъ, и винахъ мушкателяхъ, малмазыяхъ, алекантохъ, ревулахъ, медохъ и пивахъ розмаитыхъ“.

Він рішучо занеречує всякий ідейнійший зміст сього житя — „въ статутахъ, констытуціяхъ, правахъ, практикахъ, сварахъ, прехитреняхъ“ з одного боку, з другого — „въ смѣхахъ, руганяхъ, прожномовствахъ, многомовствахъ, кунштахъ, блазенствахъ, шидерствахъ“ веселого товариського житя. „Чѣмъ же се ты, любимый брате, ругаешь з инока, ижъ съ тобою не умѣетъ бесѣдовати“; запитує він новомодного мудрагеля, що з височости своєї сьвіжо присвоеної польської культурности дивить ся на руських простаків. „Албо мнимаешъ, ижъ ся чого пожиточного въ замтузѣ научилъ? албо мнимаешъ, ижъ ты што цнотливого у курвы слышалъ? албо мнимаешъ, ижъ ты што богобойного отъ шинкарки навыкъ? албо мнимаешъ, ижъ ты што розсудного отъ дудки и скрипки и фрюярника розобралъ? албо мнимаешъ, ижъ ты отъ трубача, сурмача, пищалника, шамайника, органисти, рекгалисти [3]), иньструментисты и бубенисты што о дусѣ и духовныхъ рѣчахъ коли слышалъ? албо мнимаешъ, ижъ ты отъ всихъ пастыревъ, мысливцевъ или возовозовъ, возницъ или скачомудрецъ, кухаровъ или пиргохитръцовъ пекаровъ што о богословіи навыклъ?“ [4]).

Вишенський говорить тут, як християнський аскет, але і з свого становища влучає добре в слабу сторону — грубий матеріалїзм, брак глубшого ідеального змісту в сїй новій культурности, що в школї й науцї шукала не властивої осьвіти, не ширших духових горізонтів, а сьвітської полїтури, культурної поволоки і дїйсно від своїх педаґоґів єзуітів діставала полїтуру, формальну дресуру ума при повнім браку якихось глубших інтересів. Фехтувала фразами про publicum bonum і amor patriae, укриваючи під ними свої ріжні „прива-

[1]) Ріжні роди коней. [2]) Ріжні роди собак.
[3]) Ріжні роди інструментів. [4]) l. c. c. 218.

digitized by ukrbiblioteka.org

ти", якими нищено до останку всякі державні й публичні інтереси, а псевдоклясичним баґажем і звучними деклямаціями про загальну (для шляхти) „рівність і золоту свободу" та шляхецьку „честь" маскувала еґоістично-клясові свої шляхецькі інтереси. Як я мав уже нагоду запримітити, ся сторона польської культури була дуже принадна й наручна для українського панства, бо підлещувала його клясовим інтересам. Але вона затроювала його своїм індівідуальним і клясовим еґоізмом, деморалізувала тою проповідю шляхецької амбіції, сибарітизму, грубої, матеріальної роскоши, марнотратности й порожности, яку несла з собою і яка мала незвичайно шкідні наслїдки не тільки для самої шляхецької верстви, приводячи її до повного виродження, — але й для цілого краю, держави, котрої доля спочивала в руках сеї шляхецької верстви.

Як мало було правдивої культурности під тим шумом і блеском, се ми вже бачили. Образ доповнять вічні історії шляхецьких війн, оружних наїздів, роблених під проводом нераз досить визначних осіб з поміж шляхецького загалу, а повних епізодів в високій мірі грубих, нелюдських, некультурних; прояви шляхецької „бути", як знущання напр. над дрібними урядниками — возними судовими; дикі забави, уряджувані для розривки шляхецьких культурників — в роді описаного в одній скарзї представлення, уряджeного каштеляном перемиським в Динові з нагоди уродження у нього дитини: на ринок місточка, забарикадованого з усїх боків, був випущений дикий буйвол і на нього стріляли з засїдок, а чиясь куля уцїлила й одного з участників тої стрілянини [1]).

З другого боку — ся зверхня культурна поволока, якою покривали ся сї грубі апетити й уподобання, ся поверховна позолота шляхецького „танцюристого раю" коштувала незвичайно дорого краеви й народови. Як то вище було нераз уже вказано, ся безглузда й несмачна роскіш, ся нечувана легкодушна марнотратність в краю так біднім, слабо загосподарованім, позбавленім всяких запасів і капіталів, осягала ся крайнім використовуваннем праці й достатку підданих, зведеннєм ad minimum всяких видатків на державні, публичні, культурні цїли, та руйнованнєм природних богацтв і запасів краю. Паралєля між зростом роскоші й марнотратности панства і крайнім обтяженнєм підданих та зростом серед них убожества до затрати всякої подоби людського житя та страшний контраст сеї безмисльної роскоші і безвихідної нужди — відчували ся більш уважливими репрезентантами самої шляхецької верстви і тим більше — посторон-

[1]) Łoziński Prawem i lewem, I c. 129.

німи глядачами. Рей, описуючи ненаситність сучасної шляхти в їдї й питю, пригадує проклятя убогих людей, які спадають на тих роскошників — „одні плачуть, що їх пограблено для роскоші, иньші плачуть, що не можуть кавалка хлїба собі купити, а шафарі забирають що хто принесе, а потім печуть і варять, що навіть і пси ледви можуть той весь навал доїсти — бідні ж люде мусять терпіти голод і утиск" [1]). Але з особливою силою и щирістю чутя тягне паралелї роскішного панського житя й безмежного пониження й нужди панських підданих наш Іван Вишенський. Сї його образки становлять перли нашого середновічного письменства й глубиною свого гуманного демократичного настрою являють ся немов далекими вітступами найбільш горячих виступів в інтересах покривджених і пригнетих народнїх мас в українськім письменстві XIX віка. Контрасти, мальовані ним, дістають особливу гострість і силу враженя тому ще, що звернені против панів духовних — православних владиків, поклицаних до діяльности в дусї милосердя й самовідреченя, а піддані їх сидять в маєтностях, понадаваних на церкву також в імя милосердя і всяких иньших чеснот Христової науки. Але по затим ми маємо тут антітезу цїлого тодїшнього панського і підданського житя — панського раю й підданського пекла, як схарактеризував їх Боплян.

„Не ваши ли милости алчныхъ оголоднѣете и жаждными чините бѣдныхъ подданныхъ, той же образъ божій что и вы носячихъ, на сироты церковныя и прекормленіє ихъ отъ благочестивыхъ христіянъ наданыхъ, лупите, изъ гумна стоги и обороги волочите. Сами изъ своими слуговинами прекормлюєте [2]) оныхъ трудъ и потъ кровавый, лежачи и сѣдячи, смѣючи ся и граючи пожираєте — горилкы препущеныє курите, пиво трояковє превыборноє варите и въ пропасть несытнаго чрева вливаєте. Сами изъ гостьми своими пресыщаєте, а подданныє бѣдныє въ своєй неволи рочного обходу удовлѣти не могутъ, зъ дѣтьми ся стискаютъ оброку собѣ уймуючи, боячи ся да имъ хлѣба до пришлого урожаю дотягнетъ".

„Не ваши милости ли сами обнажаєте изъ оборы конѣ, волы, овцы у бѣдныхъ подданыхъ волочите, дани пѣняжныє, дани пота и труда ихъ вытягаєте, отъ нихъ живо лупите, обнажаєте, мучите, томите, до комягъ и шкутъ безвременно зимою и лѣтомъ въ непогодноє время гоните? [3]). А сами яко идолы на одномъ мѣстцю присѣдите, или если и трафит ся того трупа оидолотворенного на другоє мѣстце перенести — на колыскахъ, як бы и дома сѣдячє безскорбно

---

1) l. c. c. 17. 2) Споживаєте.

3) Мова про сплави збіжа і лїсових виробів.

digitized by ukrbiblioteka.org

переносите. А бѣдные поданные и день и ночь на васъ трудятъ и мучатъ — котрыхъ кровъ, и силу и праци и подвига выссавши и нагихъ въ оборѣ и коморѣ учинивши, вырванцовъ вашихъ, вамъ предстоящихъ, фалюндышами, утръфипами и каразіями [1]) одѣваете. да красноглядствомъ тыхъ слуговинъ око накормите. А тые бѣдници подданные простои сермяжки доброи, чимъ бы наготу покрыти, не маютъ. Вы ихъ пота мѣшки полны, грошами золотыми, талярми, полталярки, орты, четвертаки и потройники напыхаете, сумы докладаете въ шкатулахъ, а тые бѣдници шелюга за што соли купити не маютъ!" [2]).

Те була друга — оборотна, тїнева сторона нової культурности, несеної польською державою й суспільністю на Україну, яка не позволяє поблажливо дивити ся на слабі сторони її. А контраст легкодушної роскоші панства й визиску підданства незмірно ще загострив ся, коли до нього прилучив і розділ релігійний та національний: коли на цїлий Українї роскішне і немилосердне панство стало Поляками й католиками, а против них стояв український елемент, як задавлене кріпацьким ярмом, пригнечене і поневіряне підданство. В західнїй Українї: Галичинї, Холмщинї й на Поділю се стало ся вже в XV—XVI віках, в XVII — на цїлій Українї. Але против ставленне таке різке й гостре сих елементів на такій довгій лінїї не могло удержати ся довго, і перший більшйй удар мусїв нарушити його рівновагу.

[1]) Акты Ю. и З. Р. II с. 229—30.

V.

Культурно і релігійно-національний рух на Україні в XVI віці.

Суспільно-культурний й духовий рух в Польщі XVI в. мав великий вплив на еволюцію українського житя, правда — більше неґативно, як позитивно, але відбив ся на нїм дуже значно. Хоч як скороминущий і як виявило ся — не глубокий був сей рух, але він колихнув, хоч на недовго, верхами польської суспільности — шляхецькими й духовними кругами, особливо вищими їх верствами — дуже сильно. І в противенстві елементів польського й українського (ширше — українсько-білоруського) він так же різко й сильно перехилив коромисло ваги в сторону польську.

Досї польський елемент мав перевагу більше фізичну тільки, як елемент державний, протеґований. З культурного погляду стара Польща — більше меньше аж до другої четвертини XVI віка не мала так чим імпонувати Руси. Вона якийсь час показувала велику силу екстензивну — поки конфлїкти з Москвою турецько-татарським сьвітом при кінцї XV віка не виявили повного упадку тої екстензивної сили в Польсько-литовській державі. В сфері-ж культурній Польща зіставала ся задвірком, Hinterland-ом західньої Европи не тільки без всякої тїни самостійности, але і без скільки небудь живійшого культурного руху в сїй сфері. Вона правдї все таки поступала і в сїй сфері більше ніж Україна, що переживала часи застою; але й її поступ був так повільний і незначний, що не було чути в тім великої ріжниці при повній відмінности самих основ культури у неї і у Вкраїни. В коронних українських землях польський елемент витиснув український, але перевагою полїтичною; тутешня Русь зійшла на народність піддану, але не мала причини чути себе низшою: за своїми плечима вона чула ще Україну вел. кн. Литовського, сю фаланґу князїв і маґнатів українських і білоруських, „сонне військо“, що в дрімотї полїтичного й культурного застою снило сни давнїх славних часів, горде переконанням, що своєю благородністю й славою вони не дадуть нїкому першенства перед собою. В дальшій

digitized by ukrbiblioteka.org

перспективі маячила образи иньших країв тоїж східньої, візантийсько-православної культури—Московщина, що вибивала ся саме на першорядну полїтичну силу, Волощина, що на порозї XV в. дійшла такого імпозантного значіння під властию воєводи Стефана, і Царгород — доки він ще стояв серед турецької навали.

Повів гуманїзму ледво долїтав до старої Польщі, не сягаючи своїми виливами поза учені вершки католицького духовенства. В лїтературі панувала латина, далека і чужа суспільности, і такий же далекий від сучасного житя і мертвий був зміст тої лїтератури — пережитків середновічної латинської схолястики. Постилї — збірки латинських проповідей, що відповідали більше меньше нашим учительним євангелиям, толковання, житиия, становили її зміст. Народня лїтература, на польській мові обмежала ся головно побожними піснями, нужденної фактури — в стилю пісень нашого Богогласника, та перекладами св. письма, житиями й леґендами, дідактичними або гумористичними віршами, — досить нечисленними, коли міркувати з того, що бодай в уривках долетїло до наших часів [1]). В кождім разї з польського народнього письменства XV й початків XVI в. наше письменство не мало чим дуже живити ся — і дійсно перекладів з польського в тих часах ми досї можемо сконстатувати дуже мало [2]). Латинська ж теольоґічнасхолястична лїтература, що циркулювала в Польщі (польського в нїй було дуже мало), була своїм язиком чужа, а змістом — зовсїм не інтересна, з невеликими виїмками. Українські книжники мали подостатком своєї теольоґічно-моралїстичної книжности, свої „постилї" в видї учительних евангелий, легендарії й збірники житий, мали величезну лїтературу отцїв церкви, вправдї старшу від західнїх, але що до якости не гіршу, а лїпшу. Мали навіть більше, нїж потрібували й уживали, і за сим добром не мали потреби звертати ся до латинських книжок — навпаки, не одним могли тут і Поляки поживити ся [3]), тільки се був для них сьвіт далекий і чужий, і вони

[1]) Новійший огляд польського письменства XV в. у Брікнера Dzieje literatury polskiej w zarysie, I с. 29 і далї, і йогож спеціальнїйші працї: Średniowieczna poezya łacińska w Polsce (Rozprawy wydz. filolog. XVI—XXIII), Kazania średniowieczne (ibid. XXIV—XXV), Apokrify średnioweczne (ibid. XXVIII) Powiesci polskie XV i XVI w. (Prace filol., 1898), Literatura religijna w Polsce średniowiecznej, I (kazania i pieśni), 1902. Також в історії польської лїтератери Біґельайзена (Biegeleisen Illustrowane dzieje liter. polskiej, т. II до 1500 р. — компілятивно).

[2]) Див. вище с. 346.

[3]) Уханьский, біскуп холмський, пізнїйше примас, оден з дуже нечисленних польських духовних, обзнайомлених з церковним письменством руським, переложив в серединї XVI в. з русько-словянського тексту на польське катехитичні поучення Кирила єрусалимського.

воліли черпати з чеського народнього письменства, близшого і язиком, і культурою, і релїґією.

В першій половинї XVI в. впливи гуманїзму в Польщі стають замітнїйші, але вони на виходять все таки за тїсні кружки аматорів і знавців, головно з поміж вищого духовенства і нечисленних одиниць-виїмків з поміж сьвітської аристократії, що перейшли нову, гуманїстичну школу десь на заході. Свійської такої школи не було: краківський унїверситет, не здужавши вулабудати ся з пут схолястики, никнув і упадав вповнї, позбавлений професорських сил і матеріяльних засобів, погорджуваний шляхецькими кругами, як школа маломіщанська, нікчемна, де шляхецька дитина анї научити ся нїчому не може, анї набрати ся якихось добрих обичаїв серед уличної галайстри. Ширший шляхетський загал зіставав ся довго не рушаним анї тою заграничною осьвітою, анї тою заграничною наукою, і не маючи анї відповідного приготовання анї інтересу до нової гуманїстичної учености, так само як і давньої, схолястичної, тільки ухом ловив далекі відгомони громів, що зачинали гуркотати в культурно-релїґійній і суспільно-полїтичній атмосфері Заходу. Письменство на народнїй, польській мові, що одно могло захопити сю слабше вишколену польську суспільність, ставило що йно перші й несьміливі кроки, в повній сьвідомости сього убожества. Циркулювали в рукописях і виходили друком деякі переклади і компіляції популярних книжок латинських, і нїмецьких та чеських книжечок — збірки популярно-уложених побожних і сьвітських оповідань (Езопи, діспута Соломона з Морольфом, Римські Діяння й ин.) та практичних порад — ріжного схолястичного сьміття в роді толковань небесних знаків, і т. и., скромно призначувані самими авторами й видавцями для малоосьвічених, не вчених латини жінок, слуг, маломіщан. Польська мова ще в серединї XVI в. уважала ся некультурною, вульґарною, в якій можна звернути ся до поважного чоловіка тільки з перепрошеннєм. Навіть Нїмцї видавцї, пускаючи ся на друк польських книжок, з купецьких мотивів – рахуючи на покуп „посполитого чоловіка", в оден голос закидали Полякам (як Віетор 1541 р.), що тим часом як иньші народи свій язик люблять, ширять, старають ся зробити кращим і гладшим, польський нарід своїм погорджує (gardzi i brząka). Сї закиди ще в 1550-х рр. (в передмові до Wizerunku) повторяв Рей, називаючи Поляків найбільше недбалими що до своєї мови — нема таких, каже аби меньше від Поляків свою мову любили. Через те широко розповсюджували ся в Польщі книжки чеські, чеський язик уважав ся культурнїйшим і лїтературнїйшим, і польські письменники обіруч черпали в нього вирази й обороти, напускаючи в польську мову масу чехизмів.

digitized by ukrbiblioteka.org

Тільки від 1550-х рр. зачинаєть ся сильнійший рух, і культурний і суспільний, в ширших кругах польської суспільности. На те зложило ся кілька впливів, ріжного роду й ріжної ваги. Суперництво можновладських партий на дворі старого Жиґимонта, втягає в свою боротьбу широкі круги шляхти й кидає між ними ріжні гасла політичного характеру. Непорядки, надужитя, перекупства, які панували на дворі під впливами Бони, викликають сильний критицизм, дають привід до плянів перестрою, „направи річи посполитої" і загрівають шляхецький загал до боротьби з останками монархічної власти й її кепськими дорадниками — можновладцями сенаторами. Релїґійна реформа, боротьба з Римом і католицтвом в Німеччині притягає до себе пильну увагу шляхецького загалу, давно невдоволеного з власти і впливів духовних сенаторів, з духовної юрисдикції, духовних поборів, десятини, завистного на величезні земельні богацтва катедр і кляшторів і на ті доходи, які потягав з польських епархій римський престіл. Упадок католицької церкви в Польщі, що в тім часї дійшов крайнїх розмірів і проявів[1]), повний брак дисциплїни,побожности, церковности серед вищої й низшої єрархії, неуцтво й простацтво сеї останньої—давали дуже добрий ґрунт для росповсюдження тої зїдливої критики церкви й духовенства, якою обсипали їх нїмецькі реформісти й гуманїсти. Польська суспільність починає все більше інтересувати ся реформаційними змаганнями, її члени починають самі звідувати головні огнища реформаційного руху. Шляхта починає відчувати можливість повалення на сїй новій підставі немилих їй церковних порядків в Польщі, привілеґий і впливів духовенства. З другого боку, зближеннє, бодай зверхнє, формальне до західньої культури відродження, ширене двором Бони вводило далї все ширші круги шляхецької суспільности в інтереси гуманїзму і його боротьби з авторитетом церкви (знаємо, що в кружку Бони писання італїйських раціоналїстів, творців пізнїйного антитринїтарства, приймали ся з великою симпатією й інтересом, й ширили ся відти). Анархістичні інстинкти, розвиваючи ся в шляхтї все сильнїйше, з непереборимою консеквенцією ведуть її від плянів суспільно-полїтичного визволення і самовласти шляхти до емансипації свого сумлїння з під впливу церковного авторитету, католицької дисциплїни, до того щоб зробити кождого шляхтича не тільки в сфері суспільно-полїтичній, а і в сфері духовній повним паном самого себе — своїх підданих. Секуляризована Альбрехтом Бранденбурґським Прусія, тїсно звязана з Польщею, як недавно прилучена васальна держава, заливала Польщу друками реформаційного напрямку, не тільки нїмецькими

[1]) Див. т. V с. 494 і далї.

й латинськими, але й польськими (особливо важна видавнича діяльність Секлюціана). Проповідники реформації, стараючи ся уловити слабкий в латини шляхецький загал, жіноцтво, міщанство, селянство, — звертають ся до польської мови. Перший голосний народнїй письменник польський Рей присвячує сїй проповіди своє малоокресане і невибагливе, але популярне пиро; йому вторує ряд меньше голосних письменників. Оборонцї католицтва, щоб противставити ся сїй популярній протестантській проповіди, беруть ся також за лїтературу на польській мові [1]).

Смерть старого короля й вступленнє на престіл польський Жиґимонта Авґуста (1548) дає нагоду вибухнути тому всьому. До особи молодого короля привязували ся тисячні пляни й надії. Шляхта хотїла від нього помочи до боротьби з можловладством; ті що інтересували ся релїґійною справою — переведеннєм реформи, хотїли підмоги до сотворення національної польської церкви; всї разом жадали „направи річи посполитої“, управильнення судівництва, фінансів, орґанїзації оборони і т. д. і т. д. Соймованнє польське набирає небувалого перед тим оживлення й огню. Посольська палата, на чолї котрої зявляють ся ще небувалі шляхецькі трібуни-демаґоґи, бере провідну ролю, з дешевою відвагою ударяючи на сенат і короля й припускаючи горячі штурми до нужденних останків королївської власти й її прероґатив. Такі самі завзяті штурми в соймі й поза соймом припускають ся до католицької церкви й єрархії. Протестантські доктріни здобувають масу прихильників і визнавців, і то як раз серед найбільш впливових кругів — в аристократії й можнїйшій шляхтї Малопольщі й Великопольщі, також Литви. Польща покриваєть ся в третїй четвертинї XVI в. масою громад лютеранських, кальвинських і чеських братів, а трохи пізнїйше виступають поруч них також численні громади

[1]) Важнїйша лїтература до історії культурно-релїґійного руху XVI в.: Zakrzewski Powstanie i wzrost reformacyi w Polsce (1520—1572), 1870. Макушевъ Общественные и государственные вопросы въ польской литературѣ XVI в. (Славянскій сборникъ, III). Szujski Odrodzenie i reformacya w Polsce, 1880. Любовичъ Исторія реформаціи въ Польшѣ, 1883. Bukowski Dzieje reformacyi w Polsce, I—II, 1883—5 (з клерикально-католицького становища, доведено до р. 1558). Карѣевъ Очеркъ исторіи реформаційного движенія и католической реакціи въ Польщѣ, 1886 (огляд результатів наукових дослїдів). Tarnowski Studya do historyi literatury polskiej — Pisarze polityczni XVI w., 1886, I—II (друге вид. 1895). Brückner Różnowiercy w Polsce, szkice obyczajowe i literackie, серія I (аріане), 1905. Morawski Arjanie w Polsce, 1906. Історії лїтератури — Брікнера, як вище, Chmielowski Historya literatury т. I, 1899, Tarnowski Historya literatury polskiej, т. I. 1900.

digitized by ukrbiblioteka.org

антітринітаріїв (аріян або социніян, як їх називано). Реліґійна толеранція стягає до Польщі з цілого сьвіта ріжних реліґійний вільнодумців і реформатарів. Більшість сената становили репрезентанти ріжні некатолицьких конфесій. Католицька церква, здавало ся, готова була впасти зовсїм і самі римські аґенти вважали католицьку справу програною.

З тих великих надій, покладаних на короля, не вийшло одначе нічого. Треба було на його місцї державного ґенія, щоб в неясних поривах і мріях шляхти вибрати певні позитивні моменти та зручною й рішучою рукою повести її до їх здійснення — Жиґимонт-Авґуст таким не був. В реліґійній справі він до смерти не вийшов із невтральности, яка однаково не вдоволяла ні сторонників старої церкви ні реформистів. З плянів направи річи посполитої вийшло дуже мало, в порівняннию з розмахом тих плянів. З бурливого соймовання другої половини XVI в. вийшла королївська власть ще більше ослаблена, державний устрій розбитий, „нарід шляхоцький“ з'анархізований, готовий апотеозувати сей державний розстрій (Polska nierządem stoi, як говорили загально вже при кінцї XVI). Він був готовий противитися всякому уліпшенно устрою фінансового, военного чи иньшого, аби з того не зміцнила ся королївська власть, не вийшла з повної безсильности супроти всевластної шляхти. З імпозантних початків реліґійної реформи вийшло гірше ніж нічого — бо абсолютне панованнє темного єзуїтського католицтва. Протестантський рух, такий, здавало ся, сильний і повний житєвих сил, ледво дожив до початків XVII в.; він не пройшов в глубину народнїх мас, зіставши ся вірою екзотичною (нїмецькою), велико-панською, а і в сих панських кругах теж не запустив глубшого коріння і переважно скінчив своє істнованнє з тим поколїннєм, що тим нововірством запалило ся. Забракло йому сильнїйшої орґанїзації; самі евангелїки — лютеране (авґсбурської конфесії), кальвіністи й чеські братя ледво терпіли одні одних, а з радикальнїйшими раціоналїстами — т. зв. аріанами, ділила їх глубока й отверта ворожнеча. Ся незгода дуже сильно зашкодила нововірству. Але воно таки й само не глубоко сиділо в суспільности, й коли нове правительство (Баторій, а особливо Жиґимонт III) рішучо стало по сторонї католицтва, коли відреставровано й скріплено католицьку церкву, дуже скоро — працею і заходами єзуїтів особливо, вернено назад на лоно католицької церкви репрезентантів видпїйших панських домів, а з сим упало протестанство, тільки в слабих останках полишивши ся в XVII віцї. Дещо сильнїйше держало ся аріанство — але також як невелика секта без значіння, поки конституцією 1658 р. не вигнано його зовсїм з Польщі. Єзуїти, спроваджені католицьким епископатом

на ратованнє католицької церкви, ширять ся й кріпнуть незвичайно скоро та здобувають незвичайну силу і впливи католицтву (перша „колеґія“ — громада єзуїтська в Брунсберґу, в коронній Прусії, заложена 1565 р., кілька місяців пізнїйше — з початком 1566 р. колеґія і школа в Пултуску, на Мазовшу, в 1570 орґанїзовано громаду в Вильнї, в 1572 в Познани, в 1574 в Ярославлю, на українській землї). Зручною проповідею, і ще зручнїйше веденою школою, що завдяки своїм педаґоґічним прикметам і приладженню до вимог і поглядів польської шляхти, скуплює у себе вихованнє всього цьвіту аристократії й можнїйшої шляхти, не тільки католицької, а й протестантської та православної, — вміли вони помирити шляхту з „солодким ярмом“ католицтва[1]). Шляхта полишила собі необмежене панованнє на сїм сьвіті, але в справах „не від мира сього“ піддала ся повному й обсолютному панованню католицької доктрини, і Польща що за часів Жиґимонта-Авґуста вважала ся ледво не найбільше вільнодумним краєм на сьвіті, півстолїтє пізнїйше стала царством темної реакції й клерикалїзму.

Такий скороминущий був сей раптовний огонь. Соломяним представляєть ся він нам з історичної перспективи. Але хоч не на довго, він спалахнув горяче й імпозантно, і тому поколїнню, що дивило ся на нього, трудно було знати, що буде він сьвітити так коротко. Житє закипіло ключем суспільних і культурних інтересів. Розвинула ся величезна полїтична лїтература, присьвячена чи то біжучим питанням дня чи то питанням ширшим, принціпіальнїйшим; де що з того діставало ся до друку — далеко більше циркулювало в копіях. Величезна лїтература теольоґічна—доґматична, екзеґетична, полємічна і реалїстична, містила в собі чимало річей написаних талановито, живо (навіть аж занадто!), які притягали увагу читача. На нїй головно виробила ся й виполїрувала ся польська лїтературна мова. Під пером лїпших своїх репрезентантів вона вповнї позбуваєть ся в другій половинї XVI в. своєї брусоватости й тяжкости, які характеризують її в першій половинї столїтя. Орґаном ученої прози все ще лишала ся — й лишила ся на далї мова латинська, але й на польській появляєть ся ряд інтересних, більше або меньше гарно написаних праць з ріжних сфер знання, ориґінальних і перекладених, особливо з сфери знання практичного — ріжних трактатів і поучень в ріжних сферах житя, чимала лїтература повістева, анекдотична і т. д.,

[1]) До історії реакції, крім вказаного вище (с. 416): Любовичъ Начало католической реакціи и упадокъ реформаціи въ Польщѣ, 1889. Załęski Jezuici w Polsce (гляди т. I і II, 1900—1). Sobieski Nienawiść wyznaniowa tłumów za rządow Zygmunta III, 1902.

digitized by ukrbiblioteka.org

обчислена на слухача пів-інтеліґентного, на жінок, міщан і т. д. Але особливо високо підносить ся польська поезія, в особі найлїпших своїх репрезентантів піднявши ся до верхів сучасної культурности, віддаючи в мові досить легкій, приступній, виробленій образи й течії сучасної европейської ученої поезії, а заразом творячи річи лїричні й жанрові на мотиви житя, які близкістю своїх тем та талановитістю оброблення дуже сильно трапляли до почутя й смаку своеї суспільности.

Творить ся отже лїтература досить ріжнородна й богата. Творить ся атмосфера духова досить оживлена, а головно — незвичайно близька й тепла кождому „сину коронному" (так любила себе називати шляхта), бо наскрізь пересякнена інтересами й симпатіями шляхецької верстви. В зручних езуїтських руках, в їх колеґіях, виробляеть ся школа також вповнї приладжена до вимог і смаку шляхецької суспільности, що виховуе молодців гладких, сальонових манер, з усїми зверхнїми прикметами культурности, з легким і нескомплїкованим моральним баґажем, добре повішеним язиком, здатним наговорити з кождої нагоди легко і богато, пустити тучу премудрости, чи забити баки, кажучи більш вульґарно. Додати ще до сього, що як раз на сей же час — другу половину й особливо — останню четвертину XVI в. припадае розвій зверхньої, матеріальної культури, великопанського блеску, шляхецької роскоши, „фуми і парфуми", блискучої й богатої, — дарма, що осягала ся таким знищеннем народу і краю — так глубоко сучасники в то не заглядали звичайно.

Можемо собі представити, як мусїло імпонувати, захоплювати се житє, блискуче, живе, гаряче, а при тім, повторяю — бо се так важно в данім разї — наскрізь шляхецьке, перейняте шляхецькими клясовими змаганнями, настроем, симпатиями, — як мусїло ударяти воно сими шляхецькими нотами в созвучні струни шляхецьких верств українських. Як раз в сей апогей польської культури, польського житя актом 1569 р. вони приведені були в тїсну звязь Польщею, з польською суспільністю, кинені в вир сього шляхецького танцюристого раю, в сю орґію блискучу й привабну, хоч затроєну паразитизмом, зародками виродження й упадка, овіяну чаром штуки й поезії, в сей буйний і гойний шляхецький пир. Ледво розбуджені з своеї вікової дрімоти, вибиті з колеї відірвані від старого полїтичного орґанїзму, з яким зжили ся вони будь що будь за тих кілька віків, і кинені в огонь нових полїтичних і суспільних порядків, висвободжені з „литовської мови" — тягарів і ограничень литовського феодалїзму й служебности і надїлені всею сумою безграничних прав і свобід польських „королевят", вони кинули ся приладжувати ся до нового житя й нових

обставин, переймаючи польські форми, польську культуру, піддаючи ся їй абсолютно — не будучи анї настільки відпорні, щоб відкаснути ся від сих усїх принад шляхецького і великопанського житя, анї настільки запобігливі й сильні, щоб на своїх культурних і національних традиціях прищепити те, що вимагало ся духом часу і нових обставин.

Справдї, щоб від теольоґічної книжности XIV—XV вв., від отечників і учительних євангелий, від псалтирників-бакалярів, що могли навчити тільки читання і письма, переступити і піти рівно з поступами часу — для сього треба було незвичайної енерґії, талантів і — часу. А житє часу не давало і відтягати ся та замикати ся в патріархальнім старім житю не позволяло.

Великий культурний і релїґійний европейський рух XVI в. сам по собі дуже мало зачепив українську суспільність. Правда, в краях, де вже закорінило ся польське панство — в Галичинї, на Поділю, на холмсько-белзькім Побужу вже в серединї XVI в. зявляють ся нововірські громади, проповідники й школи, але до таких розмірів, як в землях польських, реформаційний рух нїколи не доходив і тут. В часи найбільшого развою його, всї українські землї корони творили лише два реформатські „дістрікти“ — руський і белзький (тим часом як в Малій Польщі було їх з десяток), а третїй підляський в в. кн. Литовськім, і число протестантських зборів на Українї лишаєть ся далеко позаду від земель Польських [1]). Реформація, так само і антітрініатрство держало ся кількома панськими і можношляхецькими фаміліями, як Горайські, Гурки, Фірлеї, Лащі, Замойскі на Побужу, Стаднїцкі, Сеневські, Бучацкі, Потоцкі, Зборовскі, Дрогойовскі в Галичинї, і то найчастїйше сї протестантські громади і збори держали ся тільки за житя фундатора: загорівши ся запалом до реформи, пан виганяв католицького плебана з своєї маєтности і віддавав костел протестантам на „збір“ та спроваджував протестантського „мінїстра“, а син або иньший спадкоємець, індіферентний до реформи (мода на неї не продержала ся більше як одно поколїннє), віддавав костел назад католикам і касував протестантську громаду.

І в польських землях нововірство не переходило глубше в широкі круги, по за панські двори, а на Українї й поготів. Ми не маємо від перших стадий розповсюдження реформаційних ідей аж до останньої чверти XVI в. нї одного конкретного факту, який би вказував на якісь здобутки нових доктрин серед української людности;

---

[1]) Див. в примітках реєстри звісних нам протестантських громад на Українї.

digitized by ukrbiblioteka.org

старі історики польського реформаційного руху не переказали нам ні одного українського імени між участниками нововірського руху сих часів. І се зрозуміло. Правда, православна церква своїм розстроєм, упадком карности, книжности, християнського духу між духовенством давала богато приводів до критики і плянів направи. Але такі мотиви в розширенню реформаційних ідей взагалї стояли на другім пляні, тільки вторували мотивам економічної й суспільно-політичної натури — а сих мотивів бракувало зовсїм в українській церкві: вона не була нїякою силою, не мала нїяких впливів, стояла в повній залежности від української людности, спеціально — від патронів-дідичів; тут не було з чим воювати, що поборювати. Полєміка з Римом і папством, що становила одну з головних підстав реформаційної проповіди, тут нічого не говорила, нїяких анальоґій навіть не викликала. З другого боку православна церква була національною церквою упослїдженої народности, одинока національна інституція, і відривати ся від неї, значило відривати ся від своєї народности. Тому навіть серед більше осьвічених верств української людности, де могла мати вплив позитивна, раціоналїстична сторона реформаційних доктрин чи їх критика старих церковних інститутів, сї доктрини, навіть викликаючи певне співчуте, не конче приводили до формального відірвання від православної церкви. Тим більше, що нововірство, являючись в польсько-німецькій формі, не одомашнивши ся анї трошки, в сїй першій стадиї було явищем зовсїм чужим для української людности. Близької стичности з західньою культурою, західними ідеями, яку польська аристократія набере в сих часах в своїх подорожах за границю, в пробутку в европейських унїверситетах, не було анї у вкраїнського панства вел. князївства, анї у останків православної шляхти і міщанства Галичини, де національно-релїґійні ограничення як раз збуджують тепер перші початки всенароднїх заходів в інтересах православної церкви (справа відновлення галицької православної кадедри).

Тому належить брати з певною обережністю ті ходячі, шумні фрази про широке росповсюдненне на Українї „еретичих гадок“, навіть для їх власних часів — останньої чверти XVI в., а тим меньше бачити в них доказ розширення реформаційних ідей в попереднїх десятолїтях[1]). Всї старання дослїдників підперти загальні фрази

[1]) Ор. Левицький в своїх студиях (Социніанство с. 193, передмова в Архиві с. 132) напр. завважає: „когда в концѣ первой половины XVI в. потоки реформаціи достигли Южной Руси, волынцы заплатили обильную дань вѣку“, і доказом йому служать слова Курбского про переміни, які настали в Польсько-литовській державі „внегда путь господень оставили и вѣру церковную отринули многаго рода преизлишняго

про широке розповсюдненнє реформаційних ідей на Україні конкретними якимись фактами, не дали до теперь результатів: не маємо їх [1]. І в пізнійших часах не належить переціньовати їх значіння. Православні пани охоче слухали зїдливих інвектив нововірців на римську церкву, на папу, на непобожне житє католицьких біскупів і ксьондзів, шукали помочи протестантів в своїй опозиції католицтву, коли воно почало на ново підносити роги — з початком останньої чверти. Знаходили ся між ними і такі що охоче слухали, особливо при кубку мальвазії, як описує Курбский, в веселій компанії, „з жартами и шутками“ скептичних заміток про християнські доґмати, про непобожне житє православного духовенства. Але відси ще далеко було до формального відступлення від православної церкви. Курбський був правовірний Московитин, що в кождім натяку на якусь свобіднійшу гадку бачив єресь і зраду православію, і з сього становища він „мало не всю Волинь“ в 1570—80 роках уважав за заражену „душевною гангриною“, „скверними догматами подущаему“. Такий же старовір Вишенський писав — що правда, значно пізнійше, уже в початках XVI в., — що „князіє русскіє всѣ поеретичили“. Але вони занадто богато вимагали на пункті правовірности і всякі зносини з „еретиками“ без церемонії уважали відступництвом, зрадою, єресию.

Беручи річ холоднійше, ми мусимо бачити в орґанїзації нововірських громад, в переході на протестанство чи аріанство православних панів явище пізнійше — оден з проявів піддання української суспільности, українських панів новій польській культурі, яка дає себе знати в останній чверти XVI в., а не самостійний прояв культурної еволюції української суспільности. Переходили на нововірство люде уже відірвані від свого національного ґрунту, від своїх тради-

---

покоя возлюбивше же ринуша ся во пространный и широкій путь, сирѣчь в пропасть єреси люторскія и другихъ различнихъ сектъ“ (Сказанія кн. Курбскаго I с. 84). Але сї слова не сказані про Волинь спеціально, тільки про Польсько-литовську державу взагалї.

[1]) Розумію праці Макарія (т. IX гл. III — начерк історії реформації в в. кн. Литовськім), Малишевского (Подложное письмо Половца Ивана Смеры къ великому князю Владиміру Св., 1876, передрук з Трудів кіев. дух. ак. — студия під сим спеціальним титулом містить історію аріанства в Білій Руси й на Україні) і особливо Ор. Левицького Социніанство въ Польщѣ и Юго-Западной Руси (К. Стар. 1882) і Внутреннее состояніе западно-русской церкви в Польсько литовскомъ государствѣ въ концѣ XVI стол. и Унія (передмова до VI т. першої части Архива Юго-Зап. Рос. і осібно). На доказ розширення аріанства в Галичині вказують на згадки старих письменників про істнованнє унітарських громад в Ланцутї, Бучачу і в Крилові в Холмщині; але,

digitized by ukrbiblioteka.org

цій. А що в тім часї уже серед самої польської суспільности нововірство перестало бути модним, тож і серед українського панства нововірцї (унїтарії головно, бо протестантів ми між ними майже не знаємо) були й лишили ся явищами досить рідкими, одиничними — кілька фамілїй лише (як Чапличі, Гойські, Немиричі). Українське-ж житє, яко таке, само через реформацийну фразу не перешло, навіть в такій мірі як білоруське.

На Білій Руси стрінуло ся два явища. З одного боку — хвилевий успіх занесеної з Прусії й Польщі протестантської й унїтарської проповіди, головно серед панів перед тим покатоличених, завдяки тому, що сї конфесії знайшли тут енерґічних і незмірно впливових протекторів. Реформатство знайшло його в особі Миколая Радивила Чорного, воєводи виленського і канцлера в. князівства, першого маґната вел. князівства, а по нїм — його стриєчного брата Мик. Радивила Рудого, воєводи виленського й гетмана вел. князівства. Унїтарство — в особі Яна Кишки, старости жмудського, маґната меньше від Радивилів впливового в полїтичних сферах, але також сильного й незмірно богатого. Приклад і впливи сих маґнатів потягають маси шляхти й маґнатів тутешнїх, особливо католицьких, до кальвінства і унїтарства.

З другого боку ширить ся більше доморордний, на православнім ґрунтї вирощений раціоналїзм, в останнїх своїх виводах сильно зближений до унїтаризма. Його головними пропаґаторами являють ся московські втїкачі: Теодосій Кривий (Косой), Ігнатий, Васіан, Хома. Покликані за свої еретичі думки перед московський собор в 1554 р.

крім того, що самий факт істновання тут унїтарських громад зістаеть ся не ясним, їх істнованнє говорить тільки про істнованнє адептів унїтарської конфесії серед польських панів Галичини. Далї притягають сюди історію з аріанськім памфлетом т. зв. листом Смери до кн. Володимира, що мав бути знайдений в монастирі Спаса коло Лаврова, і не ясну згадку в листї галицької православної шляхти до митр. Онисифора про якихось Жидів, яким попускає митрополит. Ор. Левицький здогадуєть ся (Социніанство с. 56—7), що тут мова про крайнїх аріан, які зближали ся до юдаїзма, але се гіпотеза дуже непевна. Щож до листу Смери, то згадка про монастир Спаса, „де лежить славний князь Лев“, дійсно дає деякий натяк на якусь звязь з Галичиною і її Львовою леґендою; але се може бути явищем значно пізнїйшим, нїж тї 1560-і рр., на які кладуть аріанські письменники появу сього листу. Щож до Волини, то крім слів Курбського, дуже загальних, як бачимо, ми не маємо нїяких виразнїйших вказівок на розпросторенне тут протестантських чи иньших нововірських конфесій в часи ранїйші від сих листів Курбского, то значить від 1570-х рр.

і силоміць приставлені до Москви, вони втїкли в білоруські землї в. кн. Литовського і тут знайшли чималий послух. Сучасний великоруський полеміст Зиновій монах Отенський, на запитаннє православних з вел. князївства розяснюючи єреси тих московських еміґрантів, навіть прирівнював успїхи їх на Білоруси до успіха Лютера в Німеччинї: „востокъ развратилъ діаволъ Бахметомъ (Магометом), западъ Мартиномъ Нѣмчиномъ, а Литву Косымъ“ [1]). Зістаєть ся неясним, чи сей успіх поясняєть ся істнованнєм вже давнїйших домородних раціоналїстичних течій в білоруській та українській суспільности, чи духом часу та созвучністю з західніми проповідниками раціоналїзма. Великоросийський раціоналїзм кінця XV в. — так зв. жидовствующих, дослїдники виводять з України та Білої Руси, тому що по традиції перші проповідники його були з в. кн. Литовського. Жид Схарія, від якого ведуть його початок, мав прийти з кн. Михайлом Олельковичом до Новгорода з Київа, иньші Жиди-ініціатори нової єреси мали бути „з Литви“ [2]). Ми одначе не маємо ніяких звісток з України чи з Білої Руси про такі раціоналїстичні течії в сих часах, так що їх істнованнє лишаєть ся гіпотетичним.

Не представляючи ніякої строго сформулованої доктрини, московські проповідники, не вважаючи на імпозантний успіх, який признає їм Зиновій (може бути й побільшуючи)[3]) прилучали ся в своїй діяльности до проповідників протестантських і унїтарських, і їх діяльність росплила ся в загальній реформаційній течії, скріпивши її елементами більше домородного, на православнім ґрунтї вирощеного скептицизму і раціоналїзму. І ми маємо ряд сьвідоцтв від людей місцевих, що правда — пізнїйших, які представляють в сумі успіхи раціоналїстичної пропо-

---

[1]) Зиновія Истины показаніе с. 49. Про сих московських раціоналистів статя Костомарова: Великорусскіе религіозные вольнодумцы въ XVI вѣкѣ (Монографіи т. I), Емельянова Изслѣдованіе о ереси Башкина и Косого (Труды Кіев. дух. акад. 1862), Макарія т. VI² с. 273 і далї і VII² с. 487 і далї

[2]) Се каже Йосиф Волоцький в своїм Просвѣтителї (друге вид. в Казани 1882).

[3]) Цїкаво напр., що Артемій, иньший московський еміґрант-полеміст, виступаючи дуже різко против проповідників західнїх раціоналїстичних доктрин на Білій Руси, нїчого не згадує про проповідь і успіхи Теодосия й иньших (крім зовсїм не визначної згадки про Козьму-Андрія), і навіть в листї як приймають, адресованім до самого Теодосия нема про се згадки (Рус. истор. биб. IV с. 1420 — тут і иньші його посланія). Трудно думати, щоб Артемій толерував умисно своїх земляків, „страданій съобещників“, і се насуває сумнїви що до великих успіхів проповіди московських раціоналистів.

digitized by ukrbiblioteka.org

віди між православними Білоруси дуже великими. Скарґа принагідно згадує (в 1590-х рр.), що нововірці відібрали православних 650 церков в самім тільки Новгородськім воєводстві, а з більше як шістьсот шляхецьких домів грецької релїґії зістало ся тільки шіснадцять, або й меньше таких, „которые геретицкоє новокрѫщенскоє (аріанської) заразы ушли“ [1]). Його словам вторують ще більше авторитетні слова Антіррізіса, писані чи піддані Потїєм, що по словам сучасників сам перейшов через реформатську стадію; він вказує на великі успіхи аріянства між Русию і для прикладу покликуєть ся на теж Новгородське воєводство — „яко ся тамъ тая проклятая ересь роскоренила: ледве сотный домъ шляхецкий найдешъ, который бы тымъ повєтриємъ не былъ зараженый“ [2]). Фрази сї, розуміє ть ся, дихають полємічним гіперболїзмом; без сумнїву, і тут мішають ся до купи успіхи раціоналїстичних ідей з успіхами нововірства як певних орґанїзованих конфесій; зістаєть ся не ясною і хронольоґія сих успіхів. Але не можна сумнївати ся, що раціоналїстична проповідь мала на Білоруси значні успіхи і то навіть в третїй четвертинї XVI в. [3]), хоч глубокими вони не були, і взагалї якогось замітного слїду в культурнім житю не лишили, зникнувши дуже скоро й непомітно серед боротьби православія і католицтва.

З Білої Руси рефлекси сих раціоналїстичних течій ішли й на українські землї в. князївства. Поминаючи Підляше з її спольонїзованою шляхтою, особливо се треба сказати про Берестейщину, тїснїйше звязану з Білорусею. В 1570-х рр. бачимо Теодосія Кривого й товариша його Ігнатия вже на Волини: з листу Курбского, писаного в 1575 р. до одного з волинських панів Кадьяна Чаплича довідуємо ся, що сї еміґранти пробували в домі Чаплича, і сей Чаплич, перейнявши ся їх гадками, при всяких нагодах, в гостинах і на зїздах, заводив розмови з земляками на доґматичні і моральні теми, проводячи протестантські погляди, хоч сам ледво чи був ще

---

[1]) Описанье и оброна собору руского берестейского (Р. ист. библ. XIX с. 214).

[2]) Р. истор. библ. XIX с. 975, пор. 677.

[3]) Окрім сьвідоцтв Зиновія можна вказати ще пізнїйшого Копистинського, що в своїй Палїнодії признає згаданому вище Артемію, котрого дїяльність на Білій Руси припадає на кінець 1550-х и початок 1560-х рр., велику заслугу в поборюванню нововірства на Білій Руси: „отъ ереси аріанской и лютеранской многихъ отвернулъ и презъ нею Богъ справилъ, же ся весь народъ русскій въ Литвѣ въ ереси тыи не перевернулъ“. (Р. ист. библ. с. 913). Цїкаво, що про Україну і тут нема мови.

рішучим адептом якоїсь певної конфесії [1]). Але сї й иньші подібні факти входять хронольоґічно уже в нову фазу українського культурного житя, яка датуєть ся останніми трома десятолїтями XVI в., а характеризуєть ся зростом впливів польської культури з одного боку, з другого — культурною й релїґійною реакцією українського елєменту. До того часу українська суспільність не перейшла через реформаційну фазу скільки небудь основно — і так само не перейшла через неї й пізнїйше.

Се можна-б уважати користним з того погляду, що реформаційний рух не ослабив національних підстав української суспільности відірваннєм від старих традицій, і не розбив сеї спільности передчасно на два релїґійно-культурні табори. Але ся досить гіпотетична користь далеко не викупає тої користи, яку міг дати серіознїйший реформаційний рух, заплоднивши суспільність елєментами критики й поступу.

Одним з тих позитивних наслїдків, які приводив з собою реформаційний рух звичайно, був розвій письменства, особливо популярного, на народнїй мові й заходи коло розповсюднення й піднесення осьвіти. Слабі повіви реформації в українських землях не могли, розуміеть ся, зробити великого впливу в сїй сфері, але і на Білій Руси, де реформаційний рух прокинув ся далеко сильнїйше, він в сїм напрямі не богато зробив — принаймні на скільки ми можемо сконтролювати його впливи.

Се тим більше впадає в око, що перші кроки до популяризації, так би сказати, книжної мови на Українї й Білій Руси, як ми вже знаємо, значно випередили протестантську течію. Уже з XV і початків XVI в. ми маємо слїди редакцій св. Письма на мові більше або меньше зближеній до народньої і навіть нових перекладів, довершених незалежно від старих канонів св. Письма. Були висловлені гадки, що тут мало свій вплив те гіпотетичне „жидовствованнє", ті українсько-білоруські раціоналїстичні течії, що потім відси перекинули ся в краї великоруські [2]). Гіпотеза зістаєть ся гіпотезою, навіть приймаючи за певне тепер ще не зовсїм доведене істнованнє тут ще в XV віцї перекладів св. Письма з жидівського тексту [3]). В кождім

[1]) Сказанія Курбскаго II с. 185—6.

[2]) Див. Владиміровъ Докторъ Францискъ Скорина с. 28—9, Карскій Западнорусскіе переводы псалтыры с. 11—2.

[3]) Найбільше важне значіннє мають тут два факти: оден — се українсько-білоруські елєменти в перекладах з гебрайського XV віка, які доховали ся в Московщинї (Описаніе рукоп. синод. библ. I с. 53—6, Описаніе сборника XV стол. Кирилло-Бѣлозер. моност. —

digitized by ukrbiblioteka.org

разї поворот до народньої мови в українсько-білоруській книжности став ся незалежно від протестантських течій XV в. і скорше від них. Їх випередив і найбільше важний по своїм впливам і наслїдкам факт на сїм полї — перші видання св. письма на народній або зближеній до неї мові вчинені Франциском Скориною, міщанином полоцьким [1]). Вихованець краківського, потім падуанського унїверситету, він уже як перед протестантськими впливами, ніяк не пізнїйше 1515 р. мусїв забрати ся до сеї роботи, вибравши місцем для видавничої дїяльности Прагу (в Кракові друк православних книг був перерваний забороною краківського біскупа вже по перших виданнях, по процесї Фіоля за єретицтво в 1492 р.) [2]). Заходом Скорини виходить в Празї в 1517 р. його псалтир в церковно-словянськім тексті, з деякими поправками, зробленими на підставі чеських перекладів, а за нею иньші старозавітні книги „виложені на рускій языкъ“: Йов, Притчи Сірах — з датою також 1517 р., потім, уже з датою 1518 р. Еклезіаст, Пісня Пісень, Премудрість Соломона, Царства, Ісус Навин, в 1519 р. Юдиф, Судиї, Мойсеєві книги, Руф, Есфир, Плач Еремії, пророчества Даниїла. Се все мало зложити ся на цїлу біблїю — „Біблия руска выложена докторомъ Францискомъ Скориною из славнаго города Полоцка, Богу ко чти и людемъ посполитымъ

Уч. записки акад. т. V с. 43—6), другий — се істнованнє, в пізнїйшій копії XVI в. перекладу старого завіту з гебрайського на укр.-білоруську мову, що вважаєть ся в пізнїйшою перерібкою такого старшого перекладу (Владиміров ор. с. с. 239—241, Карскій Къ исторіи звуковъ бѣлорус. рѣчи с. 88 і далї).

[1]) Краківські видання Швайпольта Фіоля (Октоїх, Часословець і Псалтир з датою 1491 р. та дві Тріоди без близших дат), накладчика-Нїмця, який мав на метї, очевидно, цїли чисто купецькі, держали ся церковно-словянського тексту, тільки з легкою українською закраскою в деяких частях. Див. аналїзу його мови у Владимирова Скорина с. 25; перегляд питань, звязаних з Фіолевими друками, див. в йогож статї: О краковскихъ изданіяхъ Фіоля — Чтенія київські т. VIII. Тут між иньшим він збиває задку Соболевского, що Фіолеві друки не були призначені для Руси, а робили ся на замовленнє молодавське. Про Скорину: Владиміровъ Докторъ Францискъ Скорина, его переводы, печатныя изданія и языкъ, Спб., 1888, і доповнення в VIII т. київських чтеній. Шляпкинъ Къ біографіи Ф. Скорины (Ж. М. Н. П. 1892, IV). Стратила вже значіннє статя Вахнянина: О докторѣ Фр. Скоринѣ и его литературной дѣяльности (Справозд. академ. ґімназії за р. 1878/9).

[2]) В 1512 р. Скорина дістав промоцію на доктора медицини в Падуї, в 1517 р. виходить його перша книжка в Празї. Пять років між ними зістаєть ся, на жаль, досї повною прогалиною, і ми не

къ доброму наученню", як читаєть ся на титулових картах [1]). Але виданнє її перервало ся. По кількох роках Скорина переніс свою діяльність до Вильна, де заложив друкарню в домі „найстаршого бурмистра Якуба Вабича", але з сеї виленської друкарнї маємо тільки Апостол в 1525 р. і молитовник — „Малая подорожная книжица" як назвав її видавець, (псалтир, часослов, акафисти, канони й молитви, „шестоденецъ" — служба на цілий тиждень, святцї й пасхалїя). Таким чином плян видання повної „рускої біблії" судячи з того, що дійшло наших рук, не був сповнений, хоч в передмові до неї, друкованій в 1519 р., Скорина говорить про цїлу біблію так як би давав її читачеви в руки [2]). Але на повність звісного нам матеріалу покладати ся тяжко [3]) і в рукописних копіях другої половини XVI в. з більшою або меньшою правдоподібністю пробовано вказати иньші книги Скорининого перекладу, не звісні нам в друкованих примірниках [4]).

Нї в передмові до біблії, нї в ріжних замітках, щедрою рукою розсипаних Скориною при поодиноких книгах, ми не знаходимо нїякої вказівки на звязь його праці з якоюсь релїґійною доктриною — протестантською чи иньшою, — нї при виданнях празьких, що хронольоґічно випереджують протестантські течії, нї в пізнійших виленських. По всякій правдоподібности, він був православний і тримав ся сеї конфесії. Свою працю він толкує мотивами культурного і національного характеру, бажаннєм послужним своїй суспільности й народови — „к наученню людемъ посполитымъ руского языка", „своему прироженому рускому языку к науце всего доброго", в тім розу-

знаємо зовсїм нїчого про обставини, в яких Скорина перейшов до Праги. Владимірів здогадував ся, що чеські переклади св. письма, на яких опирав ся Скорина в своїх виданнях, особливо біблїя, друкована в 1506 р. в Венеції, заохотила Скорину удати ся до Праги з своїми видавничими плянами. Біблїя 1506 р., з якою Скорина міг познайомити ся ще під час своїх краківських студий, взагалї могла подати йому першу ідею видання „руської біблії", і коли Краків уже не надавав ся до такої видавничої діяльности, Прага могла служити найбільш природним місцем — пригадати тільки популярність чеських видань і перекладів в самій Польщі XVI віка.

[1]) Опись видань передмові й закінчень — у Каратаєва Описаніе славяно-русскихъ книгъ с. 28 і далї, хронольогія і аналїза у Владимірова Скорина.

[2]) Передрукована у Каратаєва с. 30—5.

[3]) Через те й не можна зовсїм катеґорично твердити, що видавнича діяльність Скорини скінчила ся з 1525 роком.

[4]) Див. у Владимірова op. c. с. 219 і далї, і доповнення в VIII т. Чтеній.

digitized by ukrbiblioteka.org

мінню суспільного чи горожанского обовязку, якого він речником виступає в своїх авторських тірадах. „Мы, братия, не можемъ ли во великих послужити посполитому люду рускаго языка, — сие малые книжки праци нашее приносимо имъ“, пише він в передмові до книги Левит. Користь від біблії він добачав величезну, просто універсальну, в дусї старохристиянських поглядів, яких відгомони зрештою долетїли в цїлости до самих реформацийних часів. Читач, запевняє Скорина, знайде в біблії не тільки все потрібне до спасення душі, не тільки „всї закони й права, якими люде на землї мають справовати ся“, „лекарства душевныя и телесныя зуполне“, „навчение философии добронравное“, але всю науку семи свобідних наук, починаючи від перших початків читання — до чого призначаєть ся псалтир (для того й задержаний мабуть в своїм словянськім текстї, усьвяченім традицією) аж до арітметики, ґеометрії й астрономії[1]). Взагалї всякі роди знання: „аще ли кохание имаши ведати о военних а о богатырских делех, чти книги судей или книги Махавеев — более и справедливее в них знайдеш, нежели во Александрии или во Тройи; пак ли же во кратце сведати хощеши много тысящей летъ лѣтописецъ — чти книги Паралипомена: тамъ почении от Адама даже до Седехии остаточного царя іудина роды положены суть; потребуеши ли науки и мудрости добрыхъ нравовъ — часто прочитай книги Ісуса Сирахова а притчи Соломоновы“. Для „посполитого“ зрозуміння Скорина „виложив“ біблію мовою зближеною до народньої, опираючи ся на чеськім текстї і текстах церковно-словянських. Дуже цїкаво, що в сих своїх заходах і трудах він не був одиноким, а мав поміч і підпертє від своїх земляків. Так на деяких празьких друках, починаючи від псалтири, читаємо сучасні приписки, що книги сї видані були „накладом“ Богдана Оньковича, райцї виленського[2]). Прихильником і помічником в Скорининих плянах був мабуть і той старший бурмистр виленський Бабич, в домі якого заложив потім Скорина друкарню в Вильнї. Сї факти кидають сьвітло на ту культурну сферу, в якій розвивали ся нові просьвітні й культурні інтереси — се заможне і осьвічене розмірно міщанство більших білоруських міст, Вильна перед усїм, попередники пізнїйших меценатів письменства й осьвіти — Мамоничів, Заріцких і иньших.

Як були прийняті видання Скорини в ширшій суспільности, ми не маємо безпосереднїх звісток. Потреба одначе в книгах, виложених на „просту посполиту“ мову, супроти все більшого упадку знання

[1]) Див. вище с. 336.
[2]) У Владимірова ор. с. с. 47, у Каратаєва с. 43.

мови церковно-словянської та й супроти прикладів, які давали видання на народніх язиках у иньших народностей, була безперечно жива й велика, і книги Скорини трапляли в живе місце сучасного житя. Коли вичерпав ся їх наклад, їх переписували ще довго — протягом цілого XVI і ще в XVII віці в Білій Руси і на Україні. Так напр. з 1568 р. маємо копію кількох книг Скорининого друку Василя Жугаєвича з Ярославля, з 1569 р. „худого человѣка на имя Луки въ неславнѣмъ же градѣ Тернополи“ (парафраза Скорининих закінчень де він називає ся „ученим мужем из славнаго града Полоцка“) [1]), з 1573—7 копії Дмитра з Зінькова „писарчика“ й єрея Іоана „з неславного града Маначина“ [2]). Поруч таких копій (списателї яких одначе позволяли часом собі зміняти не тільки ортоґрафію, переміняючи білоруську фонетику Скорини на традиційну середно-болгарську, а й самий текст) [3]), маємо й переклади, які повставали незалежно від Скорини, або за прикладом його. З українських памяток сього рода найбільш голосна — се евангелиє пересопницьке, зладжене в 1556—1561 р. накладом кн. Заславської, за радою місцевого ігумена, Михайлом Василевичом сином протопопа сяніцького [4]). Книга, як сказано в „послїсловію“, „перекладана изъ языка блъгарскаго на мову рускую — то для лепшого выразумленя люду христіанского посполитого“. Мова евангелия справдї значно зближена до народньої і дає комбінацію елементів словянських з народнїми українськими й елементами книжньої чи актової українсько-білоруської мови XVI в., причім перекладчик, як і Скорина, також видко користав в своїй роботі і з чеського перекладу [5]). Анальоґічну ком-

---

[1]) Инакше поступив собі той Василь Жугаєвич: він вставляє своє імя в Скоринині закінчення й пише: „Василій Жугаєв сынъ з Ярославля в лѣкарскых науках докторь“.

[2]) Опись рукописей у Владимірова, як вище, і в додатках в VIII т. Чтеній.

[3]) Кільканадцять таких копій вичислив Владиміров op. c. с. 219 і далї.

[4]) Опись рукописи — Житецького О Пересопоницкой рукописи в II т. Трудів III археол. зїзда і тамже в додатках тексти; також Владимірова Скорина с. 2357.

[5]) Залежність пересопницького перекладу від чеських текстів евангелий, а також деякі стилїстичні подібности послїсловій його з Скорининими дали привід Владимірову вважати пересопницький текст за переробку затраченого Скорининого тексту. Але се дуже гіпотетично. При популярности чеських текстів залежність від них нїчого не доказує; сам Владиміров нпр. признає український переклад Пісни пісень (як нижче) за зроблений з чеського незалежно від Скорининого тексту.

digitized by ukrbiblioteka.org

бінацію дає український переклад Пісни пісень, з коментарем і моральними поученнями, зроблений незвісним, з чеського тексту[1]).

Пересонницьке евангелие було у нас не одиноким. Учительні евангелия XVI в., як я уже згадував, дають цілий ряд незалежних від себе текстів, більше або меньше зближених до народньої мови[2]); студії над ними моглиб кинути сьвітло на розвій перекладів на народню мову у нас, в XVI—XVII в., але досї сього не зроблено. Не заглубляючи ся в сю справу, я тільки хочу піднести, що сї переклади теж нічим не виявляють якоїсь безпосередньої залежности від реформаційних течій. Вони скорше виступають як части того довгого ланцюха перекладів „на посполиту мову“, що зачинаєть ся у нас і на Білоруси гень скорше від тих реформаційних течій, — хоч не можна заперечити, як я вже сказав, що тут були впливи й того загального повороту до популяризації св. письма і теольоґічної лїтератури, який зазначуєть ся підчас розвою реформації. Михайло Василевич в своїм перекладї евангелия числить ся з можливістю релїґійних диспут з „людьми закону римського“ і для них кладе попри церковні зачала поділ на глави — „буде ли онь тебе о што просити, абы еси єму немедло сиречъ борзо нашедьши указалъ“ [3]). Але вказівок на протестантські течії не знаходимо.

Початків, так імпозантних для свого часу, заложених Скориною, протестанти не підхопили. Минуло повних сорок лїт від Скорининих друків, нїм появили ся перші протестантські друки. Перші звісні звязані з іменем Симеона Будного, з початку кальвниста, потім унїтариста, який потім зірвав і з умірковании унїтаризмом, як репрезентант крайнього аріанства, т. зв. юдаїстичного напрямку. В 1562 р. він випускає з новозаложеної несвижської друкарнї книжечку „О оправданіи грѣшнаго человѣка передъ Богомъ“, письмом дуже подібним до Скорининого, за яким іде він і в своїх передмовах, так що сї друки по тій довгій перерві, відновляють Скоринині традиції і з формального боку. Книжечка видана коштом і накладом Будного й двох иньших кальвиньських, потім соцініаньских пасторів — Кавечинского й Кришковского, а присьвячена Остафію Воловичу, одному з виднїйших білоруських панів (маршалку й підскарбію в. князївства), що, як довідуємо

[1]) Текст надрукований був Костомаровим в Основі 1861 кн. XII, але зовсїм недокладно. Виїмки у Владимірова ор. с. в додатках.

[2]) Взірцї перекладів з ріжних учительних евангелий XVI і XVII в. і загальні замітки що до процесу „опрощення“ в них церковної мови подав недавно П. Житецький в статї: О переводѣ евангелія на малорусскій языкъ (Извѣстія отд. рус. языка 1905, IV).

[3]) У Житецького l. c. c. 223.

ся з передмови, своїми „накладами“ причинив ся до заснування несвижської друкарні, „на розмноженье книгъ добрыхъ“. Тогож року випускає з тоїж друкарні таж трійця — Кавечинский, Будний і Кришковский „Катехисісъ то єсть наука стародавная христіаньская от светого писма для простыхъ людей языка руского въ пытаніяхъ и отказѣхъ собрана“ [1]). Се була перша, скільки знаємо, і властиво — більше не повторена проба ширення протестантських ідей на сучасній „рускій“ мові з боку кальвинистів, а навіть і взагалі з боку нововірців [2]): факт, який не легко погодити з шумнними фразами про широкі успіхи нововірства серед православних Білої Руси. Правдоподібно, широкі верстви не брала й така проповідь на посполитій мові, а верхи білоруські все більше притягали ся польською культурою, й для них не потрібно було осібної руської літератури. Будний звертаєть ся потім до перекладів св. письма на польську мову, якими й робить собі імя (біблїя 1572 р.), а його білоруські друки навіть не фігурують у пізнїйших істориків реформаційного руху.

З його пізнїйших товаришів-унїтаріїв поревнував о руській мові тільки оден Василь Тяпинський, Білорусин з роду [3]), полоцький шляхтич, задумавши видати en regard текст євангелий (на підставі нововиданого московського євангелия), і перед ними, здаєть ся, ще короткий катехизис для „науки дїтей“ [4]). Довести до кінця в своїй „убогій друкарнї“ се, на досить великі розміри закроєне виданнє Тяпинський одначе сам потім признав неможливим і порішив випустити видруковану частину (два перші євангелия і початок третього). В інтересній передмові, в виразах дуже сильних, виливає він гіркий

---

[1]) Передмова обох книг у Каратаева с. 136 і далї, про катехизис у Карского: Два памятника стараго западнорусскаго нарѣчія: лютеранскій катехизисъ 1585 г. (Ж. М. Н. П. 1893, VIII).

[2]) Не потвердженою зістаєть ся звістка Комендоне про якісь нїби то руські катехізиси, випущені в Нїмеччинї (Pamiętniki I с. 201).

[3]) І Будний (як кажуть — Мазовшанин) і його товариші не були Русинами.

[4]) Про се євангелиє див. Каратаєва ор. с. с. 201 і рецензію на сю книгу арх. Леонида в Ж. М. Н. П. 1881 кн. V; передмову видав в цїлости Владимірова в Кіев. Старинї 1889. І (Предисловіе Вас. Тяпинскаго къ печатному евангелію). Про самого Тяпинскаго статя Довнар-Запольского: В. Н. Тяпинскій, переводчикъ евангелія на Бѣлорусское нарѣчіе (Извѣстія отд. рус. языка 1899). Спорядженнє евангелия і передмову одні датують 1570 р., иньші 1580, зовсїм довільно. Що до „катехизиса“, то неясні слова передмови давали привід до ріжних толковань: деякі думали, що тут розуміеть ся катехизис Будного, иньші — що катехизисом називає Тяпинський само євангелиє.

digitized by ukrbiblioteka.org

жаль над занедбаннєм рідної мови й осьвіти між своїми земляками та звертаєть ся до маґнатів руських з бажаннєм, аби своїми маєтками послужили ділу осьвіти, і духовенство православне до тогож подвинули (се останнє бажаннє характеризує становище Тяпинського, далеке від всякої конфесійної виключности — його релїґійні погляди так слабо відбили ся на його праці, що його конфесійна приналежність зіставала ся непевною до недавна) [1]. Але зістаєть ся непевним, чи вийшла та передмова й частина євангелїя в сьвіт взагалї коли небудь.

Коло тогож самого часу повстає иньша анальоґічна робота, зроблена вже на Волини — переклад євангелия на українсько-білоруську мову, зроблений — як припускають, з польського (унїтарського) перекладу Чеховича (1577) якимсь близше нам незвістним Валентином Негалевським, в с. Хорошові, в 1581 р. Переклад має виразнїйшу унїтарську марку, зазначену в передмові й коментаріях до текста, а вчинений був, по словам перекладчика, „не з своеи властное хути“, але „за намовою и напоминанемъ многихъ учоныхъ и богобойныхъ, а слово божоє милуючихъ людей, которые слова полского читати не умеютъ, а языка словенского читаючи писмомъ рускимъ, выкладу з словъ его не разумѣютъ“ [2]. Сї „учоні люде“, що не вміли польського письма, а словянського змісту, коли вони в дїйсности намовили того Негалевского, а не були його власною лїтературною інвенцією [3], були на стільки легкодушні, що не постарали ся надрукувати його працї, і вона зістала ся в рукописи.

Унїтарській пропаґандї між православною Русю мав служити ще цїкавий памфлет, на жаль дуже неясного походження — лист Половця Івана Смери до Володимира Сьвятого [4]. Він дійшов до нас

---

[1] Справу рішають згадки Будного про Тяпинського, як про унїтарія, участника їх зїздів і нарад, в його пізнїйших писаннях (1576—83), вказані проф. Брікнером (Archiv für slav. Phil. 1896).

[2] Про се євангелиє короткі звістки у Ор. Левицького Социніанство с. 200—1.

[3] Ор. Левицький (l. c.) вказує на те, що Хорошів належав до Сенют, звісних в XVII, як горячі унїтарії, і з слів Негалевського виводить істнованнє в Хорошові чи його околицї школи і колеґії учених социніан. Все се, розуміеть ся, занадто гіпотетичне.

[4] Про нього згадана вище студия Малишевского: Подложное письмо Половца Ивана Смеры къ в. кн. Владиміру (Труды кіев. дух. ак. 1876, VI і VII, і осібно); автор дуже старанно обробив тут історію унїтарства на Руси, щоб витворити ті обставини, в яких вийшов памфлет (на сих його розслїдах опер ся потім Ор. Левицький в своїй моноґрафії), але нїчого не міг позитивного вишукати на підкріпленнє

в латинськім виданню з другої половини XVII в., а видавець його — пруський унїтарій Занд на підставі звісток польських унїтаріїв подає, що лист сей пустив в курс Андрій Колодинський з Витебська, знайшовши його в 1567 р. в монастирі Спаса, „де лежить славний князь Лев", і переклавши на руське і польське для розповсюднення [1]). Нїяких звісток для сконтрольовання сеї пізнїйшої традиції не маємо, так що мусимо прийняти сї подробиці хиба в довірю до тих польських джерел Занда. Сама унїтарська доктрина зазначена в листї дуже обережно — автор нїби признає Трійцю, а головна вага лежить в дуже різких нападках на грецьку і взагалї православну церкву й її культ. Речником виступає двірський „лїкар і рітор" Володимира, висланий ним до Греції на розглядини віри й житя грецького; він дуже різко критикує Греків і їх православну церкву і противставляє їм якихось побожних людей, „нарід сьвятий, новий Ізраіль". Він провидить, що Володимир прийме віру грецьку, й не хоче вертати ся на Русь, але пророчить, що вкінці візьме гору серед Словян те правдиве християнство. Все се виложене дуже неясно, з лїтературного боку слабко; натяки невиразні, алюзії не зручні. Тим мабуть і поясняєть ся, що ми не маємо нїяких слїдів популярности сього памфлету там, куди він призначав ся; робить він навіть враженнє, що автор його досить слабо був обзнайомлений і з православним обрядом і з православними практиками. Для нас цїкава та вказівка — коли вона стоїть дійсно в ґенетичнім звязку з памфлетом, на монастир Спаса: се6 вказувало, що памфлет призначав ся для Галичини, з її леґендою про Льва, особливо живою в 1560-х рр. (підчас ревізії прав і усильної фабрикації Львових грамот). Вийшов він мабуть з рук якогось Поляка-унїтарія; руського тексту, очевидно, ті унїтарії з Польщі, з відомостей яких користав Занд, не бачили, й істнованнє його зістаєть ся проблєматичним.

З боку православних, окрім писань Зиновія, з яких одно було викликане запитаннями православних з Білоруси (мб. земель

Зандової традиції, хиба тільки, що виказав її можливість — що вона годить ся з обставинами. Приймаючи вповні сю традицію, він укладає досить правдоподібно ті обставини, в яких Андрій з Витебська, ототожнений ним з Кузьмою-Андрієм, згаданим у посланнях Артемія, міг уложити й пустити сей памфлет — а то підчас унїтарського синоду в Ланцутї 1566 р., побувавши в Перемищині. Чи був там Андрій дїйсно, не знаємо одначе, так що все се зістаєть ся гіпотезою — досить гарно збудованою.

[1]) В своїм додатку (Appendix) до Nucleus historiae ecclesiasticae, в Амстердамі 1657, звідти передрукований у Венґерского Slavonicae reformatae libri quatuor, 1679. Переклад поданий у Малишевского.

digitized by ukrbiblioteka.org

Полоцької або Витебської) про науку Косого і товаришів, маємо численні послання звісного нам уже московського еміґранта Артемія. Оселивши ся в Слуцьку, у кн. Слуцьких, в 1560-х рр., він в численних посланнях, писаних переважно на запитання, до нього звернені (кн. Чортирийського, О. Воловича, на листи Будного й ріжних меньше звістних, або неназваних по імени осіб), полємізував з раціоналїстичними поглядами Лютеран і иньших протестантів[1]. Послання сї писані мовою словянською, досить сухі, мало прозорі і взагалї позбавлені лїтературної вартости, старомодні по фактурі, опирають ся вповнї на староруській книжній традиції й не виходять звичайно з сфери чисто доґматичної дрібної полеміки, не показуючи анї глубшого зрозуміння основ нової науки, анї оріентуючи добре в ріжних течіях протестанства і західнього раціоналїзму. Хоч Копистенський, як ми бачили, признає Артемію величезну заслугу в сїй боротьбі, але судячи з того, що до нас його послание дійшло в одинокій рукописи, особливої популярности вони мабуть не мали. Але використано їх в анонїмнім трактатї, близькім їм часом, а мабуть і місцем написання, так званім „Списанії противъ Люторовъ". Без всякого вступу — принаймнї в тих редакціях які маємо, в кільканадцяти розділах, без системи, збирає їх автор полємічні й апольоґетичні арґументи й замітки против раціоналїстів, в досить приступній формі, мовою україньсько-білоруською[2]. Трактат сей увійшов у збірник, зладжений в 1578 р. в Супрасльськім монастирі[3]; збірник сей мав творити апольоґетично-полємічний підручник: він містив полеміку на Жидів (діспути Гр. Омиритського з жидівським книжником Ерваном і в додатку звісний вже нам полємічний трактат на Жидів[4]) в повнїйшій редакції), на латинян — виїмки з старої полємічної лїтератури, з деякими, маловажними зрештою доповненнями, і нарештї сей трактат на лютеран — одинокий новійший, більш самостійний продукт полємічної і взагалї релїґійної мисли.

Так скромно зазначив ся в нашім і білоруськім письменстві той шумний нїби то реформаційний рух.

---

[1]) Видані з одинокого (і то неповного) кодекса в Пам. полем. лїтер. (Рус. истор. библ. IV), на жаль без усякого наукового апарату й аналїзи.

[2]) Виданий з початку А. Поповим в Чтеніях московських 1879, II, потім в т. III Памят. полемич. литературы (Рус. ист. библ. XIX): тут en regard текст 1580 р. (копія супрасльського збірнику полємічних писань, як низше) і пізнїйшої традиції (рукописи початку XVII в.).

[3]) Дійшов до нас в копії 1580 р., доповнений рядом иньших полємічних писань, його опись у А. Попова, в Чтеніях московських 1879, I, і крім того про нього Петрова Западнорус. полемич. сочиненія XVI вѣка. [4]) Див. ст. 350.

Всі ті відгомони і рефлекси, які ми слідили, то лише легенечкі хвильки на поверхні все ще безвладного, сонного, не порушеного добре навіть в своїх верхах. не то що глубинах, українського (і білоруського) моря. Вас. Тянинський в своїй передмові, десь коло р. 1570, все ще малює нам, в дуже сильних виразах, сю суспільність нерухомою, інертною серед реформаційного і контрреформаційного Sturm und Drang-періоду.

„Хтоб богобоязливий здержав ся, хто не заплакав би, дивлячи ся на таку кару Божу, бачучи у таких великих княжат, таких значних панів, так многих невинних дітей, мужей з жонами в такім славнім (зацномъ), і то найбільше — в такім давнїйше здібнім (довстипном), ученім народі руськім таке занедбанне свого славного язика, просто погорду, за котрою їх ясна мудрість в слові божім, що була у них просто прирожденою, відійшла від них, за кару божу, а на її місце зараз прийшла така оплакана певченість (неумеєтность), що вже декотрі стидають ся і письма свого, особливо в слові божім. А що вже може бути жалоснїйше, що гірше, як те, що ті, котрі між ними звуть ся духовними й учителями, сьміло скажу — найменьше його знають, найменьше вміють розуміти його (словянського язика), анї його вчать ся, анї шкіл нїде не мають до науки його, а через те по неволї мусять звертати ся до книжок польських і иньших самі, і дітей своїх, не без великого стиду, як би се стало звісним" [1]). Тяпинський пригадує давню славу словянського письменства — „яко то былъ зацный, славный, острій, довстипный народ их в умеєтности и яко многокрот посторонніє учоныє народы их мудрость мусели похвалят и овшем се от них учит". Тяпинський має деякі перебільшені і хибні погляди на словянське письменство, зачисляючи до Словян навіть грецьких отців перших віків, а найлїпшим репрезентантом Словянщини вважає Русь — „а якеж більше прирожденне Словянство може бути як не Русь". Підносить високі прикмети словянської, взагалі східньої церкви (між иньшим „светобливоє малженство" духовних — котрих „тым оздобеных всим народом и верам и поныне ку прикладу праве яко свечу чистотою малженства светячую были показали").

Вказує на давні переклади з грецького на слов'янське і виводить з того, що в справі перекладу св. письма на народню мову Слов'ян ство випередило всі інші народи Европи (сами дони толко того были доказали, же подлуг науки апостольскоє своим власным єзыком от так давнього часу слово боже выложили и мели и нам заставили—в чом иныє вси народы их прикладам ледве се аж за тых наших веков обачили и до того што не без малого забуреня и обра-

[1]) Тут текст досить неясний.

digitized by ukrbiblioteka.org

женя пришли, же слово боже з латинских и иных писмь своимъ теж єзыком прирожоным перекладати и читати почали). Супроти того всього взиває він сучасну суспільність до подвигнення свого народу з такого гіркого занепаду: „Дав би то Бог, аби ви, гідні панове, що зістали ся немов би батьками сеї справи по таких достохвальних предках своїх, кождий від себе ступили в їх сліди! Бо вже нема иньшої помочи тій біді, тільки ви моглиб помогти, з любови до вітчини своеї, своїм милосердним прикладом (бо бідний посполитий чоловік у своїй простоті все звертав і звертає очі й іде за вами) в тій потребі вашої вітчини — в грубій простоті, через недостачу науки у братії вашої, — коли тільки є ще якась любов братська у вас. Бо між усіми людськими прикметами нема нічого відповіднїйшого, особливо для чоловіка богобоязливого, як милосердє, котрим показуємо в собі певну подібність милосердя божого. Вкінці задля вічної нагороди від Бога, помагаючи тому народови вашому, невідомістю (неуметностию) заведеному і забитому, ведіть митрополита вашого, владиків і учителів ваших до того своїми прошеннями, аби пильнували не підкупів та обіцянок для захоплювання престолів одному перед другим, не доживоть та привилеїв, одного над другий сильнїйше забезпечених, а учили ся слова божого самі й других учили, та з маєтностей і маєтків (наданих їм вашими предками не на марні трати, убори й таке иньше, але для наук) хотіли й старали ся школи заложити для науки (не такої як теперішня, що на вічний стид свій учать ся тільки прочитати, і то ледви, на своїй мові, не більше), та подвигнути науку слова божого, занедбану від стількох літ, для братиї вашої. Її я з тою потребою вітчини нашої поручаю й полишаю вам — не одному котромусь, але всім — вашій богобоязливій пильности, діяльности й вірности, просячи Бога згинути з нею (вітчиною), коли вона має до решти згинути, або — коли вона вашим ратунком буде видвигнена, — вибрести разом з вами і з нею“ [1]).

Правдоподібно, се писало ся перед тим, як стали звісними видання з заблудівської друкарнї Ходкевичів. Се була перша маґнатська друкарня, в дусї дезідератів Тяпинського, „еже бы слово божіє розмножило ся и наученіє людем закону греческаго ширило ся“ [2]). Заложена на українсько-білоруськім пограничу, в Заблудові, маєтности Григ. Ходкевича, одного з виднїйших маґнатів в. князївства (каштеляна виленського і гетмана в. князївства) московськими еміґрантами друкарями Іваном Федоровим або Федоровичом, як він звав ся у нас, і Петром Мстиславцем.

[1]) Кіев. Старина 1889. І.
[2]) Передмова до заблудівського Учительного евангелия.

Покинувши Москву наслідком невдоволення, яке викликали їх друки (перші московські друки), вони були прийняні Ходкевичом, що дав їм „не малу весь“ на удержаннє і всякі вигоди для заведення друкарні. Першим виданнєм її було учительноє євангелиє (розпочате друком в липні 1568, а закінчене в марті 1569 р.). Як довідуємо ся з передмови, Ходкевич хотів видати його в перекладі: „выразумѣнія ради простыхъ людей переложити на простую молву“, але його відмовили від сього заміру, вказуючи на можливість помилок при перекладі[1]). Правдоподібно самі друкарі, не знаючи добре місцевої мови, противили ся сьому плянови (про Мстиславця не знаємо, може був і з Білоруси, але Федоров несумнївно був Москвитин). По учительнім євангелию вийшов псалтир з часословом (в марті 1570 р.), і в передмові його Ходкевич заповідав дальші видання: „я такоже и вперед працы и накладу моєго жаловати не буду и другыя книги церквамъ и людемъ божіимъ... друковати дамъ[2]). Але він був уже тоді старий і слабий і як каже Федорович —„начастѣ главѣ єго болѣзнію одержимѣ бывати“, стратив охоту до друкарні — казав залишити друк[3]). На тім і урвала ся маґнатська опіка. Мстиславець перейшов ще перед тим до Вильна й там за помочию gentes minores — богатих міщан виленських Заріцких і Мамоничів заложив нову друкарню, де вийшло євангелиє (1574/5 р.), псалтир (1576)[4]). Пізнійше видавництвом зайняли ся самі Мамоничі, й друкарське діло поставлене було на купецький ґрунт, як показує замітка при однім виданню апостола, що воно виходить „за привилеєм є. к. милости, которым то єсть варовано, абы кождый якогож колвек стану человекъ не важил ся тыхъ книгъ въ панства є. к. милости друковати або где индей друкованых до панствъ є. к. милости будь явне або потаємне

1) Передмова у Каратаєва ор. с. 164—5 пор. тамже с. 182—3 передмову до львівського апостола.

2) Передмову (досі не звісну) містить примірник митрополитального музея у Львові, що має бути опублїкований в I т. його описи, зладженім д-ром Свенціцким.

3) Передмова до львівського апостола, Каратаевъ ор. с. с. 182.

4) В домі Мамоничів, Лукаша й Козьми (з них Лукаш був скарбником в. князївства, а Кузьма бурмистром виленським) Мстиславець урядив свою друкарню, але меценатами перших видань зве він иньшу міщанську виленську родину — Заріцких: Івана Заріцкого (Зарецкий), скарбника і старосту упитського, і брата його Зеновія, бурмистра виленського (Каратаевъ с. 190 і 192). Ряд мамоничівських друків розпочинаєть ся р. 1582: служебником „з друкарни дому Мамоничовъ“, і перехід від старої друкарні Мстиславця до Мамоничів, через сю хронольоґічну прогалину, зістаєть ся не ясним.

digitized by ukrbiblioteka.org

привозити и продавати под виною, в прывилею менованою, до скарбу є. к. милости и подъ утраченьємъ всих книгъ“ [1]).

Федорович тим часом, по виданню псалтира, не схотївши замість друкарства зайняти ся господарством, як казав йому Ходкевич, забрав ся від нього, як каже — „дабы не скрылъ в земли таланта от Бога дарованнаго ми“, переніс свою роботу на Україну і опинпв ся у Львові [2]). Тут він одначе даремно звертаєть ся до „богатих і благородних, не тільки в руськім народї, але і серед Греків, просячи їх підмоги з слїзними проханнями і земними поклонами, голосячи в церквах через сьвящеників зазиви до помочи, але нарештї все таки знайшов співчуте у „малых нѣцыих въ іерейскомъ чину“ і деяких „неславных въ мірѣ“, що помогли йому заложити друкарню, яка зачала функціонувати з початком 1573 р. (в лютім), за помічю деяких спроваджених з давньої, заблудівської друкарнї помічників [3]). Першою книгою Федорович пустив апостол, церковною мовою, на взір свого московського видання, і випустив його за рік (в лютім 1574), з інтересною передмовою, де оповів свою дотеперішню одісею [4]). Його самого й його друкарню одначе чекало продовженнє сеї одісеї. Слабкі матеріальні засоби стали на перешкоді роботї, Федорович впав у довги й мусїв здержати дальшу роботу. В тій тяжкій ситуації приймає він службу у кн. Острозького: уже з початком 1575 р. бачим його на його дворі [5]). Федорович виступає на разї в ролї управителя маєтностей дерманського монастиря, але правдоподібно, що

[1]) Каратаєвъ с. 195. Титулу і дати апостол не має, Каратаев тільки гіпотетично датує його 1576 р. і вважає виленським друком.

[2]) Як московський „первопечатникъ“ і батько двох славних українських друкарень — львівської й острозької, Іван Федоров має чималу лїтературу, котрій привід дав в значній мірі 250-лїтній ювилей його смерти в 1883 р. Вичисляю інтереснїйше для нас — з давнїйшого Зубрицького Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi, 1836, з новійшого: Иванъ Өедоровъ русскій первопечатникъ, Льв., 1883 р., Пташицкій Иванъ Өедоровъ, московскій первопечатникъ. Пребываніе его во Львовѣ (Рус. Стар.), потім по польски: Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie z końca XVI wieku, ustęp z dziejów drukarstwa w Polsce (Rozprawy wydz. filol. XI, 1886). Малишевскій Новыя данныя для біографіи Ивана Өедорова, русскаго первопечатника (Чтенія київські, VII, 1893). Новійша статя Пташицкого: Иванъ Өедоровъ изданія острожской библіи въ связи съ новими данными о послѣднихъ годахъ его жизни, 1903.

[3]) Так знаємо напр. Гриня Івановича з Заблудова, даного потім Федоровичом у Львові в науку малярську й ґраверську: він служив у нього рисовником і відливарем букв.

[4]) Каратаевъ с. 182.

[5]) Про сю стадию його житя цитована статя Малишевского.

Острозький прийняв в свою службу мандрівного друкаря в звязку з своїми видавничими плянами, а власне — з пляном видання біблії. Про сї українські пляни біблії говорило ся ще за житя Жиґимонта-Авґуста. „За докладом“ (відомістю) і рекомендацією його вибрав ся був до Москви київський єродіакон Йоаким, щоб дістати з царської бібліотеки копії біблії „по нашему языку русскому словенскому“, для видання її „въ нашемъ государствѣ христіанскомъ русскомъ в. кн. Литовскомъ“, та вишукати деякі иньші річи — „бесѣды евангельскія“ в перекладї інока Сильвана, та житиє Антонія, згадане в Патерику [1]). Хто посилав його, Йоаким не каже; дуже можливо, що був то кн. Острозький. Його заходи коло вишукування „зводовъ добре исправленыхъ и порока всякаго кромѣ свидѣтельствованныхъ, и людей наказаныхъ въ писаніяхъ святыхъ еллинскихъ и словенскихъ“, про які говорить він в передмові до свого видання біблії, мусїли тягнути ся довго протягом 1570-х рр. Поза тим поручення і дезідерати Йоакимови мусїли йти з ріжних сторін [2]). Чи розстарав ся він що, лишаєть ся незвісним, бо його в Москві взяли в підозріннє, що він приїхав з якимись неправославними цїлями, затримали, здаєть ся й арештували [3]). Але біблія московської редакції (властиво новгородської, арх. Геннадія) була таки Острозьким добута через посла литовського Гарабурду і положена в основу рецензії тексту для острозького видання. Біблія острозька, закінчена друком 12 липня 1580 р. [4]), уже з огляду на тодїшню друкарську технїку, мусїла забрати нїяк не меньше трох років самого друку, а роботи коло уставлення тексту також певний довгий час. Кн. Острозький в своїй передмові каже, що він посилав за копіями св. письма і ученими справунками в краї словянські, грецькі й італїйські: „римскія предѣлы тако и канадійскія островы, паче же многихъ монастырей грецкихъ, сербьскихъ и болгарскихъ, даже и до самого апостоломъ намѣстника Іеремія арх. Константинограда“, і стягнув дїйсно богато — „книгъ

1) Чтенія московські 1883, I, смѣсь с. 2.

2) Справа відшукання житя св. Антонія мусїла вийти з інїціативи київських, печерських кругів. Натомість справу перекладів Сильвана мабуть піддав Курбский, що дуже поважав Максима Грека, Сильванового учителя (порівняти великі похвали Максимови в зізнаннях Йоакима) і знав та цїнив переклади Сильвана (див. Жизнь Курбскаго II с. 309).

3) Чи дїйсно прийшло ся йому потерпіти „юзы и темницы“, як приймають, се зістаєть ся неясним через неясність тексту.

4) Дату титулову має 1581 року, і тим же роком датована друга відбитка, з деякими технїчними відмінами — Каратаевъ с. 213—5; неясним зістаєть ся, чи було ще иньше виданнє, відмінним письмом (ibid. с. 215).

digitized by ukrbiblioteka.org

и книѓочій по достоянію изобрѣтохъ". Само сповненне сього пляну — найбільшої видавничої роботи, яка була зроблена в тих часах на Українї, таким чином зібрала в Острозї в 1570-х рр. громаду культурних сил, рід словяно-грецької академії й паралельно з роботами коло видання біблії й деяких иньших друків, випущених в тім же часї була тут заложена школа: про істнованне її згадує Посевін в 1581 р., се перша документальна згадка[1]).

Другим таким культурним центром на Українї в тім часї був двір московського еміґранта кн. Курбського, що втїкши в 1564 р., дістав від в. князя, Ковельське староство, й осів ся тут в селї Миляновичах. Відітхнувши від першої горячки, він став шукати забутя й розради в книжних занятях, в яких кохав здавна — „утѣшающи ся в книжныхъ дѣлехъ и разумы высочайшихъ древнихъ мужей прохождахъ". Вихований в атмосфері книжности церковної, він і тут звернув ся в сю сферу, а тодїшня релїґійна боротьба могла тільки загострити сї інтереси. На око московського чоловіка, привикшого бачити православіє в безграничним пайованню, чимсь диким і неможливим здавало ся тодїшнє упослїдженне його і з ним „руського", українського елементу, його принижена роля супроти польсько-католицької культури, котру Курбский зневажливо зве „польською барбаріею", противставляючи культурі західнїй східню, грецько-словянську, в непорушній вірі в її незрівняну висшість, правовірність і т. д. Чоловік експанзивний, горячий, нервовий, він став одним з найбільш енерґічних речників відродження православія й руської культури. В тім напрямі він впливав в особистих зносинах, на всякого рода зїздах і оказіях і своїми листами — їх доховало ся до нас тринадцять, з 1570-х рр., але ледво чи все маємо тут[2]). Та

[1]) Habent autem ii duces, qualis est Ostrogiae et Slucensis, typographias et scholas, quibus schisma fovetur (Starczewski I c. 286).

[2]) Вони друковані в т. II Сказаній князя Курбского, вид. Устряловим (1 вид. 1833, друге 1842, третє 1868). Дати мають тільки декотрі; судячи з них і деяких вказівок в текстї листів вони починають ся десь в перших 1570-х рр. і кінчають ся 1580 р., пізнїйших між ними не замітно; порядок в виданню більше меньше відповідає хронольоґії. З лїтератури про Курбського: Жизнь кн. А. М. Курбського въ Литвѣ и на Волыни, I—II, 1899 (статї й акти), Горскій Жизнь и историческое значеніе кн. А. М. Курбського 1858. Опоковъ кн. А. М. Курбскій, 1872, М. Петровській Кн. А. М. Курбскій, ист. лит. замѣтки по поводу „Сказаній, 1873 (уч. записки казанські) Мацѣевичъ Розысканія о жизни кн. Курбскаго на Волыни (Др. и нов. Россія, 1880), Ясинскій Сочиненія кн. Курбскаго какъ истор. матеріалъ, К., 1889, також замітки Соболевского в книзї Переводная литература Московской Русы, 1903.

і з них видно, як ріжнородні були сї зносини — тут листи і до волинських панів, голови православних Конст. Острозького, кн. Чорторийської, Чаплича, Бокія, Древинського, до визначнійших, інтелїґентних міщан як Мамонич виленський, якийсь „Сїдлар“ львівський. Курбський обмінюєть ся з ними книжними новинами, лїтературними працями, рефлексами релїґійної боротьби з відносин до протестантів і католиків. Безперечно ся сторона його діяльности, з її рішучою опозицією всякому нововірству й горячею проповідю вірности своїй вірі й народности, мала чималий вплив на сучасників, як завдяки завзятю й енергії Курбского, так і самій його особі — московського виходня, репрезентанта иньшого сьвіту, одинокої сильної тодї православної держави, яка саме задала такі болючі удари державі Польсько-литовській. Расписувати ся з пієтизмом для Москви для православних Корони чи в. кн. Литовського не було тодї наручно. Але безперечно істнувало велике поважання, до сеї „Великої Росії“, що правда — досить боязке, як перед чимсь страшним в своїй дикій примітивности, і як її репрезентант Курбский мусїв викликати загальну увагу, і слова його робили вражіннє.

Меньше щасливий він був у виборі працї для себе. Його ідеєю, навіяною давнїми розмовами ще з учителем своїм Максимом Греком (ученим грецьким богословом вихованим в Італії в культурі відродження, котрого лиха доля занесла в Московщину— порядкувати великокняжу бібліотеку), був переклад на словянську мову писань грецьких отців церкви, і то з латинських перекладів, як більше приступних, друкованих[1]). Для сього Курбский на старі лїта в своїй волинській резіденції засїв сам за науку латинської мови і підучив ся її настільки, що міг толкувати з латинського. Намовив також свого брата в перших, молодшого від себе, Михайла Оболенского їхати на науку в чужі краї, й той, лишивши родину, пробув три роки в Кракові, потім два роки в Італії на студіях [2]). Розшукував иньших людей, обізнаних чи то з латинською чи то з славянською мовою: спровадив якогось „Амъброжія отъ родителей христіянскихъ рожденна, зело въ писаніях искусна и верхъ философіи внѣшныя достигша“, отже вихованця мабуть латинських шкіл, перетягненого на латинство. Для славянської мови Курбский рахував зпочатку на звісного Артемія, а потім кликав до себе його ученика Марка Сариґозіна. Людей таких, що володїли б і славянською мовою, і латинською неможливо було дістати: „аще и добуду грецкимъ умѣющаго або латинскимъ, по словенскій не будутъ умѣти“, казав Артемію Курбский [3]); ви-

[1]) Див. його передмову до перекладу Златоустого — Жизвь кн. Курбского II с. 308—10. [2]) Сказанія II с. 164. [3]) Сказанія II с. 164.

digitized by ukrbiblioteka.org

хованцї нових шкіл не вміли славянської мови, а сам Курбский з Оболенским не признавали себе досить обізнаними в нїм, а перекладати Курбский хотїв на словянську мову — спільну книжну мову східнословянского сьвіту.

Сей плян перекладів був схиблений і нераціональний остільки, що й Курбский, і тї люде, до яких він звертав ся за відомостями (Максим Грек і навіть Артемій бувший ігумен першого між московськими монастирями — Сергієвого) не мали понятя про дїйсне богацтво перекладів отців церкви в словянськім письменстві. Коли б дїйсно сучасне житє потрібувало тих перекладів, треба було тільки відшукати й спопуляризувати ті переклади. Але се була роскіш для тодїшнього часу. Тому заходи Курбского коло перекладу Златоустого — так роскішно представленого в старинних перекладах, або Дамаскина — досить далекі були від реальних потреб сучасного житя.

Але його резіденція все таки стала одним з культурних осередків сучасної України. Присутність ріжних „бакалярів“ і „въ писаніяхъ искусныхъ“ людей дала можність завязати щось в видї школи — не знати наскільки правильно орґанїзованої. Виїзди Курбского в походи й бурливе житє, яке вів на Волини, взагалї не давало правильно розвивати нї його лїтературним плянам, нї иньшим заінятям. Але Загоровський молодший в своїм листї до Курбского з неволї поручав опікунції своїх синів, аби їх, коли підростуть, „ку вам (Курбскому) на науку дала и што заплаты научителем приходити будет, жебы то збираючи платила“ [1]).

На білорусько-українськім пограничу двір кн. Юрия Слуцького служив подібним культурним осередком. Тут жив в 1560-х рр. Артемій, до якого з ріжних боків удавали ся за запитаннями і порадами, як визначного богослова; по його смерти пробували тут деякі ученики як згаданий Марко (Сариґозін). По словам Посевіна (1581) на жаль иньшими джерелами досї не потвердженим, була тут, як і в Острозї, друкарня і школа [2]).

Так прокльовувало ся потрохи нове житє на старім перелозї. Згадані вище листи Курбського дуже цїнні для характеристики тих початків духового руху. Бачимо, як сьвідомійші люде відшукували созвучні елементи й навязували зносини між собою. Львівські й виленські міщане знаходять спільні інтереси на сїй точцї з українськими й білоруськими маґнатами; відбувають ся зїзди й конференції; іде досить жива обміна культурними засобами: пересилають ся книги, писання,

[1]) Жизнь кн. Курбского II с. 288. Здогади що до школи Курбского у Харламповича Школы с. 268, але вони досить довільні. [2]) l. c. с. 286.

списують ся копії й посилають ся для дальшого ширення серед прихильників; на всї сторони починають шукати за книжними засобами, особливо полємічними. Згадував я вище про подоріж єрод. Йоакима до Москви, що мав замір там відшукати ріжні писання, звісні з імени. Висланцї кн. Острозького проходили в подібних шуканнях до Риму й Криту. З тріумфом доносить Курбский Мамоничеви до Вильна про писання Нила Кавасили й Григория Палами против латинян, принесені з Атосу: кн. Острозький одержавши їх удїлив до списання копій Курбскому і Гарабурдї, виленському видавцеви; Курбский сповіщає Мамонича й радить списати копію також для виленських міщан. Свої листи Курбский просить прочитати „всему собору виленскому — мужемъ во правовѣрныхъ догматѣхъ стоящимъ“ [1]). Зі Львова закликає до себе якогось отця Мину на конференцію й міщанина Семена Сїдларя, що звернув ся до Курбского з запитаннями про чистилище [2]).

Нові інтереси, нове житє розвивало ся — але дуже поволї в порівнянню з вимогами часу. Житє йшло скоршим кроком і на небозводї українсько-релїґійного й національного житя збирали ся грозові хмари, які не давали часу на повільний і лагідний розвій.

Акт 1569 р., прилучивши одні українські землї до Польщі безпосередно, а иньші разом з білоруськими привівши до далеко тїснійшої звязи з нею, кинув українську (й білоруську) суспільність центральної й східньої України в вир горячого, нервового тодїшнього польсько-шляхецького житя, полїтичної боротьби, нових полїтичних, суспільних і культурних обставин. Треба було оріентувати ся в сих нових обставинах, коли не хотїло ся в них пасти заднї, і українське панство Волини, Побужа, Полїся починає рішучо прощати ся з своєю патріархальною старосьвіччиною, стараєть ся себе, а коли не себе — хто старший був і уважав свою житєву карієру скінченою, — то своїх дїтей способити до нових умов, до нових вимогів, втягати ся в круг полїтичних і культурних інтересів, якими жила польська шляхта, входити в близші звязи й зносини з репрезентантами польських фамілїй, впливовими маґнатами, королївськими дворянами, коронним трібуналом, якому по короткім істнованню трибуналу в Луцьку піддано в остатнїй інстанції місцеві ґродські й земські суди, й т. и. Треба було їздити на наради сенату, на сесії сойму, на „роки“ трібуналу,

[1]) Сказанія II с. 178, пор. 174.
[2]) Ibid. 234—5.

digitized by ukrbiblioteka.org

пильнуючи своїх процесів, котрих кождий порядний пан мав по уха, на королївський двір — пильнувати ріжних своїх справ і інтересів, заручати ся протекціями людей, впливових на тім королївськім дворі, слїдити за тутешнїми відносинами, мати кореспондентів і речників в ріжних урядах і сферах. Треба було подбати про те, щоб у сїм новім сьвітї не виглядати медведем з полїських пущ. Староруська культура, і так зрештою занедбана й зведена ad minimum в ужитку житя, не надавала ся тут нї на що. Треба було натерти ся польською полїтурою та латинською — бо тільки латина, повне панування над латинською мовою в слові й письмі, давала в тодїшнїм польськім товаристві репутацію, „печатку“ (cachet), як кажуть Французи, культурного інтелїґентного чоловіка

Для того всього Волинь чи Полїсє наше домашнїми способами в тих 1570-х рр. не роспоряджало. Могла б віддати певні услуги Галичина, віддавна введена в обставини польської культури й суспільно-полїтичного житя — коли б тутешня українська людність розпоряджала більшими культурними засобами, коли б Польща не зняла вже давно всю сметанку з тутешньої української людности, зіставивши саму сїру й голу масу, якій і приступ і спромога до якоїсь більшої культурности була відібрана. Спільна доля, спільна полїтична приналежність і культурні та полїтичні обставини звязують тепер сильнїйшим нїж досї узлом Волинь і Полїсє з Галичиною й Поділєм, їх відносини стають живійші й тїснїйші. Се сильно скріпило український елемент в наших західнїх землях — він почув себе взагалї сильнїйшим в Коронї. Східня Україна безперечно взяла теж, що лише могла взяти, з скупих культурних засобів тутешнїх, послугуючи ся тутешнїми фаховими й культурними силами й просто — більше притертими до польських обставин тутешнїми людцями (безперечно напр., що звідси головно рекрутували ся ті всїлякі „бакаляри“, які прищіпляли перші початки польщини й латини по волинських і иньших панських дворах, ріжні слуги і фактори, яким поручали ся справи що виходили за границю свого краю, і т. д.). Та сього було, розумієть ся, мало.

І от саме коли між українським панством, взагалї між людністю центральної України та Білоруси прокинув ся такий попит на „західню культуру“, на латинську едукацію, який неможна було вдоволити домашньою наукою, домашнїми засобами, коли в додатку, сього попиту не могла задоволити й стара alma mater краківська, що переживала часи упадку й уважала ся норою, до якої навіть не годить ся дати хлопця з порядного шляхецького дому, — саме тодї унїверсальні добродїї патри єзуїти засновують два блискучі огнища тої

„західньої культури“, тої латинської науки — одно на білоруськім ґрунті, в Вильнї, друге на українськім — в Ярославі.

Вильно було призначене на одну з перших стацій єзуїтів в Литовсько-польській державі, як столиця Литви. Жиґимонт-Авґуст навіть заявив був готовість дати їм фундацію від себе під умовою заложення там ними вищої школи. Але потім він трохи простиг з своїм запалом і вже заходами й жертвами місцевого біскупа Протасевича введено в житє єзуїтську громаду й школу в Вильнї. В 1569 р. явила ся сюди перша партия єзуїтів, під оружною охороною, з огляду на можливий напад з боку протестантів, дуже сильних тодї в Вильнї, а під лїто 1570 р. отворено й школу [1]). З початку вона одначе не знайшла співчутя у місцевої людности: православні й протестанти задавали тодї тон у Вильнї, й чільнїйші литовські маґнати стояли по сторонї нововірців. Змінило ся се доперва по перерві в зайнятях, викликанїй моровою пошістю, в 1573 р., коли єзуїти вже встигли стати сильною ногою в Вильнї, переломили перші леди, своїми проповідями й особистими виступами здобули прихильників і сторонників, звайти патронів між місцевими маґнатами. В тих часах, під єзуїтськими впливами, вернуло ся до католицтва кілька стовпів литовського маґнатства як Ян Єронїмович Ходкевич, сини Радивила Чорного — Криштоф з братами. Богато значив і зручний вибір ректора нової колеґії — був ним Станїслав Варшевіцкий, син сенатора, дипльомат, людина впливова і знана на дворі королївськім, бувший секретар королївський, чоловік, що одним словом був „своїм“ між маґнатами корони й в. князївства. По нїм наступив звісний Скара. А нарештї говорила за себе її сама орґанїзація шкільної науки єзуїтів, що розробили й високо поставили педаґоґічну технїку і вміли осягнути блискучі, хоч і часто формальні, мало раціональні результати в научанню, роспоряджали першорядними учительськими силами, а ще більше вміли забити баки суспільности ріжними зверхнїми декораціями; школярськими пописами, діспутами, процесіями, виставами, представленнями — річами, що війшли в систему в єзуїтських школах, й сценїзували ся з великою старанністю й ефектом. Сї принагідні вірші польські, руські, латинські, грецькі, укладані й деклямовані учиниками, а потім часто друковані. Діспути, де одні з участників виступали

[1]) До історії виленської єзуїтської академії новійша лїтература: Харлампович Школы розд. II; Załęski Jezuici w Polsce, I § 21 і дальше і IV § 10 і дальше, Bieliński Uniwersytet wilenski 1479—1831, Краків, 1896—900, 3 томи — про стару академію тут на вступі; з давнїйшого: Baliński Dawna akademia wileńska, 1862.

digitized by ukrbiblioteka.org

оборонцями католицької доктріни, а иньші — заступниками некатолицьких поглядів, незмінно побиваних католицькими арґументами. Пишні процесії, з алеґорічними фіґурами й атрібутами, де ріжним панам приємно було побачити своїх синків в пишній обстанові, в якійсь почесній ролї. Се все передусїм робило рекляму єзуітським школам.

Причинило ся не мало і те, що в 1578 р. кор. Стефан, взагалї дуже прихильний єзуітам, надав виленскій колеґії титул академії й права унїверситетів, зрівнявши з правами унїверситету краківського. Виленська академія могла давати учені степени фільософічні й теольоґічні. (Факультет правничий і медичний її позволено заложити вже в серединї XVII в.) Вона складала ся тепер з низшого віддїлу, з пяти кляс: ґраматики, поезії і риторики, і з вищого, де читала ся фільософія і богослове, зількома катедрами теольоґії; професорів було десять до дванадцяти. Слава академії росла швидко. В 1579 роцї вона мала вже 600 слухачів. Пізнїйше число їх доходило до 800, в тім був цьвіт суспільности, хлопцї з лїпших домів Білоруси, Литви й України. Славна перед тим виленська кальвинська школа (в домі Гаштовтів) не могла витримати конкуренцію з єзуітами, хиріла й упадала.

Колеґія ярославська з'явила ся досить несподївано. Разом із виленською єзуіти уважали потрібним обсадити Русь коронну також єзуітською залогою, вагали ся тільки між Перемишлем, де католицький біскуп Валент. Гербурт досить показував до того охоти, і Львовом як столицею краю. Але в 1568 р. виступила натомість з проєктом заложення єзуітської колеґії в Ярославі дїдичка ярославська Софія з Одровонжів Тарновська, по другому чоловіку Косткова, під виливом свого сповідника Петра Скарґи. Вона обіцяла забезпечити колеґію з своїх маєтностей. Але єзуітам не хотїло ся осїдати в такім другоряднім містї — приватнім містї в додатку, тому справа протягла ся. В 1571 р. вона була принціпіально рішена на листи дїдички, але тільки в 1574 р. прибули сюди перші єзуіти, а на другий рік відчинили школу. Місце руської церкви було вибране для будинку колеґії; Костка велїв перенести церкву на иньше місце, але щоб се не послужило приводом до її відновлення, наказав не додавати при тім до неї нового дерева, а як упаде, аби Русини перейшли на унїю. Школа до XVI в. мала сам низший віддїл; тільки з кінцем XVI в. заводять ся тут ріжні курси старшого, акедемічного віддїлу. Невважаючи на ріжні пригоди, що перебивали й робили перерви в занятях (пожежі, морові пошести), наплив учеників був значний, і в останнїх роках XVI в. школа мала 600 учеників. Представлення, процесії, вистави й тут служили головною рекламою школи, а богаті патрони своїми жертвами давали можність єзуітскій кольонії й школї розши-

ряти ся, зростати богацтвом і вигодою. Між ними по фундаторцї особливо заслужила ся її донька Анна, жінка Олександра Острозького, воєводи волинського, рано страченої надії православних. Спеціально опікувала ся вона школою і школярами й віддала сюди в науку й своїх синів — останнїх репрезентантів сього роду і безперечно, що ся опіка можної маґнатки багато помагала репутації й успіхови школи [1]).

Кор. Стефан носив ся з гадкою заложення єзуїтських колеґій ще в Берестю й Городнї, обіцяв їх щедро забезпечити, але на перешкодї став брак сил у самих єзуїтів: зріст їх числа не міг поспіти за інтензивністю, з якого ширили ся їх колеґії й громади. Смерть короля зробила кінець сим плянам [2]). Переходове значіннє мала також єзуїтська школа в Замостю, заложена єзуїтами ярославськими в 1580-х рр. бо замість єзуїтської колеґії Ян Замойский заложив тут свою академію (1594) обсадивши її професорами з краківського унїверситету [3]). Натомість трівко заложено колеґію в Люблинї, богато обдаровану ріжними місцевими панами й самим королем: єзуїти спровадили ся сюди в 1581 р., школу відчинено слїдом, і вже в 1586—7 рр. була вона переповнена — в чотирох клясах було понад 500 учеників. Пізнїйше відчинено також кляси теольоґічні. Число учеників, спавши по вітворенню замойської академії, доходило потім знову до 600. Иньша колеґія поблизу української території заложена була в маєтностях Радивилів в Несвижу (1584).

На самій українській території у Львові по не дуже привітнім прийнятю, яке стріли в тутешнїх католицьких кругах перші єзуїтські місії в 1580-х рр., уже в 1590 р. орґанїзуєть ся їх громада і звідси розширяє свою „місіонерську“ роботу на Поділє й Волинь, та збирає фонди на заснованнє колеґії в ширших розмірах. Як оповідають єзуїтські записки, останнїй з кн. Слуцьких, навернений єзуїтами на латинство, в 1594 р. заявив бажаннє своїм коштом заложити у Львові єзуїтську академію таку як виленська, але вмер слїдом, не сповнивши свого пляну, і тільки вдова його записала два села на фундацію колеґії, і певну суму на урядженнє школи. Єзуїти пильно збирали фонди з таких гойних жертв, і на початках XVII в. вони дійшли на стільки поважних розмірів, що можна було взяти ся до будови костела і колеґії, а 1608 р. колеґія війшла в жи-

[1]) Про ярославську школу у Харламповича ор. с. і Заленского ор. с. I с. 212—5 і IV с. 157—180.

[2]) Про сей епізод у Заленского I § 43.

[3]) Про замойську академію: Wadowski Wiadomości o profesorach akademi Zamojskiej, Варшава 1899—1900, Kochanowski Dzieje akademii Zamojskiej, Краків, 1899—1900.

digitized by ukrbiblioteka.org

те, відчинено школу, і в перших трох клясах, уряджених на початок, було від разу 200 учеників. Слїдом додані були вищі кляси, до фільософії включно, і число учеників в 1613 р. дійшло 500, а пізнійше доходило до 700 і вище. При колеґії заложено бурсу для убогих учеників, бібліотеку, друкарню. В 1650-х рр. фундовано віддїл теольоґічний, розширено иньші вищі курси, і від 1660-х рр. львівська школа в проґрамі зрівняла ся з виленською академією. Старала ся з того часу дістати собі й титул академії, але противила ся тому академія краківська — що то нарушало-б її привілеґії, і титулу академії львівській школї так і не удало ся дійти [1]).

В оден рік зі Львовом відчинено єзуїтську школу в Луцьку. Тутешній біскуп Шишковский (посв. 1604 р.), жалуючи над нужденним станом католицтва в своїй дієцезії, що при величезних розмірах (Волинь з Побужєм) мала ледви 10 костелів, і то в дуже лихім станї, — бачив єдиний ратунок в єзуїтах. Він зараз же заложив при собі єзуїтську кольонїю, в 1606 р. фундував єзуїтську колеґію, і в 1608 р. в дарованім ним домі відчинено дві низші кляси, а три роки пізнійше додано клясу риторики. Для конкуренції з руською братською школою заложено в 1614 р. і школу slawonicae linguae, де вчили по руськи читати, писати й рахувати, так що коли приїхав до Луцька унїятський митроп. Рутський, його витано не тільки латинськими віршами й ораціями, а й руським діальоґом. Вищі курси науки тут то зявлялись, то зникали, починаючи від 1630-х рр., відповідно до обставин тутешнього житя [2]).

В Камінцї колеґію фундували ще в 1590 р. брати Язловецкі, записавши їй 60 тис. золотих на Косові, Рожнові й соляних жупах рожнївських. Але біскуп Гомолїньский, що займав ся тою справою, перейшов з Камінця до Холму, справа розбила ся і тільки наш знайомий Ян Порохницький, gente Ruthenus, спровадив сюди єзуїтів. Сї не знаходили слів здивовання з занедбаности тутешнїх країв: „коли який край потрібує нашої працї, пише єзуїтський хронїст — то власне сей, з огляду на нечувану самоволю шляхти й війська і роспусне житє людности — Русинів і Вірмен, а хоч вони й дуже попсовані, то можна все таки дещо зробити з ними пожертвованнєм і працею — се друга Індия“ [3]). Крім біскупа

[1]) Відомости у Заленского в т. III § 21—3, 100—2, IV § 70—7.

[2]) Див. звістки з єзуїтських джерел у Заленского IV с. 936, теж у Харламповича ор. с.

[3]) Уривок у Заленского IV с. 967; про камінецький колеґіум тут § 112—3.

Прохницького місцева шляхта також показувала горяче співчутє єзуїтським плянам, так що — incredibile dictu — наложила на себе, на своїм соймику податок на єзуїтську колеґію, на школу спеціально: половину податку прийнятого тоді на державні цїли [1]). Колеґія була орґанїзована в 1612 р., а ще 1610 відчинено низші кляси школи, і до них записало ся 180 учеників. Слїдом були заложені також вищі кляси (низшого віддїлу). По смерти Яна Потоцкого (1611) в руки єзуїтів перейшла протестантська школа й друкарня в сусїднїх Панївцях. Дуже скоро зявляєть ся також кольонїя камінецьких єзуїтів в столиці Браславщини — Винниці: тут Калїновский зробив для них фундацію (1611), орґанїзовано громаду, пізнїйше отворено школу. Кілька років пізнїйше заложена громада в Барі, під опікою Жолкєвского, що відчинила школу в р. 1636.

В 1610 р. вертаєть ся перемиський біскуп до давнього пляну заснування колеґії в Перемишлї та спроваджує кілька єзуїтів. Але невважаючи на його заходи, кошти на забезпеченнє колеґії напливали поволї: капітула була ворожо настроєна єзуїтам. Школу відчинено в р. 1628, але слїдом замкнено і тільки в 1650-х рр. відновлено [2]). В 1620-х рр. фундовано колеґію в Берестю, головно завдяки звісному канцлерови Льву Сопізї, і 1623 р. відчинено школу. 1623 р. фундовала колеґію в Острогу остатня з Острозьких Анна-Альоїза, записала на неї великі суми, пізнїйше передала їй також богату фундацію шпитальну свого славного дїда; школу відчинено 1626 р., але вона була не модна і не визначала ся нічим, не вважаючи на богаті фундації. Разом з острозькою зявляєть ся єзуїтська громада і при нїй школа в Фастові під Київом заходом біскупів київських (школа від 1625 р.), а в сам переддень Хмельниччини окрім того ще колеґія в самім Київі, що відчинила свою школу в осени 1647 р. В 1639 р. оден з Радивилів, староста пинський, фундував колеґію в Пинську; заразом відчинено тут школу, куди вписало ся на початок 40 душ дїтей місцевої шляхти. Під Овручом в Ксаверові фундував в тім же 1632 р. колеґію з обовязком утримувати школи для овруцької шляхти місцевий шляхтич єзуїт Олександер Єлец; але школу відчинено тільки в 1647 р., а по козацькій завірусї сю громаду і школу перенесено до Овруча [3])

Таким чином протягом десятилїтя, в 1570—80-х роках, цїлий ряд єзуїтських колеґій зявив ся чи то в сусїдстві української тери-

[1]) Volum. legum III с. 16

[2]) Відомости у Заленского ор. с. IV с. 1039; у Харламповича школа датована хибно.

[3]) Відомости у Заленского ор. с. т. IV.

digitized by ukrbiblioteka.org

торії, чи то на ній самій, а в перших десятолїтях XVII в. вони, можна сказати, засїяли собою всю правобічну Україну. Сконцентрували в своїх руках вищі стадії виховання й науки та витиснули таким чином глубоке пятно на всїм духовім і культурнім життю українських, так само білоруських, польських, литовських земель. Тим більше що орґанїзація і педаґоґічна технїка єзуїтських шкіл не зістала ся без сильного впливу на орґанїзацію шкіл, які старали ся вести конкуренцію з ними.

Сї впливи єзуїтської школи на культурне житє не були добрі. Єзуїтська шкільна система виросла на ґрунтї схолястичної школи, подібно зрештою як і протестантська педаґоґіка XVI в., з котрою вона мала богато спільного, і не увільнила ся від її формалїстичного характеру аж до новійших часів. Вона давала зверхню дресуру ума, але не розвивала духових здібностей, навпаки — вся система стреміла до подавлення всякої сьміливої, неспокійної мисли, самостійности в мишленню й дослїдї, та до безоглядного піддання авторитетови. Єзуїтська школа школила, а не розвивала ученика. Незвичайно старанно вибераючи учительські сили, вилучаючи сюди все здібнїйше, єзуїтська система старанно відсортовувала з поміж них усе непевне, занадто самостійне, допускала отже до сеї функції людей з складом ума більше пасивним, і в своїх вихованцях витравляла також всяку різку самостійність, наказуючи не допускати взагалї до вищих курсів учеників з сильно закроєною індівідуальністю, індівідуумів ex quibus perturbator potius timeatur. Брак спеціалїзації у професорів, система не предметового, а клясового научання (оден професор учив свою клясу всїм наукам), і правило — давати тих самих професорів до ріжних кляс і предметів, причиняли ся також до надання характеру сїрої мірноти єзуїтській науцї, не вважаючи, що між професорами трапляли ся люде високих талантів. Розвивано більше память, нїж мишленнє, формальну і діалєктичну зручність, нїж інвенцію. Реального знання давало ся мінїмально, і воно подавало ся головно як матеріал для ріторичного або теольоґічного ужитку: ся сторона відбила ся незвичайно некористно на культурнім житю дальших столїть легковаженнєм реального значіння й підмінюваннєм його риторичним балястом. Вся вага полягала на присвоєнню собі культурних мов — латинської й грецької, — латини особливо, як найповнїйше, до вповнї свобідного уживання в слові й письмі, потім — на виробленню лїтературної технїки в віршу й прозї, — головно на мові латинській. „Проста мова“, lingua vernacula, в тім і польська, не кажучи за „руську“, іґнорована майже вповнї, мала ролю служебну й предметом студій і лїтературного оброблення не була, або дуже мало. Навіть в польськім письменстві се дало себе знати упадком польської

мови по гарних початках XVI в. і панованнем латини й обридливої латинсько-польскої мішанини (т. зв. макаронїзму), що вважала ся знаком осьвіти.

Присвоєнне латинської мови й латинського стилю та зверхнїх прикмет „ерудіцiї“ (так звав ся спеціальний предмет, що мав подати ученику дещо потроху з ріжних наук і сфер для закришки його стилїстики) було головною задачею низшої єзуїтської школи (середневічне trivium). Поділена на пять або шість кляс вони забирала ученикам шість до восьми й більш літ [1]). Переважна більшість учеників не переступала порога вищої школи (superiora), до котрої й сама школа допускала своїх учеників з великою обережністю; осьвіта більшости обмежала ся кількома клясами низшої школи, що давали знаннє латинської, меньше — грецької мови і стилїстичне вишколеннє, не більше. Реальні дісціплїни не мали самостійного курсу, навіть в арітметиці дальше чотирох правил іти низша школа не вважала потрібним. Відомости з історії й ґеоґрафії давали ся також принагідно, поруч з мітольоґією, як лїтературний матеріал. Наука взагалї не визначала ся продуктивністю, при невеликім числї годин (від двох до чотирох на день), масї сьвят, зьвільнень від науки для релїґійних і иньших церемонїй, і при мало раціональній дидактиці, опертій на малосьвідомім заучуванню маси ґраматичного і стилїстичного матеріалу.

Вищий курс (superiora), обчислений на сїм років, поділяв ся на курс фільософічний і теольоґічний. Курс фільософічний трівав три роки; тут викладала ся математика (евклїдова ґеометрія і стереометрія), льоґіка — по средновічним схолястичним підручникам, і такаж фільософія (по Аристотелю, в схолястичних толкованнях, головно тримаючи ся Томи Аквіната). Курс теольоґічний трівав чотири роки, на нїм мало викладати ся богословє доґматичне, моральне і полемічне, св. письмо і гебрайська мова. В повнім видї одначе сей вищий курс істнував тільки в Вильнї, в иньших колеґіях Білоруси і України фільософічні й теольґічні науки викладали ся по скороченій проґрамі, і то подекуди тільки, та були удїлом немногих [2]).

---

[1]) Се були: низша граматична кляса (infima), де вчили латинської етимольоґії з канонїчної єзуїтської граматики Альвара; середня граматична, де зачинали поруч латини грецьку мову; старша грамачична, або сінтаксис, де закінчували граматику й брали ся до прозодії; поезія, де головним предметом служила стилїстика, поетична й прозаічна; сї студії закінчували ся в клясї риторіки.

[2]) Про єзуїтську систему педаґоґічну й дидактичну в загальних курсах, як Raumer Geschichte der Pädagogik vom Wiederaufblühen classischer Studien bis auf unsere Zeit, Schmidt Geschichte der Pädagogik.

digitized by ukrbiblioteka.org

Наука релїґії в низшій школї не була предметом спеціального курсу, але вся наука, все вихованнє мало сильно зазначений релїґійний характер, було ним переняте. Завданнем всеї педаґоґічної системи було передо всїм притягнути по можности все цїнне з поміж учеників чи своїми талантами, чи зверхнїми прикметами (красою, привабністю), чи богацтвом, значністю рода, фамілїйними звязями, до вступлення до єзуїтського чину, а весь загал учеників — виховати в безмежнім і слїпім послуху католицькій церкві, в вірі в її единоспасенність, в повнім і безоглянднім підданню католицькій єрархії, в відразї до всякої „єреси і схизми", до всього некатолицького. Побожність до фанатизму розгрівала ся богослуженнями, сьвятами, релїґійними діспутами, процесіями, видовищами; особливо великий вплив мали релїґійні брацтва (sodalitia), орґанїзовані між учениками, що діставали увільненнє від науки в заміну ріжних релїґійних практик. Ворожнеча до неправовірних викликала ся всїлякими способами — аж до водження учеників для присутности при публичних карах над єретиками. Єзуїтські колеґії ставали военними таборами воєвничого католицизму, що зазначав свій военний дух ріжними виступами супроти протестантів, православних, Жидів, в родї нападів на їх церкви й біжниці, розбивання процесій і т. и. ексцесів, коли не викликуванних, то по-

---

Офіціальний єзуїтський шкільний плян: Ratio et institutio studiorum societatis Jesu, вироблена в 1580—90-х рр. і вперше надрукована в 1600, разом з иньшими, давнїйшими й пізнїйшими інструкціями в Monumenta Germaniae paedadogica, Берлїн, 1887. Зїдлива критика єзуїтського виховання в книжечцї Брозка (Broscius): Gratis plebanski albo dyskurs ziemianina z plebanem o mniemanem bezplatnem utrzymaniu szkól przez iezuitów i sposobie uczenia, 1626. Про єзуїтську систему взагалї — звісне Equitis Poloni in iesuitas actio, 1590, чисто повторюване (хибно автором його уважали потім Кльоновича), і особливо Monita privata (abo secreta) soc. Iesu, в 1612 р. опублїковані нашим земляком Єронїмом Загоровським, виключеним за се з єзуїтського чину (Wielewickiego Dziennik III с. 110 і далї): се інтересний памфлет і деякі й досї уважають його автентичною єзуїтською інструкцією (друковано богато, м. ин. Сборникъ документовъ, уясняющихъ отношенія латино-польской пропаганды въ рус. вѣрѣ и народности, 1865, у Самаріна Iезуиты и ихъ отношенія къ Россіи, тут і оборона автентичности, яку приймає з новіійших іще Харлампович. Студиї про них: Le R. R. Carlos vom Sommervogel, Le veritable auteur des Monita secreta (Revue critique de l'histoire et de littérature 1890), Nippold Die geschichtliche Grundlagen der satirischen Monita secreta (Zeitschrift für wissenschaft. Theologie, 1895). Див. також лїтературу шкільництва (прим. 5).

блажниво толєрованих єзуїтськими наставниками [1]). Крім такої релїґійної узкости й нетолєранції, і в иньших напрямах єзуїтське вихованнє некористно впливало на характер учеників; воно грало не на вищих, а низших струнах їх вдачі — гордости, амбіції; їх ученики здібнїйші, чи иньшими прикметами інтереснїйші своїм настоятелям, відзначали ся пишними титулами, діставали певну власть над своїми товаришами, і звичайно дїти визначних батьків все бували між тими вибранцями, тим часом як хлопцї зле записані у своїх професорів діставали без милосердя різки й иньші суворі кари. Моральне вихованнє допускало дуже сильні натягання, по звісному єзуїтському принціпу, що ціль осьвячує способи. Його дуже добре характеризує видана пізнїйше (1613) інструкція, оперта, очевидно, на практиці попереднїй — як належить заховувати ся наверненим з православної віри на католицтво єзуїцьким вихованцям. Дїтям схизматиків, що навернули ся на католицтво, можна причащати ся разом з батьками й сповідати ся у схизматиків, щоб оминути трудности й прикрости, хоч би тих дїтей і не силувано до того, а тим більше, коли вони міркують, що їх будуть силувати до того, як вони самі того не вчинять. Коли батьки будуть питати тих дїтей, чи не змінили вони віри — як вони завважать з обставин і з загального складу розмови, що під вірою розуміє ся тут обряд і церемонії східньої церкви (як то у Греків часто буває), то вони можуть свобідно відповідати, що не змінили, бо хоч вони й стали католиками й часами тримають ся обряду латинського, але живучи між Русинами, готові держати ся своїх обрядів, доки зістають ся під батьківською властю. Коли ж вийде, що батьки під вірою розуміють віру в доґмати віри, в яких ріжнять ся Греки від Латинян, то й католики можуть по правдї відповідати, що вони нїколи не змінять віри, яку церква божа прийняла від св. отців Василия, Злотоуста й иньших і заховує її, й анатема нехай буде той, хто инакше вірує й учить. Коли тих схизматицьких дїтей спитають, чи вони причащали ся під одним видом, латинським способом, а признати ся їм буде дуже ненаручно, то можуть вони відповісти двозначно, як то можна робити в важних справах, які нам вільно укривати, як то роблять деякі: „я не причащав ся з тим, аби мусїв се тут говорити". Коли їх виразно спитають про яке питаннє спірне у Греків з Латинянами, напр. що вони ду-

[1]) Про них новійше у Собеского Nienawiść wyznaniowa, де він на ослабленнє старих закидів єзуїтам вказує, що сї ексцеси не були виключною приналежністю самих шкіл єзуїтських, але і краківських — не єзуїтських.

digitized by ukrbiblioteka.org

мають про походженнє св. Духа, — можуть відповісти, що вони не так обізнані в сих тонкостях теольоґії, аби могти сказати свій погляд, немов учителї, але вірують і визнають, як в сїй точцї держить церква божа, уставлена і научена Духом сьв. через св. отцїв, Василия й иньших. Коли ж змусять їх відповідати виразно на питання і не можна буде нїяким чином від тих питань батьківських викрутити ся, то вони мусять виявити правдиву віру, хоч би і з небезпечністю житя. Так само як би вимагали від них чогось на зневагу католицької церкви, а на признаннє схизми, що мало б такий характер і так могло розуміти ся, — то не вільно їм того, так само як схизми і зневаги церкви [1]).

Ті неґативні сторони єзуїтського виховання і навчання були вчасти відчуті й сучасниками, більше уважними, але переважувала вигода, яку давала близькість і дешевість єзуїтських шкіл (навіть безплатних в теорії), та те, що в головнім вони відповідали вимогам пересічної суспільности, яка для дітей бажала оглади, зверхнїх прикмет осьвіти, легкости й гладкости в вислові й письмі, знання латинської мови, натиканої блискотками „ерудіції [2]). І єзуїтські школи не переставали наповняти ся учениками.

В 1570—1580-х роках для України особливе значіннє мали єзуїтські колеґії в Вильнї й Ярославі. Виленська колеґія, хоч дальше положена, але отворена скорше, з ширшим пляном, притягала в початках богато вихованцїв і з Волини і з иньших українських земель, бо ще не ослабли звязки, які вязали сї недавнї провінції в. кн. Литовського з його столицею: звичайно кожда панська фамілїя мала в Вильнї знайомих, привичні помешкання і т. д. Вас. Загоровський, на підставі поголосок, які могли доходити до нього в рр. 1575—6, просить свого тїтку віддати його синів „до Вильны къ єзуитомъ бо тамъ фалятъ дѣтямъ добрую науку“ [3]). А коли кн. Чорторийська коло того ж часу звернула ся до кн. Курбского за порадою в справі свого сина, котрого теж хотїла дати до виленських єзуїтів, то Курбский назвав сей намір похвальним, хоч і звернув її увагу, „иже многіє родители яко княжетскихъ родовъ, такъ и шляхетскихъ честныхъ гражданъ были дали имъ дѣтки своя учити наукомъ вызволеннымъ, яко слышимъ отъ нѣкоихъ, но они не науча,

---

[1]) Велевіцкого Дневник с. 101—2.

[2]) Див. дезідерати, вибрані з інструкції ріжних репрезентантів польської аристократії кінця XVI і першої половини XVII в. у Чермака Młodość Jerzego Lubomirskiego, Kwart. histor. 1894 с. 48—50.

[3]) Архивъ Югозап. Рос. I. I с. 74.

первѣе мало не всѣхъ, въ неразумномъ еще будучи вѣку, намовя ихъ хитростпѣ, отлучили отъ правовѣрія и покрестили въ свое полувѣріе, яко Крошинскаго князя сыночковъ и другихъ, и того роди многіе отцы отъ ихъ дѣти свои наки отобрали“ [1]). Курбскій обережно висуває супроти сього свою раду — учити дітей дома, за прикладом Дамаскина, але мабуть відчуває трудність сповнення її, й годить ся з тим, що наука в чужовірних школах не конче мусить тягнути за собою шкідні наслїдки для віри, як не пошкодила вона отцям східньої церкви — Василию, Григорію, Івану Злотоустому. І хоч Курбський згадує про „многих отцїв“, які повідбирали своїх дітей від єзуїтів, боячи ся їх небезпечного впливу на тих дітей, але можемо припускати, що коли й були таки обережні, то далеко більше було таких, що разом з Курбским покликали ся на приклад тих св. отців, які вчили ся в поганських школах, а через те не втратили своєї правовірности. Наплив православних дітей до єзуїтських шкіл — які „піючи въ чужихъ студницахъ воды наукъ иноязыческих, вѣры своеи отпадали“, — кажучи словами львівських братчиків, якими мотивували вони потреби братської школи [2]), — не перестав увесь сей час, а наведена вище єзуїтська інструкція для навернених з православної віри на католицтво дітей служить ілюстрацією того полову православних душ, який робив ся в сих школах.

Школа була таким чином незвичайно сильним і успішним приладом релїґійної боротьби в руках єзуїтів, але не одиноким. Міські проповідниці, місії по провінції, особисті зносини, всякі нагоди використовували ся ними для відродження католицького запалу по недавнїм індіферентизмі у своїх, до привернення назад на лоно католицької церкви адептів протестантських наук, до поборювання „схизми“ і навернення православних на католицтво [3]). „Богато учителїв римської церкви, особливо в теперішних часах, пише в передмові до свого полемічного трактату (1587) Гер. Смотрицький — як устно з проповідниць, так і письмом з друкарських верстатів, ріжними і успіш-

[1]) Сказанія II с. 204.

[2]) Архивъ Югозап. Рос. I. XII с. 527.

[3]) Див. цитовану новійшу історію єзуїтів в Польсько-литовській державі Załęski Jezuici w Polsce, т. I до початків XVII в., 1900 (є нове, покорочене виданне), Любовича начало католической реакціи, його ж Къ исторіи іезуитовъ въ литовско-русскихъ земляхъ, Варш., 1888 (відб. з Извѣстій варшав. унив.), Pollard The Iesuits in Poland, 1892, Демяновичъ езуиты въ западной Россіи, 1872.

digitized by ukrbiblioteka.org

ними способами, з великою пильністю і з сильним стараннєм, поминаючи тих своїх, які відступили від їх церкви спостерігши щось невідповідне, — удають ся ріжними родами й способами до вас, народи руські, підносячи, гідність, сьвятість, силу і власть над всїми піднебесними своїх римських пап та ними уставлені закони й віру, а ваших грецьких патріархів, віру, й закон, які вони держуть, а з ними разом і вас мішаючи з недовірками, дурнями й еретиками, топчуть явно перед вашими очами та накликають вас до злуки"[1]). Варшевіцкий і Скарґа, перші ректори виленської колеґії, вславили ся заразом як першорядні проповідники; особливо величали в єзуїтських кругах успіхи Скарґи — найбільшого проповідника, якого мала коли небудь Польща, чоловіка дїйсно незвичайних ораторських здібностей і великого особистого впливу[2]). Ярославська єзуїтська кольонія величала ся працями і тріумфами місіонерськими свого члена, звісного нам Бенедикта Гербеста. Талантом він не дорівював Скарзї, його релїґійний фанатизм виявляв ся в формах різших, виключнїйших. Про його дїяльність дають понятє його листи до нунція з 1583—4 р.: він кружить по панських домах, веде місії, через панів змушуючи до участи в діспутах православних попів, хвалить ся наверненнєм православних і насильним повертаннєм панами церков на костели[3]). Найбільш голосним дїлом ярославських єзуїтів було, здаєть ся, наверненнє на католицтво синів Острозького: обставини близше незвістні, але фамілїйні звязи Острозьких з Ярославом, з родиною Тарновскої — фундаторки колеґії, імена Яна й Бенедикта Гербестів звязані з наверненнєм середнього Константиновича, наводять на сю гадку[4]).

Зміст своїх проповідей против православної віри й руської церкви Скарґа обробив в звісній своїй книжцї: O iednosci kosciołа bożego pod iednym pasterzem y o greckim od tey iednosći odstapieniu z przestrogą y upominaniem do narodów ruskich przy Grekacn stojących, виданій 1577 р. в Вильнї й присьвяченій кн. Острозькому. Про вплив і значіннє сеї книги в розвою унїонних ідей я говорив уже на иньшим місцї[5]). Тепер хочу піднести те пригнобленнє й неспокій,

---

[1]) Ключъ царства небеснаго — Архивъ Югозап. Рос. I VII с. 263.

[2]) Про нього спеціальні працї: Dzieduszycki P. Skarga i jego wiek I, 1860, друге вид. 1868—9; Стельмашенко Политическая дѣятельность П. Скарги (київ. Унив. извѣстія 1902—3 і осібно, на книжку критика О. Сушка в Записках Н. тов. Шевч. LIV і осібно: П. Скарґа в сьвітлї офіціальної российської науки, Льв., 1903); Яновскій Политическая дѣятельность П. Скарги (Ун. извѣстія Київ 1907).

[3]) Baronii Annales ecclesiastici ed. Theiner, III с. 432—3 і 577—8. Одинока моноґрафія про Гербеста — О. Сушка, не сягає сих часів.

[4]) Про се ще низше. [5]) В т. V с. 542—3.

який мусїла викликати ся зручно приладжена бомба в станї православних. В передмові до нового видання каже Скарґа, що перше „богатша Русь викупила і попалила“, нїби то щоб паралїзувати вплив на своїх одновірцїв [1]). Скільки правди в сїй звістцї, ми не можемо провірити, але вражіннє від сеї книги серед сьвідомійшої православної суспільности мусїло бути дуже прикре. І сама її передмова, де Скарґа, присьвячучи книгу самому Конст. Острозькому, яко „першому в грецькім законї“, висловляв надію на його поміч до переведення унїї й поздоровляє з початками переходу на латинство його родини, зроблені його дочкою й старшим сином Янушом [2]). І ті тріумфальні оклики безконечної переваги латинської церкви над грецькою, католицької Польщі над православною Русю, в яких чула ся енерґія й сила католицької реакції по недавнїм занепадї її розстрою. Їх вражіннє збільшав самий тон, принятий Скарґою супроти Русинів — тон співчутя, жалування з простодушної, бідної Руси, яку мовляв хитрі й лукаві Греки звели на таке бездороже, що з нього нема иньшого виходу окрім капітуляції перед латинством і піддання католицькому костелови. Руська церква не може поправити ся сама, не може вийти з свого нужденного становища, бо її духовенство не може бути ученим і відданим церковним інтересам, через те що воно жонате. Єрархія не може двигнути церкви не тільки тому, що вона сама темна, але й через свою залежність від сьвітських осіб. Ніякої осьвіти й культури не може бути на Руси, тому що за орґан культури взято некультурний язик словянський.

„Сильно надули Греки тебе, народе Руский, пише Скарґа, що даючи тобі свою віру, не дали тобі своєї мови, а казали вдоволити ся словянською, аби ти нїколи не міг прийти до правдивого розуміння й науки. Бо тільки дві є мови, котрими розповсюднена і закріплена по всїм сьвітї віра сьвята, і без них нїхто не може опанувати нїякої науки, а особливо духовної — грецька і латинська. Не тільки через те, що иньші язики тягом зміняють ся і не задержують одного постійного порядку в людськім уживаню, бо не мають своїх граматик і усталених правил, а ті два завсїди однакові і нїколи не міняють ся, — але також і тому, що тільки на тих двох язиках держить ся вся наука, а переложити їх на иньші мови не можна добре. Ще не було на сьвітї, анї буде нїякої академії анї колеґії, де б теольоґія, фільософія й иньші свобідні науки викладали ся й могли б відповідно розуміти ся на иньших мовах. З словян-

[1]) Пам. полем. лит. II с. 529.
[2]) Ibid. с. 230.

digitized by ukrbiblioteka.org

ським язиком нїхто не може бути ученим, і вже теперь його зовсїм нїхто не розуміє добре, бо нема на сьвітї такого народу, який би говорив ним так, як пишеть ся в книгах, а своїх правил, граматик і словарів для науки він не має й неможе вже мати. І тому попи ваші мусять удавати ся до польського за толкованнем, коли хочуть щось зрозуміти в словяпськім“ [1]).

Таким же безвихідним, безрадісним представляв стан української церкви „апостол Руси“ української Б. Гербест. В своїй брошюрі, виданій кілька літ пізнїйше, як витяг з ширшої своєї працї (що так і лишила ся пе виданою), в формі якогось конспекту проповіди, дав він поняття про загальний тон і напрям своїх тодїшнїх диспут і проповідей [2]). В виразах дуже сильних представляє він тут безвиглядність православної Руси, „дурної й нужденної Руси“, як він її титулує без церемонії: „Поки Бог Жидів карав з ласки своєї, давав їм пророків; тепер на них гнїв божий — пророків не мають. Так от і від Греків, а з ними і від Руси Бог все відібрав. Не мають анї памяти, аби вміти „Отче нашъ“ і „Вірую в Бога“, анї розуму, щоб бачити своє спасеннє, анї доброї волї, аби добре жити. Що до тайн — то забивають вони душі малих дїтей, не маючи миропомазанія епископського, анї знають, що то порядне розгрішенне; при тїлї Христовім впадають в ідолопоклонство, в супружествї — в явне чужоложство; про характер тайни анї їх питати! Боже змилуй ся над ними й відбери слїпих вождів!“ [3]).

Як можемо собі представити, православна Русь мусїла себе супроти сих інвектив почувати дуже гірко, тим гірше — що не чула себе на силах гідно відповісти на них та відбити сї напади противника рівною зброєю. Не чуючи себе в можности поміряти ся

---

1) Пам. пол. лит. II с. 485—6.

2) Брошюра, видана в 1586 р. має титул: Wiary kościoła rzymskiego wywody y greckiego niewolstwa historya, для iednosci z koscielnej dłuższey historiey, dla Rusi nawrocenia pisaney, wypisał to x. Benedykt Herbest. В передмові він поясняє, що проповідуючи при львівській катедрі, написав сю книжку для Руси й Вірмен, nie mogąc z nimi ustnie, jakom chciał, gadać. Передмова датована маєм 1586 р., але до брошюри долучені ще таблицї, які подають тойже зміст буквально, з датою 23 сїчня 1586 р.; вони друковані мабуть осібно. Правдоподібно, розкидуваннє сих друків і голосне імя Гербеста були причиною уваги, яку присьвячують їм православні полємісти, невважаючи на сухий, мало популярний і неінтересний зміст. Видана в II т. Памятників полемической литературы. Перед тим Гербест для пропаґанди описав був lingua nostra vernacula свою діспуту в Динові й навертаннє Русинів, призначаючи се для друку, але воно, мабуть, не вийшло в сьвіт (Baronii Annales ed. Theiner III с. 433).

3) l. c. c. 597.

силами з такими вишколеними, зручними діспутантами, православні духовні старано уникали всякого диспуту з ними. Низше духовенство відкликувало ся до своїх владиків, владики під ріжними причинами або й просто без всяких мотивів відмовляло ся також — знаємо, які то були владики. Гербест пише, що в Динівській маєтности Ваповскої попи самі не ставали до диспуту й намовляли людей, аби не ходили на проповіди Гербеста, але він через князїв (війтів) казав зібрати людей, маючи по своїй сторонї дїдичку, і тодї попи мусїли ставити ся. Не можучи противстати єзуїтови, вони відкликали ся до свого перемишльського владики, але не знайшли у нього нї — якої помочи, і се зараз піднесло враженнє від єзуїтської проповіди [1]). Курбский в відповідь на звістки й жалї з Вильна на єзуїтські нападки, на православних також міг лише умовляти виленських православних неходити на їх проповіди, не вдавати ся „в гадки“ з ними, а посилаючи ріжним людям свої писання, против єзуїтських доводів він звичайно просив не показувати їх „иновірцям“, а читати тільки в кружку своїх. „А вашей милости прошу, писав він напр. в 1580 р. львівському свому кореспондентови Семену Сїдлареви, прийми мой подарокъ духовный за вдячно, и внимай, читаючи себѣ, и услаждайся имъ со правовѣрнпми восточныхъ церквей, а схизматикамъ онымъ (латинникам) не показуй того, ани споруйся съ ними, бо зѣло сварливи и упрямы“ [2]).

Та не весела се зовсїм була рада, коли гострі нападки, зневажливе трактованнє православної віри, руського народу бурили кров в кождій чутливійшій людинї й вимагали від прави, оборони, реваншу. „Не знати, чи ви так довго роздумуєте, чи пристати чи нї, чи просто пускаєте те поза себе, гірко завважає Гер. Смотрицький про се мовчаннє православних на єзуїтські атаки [3]), — а тим ваша віра й закон, а найважнїйше — імя подателя вашої віри Бога попадає в наругу обридливо і соромно, багато людей збивають ся з дороги і відступають від віри, і не знати, не за таке ваше недбальство чи будете ви відповідати супроти даних вам від Бога талантів, ріжної власности й достоінств, якими були ви ним же ушановані; адже то вже звичай і обовязок людей — давати відповідь на питання, а на писаннє відповідати таким же — а того від вас анї видати, анї чувати ще й донинї“. Та нї з чим було йти на боротьбу.

В відповідь на якісь єзуїтські „книжки, силлогизмами поваплени“ Курбский посилав Вильнянам старі писання Кавасили й Па-

[1]) Annales Baronii ed. Theiner III c. 433.
[2]) Сказанія II c. 234 пор. c. 205. [3]) l. c.

digitized by ukrbiblioteka.org

лами [1]), а в відповідь на книгу Скарґи незвісний на імя супрасльський богослов не здобув ся на нїщо лїпше, як зробити хрестоматію з старих затасканих грецьких і староруських противулатинських писань, де арґументи вартні мішали ся з апокрифічними або через саму ту форму, в який їх подавано, позбавлені всякої авторитетности [2]). Конст. Острозький, почувши за собою обовязок дати відповідь на адресовану до нього книгу Скарґи, звернув ся в сїй справі до аріанина Мотовила, що служив у нього, і потім посилав до своїх кореспондентів разом з книгою Скарґи полємічні замітки сього Мотивила. Правовірний Курбский, діставши їх, був дуже скандалїзованний тим, що оборона православя була поручена єретику, і вилив свої почутя аж у двох листах Острозькому [3]). Але в тім був мабуть не сам індіферентизм, який закидали й досї закидають Острозькому з противної сторони, а й трудність — знайти православного полєміста, який міг би дати відправу Скарзї. Доперва з 1582 р. [4]) маємо полємічний трактат, перший православний полємічний твір в сих часах, п. т. Посланіє до Латинъ изъ ихже книгъ [5]). Незвісний на імя автор взяв сьміливий плян перенести полєміку на латинський ґрунт і опираючи ся на католицьких письменниках скритикувати католицтво, папство передо всїм. До сього поруч полєміки доґматичної служить йому анекдотична історія папства, зачерпнена з середновічних

---

[1]) Сказанія II с. 177. Можливо, що єзуітські „книжки“, про які пише Курбский, се та-ж книга Скарґи.

[2]) Війшла як друга частина до згаданого вище апольоґетично-полємічного супрасльського збірнику 1578 року, без спеціального титулу; в однім місцї автор виразно згадує про книжку Скарґи (с. 37 в вид. Попова).

[3]) Сказанія II с. 215—226. „Квига отъ сина діавола написана и отъ явственнаго непріятеля Христа нашего сочиненна“, яку згадує Курбский в другім листї (с. 221), очевидно таж книга Скарґи з замітками Мотовила, що і в першім: Курбский відсилає їх тепер Острозькому.

[4]) Сей рік в київськім кодексї.

[5]) Заховав ся в рукописних збірниках полємічних писань, а друкований не був; виданий двічи: проф. Петровим в статї Западнорусскія полемическія сочиненія XVI в. (Труды кіев. дух. ак. 1894, III), з збірнику поч. XVII в., з історично-лїтературними замітками, і в III т. Памятників полемической литературы, з старшого збірника иньшого змісту. Проф. Петров, з огляду на склад збірника, що вказує на Супрасльський монастир, думає, що й сей трактат був зложений в сїм монастирі, але се вповні гіпотетично. Можна сказати з правдоподібністю тільки те, що автор мав оден з старших супрасльських збірників і користав з нього.

католицьких писань[1]). Видвигає також протестантську теорію про папу-антихриста, являючи ся попередником на сїм полї голосного трактата Зизанія „Казанье св. Кирила о Антихристѣ“ (імя Кирила фіґуруе в звязку з сим уже в нашім безіменнім трактатї)[2]).Трактат звернений очевидно против книги Скарґи, хоч автор тільки раз говорить се виразно[3]). Написаний більше лїтературно (меньше вульґарно), більше прозоро, він міг би мати сильний успіх; але в тій формі, як його маємо, він виглядає більше на збірку матеріалів для полєміки[4]). Без слїду і значіння він одначе не лишив ся: його впливи можемо не раз костатувати в пізнїйшій полємічний лїтературі[5]).

Новий факт в тім часї потряс православну суспільність і викресав з неї нові іскри відпорної енерґії. Се була реформа календаря, переведена папою Григорієм XIII в осени 1582 року. Старий, юліанский календар, прийнятий тисячолїтньою церковною практикою за підставу церковного календаря, відкидав ся. Щоб вирівняти ріжницю між часом астрономічним і календарним, яка зайшла через недокладність юліанського числення (на 400 лїт календарний рік на три

[1]) Головно послужила йому до сього книга Плятіни (Platina) De vita et moribus summorum pontificum historia, також Decretum Ґраціана. Крім того користав автор з соборних постанов (Concilia), писаннями Авґустіна, Григорія папи, Єроніма, Кипріяна. Цїкаво було б прослїдити, на скільки безпосередня була його знайомість з сими авторами.

[2]) Див. с. 1134—5 в вид. Памятн. полем. лит. (текст сей має важнї відміни в обох звісних нам текстах), пор. 1142—3. В сїм текстї автор виразно згадує про лютерську науку; дуже інтересно було б і в иньших точках прослїдити відносини його до тодїшньої протестантської лїтератури, від котрої в сильній залежности стояли часто пізнїйші православні полємісти в своїх нападках на папство.

[3]) Сї притоки до книги Скарґи виказує Петров, l. c.

[4]) В однім збірнику з сим трактатом (київ. михайлївського мон.) переховав ся иньший п. т. На богомерзкую на поганую латину, которыи папежи хто что въ нихъ вымыслини въ ихъ поганой вѣрѣ, сказаніе о томъ“. Се вибірка з тих же джерел, на яких опирав ся автор „Посланія“, але ще в більш сировім видї. Вона вичисляє „новини“, заведені папами, числом 25. На підставі спільности джерел проф. Петров вважає сю вибірку дїлом тогож автора, і се досить правдоподібно, хоч в деяких місцях бачимо значні відміни в викладї.

[5]) „Ключъ“ Герас. Смотрицького в цїлім рядї місць пригадує Посланіє: пор. напр. Посланіє с. 1129 (Петро не каже Корнилію па дати перед ним) або с. 1137 (про папіссу і церемонію оглядин нового папи), с. 1141 (слова Христа: „идѣ же будутъ два или три собрани“ в приложенню против папської зверхности) і Ключъ царствія небесного с. 243, 248, 261—2. Проф. Петров вказує ще на невиданний полємічний трактат 1597 р., що теж користав з Посланія.

digitized by ukrbiblioteka.org

дні відставав від астрономічного) та вернути весняне зрівняннє (равноденствіє) на день 21 марта, прийнятий постановами нікейського собору про сьвяткованнє великодня, — папа наказав дочислити 10 день дня 5 лютого 1582 р. і на будуще упускати три високосні дні на кождї 400 літ. Отже ся реформа в основі мала вповні консервативний характер, привертаючи календар до норми прийнятої нікейським собором і опирала ся на вповні обєктивних, астрономічних підставах. Але тому що була проголошена папською курією в такий повний релїґійної виключности час, і з певною конфесійною закраскою, — вона викликала опозицію в сферах, настроєних ворожо до папства, й не була прийнята анї в православних, анї в протестантських краях та кругах. В ворожій папізмови Анґлїї новий календар прийнято доперва в серединї XVIII в.; в краях православних не прийнято й до нинї — не вважаючи на всї заходи. Певних опонентів знайшла реформа і в самих католицьких кругах: так в краківськім унїверситетї виступив против реформи місцевий астроном Лятос, і не переставав її критикувати потім. Виключений за се з професорської корпорації, він жив потім на дворі Острозького, на утїху православним в їх боротьбі против нового календаря [1]).

Стараючи ся прихилити православну церкву до приймлення реформи, папа вислав своїх послів до патр. Єремії і через свого нунція Посевіна звернув ся також до Конст. Острозького, щоб той від себе вплинув в сїм напрямі на патріарха, і Острозький справдї писав у сїй справі до Єремії. У Львові арцибіскуп Солїковский весною 1583 р. закликав до себе на конференцію православних і Вірмен, взиваючи, аби прийняли новий календар; тї вимовляли ся своїми патріархами. Тим часом собор скликаний Єремією на осїнь 1583 р. рішучо висловив ся против реформи, на тїй підставі, що сьвяткованнє великоднє по новому календарю входить в суперечність з постановами нікейського собора (напр. великдень може часом припасти на оден час з жидівською Пасхою, чого не дозволяв Нікейський собор). Взагалї признав пасхалїю за рік незмінну, бо усьвячену соборами, і в рядї грамот, адресованих до вірних, до кн. Острозького й ин., взивав їх, аби не приймали нової римської „прелести й беза-

[1]) Про реформу календаря й викликану нею полєміку див. Kaltbrunner Die Polemik über die gregorianische Kalendarreform, 1878; Bostel Zur gregorianische Kalendarreform, 1885 (Mittheil. des Institut f. österr. Geschichte); Сумцовъ Историческій очеркъ попытокъ католиковъ ввести въ южную и западную Россію григоріанській календарь (Кієв. Старина 1888, V), також Малишевского Мел. Пигасъ т. I с. 236 і далї.

кония“ [1]). Се рішило справу для православних Польщі. Примус і насильства, якими по тім хотїли місцями змусити православних до нового календаря, тільки загострили відносини й зробили справу дражливою. Той же Соліковский на різдвяну вілїю 1583 р. заборонив православним відправляти сьвяточне богослуженнє по старому календарю, вислав свого брата з ксьондзами і товпою узброєних слуг на православні церкви, й ті підчас богослуження силоміць повиганяли духовенство й людей з усїх львівських православних церков, церкви запечатали арцибіскуповою печаткою й заборонили в них служити [2]). Подібні насильства чинили ся й по иньших місцях, викликаючи з боку православних страшенне обуреннє, роздуваючи календарну справу до незвичайних розмірів, до принціпіального значіння, до готовости потерпіти й страждати за старий календар. В пізнїйших записках Петра Могили маємо оден епізод, оповіджений уже вповні в стилю старої аґіоґрафії, про те, як в Перемищинї, в маєтностях Гербурта дідич скликав перед різдвом до себе попів з своїх маєтностей і казав, аби сьвяткували різдво разом з ним по новому стилю, але вони не схотїли, й він всадив їх до вязниці; та Бог услухав їх молитву і стогнів їх в темниці, й Гербурт розхорував ся й умер, перше нїж встигли тих попів з вязниці випустити [3]).

Супроти скарг православних, король в сїчнї 1584 р. видав грамоту, де пояснив, що проголошене ним приймленнє нового календаря не може служити приводом до яких небудь насильств над православними: нїхто не може робити їм нїяких перешкод чи трудностей в їх релїґійних обрядах, сьвяткованню сьвят і т. и. [4]). Але грамота ся не загасила справи. Навпаки, вона ятрила ся ще більше. За календарну справу почали чіпати ся иньші, принціпіальнїйші — про свободу православної віри, право свобідного виконування православних

[1]) Грамота Єремії з 20. X (в перекладї) в Актах Зап. Рос. III ч. 138, иньші, видані тодїж збіркою в острозькій друкарнї, передруковані у Малишевского Мелетій Пигасъ, т. II (першу з грамот Єремії він датує 1588 роком, але се чи похибка друкарська, чи помилка). Листи Острозького до Посевіна в Annales Baronii ed. Theiner III с. 436—7.

[2]) Акты Зап. Рос. IV ч. 140; документ містить сьвідоцтво возних про те, що прибиті до церков печатки зістали ся не нарушеними, отже хибно пишуть (див. у Сумцова l. c.), що православні їх позривали.

[3]) Архивъ Югозап. Рос. I т. VII с. 104—5; факт сей положений на часи владицтва Копистинського, отже мав би місце пізнїйше — колиб покласти ся на певність сього означення.

[4]) Акты Зап. Рос. IV ч. 139 = Апокрізіс с. 1101.

digitized by ukrbiblioteka.org

обрядів і церемоній, старе питання про ставленнє нових православних церков, особливо мурованих, і т. д. Головною ареною боротьби була, очевидно, Галичина і спеціально Львів, де отсї спори й претенсії католиків на укороченнє прав публичного виконування православної віри мали за собою досить давню історію [1]), а провідником тої боротьби з католицької сторони далї йшов арциб. Солїковський, витягнувши при тім, здаєть ся, й стару справу зверхности своєї над галицькою катедрою [2]). Підчас сойму на початку 1585 р. до Варшави вибрали ся ріжні шляхтичі галицькі з львівським владикою Балабаном доходити своєї правди; просили й митрополита приїхати, й він обіцяв, але не приїхав, тільки прислав на письмі свої жалї королеви [3]). Кн. Острозький взяв в свою опіку сю делеґацію, а що тодї стояв в тїснім союзї з всемогучим канцлером Замойским, тож Солїковский мусїв капітулювати. Постановлено, що поки не прийде до порозуміння між папою й патріархом, православних не вільно було змушувати до нового календаря, анї чинити їм яких небудь ограничень чи трудностей в виконуванню їх релїґійних обрядів. В такім дусї списано постанову в формі приватного „рішення й угоди“ між Солїковським і Балабаном, в стилю звичайних шляхецьких „добровільних угод“. Все що стало ся, рішено пустити в непамять, яко таке, що стало ся „з припадку, а не з наміру“(!); всякі протести й скарги покасовано, а на будуще не мало бути „ніяких перешкод так в сьвяткованню сьвят, в відправлюванню служб, церемоній, дзвоненню, анї в юрисдикції й доходах“ [4]).

Король потім на сїй підставі видав нову грамоту, де потверджував свобідне виконуваннє православних обрядів, право будовання деревляних і мурованих церков, шпиталїв і шкіл, свобідне

---

[1]) Читай одначе дуже сильні нарікання і з білоруських земель в Боркулабівскій лїтописи: „на тотъ часъ было великое замешанне промежъ панами и промежъ людьми духовными, такъ тежъ и людьми простыми было плачу великого, нареканья сильного, похвалки, посварки, забуйство, закликания видячи, яко новые свята установляли, празники отменяли, купцомъ торги альбо ярмарки поотменяли — праве было начало пристья антихристова у такомъ великомъ замешанью“ (Матеріали Кулїша І с. 53).

[2]) Так можна судити з змісту його пізнїйшої угоди й королївського привилея, виданого на її підставі.

[3]) Се викликало повний огірчення лист шляхти до митрополита, де вона вказувала йому на всякі непорядки в православній церкві й взивала до більшої бачности — Акты Зап. Рос. III ч. 146.

[4]) В ориґиналї друкована в Апокрізісї с. 1097 в офіціальній копії руській, виданій Балабаном, в Актах Зап. Рос. IV ч. 148.

уживаннє старого календаря і т. и.[1]) Але й ся грамота не загасила справи вповні; спори й ріжні конфлїкти на ґрунті ріжниці календаря тягнули ся далї, даючи привід до ріжних прикростей і насильств[2]), а календарна справа стає одною з горячих точок в відносинах православних і католиків, в житю й полеміці. В полемічних писаннях, які появили ся потім як з католицької так і з православної сторони — Wywody Гербеста (1586), Ключъ царствія небесного Гер. Смотрицького (1587), О єдиной вѣрѣ Василя острозького (1588), вона фіґурує, як важне, актуальне питаннє, котрого відповідне осьвітленнє має велике значіннє з становища релїґійної суперечности. В книзї Смотрицького, яка хоче поставити православного на відповідну точку супроти сеї релїґійної контроверсії, календарна справа займає навіть центральне місце — симптом дражливости сього питання. Смотрицький з притиском підносить, що всїм звісна й очевидна самовільність і безоглядність, з якою папа перевів реформу календаря, не оглядаючи ся на тисячолїтню практику церкви, не шукаючи порозуміння з патріархами, кидає кепське сьвітло на історію розлуки західньої й східньої церкви — „штожъ розумѣти маємъ о тыхъ речахъ давныхъ, въ которыхъ такъ же отъ єдности отступаючи, насъ невинныхъ потваряють" (оклеветують), питає він[3]). Се був дуже вдячний полемічний арґумент, і він пояснює нам, чому в релїґійній полеміці календарна справа, незалежно від чисто практичних мотивів, зайняла таке визначне місце.

Взагалї календарна справа викликала оживленнє не тільки в лїтературі — вона потрясла цїлою суспільністю й викресала з неї нові запаси енерґії. Як електрична течія пройшла вона по всїх землях українських і білоруських, викликаючи, разом з реакцією, почутє спільности інтересів і координації сил. Вона відбила ся о грецькі патріарші сфери і викликала відти, вперше по довгих часах, горячі відклики, заохоту держати ся против натиску латинства — і з тим почутє широкої спільности інтересів православного сьвіту. Успіх, яким будь що будь вінчала ся боротьба против календарної реформи, уступки і ґарантії правительства мусїли дуже сильно скріпити енерґію православних. На претенсії латинські, які почали чіпляти ся за календарну справу, вони відповідають жаданнями ґа-

[1]) Друкована в ориґінальній формі в Апокрізісї с. 1103.

[2]) Пор. пізнїйшу грамоту Стефана тамже с. 1108.

[3]) l. c. с. 250, пор. с. 258: „с чого можемъ снадне обачити и властне зрозумѣти, ще не безъ великихъ, явныхъ а слушныхъ причинъ всѣхъ всходъныхъ и полуденъныхъ сторонъ или церквей пастыреве мусели опустити заходъного костела вожа".

digitized by ukrbiblioteka.org

рантій не тільки свобідного виконування своєї релїґії, а й культурно-національного розвою, й дістають від короля разом з захованнєм старого календаря многозначне призваннє права свобідного виконування всяких релїґійних обрядів, будовання церков, закладання шкіл і шпиталїв [1]). Таке марне саме по собі, календарне питаннє таким чином стало справжнїм прольоґом тої культурно-релїґійної й національної боротьби, яка степенуєть ся потім тільки з справою унїї.

Такі були факти й обставини, що потрясли глубоко українською (і білоруською) суспільністю, його релїґійно-національним, а з тим і цїлим культурним житєм з останньою четвертиною XVI в. й вивели його з тої безвладности, з тої сонної летарґії, в яку вправили його попереднї віки культурно-національного упослїдження, повільного збіднення й безрадности. Годї було вдоволяти ся покликом на предківські звичаї й традиції і обовязкову їм вірність — що „не подобаетъ преступати нредѣловъ старыхъ, яже положили отцове нашы" [2]). Не можна було заслонити ся духовенством — чи своєю єрархією, такою нездалою й безрадною в сих релїґійних справах, чи патріархами, близша звязь і участь яких у справах української церкви ослабла й вигасла вже давно. Можна було собі повторяти побожне бажаннє, висловлене Смотрицьким, щоб непокликані люде не заглубляли ся в тайники церковної науки й по давньому задоволяли ся вірою в її авторитет [3]). Але приходило ся рахувати ся з тим явищем, що тої віри в церковний авторитет вже не стає, що люде повиходили з давньої духової інерції і хочуть здавати собі справу з релїґійних і всяких иньших контроверсій. „Такий сьвіт настав, що кождий радий допитувати ся, а иньші зміняють на нову віру, переміняють по кілька; не тільки чоловіки, а й жінки деякі хочуть знати глубини писання, тайни церковних доґматів, хоч більше відповідна була б їм куделя з веретеном, анїж писане пером; лихі зьмії, звабливим підшептом, котрому наші Єви без страху нахиляють своє ухо, пока-

[1]) omnibus aliis pietatis officiis gaudendi, eclesiacticas religionis suae, xenodochia sive hospitalia, gymnasia tam muro, quam lignis fundandi, exaedificandi, ditandi (Апокрізіс с. 407): грамота дана православним вел. князївства, але випливала з угоди Балабана з Солїковским і мала загальнїйше значіннє.

[2]) Арґумент Василя сьвящ. острозького в його трактатї про календар — Пам. пол. лит. с. 909.

[3]) „Ачбы подобно еще лѣпше, коли бы тымъ, што церковъ святая духовно уставила, законно утвердила и неотмѣнно держитъ, переставали" — Ключъ с. 234.

зують їм гарні яблочка в штучках і словечках, а до того й можність та славу віку сього (з прилученнем до латинства), а там і Адами дають себе дурити — за молодими й старі починають блудити, не хотячи держати в памяти, що стало ся з усїма попередниками за таку несталість".

Єзуїтські школи, писання, проповіди перетягали до католицької церкви одного по однїм репрезентантів української інтелїґенції, членів тих визначних і впливових родин, на яких спочивали останки сили й значіння українського елементу, і ті культурні елементи, яких так треба було самій українській народности. Подумати, що з трох синів старшини православних, кн. Острозького, двох старших в 1580-х рр. були вже католиками, і трудно було бути певним, що й молодший, який підростав тодї (роджений в 1571 роцї), не піде їх слїдами (йому, ще підлїтку, присьвячує Гер. Смотрицький свою книжку, аби з неї молодий княжич міг „вѣдати и розознавати лѣпшее отъ горшаго", з горячею молитвою до Бога, аби він охоронив його „колебаня неуставичного у вере или пременения" [1]). Католицьким став дім кн. Слуцьких [2]), сього найбільш аристократичного, найбільш блискучого православного роду зпоміж Ольгердовичів, котрих Слуцьке князівство поруч Острозького так недавно був огнищем релїґійно-національного відродження. Докладних дат переходу на католицтво поодиноких репрезентантів иньшого українського й білоруського панства ми переважно не маємо, але до к. XVI віка цїлий ряд їх стояв уже між католиками. Не тільки львівські братчики, а й уся суспільність вже мусїли бачити дуже близьке „всенародное згиненіе" руського народу наслїдком науки в чужих школах, що так часто тягнула за собою перехід на латинство [3]). Рівною небезпекою, з національного становища, грозила й наука в місцевих єзуїтських школах та подорожі за границю, до католицьких унїверситетів. Навіть і ті, що ще формально не врікали ся віри батьків — і сї, потерши ся новою культурою уже зневажливо дивили ся польськими очима на „глубу й нужденну Русь" — їм смердїла вже її неучена малокультурна єрархія, брусовате,

---

[1]) Ключъ с. 234.

[2]) Niesiecki VII с. 72, пор. Вишенского (Акты юж. и зап. Рос. II с. 216): не пустъ ли сталъ Слуцкихъ домъ, егда в папежа хитрого увѣрили, а простоту рускую отбѣгли?"

[3]) „Школу наукъ христіанских, кгрецких и словенских дѣтемъ вашимъ въсѣмъ посполите фундовати, ижбы піючи въ чужихъ студницахъ воды наук иноязыческих, вѣры своеи не отпадали, зачимъ праве (вповнї) и всенародное згиненіе барзо близко ходит" — Послание львівських братчиків 1608 р., Архивъ Югозап. Рос. I. XII ч. 12.

digitized by ukrbiblioteka.org

нечесане і пяне низше духовенство, вся та „руська простота“, яку її апольоґети даремно старали ся противставити всяким культурним вимогам, як щось вище, згіднїйше з духом християнським. „Нынѣ межи Ляхи князи рускіє всѣ поеретичили и христіанства истинныя вѣры отступили и еще на слѣдъ божій хулять и ропщуть, иноческій чинъ ругаютъ, посмѣваютъ, злословлятъ, лжутъ, клевещуть, судять, мерзятъ, безчестятъ и до конца ненавидятъ“, пише Вишенський в однїм з своїх писань [1]) і для ілюстрації виводить такого новомодного „дѣтину руского“, „бывшого благочестивого христіанина прежде и цѣломудрца Малоє Русії“ [2]), який тепер, набравши ся польської культури й польських поглядів, з гори дивить ся на простакувате руське духовенство тих часів упадку і на ту просту й понижену руську віру.

Сей представник нових часів сьмієть ся „зъ духовного иноческого чина“. „Для того ся смѣю, каже в його імени Вишенський, ижъ каптуръ или страшило на головѣ носитъ (што мы зовемо клобукъ, поясняє Вишенський), и зась смѣю ся, ижъ волосе долгоє носитъ, и не подголив ся, и зась простоє одѣнє носить, што некшталтовне, яко въ мѣхъ оболк ся, и зась поясище пѣкчемноє скураноє или ременноє, черевичище — нѣмамъ на што поглядѣти, или чоботища невытертіи, ажъ гадить ся поглѣдѣвши на нихъ, а до того — хлопъ простый: не знаєтъ и проговорити съ человѣкомъ, коли єго о што запытаєшъ“ [3]). Далї Вишенський вкладає в уста опонента доводи на тему успіхів і тріумфів латинської церкви [4]), нарештї — закиди лихого житя і непоправности православного духовенства часів найгіршого упадку православної єрархії й церкви: „яко зло житіє маютъ иноки, по корчмахъ ходятъ и упивают ся, и по годахъ обѣды чинятъ, и пріятельство себѣ зъ мірскими єднаютъ, и до того грошѣ збираютъ и на лихву даютъ“ [5]). Вишенський збиває сї закиди зі ста-

---

[1]) Акты Ю. З. Р. II с. 216.

[2]) Ibid. с. 220—1, пор. с. 210, де сей новомодник зветь ся потомком предків, „которые еще въ благочестіи непорушномъ были“; перед нами, очевидно, не Поляк-латинник, а Русин, що не зірвав іще формально з руською вірою, хоч Вишенський і зве його часом іронїчно „Римляниным“. [3]) l. c. c. 211.

[4]) Сї арґументи Вишенський подає в скарікатурованій формі: „речеши другій, тоє слово отъ несмыслства мовячи: а то ли ся Латынѣ щаститъ, и танцуєтъ въ славѣ, въ можности, въ разширеню машкарского и комедійского набоженства четверогатыми Ісусо-ругателми (пародія назви єзуїтів і їх беретів) розстягненого и умноженого“. Але сї арґументи, без сумнїву, мали теж вплив на уми сучасників.

[5]) l. c. c. 219.

новища християнського аскетизму, приймаючи в свою оборону навіть монаха, якому часом „трафит ся отъ того чрева и горла звытяжити ся“, а „часомъ и переночуетъ въ корчмѣ“ — підпавши диявольській спокусї — тільки монаха-грошолюбця уважає пропащим, слугою диявола [1]). Але щоб сї арґументи переконали противника, треба було, щоб і той стояв на тімже ґрунтї християнського аскетизму. А коли Вишенський виводить власне чоловіка обмирщеного, „миролюбця й роскошника віку сього“, то очевидно, що до його переконання аскетичні арґументи ніяк не могли трапити — хиба більш аскетично настроеного читача сих писань міг Вишенський переконати.

Вишенський в своїх писаннях являеть ся взагалї дуже вимовним, горячим і щирим, тому для характеристики духового житя сього часу незвичайно інтересним речником того консервативного, правовірного напряму, який хотїв би противставити всїм сумнївам, питанням, контроверсіям того бурливого часу візантийсько-руський аскетизм, староруську „простоту“. Безперечно, Вишенський в тім не був одиноким. В письменстві в сїм напрямі висловляли ся старші полемісти — московські еміґранти Артемій і Курбский. Артемій на замітку Будного „яко многи языки имѣти учителямъ добро“ сипле ряд скептичних заміток против „мнимого ученія“, доводячи, що для християнської науки треба „чистоти ума“, яка осягаеть ся повненнем христових заповідей, „а не человѣческими науками“ [2]). Курбский хоч не відкидае услуг „философіи внѣшные“ в лїтературно-теольоґічних зайнятях, одначе і для нього панацея від всїх бід лежала в старій богословській традиції: треба тільки уоружити сучасного чоловіка писаннями св. отець, і для того переложити їх на словянську мову. Дарма, що ту словянську мову так слабо розуміли на Україні, що кн. Острозький, одержавши від Курбского новозроблений ним переклад толковань Златоустого на ап. Павла, радив йому „лѣпшаго рода вырозумѣнія на польщизну преложити“ [3]). Курбский страшенно обурив ся на таку раду: для нього, Москвитина, словянська мова зіставала ся тою культурною мовою, яка звязувала во едино православний сьвіт. І він промовляе до почутя Острозькому, пригадуючи, що то „вождѣленный и любимый праотецъ твоихъ прирожденный языкъ словенскій“. Доказуе, що „въ польскую барбарію“ не можна переложити порядно нїяких богословських писань не тільки з словянського або грецького, але і з латинського: „сенсъ быти нѣяко можетъ, но околичность слогъ зѣло будетъ далека“ [4]).

---

[1]) l. c. с. 219—20. [2]) Пам. полем. лит. I с. 1324—5.
[3]) Сказанія II с. 158. [4]) Сказанія l. c.

digitized by ukrbiblioteka.org

Хоч незалежно від впливів сих правовірних Московитян (ми не бачимо на нїм якихось слїдів сих впливів, та й часом і місцем свого житя Вишенський був від них далекий), туж лінію веде і наш Вишенський, безперечно, являючи ся речником, як я сказав, цїлої культурної течії в тодїшнїй українській суспільности — православного консерватизму, старовірства. Він виступає теж горячим прихильником словянської мови й противить ся „простому язику“. „Євангелія и апостола в церкви на литургіи простымъ языкомъ не выворочайте, по литургіи же для вырозумѣнья людского попросту толкуйте и выкладайне; книги церковныѣ всѣ и уставы словенскимъ языкомъ друкуйте“, пише він навіть в однім з пізнїйших своїх послань, коли все значіннє лїтературної пропаґанди на загально приступній „простій“ мові мусїло бути всїм ясне. Свою гадку він пробує підперти міркуваннєм про містичне значіннє словянської мови. „Сказую вам тайну великую, яко діаволъ толикую зависть имаеть на словенскій языкъ, же ледво живъ отъ гнѣва: радъ бы его до щеты погубилъ и всю борбу свою на тое двигнулъ, да его обмерзитъ и въ огиду и ненависть приведетъ; и што нѣкоторіе наши на словенскій языкъ хулять и не любять — да знаешь запевно, яко того майстра дѣйствомъ и рыганіемъ, духа его поднявши творять“.

Оправданнєм такого спеціального привязання до традиційної словенської мови міг для Вишенського служити той загальний консерватизм супроти своїх релїґійних традицій, який показувала українська суспільність. Консерватизм же сей диктувала її не тільки релїґійна інерція, а й інстинкт національної самоохорони. Сей інстинкт, як я вже вказував, не дав вилити ся тодїшньому культурно-релїґійному рухови, при всїх реформаційних елементах в детайлях, в рух реформаційний, а привів до консервовання старого православія [1]. В тих критичних часах, при слабкости культурних сил, при загаль-

[1]) В сїм одна відповідь на поставлене пок. Драгомановим питаннє, чому наш релїґійний рух XVI віку не довів до реформації. (Громада I с. 25—6). Друга причина та, що в своїй боротьбі з унїєю й католицтвом наші православні мусїли шукати опертя її почутя солїдарности з краями й народами вповні ортодоксальними, реформацією незачепленими — Греками, Москвою, Волохами. Вкінці в своїй основі релїґійний рух кінця XVI в. був близший по своєму характеру антиреформаційній реакції, як реформації (против сеї гадки Драгоманов виступав непотрібно, хоч і дуже дорожив сим своїм поглядом — див. недавно видану його кореспонденцію з др. Франком I с. 150 і 175); радикальні відтїнки сього руху вийшли наслїдком конфлїкту з єрархією, що мав значіннє тілько хвилеве і з відновленнєм православної єрархії сей характер стратив.

нім ослабленню національного почутя і тих звязків, які могли підтримувати почутє національної одности, старання заховати й скріпити ті знамена національної одности, які лишили ся ще, мають отже певне оправданне. На старих підставах можна було згромадити й зорґанізувати українські елементи, а пробуючи реформувати головну підставу національної сьвідомости — „руську віру“, можна було бояти ся повної розтічи й розбитя; иньших же кличів — чисто національного чи суспільно-економічного характеру ще не було. Але Вишенський не умів сього всього ясно відчути чи ясно висловити і його оборона словянської мови переходить в старовірський обскуратизм, коли він пише:

„А то для того діаволъ на словенскій языкъ борбу маетъ, занеже єсть плодоноснѣйшій отъ всѣхъ поганскихъ языковъ и Богу любимійшій: понеже безъ поганскихъ хитростей и руководствъ, се же єсть кграматикъ, риторикъ, діалектикъ и прочіихъ ихъ коварствъ тщеславныхъ, діавола вмѣстныхъ, простымъ прилѣжнымъ читаніємъ, безъ всякаго ухищренія къ Богу приводитъ и Духа Святого подъемлетъ“. „Латинская же злоковарная душа, ослѣпленная и насыщенная поганскими тщеславными и гордыми догматы, божія премудрости и разума духовного, смиренія, простоты и беззлобія вмѣстити не можетъ“. І Вишенський остерігає своїх земляків від тої гордости духа і мирської мудрости, віддаючи її в уділ латинникам. „Єгда єсте на латинскую и мірскую мудрость ся полакомили, тогда єсте и благочестіє стратили, въ вѣрѣ онемощили и поболѣли, и єреси породили, и въ негоже крестихом ся прогнѣвали; чи не лѣпше тобѣ изучити часословецъ, псалтыръ, охтоихъ, апостолъ и євангеліє съ иншими церкви свойственными и быти простымъ богоугодникомъ и жизнь вѣчную получити, нежели достигнути Аристотеля и Платона и философомъ мудрымъ ся въ жизни сей звати и въ геену отъити, разсуди! Мнѣ[1]) ся видитъ, лѣпше єсть ани аза знати, толко бы Христа ся дотиснути“[2]).

В иньшім писанню, більше меньше тогож часу (Зачапка мудрого латинника съ глупымъ Русиномъ), Вишенський, виходячи з тої неґації „мирської мудрости“, осуджує нову систему шкільну, прийняту Українцями від Поляків, і взиває їх до повороту до „правовірної школи добрих старих часів:

„По семъ по простотѣ нашего благочестія вѣры, боячи ся, жебы єсте дѣти свои хитростію и єресію латинскою не отравили и не поморили, залецаю вамъ православнымъ правовѣрную школу, и пораду даю, чого ся учити имѣютъ, чтобы дѣти свои спасли и по васъ

[1]) В друков. тексті мабуть помилка: „милъ“.
[2]) Акты Юж. и Зап. Рос. II с. 210.

digitized by ukrbiblioteka.org

благочестіє задержали и христіанство своєй вѣры не стратили. Въ первыхъ, ключъ — или грецкую или словенскую грамматику (себто граматку) да учатъ. По грамматикѣ, во мѣсто лживоє діалектикы зъ бѣлого черноє, а зъ черного бѣлоє перетворяти учащеє, тогда бо учатъ богомолебного и праведнословного часословца. Во мѣсто хитрорѣчныхъ силогизмъ и велерѣчивоє реторики тогда учатъ молебный псалтырь. Во мѣсто философіи надворное, по воздуху мысль разумную скитати ся зиждущеє, тогда учатъ плачивый и смиреномудривый охтаикъ, а по нашему церковного благочестія догматы осмогласникъ. Таже конечноє и богоугодноє преспѣяніе въ разумѣ, дѣлноє богословіє тогда учатъ — святую євангельскую и апостольскую проповѣдь съ толкованіємъ простымъ, а не хитрымъ, не слухи, рѣчь упремудривши токмо, чесати словомъ проповѣднымъ, але силу духа святого влагати въ слышащих сердца. А єсли бы хотѣлъ, возлюблений любомудрче, и надворноє мудрости хитрость увѣдати, не возбраняєт ся у наших, въ церкви мѣсто имѣющихъ, то єсть въ Соломоновыхъ Притчахъ, Премудрости, Еклесіастѣ, Сираху и прочихъ старозаконныхъ сѣновне-образныхъ и къ истинѣ носылающихъ, съ пророческими предвозгласіи, и тамъ, любимый брате, забавляй, точію до поганскихъ учителей и до латинокоє хитрословноє лжи не ходи, бо вѣру згубишъ“ [1]).

Як бачимо, се була стара рецепта що подавала біблїю як вмістилище всякої премудрости, не тільки духовної, а й сьвітової, казала шукати в нїй всї сїм свобідних наук, всякі знання гуманїтарні і навіть природні. Вісїмдесят лїт перед тим читали її в Біблїї Скорини, тільки Скорина був настільки поступовійший, що біблїю давав в перекладї на посполиту мову, а Вишенський обставав за старим словянським текстом — як і московські еміґранти, від Артемія й Курбського до Федорова включно, що своїми впливами, безперечно, ослабили були дещо популяризаційну течію в білорусько-українських краях.

Без сумнїву, повторяю, Вишенський був не одиноким в такім старовірстві, в упередженню против мирського знання і латинської науки. Порівняти пізнїйше „совѣтованіє о благочестіи“ (1621), де радить ся „всею душею во смиреномудріи на светыхъ отцевъ восточныхъ догматахъ и писмахъ, и якъ до нынѣ патріархове вызнаваютъ полѣгати, а не на латинскихъ силіогисмахъ, ани на выкрутне презъ

---

[1]) Зачапка (в додатках до І т. Петра Могили Голубєва) с. 72—4 (текст, чи виданнє досить непоправні, я місцями позволив собі дрібні поправки).

нѣ переверненыхъ писмахъ вѣшати ся, а не обучати ся имъ" [1]). Або ще пізнійшу (десь 1631) аґітацію „неучених попів і козаків" против латинської школи в Київі, заложеної Могилою: „нашто латинское и польское училище заводите, чего у насъ дотуду не бывало, и спасались" [2]). Але житє було сильнійше від сих старовірських упереджень і гіркими, очевидними фактами на кождім кроці остерегало від ідеалїзації руської „простоти"; вказувало потребу уоружити свою церкву і народність зброєю по можности рівноцїнною з зброєю противника, коли не хотїли стратити все що підносило ся над рівенем тої хваленої простоти. Міг Вишенський в запалї аскета поручати Руси зіставати ся „похуленою, поруганою, посмѣяною", відкладаючи до страшного суду свій тріумф — „тогда скуткомъ узримъ, кто будетъ лучшій — Латина ли или Грѣки съ Русью" [3]). Але се було самовбийством для нації, а в обставинах тодїшнього українського житя й поготів. І се розуміли люде близші житя й живих людей, нїж атонський аскет, люде з поглядом ширшим і глубшим, нїж „неучені попи київські", й одиноким способом піднесення своєї церкви, культури, народности уважали підвисшеннє осьвіти, орґанїзацію шкіл на нових взірцях, присвоєннє сучасної західньої культури. Таким виступає перед нами незвісний автор Перестороги, що репроспективно добачає в браку осьвіти, браку добре орґанїзованих шкіл причину всього упадку Руси, й полїтичного, й культурного:

„То велми много зашкодило панству Рускому, же не могли школъ и наукъ посполитыхъ розширяти, и тыхъ не фундовано, бо коли бы науку мѣли, тогды бы за невѣдомостію своєю не пришли до таковыє погибели. Читаючи кроники польскіє, знайдешъ о томъ достаточне, як Поляци Рускіє паньства пообсѣдали, попріятелѣвши зъ ними, и царскіє цурки своѣ за Русиновъ давши [4]), черезъ нихъ своѣ обычаѣ оздобныє и науку укоренили, такъ ижъ Русь посполитовавши ся зъ ними, позавидѣли ихъ обычаємъ, ихъ мовѣ и наукамъ и не маючи своихъ наукъ, у науки римскіє своѣ дѣти давати почали, которыє зъ науками и вѣры ихъ навыкли, и такъ по малу науками своѣми все паньство Руское до вѣры римской привели, ижъ нотомкове княжатъ рускихъ зъ вѣры православнои на римскую выхрестили ся и назвиска и имена себѣ поотмѣняли, якобы николи не знали ся быти потомками благочестивыхъ прародителей своихъ.

[1]) Памятники изд. кіевской ком. І² с. 133.
[2]) Голубевъ П. Могила І с. 436.
[3]) Отвѣтъ Феодула — П. Могила, дод. с. 112.
[4]) Автор розуміє мабуть шлюб Ядвіґи з Ягайлом.

digitized by ukrbiblioteka.org

А за тымъ православіє греческоє озимнѣло и у взгорду пришло и во занедбаніє, бо тежъ зацныхъ становъ особы, погордѣвши своимъ православіємъ, до врядовъ духовныхъ приходити перестали, але ледаякого на нихъ поставляли, кволи только самому посполитому человѣкови (таких що могли вдоволити хиба самий простий нарід)" [1]).

Сей погляд вповні анахроністичний, бо переносить в перспективу віків те, що діяло ся й бачило ся в останніх десятолітях. Він показує слабке обізнанне автора з своєю минувшиною (не дурно відомости свої він черпав з „хронік польських"). Але як показчик сучасних поглядів, настроїв, ідей тодішнього чоловіка — з останніх літ XVI в. (трактат писаний по р. 1600) се все дорогоцінне — і се незвичайне до надмірности високе, поняте про осьвіту й школу, що являєть ся результатом і відгомоном заходів коло орґанізації школи в 1580—90-х рр.; і се спостереженнє, що без школи зістали ся мертвим капіталом навіть ті запаси староруської книжности, які одідичила українська суспільність — відповідь на односторонні заходи коло самого помноження теольоґічного запасу в дусі Курбского; і те що упадок православної церкви й її відродженнє у сього чоловіка являєть ся тільки інтеґральною частиною в упадку й відродженню народности, нації взагалі, яка головно його інтересує й журить: як бачимо, він з легковаженнєм говорить про фундованнє церков і монастирів, ставлячи культуру вище самої побожности. Се кидає нам властиве сьвітло на дійсний характер сього руху, реліґійного на зверх, але в основі своїй далеко ширшого, національного. В реліґії й через реліґію хотіли подвигнути націю, котрої реліґія була тільки найбільше значною маркою. І се також була причина, чому узко реліґійне становище Вишенського й ин. не могло промовити до почутя борцям за українське відродженнє кінця XVI в.: ті аскети вперед відкидали як безнадійних і непотрібних всї елементи суспільности, яких тягли до себе сьвітські інтереси й вигоди, діячі-ж українського відродження хотіли уратувати для нації поможности всї суспільні елементи, хоч би з стиновища реліґійного вони були в меньш вартні.

В посланню Вишенського до стариці Домнікії (1606 р.[2]) ми маємо цікаві рефлексії конфлікта Вишенського з людьми сього поступового напряму: він називає якогось проповідника волинського і пана Юрка зі Львова, по всякій правдоподібности Юрия Рогатинця, якого тепер часто ува-

[1]) Акты Зап. Рос. IV с. 204—5, пор. с. 223, 230.

[2]) Вивід дати, вповні справедливий у дра Франка Ів. Вишенський і с. 310.

жають самим автором Перестороги [1]), хоч се все ще пе більш як здогад. Вишенський виступає против напряму львівської брацької школи. Він не бачить в ній користи для церкви — нові руські фільософи не вміють нї читати нї співати в церкві, пе годять ся апї на попа, анї па дякона [2]). Не бачить у тих вихованців християнського, себто аскетичного духу. „Что пользуютъ ихъ черниломъ хитрости, а не духа св. словесы воспитанные школые (sic) казнодѣи, которые зъ латинской ереси себѣ способ ухвотивши, зараз школи баютъ, проповѣдуютъ и учатъ, а полѣровного и безстрастного житія не хочютъ“. „Риторські байки“ православної школи здають ся йому тільки переходною ступенею до латинської прелести. Та поміркував ся, видко, відправою, яку дали його інвективам оборонцї нової школи, і сим разом готов до певних уступок: „але бымъ я радилъ пашимъ фундаторамъ благочестія во Львовѣ въ первихъ церковного послѣдованія, славословія и благочестія узаконити дѣтемъ научити, таже утвердивши сумненія вѣры благочестивыми догматы, тогда внѣшнихъ хитростей для вѣдомости касати ся не возбраняти“ [3]). Була се одначе тільки вимушена уступка, і Вишенський потім стає знову на становищі безоглядної неґації мирської науки, як ми бачили в вище наведених його (пізнїйших) посланиях.

Арґументів оборонців нової школи сам він, на жаль, не наводить. В Пересторозї ми бачили мотиви національної й полїтичної натури; в пізнїйшій обороні нових шкіл (київських) — Exegesis-ї Сильв. Косова (1635) арґументи беруть ся з практичних обставин суспільного й полїтичного житя сьвітської суспільности [4]). „Латинські школи потрібні для того, аби нашої Руси не називано

---

[1]) Гадку сю, висловлену др. Франком і близше розвинену ним в статї Z dziejów synodu Brzeskiego (Kwart. hist. 1895), прийняли потім проф. Студинський, Брікнер, Харлампович.

[2]) „Церковному послѣдованію въ славословію, благодаренію и молитвѣ не потребны суть, ни бо умѣютъ у церкви ни читати, ани пѣти“. „Не вѣдомость хулю художества, але хулю, што теперешніе наши новые рускія философи не знають въ церкви ничтоже читати, ни тое самое псалтири, ни часослова; а знать если штос трохи и зналъ, якъ южъ досягнетъ стиха якого басней Аристотельскихъ, тогды южъ псалтири читати ся соромеетъ и прочее правило церковное ни за што вмѣняетъ и яко простое и дурное быти разумѣетъ; а тежъ не вижу инших, толко простою наукою нашего благочестія воспитавшіе ся тые и подвигъ церковный носятъ и отправуютъ, а латинскихъ басней ученицы, зовомыи казнодѣи, трудити ся въ церкви не хочутъ, толко комедіи строютъ и играютъ“.

[3]) Архивъ Югозап. Рос. I т. VII с. 28—9, текст дуже не доладно виданий. [4]) Витяги у Голубева, Вст. ків. акад. I. дод. с. 82—3.

digitized by ukrbiblioteka.org

„дурною Русию“; а то поїде бідака Русин до трибуналу, до сойму, на соймик, до повітового ґродського суду або земського, дивись — bez łaciny płaci winy: не розуміє анї судиї, анї адвоката, анї посла — дивить ся тільки то на того то на сього, вилупивши очі як ворона. Лукавий арґумент противників (з польської сторони), що в православних школах повинні вчити ся грецької мови, а латинську лишити католицьким школам, він без церемонії називає лукавством — „добра рада, але вона більше на місцї була б в Греції, а не Польщі, де не можна обійти ся без латинської мови... Були часи, коли ми їздили (за латинською наукою) по Інґольштадам, Оломуцам (до єзуітських колеґій), тепер маємо хлїб в своїх зубах, і иньших надїляємо ними“; ти, лукавче, маєш не тільки в ротї, а й поза ротом, а не хочеш, щоб хтось иньший мав його, а особливо ти, незаможна Русь!“

Русь рішучо не захотїла зіставати ся дурною в польських очах, як радив їй Вишенський, і погляди оборонців нової школи взяли на цїлій лїнії перевагу над узко-церковним старовірством. Та хоч та старовірська проґрама була для Руси убійчою, побіда поступовців була також не без темних сторін. Взято готовий тип школи з польсько-латинських взірців, не сотворено свого оріґінального типу. Трудно робити з того закид супроти культурної слабости української суспільности: трудно було не підпасти їй впливам взірців, які опанували тодї всю культурну Европу. А все таки була се велика хиба, і треба вказати, що в перших початках орґанізації нової школи вона була більше оріґінальна, тільки сї самостійнїйші початки не дістали дальшого розвитку. З початку ложено більше ваги і на староруську традицію і на науку грецьку. В противоставленню латинській культурі, яку репрезентувала школа католицька, висувано значіннє грецької культури, участниками і репрезентантами якої виступала Русь. Сей мотив ми стрічаємо вже у раннїх православних полємістів — як у Гер. Смотрицького[1]), особливо повно розвиває його Копистинський в своїй Палїнодії: „Што ся Римляне хвалятъ наукою тогосвѣтною — чужимъ перьемъ хвалят ся, в чужомъ плащу напинают ся. Грецкіи то суть мудрости Плятонова и Аристотелева и иныхъ философовъ грецьких мудрость, отчасти имъ удѣленая!.. И мы Россове если для наукъ въ краи нѣмецкіи удаемо ся, не по латинскій, але по грецкій розумъ удаемо ся, гдѣ яко своє власноє, заходнимъ отъ Гре-

---

[1]) „А кому на свѣте може быти тайно, же зъ Грековъ философы, зъ Грековъ богословцы увесь свѣтъ маєтъ, без которыхъ и єго Римъ ничего не знаєть“ — Ключъ с. 241.

ковъ на часъ короткій повѣреное, отбираемо, зъ ростропностю єднакъ смѣтье отмѣтуємо, а зерно беремо"[1])! І в початкахъ сю „грецьку мудрість" брано не тільки з заходу, а й безпосредно від Греків — роблено принаймнї старання в сім напрямі. Та се було не легко, і пізнїйше (від Могили особливо) українська школа стала копією схолястичної західньої, спеціально єзуітської школи. Се було лихо і з того боку, що ся схолястична школа давала загалом дуже мало реального знання і нїякої заохоти до нього, до позитивних наук. І з того також, що ся школа була дуже мало звязана з реальним житєм українського народу в минувшости і теперішности, мала дуже слабо зазначений національний характер в ширшім значінню того слова. Її вихованції формально чули себе Русинами, виховували ся навіть на горячих її оборонців, але вони були відірвані вихованнєм і наукою від свого народу, його реального житя, його змагань і традицій і всїм своїм культурним надбаннєм, починаючи від латинської й польської мови і кінчаючи своїми інтересами, поглядами, уподобаннями звязані з житєм латинсько-польським. Се були спільні прикмети не тільки православних, а й латинських шкіл — брак реального позитивного знання і відірвання від реального житя. Проклятєм української суспільности було те, що її „учителї", які за свою культурну місію казали українській нації так дорого собі платити, були самі такими некультурними й темними: за своє національне й суспільне пониженнє, за оґрабовання економічне Русь навіть не могла чимсь позитивним на полї культури поживити ся (як поживили ся приміром Чехи від Німців). Але у польської суспільности в сфері національного житя, неґативні сторони школи до певної міри зрівноважували ся елементарними впливами самого державного й суспільного житя; в українській суспільности, позбавленій свого державного житя, відсуненій від суспільного, розбитій і відтисненій на другий шлях елементами польськими, житє не могло так рівноважити тих шкідних впливів школи.

В результатї не без певної (хоч і одно сторонньої) підстави новійші польські історики вважають пізнїйшу латинську школу українську (типа Могилянської академії) за провідник польської культури. І Вишенський не зовсїм помиляв ся, коли писав в своїм листї до Домнїкії про вихованців нових шкіл, що з них для церкви нема користи бо як полижуть риторських байок, то їх потім тягне до первовзорів тої премудрости, латинської культури: „только если тые байки литорские знають, то тѣжъ къ баснямъ досконалшимъ, родителямъ сихъ, то есть до латини паки возвращают

[1]) Пам. полем. лит. І с. 900.

digitized by ukrbiblioteka.org

ся и отходятъ: свойственное къ своєму духу влечет ся и прилепляєтъ". Вишенський говорив тут про ґравітацію релігійну, і се було не справедливо, але в культурній сфері воно буде справедливо зовсїм.

Першим огнищем нової осьвіти, нового шкільництва, нового духового житя, виступає Острог, резіденція кн. Острозьких, в 1580-х роках. На жаль, ми не знаємо нї тих безпосереднїх обставин, нї тих впливів і мотивів, які вплинули на се виступленнє, не можемо означити близших хронольоґічних границь, анї стадий в розвою тутешнього духового житя, анї виробити собі докладного суду про його розміри. Наші відомости про острозьку школу, про тутешню видавничу дїяльність, про кружок учених і лїтератів, згромаджених коло тутешньої друкарнї й школи, незвичайно бідні. Неясною предоставляєть ся навіть особиста роля, мотиви й участь в ріжних сторонах острозького епізоду самого фундатора, кн. Острозького, бо з тих часів мало маємо близших відомостей про нього, та й взагалї, поки не використаною вповнї зістаєть ся його чимала особиста кореспонденція [1]), ми все ще не можемо здати собі вповнї докладної справи про мотиви й характер його дїяльности, про його особисті й суспільно-національні прикмети хоч як визначну ролю відограв він в очах сучасників, хоч як сильну увагу притягав до себе і пізнїйших поколїнь і новійших істориків [2]).

Молодший з двох синів Константина Івановича Острозького, славного гетьмана вел. кн. Литовського, найвизначнїйшого з сучасних православних маґнатів, що уважив ся через те чільним опікуном своєї народности й православної віри [3]), — князь Василь-Константин (род. 1527) виступає на перший плян уже в 1540 р., з смертю свого брата Ілії, що вмер в молодих лїтах, на тридцятім роцї житя, в 1539 р., не полишивши иньшого потомства окрім прославленої своєю траґічною долею доньки Гальшки. Князь Василь — пізнїйше званий звичайно Константином, на честь батька, тодї був ще молодим хлопцем: в 1541 р., по смерти брата, вел. княжим декретом в спорі з своєю братовою Беатою з Косцельца, він був перед часом признаний за повнолїтного на пятнадцятім роцї й потверджений в своїх правах на половину батьківщини. Але і виріспи, він довго вів тихе й малозамітне житє, невважаючи на незвичайно визначне становище, яке давало йому голосне імя батька, величезні богацтва

---

[1]) Звісні збірки його листів в петербурській публичній бібліотецї.

[2]) Лїтература про нього в прим. 12.

[3]) Про сю сторону книжечка Ярушевича: Кн. Константинъ Ивановичъ Острожскій, Смоленськ, 1896.

й особисті звязи. Розділені між ним і родиною його брата Ілії, острозькі маєтности зібрали ся в руках кн. Василя-Константина в 1570-х роках, коли його братанниця Гальшка по своїх бурхливих пригодах, по смерти накиненого їй королем чоловіка Лукаша Гурки (1574), котрого вона до смерти не хотіла за мужа мати, дістала ся на двір свого стрия; кілька літ потім вона вмерла записавши свої маєтности стриєви. Оженив ся кн. Василь-Константин теж з пребогатою дідичкою, репрезентанткою одного з перших польських домів, Софією Тарновскою, донькою каштеляна краківського, що по смерти свого одинака-брата одідичила всї маєтности батька. Старшу доньку свою Гальшку видав кн. Василь-Константин за звісного Яна Кишку, одного з найбільших маґнатів в. кн. Литовського, протектора социніян, другу — Катерину за Криштофа Радивила, воєводу виленського й канцлера в. кн. Литовського, першого литовського маґната, і її сином був Януш Радивил, що потім теж грав першу ролю, як його батько, в в. князївстві (по смерти Катерини Криштоф оженив ся з Гальшкою, що повдовіла по Кишці, але не мав від неї дітей). Старший син князя Януш, з огляду на повагу й фамілійні звязи свого батька, ледво дійшовши тридцяти літ, був іменований волинським воєводою, а кілька літ пізнїйше (1593) каштеляном краківським — першим сьвітським сенатором держави! Його молодший брат Олександер дістав тоді воєводство волинське по старшім браті, не маючи повних двадцяти трох літ! Сам кн. Василь-Константин став старостою володимирським і маршалком волинської землї на 24 році, а при кінці 1559 р. дістав воєводство київське, і сей титул носив до смерти.

Не вважаючи на сю повагу, незмірне богацтво, звязи й впливи, якоїсь хоч трохи визначнїйшої політичної ролї кн. Острозький не грав. Українським маґнатам, взагалї православним, се таки було й не легко, але й інтересу до справ політичних, адміністрації, публичної діяльности взагалї кн. Василь-Константин видко не мав. В ролї київського воєводи, себто першої особи і найвищого урядника на Поднїпровю зіставав ся він пасивним сьвідком того многозначного суспільно-політичного процесу, який переходив тут — сформовання козачини. Він держав ся правила „моя хата з краю“, й старав ся підтримувати добрі відносини з козацькими ватажками, аби не чіпали його маєтностей; такоїж полїтики держали ся його аґенти-заступники [1]). Його воєводський замок київський за його воєводства став гнилою руїною,

[1]) Його одинокий важнїйший конфлїкт з козачиною — за Косинського, був невільний: Косинський мав гнїв за свої обиди на Януша Острозького й спеціально завзяв ся нищити маєтности Острозьких.

digitized by ukrbiblioteka.org

де козаки господарили як хотїли, находили, забирали гармати, а кн. Острозький обмежив ся тільки документальним сконстатованнєм, що він не раз пригадував про потребу укріплення Київа й Білої Церкви (держави його сина Януша), але річ посполита того не вчинила, а він з сином „сам не може анї повинен" їх будувати [1]). Два перші маґнати українські дивились на свої держави як на просте джерело доходів і не вважали за можливе з тих доходів дати щось на укріпленнє замків Сучасний польський історик Ожельский висловляє в виразах досить сильних своє обуреннє, а для нас се характеристичний приклад того браку всякого громадського почутя, який виробив ся в нашім маґнацтві в звязку з усуваннєм його від всякої активної полїтичної ролї, і повного забитя інтересів публичних приватними. Та ж „привата" прозирає і в иньших фактах житя Константина Острозького він: напр. залягає з податками з своїх маєтностей і стараєть ся їх не платити. Але і в справах, які дотикали безпосередно його самого, його приватного житя й інтересів, не показував він енерґії, рішучости, інїціативи. Ще до різкого виступу можна часом було його попхнути, але витрівати в завзятю й енерґії він нїколи не міг. В голоснім епізодї, який розгравав ся в його родинї — в траґїчній долї його братаницї Гальшки не умів він знайти ся активно, енерґічно; оружною рукою піддержавши сватаннє до Гальшки Федька Сангушка, він потім не показав нїякої енерґії нї для того, щоб охоронити Федька від гніву короля, анї для того, щоб оборонити Гальшку від насильства з боку матери й короля. Таким же показує себе сорок лїт пізнїйше старий уже князь в иньшім голоснім епізодї — в справі екзарха Никифора — різкий виступ против самого короля, і по тім — князь махає на все рукою й уступає в ображенім маєстатї.

Брак енерґії, інїціативи, активности показує він і в сїй сфері, де ще найбільше проявив інтересу, зацїкавлення, і де зробив своє імя історичним: в сфері культурно-релїґійних інтересів. Його роля, дїяльність в сїй сфері оцїнювала ся дуже неоднаково. Тим часом як одні під небеса підносили й підносять його заслуги, його характер, бачучи в нїм чоловіка прямо ідеального, — иньші бачуть в нїм людину вповнї пусту, безхарактерну, зовсїм позбавлену всяких ідеальних змагань; одні зводять ріжні зміни в його поглядах і поводженню до мотивів особистої натури, амбіції, — иньші в сїм браку якоїсь одностайности добачають прикмети ширших поглядів, свобідних від всякого сектярства й виключности. Не претендуючи на рішучу оцїнку при теперішнїм станї наших відомостей, ми і в сїй сфері одначе мусимо

[1]) Архивъ Югозап. Рос. III. III с. 37.

сконстатувати у Острозького брак визначної індівідуальности, енерґії й витрівалости, неохоту виступати різко й гостро, наприкряти ся людям. Він радо зістав ся б ціле житє на другім илянї сучасної релїґійно-національної боротьби, в ролї високого арбітра, до якого суду й гадки, поваги й опіки звертають ся заступники ріжних сторін, і який по монаршому знаходить для кождого ласкаве слово і милостивий дарунок. При певній дрібязковости і слабкости характеру, в Острозькім безперечно було де що з тої маєстатичної величи, яка виховусть ся в династиях почутєм своєї висшости і каже людинї брати з гори, з становища обєктивнїйшого й вищого партийну боротьбу, релїґійне і всяке иньше сектярство. Тїсні звязи, що лучили його з иньшими сферами національними, релїґійними, культурними — з аристократією польською і литовською, прилучали ся до його вродженого індіферентизму й неохоти до всякого різкого зазначення своєї індівідуальности. Йому й не хотїло ся, й не наручно й орґанїчно противно було замикати ся в якусь різко зазначену чи національну, чи релїґійну формулу — виступати з різко вираженою фізіономією патріота - Русина, ортодокса - православного. І так само як напр. в епохальнім національно-полїтичнім епізодї — актї 1569 р. Острозький тільки маркує опозицію, але без всякого опору потім здасть ся на королївську волю, так і в питаннях національно-релїґійних, які так сильно порушували иньших — напр. в справі календарній, в справі злуки грецької й римської церкви, в справі релїґійної реформи він довго держить ся на прихильно-невтральній позиції.

Без протесту приймає він присьвячену йому книгу Скарґи з накликом до католицтва і різкими атаками на православну віру та посилає своїм знайомим. А коли ся книга викликає невдоволеннє православних, поручає написати на неї відповідь одному з своїх двірських лїтератів нововірцю Мотивилу, обурюючи тим до дна душі правовірного Курбского. Пише до папи листи, де заявляє своє горяче бажаннє послужити дїлу унії; а заразом нововірцї, антітрінїтарії уважають його своїм чоловіком з огляду на толєрацію й прихильність, яку показував він їх людям [1]); православні ж, сьвітські й духовні, уважали його головою й „сьвітилом“ православія. Богословом — канонїстом Острозький не був нїколи. Курбский зве його чоловіком тільки „отчасти во правовѣрныхъ догматѣхъ искуснымъ“ [2]). Потїй, зловивши на необережнім вислові, що в православній церкві треба б попра-

[1]) Quamvis religionem unitariam, quam in corde amplectebatur, aperte non sit professus, unitariorum tamen fautor et patronus fuit, пишуть про нього антітрінїтарії, — Bibliotеca antitrinitariorum c. 283.

[2]) Сказанія II с. 225.

digitized by ukrbiblioteka.org

вити дещо „звлаща около сакраменту и иньшихъ вымысловъ людскихъ“ [1]), злорадно закинув йому неправовірність такого погляду, бо в тайнах східньої церкви ніякої зміни або поправи не може бути [2]). Признаючи глубокий упадок православної церкви, Острозький готов був шукати для неї поратунку однаково чи у католиків, чи у протестантів. В тім був і індіферентизм для традиції, для національних елементів руської церкви, і легке трактованнє церковних питань взагалї; в релїґії Острозький цінив моральність, дісціплїну, культурну сторону й не привязував нїякої особливої ваги до сторони доґматичної. Тому міг він писати на протестантський зїзд, що православні далеко близші протестантам як католикам [3]). З другого боку, тісні звязи з польськими й литовськими католицькими кругами виключали в нїм всяку різкість в відносинах до католицтва, і єзуітські оповідання про те, що Острозький буцїм мучив своїх синів за перехід на латинство [4]), стоять в такій різкій суперечности до всього що знаємо про Острозького, що не варті нїякого довіря. Раз тільки старий князь дав унести себе роздражненню й гніву до виступів більше різких і рішучих — коли конспірація владиків пошила в дурнї його з плянами унїї й грозила завести всю українську суспільність, без її волї й відомости, без ради і порозуміння, мов „якихось безсловесних“, під руку папи. Але й се був соломяний огонь, який швидко згас, і по грізних заповідях — вивести в поле 15—20 тисяч війська на оборону православної віри, Острозький скоро став радити православним терпеливість супроти всїх звернених против них актів правительства і єрархії.

Я позволив собі спинити ся на характеристиці кн. Острозького не тільки як тодїшнього голови українського народа, „началника в православію“, та характеристичного репрезентанта українського маґнацтва, а також і тому, що ся характеристика потрібна нам для того, аби оцїнити відповідно весь, щоб так сказати, острозький епізод в історії духовного житя XVI в. Особисті прикмети кн. Острозького дають нам обясненнє недовговічности, ефемерности сього епізоду, а заразом кажуть шукати в його окруженню иньших людей, яким завдячав сей епізод сьвітлїйші свої сторони.

Першою річею, що мусїла згромадити в Острогу культурні сили й дати початок осьвітній лїтературній роботї, було виданнє біблїї. В звязку з тим стоїть заложеннє друкарнї. Уставленнє біблїйного тексту потрібувало не тільки книжного матеріалу, а й книжних людей, яких кн. Острозький стягав з ріжних країв, а се скупленнє

1) Антірізіс с. 587. 2) Ibid. с. 589.
3) Антірізіс с. 643. 4) У Несецкого VII² с. 187.

культурних сил дало можність розвинути ся не тільки літературній роботі та видавничій — завдяки друкарні, але й дало спромогу орґанізувати, по довгій перерві, першу школу вищої марки на Україні.

Про школу знаємо тільки, що вона в 1581 р. вже істнувала, правдоподібно — не задовго перед тим в 1570-х рр. вона й появила ся [1]). Сучасники називають її „триязичним ліцеєм" [2]), „колеґією" [3]), „школою грецькою" [4]), або „грецько-словянською" [5]), а навіть „академією" (так називає її в своїй книзї „ректор" сеї острозької школи Герасим Смотрицький, і Потїй, може не без іронії, називає одного з членів острозького кружка, т. зв. клирика острозького, „учнем академії острозької") [6]). Се показує нам, що фундатори й провідники острозької школи хотіли б зробити з неї школу вищого академічного типу. Се не вдавало ся за браком наукових сил — в них все відчувала ся недостача, хоч при величезних засобах, якими розпоряджав Острозький, він безперечно, міг би постягати найліпші наукові сили сучасної Европи. Але тут на перешкоді, видно, ставав страх перед введеннєм неправовірних елементів в школу, і ще більше мабуть — брак енерґії й щедрости зі сторони старого князя [7]). В 1583 р. кн. Острозький просить папу прислати учених Греків, грецької віри, для потреб острозької колеґії й для роботи над перекладами грецьких писань [8]). В 1592 р., просячи львівське брацтво взяти в свою опіку його сина Олександра, що пробував в Ярославі, Острозький поясняє, що не міг з ним післати з Острога своїх учителїв за для недостачі в них, бо і в Острозї без них „глад страждуть" [9]). Десять літ пізнїйше доходять поголоски до Риму про

[1]) Перегляд ріжних гадок про час заснування школи (деякі ведуть її з часів кн. Конст. Ів. Острозького, але безпідстано), її проґрами, устрою і т. и. (про се, за браком всяких позитивних дат, висловляли ся найріжнїйші здогади) див. в цитованих статях Лукьяновича і Харламповича.

[2]) Trilingue lycaeum — Пенкальский De bello Ostrogiano, 1600, у Харламповича I. с. 254.

[3]) Баронїй—Тайнер III ч. 43. [4]) Пам. полем. лит. III с. 382.

[5]) Чтенія київські VIII с. 33 (переклад Авукара 1611 р.).

[6]) Каратаев с. 235, Пам. полем. лит. III с. 1053.

[7]) Не дурно напр. Мелетій, що від свого вихованця Лукаріса мусїв мати дуже докладні відомости про острозькі справи, в 1597 р. дуже усильно заохочував Острозького і безпосередно, і через близьких йому людей, до більшої опіки для школи й друкарнї — Малышевскій ор. с. II с. 74—5. [8]) Баронїй—Тайнер III ч. 43.

[9]) „Идеж (в Ярославі) помощи и ратунку в потверженью вѣры его от нас мѣти не можетъ скудости ради учителей, без нихже и сами гладъ страждемъ" — Monum. confrat. ч. 257.

digitized by ukrbiblioteka.org

нові заходи кн. Острозького дістати з Греції професорів „для якоїсь академії, яку хоче фундувати на Волини“, але кореспондент-уніят злорадно запевняє, що в цілій Греції не знайдеш зі сьвічкою ученого чоловіка [1]).

Та коли не удавало ся вивести острозьку школу на верхи сучасної шкільної орґанїзації, і на сїй точці її прихильникам приходило ся раз у раз відчувати брак культурних засобів, то все таки вона незмірно підняла ся над рівенем старої школи, що не сягала понад науку русько-словянського читання й письма. Наука словянської мови мусїла бути поставлена більше науково, глубше й основнїйше, нїж в тих старих школах — за се можуть посьвідчити пізнїйші граматичні працї вихованця острозької школи Мелетія Смотрицького, що зробили епоху в граматизації церковно-словянської мови. До словянської й тїсно звязаної з нею книжної українсько-білоруської мови школа старала ся приложити стилїстичні методи й правила, вироблені західноевропейською схолястичною школою; памятками того лишили св деякі лїтературні вироби острозької школи, як вірші Гер. Смотрицького в передмові до острозької біблїї, хронольоґія Римші, Лямент дому кн. Острозьких [2]). Взагалї лїтературні памятки острозькі служать нам майже одиноким джерелом до пізнання характеру і напряму острозької науки, за браком якихось безпосереднїх звісток про неї, і ми ще застановимо ся над ними з сього погляду.

Крім мови словянсько-руської вчили латини й грецької мови. Се говорить пізнїйший унїатський письменник Суша [3]), і се ж очевидно розуміє сучасник, називаючи острозьку школу „трилзичним лїцеем“; таку ж вагу має згадка сучасного памфлета на М. Смотрицького, що він був — очевидно в острозькій школї — „во благочестіи и наказаніи книжномъ и граматичномъ словенски, гречески и латински воспитанъ“, і тільки „латинською фільософією“ доповняв свою науку в Вильнї [4]). Без науки латинської, розуміє ть ся, обійти ся було неможливо, і знайти для неї учителїв не було тяжко. Тяжше було з наукою грецькою, а їй в острозькім кружку, очевидно признавали велике значіннє: при-

[1]) Лист Веляміна-Рутського з Риму, 1603 р. в додатках до Петра Могила Голубева I с. 180.

[2]) Памяткою словянської науки в острозькій школї мабуть треба вважати й „кграматыку словеньска языка“ видану в 1586 р. в Вильнї „з газоѳилакіи славного града Острога з щедробливое его милости (кн. Острозького) ласки видану для поученія и выразумѣнія божественнаго писанія (Каратаєв с. 232).

[3]) Non slauonicae duntaxat linguae, sed graecarum iuxta atque latinarum artium erexit palaestram — Saulus et Paulus c. 16.

[4]) Друкований в Кіев. епарх. вѣдом. 1875, с. 564.

гадаємо слова ректора острозької школи Гер. Смотрицького про універсальне значінне грецької науки й письменства й перевагу його над латинським[1]). Тому у сучасників—учеників острозьких вона зветь ся „школою грецькою", „училищем греко-словенским" [2]); правдоподібно се була т. ск. офіціальна назва школи в противставленне католицьким „латинським школам".

Але на ділї надати школї сей грецький характер було не так легко. Аби яких Греків, для перших початків грецького читання й письма знайти не тяжко було — „не новина отъ часовъ давныхъ бывати Грекомъ у Острогу", завважає автор Перестороги [3]), а в 1590-х рр. (1595), пишучи Лукарісу, оден з його острозьких учеників передавав йому поклін і від Греків острозького кружка — їх тепер більше нїж було за тебе — додає він[4]). Але хотїло ся Греків правдиво-учених, досьвідчених в тайнах богословської й фільософічної науки, і за ними шукав Острозький і в Греції і в Італії, де тодї звичайно доходили вищих студий жадні знання Греки, за браком своїх вищих шкіл. Та сї заходи не приводили до особливих результатів, і тільки недовгими гістьми появляли ся в Острогу — скільки знаємо принаймнї, — учені Греки, які могли поставити на відповідній висотї науку грецької мови й письменства, фільософічних і теольоґічних дісциплїн. Таким був згаданий Кирил Лукаріс, що в р. 1594—8 кількома наворотами пробував в Острозї й учив в тутешнїй школї [5]), і протосінкел Никифор, що по берестейськім соборі жив якийсь час в Острозї. Перед тим, в 1580-х рр., обертав ся в острозькім кружку ще оден Грек, з західньою (римською) осьвітою Мосхопул — близше не звісний нам одначе нї що до своєї учености, нї що до характеру своєї діяльности, і другий якийсь Діонисий Палеольоґ, що їздив з порученями до Риму [6]). З римської грецької кольонії не знайшло ся охочих їхати

---

[1]) Див. вище с. 477. [2]) Див. вище с. 484.

[3]) Акты Зап. Рос. IV с. 216.

[4]) Bibliographie hellénique Леґрана, IV ч. 54.

[5]) Крім згаданої моноґрафії про нього Брянцева (див. т. V с. 660) загальнїйші працї: Pichler Geschichte des Protestantismus in der orientalischen Kirche oder dez Patriarch Cyrillus Lukaris und seine Zeit, 1862, і стара збірка Th. Smithus Collectanea de Cyrillo Lukario, 1708. Кореспонденція Лукаріса видана в IV т. Бібліоґрафії Леґрана.

[6]) Лїковский, подаючи деякі відомости про нього з ватиканських актів (Unia brzeska с. 224), здогадуєть ся, що то не був правдивий Грек, а „Москаль"; мабуть підставою послужило йому до того імя Мосхопула: про Палеольоґа він каже, що був прихильний католицтву, а Мосхопул був, навпаки, дуже ворожий латинству й старав ся підкопати його впливи.

digitized by ukrbiblioteka.org

до Острогу на зазив Острозького [1]). Що дивнійше, за цїлий довший час свого істновання острозька школа не постарала ся вишколити з своїх власних учеників спеціалистів в ріжних науках, спеціально в науцї грецькій, і се тим дивнійше, що вже в 1580-х рр. при патріарху був якийсь „спудей Федор“ з України, „ученія ради еллинска языка, в немже всяка ѳилосоѳія“, і патріарх просив для нього помочи від Українцїв „книгъ ради купования внѣшнихъ и богословныхъ ученій“ (1584) [2]). Боюсь, що й тут кн. Острозький не показав себе надто гойним меценатом. За весь час істновання острозької школи можна вказати тільки на одного чоловіка, що виглядає на „ученого стипендиста“ острозької академії; се єромонах і архидиякон Кипріян, „сущій отъ града Острога, мужъ во еллинскомъ діалектѣ искусный, въ Єнетіихъ (Венеції) и Патавіи (Падуї) любомудрствовавшій, въ св. горѣ Аѳонстѣй поживщій“, як його рекомендує передмова до пізнїйшого видання його перекладу толковань Ів. Златоуста [3]). Як показують його грецькі вірші в острозькім друку De bello Ostrogiano (1600) і роля товмача під час берестейського собору [4]), він був дійсно добре обзнайомлений з грецькою мовою.

Та які б не були хиби й недостачі острозької школи, вона мала важне значіннє, випустивши все таки з своїх мурів чимало людей з більшим науковим цензом і своїм живим прикладом збивши погляди, розширювані ворогами в родї Скарґи, мов би при православній вірі, при словяно-руській традиції неможлива нїяка орґанїзована школа, нїяка осьвіта, нїяка наука. В біоґрафічних звістках ріжних людей того часу ми починаємо, замість давнїйших загальних звісток про науку у якогось учителя, стрічати вповнї конкретні відомости про ученнє в школї острозькій [5]). Приклад острозької школи дає конкретну підставу до проєктів подібних шкіл і по иньших місцях; так в 1588 р. владика володимирський, Теод. Лазовський з своєю капітулою соборною, постановляючи „за напомненем вел. п. Констан-

[1]) Likowski с. 223.

[2]) Мелетій Пигасъ II с. 98—100.

[3]) Виданий 1623 р. в Київі, цитати у Харламповича Острожская школа с. 384.

[4]) Пам. полем. лит. III с. 335 і 354.

[5]) Так в біоґрафії Йова Княгиницького читаємо, що він „підучивши ся в унївскім монастирі“, удав ся „до совершенѣйшихъ наукъ“ до Острога — „вдасть себе въ училище и прилежаше ученію“ (Зоря гал. 1860 с. 228). Його сучасник і земляк Сагайдачний теж „выхованъ въ вѣрѣ церкви всходней зъ лѣтъ дѣтинскихъ, шолъ потомъ до Острога, для наукъ учтивыхъ“ (Вѣршѣ на погребъ Петра Конашевича Сагайдачного).

тина кн. Острозъского“ ріжні способи до направи й поліпшення порядків в соборній церкві, між иньшим роблять спеціальну фундацію для школи, „аби ховано два бакаляры такыхъ, жебы оденъ училъ по гречку, а другий по словенску“ [1]). З сього пляну справді не видко особливих результатів, але небезінтересно се ширеннє ідеї грецько-словенської школи по острозькому прикладу. Правдоподібно, що й плян львівської школи, видвигнений в тих же 1580-х рр., не обійшов ся без впливу тих же острозьких взірців, і автор Пересторога, очевидно, передає погляди сучасників, представляючи, що новий культурний рух, поліпшеннє церковних відносин і дорогої його серцю осьвіти у православних вів свій початок від острозьких початків — школи й друкарні. Вони то, мовляв, заохотили й патріархів до близшої участи в справах української церкви, до помочи їй церковними й культурними засобами, й приготовили те відродженнє православної церкви [2]), яке, на погляд автора, затримала й ослабила тільки диявольска робота — унїя, що внесла роздвоєннє серед православних і їх енерґію обернула на внутрішню боротьбу.

Такіж ентузіастичні відзиви ми чуємо від пізнійших українських письменників про літературно-науковий острозький кружок і його літературну та видавничу діяльність. Зах. Копистенський, описуючи заслуги, положені кн. Острозьким, так каже про сю першу українську академію наук. „Найдовали ся на дворе его и мовцы оному Демосѳенови ровныи, Исафалове (!) и иные различныи любомудрцы. Найдовали ся и докторове славныи, въ греческомъ, словенскомъ и латинскомъ языкахъ выцвѣчоныи. Найдовали ся и математикове и астрологове превыборныи, межи которыми онъ презацный маѳематикъ, философъ и астрологъ Янъ Лятосъ, который календар новый славне изганилъ и пером доводне презъ друкъ доказалъ, же есть омылный“. „Церкви и дворъ того княжати полныи православныхъ учителей еѵангелскихъ и апостолскихъ, полныи богослововъ истиныхъ, отъ богослововъ Діонисія, Аѳанасія (й ин. східнїх отцїв) и иныхъ многыхъ и отъ соборовъ и отъ патріарховъ всходныхъ, знаючих богословію и вѣру правую“ [3]).

---

[1]) Архивъ Югозап. Рос. I. I с. 236.

[2]) „Зачимъ православіе наше почало было просіявати яко солнце, люди учоные почали были въ церкві божіей показивати ся, учители и строители церкви божіей, и книги друкованыя почали множити ся“ — Пересторога с. 206.

[3]) Палинодія с. 1136—7.

На жаль, знов таки близших відомостей про склад сього кружка, про визначнійших членів його й їх діяльність маємо дуже мало. Майже виключно можемо судити про нього по друкованих його працях, а при тім і про публїкації його не маємо повного понятя, бо богато острозьких друків досї звісно тільки в фраґментах, або й зовсїм іще незвісно, не кажучи про праці, які друком оголошені не були і тільки припадково нам стали звістні [1]).

Лїтературна й наукова острозька компанія мала очевидно мішаний характер. Її основу мусїло становити учене місцеве духовенство. Кн. Острозький, правдоподібно, мусїв підбирати людей осьвічених та учених на ті церковні посади, які відкривали ся в його маєтностях від часу, як його стали інтересувати справи осьвітні й лїтературні; але поіменно не можемо богато таких духовних вказати. Знаємо з сього боку острозького сьвященика Дамяна Наливайка, брата славного козацького ватажка, перекладчика чи редактора кількох збірок перекладів, автора українсько-руських віршів [2]), й згаданого вже єроманаха Кипріяна (при якім монастирі він числив ся, зістаєть ся незвісним). Острозьким сьвящеником уважають Василя, автора звісного трактату О єдиной вѣрѣ, але се зістаєть ся мало правдоподібним, тому що він ніде не натякає на своє сьвященство [3]). Не був по всякій імовірности духовною особою й „клирик острозький“, автор відповідей Потїєви [4]). Сьвітським чоловіком був Герасим Смотрицький, оден з головних репрезентантів острозької академії (позволяю собі ужити се слово для означіння всеї суми просьвітно-лїтературних острозьких засобів, ріжних сторін тутешньої культурної дї-

---

[1]) Напр. тільки в останніх часах став звісній Лямент дому кн. Острозьких, острозький друк 1603 р., відповідь Острозького Клирика на другий лист Потїя кн. Острозького, 1599 р. або присьвячений Ісаї Балабану переклад Фед. Авукара, зроблений „спудеєм училища острозскаго“ в 1611 р. (Чтенія київські т. VIII і XII, Памятки укр. мови і лїт. т. V).

[2]) Чтенія київські IX с. 19 (Лекціи Злотоустого отъ бесѣдъ евангельскихъ отъ иерея Наливайка вибраніє), Каратаєв ч. 178 і 190.

[3]) Є й иньший здогад, що сей Василь був пан Василь староста або намісник суразький, дворянин Острозького, згадуваний як його посланець в зносинах з Потїєм, (див. Антірізіс, показчик sub voce). Се можливо, хоч окрім подібности імени нїщо за тим не говорить. Але не можливо лучити до купи оби два здогади й говорити про Василя Суражського сьвященика острозького, як часом буває.

[4]) Ґел. Діплїц, близький своїм часом православний письменнику своїй Антапольоґії (1633) писав, що Клирик Острозький клириком міг називати ся тільки в ширшім значінню слова, себ то не був духовним (с. 614).

яльности). Він був шляхтичом з Поділя й ґродським писарем в Камінці, поки не перезвав його до себе Острозький [1]). Сьвітський елемент представляли далї такі люде як звісний нам Мотовило, якого Курбский уважав рішучим еретиком (він в своїй відповіди Скарзї виступив з теорією тисячолїтнього царства Христова па землї — доктриною анабаптистсько-соцінїанської), і Христофор Філялет-Бронський, якого уніяти також називали явним еретиком, і православні не вважали можливим боронити від сих закидів. Зрештою про опіку й прихильність, яку кн. Острозький показував унітаріям, зістала ся сьвітла намять у них самих, як ми бачили [2]). З другого боку не бракувало в його окруженню й католиків. Ріжні Греки, з близших і дальших країв, ортодоксального і уніятського напряму (як той Палеольоґ) і московські виходнї доповняли ріжнородний склад острозького кружка.

В першім періодї, в 1570—1580 рр. на чоло острозької академії виступають, в приступнім нам матеріалї, Герасим Данилович Смотрицький і той Василь — автори першорядних, як на свій час, богословсько-полемічних трактатів. Смотрицький був оден з старших членів острозької академіи [3]). Першою роботою, в якій пізнаємо його, було виданнє біблії; його імя носить тут простора передмова про вагу св. письма і вірші на герб. кн. Острозького („двострочное согласіе“); нема сумнїву, що й при роботах над текстом біблії та її коректї він мав визначну участь. Крім нього як участників біблїйної комісії знаємо поіменно ще самого Івана Федоровича, на якім лежала не тільки технїчна частина — орґанїзація друкарнї, але безперечно также в значній мірі і лїтературно-наукова, і позатим можемо назвати тільки одно імя якогось „многогрѣшного Тимоѳея Михайловича“, що спорядив показчик до Нового Завіта [4]), виданого в 1580 р. Над сим кружком Смотрицький підносить ся як лїтерат в повнім значінню слова — перший український лїтерат сього періоду, „wielki swego czasu w ruskim narodzie mąż“, як його з гордістю зве пізнїйше син [5]). На жаль з його писань, якими він подавав „многу помощу и утѣху вѣрнымъ

[1]) Звістки про нього й иньших людей, звязяних, хоч би гіпотетично з острозькою школою, збирає Харлампович в своїй книзї про школи (перед тим в статї про острозьку школу).

[2]) Див. вище 482.

[3]) Коли з'явив ся він на дворі Острозького, незвісно: циркулює стара звістка (Каппена — Евґенія), що він в 1576 р. уже був підскарбієм Острозького, але її джерело незвісне.

[4]) „Собраніе вещей нужнѣйшихъ вкратцѣ скораго ради обрѣтенія въ книзѣ новаго завѣта по словесемъ язбуки“.

[5]) Obrona werificaciey, l. c.

digitized by ukrbiblioteka.org

противъ еретиковъ и отступниковъ" [1]), ми маємо властиво одно тільки — се звісний уже нам „Ключъ царства небесного". В передмові він називає себе „худим простаком", який „за великим мушенем, а набольше за росказанем" [2]) береть ся полемізувати з католицькими богословами „як плохий а голый за збройного рицаря воєвати", і се, окрім звичайної, літературними звичаями приписаної скромности, має те значінне, що Смотрицький не був чоловіком з систематичною науковою осьвітою, а талановитим самоуком. Сьвідомий сього, він не любить пускати ся в небезпечні глубини доґматики і схолястичної діалектики, а більше арґументує від „простого розуму," від практичного житя, зручно воюючи іронією, заступаючи жартом і влучним слівцем схолястично-наукову артилерію тодїшньої полєміки.

Його трактат, в тім видї, як ми його маємо (без кінця) [3]), складаєть ся з кількох статей: передмова до кн. Ол. Острозького „До народовъ рускихъ короткая а пильная примовка" — гадки про потребу відправи на латинські атаки і полємічні замітки на адресу латинських полємістів; далї „ключъ царства небесного и нашое християнское духовное власти нерешимый узолъ" — тут ідея соборности против монархічної власти папи; „календаръ римский новый" — полєміка против нового календаря і папства взагалї (їдка і гостра, особливо місцями). На перший погляд сї части звязанї слабко, але вони перейняті внутрішньою ідеєю: довільність пап в справах віри, яка привела їх до відірвання від старої, традиційної церкви, представленої християнством східнїм. Виклад зближений до сучасної живої мови, досить живий, пересипаний приповідками, іронїчними слівцями й дотепами, часто римованими, позбавлений тяжкого теольоґічного апарату [4]). Він мусїв робити вражіннє,

---

[1]) Памфлет на Мел. Смотрицького (Кіев. епарх. вѣдом. 1875) Мел. Смотрицький в цитованім дає зрозуміти, що „Ключъ", присьвячений кн. Ол. Острозькому (я думаю, що про Ключъ треба розуміти його слова: przełożonym go cerkwi ruskiej wszystkim samą rzeczą, choć iednemu z nich imenno dedicowawszy, хоч Ол. Острозький не був старшиною „церкви руської", тільки суспільности) був тільки першою памяткою, яку лишив Герасим по собі — potym i drugi i trzeci (zostawił muniment).

[2]) Можливо — натяк на порученнє від. кн. Острозького.

[3]) Надрукований в тім видї, як його маємо, в Архиві Югозап. Рос. I т. VII (коректа очевидно досить недбала).

[4]) Наведу кілька його дотепів і римів: Церква західня хорує, відорвавши ся від східньої — „звлаща отъ оного Формоса, за которого стал ся римскій костелъ якъ лице безъ носа" (с. 242). Папа „южъ теперъ у волной кузници своей куетъ собѣ што хочеть, ни на кого

і як публїцист Смотрицький мусить уважати ся одним з найлїпших, хоч його арґументация переважно біжить по верхах, від дотепу до дотепу, не заглубляючи ся в ті глубші і влучні гадки, які він розсипає місцями. В полеміцї против календаря він не запускаєть ся в питання історичні чи астрономічнї, але вказує на ті невигоди, які виходять на практиці через переміну календаря і через істнованнє подвійного числення, по двом календарям, подвійних сьвят і т. и. Ironїзує, що природа не слухає папської реформи. „Тые новоперемѣнъные квѣтни и маи вмѣсто зеленое барвы все бѣлою намъ зверху притрясаютъ", лякаючи своїм мовчазним протестом серце вірних. „У великий пятокъ, як хлопці страшили юду тими калаталками, то в кого не була голосна, — зубами мусїв трескоту давати, особливо ті що від pauperibus починиють вчити латини; а на сам великодню ніч Бог показав велике знаменне (против зміни пасхалії) — бурхливий і страшний холод, з великим снїгом, що не кождий міг післати сьвятити колачі до костела, кому було до костела миля або більше" [1]).

Окрім римованих приповідок і дотепів, якими пересипав Смотрицький свій трактат, він, по словам Копистенського, зложив „вѣршемъ роскимъ, ачъ не куштовнимъ, (але) поважнимъ", якусь сатиру на непорядки в православній церкві й єрархії — „на непорядніи хиротонизанты и ихъ рукоположенцы" [2]). Ся сатира, на жаль, не дійшла наших рук, а про „некунштовнї" вірші їх автора можемо судити тільки по згаданих віршах на гербі кн. Острозьких [3]) — дійсно,

---

не обзираючи, ани о чию ласку и ратунокъ дбаючи" (с. 246). „Скарга оскаржаетъ, Гербест осужаетъ, бо той письмомъ своимъ страшитъ а сей декретомъ не тѣшитъ" (с. 247). „Третий на десятъ Грігоръ папежъ, кгды обачилъ, же календаръ предковъ его старый дороги правое далеко заблудилъ, солнце днювъ причінило, мѣсяцъ имена свои помешалъ, звѣзды бѣгъ свой потеряли — заразомъ, яко довтипный лѣкарь и расторопный строитель, отрѣзалъ члонки здоровые, которые еще стояли нѣшто при тѣле церковномъ" „мѣсяцы иначей покрестилъ, християнскую пасху з жидовскою далеко отменилъ и такъ посадилъ и своему предъсявзятю, яко видимъ, досить учинилъ, только ся после того борзо и самъ схоронилъ — што вѣдати, если в пеклѣ чого поправляти не казано, бо то речъ еще старшая нижъ календаръ" (с. 252).

[1]) С. 253, 257—8. [2]) Палїнодія с. 1507.

[3]) Наводжу, як найстарший датований взірець українських віршів, одну строфу, з лїпших:

Въсіяла звѣзда ясна от востока,
послѣдуя пръвой възвѣщеней от пророка
и приводитъ от Прьсиды трех царей съ дары
поклонити ся съ вѣрою цареви на цары.

digitized by ukrbiblioteka.org

з становища шкільної піїтики не поправних, нерівноскладових, хоч і зладжених на взір шкільних.

Крім того, на підставі слів Суші [1]), Гер. Смотрицького уважають ректором острозької школи в 1570—80 рр. Але про сю сторону його діяльности ми нічого близше не знаємо, і навіть не можемо провірити ранійшими звістками сеї звістки пізнійшого письменника (XVIII в.).

Другий чільний репрезентант острозької академії сих часів — той Василь, звісний головно як автор „книжици" „О единой истинной православной вѣрѣ", 1588 [2]). Се книга иньшого складу, ніж трактат Смотрицького, й автор — письменник иньшої марки. Він хоче дати не публіцистичне писанне, обчислене на хвилеве вражінне, а богословський підручник, де б православний міг знайти по всім спірним тоді релігійним питанням не тільки потрібне поясненне, але й теольоґічний апарат, запас арґументів, цитат св. письма й св. отців. Більші розділи присьвячені темам: про одність церкви (против універсалїзму), про исхожденіе св. Духа, про старшинство римського папи, про римські обрядові відміни (опрісноки, суботній піст, літургію, безженність духовенства), про чистилище, про реформу календаря (їй удїлено дуже богато місця), вкінці про сьвятість церков і шанованне ікон. Останнє против протестантів і раціоналїстів, против котрих автор виступає також дуже сильно, нападаючи на надмірну поблажливість до них православних, що вважають „еретиків" за своїх союзників, думаючи, що через них „зловірні" (католики) „не могутъ приневолити въ зловѣріе свое" православних. Там де автору трапляють ся вже готові підхожі писання, він компілює з них (напр. Максима Грека про исхожденіе св. Духа, Варлаама Калябрійського против прімату папи й т. ин.), в иньшім пише більш самостійно. Виклад по-

твоя звѣзда нынѣ томуже послѣдует цареви
хотя всѣхъ сотворити жителя раеви,
и убывает луна ветхаго завѣта,
сіяетъ бо солнце неприступнаго свѣта,
в немже ходя не подкнет ся,
но паче спасет ся.

Подібний характер мають вірші Андрія Римші на поодинокі місяцї року, видані в Острогу в 1581 р. під титулом „Хронологія". Досить правдоподібна згадка, що маємо тут ученицьку роботу, testimonium diligentiae, з острозької школи, й дійсно тільки тим можна обяснити собі собі появу їх в друку. От взірець сих віршів:

Двадъцать четвертаго дня м-ця сенътября
Доробленъ Єросолимъ — стала ся рѣчъ добра.

На кождий місяць дано по одній такій події.

[1]) Saulus et Paulus c. 15—6.

[2]) Видана в т. II Памятників полем. литературы.

збавлений всїх тих елементів іронії й жарту, якими закрашує свої писання Смотрицький; він поважний, сухий, не прозорий, перетяжений цитатами; мова словянська, злегка закрашена елементами живої мови. Людям старих традицій він міг подабати ся: Вишенський в своїм „Извѣщенію краткім о латинськихъ прелестѣхъ“ пише під сильним впливом „Книжиці“ й дуже поручає її своїм читачам [1]). Але ширшої популярности, вона, очевидно, не мала. Новійші історики - богослови ставлять „Книжицу“ досить високо, при всїх браках наукового приготовлення автора (м. ин. закидають йому, що поборюючи католицький доґмат про чистилище, він впав в противність — заперечував вагу молитов за умерших). Крім сеї „Книжици“ той же, очевидно, Василь був редактором псалтиря з додатковими статями (м. ин. з ширшим трактатом о премѣненіи календаря), виданого в 1598 р. п. т. „Правило истинного живота христіанского [2]).

В другім періоді свого істновання, в 1590-х і 1600 рр. острозька академія пишеть ся іменами Філялета - Вронського, Клирика Острозького і Мел. Смотрицького. Бронський як чоловік перейнятий в значній мірі впливами раціоналїстичних доктрин, а може й явний член якоїсь протестанської конфессії, як його представляють уніяти, близше до острозького кружка у всякім разї мабуть не належав, і на його книзї ми спинимо ся про оглядї лїтературної полєміки, викликаної унїєю [3]). Клирик Острозький, автор двох відповідей

[1]) „Сіе Василіево писаніє испытахомъ извѣстно и увидѣхомъ, яко не отъ своєє фантазіи новоизобрѣтеннаго помысла, но отъ божественнаго писанія писа, яже написа; сего ради пріймѣте сіє, молю васъ, съ усердієм всєдушное любве“, і т. д. — Акты Ю. і З. Рос. II с. 264.

[2]) Каратаєв ч. 158.

[3]) Зістаєть ся досї незвісним, де жив Філялєт — на Українї чи Білій Руси. В текстї Апокрізіса єсть вказівки на Вильно, з другого боку правдіподобно, що під час писання книги він пробував і на дворі Острозького, де й користав з листів його архиву. По словам пізнїйшого (XVIII в.) унїятського письменика Стебельського він і писав свою книгу на замовленнє Острозького і в нагороду дістав від нього Вільську волость. Виключно на свідоцтві тогож Стебельського (без подання джерел) опираєть ся звістка, що правдиве імя автора Апокрізіса було: Христофор Бронський (Dwa wielkie światła II с. 114—5, вид. 1866 р.). Близше про автора не знаємо нїчого; сам він називає себе шляхтичом; про його конфесію арґументи і сьвідоцтва pro і contra його православности в книзї Скобалановича про Апокрізіс і у Голубєва Библіографическія замѣчанія; з зібраного ними матеріалу виходить зовсїм ясно, що самі православні не признавали ся де солїдарности з Філялетом, але чи був він таким нововірцем, що формально належав до котроїсь нововірської конфесії і тільки підшивав ся під

digitized by ukrbiblioteka.org

Потію, з 1598—9 рр., виразно зазначує свою приналежність до острозької школи, і Потій його трактує як молодого студента (жака) острозької школи [1]). Отже інтересно зазначити близькість сих відповідей [2]) до трактату Герасима Смотрицького, того традиційного ректора острозької школи: та ж жива мова, живий тон, закрашений гумором і іронією; трапляють ся й зовсїм формальні подібности — місця дуже близькі і змістом і формою до місць „Ключа" [3]). Клирик одначе далеко більше поппсує ть ся своєю шкільною ученістю, очитанпем в св. письмі і в отцях церкві; стрічаємо цитати й на сьвітських латинських письменників — поетів (з „Листів" Петрарки [4]); місце римованих дотепів заступають поетичні ліричні апострофи. З сього боку богато подібного бачимо у Клирика з иньшим вихованцем острозької школи, сином Герасима Максимом, в чернецтві Мелетієм Смотрицьким; подібности сї дали навіть привідь до здогаду, що під псеводнїмом Клирика таїв ся той сам Максим [5]), але здогад сей розбиває ть ся на пізнїйших атаках Мел. Смотрицького на писання Клирика [6]): ледво чи видважив ся б він так ударяти на свої власні писання, знаючи, що православні могли зняти з нього маску. Отже мабуть правдоподібнїйшим буде вважати подібности в писаннях Клирика і Мелетія Смотрицького за впливи спільної школи, спільних взірців.

З острозькою академією таким чином, так чи инакше (з Апокрізісом включно), лучить ся поважна частина того, що появило ся в сучаснїй публїцистично-богословський, полемічній лїтературі на Україні і Білоруси за чверть століте, від „Ключа" Гер. Смотрицького до „Треноса" його сина. До вичислених самостійних трактатів треба дочислити ще такі видання, як збірка патріарших

православного в книзї, чи формально належав до православної церкви і тільки держав ся ріжних нововірських поглядів, — зістаєть ся неясним.

[1]) Пам. полем. лит. III с. 381, 1043, 1053, 1115.

[2]) Перша з них видана в III томі Пам. полем. лит., разом з долученою до неї історією флорентийського собору, друга в V т. Памяток укр. мови. Крім того Клирика уважають перекладчиком Апокрізіса на руське.

[3]) Порівнянне писань Клирика з писаннями Герасима Смотрицького і Мелетія дав недавно проф. Студинський у вступній статї в т. V Памяток укр. мови, доводячи ідентичність Клирика з Мел. Смотрицьким (розд. IV). [4]) Пам. пол. лит. III с. 426,

[5]) Здогад сей висловив Копітар в кореспонденції з Д. Зубрицьким (Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. XLIII), докладнїйше розвинув і арґументував проф. Студинський в недавно виданій студії (як вище).

[6]) Paraenesis с. 7, пор. 27.

грамот в календарній справі 1583—4[1]). „Книжица" 1598 р., де разом зількома листами патр. Мелетія, писавими на Україну, на заохоту й потїху в боротьбі за православну віру, надруковано також звісний окружник Конст. Острозького, послание атонських монахів до нього в справі унії (писане Вишенським — одиноке його писанне, видруковано тодї) і трактат Гр. Палами про исхожденіе св. Духа[2]). Лист Мелетія до Потїя, з зазивом до повороту до православної віри, виданий 1605 р.[3]), а правдоподібно і йогож „Діалогъ о вѣрѣ восточной", адресований до кн. Василя[4]). В лїтературній продукції головна позиція, головна заслуга острозької академії. Поза тим має вона в своїх активах виданнє першої повної біблії словянської й кількох меньше важних видань св. письма й церковних книг (новий завіт, псалтир — два видання, три видання часослова, молитовник, требник. Кілька — небогато одначе — видань св. отців (поучення на вел. піст Василия Вел., Маргарит Іоана Златоустого й кілька иньших поучень під голосним титулом: Лѣкарство на оспалый умыслъ человѣчій); дещо зістало ся недруковане й було видане пізнійше поза Острогом — як переклади толковань Іоана Злотоустого на послання ап. Павла; дещо лишило ся, очевидно, невиданим зовсїм.

Взагалї хоч острозька друкарня в 1580—1590 рр. була найбільш діяльною, а часами й одинокою на Українї[5]), вона не ви-

[1]) Передрукована у Малишевского М. Пигасъ т. II.

[2]) Виїмки з сеї книжицї у Малишевского ор. с. т. II.

[3]) Каратаев ч. 178 (редактором був Д. Наливайко, перекладчиком Борецький, як довідуємо ся з чотиростиха Наливайка.

[4]) Рік і місце друку невідомі (Каратаев ч. 173); передруковано у Малишевського т. II.

[5]) Для перегляду вичисляю всї дотепер звісні українські й словянські друки, які вийшли на українській території до 1600 р.:

1568/9 Учительне евангелие, в Заблудові (на українсько-білоруськім пограничу).

1570. Псалтир з часословом, тамже.

1573/4. Апостол, у Львові.

1580. Біблїя в Острозї.

1580. Псалтир і новий завіт, тамже.

1581. Біблїя, дещо відмінне виданне, тамже.

1581. Хронольоґія Римші (на двох картках).

Тамже без року (мб. 1584) збірка грамот патр. Єремії в календарній справі, в Острозї.

Без року О крестном знаменіи, на двох картках, в Острозї?

Без року грамота на сьвященство, від К. Терлецького, в Острозї?

1587. Гер. Смотрицького Ключъ царствія небесного, в Острозї.

1588. Сьвящ. Василия о единой истинной православной вѣрѣ, в Острозї.

digitized by ukrbiblioteka.org

значала ся анї дуже інтенсивною, анї постійною продукцією, коли судити по тому матеріалу, який ми маємо. І тут такий маґнат як кн. Острозький міг би, безперечно, дати більший і живійший імпульс дїлу, а тим часом доходило часом навіть до того, що він просив львівських братчиків позичити йому з друкарнї письма грецького або словянського для друку тої чи иньшої книжки [1]).

В 1603 р. вмер Олександр, одинокий з синів Конст. Острозького, що зістав ся вірним православію — надія православної української суспільности. Мусїв бути щирий „лямент", яким оплакала його острозька академія [2]), і гірким чутєм віє від науки синам, вложеної в уста покійного князя:

Памятайте, жесте с княжатъ руськихъ острозьких вышли,
Ихъ вѣру, дѣльность и побожность мѣйте на мысли!
Вами хочу похвалити ся перед маєстатомъ
Божимъ, кгды з васъ жаденъ не будет апостатом

(Книжка: Исповѣданіє о исхожденіи св. Духа, показана осібно у Каратаєва й ин., мб. частина друга сеїж книги).

1591. Окружники патр. Єремії й митр. Рогози про церковнї непорядки на двох картках, у Львові (23/I).

1591. Προσφώνημα привѣтъ преосв. архіеп. Кур. Михайлу, у Львові (1/II).

1591. Ἀδελφότης, граматика, у Львові.

1593. Мелетіа папы Александрійскаго къ Іудеомъ отвѣтъ, у Львові.

1594. Постническія словеса св. Василия, в Острозї.

1595. Обіжник кн. Острозького против владик унїятів, в Острозї.

1595. Іоана Златоустого Маргарит, в Острозї.

1599. Часослов, в Острозї.

1598. Т. зв. Книжица в десяти роздїлах, в Острозї.

1598. Правило истиннаго живота христіанского (псалтир з святцями), в Острозї.

1598. Клирика Острозького Отписъ на лист о. Ипатіа володимерского еп., в Острозї.

1598. Йогож Историја о листрикійскомъ синодѣ, в однїй книжцї з попереднїм.

1598 або 1599. Апокризисъ Филалета в руськім перекладї (письмо острозьке).

(1600-м роком датуєть ся „оглашенія церкви бр. Львовской", але воно в дїйсности друковане в р. 1608).

Звістки про сї друки переважно у Каратаєва; його доповняють для сих часів вказівки в Памятниках полемич. лит., Архиві Югозап. Рос. I. VII і XII й ин.

[1]) Архивъ Югозап. Рос. I т. X ч. 58 (с. 116), з р. 1596 і Акты Зап. Рос. IV ч. 148 (коло р. 1603).

[2]) „Ламентъ дому княжатъ Острозскихъ надъ зошлымъ съ того свѣта ясне освецонымъ княжатемъ Александром Константиновичом

Отъ вѣры кгрецкое апостолское церкви восточное,
Дому нашему и славнымъ нредкомъ нашимъ пожиточное;
Которую, чого боже ухоьай, если бы бысте позбыли,
Тогды памятайте мое слово, же з върою сполечне
Утратите учтивость, маестатность и здорове конечне.

Сї остороги зістали ся даремними: дїти Олександра зістали ся під впливами матери, ревної католички, приятельки ярославських єзуїтів; зрештою повмирали в молодім віку. В 1608 р. пішов до гробу і сам старий князь Василь-Константин. Острозькі маєтности й фундації перейшли в руки кн. Януша. Православні, устами Копистенського, підносять його льояльність супроти православної віри й батьковської волї й роспоряджень [1]), і за його житя острозька школа й друкарня ще жили й функціонували, хоч і в слабшім темпі, нїж перед тим (звісні друки з 1612 р., „повеленіем пресвѣтлаго и богохранимаго княжати Януша Острозького“ [2]), похвала Ісаї Балабану при перекладї Федора Авукара, писана „во Острозѣ, во училищѣ кгрекословеньскомъ“ в мартї 1611 р. і мабуть також видрукована тодї) [3]). Смерть його в 1620 р. і перехід Острозьких маєтностей в руки доньки Олександра Анни-Альоізи, вдови по Яну-Каролеви Ходкевичу, гетьману литовськім, горячої католички, наповнили православних страхом за долю острозьких фундацій [4]). Дїйсно, під її рукою вони дуже скоро заглохли вповнї, а на їх місце запишала ся колеґія єзуїтська, фундована Анною-Альоізою.

Острозька академія, меценатство кн. Острозького в справах православної віри й української культури — се властиво й усе, що дало українське маґнацтво українській народній справі в таку тяжку для неї хвилю. Як би високо не цїнили ми значіннє острозького епізоду, се все таки дуже мало і супроти тих матеріальних засобів, якими се маґнацтво розпоряджало, і супроти вимог і потреби суспільности. А найгірше те, що масова дезерція того маґнацтва, переходи на латинство його репрезентантів, одного по другім, не давали можности рахувати і в будучности на якусь більшу поміч від нього. Дом Острозьких служив характеристичним прикладом тому. І немов перед-

княжатем Острозким“, недавно віднайдений друк, в фраґментах (видані в Чтеніях київських т. XII с. 14). Вірші римовані, нерівноскладові.

[1]) Палїнодія с. 1139—40. [2]) Каратаевъ с. 322.

[3]) Чтенія київські т. VIII.

[4]) Див. тріложні зітхання Копистенського (Палїнодия с. 1140) і Саковича (Вірші на нохорон Сагайдачного, вид. Голубева с. 29).

digitized by ukrbiblioteka.org

чуваючи сю безвиглядність вищої верстви і безплодність покликів на її адресу — які в таких сильних виразах підносили ся на початках нового культурного руху (напр. устами Тяпинського), заздалегідь починає орґанїзувати свої сили для культурної й національної боротьби середня верства, „третїй стан“ — заможнїйше та сьвідомійше міщанство по більших культурних і полїтичних центрах.

Перед веде в сїм культурнім і національнім руху на Україні Львів, на Білоруси Вильно. В Вильнї, як ми бачили, завязки культурної роботи на національнім ґрунтї серед місцевого, білоруського міщанства проколюють ся уже в першій пол. XVI в. (кружок Скорини в 1520—30-х рр., потім кружок Заріцких і Мамоничів в 1570-х рр.)[1]). У Львові місцеві обставини довго обертають енерґію міщанства в инший бік. Крайні обмеження прав православних-Русинів, репресії звернені против православної релїґії й повна дезорґанїзація місцевої церкви наслїдком їх — були причиною, що з зростом матеріальних і культурних сил, національної сьвідомости і суспільної енерґії, енерґія тутешнього українського міщанства звертаєть ся перед усїм — починаючи від звісних процесів 1520-х рр.[2]) — на боротьбу за рівноправність національну і релїґійну, на війну против ограничень православного міщанства. Але заразом, спільно з православними елементами в инших верствах, українське міщанство львівське бере дїяльну участь в справі відновлення православного епископства галицького й увільнення галицької епархії з негідної й небезпечної залежности від латинського арцибіскупа[3]). Як ґрупа найбільш сконсолїдована і самою близькістю до владичої резіденції тїсно звязана з нею, львівське міщанство стає центром і опорною базою всїх заходів в справі відновлення православного епископства, а далї починають концентрувати ся в нїм взагалї культурно-релїґійні й національні змагання галицької Руси. Зріст матеріальних сил львівського українського міщанства, помітний на протягу XVI в.[4]), ішов в парі з зростом національної й горожанської сьвідомости, а не маючи тут, в Галичинї, від кого иншого виглядати помочи (бо маґнацтво українське тут зникло, а шляхецькі елементи були дуже слабкі й позбавлені всякої орґанїзації), воно кладе головну вагу на орґанїзацію своїх власних сил. Але не всякі проби суспільної орґанїзації українського міщанства польсько-католицькі круги дивили ся дуже підозріливо й усякий симптом такої орґанї-

---

[1]) Див. вище с. 429 і 438. [2]) Див. т. V с. 241—2.

[3]) Див. т. V с. 436—40.

[4]) Див. праці Крипякевича: Русини властителї у Львові в першій пол. XVI в. і Львівська Русь в першій пол. XVI в.

зації готові були трактувати як учинок каригідний, як державну зраду супроти міської републїки [1]). Тому міщанство львівське використовує для сеї орґанїзації давнїй інститут церковних брацтв, зреформований на взір орґанїзації цехової.

Перед тим церковні брацтва не грали ніякої значнїйшої культурної чи суспільної ролї, тому наші звістки про сей інститут дуже бідні, і розвій його можемо собі уяснити лише за помічю анальоґій [2]).

Ми знаємо брацтво в примітивно-суспільнім устрою як ширшу родову орґанїзацію. В первісній ідеї се союз братів, що вилучивши ся з спільної сімї, не розривають родових звязків, які звязували їх: спільних господарських вигод, оборони від напасників-чужородців, спільного культу божества — опікуна їх роду. Се грецька „фратрія“, полуднево-словянське „брацтво“, посереднїй ступінь родової орґанїзації між ширшою родиною і племенем [3]). В міру того як слабнув і до роскладу приходив родовий устрій, місце сих родових союзів заступали ріжні територіальні чи професіональні союзи, що приймали на себе ріжні функції старих союзів родових. Так в західнїй Европі, в сьвітї ґермано-романськім на руїнах старих родових союзів виросли такі орґанїзації як ґільдії й цехи, і сї ріжні професіональні союзи називають себе „брацтвами“ (fraternitas). Вони задержують з старих орґанїзацій релїґійну закраску, патрональні сьвята й ритуальні пири — ті ритуальні прикмети, що найдовше держали ся по старих родових орґанїзаціях. В сьвітї східнословянськім, де родовий устрій розложив ся дуже скоро, і місце родового союзу дуже рано зайняли союзи мішаного родово-територіального і чисто територіального характеру, імя брацтва, здаєть ся, задержала ся тільки за тими союзами релїґійного характера, які перейняли на себе опіку над старими рородовими патрональними культами. Шанованнє певних божеств-патронів, сьвяткованнє певних сьвят, звязаних з родовою традицією, перейшло на певні територіальні ґрупи дворищ чи сіл, і традиційні жертви й ритуальні пири, звязані з ними, лишили ся одним з найбільше трівких пережитків старих союзів. Коли місце старого культу стало займати християнство, воно з своєю звичайною полїтикою асиміляції, перенесло помалу традиційні патрональні звичаї з ріжних предметів поганського

---

[1]) Пор. процес 1538 р. з того поводу, що оден з львівських Русинів донїс на львівську руську громаду, що там „потай роблять сходини і вибирають бурмистрів і радних руських“ — витяг у Крипякевича (Записки LXXIV с. 13). [2]) Див. ще в прим. 13.

[3]) Див. т. І² с. 317; Schrader Reallexicon der indogermanischen Altertumskunde, sub voce Sippe; Kraus Sitte und Brauch der Südslaven с. 32 і далї, Bogisić Zbornik prvnich običaja, див. показчик sub voce bratstvo.

digitized by ukrbiblioteka.org

культу на культ християнський, заступило християнською церквою старі сьвятощі поганські, патрональним церковним сьвятом—традиційне сьвято поганське. Церква стала релїґійним осередком, що звязував далї в релїґійний союз ґрупу сіл чи осад; до її храмового сьвята привязано ріжні пири, що служили тим найбільше жизненним елементом, що оживляв старі ритуальні традиції; і за сими союзами з їх патрональним культом і ритуальними пирами, здаєть ся, задержало ся старе імя брацтв.

Я повторяю знову „здаєть ся“, бо традиція наша на сїм пунктї не так ясна, як би ми того собі бажали. Купецьке брацтво при церкві Івана в Новгороді се одиноке професіональне брацтво з релїґійним характером, з ритуальними пирами, яке нам звістне з староруських часів, завдяки фундаційній грамотї його, данїй кн. Всеволодом Мстиславичом в першій половинї XII в. [1]). Але воно має занадто сильно виражені анальоґії з західнїми ґільдіями, з їх професіональним характером і релїґійною закраскою, так що не можна сумнївати ся в впливі на нього тих західноевропейських ґільдій. Сей факт може піддати взагалї певний сумнїв що до автохтонности коли не самої братської орґанїзації, то її назви (братство — fraternitas, братчина — confratria). Тим більше, що ся братська назва в староруський традиції висить на дуже тонкій нитцї: коли полишити на боцї те брацтво св. Івана, з огляду на виразний вплив на нїм західнїх взірцїв, то назва „братчини“ для ритуальних пирів (в памятках і звістках північних — полоцьких, новгородських, московських XII—XV вв.) [2]) являєть ся одиноким слїдом „братської“ назви для якихось громадських орґанїзацій в староруських часах. Але підстав для такого скептицизму властиво нема навіть для назви, не тільки самого інституту.

Саме явище закорінене так глубоко в житю земель, навіть зовсїм далеких від можливих впливів ґерманських ґільдій, що про запозиченнє його з заходу трудно говорити. Запозиченнє можна добачати в деяких деталях братського устрою в тих землях, що стояли близше до нїмецьких впливів (напр. в постанові псковської судної устави XV в. про судовий імунїтет — самосуд братчини можна бачити вплив ґільдій) [3]), але не в самім інститутї.

---

[1]) В Хрестоматії В.-Буданова т. I.

[2]) Найстарші звістки: в Київській лїтописи під р. 1159 (Полочане звуть князя на „братьшину“ на день св. Петра до церкви Богородиції старої); в Софійській Кормчій коло р. 1280 фіґурує слово „братщина“ в значінню пира; в уставі м. Кипріана для монастиря св. Константина 1392 р. (Акты арх. эксп. I № 11) говорить ся про доходи ігумена з „братшин“ по монастирських селах.

[3]) „А братьщина судить какъ судьи“ — Псков. устава с. 113 (Христом. В.-Буданова I).

Та й широке розповсюдненнє назви „брацтва“ не легко погодити з гіпотезою про запозиченнє сеї назви від ґерманських „брацтв“. Тим більше, що братаннє являєть ся широко росповсюдненою формою спілки, договору, товариства в східпословянськім побуті, так само як і у иньших народів. Тому навіть не передана в термінольґії старого родового побуту вона могла наново виникнути, самосїйно так би сказати. Можна думати, що ся стара назва брацтв була власне тим середнїм терміном, який улекшив перенесеннє на сю стару, питоменну інституцію форм нових професіональних „брацтв“ — цехів, коли вони на Українї та Білоруси стали ширити ся під впливами нїмецького міського устрою, в XIV—XV вв. І се може бути також арґументом за тим (хоч і гіпотетичним), що не тільки братська орґанїзація, а й братське імя у нас було старшим від нїмецьких виливів.

Старе брацтво привязане до місцевої церкви, що являєть ся центром брацької орґанїзації й її патроном. Головною прикметою й заразом — тим жизненним нервом, що оживляє і удержує сю братську орґанїзацію, служать братські пири, „братчини“. Вони справляють ся оден раз чи кілька разів до року при церкві й на її дохід в певне сьвято, храмове чи инше традиційне[1]). Справляють їх члени брацтва на складку (т. зв. „складь“, „ссыпь“, участники — (с)сыпцы); наглядає того „староста“ брацтва. Але пир не має характеру забави братчиків в замкненім кружку, як у пізнїйших брацтвах цехових. Навпаки се „пиръ на весь миръ“ як каже великорос. приповідка. Братчикам бажано притягнути на свою братчину можливо широкий здвиг гостей: се слава для їх братчини і дохід для церкви. Вони варять „пива ячнї“, чи „ситять меди“, відповідно до місцевої моди, звичайно в „канун“ (переддень) сьвята, припасають всякої потрави, запрошують почесних гостей, але окрім тих приходять всякого рода люде, охочі до забави, і „вкупают ся“ в брацтво: просять їх прийняти на пир за певну оплату. Староста з братчиками, коли не мають нїчого против сих людей, і їх „вкун“ уважають за досить значний, приймають їх в участники пира. Так в новгородській билинї про Ваську Буслаєва:

Послышалъ Васинька Буслаєвичъ:
у мужиковъ новгородскіихъ
канунъ варенъ, пива ячныя,
пошелъ Василій со дружиною,
пришелъ во братщину въ Никольщину:
„не малу мы тебѣ сыпь платимъ —

[1]) В лїтописній звістції 1159 р. братчина справляєть ся при церкві Богородицї, але на день Петра.

digitized by ukrbiblioteka.org

за всякого брата по пяти рублевъ",
а за себе Василій дастъ пятдесятъ рублевъ.
А и тотъ-то староста церковной
принихалъ ихъ во братчину въ Никольщину,
а и зачали они тутъ канунъ варенъ пить
а и тѣ-то пива ячныя" [1]).

Сї вкупи, разом із всїм иньшим, що лишало ся від братчини — віск від звареного меду, нестравлені припаси, невипитий і проданий потім мід чи пиво і т. п., ішли, очевидно, на церкву й становили її дохід з брацтва. Про якісь безпосередні датки й оплати па церкву братчиків з сих часів ми не маємо звісток, а і сї доходи з братських пирів до церкви можемо виміркувати тільки з пізнїйших звісток і практик.

В міру того, як продажа напитків стала підпадати ріжним поборам зі сторони правительства або ставати реґалією, се право церковних брацтв варити пиво й мід на братські празники або кануни (се слово стає назвою й для меду, й для права його варити) та їх продавати — приймати на пир за оплатою та шинкувати рештою пива чи меду — стало дуже важною прероґативою й дуже цїнним джерелом церковного доходу. Місцями се право перейшло просто на церкви: брацька орґанізація ослабла чи може тільки іґнорувала ся, а право свобідного варення меду (чи пива) уважало ся прероґативою самого духовенства. В Пинську напр., як поясняв місцевий владика в серединї XVI в., „той стародавный а зъ вѣчносты обычай былъ, иже владыки пинскіе въ кождый годъ мѣвали шесть каноновъ урочпстыхъ вольныхъ для воску до свѣчь къ церквамъ божимъ... гдѣ на кождый канонъ по колодѣ меду прѣсного вольно было сытити и яко есть обычай — воскъ на свѣчи церквами обернути, а медъ вышинковати" [2]); бажаючи скасувати се церковне шинкованне, в. князь визначив на церкви певну суму воску з своїх доходів і зробив кінець сим церковним канунам. Подібно було в Могилеві, де місцеве духовенство мало право сїм разів до року, на певні сьвята, робити „склады" — варити мід на продаж, і се право було полишене за ним на будуще з тим обмеженнем (в інтересах державних корчемних доходів), щоб меду варено кождого разу не більше певної суми (двох рублїв) [3]). Але в иньших місцях сї кануни зіставали ся правом і прероґативою брацтв, які в сїй стадії свого розвою й називають ся тепер часом „медовими",

[1]) Кирша Даниловъ ч. 9. Той же самий епізод, в буквально-подібних виразах в билинї про Садка.

[2]) Археогр. сборникъ VI ч. 29, 1550.

[3]) Акты Зап. Рос. III ч. 28.

а звісні нам далї не тільки по городах, а й місточках та селах [1]). „Братство, кануны, празники годовые [2]), — читаємо в однїй грамотї (1569 р.) — тые мають мѣти два разы въ рокъ па годовые празники, коли сами межи собою постановлять, пожитокъ з того церковнымъ справамъ примножаючи, ведле давного звыклого полоцкого" [3]). Тут отже брацтва з їх канунами являють ся давнїм полоцьким звичаєм. В иньшій грамотї в. князь бере в оборону права брацтв в Витебську: брацтва і тут виступають як орґанїзації старинні, „звічисті", і за ними задержуєть ся право на кождий храм робити „склад" — варити пиво й мід і два днї ними шинкувати [4]). У Мстиславлю міщане „за давныхъ часовъ мѣваютъ склады свои урочистые", на кождий склад ситять десять пудів меду і ним шинкують, „а воскъ на свѣчи до церкви божое оборочають, а пѣнези, што за медъ вышинкують, то на оправованье церкви дають" [5]). Сї права їх на вільне шинкованнє сильно противили ся фіскальним інтересам, і їх шановано тільки з огляду на їх старинність, і на те, що тут дуже сильно замішані були інтереси православної церкви, супроти котрої правительство в. кн. Литовського хотїло бути коректним.

З розвоєм цехового устрою по містах що припадає, як ми вже знаємо, місцями на другу половину XV в.. а головно XVI вік, — братська орґанїзація підпадає сильним і очевидним впливам цехової. Тут впливало перед усїм внутрішнє снорідненнє. Цехова орґанїзація виросла з того ж кореня, що й орґанїзація братська, й задержала на всї пізнїйші часи ті прикмети релїґійних корпорацій, які тїсно зближали її з брацькою. Місцями вона вже й давнїйше впливала, безперечно, на орґанїзацію братську і тим лекше ся остання могла підпасти впливам устрою цехового „брацтва" (fraternitas — друге імя цеха), анальоґічного і самим іменем і прінціпами положеними в його основу. А при тім цехова орґанїзація була інтеґральною частиною нового міського устрою, ширеного польсько-литовським правительством; отже приладжуючи ся до неї, братська орґанїзація приладжувала до сього міського устрою, робила в нїм місце для себе, леґальне, признане; се мало свою велику вигоду. Заразом братства діставали й певні вироб-

[1]) „Брацтво св. Пречистое" в сел. Куренцї — Акты Виленской ком. XI с. 43 (1576, потверджениє), брацтво в м. Бобиничах — Витебская Старина I с. 56.

[2]) Сї терміни ужиті тут наче синонїми, а властиво мало б бути так: брацтва мають мати кануни двічі до року на сьвята.

[3]) Акты Юж. и Зап. Рос. I с. 167.

[4]) Витебская Старина I ч. 24 і 27.

[5]) Акты Зап. Рос. III ч. 109.

digitized by ukrbiblioteka.org

блені й реґляментовані форми і новий зміст для своєї, може меньше виробленої орґанїзації. І ми дїйсно на рядї прикладів бачимо, як з тих ріжних причин і мотивів старі форми брацької орґанїзації лучать ся з формами братства цехового.

Дуже характеристичні й інтересні приклади такої злуки старих братських форм з формами цеховими дають статути виленських брацтв [1]). Переважно се орґанїзації професіональні, то значить утворені на взір цехів, і представляють собою просто цехи, тільки не з католицькою, а з православною релїґійною закраскою; але разом з тим вони мають в своїм устрою виразні елементи й старої братської орґанїзації. Такі брацтва-цехи кушнїрів, кожемяків, купців [2]). Але поруч них маємо й брацтво загально-міщанське, чи т. зв. панське, радецьке або бурмістрівське, при соборній церкві Пречистої, що стоїть, очевидно, в безпосередній звязи з старим брацтвом, але поруч прикмет старих медових брацтв приймає елементи орґанїзації цехової. Кінець кінцем всї отсї брацтва, ідучи чи від цехової чи старобратської орґанїзації, стрічають ся на певнім середнїм терміні — всї вони мають орґанїзацію однакову, що лучить атрібути брацтв медових з устроєм цеховим. Прикмети перші виступають як старина, а елементи цехового устрою — як орґанїзація нова, що має головно на метї завести добрий порядок в братськім домі, на братських сходинах. Найстарша з сих устав — брацтва кушнїрського з 1538 р., поясняє, що брацтво кушнїрське істнує вже 80 лїт, і з початку мало характер брацтва медового: братчики „за свой власный наклад меды куповали и сычивали на врочистыe свята, то есть ко дню св. Духа и Миколѣ св., ку Божему нароженью, и свѣчы восковые до церквей божыхъ завжды на тые свята давали, а оный медъ розсычоный брацтвомъ своимъ пивали“ [3]). Коли ж брацтво їх розмножилось, вони завели собі братський дім

---

[1]) Акты Юж. и Зап. Рос. I ч. 102. Собр. грамотъ Вильны, Ковно... I ч. 1 і 2, Акты Зап. Рос. III ч. 131.

[2]) Проф. Голубев стараєть ся вигладити ріжницю між сими професіональними брацтвами й брацтвами церковними тим, що певні ремісники займали певні околицї при церкві. Але цїкаво, що сї професіональні брацтва в самих статутах не привязують ся до якоїсь певної церкви й дають свої доходи на церкви взагалї.

[3]) Повнїйше розвиває се устава брацтва купецького: „воскъ отъ тыхъ медовъ на свѣчи до церкви, а зыскъ медовый на потребы и оправы и на слуги церковные, такъ тежъ и на милосердные учинки до шпиталя св. Пречистоѣ и иныхъ и на ялмужну убогимъ людемъ выдаютъ и оборочаютъ, а гды бы за каждымъ святомъ меду розсычоного складового за три дни не выпили, тогды то што ся останетъ, зъ дому ихъ братского за пѣнези вольно имъ выдати“ — Акты Зап Рос. III ч. 131.

і для нього уложили певний порядок. Порядок сей підходить так близько до реґулямінів цехових, що мусить уважати ся їх впливом, при всїй його простоті й нескомплїкованости: братія старша і молодша вибирають собі старостів і ключників, які доглядають порядку на сходинах братських; уставляють ся кари за непослух і за невідповідне захованне на тих братських сходинах; справи, які виникали з тих сходин, мають бути полагоджені братським же судом, без відклику до суду стороннього; умершого брата братчики провожають до могили й дають на похорон його сьвічи й оксамит. З давньої братської практики задержуєть ся всенароднїй характер братських пирів: на них приходять сторонні люде, прошені чи з власної волї, „вкупаючи ся на день ку трунку ихъ братскому“, „хотечи меду братского напити и бесѣду братскую мѣти“. Чисто професіональних постанов, які становлять головний зміст і вагу цехових устав, сї братські устави не мають і в сю сферу не входять. Тому устави ріжних професіональних і загальних брацтв до буквальности подібні між собою, і одно брацтво переймає уставу від другого, розвиваючи тільки ріжні деталї братського порядку в дусї цехових реґулямінів.

Там де православних міщан було не багато, не можна було думати, про творенне поодиноких брацтв по окремим ремеслам; отже там брацтва складають ся з людей ріжних професій і звязують ся з певною церквою, так як було то з брацтвами старших типів.

Такі церковні брацтва, реформовані на взір цеховий, послужили формою орґанїзації для українського міщанства Львова. Головним і старшим брацтвом було брацтво міське при церкві Успенія в руський дїльниці Львова — одинокій міській церкві Львова. Найдавнїйша, ходяча звістка про се брацтво датуєть ся 1463 р., коли оден з львівських міщан, зробивши фундацію для монастиря св. Онуфрія, віддав його в опіку міського брацтва [1]). Але досї ми не маємо сеї записи в автентичній формі і довго потім не маємо про се брацтво ніяких згадок, не тільки якихось відомостей про його устрій. Аж з 1540-х рр. ми маємо устави двох брацтв, з львівських передмість: в 1542 р. списано таку уставу для брацтва при церкві Благовіщення, два роки пізнїйше — для брацтва при церкві св.

[1]) Звістку сю пустив в курс Зубрицький в своїй „Лѣтописи львовского брацтва“ (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1849, т. 62), с. 4. Але дата королївської грамоти, що потверджувала сю фундацію, замість 1469 р., пішла ще в курс з фальшивою датою 1439 р., і через те 1439, як дата першої звістки про львівське брацтво циркулює ще й досї в науковій лїтературі (див Флеровъ до с. 8, Ювилейное изданіе с. XV, Голубевъ с. 83), хоч уже Макарій (IX с. 13) вказав сю помилку.

digitized by ukrbiblioteka.org

Николая [1]). Обидві устави подібні між собою буквально, і по всякій правдоподібности повторяють близько, а може й буквально уставу брацтва успенського: ті подібности, які стрічаємо між ними й пізнійшою, зреформованою уставою успенського брацтва (1586 р.), потверджують се й здогад. Устави сї підходять досить близько до виленських, але є й досить значні ріжниці. Того ресурсу, на якім опирають ся старі брацтва Білоруси — братських складів з правом свобідного шинковання, галицькі брацтва не мали. Тому джерелом доходу служать, на взір цехів, вступні вкладки й річні оплати братчиків [2]). З тих доходів братської скринки справляють ся служби божі — за живих братчиків і за померших їх родичів, яких кождий братчик має право вписати в братський помянник (одначе тільки близших). З тих же грошей має бути давана поміч братчикам, які б впали в якусь біду і хоробу, та певні видатки на похорон помершого братчика, котрого все брацтво, під страхом кари, має опровадити до могили. З тих же доходів справляють ся братські пири, куди можуть приймати ся по давній традиції медових брацтв також і особи сторонні, за певним вкупом [3]). На братчиків постійних можуть приймати ся не тільки місцеві міщане, а й сторонні люде, й шляхтичі: подробиця обрахована на ширшу, національну орґанїзацію брацтв. Своєвільний виступ з брацтва забороняєть ся, під страхом одлучення церковного. З рештою внутрішня орґанїзація розроблена ще слабо, зазначена кількома штрихами, в дусї устав цехових: вибір двух старшин (в уставі брацтва вишенського, вповні анальоґічній [3]), з сими львівськими, вони звуть ся таки просто цехмістрами), примусова участь у сходинах [4]), кари воском за нарушенне порядку на сходинах і т. и. Братська церква мала з брацтва доходи в виді воску на сьвічі гроші з ріжних кар за провини і з братських пирів. Безперечно також, подібно як то бачимо в сучасних цехах, братчики мусїли брати участь в церковних службах і церемонїях з братськими сьвічками. Нарештї по за дат-

[1]) Перша надрукована в Вѣстнику юго-западной и западной Россіи 1862, вересень, друга в Науковім сборнику галицької матиції 1867.

[2]) Шість грошей вступного, і стільки ж річної вкладки для членів подальших, замісцевих. Члени місцеві в уставі Никольского брацтва платять півгроша що-два тижнї (13 гр. річно), і так мабуть було й по иньших (в уставі вишенського брацтва що-чотири тижнї по грошику); але при реформі міського брацтва вкладку знижено до половини.

[3]) В уставі никольского брацтва вкуп на оден день 2 гроші, і воску на сьвічі до братської церкви.

[4]) Знак, яким обсилано братчиків, скликаючи на сходини, в уставі вишенського брацтва зветь ся „цѣхою“ („цеха“ в цехах).

ками примусовими мусїли широко практикувати ся добровільні жертви братчиків на церкву й її потреби.

Так орґанїзовані брацтва давали леґальну, коректну в очах правительственних кругів, форму для орґанїзації православних, українських елементів, і починають ширити ся в сїй реорґанїзованій формі по Галичинї. Маємо напр. уставу брацтва в Вишнї, предложену до затвердження перемиському владицї в 1563 р.[1]). Вона вповнї анальоґічна з уставами львівськими, і таких брацтв можемо собі по Галичинї припускати значне число. Вони звязували узлом солїдарности українські елементи, не тільки міщанські, не тільки міські, а й замісцеві, з ріжного стану людей. Розвивали серед них почутє суспільної і національної дісціплїни піддавали їх діяльність під контролю братської „опіки“, а навіть — в формі суду над спорами й проступками в брацтві, заводили свою, хоч слабеньку, національну юрисдикцію. Широкі братські пири оживляли сю орґанїзацію, робили її привабнїйшою для чоловіка сьвітового, тим часом як братські помяпники, похорони, вічні молитви церковні, обовязок піклувати ся бідними і хорими членами своїми, опіка над церквою — давали богату поживу релїґійним і моральним інтересам сучасної людини.

Треба памятати що братські устави ще не дають нам повного понятя про той зміст, який наповняв собою братську орґанїзацію. Перед нами тільки загальна схема, голий шкелет. Устави зовсім не говорять про відносини братства до своєї церкви й тих ріжних культурно гуманїтарних інституцій, які були звязані з церквою звичайно, дуже часто принаймнї. Сї відносини укладали ся не однаково, в залежности від спеціальних обставин, але вони істнували, і братська церква, її причт, школа й шпиталь — сї звичайні атрібути православної церкви тих часів, давали, безсумнїву, неустанні приводи до братської опіки, братських заходів, нарад і порозумінь. Коли братська церква стояла під патронатом чужим, то брацтво супроти неї й її потреб та інтересів являлось зичливим опікуном; те що робила й уважала своїм обовязком місцева громада робити для церкви, її духовенства, школи й т. ин., мусїло перед усім концентрувати ся в брацтві, як у тій частинї громади, що була найтїснїйше звязана з церквою, проявляла найбільше заінтересовання її потребами, найбільше активности в її інтересах. Наслїдком того церкви, які не мали привілеґіованого патрона (короля, дїдича), легко могли з часом опинити ся в патронатї брацтва, не тільки фактичнім, але і в правнім: брацтво „подавало“ церкву, себто обсаджувало церковні посади по своему вибору й мало у своїм

[1]). Архивъ Ю. З. Р. I т. VI ч. 22.

digitized by ukrbiblioteka.org

„завѣданью“ як саму церкву в її матеріальних справах, так і звязані з нею інституції, як школа, шпиталь. Так міське брацтво львівське мало патрональні права що до міської церкви Успенія, виленське „панське“ такіж права супроти соборної церкви Пречистої, й т. и.[1]). І ся опіка над церквою, чи правна, чи тільки фактична, давала масу змісту брацькому житю, особливо з розвоем інтересу до церковних справ в ширших кругах суспільности.

Ми знаємо, що се заінтересованнє церковними і культурними справами, з сильно вираженою національною закраскою, серед української суспільности починає розвивати ся головно в останній четвертині XVI в., під впливами вражінь каталицького відродження, спорів католиків з протестантами, проектів унії й гірких прикладів упадку православної церкви, якими кололи очі православних їх противники, голосячи повну нездатність православія чи української культури до якогось поступу, відродження. Під сей час львівське успенське брацтво вибило ся на дуже впливове становище — завдяки значінню Львова як столиці й культурного центра Галичини та завдяки повазї самого його міщанства, з одного боку, з другого — наслїдком браку якихось иньших елементів, на яких міг би оперти ся національний культурно-релїґійний рух — браку українського маґнацтва, дезорґанїзації і слабосильности шляхецтва, занепаду єрархії: ми ж знаємо, що галицько-львівська православна катедра все ще була виставлена на претензії латинського арцибіскупа (як з другої сторони вважало ся не більше як вікаріатством київського митрополита), і ще в 1570-х рр. владика львівський мусів силоміць боронити свою катедру від латинського кандидата, підтримуваного правительством[2]).

Серед таких обставин вже в серединї XVI в. львівське брацтво здобуває собі велику повагу й впливи як репрезентація галицької України. Дуже характеристичні напр. відносини до нього тодїшнього господаря молдавського Олександра, що підтримував дуже дїяльні зносини з львівськими братчиками й інтересував ся їх справами. Він не тільки щедро помагав їм в 1550-х рр. при будові нової церкви на місцї ста-

[1]) Одначе завсїди такі патрональні права були тільки атрібутом брацтв більше або меньше припадковим, а не самою основою брацької орґанїзації, як часом представляють — напр. Харлампович (Школы с. 278), за Голубєвим.

[2]) Див. т. V с. 441—2. Офіціально признаним владикою Григорий Ґедеон Балабан став тільки в 1576 р., по смерти арцибіскупського кандидата, Лопатки-Осталовського.

рої (що трісла й стала небезпечною для людей в 1540-х рр.), грошима й матеріалами на будову, дзвони і внутрішнє урядженнє, але й посилав братчикам, своїм приятелям, як він їх називав, припаси на братські пири на храм. Так в 1565 р. він посилає їм 10 червоних па пиво, стільки ж на хліб, десять яловиць в натурі й гроші на купно десяти баранів, при чім казав не пускати до церкви під час служби „Ляхів", бо „у нашемъ законе того ся не годитъ" тільки на пир їх приймати. На другий рік, забувши прислати ті припаси на праздник Успения, він докоряє братчикам, що вони йому не пригадали, й каже зробити пир натомість на рождество Богородиці[1]).

Сїмдесяті роки зазначили ся в житю львівскої Руси дуже інтензивними і в деяких моментах досить успішними заходами коло рівноправности православних міщан з католиками[2]), і що йно згаданою боротьбою за владицтво між Балабаном і арцибіскупським кандидатом, що закінчила ся таки перемогою Балабана, а була підтримувана енерґічно православною людністю у Львові й по краю. За тим пішла боротьба за календар, яка глубоко заворушила всю українську людність, привела до брутальних насильств з боку котоликів і загальної реакції з боку православних. Депутація православних Галичан на сойм 1585 р., підтримана православними маґнатами з иньших країв, скінчила ся капітуляцією львівського арцибіскупа. Епізод сей мусїв в високій мірі розбудити енерґію православної Руси, а той резонанс, який календарна справа викликала в ріжних кінцях православного сьвіта, і той успіх, який мали у правительства заходи православних — все се мусїло дуже сильно скріпити культурно-релїґійні й національні інтереси, розбуджені сим епізодом. Коли взагалї ся календарна історія послужила немов прольоґом до небувалого перед тим культурно-національного руху серед української суспільности, то для Галичини, де сей календарний епізод розгравав ся особливо сильно, він мав особливе значіннє. І перед усїм серед львівської Руси й міського братцва, як її осередка,що безперечно в усїх попереднїх епізодах був центром всїх тих національних заходів, хоч львівське брацтво в них і не виступає виразно, як корпорація. І коли православна Русь зачала міряти свої сили з католицтвом на полї культурної роботи, львівські братчики теж не могли лишати ся позаду. Декларація, яку видав арцибіскуп при своїй угодї з православними, обіцюючи надалї не чинити ніяких трудно-

¹) Листи сї Олександра до львівського брацтва були кілька разів друковані: в Актах Юж. и Зап. Рос., потім у Временнику ставропіґії за рр. 1881—3 і ще раз у „Ювилейнім изданію" брацтва (1888).

²) Див. т. V с. 243—4.

digitized by ukrbiblioteka.org

стей в справах релїґійних, подавала їм надію, що заходи коло сотворення нових культурних інституцій, нових знарядів релїґійно-національної боротьби, не стрінуть сильних перешкод. В дусї загальних дезідерат тодїшнього культурного руху висуваєть ся справа заложення школи й друкарнї. Головними речниками й промоторами являють ся й тут знов таки львівські братчики, які заразом заходять ся коло того, аби стару брацьку орґанїзацію приладити до нових змагань і вимогів.

Справою друкарнї, як знаємо, вже в 1570-х рр. старав ся заінтересувати львівську Русь Іван Федоров, і тодї „мали нѣцыи въ іерейскомъ чину, иніиже неславніи в мирѣ обретоша ся“ [1]), які помогли йому заложити друкарню й пустити її в рух (1573). Де можемо здогадувати ся тих малих і неславних, про яких вдячний друкар не подумав дати нїяких близших звісток, замість обіцянок, що вложені в друкарню гроші вернуть ся їм в нинїшнїм віцї й принесуть сгокротну вигоду в будущім? Нї де, як в братських кругах. Але сї круги не могли тодї дїйсно дати нїякої більшої помочи не тільки по новости самого замислу, а й тому що иньша справа вимагала всїх засобів і енерґії від львівської Руси: їх міська церква Успения, збудована за помічю волоського господаря, погоріла в 1571 р., а вежа, побудована при нїй, упала через лиху будову, і відновленнє церкви та будова вежі вичерпують всї засоби львівського брацтва. Серед таких обставин друкарня Івана Федоровича стала за кілька місяців, а за кілька років опинила ся в руках кредиторів-Жидів і всї дальші заходи його коло того, аби знову на ноги поставити, не привели до нїчого — навіть коли запоміг ся він грошима у Острозького, в 1580 рр.; він задумував, очевидно, нові видання, робив умови з папірниками й своїм різьбарем (ґравером) Гринем Івановичом, але так і вмер, не пустивши в рух нової друкарнї (1583). Судячи з того, що ми знаємо, весь час він робив ті заходи як свою особисту справу, і тільки кредитував ся у львівських Русинів. Доперва по смерти його (1583) вони зайняли ся сею справою. Давнїйша друкарня його перейшла тепер на власність заставника — Жида. Як оповідає в своїм окружнику Балабан, до тої друкарнї почали зголошувати ся купцї, які хотїли вивезти її до Московщини. Але того не хотїла допустити львівська Русь і щоб не дати тїй друкарнї вийти зі Львова, владика з Русинами дали Жидам записи на заставну суму, 1500 зол., а для збирання грошей на оплату Балабан вислав зборщиків з грамотами до

[1]) Передмова до Апостола 1574 р., Каратаєв с. 185. Слова намогильної написи Ів. Федорова: „своемъ тщаніемъ друкованіе занедбалое обновилъ“ давали привід до здогадів про давнїйшу друкарню у Львові (Пташицкий), але вони занадто загальнї.

всїх православних [1]). Гроші одначе збирали ся не легко; патріархи Йоаким і Єремія і владика Ґедеон в р. 1586—7 і навіть ще в 1589 заохочували вірних до складок на сю ціль [2]), і зістаєть ся незвісним, коли друкарня реально перейшла в руки нових господарів — братчиків львівських і була ними пущена в рух. Перші друки, які дотепер звісні, вийшли доперва 1591 р.) [3]).

Брак гроша одначе не стримував братчиків в плянах культурної роботи. Разом з заложеннєм друкарнї плянують вони заложеннє доброї школи, чи реорґанїзації по ширшій проґрамі школи давнїйшої, яка мусїла й перед тим бути при братській церкві. Поруч справи будови нової церкви вони задумають будову братського дому, де б знайшли приміщеннє нові культурні інституції — друкарня і школа, а також дому на братський шпиталь, і в сих плянах свої надії покладають знову на поміч широких кругів православних, розбуджених з довговікової летарґії. До попереднїх прошень на друкарню прилучають ся тепер сї нові потреби. Уже з сїчня 1586 р. маємо обіжник патріарха антіохийського Йоакима що загостив тодї до Львова, до духовенства, панів і всякого стану людей — „всѣмъ повсюду православнымъ христианомъ“ з оповіщеннєм про широкі пляни Львовян для обновлення церковного й культурного житя. „Християнсъкая церковъ хочетъ строениемъ поновляти ся, то есть наукою писма светого, и хотятъ с помочию божею панове мещане львовськие школу закладати для наученъя дѣтемъ християнъскимъ вшелякого стану, которыя бы мѣли учити ся песма светого грецъкого и словенъского, да не будетъ родъ ихъ христианъский яки бесловесенъ ненаучения ради; и тежъ купили друкарню писма словенского и греческого у тойже школе потребную в полътора тисяча золотых заставленую; и тежъ церъковъ хотятъ муравати новую и домъ на школу и домъ на друкарню и домъ на шпиталъ, просто поновляючи все законъное строение“ [4]). Ще в сильнїйших виразах накликав до жертв на сї цїли владика Ґедеон: „Просимъ, отдѣлѣте нѣкую часть зъ маетъностей своихъ, што вамъ Господь Богъ далъ, для славы имени его святого и для своего и своихъ сыновей душевного спасення, розмножаючи писма

[1]) Monumenta confr. stauropigianae ч. 79.

[2]) Monumenta ч. 81, 89, Ювил. изд. ч. 85, Архивъ I т. X ч. 176.

[3]) Не знаю, на чім оперта гадка (Петрушевича, Харламповича), що сам обіжник Балабана, був видрукований в новій друкарнї: навпаки маємо ориґінальні окружники писані, з місцем для вписання імени збірщика. Про друкарську спадщину Федорова особливо остання статя Пташицкого (як вище с. 439) і ще Bostel Przyczynek do dziejów pierwszej ruskiej drukarni we Lwowie (Pamiętnik literacki 1902).

[4]) Monum. confr. ч. 81.

digitized by ukrbiblioteka.org

святого науку дѣтемъ вашимъ, подвигнѣте умные очи ваша я бачте разумѣючи о своемъ недостатъку науки духовное, и умилостивѣте ся о себѣ, да и васъ Богъ помилуєтъ въ страшный день суда вѣчного" [1]).

Але беручи ся до таких високих плянів і відкликаючи ся для їх переведення до християнських почувань своїх земляків, братчики вважали за потрібне передовсїм зреформувати саме брацтво. Пережитки старого братського житя, ситні і пяні братчини, з участю всяких охочих до братського меду чи пива людей, де випите за 10 червоних пиво, безперечно, не могло нїчим причинити ся до піднесення релїґійного чи морального настрою, — не гармонїювали з задачами релїґійно-морального і культурного подвигнення себе і своєї суспільности, до якого брали ся тепер братчики. І коли у Львові зявила ся така висока церковна особа як патр. Йоаким, братчики, достроюючи ся до такої високої візити, предложили до патріаршого одобрення і санкції плян реформ брацтва і його культурно-гуманїтарних інституцій.

В новій уставі, проектованій ними, вже не було мови про братські пири — їх місце заступало надїленнє убогих „по силї". Братські сходини мали служити цїлям релїґійно-моральної науки і поправи: залагодивши біжучі справи, братчики мали займати ся читаннєм „книг законних" і поважними розмовами [2]). Вони мали слїдити за моральністю членів свого брацтва, упоминати, а не поправних виключати з поміж себе; за тяжші провини заводило ся сидженнє на дзвіницї, поруч давньої кари воском. Зрештою схема братської орґанїзації лишала ся давнїйша, але була овіяна і сильнїйше перейнята духом релїґійности й морального аскетизму.

Йоаким, скандалїзований тими прикладами упадку церковної дисциплїни, які він бачив наоколо себе [3]), прийшов в ентузіазм від високого настрою і благородних плянів львівських братчиків. З їх розмов повіяло на нього ароматом християнської церкви апостольських часів. Йому прийшла гадка, що оперта на таких чистих християнських принціпах братська громада може послужити знарядом церковної реформи, моральною цензурою для роспущеного духовенства, контрольним апаратом церкви, й іґноруючи ту півторатисячну еволю-

---

[1]) Ювил. изд. ч. 85 (1587, май).

[2]) Сю сторону підносить ще одна з кінцевих дописок до грамоти: „повелѣваемъ всякому стану людемъ христіанскимъ: сходячи ся до священника или в братствѣ, почитайте святыя книги ветхаго и нового закона по святыхъ отцевъ преданію или сошедше ся любовію, не во піанственный домъ, (а) до которого брата, не во піанство, а во славу божію глаголюще себѣ во псалмѣхъ и пѣнінхъ и пѣснехъ духовныхъ". [3]) Див. т. V с. 503.

цію, яка лежала між його часами й апостольською церквою, він задумав приложити її принципи до сучасних відносин. В своїх конференціях з братчиками він не тільки похвалив їх плян братського устрою, але додав до нього, в своїй грамоті, цілий ряд дуже важних і далекосяглих прав і поручень брацтву, які робили повний переворот в дотеперішніх церковних відносинах [1]).

Він поручає і дає право брацтву виступати против всякого противного закону Христовому і всякий непорядок з церкви усувати. Коли братчики довідають ся про когось у своїм місті, при котрійсь церкві, або в котрімсь брацтві, що він живе не по закону — чи то з сьвітських чи з духовних: протопопа, сьвященика чи диякона чи кого з клириків, мають їх упоминати словом і письмом, а як би вони спротивили ся правді законній, — оповістити про них епископу. Колиб і по иньших місцях довідували ся вони про якихось непорядних людей, чи сьвящеників, чи сьвітських, мають їх упоминати письмом, по християнськи, та жадати від них оправдання, коли-ж покажуть ся непослушними — оповіщати епископу. І брацтва, які істнують по иньших місцях, повинні в своїм місті і околиці пильнувати житя сьвящеників і сьвітських людей і довідавши ся про якісь безаконства їх, не таїти, а оповіщати епископу. Коли побачуть сьвященика в корчмі пяного, мають засьвідчити то двома сьвідками й оповістити епископу. Якби якому попови доведене було, що він чарівник або ворожбит — чорнокнижник, або що він держить при церкві або на селї чарівницю або ворожку, або сам ходив до ворожки, або кого посилав, або давав в лихву, або вінчав вхоплену дївчину, або що він двожонець, або роспустник, — треба поставити на нього двох або трох сьвідків і оповістити епископу, аби прийняв суд по законам св. отців. Коли б у якім місті або на селї знайшов ся ворожбит чи ворожка, чи чарівниця, то про їх зі сьвідками оповістити брацтву й епископу, аби виключити з церкви; і від тих, що

[1]) На жаль, для нас пропали ті переговори й наради між брацтвом і патріархом, які привели до видання патріаршої грамоти в тій формі, як ми її тепер маємо. Грамота представляє так, немов би зараз на патріарший приїзд братчики прийшли до нього з своїми плянами й дістали зараз сю грамоту (пор. Diplomata с. 30). В стилїзації одначе досить ясно відріжняєть ся предложений братчиками начерк устави, і вступ та доповнення, що походять від самого патріарха і були зроблені, очевидно, кількома наворотами. Але що саме в сих доповненнях, які містять в собі пояснення прав брацтва супроти посторонніх, духовенства і єрархії, належить самому патріарху, а що могло бути піддано йому братчиками, не можна відріжнити.

digitized by ukrbiblioteka.org

ходять до чарівників та ворожбитів, від піяків та лихварів треба відлучати ся, бо не тільки ті, що те чинять, повинні смерти, а й ті що чинять волю їх.

„На випадок якби в якім місті знайшло ся брацтво, яке б не поступало по уставам сього (успенського львівського) церковного брацтва, котре ми перше уставляємо законно ві Львові яко старше, ми постановляємо, що ніхто не має противити ся (йому) ані якісь несовершенні устави брацтв, уставленних котримись епископами, не мають ставати йому на перешкоді, але всї ті брацтва, де б не були вони, ми піддаємо під львівське брацтво“ [1]).

Котрого братчика брацтво відлучить від церкви через свого сьвященика, того й протопоп та епископ не благословляють, поки не помирить ся з брацтвом. Коли б хто з брацтва був оскаржений перед епископом, епископ не може судити його самого, але має стати при нїм усе брацтво і разом з епископом має доходити вини оскарженого та судити його по законам св. отцїв. Коли ж би й епископ став противити ся законови правди, правив церквою не по апостольським канонам і св. отцїв, зводячи праведних на неправду, підтримуючи руки беззаконних, — то епископови противити ся як ворогови правди [2]).

Які б ідеальні мотиви не водили патр. Йоакимом [3]), треба признати, що він поступив не дуже розважно, видвинувши так різко братську орґанїзацію против епископату й задумавши зробити з львівського успенського брацтва — орґанїзації будь що будь досить припадкової своїм складом і добором, якийсь формально-начальний орґан для цїлої галицької Руси, якийсь верховний ареопаґ в справах релїґії й моральности, піддавши під його контролю все духовенство й самий епископат. Такі небувалі права могли бути приємні брацтву, могли окрилити його новою енерґією, але потрібні вони йому для

---

[1]) Ся постанова стилїзована дуже лихо; сучасний братський переклад переповідає її так: „И тежъ если бы где в котромъ колвекъ мѣстѣ было братство, а не справовали ся бы водле права сего церковного братского, которое мы перше во Львове старѣйшинство законне подаемъ, и да не сопротивлять ся ему никтоже, ниже отпирает давними братствы, несовершенно отъ нѣкоихъ епископъ уставленными, повѣлѣваемъ же, да сему братству львовьскому вси братства повсюди повинують ся“. (Слово: „братства“ дописане пізнїйше).

[2]) Текст грецький в Diplom. statutaria ч. 3, братський переклад тамже і в иньших виданнях (Акты Зап. Р., Юбил. изд., Monum. confr.).

[3]) Підсувано патріархам мотиви й меньш ідеальні — бажання сотворити конкуренцію між брацтвами й епископом, в інтересах патріаршої зверхности.

його діяльности не були, а тим часом посіяли зараз же підозріння, роздвоєннє між ним і владикою, ослабили культурно-просьвітні пляни братства, не кажучи вже, що в значній мірі послужили як раз справі унії, бо погнали православну єрархію па уніятську дорогу [1]). Одначе й патріарх царгородський Єремія став на туж точку, що й Йоаким: потвердив вповні його розпорядження й став рішучо по стороні братства в його конфлїктї з владикою.

Але поки ще сїмя роздору посіяне між брацтвом і епископом могло принести свої гіркі овочі, — се співчутє й опіка патріархів та високі права, якими вони обдарували львівське брацтво, мусїли подвоїти енерґію й ентузіазм братчиків у здійсненню поставлених ними релїґійних і просьвітних завдань. Поруч справи друкарнї тепер виходить на перший пляп орґанїзація, чи реорґанїзація школи, на котру братчики зараз же заходили ся збирати датки та розглядати ся за всїм потрібним до як скоршого відчинення сеї школи. Щоб не війти в конфлїкт з привілеґіованою міською латинською школою, пляновано поки що школу грецько-словянську. До словянської науки була дуже добра учительська сила в особі „даскала Стефана“ Зизанія-Тустановського. Був се перший історичний виступ чоловіка, що кілька лїт пізнїйше записав своє імя в боротьбі против унії, пером і словом, як першорядник проповідник, полеміст, аґітатор; ті стадиї житя, що попередили його учительство в братській школї, зістають ся нам вповні незвісними [2]). Щасливий припадок прислав тоді-ж і дуже доброго професора для мови грецької, в особі архіепископа елясонського Арсенія, що заїхавши до Львова в червнї 1586 р. і щиро привитаний православними, послухав їх намов і лишив ся в ролї управителя і учителя братської школи [3]). При його участи були вироблені правила для нової школи, звісні в двох редакціях — грецькій і українській. Реорґанїзована школа відчинена в осени 1586 р. Маємо вписи учеників у „Стефана даскала руского“ з рр. 1586/7 і 1587/8; в перших

---

[1]) Див. т. V с. 506—7, 561.

[2]) Судячи по призвищу його брата Лаврентия „Тустановський“ виводять їх з сеї дрібно-шляхецької української фамілїї. Грецьке призвище „Зизанїя“ (куколь) правдоподібно було перекладом українського призвища „Куколь“, як він зветь ся і противниками, навіть в актах (Акты Зап. Рос. IV ч. 145, пор. книгу Kąkol który rozsiewa Stephanek Zizania, видану против нього 1595), — не навпаки, як думають часто, приймаючи призвище „Куколь“ за іронїчну травестію призвища. Такі переклади призвища на клясичну мову практикували ся часто в тодїшнїх часах в учених кругах.

[3]) Див. передмову до Ἀδελφότης і біоґрафічні праці Оґлоблїна й Дмитрієвского про Арсенія в прим. 5.

digitized by ukrbiblioteka.org

роцї вписано 22 хлопцї, в другім іще 26 нових — переважно дїти львівських міщан, передміщан і духовних, але є й замісцеві (з Солонки, Яворова, Городка) [1].

Шкільна устава, начеркнена, очевидно, Арсенїєм за порозуміннєм з братчиками і потім кілька разів редаґована брацтвом [2], відкриває перед нами педаґоґічні погляди й змагання брацтва й ті цїли, які вони ставили школї. Вихованнє й наука мають чисто релїґійний характер [3]. Цїль школи — релїґійне й моральне подвигненнє української суспільности. І ученики мають учити ся „страху божієму и обычаємъ въстыдливымъ младенческим: яко мают быти во церкви противъ Богу, дома против родичемь своим и инъде инымъ цноту и встыд заховывати, посполите противъ всѣмъ покору и уваженье“ [4]. Відповідно до того до „даскалів“ школи ставлять ся вимоги, що се будуть люде моральні і побожні: „не пособитель єреси, но благочестію поспѣшитель“. Наука в школї має бути приступна для всїх, для дїтей „всякого стану: убогих за прости Богъ, а богатыхъ за ровнымъ датъкомъ“ [5]. Даскал повинний бути всїм однаково прихильним і ласкавим, не роблячи ріжницї між дїтьми убогих і богатих: місце в школї мали школярі займати в порядку успіхів в науках, а не по богацтву чи впливам родичів, і в потребі, „за непослушенство“ даскал має право всїх дїтей карати, тільки „не тирански, но учителски“.

Проґраму науки устава викладає так: „напервей научивши ся складовъ литеръ, потом кграматики учать, при томже и церковному

---

[1]) Архивъ Ю.-З. Р. I т. X ч. 33.

[2]) Маємо первісний начерк самого Арсенія по грецьки (виданий кілька разів, анонїмно, — Diplomata ч. 5, Архивъ I т. X ч. 172, на авторство Арсенія справедливо вказав Харлампович Школы с. 292 і 412). Він дуже загальний і послужив основою для детальнїйшої устави, уложеної по грецьки очевидно тимже Арсенієм і надрукованої в Diplomata під ч. 6. Український текст устави (ibid.) місцями дає доповненнє до грецького тексту, являєть ся отже самостійною перерібкою грецького тексту, зробленого очевидно братчиками. Офіціальним текстом мала служити вписана в братський „Альбум“ пізнїйша редакція українського тексту, дещо відмінна від попередньої, потверджена патріархом в р. 1592 (Diplomata с. 30, факсіміле потвердження на с. 130). Порівняннє обох редакцій у Харламповича ор. с. с. 295. Потім маємо ще одну редакцію — луцьку, в луцькім збірнику братськім п. т. Порядок школный (друк. в I т. Памятників київ. ком.).

[3]) Щоб зазначити се, укладчик грецького тексту (Арсеній) кождий параґраф устави підтверджує якимсь текстом з св. письма, часом навіть досить мало відповідним; в останнїй редакції тих текстів чимало попропускано. [4]) § 14.

[5]) Грамота Ґедеона з 1587 р. — Ювил. изд. ч. 85.

чину учать — читанью, спеванью; также учать ва кождый день, абы дѣти одинъ другого ытал по грецку, абы єму отповѣдал по словенску, и тыжь пытают ся по словенску, абы имъ отповѣдали по простой мовѣ, и тыж не мают из собою мовити простою мовою, єдно словенскою и грецкою. А такъ нынѣ тому учат ся, до болшихъ наукъ приступуючи: ко диалектице и реторице, которые науки по словенску переведеные вынайдено в школе львовской, рускимъ языкомъ списано: диалектику и реторику и иные, философские писма, школе належачие" [1]).

В низшім відділї школи ученики мають бути поділені на три ґрупи: на першій вчать ся букв — „слов познавати и складати", на другій учать ся читати — „на память многихъ рѣчей ся учити" (граматичних правил і реалїй), на третїй — читають і прочитане толкують, переповідають своїми словами й з поводу прочитаного діспутують. Наука ся має йти таким чином: по ранїшнїй молитві, котрою розпочинаєть ся наука, ученики здають те, що навчили ся вчора, й віддають домові свої задачі; потім учать ся „друбли [2]) псалтыри или граматики, з розвязованєм єи, и иньим многим потребным наукам. яко обачить на тот час ведле потребы". По обідї хлопцї записують собі „на таблицї" науку дідаскала — тільки найменьшим даскал сам має написати; науку сю даскал має подавати „от светого євангелія, от книг апостолских, от пророковъ всѣхъ, от отець светых ученія, от философов, от поетов, от гисториков и прочая". Дома школярі мають написати звечера „што учили того дня" і перед родичами чи господарями виказати ся вивученим, а приходячи й відходячи з школи, школярі повинні оден одного випитувати „о трудных словѣхъ". В суботу робить ся загальна репетиція вивченого за тиждень. Крім того хлопцї вчать ся „пасхалий и луннаго теченія и личбы и рахованя или мусикъ церковнаго пѣнія". По обідї в суботу даскал „час немалий" дає їм науку моральности — поучує обовязкам до Бога, людей і самих себе, „на што им и памятного мает не боронити по чаши школной испити": кара на провинниках мала глубше закорінити в учениках сї моральні науки. В неділю і сьвята перед богослуженнєм даскал має „розмовляти и их учити о святѣ и празнику том и учити их воли божіи", а по обідї „навчити" їх євангелия й апостола, читаних. того дня.

---

[1]) Розуміти се належить так, що підручники до реторики, діалєктики й фільософії мали бути, чи були вже переложені на словянське при львівській школї й мали служити до науки в нїй.

[2]) Вираз незрозумілий (толкують: „по частям").

digitized by ukrbiblioteka.org

Отже, як виходить з сього, досить нескладного, що правда, шкільного пляну, львівська школа повинна була бути справжньою „ґіманазією". Окрім релігійного й морального виховання, вона мала дати ученикам основне знанне, теоретичне й практичне, язиків словянського і грецького (для ліпшої вправи в них народня „проста" мова була зовсім виключена з розмов учеників). Мала також посьвятити їх в тайни „свобідних наук", трівіума і квадривіума — граматики, риторики, діалектики, аритметики, ґеометрії, астрономії й музики, та дати їм запас того реального і літературного знання, яким орудувала сучасна школа — „з поетів, істориків і філософів й иньших". Що правда, науки „квадрівіума" були зведені до досить скромних розмірів — рахунків, пасхалії й лунного теченія (суроґат астрономії) та церковного сьпіву, але треба памятати, що таке „упрощенне" наукової проґрами не було спеціальним testimonium paupertatis львівської школи, а було таким сьвідоцтвом убожества середновічної школи взагалі. Загалом узявши львівський „шкільний порядок" не показує тенденції копіювати спеціально пляни якогось типу сучасних шкіл (Арсеній, якого мусимо вважати головним автором його, був доморoccidental вихованцем шкіл грецьких, не західноевропейських). Але в основі своїй — і в проґрамі і в орґанізації зайнять він зближаєть ся до того типу західноевропейської схолястичної школи, що був підставою проґрам і шкіл і езуітських, і сьвітських католицьких і протестантських [1]). Очевидно, львівська школа мала своїм завданнем заступити для православних сї школи, як писали львівські братчики в своїм пізнійшім оповіщенню з 1608 р. — „иж бы пiючи въ чужих студницах воды наук иноязыческих, вѣры своеи не отпадали — зачим правѣ и всенародное сгиненіе бардзо близко ходит" [2]).

Значною прогалиною в проґрамі школи був з початку брак латинської мови, так неминучо потрібної в тодішнім житю. Ініціатори шкільного пляну, очевидно, хотіли в основу шкільної науки положити дісціпліни словянські й грецькі, як свої питоменні, в противність школам латино-польським. В дусї вказаних вище принціпів про перевагу грецько-словянської культури над латино-польською, львівська школа й пізнійше держала ся все отсеї грецько-словянської традиції. Але як я вже сказав, повне поминенне латинської науки в „шкільнім порядку" було безперечно не добровільним, а вимушеним. Можна навіть думати, що замовчана зовсім в офіціальнім пляні, з огляду на

[1]) Перегляд спорів про се, чи львівська школа мала за взір якісь иньші школи і які, див. у Харламповича ор. с. с. 409 і далї.

[2]) Архвв Ю. З. Р. І. XII ч. 12.

можливість конфлікту з католицькими школами, латинська мова на практиці в науці не була поминена. Заразом братчики чекали тільки нагоди, щоб могти її включити в шкільні проґрами й офіціально Таку нагоду дала їм грамота кор. Жиґимонта, випрошена для львівського брацтва на варшавськім соймі 1592 р. двома тодішніми столпами православного маґнацтва кн. Конст. Острозьким і новгородським воєводою Скуминим-Тишковичом. В ній король потверджував права і привілеґії брацтва, а спеціально його „школу свобідних наук" (scholae pro tractandis liberalibus artibus) і друкарню [1]). Школа свобідних наук по тодішнім понятям не мала істнувати без латинської мови, і сей королївський привилей уважав ся пізнійше позволеннєм брацтву на „школу латинську" [2]), а латинська мова була офіціально введена в проґраму братської школи [3]).

Так отже заміри були широкі, і виповненнє їх залежало тільки від учительських сил та матеріальних засобів школи, себто брацтва. Що до сил, то ними школа була обставлена дуже добре від початку, як ми бачили. Науку словянсько-українську вів Стеф. Зизаній, чоловік. безперечно талановитий, енерґічний, експансивний, з лїтературними здібностями і з даром впливати на людей. Науку грецьку вів архіеп. Арсеній, чоловік, як на свій час учений, і авторитетний хоч би вже завдяки своїй високій гідности. Результатом грецько-словянської науки перших лїт братської школи була грецько-словянська граматика, уложена „спудеями" школи по вказівкам Арсенія й иньших дідаскаліз школи „отъ различныхъ грамматикъ". Їх основою послужила головно грецька граматика Конст. Ляскаріса, але укладчики користали і з иньших підручників і взагалї показали певну самостійність в орудуванню граматичним матеріалом як грецьким так і словянським [4]).

---

[1]) Monum. confr. ч. 252.

[2]) В Exegesis-ї Косів каже, що привилеї Жиґимонта III були надані на szkoły łacinskie w Wilnie i we Lwowie (в дод. до Историї кіев. ак. Голубева с. 83).

[3]) Першу документальну згадку про науку латинської мови маємо з р. 1604, коли звісний Йов Борецький (пізнїйший митрополит) був згоджений на ректора братської школи, з обовязком учити по грецьки й латини (Лѣтопись львов. брат. с. 91); але сам Борецький був „вихованком" брацької школи (див. П. Могила, І ч. 47).

[4]) Новійший розбір сеї граматики проф. Студинського: „Адельфотес, граматика видана у Львові в р. 1591" (Льв., 1895) — він вказує запозичення крім Ляскаріса з граматик Мелянхтона, Крузія і Кленарда. Старша стаття про туже граматику (крім праць про львівську школу взагалї): Лепкий Нѣсколько словъ о греческо-славянской граматицѣ, изд. во Львовѣ 1591 г. (Льв., 1872).

digitized by ukrbiblioteka.org

Зачата друком, ще 1588 [1]), здаєть ся, ще вийшла в сьвіт 1591 р. п. т. „Ἀδελφότης. Грамматіка доброглаголиваго еллинословенскаго языка[2]).“ — Вона служила підручником грецької мови в братських школах, а також багато причинила ся і до граматичного розроблення словянської мови, підведеної тут під схему новочасних граматик, і від разу високо поставила репутацію львівської школи в очах сучасників православних.

Арсеній покинув братську школу в 1588 р., виїхавши з патр. Єремією до Москви. Його місце зайняв як професор грецької мови Кирил Транквіліон-Ставровецький[3]), голосний потім богослов, автор першої православної догматичної системи, замітний своєю траґічною долею (його праці були засуджені православними як неправовірні, досить несправедливо, і він перейшов потім на унію). Був се чоловік взагалі здібний і в грецькій мові досить вправний[4]), так що репутація львівської школи була підтримана ним вповні. З нагоди приїзду до Львова м. Рогози на початку 1591 р. ученики братської школи понисували ся перед митрополитом привітними промовами, співами й декламаціями на грецькій і словянській мов', виданими потім, як свідоцтво шкільної науки п. т. „Προσφώνημα. Привѣть преосвященному архієп. кур Михайлу“[5]). Вони інтересні не тільки як показчик язикового знання, а й як взірці риторичних вправ учеників: ана-логічні з под'бними (нерівноскладовими) римованями острозької школи, вони досить свобідні від впливів сучасної польської поезії. З свого боку митрополит, високо оцінюючи ученість і правовірність шкільної колеґії, уповажнив дидаскалів школи і старших студентів (спудеовъ на се угожихъ) до публичного проповідування в церкві братській й по иньших церквах[6]).

Школа стала таким чином головною окрасою зреформованого львівського брацтва, предметом його особливої опіки й гордости. Друкарня функціонувала слабо, служачи головно потребам школи — така роля її й зазначала ся виразно в ріжних оповіщеннях[7]). За ці-

---

[1]) Див. Monum. confr. I ч. 100.

[2]) Гадку про два видання граматики, з 1588 і 1591 р., збив новійшими часами Харламович Ор. с. с. 451.

[3]) Лѣтопись с. 22, пор. 60 і Monum. confr. ч. 171.

[4]) „Мужа ученна в науце писма и языка елинска и словенска“, називає його Скумин в р. 1592. В 1589 р. Кирил мав держати оборону брацтва перед патріархом по грецьки — Лѣтопись як вище.

[5]) Передруковано в III т. Памятн. полем. литературы.

[6]) Monum. confr. ч. 171.

[7]) Пор. вище окружник патр. Йоакіма, с. 512.

лий час до р. 1600 вона випустила тільки три книжки — се були звісна нам грецька граматика й шкільні привітні вірші митрополиту 1591 р., а третя, видана 1593 р., також мала служити сьвідоцтвом шкільних поступів — се „Господіна Мелетіа святѣйшаго папи александрійского, о христіанскомъ благочестіи къ Іудеомъ отвѣтъ“, — присланий патріархом львівському брацтву з одним Греком і виданий в грецькім тексті й словянськім перекладі, зладженім „спудейми школы нашея“, як значило ся в закінченню. Піднімати якісь більші друки „въ общую пользу российскому роду“ брацтво, очевидно, не мало засобів. Тим треба пояснити й слабу літературну продукцію львівського кружка. Не бракувало між братчиками й дідаскалами братської школи людей з літератутною осьвітою й інтересами, з полемічним темпераментом, але на. літературнім полї вони показували себе (котрі показали) або перейшовши до иньших місць, або в працях не друкованих: в листах, діспутах, проповідях і т. д. Згадаю братів Зизаніїв, Транквіліона, Юр. Рогатинця й ин. Розвинути літературно-видавничу діяльність у Львові не позволяв брак засобів.

Матеріальні сили брацтва притягала до себе будова нової, дуже коштовної брацької церкви, ведена саме в 1590-х роках. З другого боку дуже сильно підривав його сили й заходи конфлікт з владикою Ґедеоном, що розпочав ся зараз по реформі брацтва і потім з перервами, з хвилями ослаблення і загострення, потягнув ся на кільканадцять літ.

Брацтво не здержало ся від спокуси дати відчути владиції й духовенству ту зброю широких прав контролї й цензури, яку так нерозважно вложив в його руки патріарх Йоаким, і скоро опинило ся на воєний позї з своїм недавнїм союзником і опікуном владикою Ґедеоном. Йоаким, незвичайно розжалений непорядками православної церкви, які бачив і чув, не вязав ся в виразах свого обурення, доходячи до крайностей: він оголошував за виклятих тих владиків, які б терпіли між своїм духовенством людей по другій раз жонатих (або таких що мали жінок нешлюбних), і тих вірних, які б звертали ся до таких священиків, приймали від них тайни чи якісь духовні служби. Всї чинности й тайни, уділяні таким священиком двоженцем, взагалї неправно поставленим, він признавав за неважні [1]. Очевидно, виїздячи, він положив то на серце львівському брацтву, щоб воно, опираючи ся на даних йому правах, вело боротьбу за очищеннє православної церкви, і брацтво старало ся сповнити заповіт свого фундатора. Та владика Ґедеон не хотів чути нічого про такі

[1]) Monum. confr. ч. 81—3.

digitized by ukrbiblioteka.org

нечувані права контролї й цензури з боку мирян. Чоловік повний сил і енерґії, перейнятий високою гадкою про свою владичну гідність і про себе самого, він дуже мало надавав ся до тої ролї, в яку хотів Йоаким поставить владиків супроти братської цензури. Потомок досить можної української шляхетської родини, досить впливовий, свій в панських кругах Галичини, син владики львівського, з дитинних лїт призначений на се становище, в молодости вже забезпечений jure successionis по батьку, — він дуже мало податливим міг бути на всякі уступки з своєї духовної „милостию божиєю“ власти. Кров родовитих вояків і авантурників, що текла в його жилах, мусїла бурити ся на одну гадку, щоб піддати ся в тій сфері богоусьвяченої владичої власти вказівкам, цензурі, інструкціям мирського зборища, і то навіть не „братів шляхти“, а звичайних собі ремісників, „підлого стану людей“. Я підносив уже не раз, що ся ідея — піддати владику з його підвластним духовенством в справах церковної науки й дісціплїни суду й рішенням мирських людей, згідна з духом апостольскої церкви, глубоко противна була всьому пізнїйшому її розвою й духу, всїм понятям канонїчним, і в усї часи з боку епископату, зі сторони канонїстів, в церкві східнїй так само як і західнїй, викликала й мусїла викликати рішучу опозицію. Ґедеон не міг бути тут виїмком. Тим більше, що він був чоловік досить осьвічений і обізнаний в церковних і книжних справах (оден з соборів 1590-х рр. поручив йому „всяко тщаніє и попеченіє сътворити о исправленіи книги требника“), так що міг уважати зайвими всякі науки зі сторони сьвітських людей. Здобувши оружною рукою свою катедру, видержавши побідно боротьбу з неремoжним католицьким клиром, він не міг з легким серцем піти на капітуляцію перед претензіями своїх духовних овець, а не почуваючи за собою тих провин і хиб зі становища канонів чи церковної моралї, не вважав потрібним бути терпеливим та податливим на ті претензії на контролю з боку вірних, яку мотивовано перед усїм нездалїстю та незаконним характером вищої єрархії.

І він дав різку відправу відразу братським змаганням. Уже за кілька тижнїв по братських конференціях з Йоакимом іде горяча полеміка між Ґедеоном і брацтвом, за те що він „попамъ казалъ людей бити“ [1]). З братських кругів ідуть якісь „рими“ на владику, пишуть ся листи на нього; владика кидає анатему на провідників брацтва [2]). Предметом особливо заїлої полеміки між ним і брацтвом стає

1) Monum. confr. I ч. 84 (подробицї незвісні).
2) Ibid. ч. 86.

свячення т. зв. паски. Брацтво, чи то по вказівкам місцевих Греків, чи може й самого Йоакима, противило ся тому сьвяченню, а владика вважав єресею сей похід против паски і виклинав його проповідників[1]). Таке objectum litis особої чести полєміці брацтва против владики, розуміє ся, не приносило.

Але права й привилеї признані брацтву патріархом антіохийськім не мали повного значіння в дієцезії патріарха царгородського, і се мусів владика виткнути братчикам супроти тих компетенцій, які присвояли собі вони; при тім і всї братські сходини, наради, заходи мабуть представив як невідповідні, не християнські і т. д. Тому по великоднї 1586 р., коли вийшла та війна за паску, звернуло ся брацтво до царгородського патріарха, просячи потвердження братській уставі й розяснення своїх обовязків і прав, які їм заперечував владика. Запитання починали ся від дуже невинних: чи подобає мирянам-ремісникам сходити ся в сьвята для читання духовних книг, розмовляти між собою та кореспондувати „о добрых дѣлѣхъ". Але за ними наступали серіознїйші: братчики питали, чи належить їм слухати ся сьвящеників і епископів „тлящих заповѣди божія" чи противити ся їм? Що думати їм про єреїв і владиків „святотатцевъ, христопродавцевъ, богокорчемниковъ, хулящихъ и возбраняющихъ учення и проклинающе учащих ся, безчинныя же и ненавидящих ученія оправдающе, глаголюще, яко благословенна всяка душа проста, многыя же книгы в неистовство влагають? І як мирянам взагалї треба поступати, коли єрархи „не брегут о устроеніи людей" — чи зіставати ся пасивними сьвідками того „беззаконнѣ и безчиннѣ", чи якось „устроєвати ся"? Братчики додавали, що се вони питають „не любопренія ради, но от великия нужа", супроти таких ненорядків в церкві, яких вони навіть не важать ся „писати явѣ" [2]).

Поки братчики висилали се посланиє й чекали відповіди на нього, в відносинах з владикою наступив певний спокій: справа віддана була на суд патріарха, й Ґедеон навіть заохочував наново свою дієцезію до помочи брацтву в його просьвітних плянах[3]). Минуло в тім півтора року, бо на престолї царгородськім зайшла переміна — знову появив ся на нїм Єремія. З кінцем 1587 р. стало відомо, що

[1]) „Аще подобает в ден пасхи воскресенія Христова приносити во церковь хлѣбы и свиная мяса, яица и хрѣнъ и посвящати ся сему от священника, — отъ нихже чародѣйство у нас умножает ся", питали братчики царгородського патріарха — Mon. confr. ч. 87; лист владики в сїй справі ч. 85.

[2]) Monum. confr. ч. 88. [3]) Ibid. ч. 89—91.

digitized by ukrbiblioteka.org

царгородський патріарх став вповні по стороні братства, на основі відомостей даних йому патр. Йоаким: потвердив братство, насварив Ґедеона й загрозив йому клятвою. Се було початком відновлення боротьби братства з владикою, що спалахнула з новою силою з початком 1588 р. Владика проголошує єретиками львівських братчиків й кидає на ціле братство анатему; в розяренню на його опозицію позволяє собі нові різкі закиди против осьвіти, науки, в повній суперечности до недавньої своєї опіки просьвітним плянам львівським; допускає грубі, дикі вчинки против стороників братства [1]), й тим, розуміє ся, тільки погіршає ситуацію. А коли патр. Єремія в свій приїзд на Україну, в 1589 р. знов рішучо став по стороні братства, вийняв його з влади владики й поставив на будуще митрополита сторожом відносин його до братства, Гедеон 12/XII в крайнїм розжаленню звернув ся до свого недавнього ворога львівського арцибіскупа, „просячи, аби владиків визволено з неволї константинопольських патріархів", і став „чиноначальником відступлення від патріархів" українських владиків [2]).

Тайною у Львові се не лишило ся не довго. І коли, входячи в психольоґічне становище владики, можна легко собі витолкувати те крайнє роздражненнє, в яке впав він супроти опозиції й претенсій братчиків, підтриманих митрополитом і патріархом [3]), то з другого боку сей різкий і нерозважний, в високій мірі нетактовний крок вповні убив морально владику в його боротьбі з братством в очах усїх православних. Поки йшла боротьба за права між православним владикою й православним же братством, можна було ставати на становище того чи сього — чи з становища канонів, чи з становища потреб православної церкви в данїй хвилї, так би сказати — церковної тактики. Але теперь боротьба переходила на иньший ґрунт — се була

[1]) Цікавий епізод оповідає дїдич м. Гологір під Львовом: Ґедеон приїхав до містечка й до нього прийшли міщане, просячи благословення й інструкции для свого братцва, заложеного під опікою львівського, заразом просили якоїсь науки в вірі. Владика різко виступив против братства, казав спалити уставу — „бо то братство від еретиків", „а про науку не випадає питати вам, простим людям". Коли два ученїйші міщане з того місцевого братства Бабич і Сагайдачник покликали ся на слова ап. Павла, що наказує учити ся в справах віри, владика сказав: „що я маю тебе, хлопе, учити, коли ти доперва з гною вилїз і в гною-ж учив ся до сих часів, а до письма що тобі"? Коли міщане ті все таки просили науки, казав своїм слугам вигнати їх силоміць, і ті шаблями та киями повигоняли їх. Monum. confratern. I ч. 99. [2]) Див. в т. V с. 562.

[3]) Пор. лист Скумина — виїмок в. т. V с. 563.

вже боротьба між сторожами православної віри — братчиками, й уніятом владикою. Се зміняло все відразу. Оправдувало всї ті — в основі своїй нерозважні, нетактовні, навіть канонам противні роспорядження патріархів і митрополита, якими вони підтримували брацтва на шкоду владичої власти. Оправдувало всї кроки брацтва против владики — хоч би також не конче мудрі й тактовні. Бо се-ж були заходи вірних против владики-ренеґата, способи обережности против непевних в правосланій вірі владиків. Зовсїм в иньшім сьвітлі представляли ся тепер всї біди, які терпіли братчики від владики — се було переслїдуваннє за вірність православю.

І з своєї рисковної й неконче иохвальної боротьби з владикою львівське брацтво виходить в 1590-х рр. з авреольою мучеництва за „руську", православну віру, з славою перших сторожів сього національного прапора, і се незмірно підіймає в очах сучасників не тільки саме брацтво, а й брацьку орґанїзацію взагалї.

Незвичайні моральні успіхи, осягнені відразу у патріархів львівським брацтвом, поспішила ся використати й зміцнити новими санкціями братської орґанізації иньша міщанська громада, яка поруч львівської відограла дуже важну ролю в розвою сеї орґанїзації — виленська. Я вже вказував давнїйше, що спеціальні обставини, в яких вона стояла — її заможність і сили та близька стичність з иньшими національними й культурними елементами вже з першої половини XVI в. вплинули на розвій культурних і релїґійно-національних інтересів серед неї. Засноване в 1584 р. митрополитом Онисифором нове брацтво при монастирі св. Трійцї, стає центром, що скупляє коло себе сьвідомійші й діяльнїйші елементи міщанської громади, роздїлені перед тим між численними брацтвами-цехами, й їх культурно-національну роботу. Монастир св. Трійцї був переданий митрополитом в завіданнє міщанам, щоб зробити з нього культурне огнище — удержувати в нїм учене духовенство, заснувати в нїм школу й дати їй приміщеннє. Близше завідувати тим мало брацтво, засноване по ініціативі чи за благословенством митрополита, в дусї тих нових культурно-просьвітних завдань [1]). Завдяки своїй позиції як брац-

[1]) Та початкова устава брацтва до нас не дійшла. Проф. Ґолубєв, знайшовши в однім пізнїйшім збірнику копію „зъ виленских артикуловъ брацтва св. Духа", проголосив їх за початкову уставу брацтва, видруковану в р. 1588 (П. Могила, дод. ч. 36), а й проф. Харлампович, хоч не вважає сього пізнїйшого текста за вірну копію друкованої устави, одначе користає з нього для характеристики початко-

digitized by ukrbiblioteka.org

тво столичне, а також тим культурним силам, якими розиоряджало воно, виленське брацтво зараз же видвигнуло ся на перший плян, поруч брацтва львівського, і разом з ним ним вело перед в братській орґанізації. Між ними ведеть ся постійний обмін і культурними засобами і орґанізаційними ідеями. Коли львівське брацтво дістало уставу від патр. Йоакима, вона без сумніву була використана зараз виленським брацтвом [1]; нетерпеливо чекає воно санкції львівського брацтва від патріарха царгородського й просить зараз прислати її копію [2]. Початкова устава виленського брацтва по всякій правдоподібности була наново зредаґована під вливом львівського „порядку“, санкціонованого патр. Йоакимом [3]. Літом 1587 р. виленські братчики предложили її знову — мабуть в тій зміненій редакції, митр. Онисифору на затвердженнє й просили позволення надрукувати. Митрополит затвердив і благословив друкувати. В 1588 р. „порядокъ или чинъ“ виленського брацтва був видрукований, і братчики старали ся його можливо розповсюднювати — так до Львова вислали вони 30 примірників його [4]. Для ширення ідей братської орґанізації й її розповсюднення був се факт не малого значіння. Тим більше, що слїдом сей виленський „порядок“ дістав санкцію патріарха Єремії, коли він переїздив через Вильно до Москви (в червні 1588 р.), а рік пізнійше потвердив сю патріаршу грамоту й цїлу братську орґанізацію виленську король Жиґимонт. Таким чином в особі львівського й виленського брацтва — орґанізованих в однім дусї, хоч в деяких точках орґанізації й відмінно, реформована братська орґанізація на самих перших кроках своїх була санкціонована найбільш авторитетними сферами, які тільки можна було собі подумати — патріархами, королем,

вої Онисифорової устави (Школы с. 315). Се одначе можна робити тільки гіпотетично. При живім обмінї гадок, постанов, устав між головнїйшими брацтвами, при змаганню приладити братську орґанїзацію можливо лїпше до потреб часу, особливо в тїм першім, творчім періодї братського житя, їх „порядки“ мусїли зміняти ся, і обопільні впливи брацтв львівського й виленського мали тут особливе значіннє.

[1]) „Вашего братства порадок и постановене предо всею братиєю братства нашего любовию прочетше, радости исполнихом ся“, писали виленські братчики львівським (май 1587) — Monum. confrat. I ч. 92.

[2]) Ibid.

[3]) Сконстатувати сього не можемо, за браком початкової, Онисифорової устави. Через те зістаєть ся невиясненим й инше питаннє — чи львівське брацтво, в своїй реформі, завершеній Йоакимовою грамотою з січня 1586 р., користало з ідей, положених в основу орґанїзації виленського брацтва з р. 1584.

[4]) Monum. confratern. I ч. 100.

синодами місцевої єрархії. Був се факт немалої ваги, який не зістав ся без впливу на успіхи сеї нової орґанїзації.

Реформа братської орґанїзації — розширенне діяльности братської й перенесеннє її на ґрунт релїґійно-культурний і національний, принціпи широкої участи й ініціативи громадянства в справах церковної орґанїзації, дісціплїни, взагалї релїґійного й культурного житя, самі по собі були випливом часу й його потреб. Відповідаючи сим потребам, сї принціпи й форми братської орґанїзації, в яку вложені були вони, мали всякі шанси широкого розповсюднення вже самі по собі. Санкція ж патріархів і особлива опіка, якою окружили вони нову братську орґанїзацію, мусїла ще більше причинити ся до сього. І львівські братчики дуже тактовно відсунули свого ініціативу в сій реформі на заднїй плян. Тим часом як владика Ґедеон (в часах, коли був з брацтвом у згоді) ініціативу просьвітних інституцій братських радо признавав собі (може й не зовсїм безпідставно) [1], братчики знов всю ініціативу, всю заслугу братської реформи, нових завдань братської діяльности складали на патріархів, представляючи їх дїлом ідею нової братської орґанїзації, її участи в церковнім і релїґійнім житю й т. и. [2]).

Ся незвичайна прихильність і ласка, яку патріархи показували львівському, також і віленському братству, і та висока вага, яку привязували вони до нової братської орґанїзації, вже самі робили до певної міри обовязковим для сучасників православних України й Білоруси йти слїдами львівського брацтва. Але патр. Йоаким таки сьвідомо хотїв се зробити справдї обовязковим і в своїй грамотї львівському брацтву висловляє ту гадку, що всї брацтва, які мають устави давнїйшого типа, хочби затверджені або й засновані владиками, мають змінити свою орґанїзацію, яко „не совершенну“, на нову, в дусї реформи львівської, й признати над собою старшинство й провід реформованого львівського брацтва [3]). Такий погляд, може підданий патріарху самими братчиками (принайменї — до певної міри), держить ся й пізнїйше в братських кругах. На берестейськім соборі 1594 р., де засідали відпоручники ріжних брацтв і предложили владикам цїлий ряд дезідерат до затвердження, прийнято таке рішеннє: „братства церковные отъ святѣйшихъ патріарховъ поданые и отъ отца митрополита и отъ насъ всихъ епископовъ ухваленые“, зістають ся на далї

[1]) Див. його окружник — Monum. confraternitatis ч. 89.

[2]) Див. лист братчиків до цареградського патріарха з мая 1586 р. (Monum. confr. I ч. 88). Пор. промову в Перестерозї (с. 222—3), де речник львівського брацтва представляє весь братський рух, все нове культурне житє дїлом патріархів. [3]) Див. вище с. 515.

digitized by ukrbiblioteka.org

в силї й опіцї єрархії, „а што ся дотычетъ инишхъ братствъ церковныхъ, противныхъ тымъ братствамъ помѣненымъ, звлаща если бы ся отъ которого епископа начало и тым ся славило, — о тыхъ вѣдоти не хочемъ и ихъ забороняємъ и касуємъ“ [1]). Тут розуміли ся брацтва конкуренційні, якіб владики схотїли закладати, в тїсній залежности від себе, против автономних брацтв по типу львівського й виленського, санкціонованому патріархами. Такі конкуренційні брацтва хотїв творити Балабан, і против вього головно звернена ся ухвала: митрополит ішов за патріаршою полїтикою протекції реформованим брацтвом. Але ухвала має й принціпіальнїйше значіннє та характеризує тенденцію реформованих брацтв: уважати новий тип брацької орґанїзації обовязковим для всїх.

Особливо ширила ся нова брацька орґанїзація в близшім сусїдстві львівського брацтва — в Галичинї, на Побужу, на Подїлю. Владика Гедеон заїхавши весною 1588 р. до маленького місточка Гологір під Львовом, застав там брацтво, орґанїзоване на взір львівського і під його проводом [2]). Про се довідуємо ся припадково, з того конфлїкту, що вийшов з сим брацтвом у владики, і безперечно, що такий же припадковий характер мають всї иньші звістки, які маємо про брацтва й брацький рух в Галичинї й загалом в західнїй Українї в 1580—1590 рр. Сї звістки служать тільки симптомом широкого розповсюдненя брацької орґанїзації в новім, реформованім дусї, але зовсїм не вичерпують того руху: дають поняте про розповсюдненнє брацтв, але не знайомлять з фактичним станом брацької орґанїзації в тих часах. І я наведу сї звістки тільки як ілюстрацію сього руху.

В 1589 р. патр. Єремія благословляє й потверджує брацтво в Рогатинї, при церкві рождества Богородиції, на взір брацтв львівського й виленського. Спеціально згадує патріарх про право братчиків виберати собі сьвященика до тої церкви і постановляти за згодою владики, а як би сьвященик вів себе невідповідно — відставляти його (не питаючи ся владики) й брати иньшого [3]). Міркуючи з того, що брати Рогатинцї стояли на чолї братського рухуві Львові, орґанїзацію брацтва в Рогатинї, в дусї львівського і під його

[1]) Акты Зап. Рос. IV с. 68, пор. Архивъ уніат. митрополитовъ I с. 76 (ч. 168) — інструкція на собор білоруських панів, виленських братчиків (пор. Харлампієвича Школы с. 283—4, прим.).

[2]) w bratskym porządku, ktory maią od patriarchow greczkych nadany przess miesczany lwowskie — Monum. confr. I ч. 89.

[3]) Diplom. statutaria ч. 11 і 15.

покровом, треба класти зараз на часи по реформі львівського брацтва. Тодіж мабуть положено й початки школи. Про неї зачуваємо в 1591 р., з нагоди суперечок брацтва з маґістратом за братські справи і особливо за дяка. Маґістрат невдоволений був, що дяка для церковної відправи й шкільної науки дало брацтво зі Львова, поминаючи громаду; львівському дяку Федору закидали, що він хорий і сьпіває не по тутешньому, а по литовському [1]), і хотіли його скинути, або принаймні поруч нього мати свого дяка. Рогатинське брацтво супроти того просило „своїх старших“ — братчиків львівських, щоб вони прислали їм иньшого дяка, який би міг добре справувати церковний порядок, і в двох з Федором учили в школї — „ачей бы нѣчто и по грецку учити могли“ (очевидно, мова йшла про заведеннє двох відділів в школї — русько-словянського й грецького). Львівське брацтво се прошеннє сповнило, й школу потім вело два дяки. Але міщане, підохочувані владикою, що з свого боку завзято ворогував на рогатинське брацтво, не переставали робити всякі пакости брацтву й школї, нападали на школу, били й розганяли дяків і учеників, а вкінцї Балабан, спровадивши від короля комісію, представив брацтво незаконним (бо засновано його без відомости короля і владики), „дяковъ ихъ безчестне, властью римского послушенъства изъгнати повелѣлъ и шъколную науку спустошилъ“ [2]). На початку 1591 р., з нагоди приїзду до Львова митрополита, заявили бажання зреформувати своє братство на взір успенського братчики з львівського передміського братства богоявленського, і митрополит дав на се благословенну грамоту [3]). Признав їм право поставляти собі сьвященика — владика мав благословити сьвященика, якого вони собі виберуть „кромѣ всякои вымовы и противности“. Поручав займати ся ділами милосердя, між иньшим „нищим в школѣ посполитой братской в мѣстѣ божественнаго писанія учащимся милостыню по силѣ своей давати“, але про заложеннє своєї школи нема мови, бо ще в 1589 р. патр. Єремія признав монополь школї брацтва міського успенського, а сьвященикам иньших церков позволив учити тільки одного—двох хлопців для обслуги (в церкві), але не більше, аби не було конкуренції й шкоди брацькій школї [4]). Натомість митрополит не пожалував ґарантій брацтву від яких небудь посторонніх некористних впливів і конкуренцій: „А ктобы себѣ шукалъ иного противного безчинного братъства въ унпчиженіе сему благословенному братъству, да не

[1]) „А напѣла не по нашему — по литовскый“.
[2]) Monum. confr. I ч. 148, 180, 283, Архивъ Ю. З. Р. I. X ч. 51.
[3]) Monum. confrat. I ч. 174. [4]) Diplom. statutaria ч. 16.

digitized by ukrbiblioteka.org

имѣютъ таковіи ни єдиноя власти во всемъ строєніи церковнаго братства сего, но точію братство сіє во всемъ власть и чинъ да имѣютъ всегда". І кого-б брацтво відлучило від церкви за противленнє брацтву, такого владика не може розрішити, й митрополича клятва паде також на нього.

В тімже роцї, мабуть в звязку з тимже приїздом митрополита, міщане м. Городка, „хтиторы храма св. благовѣщенія", завязали у себе брацтво „ведлуг братъства лвовского", за благословеннєм митрополита й згодою свого перемиського владики, обіцюючи ся „быти вѣрными строителми вшелякихъ добръ и порядковъ церковныхъ, такъ тыжъ и о школу ку наученю чадомъ своимъ, и о болници нищихъ промышляти, и вшисткими маєтностями церковными вѣрно строити" [1]).

В тім же роцї формально орґанїзоване (чи зреформоване) брацтво в Берестю. На новий шлях культурно-релїґійних заходів берестейське міщанство вступило, очевидно, зараз по слїдам братчиків львівських і виленських. В 1593 р. берестейські міщане, „ктиторы и дозорцы" катедральної церкви, звернули ся до свого владики, просячи, аби позволив їм заложити школу, і владика, по нарадї з капитулою, позволив їм побудувати при катедральній церкві „школу свою рускую грецкіє науки" і держати при нїй для науки дяка одного чи кількох, скільки їм буде потрібно, але з тим, щоб заснованнє сеї школи не відберало від місцевих сьвященників права учити дїтей при своїх церквах по давньому [2]). Дїставши сей дозвіл, міщане зараз же збудували дім під школу і користаючи з протекції, яку мали в особі Потїя, тодї берестейського каштеляна, випросили собі всею громадою від короля потвердженнє на сю школу і звільненнє її від усяких податків і тягарів [3]). В осени тогож року звернули ся вони до владики з прошеннєм позволити їм заложити брацтво — „пріати чинъ виленскаго и лвовскаго благословеннаго братства". Владика прихильно стрів се питаннє, знов таки скріплене „моленієм" пана каштеляна й иньших панів-обивателїв Берестейського повіту. Благословив на заснованнє брацтва, відступивши йому „придѣлъ" (каплицю) Бориса і Глїба в катедральній церкві і до нього певні ґрунти.

[1]) Monum. confr. I ч. 197 (запись братчиків).

[2]) „Детей двоє албо троє и наиболъшъ учити въ дому своимъ ку пожитку своєму и потребе церкве божоей парахвыєй своєй" — Археограф. сборникъ XI ч. 6.

[3]) „Акты Зап. Рос. IV ч. 28 — просять „бурмистры, райцы, лавники и нѣкоторые мѣщане мѣста нашого Борестейского закону греческого, также цехмистры братству розныхъ ремеслъ, народу руского, парафіяне и дозорцы церквей божьихъ, въ томъ мѣстѣ будучихъ".

Поручив і позволив їм справувати ся на взір виленського й львівського брацтва, вибирати сьвящеників, тримати учителїв „по чину школъ", шпиталь для убогих і „болницу" для хорих [1]), опікувати ся сиротами й убогими зпоміж „братиї своєї". В питаннях неясних наказав звертати ся до собору владиків. Братчикам, непослушним брацтву й брацьким уставам, загрозив клятвою, а всякі конкуренційні брацтва заборонив: „аще бы кто себѣ искалъ иного, безчиннаго братства во уничиженіє сему благословенному братству, таковыє да не имѣють ни єдиноє власти въ всемъ строєніи церковного братства". Рік пізнїйше ся фундация потверджена була королївською грамотою, де між иньшим братчикам позволено мати „школу греческого, латинского, польського и руского языка и людей учоныхъ въ тыхъ школахъ вольно ховати духовного и свѣтского стану" [2]). Хоч як взірець берестейського брацтва на першім місцї подаєть ся при тім брацтво виленське як столичне (Берестє належало до в. кн. Литовського, а не до Корони), але орґанїзувало ся воно безпосередно на взір львівського — фундацийні грамоти його і практика послужили взірцем для тутешнього брацтва [3]), а школа була орґанїзована на взір львівської школи львівськими-ж силами. Так відомо, що зимою 1581/2 р. львівські братчики, коли Балабан притис сильно львівське брацтво, вислали одного з своїх дидаскалів Лаврентия Зизанія в берестейську школу, а були там також якісь „спудеї" львівські, як помічні учительські сили [4]).

В такім же більшім стилю, мабуть, було орґанїзоване брацтво в Перемишлї, тільки докладнїйшої дати його орґанїзациї не маємо, і в 1592 р., як бачимо з кореспонденциї Перемишлян з львівськими братчиками, ся справа була ще в руху. В першій лїнїї духовенство й сьвітських людей — міщан і православну шляхту займала й тут справа школи. Владика перемиський писав до львівських братчиків, просячи для орґанїзациї школи прислати „дидаскала для научения писменного дѣтям", а як можно — то й двох, „бо зде сия наша страна и повѣть зело оскудѣла в научении, а се зде од благород-

---

[1]) „Священиковъ благоугодныхъ, честныхъ, православныхъ, некорчемныхъ отколже-колвекъ се имъ потрафитъ, могли себѣ избирать; учителей же школьныхъ чадомъ своимъ и пришелцомъ убогимъ по чину школъ приймати; болницу, шпыталь убогихъ своихъ строити" — Пам. полем. лит. I с. 66.

[2]) Акты Юж. и Зап. Рос. I ч. с. 206.

[3]) „Панъ Адамъ Потѣй... чинъ братства львовскаго в Берестью заложилъ", писали львівські братчики патріарху — Акты Зап. Рос. IV с. 44. [4]) Monum. confrat. I ч. 216 і 234.

digitized by ukrbiblioteka.org

ныхъ становь желаютъ сицевого учителя и хощуть подаяти дѣти свои к наученню писменнаго" [1]). Владика мав при тім на приміті декого з львівських учеників (якогось Олександра і Семена Гуньку) — мабуть Перемишлян з роду [2]), і просив їх прислати. Братчики львівські відповіли з усяким співчутєм [3]), але зараз післати того Олександра, що його Перемишляне просили, не хотїли, бо був то час сильного розгрому львівської школи: „спудеи разыдошас, овіи во град Виленский, овіи же во Великіи Берести, иніи же инде, но скоро посланієм нашимъ призовут ся, послани будутъ ко твоему благочестию".

Перемишляне тим часом нетерпеливили ся, очевидно бажаючи з осени відчинити свою школу, і в серпнї перемиські міщане, в неприсутности владики, що поїхав до Люблина на трибунал, „со безбожнымъ настоятелемъ града сего Римляниином", вже самі удали ся знову до львівських братчиків. Вислали до них своїх послів і лист, писаний з поручення братиї одним міщанином же, дуже нескладно, але з дуже великими прошеннями, аби їм прислано учителїв, яких вони собі просили, чи яких инакших, аби були. Заразом висловляли бажанне мати „чинъ брацътва совершеннѣйшей святѣйшаго" [4]). Львовяне сим разом волю їх вчинили, післали їм того Олександра, „дидаскала правовѣрна и честна и благопотребна, і вся належащая с ним да устроит ся во вас все по ряду братства и школнаго ученія чин совершеннѣ и богоугоднѣ".

Олександр зараз по приїздї взяв ся до орґанїзації школи, і вже з кінцем ерпня владика з вдоволеннєм писав до львівських братчиків, що він „благочесно живущи, начинает чинъ творити школнаго учення и насыщаєтъ восѣхъ брашномъ душевънымъ". Тільки сам оден Олександр не міг вести всю роботу в школї, і тому владика просив прислати ще до помочи йому „якового младенца" [5]). Разом із тим, очевидно йшла орґанїзація брацтва — воно, безперечно, було сформоване в тім часї, хоч ми й не маємо нїяких близших подробиць про нього.

З меньших брацтв маємо прошеннє міщан з Сатанова на Поділю до брацтва львівського, щоб удїлило їм „порядки брацкии", бо вони ухвалили завести у себе „порядок брацки церкве святои" [6]). З 1592 р.

---

1) Monum. confrat. I ч. 233. Судячи з того, що владика тут „вторыцею" вже просить прислати дидаскала Олександра, лист сей (з 1 липня 1592 р.) мабуть не був першим у сїй справі.

2) Пор. ч. 241, де йде мова про „отрока Павла" — „прежде бывшяй въ насъ, тамо обрѣтает ся у любви вашея".

3) Monum. confr. I ч. 234. 4) Monum. confrat. ч. 241.

5) Monum. confr. I ч. 243.

6) Monum. confr. I ч. 150 (без року, видавець від себе, без пояснень кладе р. 1590).

маємо фундаційну грамоту перемиського владики для брацтва в Комарні[1]). На синоді 1593 р. згадують ся між иньшим відпоручники брацтв: галицького, красноставського, більського (на Підляшу) й „багатьох иньших“ [2]). Більські братчики під час самого сього собору дістали від свого владики Потія благословенну грамоту, де владика позволяв їм орґанізувати ся по чину брацтва львівського й виленського, взяти в своє завіданнє більську соборну церкву Богоявлення, заложити при ній школу, вибирати собі сьвященників, дидаскалів або учителів шкільних для своїх дітей „и пришелцевъ убогихъ по чину школъ приймати, болницу, шпиталь убогихъ ради своихъ строити“. Непослушних брацтву владика обіцяв відлучати від церкви, і забороняв всякі иньші „безчинні“ брацтва поруч сього — законного [3]).

На тім же синоді видав митрополит грамоту на заложеннє брацтва в Люблині, на взір львівського, виленського й берестейського брацтва[4]). Фундація ся в значній мірі повторяє звісну вже нам фундаційну грамоту берестейсьтого брацтва, що послужила її взірцем.

Повторяю, сї відомости далеко не повні, а інтересні нам як симптоми брацького руху 1580-90-х рр. Вони показують, як в тодішнім розбудженню серед української суспільности інтересів до справ релїґійно- і культурно-національних, живо використовувала ся сею суспільністю та можність участи в церковнім життю, в культурнім і релїґійнім руху, яку давала реформована братська орґанізація. Люде, живійше настроєні для сих культурно-релїґійних і національних інтересів, хотїли довести до того, щоб орґанізувати на основі сеї орґанїзації всї свобідні сили української й білоруської суспільности. Заразом хотїли надати сїй орґанїзації як найбільшу моральну силу, власть і екзекутиву. Для того добивали ся монопольного характеру сеї орґанїзації: поруч неї не могли істнувати орґанїзації иньші, які б могли ослабляти силу нової братської орґанїзації, відтягати від неї людей, робити їй опозицію. Таку ж мету мали ріжні остереження що до сили брацьких відлучень від церкви, щоб їх не міг скасувати нї владика, нї митрополит.

Право вибору й віддалювання священників і право контролї над поводженнєм духовенства мало сїй орґанїзації дати спромогу до піднесення моральности, дісціплїни й осьвіти серед духовенства. Школа

---

[1]) Видану в додатку до книги Добрянского Исторія епископовъ еп. Перемыской с. 84.

[2]) Акты Зап. Рос. IV с. 67.

[3]) Акты Зап. Рос. IV ч. 29.

[4]) Архивъ Югозап. Рос. I т. III ч. 51, і в иньшій ранїйшій копії — в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. XXXVIII.

digitized by ukrbiblioteka.org

і проповідь в брацьких церквах мала послужити до моралїзації й культурного подвигнення всього громадянства. Школа мала стояти в тїснїй звязи з церквою і як з одного боку — служити цїлям національним, підтримуючи „руську“ культурну традицію, так з другого боку, в дусї того часу, мала різко виражений церковно-релїґійний характер. Особи самих дидаскалів, що заразом сповняли обовязки дяків, проповідників, або несли иньші церковні обовязки, служили тїсним сполучником школи й церкви. Цїла орґанїзація братська мала бути перейнята духом християнської побожности й любови. Шпиталї для убогих і лїчницї для хорих, опіка над убогими й зпемощілими братчиками й „нищими“ учениками мали служити школою сеї діяльної любови й милосердя. Брацькі служби церковні, громадські похорони й церемонії — школою побожности й покори. Виховані й загартовані в сїй школї християнства, брацтва мали здобувати й реформувати, подвигати з занепаду українську суспільність, український нарід. Брацька церква й брацька школа могли служити знарядами того подвигнення.

Се була, так сказати, проґрама мінїмальна, яку ставили собі й поможности сповняли всї брацтва, малі й великі. Брацтва сильнїйші, по більших центрах мали своїм завданнєм культурну роботу вищої марки, більш інтензивну, культурно-наукову. Вони піклували ся про приготованнє людей з більшою осьвітою, науковим підкладом і для того старали ся поставити свої школи на рівнї з католицькими колеґіями. Дбали про те, щоб збирати у себе кружки людей учених, як на свій час і обставини, богословів і лїтератів, розвивати лїтературну робору й ширити книжність і науку за помочию друкарень. Тїсно повязані між собою всї сї просьвітно-культурні орґани (школа, церква, друкарня, кружок учених) творили культурні огнища, малі академії, в стилю острозької, яку оглянули ми вище. В сїм часї на Українї таку ширшу проґраму ставило собі брацтво львівське. Сягало по неї брацтво берестейське, поки конфлїкт з давнїйшим протектором Потїєм не підрізав його крил, з переходом Потїя на унїю. На Білоруси розвивало таку ширшу культурну роботу брацтво виленське, почасти могилївське.

Розумієть ся, лекше було начеркнути сю проґраму, нїж виповнити її в дійсности. Лекше було положити основою брацької орґанїзації принціпи християнської любови й покори в брацьких „порядках“, нїж перевести їх в житє. Брацтва навіть більші, як львівське, фактично лежали звичайно на плечах кількох одиниць, і коли були ті одиницї енерґічні, здібні, ідеально настроєні, брацтво розвивало успішну культурну й національну роботу, инакше — занепадало, става-

ло ареною амбіцій, еґоістичних рахунків[1]). Щож казати про брацтва иньші? „Союз любови“ зіставав ся дуже часто на папері, і люде не ставали ангелами через те, що вступали в брацтво, оперте на таких гарних уставах. Особливо се треба сказати про часи пізнійші, коли проминув той перший період одушевлення, те напруженне ідеальних струн людської душі, викликане реліґійно-національним рухом кінця XVI в.

Львівське брацтво паралїзоване було в своїх просьвітних плянах браком матеріальних засобів і переслїдуваннями, які терпіло від владики. Він не спиняв ся перед вчинками грубими, дикими, роздражнений опозицією брацтва[2]), і часами доводив брацтво до крайньої біди. „Владика давнїм звичаєм і тепер противить ся нам, писали напр. братчики до патріарха на початку 1592 р. — розпустив клевети між всякими верствами, так що не можемо вести, як треба, анї церковної будови, анї школи; через се відправили ми дидаскала (Транквілїона) до Вильна, Лаврентия (Зизанія) до Берестя, иньші по иньших містах розійшли ся, тільки Стефан (Зизаній) тут пробуває; священики котрі побожнїйші розійшли ся в ріжні сторони з нашого города через нагінки від владики, за те двожонцї і скрізь і в нашім містї правлять лїтурґію, нехтуючи справедливу твою святительську постанову“[3]). „Попів, котрі ученїйші, повиганяв нам з міста“, пишуть

[1]) Див. критику Фед. Срібного на працю Криловского про львівське брацтво в Записках т. LXXV, с. 177, де звичайне ідеалїзованнє брацького житя піддаєть ся сильним обмеженням. Автор обіцяє вияснити дійсні відносини в осібній студії.

[2]) Див. брацьку записку в Monum. confr. I ч. 265, де брацтво вичисляє всї ті насильства, пакости й неправности, які мало від Балабана: насилав своїх слуг на брацтво й брацьку церкву, забирав до своєї вязницї брацьких священиків — „Михайла попа нашого казав всадити до тяжкої вязницї — до ями, і з тої ями слуги владичні витягнули його напів мертвого, так що водою відливали, а владика всадив до тої ями Івана Друкарового сина (сина Івана Федорова) і в нїй на смерть уморив“; „Семена попа богоявленського привязавши до стовпа, осоромив перед народом у св. Юрия, на зібранню, і з міста вигнав“; „побожного і ученого в св. письмі друкаря нашого Мину чернця з монастиря нашого св. Онуфрія... виволїк за шию через слуг своїх, казав оковати в кайдани і вивізши до Галича, тримав його два місяцї в вязницї на Крилосї галицькім в кайданах і ланцюгах“. Івана Красовського, одного з старших братчиків, Балабан кинув ся бити перед лицем самого патріарха, а хоч патріарх, щоб охоронити його своїм маєстатом, казав Красовському взяти його, патріарха, за шату й говорити сьміливо далї, то владика казав слугам відтягнути Красовського від патріарха і з побоями викинути з покою, і т. д.

[3]) Monum. confr. I ч. 216.

digitized by ukrbiblioteka.org

братчики в своїм меморіалї з тогож року [1]). В таких обставинах успішну культурну работу, розуміеть ся було трудно розвивати.

Берестейську школу розгромив Потїй зараз по її заснованню, коли її дидаскали не пішли в лад його униятським плянам. В листї до Острозького з марта 1595 р. старий гіпокрит скаржив ся на тих „превротників“, що „більше ганяють за користями“: „што ся стало у Берестю же ся школа разорила черезъ самыхъ же професоровъ школныхъ, которые за лакомствомъ удавшы ся, до Вильни на сытъшые пироги отбегли, а тутъ ку большой ганьбе и жалю убогого християнства на уруганье противъниковъ нашихъ все покинули безъ жадное слушное причины“ [2]). Слїдом, по проголошенню унії, взяв ся Потїй і до самого брацтва — „найбарзѣй у Берестью Потѣй помучилъ, такъ же мусили отъ домовъ своихъ прочъ разбѣгнути ся“, як пише автор Перестороги [3]). На школу брацьку випросив він собі від короля привилей: в нїм, відбираючи від брацтва, король передавав школу у власть владики [4]). Брацтво було розбите.

Виленське держало ся сильнїйше, завдяки помочи місцевих православних маґнатів і останків дісідентів: „виленское брацтво въ купѣ зостало, маючи пры собѣ геретиковъ, которыхъ имъ Господь Богъ заступцами далъ, и в томъ гоненьи чимъ большъ гоними и преслѣдованы били, тымъ большъ моцъ божія надъ ними оказовала ся, а брацтво множило ся, школа росла, людей зъ ней ученыхъ много и казнодѣевъ мудрыхъ выходитъ“, завважае автор Перестороги [5]). Лїпші обставини, в яких воно стояло, значнїйші матеріальні засоби, більша безпечність, яку могло противставити нагінкам езуїтів, уніатській ерархії і міського маґістрату, були причиною, що в 1590-х рр. до Вильни зберають культурні, наукові, полемічні сили з білоруських і українських земель — зі Львова, Берестя, як то ми вже бачили, і в першій стадії боротьби православних з унією, в епоху її проголошення, виленське брацво, в релїґійній полеміцї спеціально, займае перше місце між усїма брацтвами, тим часом як львівське задержуе славу найбільшої й найлїпшої школи та — широких зносин з православними сферами заграничними: Волощиною, Грецією, Московщиною, і безпосереднїх відносин до патріархату.

Проголошенне унїї серед перших кроків діяльности реформованої брацької орґанїзації взагалї мало велике значінне для неї. З одного боку воно стягнуло на брацтва репресії, нагінки з боку властей, ерархії, католицької суспільности, з другого боку — надало

[1]) Monum. confr. ч. 265. [2]) Пам. полем. лит. III с. 603—6.
[3]) l. c. с. 25. [4]) Акты Зап. Рос. IV ч. 122. [5]) l. c.

братствам значення головних органів релігійно-національної боротьби, притягнуло всі активніші елементи суспільности, дало новий імпульс розповсюдженню й розвою братської організації.

Тяжше змiркувати значiннє сього факту не на інтензивности, а в характері самого братського руху. Сильно виражена церковність і консервативний напрям характеризують брацтва від разу, як і цілий культурно-національний тодішнїй рух україньсько-білоруський. Але орґанїзовані незалежно від єрархії, забезпечені від її впливів і поставлені навіть в певній опозиції до неї, вони в нормальних обставинах може б і увільнили ся з часом від такого узко-клерикального і консервативного характеру. Поява ж унїї як релїґійної „новини“ змусила православних, а в тім і брацтва, в боротьбі против уніятів укріпляти ся як раз па позиції консервативній, старій православній традиції. Завданнєм моменту стала оборона православної віри, традиції, єрархії, і всї сили суспільности, в тім і брацькпх орґанїзацій, були скуплені коло сеї цїли. Потреба концентрації сил приводить до тїсного союзу брацтв з православною єрархією, піддає брацтва їх впливам і проводу її. Все се обмежує свобідну ініціативу суспільности супроти питань власної церковної орґанїзації. а не розвиває її.

Взагалї обставинами моменту вся енерґія й сила брацьких орґанїзацій була зведена до узких меж релїґійної полеміки, оборони прав і традицій православної віри, і в тяжкій боротьбі, яку прийшло ся перебути за неї, вичерпали ся сили й енерґія брацьких орґанїзацій. З сього періоду гострої боротьби в спокійнїйші часи, коли позиція православної віри й руської народности була оборонена й можна було зайняти ся роботою більше орґанїзаційною, реформаційною, — брацтва переходять уже порежитими, вижитими і активної ролї майже не грають. Таким чином, хоч як цінні були сьвіжі елементи внесені брацьким рухом в культурно-релїґійне житє, хоч як велика заслуга їх в безиеречнім піднесенню рівеня культурного і осьвітного, національної сьвідомости, хоч як вартна була енерґія, розвинена в суспільности брацькою орґанїзацією, — вона збігом обставин була зведена до консервативної, оборонної роботи, за межі якої властиво майже не встигла вирвати ся.

digitized by ukrbiblioteka.org

VI.

Боротьба за і против унії по її проголошенню, в житю й письменстві.

Неясні, непевні поголоски про приготованне церковної унії, які мусїли ходити між православними вже в 1592—4 рр., протягом 1595 рр. переходили все більше в форму позитивних, вповнї певних відомостей. В Вильнї бувший львівський дидаскал і проповідник, Стефан Зизаній, перейшовши в тих роках до Вильна, розпочав лїтом 1595 р. кампанїю против митрополита й владиків за їх перехід на унїю. Митрополит запевняв, що про унїю не думає, посилав якогось свого післанця, потім в листах грозив Зизанію й сьвященикам брацьким за такі „бунты противъ насъ пастырей зверхнихъ“ клятвою й відданнєм до судів королївських [1]. Але супроти недвозначних познак зради владиків Зизаній з товаришами вели далї аґітацію против епископату. Митрополит, сповняючи свою погрозу, покликав виленське духовенство на свій суд і застановив богослуженнє у всїх церквах Вильна (серпень 1595) [2], але се не могло погасити справи. З кінцем липня вийшла у сьвіт звісна окружна грамота кн. Острозького, де сей „началникъ в православію“ подавав до загальної відомости зраду владиків — що вони „въ волки претвориша ся и единыя, истинныя вѣры св. восточные церкви отвергше ся, сьвятѣйшихъ натрыарховъ, пастырей нашихъ, и учителей вселенскихъ отступили и ко западнымъ приложиша ся, только еще кожею лицемѣрія своего яко овчиною закрывающе въ собѣ внутренняго волка, не объявляють ся с тымъ, потаємне согласивши ся съ собою, окаянніи, яко христопродавецъ Іюда зъ Жидовами, умыслили всѣхъ благочестивыхъ въ здѣшней области хрестьянъ безъ вѣсти отторгнувши, съ собою

---

[1]) Акты Зап. Рос. VI ч. 73.

[2]) Акты З. Р. IV ч. 84, Акты Вилен. Ком. VIII ч. 7.

въ погибель вринути — яко самыя пагубныя и скрытыя ихъ писанія объявляютъ“ [1]). Старий князь пятнував сих владиків як безстидних і беззаконних зрадників і злодіїв і закликав всїх православних до безоглядного опору, обіцюючи з свого боку всяку поміч і вірність старому православію та запевняючи, що при однодушній опозиції православних їм нїхто не може накинути тої унії против їх волї. Се був поклик до війни з єрархією — їй треба було вимовити всякий послух, не признавати більше за своїх пастирів і всякими способами противити ся задуманій нею унії. І безперечно, поклик князя знаходив послух і відгомін.

В Вильнї на митрополичу грамоту, що кидала клятву на духовенство, віддаляла його від богослуження і кликала перед митрополичий суд, духовенство брацьке відповіло заявою, що воно не признає Рогозу митрополитом з огляду на самовільний переход на унїю його й владиків і не буде признавати, доки він не оправдаєть ся перед собором з тих закидів [2]). Розаґітована брацькими проповідниками православна людність Вильна виступала також против митрополита [3]). Подібну аґітацію мусимо представляти собі й по иньших центрах брацької орґанїзації. У Львові одначе може меньше, нїж можна було думати. Тут заходили сильні переміни в ситуації. Владика Балабан, ініціатор унії, зачинав зміняти фронт. Уже в червнї писали львівським братчикам їх кореспонденти з Острога, що Балабан рішучо вирік ся всякої солїдарности з унією [4]). Він заманїфестував ся потім своїм протестом і оповіданнєм про сфальшовані мембрани (1 липня). З другого боку митрополит, дотеперішнїй протектор брацтва в боротьбі з владикою, підозрівав ся в участи в унїятській конспірації. Братчикам приходило ся здержати ся з дальшою кампанією против їх осіб, поки ситуація розяснить ся.

Тим часом, немов для заохоти до унії, львівські католики — спеціяльно маґістрат, заохочуваний, очевидно, до сеї акції зі сторони, роспочали ще з попереднього року гостру кампанїю против православних. Кн. Вишневецький і кн. Ружинський так вичисляли сї кривди, на підставі відомостей від братчиків. Райцї кличуть їх попів перед свій суд і за неставленнє беруть до вязниці братчиків. Наказують попам приносити райцям до дому якісь коляди. Забороняють попам переходити через ринок з св. тайнами до хорих з засьвіченими сьвічками

[1]) Про грамоту й її дату в т. V с. 593—3.
[2]) Акты Вилен. ком. VIII ч. 9.
[3]) Див уривок з листу у Жуковича с. 151,
[4]) Monum. confrat. I ч. 365 (9/VI).

digitized by ukrbiblioteka.org

і в ризах. Не позволяють нести мертвих через ринок з процесією по обряду грецької віри. Не дозволяють ходити в сьвята з процесією, з хрестами з міської церкви на передмістя. Дітям з грецької школи не позволяють „ніяких ремісий“, забороняють їм в вербну неділю іти через ринок з цьвітами, співаючи „осанна в вишнїх“. Школярів убогих „мендиків“ (прошаків) бьють по улицях, затягають до своєї школи й там збиткують ся. Убогих жебраків наших випихають з домів своїх. Набігають в ночи на нову брацьку церкву, що будувала ся тоді, нищать інструменти, паскудять, навіть на олтар. Не приймають православних до ремесла, забороняють їх визволяти з науки. Русинів, що служать у католиків, примушують ходити до костела, впихають їм мясо в рот під час посту, мордують за те, що вони ходять до своєї церкви. Зведених на католицтво, коли б хотїли вернути ся назад до своєї віри, мучать, мордують і до вязниці дають. Змушують сьвята сьвяткувати по новому календарю. В сьвята по старому календарю витягають на роботу господарів і челядь, беруть кари і саджають до вязниці. З катедри костельної й на ратушу перед всїма називають нас поганими й хулять наші сьвятинї церковні; забороняють дзвонити в нашій церкві відповідно до наших порядків, а в сьвята нового календаря не позволяють дзвонити скорше ніж вони почнуть, і т. д.[1]). В сю сторону — на оборону свою від таких поневірок і кривд мусїли звернути теж свою увагу братчики і тим всїм поясняєть ся, що головною ареною боротьби за і против унїї в сїй хвилї стає Вильно, хоч боротьба ведеть ся тут — з тої й другої сторони — в значній мірі українськими силами.

Поруч боротьби словом, проповідею, активними протестами вона вела ся також на лїтературнім полї. По однїй сторонї виступає Зизаній, по другій Потїй. Не маючи першої публїкації Зизанія — його „Катехизиса“, виданого в 1595 р. (до нас не дійшло нї одного примірника), не можемо мати докладного понятя про нього, але нема сумнїву, що він мав характер полемічний, звернений против унїї й спірних точок між грецькою й римською церквою. Антаґонист Зизанія Фелїкс Жебровский, видаючи проти нього свою полемічну брошуру[2]), вишукує єреси в катехизисї Зизанія, а заразом докоряє йому за його аґітаційну роботу і накликає до унїї „нарід руський“; очевидно аґітація устна і „Катехизис“ Зизанія стояли в тїсній звязи між собою. Виданий в тім

[1]) Monum. confrat. I ч. 367.

[2]) Kąkol który rozsiewa Stephanek Zizania w cerkwach ruskich w Wilnie, 1595, Вильно — передр. в V т. Пямятників укр. мови і лїтератури.

же роцї в Вильнї трактат в обороті унїї: „Унія алъбо выкладъ арътыкуловъ ку зъодночоныю Грековъ съ костеломъ Римскимъ належащихъ“ [1]), очевидно, стояв в тїснїй звязи з тою-ж аґітацією. Трактат без сумнїву, написаний був Потїєм, але вийшов анонїмно, в імени владиків-унїятів; він переглядає спірні точки, „на которыя оглядают се люде народу руского, не хотечы зъ Рымляны до единоцства а згоды першое вернути ся“, і воює против тих аґітаційних мотивів, якими воювали противники унїї. Так чимало тут дано місця полєміцї з виводами, що папа антихрист. Потїй дуже різко викликав проповідників сього погляду, аби довели, що папське імя відповідає антихристовому імени [2]).

Се було дуже необережне викликаннє вовка з лїса, й Зизаній не зістав ся винним відповіди на се візваннє. На другий рік видав він книжку: „Казаньє с-того Кирила патріархи ієрусалимъского о антихристѣ и знакахъ его“, на мові руській і польскій (Вильна, 1596)[3]). Тут в формі толковань св. Кирила на восьмий член символа — про другий прихід Христа, він давав відповідь на ріжні точки, порушені Потїєм, і спеціально — до тези про папу-антихриста сипнув цїлою горстю ріжні „знаки антихристова наставаня“ й ріжні антихристові числа з папського імени, зачерпнені з протестантської полємічної лїтератури [4]). При всїй абсурдности своїй ся ідея папи-антихриста була вже настільки спопуляризована гуситською, потім протестантською аґітаційною лїтературою, а через неї і в нашім полємічнім письменстві [5]), що робила сильне вражіннє на сучасників й живо трактувала ся в аґітації против унїї, як сьвідчить книжка Потїя. І сей новий трактат Зизанія напсув багато крови католикам і унїатам [6]) та здобув собі велику й трівалу популярність, підхоплений московськими старовірами XVII віка.

---

[1]) Передрукований в II т. Памятників полемич. литературы. Про нього статя проф. Студинського Pierwszy występ literacki H. Pocieja.

[2]) Нехайже тобѣ, дурню, што ихъ слухаешъ, а папежа антихристомъ зовешъ, скажутъ геретыкове, если вѣдаютъ, имя тое антихристово, которое бы мѣло въ собѣ личбу пререченую! албо если антихристово имя естъ папа, нехай покажутъ личбу помененую въ томъ имени!“ — с. 158. [3]) Передруковано в V т. Памяток.

[4]) Як на головне джерело вказують на книгу Зібранда Любберта De papa romano — див. Студинського Пересторогу. Иньша лїтература в прим.

[5]) Вище я вказував „Послание до Латин“ 1582 р, додам ще Извѣщеніе о латинскихъ прелестехъ Вишенського.

[6]) Відповідав на нього тойже Жебровський в книжкою: Plewy Stephanka Zizaniey, heretyka z cerkwi ruskiej wyklętego, Вильно, 1596.

digitized by ukrbiblioteka.org

Саму справу унії трактовано поки що теоретично — хоч і не дуже академічно. Противники унії були певні, що ся справа ще до них прийде — що її рішати буде загальний собор, і тоді буде час дати й відправу. Поки що ж їх головно займали зрадники-владики: треба було добити ся, щоб їх скинено з катедр. Се вважали можливим, і тому заходи митрополита против оборонців старої віри мало кого інтересували. Собор в Новгородку (січень 1596 р.), де митрополит мав судити своїх виленських противників, православні просто іґнорували. На собор сей, крім митрополита, з владиків прибув тільки львівський Балабан, що обробляв митрополита в своїй справі з братчиками і дістав рішеннє справи на свою користь [1]), та новопоставлений полоцький Загоровський. Вони перенесли справу виленських противників унії на доґматичний ґрунт: Стефан Зизаній був обвинувачений в єресях, як автор „Катехизиса", заочно засуджений і виклятий разом з своїми товаришами, священиками виленського брацтва [2]). Сею анатемою одначе ніхто не журив ся: митрополиту і всім владикам-уніатам з православної сторони вже давно виповіджено послух, і під час самого собору на соймиках росписаних перед весняним соймом православні вели аґітацію за домаганнєм, щоб король відібрав хлїби духовні від зрадників-владиків. Як відомо [3]), се домаганнє було дійсно прийнято в посольські накази майже всїх українських і декотрих білоруських соймиків і поставлене на соймі, але не підперте цїлою посольською палатою, не було прийняте королем, і посли тих повітів, а з поміж сенаторів кн. Острозький зложили протести. Заявили, що вони й їх братя шляхта, з огляду на незаконне заведеннє унії, не будуть тих владиків-відступників і всїх, хто б держав ся унії, вважати за своїх пастирів і не позволять їм виконувати в своїх маєтностях нїяких функцій.

---

[1]) Monum. confrat, I ч. 400.

[2]) Акты Зап. Рос. IV ч. 91. Тому що Катехизис Зизанія до нас не дійшов зовсїм, не перестає досї суперечка про те, чи дійсно були в нїм якісь єретичі гадки, чи митрополит тільки пошукав в нїм приводу для виклятя. Перегляд лїтератури й гадок за і против у Харламповича ор. с. с. 381. На доказ православности Зизанія вказують на те, що він і пізнїйше мав велику повагу у православних. Православний берестейський собор 1596 р., реабілїтуючи Зизанія, збув справу його єретицтва зовсїм легко і перенїс справу на ґрунт дісціплїни: чи правий чи не правий був Зизаній виступаючи против митрополита (Акты Зап. Рос. IV ч. 104). Думаю, що се не пішло б так, як би на Зизанію справдї лежала репутація неправославности.

[3]) Див. т. V с. 501—2.

Не вигравши справи на соймі, православні перенесли свої заходи на собор, що мав бути скликаний в справі унії. На собор в Берестю, скликаний на день 6 жовтня, відпоручники православної шляхти й міщанських громад привезли інструкції, а їх зміст. по словам соборного унїверсалу, зводив ся до отсих трох точок: 1) Духовні, що вийшли па свою руку, приватно, з-під зверхности патріарха, мають бути покарані відібраннєм від них урядів. 2) Унія з західньою церквою не може переводити ся на такім частковім, не поданім до загальної відомости синодї, без згоди патріархів і всеї східньої церкви, навпаки — має бути заховане на основі старих привилеїв „набоженство старожитное“ східньої церкви. 3) Старий календар має бути задержаний, а нового не приймати[1]). Ся третя точка містить ся в другій, і таким чином жадяння православної суспільности містили са в отсих двох точках: унїя не може бути переведена инакше як загальним собором, з участю патріархів і всеї східньої церкви, і все зроблене на свою руку владиками в справі унії — не важне; владики — самовільники мають бути скинені з урядів за відступленнє від церкви. Собор православних сповнив сї жадання. Сконстатував, що православна людність Польсько-литовської держави хоче далї зіставати ся при патріархах і не признає самовільних вчинків своїх владиків. Владиків покликав на свій суд і коли вони не ставили ся, заочно осудив і позбавив урядів, а сьвітське „коло“ постановило вислати до короля депутацію, щоб се рішеннє собора на владиках уніатах сповнив[2]).

Та тільки біда була в тім, що православного берестейського собору, правосильного з православного канонїчного становища, унїатсько-католицька сторона православним не признала, і на такім становищу стояло й правительство. Справу унії воно вважало безповоротно порішеною компетентними властями — православними владиками. і що небудь зміняти, чи наново зачинати не признавало права ні православним мирянам, нї кому иньшому. І для якої небудь кари над владиками, чи скинення їх з урядів не бачило ніякої причини, бож владики не виступили з свого „грецького закону“, признаючи ся до одности з римською церквою[3]). Ситуація з сього боку вияснила ся досить докладно вже під час самого берестейського собору, супроти становища зайнятого унїятською й католицькою єрархією й королївськими відпоручниками що до собору православних. Отже православним треба було довести незаконність унії, вчиненої владиками й добити ся

---

[1]) Архивъ Югозап. Рос. I с. 523—4, пор. Пам. полем. л. III с. 358—9.

[2]) Див. в т. V с. 607-617 [3]) Див т. V с. 615—6.

digitized by ukrbiblioteka.org

від короля, щоб їх скинено. Уніятсько-католицькій стороні треба було довести, що уніяти поступили законно й похвально, а опозиція православних і спеціально — їх собор в Берестю був неправосильним і беззаконним. І коло сих точок розгораєть ся літературна й політична боротьба зараз по берестейськім соборі.

Скарґа, оден з духових батьків унії, сьвідок і участник берестейських переговорів, був, здаєть ся, першим, що поспішив в поміч новодовершеній унії з літературним апаратом, щоб за його помічю перехилити на користь уніятської сторони ті контроверсії, в які вводили сучасників офіціальні універсали обох сторін — православної й уніятської, про соборні події. Вже з початком 1597 р. під лютневий сойм [1]), появила ся анонїмна книжка його, для ліпшої популяризації пущена відразу, здаєть ся, в двох виданнях — руськім і польськім: „Описанье и оборона събору руского берестейского“ [2]). Вона дійсно складала ся з двох частин. Перша давала історію собору — уніятсько-католицького розумієть ся, як єдино законного, супроти котрого собор православний був тільки „схажка в каменицы берестейской“. Вона подавала мов би офіціальні протоколи — про се мала сьвідчити кінцева нота: „дъяки светого собору за росказаньем старшихъ“, хоч безперечно, маємо тут літературне оброблення сеї історії, з загостреними против православних шпильками. Показне місце займає тут широка промова вложена в уста королївських послів: намова до православних, аби прилучили ся до владиків-уніятів, з виразними слідами пізнійшої літературної фабрикації. Друга частина — оборона правосильности собора дуже побіжно зачіпає питаннє його законности, збуваючи се дуже сумнївним арґументом, що він збирав ся за волею папи; доводить за те, що сьвітські люде в справі злуки церков не повинні були мати голосу, і бороначи владиків від закиду, що відступили від патріархів, широко розводить ся вад верховністю папи, розділом церков, пробами злуки, особливо на фльорентийськім соборі і т. д., в значній мірі повторяючи виводи свого трактату про унію (O iedności kosciołа). Все отсе має довести, що владики поступили спасенно, піддавши ся папі, і доказавши се, Скарґа вже злегка переходить ріжну арґументацію против унії, яка, видко, ходила по сучас-

---

[1]) Се каже Апокрізіс (Пом. пол. лит. II с. 1011). Сойм зачав ся 10 лютого.

[2]) Видана в III т. Пам. полем. лит. в обох текстах (польський з пізнійшого збірного видання писань Скарґи: початкового видання його досї нема).

никах і має з сього погляду чималий інтерес. Тут мова й про чудо, що мовляв стало ся під час берестейського собора на осудженне уніятів (вино на воду перемінило ся), й про клятву, кипену Никифором на владиків-уніятів, і про небезпечність бунтів з боку православних („се списують, и великая ихъ громада, и много людей простыхъ до себе намовляютъ и бунтуютъ"). Опозицію унії Скарґа представляв головно ділом ріжновірців — протестантів і аріан; се, розумієть ся, була неправда. Головну контроверсію, коло котрої в дійсности обертала ся справа: чи мали право владики, будучи під зверхністю патріарха, перейти без його волї під власть папи, і чи через се вони не стратили права до своїх урядів і власти та чи не позбули ся всякої власти й авторитету супроти своїх вірних, — Скарґа поминув майже зовсїм. Се значно ослабляло вплив виводів красномовного єзуїта й відкривало слабу сторону в арґументації уніятсько-католицької сторони, в яку не залишали ударяти православні.

На Скаржину історію берестейського собору православні перед усїм відповіли виданнєм актів православного собору в Берестю. Вони вийшли за кілька місяців по виході книжки Скарґи (мабуть лїтом 1597 р.), для безпечности від конфіскати — в Кракові, й для лїпшого розповсюдження в ворожім таборі — по польськи (руського видання досї не знайшло ся, і чи було воно — незнати)[1]. Книжка мала титул: Ekthesis abo krotkie zebranie spraw, ktore się działy na partykularnym, to iest pomiasnym soborze w Brześciu Litewskim[2]). Полишаючи на боцї полєміку, книжка ся умисно як можна обєктивнїйше й сухійше викладає історію собору, в формі його протоколу, переходячи день за днем, цитуючи документи, називаючи імена присутних, старшину, послів і т. д. Правдоподібно, протокольні записки дійсно послужили основою сеї історії і дуже мало підпали лїтературному обробленню. Книжка робить завдяки тому дуже документальне вражіннє. Її метою було виказати, на скільки православний собор був правильно орґанїзований з канонїчного боку, як докладно відграничено в нїм було від „кола сьвітського" „коло духовне", що

---

[1]) В руськім виданню Апокрізіса (с. 1028) титул Ектезіса цитуєть ся по руськи, і се давало привід давнїйшим бібліоґрафам включати його в число руських (українсько-білоруських) друків. Каратаєв уже відкинув його, але Завитневич (Палинодія с. 148) пробував ще боронити істнованнє руського видання тим, що титул його звучить відмінно від польського. Відміни сї одначе так малі й для руського тексту так природні, що будувати якісь виводи на сїм нїяк не можна.

[2]) Передрукований був в Чтеніях московських 1879, I і потім, докладнїйше, в III т. Памятників полем. лїтератури.

digitized by ukrbiblioteka.org

виключно займало ся церковною, канонїчною стороною справ, і як вірно при тім тримало ся воно синодальних форм грецької церкви. Се сухе, протоколярне, документальне представленнє збивало як найлїпше говореннє противників про „схажку“ православних, де буцїм то верховодили сьвітські люде, ріжновірцї, й т. д. Через те при всїм убожестві своєї лїтературної форми публїкація ся свою мету вповнї осягала, і до історії берестейського собора спеціально вертати православні не вважали більше потрібним. Публїкація соборних документів в повнім текстї була обіцяна при кінцї Ектезіса, але не була сповнена — мабуть в нїй не відчувано потреби по виданню Ектезіса [1]).

Натомість слїдом за Ектезісом пущена була в сьвіт бомба більшого калїбру, поцілена в самий центр контроверсії, так старанно прикритий ріжними стороннїми розговорами в Скаржиній оборонї. Се був славний Анокрізіс Філялета, написаний, по словам пізнїйшої унїятської традиції, на замовленнє кн. Острозького, на підставі актів з його архиву, але виданий в Вильнї, може з якихось практичних, а може і з тактичних мотивів [2]). Про особу автора й обставини написання його книги не маємо сливе нїяких відомостей крім тих нечислених натяків, які розкидав у нїй сам автор. Його імя — Криштоф Бронський, дає нам також тільки пізня унїятська традиція [3]). В польсько-католицьких кругах йому зроблено репутацію ріжновірця, і ми при сучаснім станї наших відомостей не можемо сказати нїчого нї за нї против сього, але в книзї автор скрізь виступає речником православних. Передмова датована 30 жовтня 1597 р., в Вильнї, і се більше меньше вказує на час виходу польського видання. Воно має титул: Απόκρισις abo odpowiedź na xiąźki o synodzie brzeskim, imieniem ludzi starożytnej religiey greckiej przez Christophora Philaleta w porywczą dana. Час і місце руського видання не вказані. Вийшло воно в Острогу, досить скоро по польськім виданню, найдальше — на початку 1598 р., з деякими відмінами в текстї, в змістї [4]).

[1]) Копистинський в своїй Палїнодії (Пам. пол. лит. I с. 327) осібно від Ектезіса цитує ще „Берестейского собору „Дѣи“ зъ части православныхъ“, отже акти православного собору, зведені в збірку й цїлість під титулом „Дѣи“. Чи був то матеріал, з якого користував ся автор Ектезіса, чи та збірка соборних актів, заповіджена ним на будуще, трудно сказати.

[2]) Напр. з огляду на напружені відносини Острозького до Замойского, може не випадало друкувати в острозькій друкарнї книгу, присьвячену Замойскому. А може просто польського письма в острозькій друкарнї не було досить. [3]) Див. вище с. 494.

[4]) Редактором сього руського видання Голубев (Библіогр. замѣч. с. 153) вважає „Клирика Острозького“, з огляду на певну близькість до виданої ним в тім часї полемічної повісти про фльорентийський собор.

Для охорони від конфіскати книгу присьвячено канцлеру Замойскому — „аби той скрипт від огня був забезпечений“, і сю присьвяту повторено також і в українськім виданню.

Трактат сей не тільки своїм змістом, але й великістю бере гору над усею полємічною нашою літературою сеї доби. Руське виданнє має 222 картки — польське 334 стор. досить тісного друку in 4°. Поділений на чотири части, трактам властиво розпадаєть ся на дві половини. Перші дві части займають ся справою дня — унїєю й звязаними з нею питаннями, друга половина (частина третя й четверта) займають ся питаннями більше загальними, академічними: про папський прімат, про східнїй патріархат і закиди роблені йому католиками.

Історію берестейського собору Філялєт лишає на боцї, відсилаючи читача по неї до Ектезіса, і тільки на доповненнє його подає соборний унїверсал православних. Далї, розвиваючи гадки сього унїверсалу, подає преінтересну й високо пікантну для сучасників збірку листів митрополита й Потїя, з яких виходить, що вони до останньої хвилї таїли ся й вирікали ся всякої солїдарности з унїєю, а переведеннє її не вважали можливим инакше, як соборним способом, з участю вірних [1]). Королївськими листами, даними в відповідь на петиції владиків, виказує, що при переходї своїм на унїю владики мали на метї зовсїм не духовні, а переважно матеріальні вигоди для себе й церкви [2]). Виясняє тезу, що владики своїм переходом, а властиво правительство допускаючи і санкціонуючи такий самовільний перехід нарушує ґарантії релїґії, дані конфедерацією 1573 р. й иньшими актами [3]). Спеціально спиняєть ся коло ґарантій в справі календаря, нарушених заведеннєм нового календаря разом з унїєю, і виясняє причини, чому православні не приймають нового календаря [4]). Нарештї поясняє, чому нїяк не можна приймати офіціального погляду, що владики, перейшовши на унїю, зістали ся по давньому „при грецькім законї“: виказує, що їх перехід під папську зверхність був звязаним з повним відреченнєм від „грецької віри“, і свою гадку потверджує офіціальними актами унїї. Доводить, що унїя 1596 р. зовсїм не являєть ся відновленнєм унїї фльорентийської, бо відпоручники владиків в Римі прийняли науку римської віри по ухвалам собору трідентського, далеким від всяких уступок східньої церкві [5]). І виводить з того, що владики-унїяти „вже далѣй за духовные релѣи греческои ведле правды почитаны и называны быти,

[1]) Ч. І розд. 2. [2]) Ч. І розд. 6. [3]) Розд. 3.
[4]) Розд. 4 і 8. [5]) Розд. 7.

digitized by ukrbiblioteka.org

а затѣмъ ведле права и зъ добръ на греческую вѣру власне наданыхъ тѣшити ся“ не можуть і права не мають [1]).

Друга частина присьвячена обороні православного берестейського собору з становища загальних принціпів соборности. Против тез Скарґи, що тільки епископи мають право до соборів, а люде мирські не мають голосу в справах віри, виясняє він принціпи соборности, ідею демократичної церкви в противність т. ск. аристократичним поглядам Скарґи. Далї, в третїй части виступає він против церковного монархизму, голошеного Скарґою (о монархіи албо єдиновластіи костелномъ папежовъ римскихъ), а в четвертій збиває ріжні закиди патріархарови й східній церкві, якими Скарґа й унїяти виправдували відступленнє владиків від патріархату. Тут, при кінцї, він знову вертаєть ся до конкретних питань дня. Дуже дотепно іронїзує він над обіцянками католиків і надїями унїятів, що унїя піднесе престиж грецького обряду в Польщі, і влучно пророчить, що місць в сенатї унїятські владики таки не побачать. Остерігає, що унїя замість одности й спокою може внести в релїґійні й національні відносини Польщі ще більше ферменту. Вказує па. небезпечні симптоми, які дають себе знати вже тепер з нарушеннєм релїґійної свободи, та закликає сенаторів, аби своїми радами відвели короля від небезпечної релїґійної полїтики, зазначеної ним на соймах 1596 і 1597 р.

В сумі був то першорядний полємічний трактат, написаний з великим лїтературним і публїцистичним хистом, великим знаннєм, широким і бистрим поглядом на річи, з незвичайно важним і пікантним документальним апаратом, при тім щедро розмішаний сатиричною сілю, влучними дотепами, але в трактованню противника, як на тодїшні полємічні звичаї, досить здержливий і навіть гречний: щоб обминути якісь нечемні епітети, Філялет скрізь називає його „дієписом берестейського собору“. Хоч звертаючись передовсім против книги Скарґи, він в дійсности далеко виходив поза зачеркнені нею рами полєміки, й власне найсильнїйша сторона його трактату лежить не в загально-теольоґічних партиях, а де він трактує унїю 1596 р. з становища горожанина річи-посполитої й члена руської церкви, де він відкриває й коментує дїйсний характер сього факту, пятнує поступованнє владиків і т. и. В части теольоґічній його талановита арґументація ослаблюєть ся ріжними неправославними поглядами, які Філялет підмішав bona fide в свої арґументи й які видавці не подумали переглянути й виправити. Пізнїйше православним приходило

[1]) с. 1182.

ся вирікати ся всякої солїдарности з теольоґічними поглядами Філялета, похваляючи його як історика унії, але в богословських поглядах чоловіка чужого, еретика [1]).

Філялет оцінює унію 1596 р. з становища своєї „шляхецької братиї", в дусї тих, хто замовляли йому сю оборону, згідно з тактикою, яку вела в тій хвилї православна суспільність — шляхецька передо всїм. Перейнятий ідеями шляхецького демократизму, він з сього погляду полемізує з теоріями виключної власти епископів в справах віри, чи з ідеями папської монархії, що відсужують суспільність, шляхецький загал від сих справ. Переведеннє унії й поступованнє правительства він аналїзує з становища польської конституції, шляхецького парляментаризму, і його голос і погляди як чоловіка „свого" і станом і вихованнєм і сьвітоглядом мусїли трапляти до переконання шляхецької публїки. Але поруч нього підносив голос против унії полеміст не меньшого калїбру, хоч і зовсїм иньшої марки, цінний нам особливо, як продукт української культури й українського житя, славний Іван Вишенський. Боротьба з латинською прелестю й унією становить центр його лїтературної дїяльности, а хоч хронольоґія його писань переважно зістаєть ся непевною й неясною, але й хронольоґічно беручи унія 1596 р. становить більше меньше центральну позицію в його письменській роботї. В противність Філялету, Вишенський заступає погляди українського демосу й близького до нього низшого українського клиру; з становища широкого демократизму виступає він против панських забаганок вищої єрархії, що привели її до унії, а з становища старої питоменної культури — против всякого схиляння в сторону західньої, католицької культури. Се культурне старовірство його ми мали нагоду пізнати близше і вказати, на скільки мало відповідало воно духови часу, хоч в певних кругах — серед низшого духовеньства, серед народнїх мас, а власне серед їх вищих верств і ся сторона його проповіди не лишила ся без успіху [2]), не тільки завдяки лїтературному хисту автора, але також і завдяки суголосному ґрунтови, який знаходили його гадки в сих сферах. Ще на ширший послух могли числити його горячі, одушевлені проповіди, звернені против сучасного панства і панських забаганок вищої єрархії, писані з становища широко-демократичного, глубоко-гуманного, — їх високий патос, щире, горяче чутє автора ще й нинї пече наші серця, ворушить наше

[1]) Див. матеріал зібраний у Скабалановича й Голубова (голоси Мужиловського, Діплїца, Земки).

[2]) Див. вище с. 470 і далї.

digitized by ukrbiblioteka.org

чуте, як ніяке иньше писаннє тих часів. Горячий, патетичний до екстатичности, сильний в виразах часом до грубоватости, охочий до різких і сильних тонів в малюнках аж до гіперболїзму, Вишенський був сотворений на народного проповідника, трібуна, вародного вождя, і горячі, переломові часи унії як не можна більше відповідали його вдачі. Але обставини житя зложили ся так, що він сї найгорячїйші часи пересидів в атонскій печері, не приходячи в безпосередню стичність з українською суспільністю, не тільки що з масами.

Біоґрафія Вишенського взагалї нам дуже мало звістна [1]). Все житє його перед його атонськім побутом закрите для нас і досї. Не підлягає тільки сумніву, що девятдесяті роки й мабуть значну частину вісїмдесятих він пробув на Атосї, і навіть накликування самого патр. Мелетія — лишити свою аскетичну самотність і йти на Вкраїни, помагати в боротьбі за віру, не подвигнули Вишенського. Тільки своїми „посланіями“ та полємічними трактатами, пересиланими через людей, відзивав ся він на питання дня, але й сї писання, з одним незначним виїмком, зістали ся недрукованими. В часах, коли від друкованих видань також дуже часто зіставало ся по одному примірнику, або й нї одного, се, що правда, не робить кардинальної ріжницї, але кінець кінцем ми не маємо спромоги оцїнити добре силу впливу проповіди Вишенського на ширші круги сучасної суспільности. В узших кругах його, безперечно, знали й поважали, хоч його старовірські погляди на науку, осьвіту й т. и. мусїли прикро вражати людей, які йшли на переді сучасного культурного й національного руху (се мабуть і було причиною того, що писання його зістали ся недрукованими). Поклик Мелетія, аби Вишенський зійшов зі своєї гори, очевидно був не одиноким: авторитетом Мелетія хотїли мабуть православні вплинути на Вишенського, після того як їх власні накликування лишили ся даремними. Тяжко судити, чи здержувало Вишенського привязаннє до аскетичного атонського житя, чи сьвідомість своєї вдачі й сил, придатнїйших для лїтературних вплив на віддаль, нїж для безпосереднїх зносин з людьми. Тільки десь в р. 1605 прибув він на Україну, але такий відчужений уже й далекий від її житя, що тільки розчарував своїх заочних приятелїв і союзників своїм узко-аскетичним сьвітоглядом своїм старовірством та браком всякого громадського інстинкту [2]). Сам він по перших же стрічах почув себе чужим тим людям, тому

[1]) Пор. перевірку біоґрафії Вишенського, сконструованої Франком у Кримського ор. с.

[2]) Див. лист до Домнїкії, де оповідаєть ся конфлїкт Вишенського з Юр. Рогатинцем і Виталїєм Острозьким — пор. вище с. 475—6.

житю, що розвивало ся серед православних, і перемешкавши свій побут сей переважно по ріжних монастирях і скитах, з кінцем 1606 р. вернув ся на Атос і вже більше не вертав ся на Україну, хоч і носив ся з сею гадкою [1]), Та й літературна діяльність його — яку можемо слїдити десь до рр. 1615—6, рішучо слабне по його повороті з України: автор, переконавши ся, як ослабла спільність ідей і змагань у нього з його земляками, що він і вони говорять ріжними язиками й ріжно думають — стратив від разу той публїцистичний огонь, той проповідничий жар, що досї палив його і сьвітив йому, й ще глубше нирнув в аскетичну нїрвану [2]).

Тепер ми маємо коло вісїмнадцяти писань Вишенського й хронольоґічно припадають вони головно на останнє десятилїтє XVI в. і перше десятилїтє XVII [3]). Полишаючи на боцї річи меньше важні, ми маємо тут цикль трактатів звернених против латинської культури, католицтва й унїї. Таке „Извѣщеніе краткоє о латинскихъ прелестехъ" — ряд полемічних статей против римської церкви, не дуже глубоких, але живо і лїтературно написаних (в иньших справах автор відсилає читачів до книжки Василя Острозького О єдиной истиной православной вѣрѣ, 1588 р., і самий трактат Вишенського написаний мабуть небогато пізнїйше) [4]). „Писаніє до всѣхъ обще въ Лядской землѣ живущих" — короткий, але дуже сильний і патетичний, в стилю біблїйних пророків, образ упадку церковного і взагалї релїґійного житя на Українї [5]) в переддень унїї [6]). Послание атонських монахів до кн. Острозького і всїх православних на перші всїх вісти про унїю — писанє Вишенським, воно інтересне як одиноке його писаннє надруковане, хоч і без його імени [7]). Гадки, виложені в нїм, розвиває ширше, з далеко більшого сплою й хистом його „Писаніє къ утекшимъ от пра-

[1]) Лист до Йова Княгиницького.

[2]) Дата смерти його зістаєть ся незвісною; в 1621 р. автори „Совѣтованія о благочестии" вважали його ще живим — Пам. кієв. ком I² с. 133.

[3]) Катальоґ писань у Франка, Іван Вишенський, належить доповнити посланієм до кн. Острозького, друкованим в „Книжицї" острозькій 1598 р. (про нього замітка Франка в XXXVI р. Записок).

[4]) Видане в Актах Юж. и Зап. Р. т. II.

[5]) В postscriptum-і сього писання автор поясняє: „прочюхъ отъ Лядской землѣ, сирѣчь Малой Русіи, яко напали васъ злосреси". Уривки з посланія див. в т. V с. 497.

[6]) Видана тамже.

[7]) Виданнє в острозький „Книжицї" 1598 р., передруковане у Малишевского М. Пигасъ, II і в Monumenta confr. staurop. ч. 512, з пізнїйшої копії. Про авторство Вишенського замітка І. Франка в XXXVI т. Записок.

digitized by ukrbiblioteka.org

вославное вѣры епископомъ“ — найбільше розміром[1]) і одно з найбільше інтересних з історичного і літературного погляду писань Вишенського[2]). Написане десь по соймі 1597 р.[3]), під сьвіжим вражіннєм довершення унії, воно дає незвичайно сильну прямо убійчу оцінку її авторів і тих мотивів, які привели їх до унії, і се писаннє Вишенського мусіло робити незвичайне вражіннє у сучасників.

Приводом до написання сього „писанія“, по словам Вишенського, послужила йому книжка видана в обороні унії — мабуть Скарґи[4]). Прочитавши її він здивував ся, що таких людей, якими знав він владиків — авторів унії, забрала така ревність до віри й така відвага — робити таке велике й важне діло — „како и откуду бы ваши милости такои ласки, дару блаженства и святости доспѣти могли — чого и я частію свѣдомъ, яко есте таковыхъ почестій и благодати отъ горѣ николи не искали, ани просили, и слѣда Христова скорбного не топтали, и пелгримацый къ горнему Іерусалиму забавою молитвы умное не творили“. Він шукає „сліда евангельского“ в тих владиках, і замість того відкриває в них грубих еґоїстів і матеріалістів, які на своїх владицтвах шукали розкоши, богацтва, веселого панського житя. Представивши в дуже сильних, талановито намальованих образах моральну й духову нікчемність авторів унії[5]) і здіскредитувавши їх таким чином уже в особах її репрезентантів і ініціаторів, Вишенський переходить до оцінки тих мотивів, якими вони мотивують свій вчинок, і тих арґументів, якими боронено правосильности унії. Він розбирає тезу, що владики мали право вчинити унію самі, без згоди й участи вірних, доводить, що такі люде як владики-уніяти не мають ніякого права вважати ся пастирями, та боронить право „овець“ критично брати вчинки й поступованнє своїх „пастирів“. Наріканнє владиків на патріарха Єремію, що він наробив великої шкоди й заколоту, піддавши духовенство й церковні порядки під власть сьвітських людей — „хлоповъ, простыхъ шевцовъ,

[1]) Займає 27 сторін тісного друку in 4⁰.

[2]) Видане в Актах Ю. З. Р. і в друге в Исторіи Аөона Успенского т. III.

[3]) Вишенський згадує про засудженнє протосінкела Никифора.

[4]) Вишенський називає її очевидно недокладно, може умисно, іронїчно перекручуючи її титул: „Оборона згоды зъ латинскимъ костеломъ и вѣрою Рыму служачею“. З висловлених здогадів уважаю більш правдоподібним, що тут мова про руське виданнє „Оборони“ Скарґи (1597), бо й мотиви унії, які витягає Вишенський, сходять ся досить близько з книгою Скарґи.

[5]) Див. в т. V с. 497—9 і 501 і т. VI с. 410—1.

сѣдельниковъ и кожемяковъ надъ епископовъ преложилъ", — дає привід Вишенському до огненної філїпіки на тему рівности людей по природї й благодати. „Як же ся вы духовными, а не толко духовними, а и вѣрными звати можете, коли брата своєго, въ єдиной купели крещенія вѣрою и отъ єдиноє матере благодати ровно зъ собою народившого ся подлѣйшимъ отъ себе быти чините, уничижаєте, и ни за што быти вмѣняєте, хлопаєте, кожемякаєте, сѣделникаєте шевцами на поруганіє прозываєте? Добре, нехай будеть хлопъ, кожемяка, сѣдельникъ и шевцъ, але въспомяните, якъ братъ вашъ ровный въ всемъ есть. Для чего? Для того, ижъ въ єдино треипостасноє божество и однымъ способомъ зъ вами ся крестил, а подвигомъ и вѣрою дѣлною, єслижъ и одного отца и матере — вѣры и крещенія єсть, можетъ быти кожемяка отъ васъ лѣпшій и цнотлившій. Чимъ ты лѣпший отъ хлопа? албо ты не хлопъ такійже, скажи ми? албо ты не таяжъ матерія, глина и персть, ознайми ми?" і т. д.

Бороначи патріарха від закидів владиків, Вишенський ще раз відкриває моральну нікчемність владиків, вказує ті дороги, якими дістають ся вони на свої престоли — протекції, підкупи, просте купованнє на королївськім дворі. Тим пояснюєть ся, що патріарх, вглянувши в відносини української церкви, поручив її не безбожним владикам, а вірним мирянам: „архієреє широко реверендныє и на лектикахъ колышущіє пренебреглъ, а на простыхъ, вѣрныхъ свѣтскихъ людей, православныхъ христіанъ церковь Христову вложилъ и строєніє въ ней поручилъ". І в прегарнім образку висьміває він безпідставне „кокошеннє" владиків перед тими вірними простаками: „Тыє хлопи простыє въ своихъ кучках и домкахъ сѣдять, а мы предся на столахъ епископскихъ лежимо. Тыє хлопи зъ одноє мисочки поливку албо борщикъ хлѣбчють, а мы предся по колкодесять полмисковъ розмаитыми смаками уфарбованыхъ пожираємъ. Тыє хлопи бѣтцкимъ албо муравскимъ кгермачком ся покриваютъ, а мы предся въ гатласѣ, ядамашку и соболѣхъ шубах ходимо. Тыє хлопи сами и панове и слуги собѣ суть, а мы предся предстоящихъ барвяноходцевъ по колкодесять маємо. Предъ тыми хлопи нѣхто славный шапки не здойметь, а перед нами и воєводи здыймаютъ и низко кланяют ся".

„Хлопи Христові", каже Вишенській, були і зістали ся вищими від архиєреїв, що засудили Христа, від Іродів і Пілатів, до котрих прирівнює він владиків, і сим моральним мотивом розвязує питаннє, яке Філялєт опирав на прецедентах церковної історії, на текстах і т. д. Повість про чудо на горі Атопській, включене далї Вишенським на доказ автентичности чуда в Берестю, ослаблює потім

digitized by ukrbiblioteka.org

нервовий, горячний тон писання. Воно закінчуєть ся вже в тонах спокійнійших. Своє поученнє владикам Вишенський замикає запевненнєм, що в усякім разї вірні православні не підуть за ними під власть папи: „не надѣйте ся нынѣ, не надѣйте ся завтра, не надѣйте ся позавтрію, в прійдущеє время и въ вѣки вѣковъ. Аминь".

Се посланиє можна вважати вершком полемічної діяльности Вишеньського, але за ним пішло ще кілька дуже цінних річей. Поява Апокрізіса викликала в нїм, в формі листу до кн. Острозького дуже інтересний по оріґінальности свого замислу й стильовости виконання плач над „нагле здохлим трупом" римської церкви, папської гордости й пихи, прирівняної до похвалок біблїйного Рапсака: ся противхристиянська гордість, мовляв, вбила папство й римську церкву, і Вишенський взиває вірних оплакати її труп [1]). З сим листом до кн. Острозького в рукописях лучить ся иньше писаннє, назване Вишенським в індексї до збірника своїх статей „Порада, како да ся очистит церков Христова" [2]). Механїчно прилучена до попереднього листу, без початку, вона в теперішнїй редакції мабуть розширена пізнїйшими вставками (головно в обороні чернецтва), що попсували її архитектонїку [3]). Поради очищення церкви взагалї не визначають ся анї практичністю, анї глубиною: Вишенський взагалї в позитивнїй части своєї науки сильним не був нїколи. Поруч важних справ він чіпаєть ся таких дрібниць, як забави на гойдалках і колисках на Петра й Павла, ставленнє пирогів і яєць на гроби й ріжних пережитків поганських сьвят. Інтереснїйше, що супроти зради вищої єрархії Вишенський доходить тут до крайнього радикалїзму, високо характеристичного для сеї бурхливої хвилї українського житя — до повного церковного републїканїзму, до неґації єрархії й духовної власти:

„Всякого такого, которій самъ паскакуеть, не пріймуйте, и отъ короля данаго безъ вашого избранія — изжденѣте и проклинѣте. Не въ папежа бо вы крестили ся и не въ королеву власть, да вамъ даєтъ волки и злодѣи, розбойники и антихристови таинники. Лѣпше бо вамъ безъ владыкъ и безъ поповъ отъ діавола поставленыхъ до церкви ходити и православіє хранити, нежели съ владыками и попами не отъ Бога званными и у церкви быти и съ той ся ругать и православіє попирати".

---

[1]) Видано в Актах Ю. З. Р., II. [2]) Тамже.

[3]) Час написання зістаєть ся неясним і правдоподібно треба першу редакцію її класти на 1590—і рр., скоро по унїї, тим часом як друга редакція могла належати до часів по повороті на Афон. Арґументи pro і contra у Франка і Кримського.

Відси оден крок до нової, безпоповської церковної орґанїзації — але у чоловіка з більш практичним і позитивним укладом голови, а не у Вишенського. Він радить тільки, щоб православні перед вибором „пастиря“ узаконили собі пост, бдїнне й молитву, і коли Бог обявить їм пастиря — нредложити королеви до потвердження. А як король не схоче? Тодї він оглохне і онїміє, пророчить Вишенський, бо він поставлений для справедливости, а не „фольґувати прелести своеї віри“. „Толко вы къ Богу истиною ся обратѣте, все тое вамъ чудотворне устроитъ“, запевняе Вишенський. „Тих проклятих владик не приймайте нїяким чином та молїть ся, аби їх відігнано; коли ж світська власть не схоче (їх скинути), то визначіть собі день по всїх городах і молїть ся Богу — тодї побачите, хто панує над дурною Русю і поневоленими Греками!“

Так, се писав чоловік „не від мира сього“, — скільки сильний поривом свого безпосереднього чутя, стільки немічний там, де треба було поставити справу на практичний ґрунт. Люде, що ходили по землї — братчики, шляхтичи, маґнати, що орґанїзували петиції й протести, соймикові ухвали й соймові адреси — сї люде, котрих погляди й становище кристалїзує Філялет, могли тільки поблажливо похитати головою над наівністю сього аскета, що апелює до чуда божого для розвязання колїзії з королївським правом патронату.

По такім церковно-полїтичнім profession de foi Вишенського нас не здивує, що більша половина сього трактату зайнята обороною чернечого, аскетичного житя від закидів і зневаги сучасних „змѣнниковъ руских“, захоплених західньою культурою репрезентантів української суспільности. Ми знаємо сї його їдкі, саркастичні глузування з новомодної розкоші [1]); вони дуже інтересні, беручи їх з культурно-побутового становища, цінні з лїтературного погляду, як вицьвіти безпосереднього, домородного гумоту. Але те що Вишенський противставляє і сїй псевдо-культурі і правдивій культурі, яку він без розбору мішає з нею, себто вищій осьвітї, сьвітській науцї, а власне аскетизм, узька церковність, виречення всяких духовних інтересів, апотеоза сминання й побожної „дурної Руси“ — се не могло трапляти до перекоренної передової части тодїшньої української суспільности, як прийшло ся переконати ся самому Вишенському.

Сей цикль полемічних писань його закінчують два трактати написані десь в рр. 1600—2 з новоду книги Скарґи O rzadzie i iedności kosciola bożego (вид. 1590 р.). Як поясняє Вишенський, ся книга і в першім (1577) і в новім виданню зістала ся йому незвіс-

[1]) Див. вище с. 407—8.

digitized by ukrbiblioteka.org

ною, бо він тоді був занадто зайнятий власним аскетичним вихованнєм. Але десь при кінці 1590 рр. сю книгу прислано патр. Мелетію, а той переслав її на Атос для відповіди. Вишенський присьвятив їй два псевдонїмні трактати. Першій — „Краткословесный отвѣтъ Феодула", де розбирають ся вступні тези Скарґи по однїсть церкви, прикмети правдивої церкви і т. д. Другий: „Зачапка мудрого латинника съ глупымъ Русиномъ въ диспутацію", де Вишенський бере темою виводи Скарґи про неосьвіченість Руси та причини сього — словянську культуру й затаєннє Греками науки від Руси, і про перевагу римської церкви над грецькою [1]). Сей другий трактат інтересний для характеристики автора своєю апольоґію смиренної глупоти, але з становища публїцистичного, власне задля такої провідної гадки, не міг мати значіння. Так само оцїнюючи прикмети правдивої церкви, Вишенський бачить в пониженню, в бідах, які терпить східня церква, докази її правдивости і виступає з своєю звичайною проповідю самовідречення, страждань в сїм віці, бо се удїл правдивого християнина. Більший інтерес мають тут грізні докори Скарзї за його проповідь релїґійного фанатизму в передмові до короля.

Вишенський і Філялет — се дві кольонни величавого порталю сеї полємічної, чи релїґійно-публїцистичної лїтератури. На иньших репрезентантах її й їх писаннях ми можемо спинити ся тільки коротко, оцїнюючи їх головно з культурно-історичного становища.

Рукавичку кинену Філялетом оборонцям унїї в його Апокрізісї, спеціально самому Скарзї, з порадою, „не вибирати мякших кусків, обминаючи кости, якими міг би подавити ся", — старий єзуїт не підняв. З унїятсько-католицької сторони можемо занотувати тільки одну книжку (і то близше нам незвістну, бо не дійшло анї примірника її) п. т. „Справедливоє описанье поступку и справы сыноду берестейского", видану в Вильнї в 1597 р. [2]). Зрештою, як показує дальша історія лїтературної боротьби, унїятські круги і не розпоряджали лїтературними силами. Потій серед них зістаєть ся надовго оди-

---

[1]) Обидва трактати видані у Голубева Петръ Могила т. I, додатки, з дуже неповної рукописи. Що до часу написання другого трактату, то супроти згадки про Балабана як про небіжчика його датують р. 1607. Але може справедливійше вважати се додатком пізнїйшої редакції, переведеної тодї, як Вишенський посилав обидва трактати на Русь, а написані вони були скоро оден по однім, як прислана була книга Скарґи.

[2]) Антіррізіс с. 503.

ноким літературним чоловіком, а круги католицькі сим разом не приходили в поміч. Може бути ще й те, що від коли реальна перевага, завдяки рішучій помочи правительства, виразно виявила ся по стороні унії, в уніятсько-католицьких кругах не вважали й потрібним дуже висилювати ся на полеміку, в надії, що православна опозиція сама буде слабнути й упадати з часами, коли єрархічна й правительственна сила рішучо буде по стороні унії. І ми бачимо, що по своїм першім выступі на літературній арені Потій збирає потиху голоси серед українського панства (адреса волинських панів з 1598 р. — про неї низше), та приватними листами звертаєть ся до панів, як от до кн. Острозького, нагадуючи його давні уніятські пляни й заохочуючи до „згоди“ [1]).

Та лист до Острозького послужив початком полеміки: князь поручив звісному нам „острозькому клирику“ написати відповідь на сей лист, і ся відповідь живо і зїдливо написана слїдом була видрукована (1598) [2]). В нїй „Клирик“ досить зручно й сильно збивав Потїєві заохоти до „згоди“, доказуючи, що не кожда згода добра; виступав против ріжних арґументів за унїєю, і між иньшими, щоб діскредитувати фльорентийську унїю, до котрої відкликували ся уніяти, видав при своїй відповіди осібну „Исторію о листрикійскомъ то есть розбойническомъ ферарскомъ обо флорентийскомъ синодѣ“. Написана тенденційно, безцеремонно що до фактів, але також зручно і літературно, закінчена фантастичною, але патетично написаною історією афонського погрому, ся „історія“ справдї могла зогидити фльорентийську унїю в очах читачів і викликала через се велике невдоволеннє й трівогу серед уніятів. Потій поспішив ся відповісти на „Отпис“, коротко полемізував тут між иньшим і з поглядами на фльорентийський собор і його історією, а спеціальну публїкацію заповів на пізнїйше. Чи вийшла ся відповідь його осібно, не знаємо — маємо її при виданню великого трактату, який виладив тим часом Потій против Анокрізіса і випустив у сьвіт з початку в текстї українськім (1598), а потім і польськім (1600) під назвою „Антірризіс“ [3])

Трактат сей був виданий анонїмно. Пізнїйша уніятська традиція називає автором його Петра Аркудія, Грека з Корціри, спро-

---

[1]) Лист сей Потїй видав потім при Антірризісї. (Пам. полем. лит. III).

[2]) Передрукована в Пам. полем. лит. III.

[3]) Передрукований в обох текстах в т. III Пам. полем. лит. Український текст містить в ориґіналї 434 сторінки малого формату. Неясною зістаєть ся звістка, що було ще й латинське виданнє, з іменем Фільотея (її підтримав новійшими часами Леґран, Bibliographie hellénique, III—статя про Аркудія).

digitized by ukrbiblioteka.org

ваджeного Потїєм з Риму [1]). Але лїтературна манера книги настільки Потїєва, що він, був, безнеречно, не тільки інспіратором, але й автором Антіррізіса. Написаний він з полємічним темпераментом, як всї писання Нотія, що у всїм — чи в приватнім листї, чи в теольоґїчнім трактатї виявляє свою різку, нервову, неповздержливу вдачу. Виклад живий, не без дотепу, але досить вульґарний, і різкість тону— далеко гострійшого і безцеремонного, ніж в Апокрізісї, не викупаєть ся нї щирістю чутя, нї чаром поезії як то було у Вишенського. Метод, який вибрав собі в нїм Потїй, робить сей трактат мало прозорим і тяжким до читання, при всїм інтересї деяких детайлїв. Потїй переходить крок за кроком, параґраф за параґрафом книгу Філялєта, щоб поправити невірний, на його погляд, факт або вказівку, дати иньше осьвітленнє справі, або й просто дати духу свому темпераменту — відповісти терпким словом або грубою лайкою на якийсь докір свого антаґонїста. Особливу увагу дає він насамперед самому берестейському соборови, з нагоди поданого Філялєтом соборного унїверсалу; далї спиняєть ся коло документальної історії унїї, доповняючи поданий Філялєтом матеріал иньшими документами, які в ліпшім сьвітлї мають представить унїонні заходи владиків, і дїйсно дають нераз інтересні відомости й подробиці. Багато місця займають потім полємічні замітки до другої частини Апокрізіса — і знов таки детайлї з історії берестейського собора. Взагалї Потїй зайняв ся головно історично-полїтичною стороною Апокрізіса — тим що дотикало унїї 1596 р., її переведення й її державної правосильности, а в теольоґічних і церковно-історичних справах відіслав читачів до апольоґетики Белярміна [2]), і взагалї двом останнїм роздїлам Апокрізіса присьвятив розмірно мало місця й уваги [3]).

В сумі відповідь Потія стоїть низше Апокрізіса як арґументацією, так із лїтературного погляду, і супроти гордого поклику Філялета не вибирати з його книги „мякших кусків“ досить смиренно звучать слова Потія, що він полишає „кому ученшому“ зайняти ся полємікою з теоретичною частию Апокрізіса — „да Богъ найдетъ таковый побожный католикъ, который ужаливши ся цнотливого народу росейского и заведенья ихъ невиннаго, откажетъ тому щекарови геретическому на тые вси потвари и выкруты его“ [4]). Православні,

---

[1]) Stebelski Dwa wielkie swiatła I, переди. с. 15. Новійший перегляд питання в статї проф. Студинського — див. прим.

[2]) Антіррізіс с. 899.

[3]) Перегляд перших двох роздїлів займає коло 360 сторін українського тексту, двох останнїх коло 60.

[4]) Антіррізіс с. 899.

устами Смотрицького, мали повне право поіронїзувати з Потїя приповідкою: in magnis voluisse sat est[1]). Всеж таки серед унїятської лїтератури Антіррізіс зайняв одно з перших місць, і серед Потієвих писань лишив ся твором найважнїйшим. А найбільшим ударом, який він дав православним своєю книжкою, був вивід, що оборонцем їх в Апокрізісї виступив не православний, а „єретик" — одна з тих слабих сторін православної акції, на яку унїяти і католики не переставали вказувати і в лїтературі і в полїтичній боротьбі.

Иньші полємічні писання сих років меньше важні. Новий лист Потїя до кн. Острозького, де той доводив, що владики-унїяти нїчого не нарушили „в церкві східнїй", викликав нову відповідь — мабуть тогож „Клирика", звісну нам в рукописях; чи була вона друкована — незнати[2]). Упоминальний лист напр. Мелетія до Потїя, висланий ним в 1599 р. (надрукований в Дермани в 1605 р.)[3]), де патріарх полємізував против деяких доґматів і поглядів католицьких богословів, — викликав простору й різку відповідь Потїя, де він боронячи католицьких поглядів, закидав сучасний грецькій церкві, що й вона поєретичила, піддала впливам протестантизма. Самого Мелетія прозивав „ауґсбурґським пастирем, що намішав з молоком правовірних грецьких отців жовч Лютера, миро Кальвина і трутину Цвінґлї"[4]). В 1603 видав він обіцяну давнїйше Апольоґію фльорентийського собора, звернену против виданої Клириком „Історії", з початку по польськи, під іменем ректора виленської колеґії Федоровича[5]), а на другий рік по руськи, также в Вильнї п. т. Оборона собору флорентийского осмого[6]). Рік пізнїйше він з тріумфом пред-

---

[1]) Antigrafe — Нам. полем. лит. с. 1155.

[2]) Видана в т. V Паияток.

[3]) В росийськім перекладї видав його Малишевський, М. Пигасъ, II.

[4]) Відповідь Потїя, разом з листом Піґаса, видана була в збірцї: Kazania i homilie Hip. Pocieja, 1714 (Супрасль), по польськи. Проф. Студинський (Ze studyów с. 78) каже, що в 1605 р. вона була видана по грецьки й руськи але таке виданнє минї не звісне.

[5]) Obrona s. synodu Florentskiego powszechnego dla prawowiernej Rusi napisana przez Piotra Fiedorowicza w Wilnie kollegium ruskiego i. m. ks. mitropolity ruskiego rektora, a przez Gellasia Rusowskiego, archimandritę wileńskiego na polski język przełożona. Авторство своє відкрив Потїй в листї до Сапіги, толкуючи се тим, що рішив книгу присьвятити кн. Острозькому, а від нього князь присьвяти не прийняв би (Archiwnm domu Sapiehów ч. 433).

[6]) Див. Голубева Библіограф. замѣчанія с. 359. Докладнїйшої описи сього видання досї не було подано; в показчику Каратаєва воно

digitized by ukrbiblioteka.org

ставив в виленскім маґістраті лист Місаїла до папи Сикста, відшуканий ним по його словам в церкві кревській, як доказ того, що православні в. кн. Литовського в тих часах признавали ся до фльорентийської унїї [1]). Він слїдом видав його в ориґінальнім текстї (де в чім одначе підправивши його досить незручно), крім того по польськи в книжцї Prawa i przywileie od naiasniejzsych królów polskich. Православні проголосили зараз сей лист фальсифікатом. „Присмотри ся пилно самую рѣчь, — писав автор Пересторогиі — и знайдешъ, же хоть такіе писма старые змышляютъ, але рѣчъ вся Потѣева, як усты сам мовилъ; при томъ знайдеш тамъ слова вѣка теперешного людми уживаемые, которых старые предки наши не уживали: бо якъ Поляцы у свой языкъ намѣшали словъ латинскихъ, которыхъ южъ и простые люди зъ налогу уживаютъ, такъже и Русь у свой языкъ намѣшали словъ польськихъ и оныхъ уживаютъ [2]). Сей відзив не безінтересний, як взірець тодїшньої фільольоґічної критики, але, як виказував я на своїм місцї [3]), критика була несправедлива: лист Місаїла не можна вважати унїятським виробом, і тільки деякі підправки вказують на пізнїйшу руку. Сї підправки одначе дали оправданнє поглядови на лист як на фальсифікат, і православні навіть не вважали потрібним скільки небудь серіозно ним займати ся.

Зі сторони православних окрім згаданих писань Вишенського на книжку Скарґи можемо занотувати також ненадруковані: „Вопросы и отвѣты православному зъ папѣжником“, де в формі відповідей на запитання католика дають ся пояснення на питання доґматичні, обрядові, історичні й культурні, які служили предметом суперечок між православними й унїятами та католиками; книга написана досить приступно і ясно, в дусї Вишенського, з писань котрого таки й користав автор [4]). Зміст вказує на р. 1603. Другий трактат з того часу, т. зв. „книга о вѣрѣ“, надрукована в Вильнї десь в початках XVII в. [5]), звернена не тільки против католицької науки, а також

фіґурує під назвою „Апольогії флорент. собора“. Крім сих Потїєвих публїкацій на порученнє біскупа київського видана була книжка: Święty a powszechny sobor we Florencyi odprawiony, переложена єзуїтом Пентковским.

[1]) Руське виданнє (дефектне і без титулової картки) передруковане в Архиві Югозап. Рос. I т. VII.

[2]) Акты Зап. Рос. IV с. 229.

[3]) Т. V с. 531 і далї.

[4]) Видана в II т. Памятників полем. литературы.

[5]) Досї звісні самі дефекти, без титулових карток. Див. про сю книгу Голубева Библ. замѣтки с. 363 і далї.

і против протестантської та антітрінітарської. Се можна вважати відгомоном тої опозиції, яку в правовірних духовних кругах викликала тодішня тенденція православних політиків до найтїснїйшого союзу православних з протестантами, що вела за собою нахил до можливого погодження самих конфесій та легковажанне релїґійних ріжниць між протестантськими доктрінами і православною наукою (виленський зїзд 1599 р.)[1]. Ще виразнїйшу тенденцію — підчеркнути релїґійні ріжниці між православними та протестантами, — уже з унїятської сторони, мала иньша, де що пізнїйша книжка: „Гаръмонія албо согласіє вѣры, сакраментовъ и церемоней святоє восточноє церкви съ костеломъ рымъскимъ“ (1608, Вильна, в двоязичнім тексті, руськім і польськім). Вона мала на меті виказати, що православних від католиків відріжняють самі другорядні відміни, тим часом як від протестантства і перших і других ділять ріжниці глибокі, кардинальні[2]). Більш примітивний характер має реєстр унїятських єресей, споряжений київським монахом єрдодіаконом печерським Леонтієм — тут начислено 34 „єреси“, в суміш доґматичні ріжниці й другорядні чисто формальні відміни (убирати ся на католицький спосіб, числити роки від сотворення сьвіта не по грецькому, а по латинському рахунку, і т. и.)[3]).

Вінчає перше десятилїтє православної полєміки против унїї добре вже звісна нам „Пересторога“, анонїмний трактат, написаний десь коло р. 1605—6[4]). Автором його вважають тепер звісного львівського братчика Юрка Рогатинця, але від такого визначного діяча можна булоб сподївати ся відомостей докладнїйших і вірнїйших, ніж фантастичні історії, які оповідає Пересторога. Виданий він був тільки в середині минувшого столїтя і тоді притягнув до себе живу увагу дослїдників. З початку користували ся ним як історичним джерелом, пізнїйше історична критика виказала баламутність його оповідань про унїю, але „Пересторога“ не перестала бути через се дуже цінною культурно-історичною памяткою, як інтересний образ поглядів і настрою українських православних кругів того часу.

[1]) Див. про нього низше.

[2]) Видані в т. II Памятників полем. литературы.

[3]) Виданий в II т. Актів Ю. З. Р.

[4]) В ориґіналї титул безконечний: „Пересторога зѣло потребная на потомные часы православнымъ христіаномъ... абы вѣдали, яко нѣкоторые єпископове панствъ коронныхъ, которые исперва завше подъ владзою и подъ послушенствомъ святѣйшаго виленскаго константинопольскаго патріарха были, а потомъ... отъ своєго патріарха отступили и римскому папежови ся отдали“... Одиноке виданнє в Актах Зап. Рос. IV. Лїтературу див. в прим.

digitized by ukrbiblioteka.org

Автор дає цілий історичний погляд на долю українського народу. Ми знаємо його вже [1]). Задумуючи ся над історичною долею України-Руси, над політичним упадком, культурним і суспільним занепадом її, він в дусї тодїшнїх просьвітнїх змагань добачає головну причину сього занепаду в браку культури, осьвіти, а головно — добре орґанїзованої школи, бо без неї мертвим капіталом в українських руках зістала ся навіть візантийсько-руська книжність, яку дістала й мала стара Русь. В другій половинї XVI в. Русь стала піднїмати ся з сього занепаду, завдяки головно ініціативі й опіцї патріархів (спеціально брацький погляд), почала виходити на добру дорогу — з'явили ся друкарнї, школи, почали засновувати ся брацтва, на єрархічні становища стали виходити люде більш учені — „православіє наше почало было просіявати яко солнце, люди учоныє почали были в церкви божіей показовати ся, учители и строители церкви божієй, и книги друкованыє почали множити ся“ [2]). Але враг роду людського, побоявши ся такого спасенного поступу, посіяв страх і трівогу в серцях владиків супроти патріарших мішань в справи руської церкви й привів їх до апостазії й піддання папі. Берестейський собор мав то все вивести на чисту воду, але владики, щоб їх не скинено, оголосили Никифора за самозванця й підвели його під процес. Досить коротко й загально оповівши про берестейський собор, хоч автор там „былъ въ тыхъ всѣхъ хоженіяхъ и отправованіяхъ“, він ширше спиняєть ся коло процесу Никифора, потім на процесї против волинських владиків на соймі 1600 р., при тій нагоді вкладає в уста присутного львівського братчика широку промову против унії, а кінчить потім свою „пересторогу“ виводами против римського прімату, зачерпненими в значній мірі з протестантської лїтератури (головно з тогож Люберта De papa romano). Широко закроєний трактат таким чином зістав ся не видержаний в конструкції й застрягає, як то кажуть, у піску, а навіть робить вражіннє чогось недокінченого, урваного. Можливо, що дійсно він не був викінчений, а його фінал, де автор, перед тим такий горячий прихильник осьвіти й науки, несподївано дає копняка „философії поганскій, аристотелевій науцї“, що „слово божіє выворачаетъ и инако вѣрити кажетъ“, очевидно таки був дописаний иньшою рукою.

Ся лїтературна боротьба православних з уніятами прояснила відносини й розвіяла без останку ілюзії, які пускали перед тим про-

[1]) Див. с. 330 і 474—5. [2]) с. 206.

паґандисти унії, а може й самі щиро мали такі гадки — що перехід з православія на унію се легкий, непомітний крок, трохи не саме тільки признаннє старшинства папи (пригадаймо книгу Скарґи). Полєміка відкрила очі на глубоке проваллє, яке зарисувало ся між тими що перейшли під зверхність римської церкви й тими що зістали ся вірними церкві східній. Ті контрасти, — продукт тисячолїтньої відмінної культурної й суспільно-полїтичної еволюції, що ріжнили сьвіт західній і східній, римський і візантийський — починали проявляти себе й тут, відколи уніятська частина української церкви й суспільности переступила ту фатальну границю й почала приподобляти ся до науки, поглядів, напрямів латинської церкви. Правда, вона не розривала вповні з старою візантийською традицією, з обрядом, з лїтературною й артистичною стороною старої віри, з її культурною стороною взагалї. З другого боку — хоч православна сторона старала ся, по реакції, відсвіжити свої звязки з грецьким сьвітом, з візантийською культурою й традицією, але сей рух був слабкий в порівнянню з культурними впливами латинського сьвіту, яким підпадала й православна суспільність, її школа й письменство. Се зменьшувало трохи той фатальний розділ між православною масою й уніятськими відщепенцями в сфері культурній, але в сфері чисто церковній, доґматичній розділ був величезний.

Лїтературна полєміка виказала се зовсїм ясно на перших же кроках, і тим мабуть поясняєть ся певне ослабленнє її енерґії, помітне по перших її роках. Коли виясцило ся, яка неперехідна безодня ділить доґматичні погляди сеї й тої сторони, коли полєміка українських православних і уніятів сходила па старі дороги полєміки Греків з Римлянами — сими відвічними паралельними дорогами можна було йти в нескінченність без всякої надії коли небудь стрінути ся й порозуміти ся. Православна сторона на перших же кроках своєї полєміки показала, що вона розуміє глубокий контраст доґматичної сторони обох таборів, що вона сильно стоїть на своїй позиції й потрапить її оборонити від всякого нападу. З другого боку сторона уніятська стала на становищі латинської доґматики й її засобами повела війну, й зачіпну й відпорну. Супроти того переконати противника не було ніякої надії — можна було тільки скріпити своїх в почутю своєї моральної сили й правоти. Поза тим иньші моменти, иньші способи боротьби мали рішити про будучність обох ґруп.

Правительство робило з своєї сторони все, що могло, для скріпленя впливів і сили уніятської ґрупи.

Ставши на тім становищі, що перехід на унію владиків в нїчім не змінив їх прав і власти, і вони зістають ся єдиною законною властю

digitized by ukrbiblioteka.org

для всїх людей грецького закону, — правительство наказує послух владикам і силкуєть ся всїх православних привести до послушности їм, як своїм законним пастирям [1]). Коли б се удалось, то річ зводила ся до того тільки, щоб з часом всї єрархічні місця замістити уніятами. Право патронату давало королеви на се певну спромогу, і вже від 1595 р., як ми бачили, король роздає владицтва під умовою, що кандидат буде держати ся унії [2]). Правительство й далї всю енерґію свою звертало в сїм напрямі, а поки зіставали ся ще між єрархією противники унії, старало ся їм на кождім кроцї дати почути свою тяжку руку, та їх коштом зміцнити позиції і сили уніятів. Так король наказує відібрати Печерский монастир від його ігумена Никифора Тура, участника православного берестейського собора, й віддати митропол. Рогозї (поводом служило обвинуваченнє в ростратах монастирського майна і що Тур не прийняв сьвященья) [3]). Так само Лещинський монастир в Пинщинї король наказав відібрати від Елисея Плетенецького, також участника берестейського собору — також за непосьвященнє, й віддав холмському владицї Збируйському [4]). Жидичинський монастир велено відібрати від Гр. Балабана і віддати владицї Терлецькому [5]). Берестейське брацтво король віддав під власть владики Потія й наложив баницію на всїх, хто був би йому непослушним [6]), і т. д. Правда, не завсїди сї розпорядження сповняли ся: київський воєводський уряд (кн. Острозького) нїчого не зробив, щоб сповнити королївське розпорядженнє, й Печерський монастир зістав ся далї в володїнью Тура; так само відборонили Балабани Жидичинський монастир. Але тенденція правительства була зовсїм ясна, й православна суспільність мусїла напружити всї свої сили, аби положити край сїй полїтицї, що засуджувала православну церкву на вимертє.

Коли рішення православного берестейського собору, предложені королеви, не були сповнені: унїя не була уневажнена, а владиків уніятів не скинено, навпаки — король став цїлком по сторонї уніятського собору [7]), православні, як постановили вперед, рішили доходити своєї справи на соймі. Домаганнє, щоб унїю уневажнено й вла-

---

[1]) Див. напр. накази київському маґістрату — Акты Зап. Рос. IV ч. 124, або наказ мозирському старостї — ibid ч. 126 (с. 597).

[2]) Акты Зап. Рос. IV ч. 85, 86, Акты Ю. З. Р. II ч. 9,11.

[3]) Архивъ уніат. митроп. I ст. 153, Акты Зап. Рос. IV ч. 123.

[4]) Акты Зап. Рос. IV ч. 112.

[5]) Архивъ Югозап. Рос I. VI ч. 57—8.

[6]) Акты Зап. Рос. IV ч. 122, пор. Archiwum domu Sapiehów I ч. 192.

[7]) Грамота з 15 грудня 1596 — Акты Зап. Рос. IV ч. 114.

диків - відщепенців скинено, було внесено православною шляхтою на грудневі соймики 1596 р. і на деяких, особливо українських, переведено резолюції по мисли православних. Але на иньших, не вважаючи на поміч протестантів, що підтримували домагання православних під окликом релїґійної свободи (охорони постанов конфедерації в сїй справі), сї домагання не були прийняті так виразно, а деякі соймики навіть взяли в оборону, з становища релїґійної свободи, право владиків свобідно поступати в дїлї релїґії [1]). Се не ворожило успіху православним на соймі, і дійсно, як і на попереднїм соймі, так само й на веснянім соймі 1597 р. домагання православних не були підтримані посольською палатою. Коли посли київського воєводства поставили перед нею постулят, щоб була захована на далї єрархія православна, не унїятська, постулят сей не знайшов співчутя у посольської палати, а коли три днї пізнїйше православні посли, щоб зробити пресію на палату, заявили, що не будуть займати ся нїякими справами, поки посольська палата не підтримає in corpore перед королем їх домагання в справі православної єрархії, — палата просто відмовила [2]).

Супроти сього православним послам прийшло ся вислати до короля тільки свою власну депутацію разом з протестантами. Устами звісного нам виленського посла Гулевича вона жадала від короля, щоб владиків унїятів скинено і на далї єрархічні посади роздавано тільки православним, инакше грозила, що православні посли зірвуть сойм. Але на се вона дістала досить різку відповідь, що дїло унїї рішене берестейським собором, а при тім канцлер приточив, що протестанти як Гулевич властиво не мають голосу в православній справі. Ще слабше підтримана була православна справа в сенатї, бо з сенаторів тільки оден Острозький осьмілив ся виразно порушити релїґійну справу й зробити закид королеви за нарушеннє прав православної церкви [3]). Навпаки другий давнїйший стовп православія — Скумин-Тишкевич уже виступав в оборонї унїї, а протестантські сенатори досить загально тільки підтримували справу православних. Покладаючи ся на се, правительство не тільки не вважало потрібним робити які небудь уступки православними, и навпаки — виступило

---

[1]) Рішеннє витебського соймика: O mitropolita: iesli błądzi, wolno mu błądzić, iesli nie błądzi — ia mu tego życzę (витяги з протоколів ґенерального соймику в. кн. Литовського у Жуковича ор. с. с. 240.

[2]) Виїмки з дневника сойму у Голубєва П. Могила І с. 46—7, варіанти з недрукованої рукописи у Жуковича ор. с. с. 263—4.

[3]) Текст у Жуковича додатки с. 589.

digitized by ukrbiblioteka.org

різко против їх опозиції. Слїдом по депутації православних король зажадав від кн. Острозького, аби поставив перед королївський суд екзарха Никифора, і всї заходи кн. Острозького, аби оборонити екзарха та облекшити його долю, були даремні. Навпаки, король тепер на кождім кроцї давав відчути свою неласку старому князеви, і той в роздражненню нарештї поїхав з сойму перед його закінченнєм. Не вважаючи на те, що ніяких переступств Никифора довести не можна було (його обвинувачувано в шпіонстві в Польщі, в інтересах султана, і в тім, що в Волощинї він поробив великі шкоди своїм поведеннєм), справу його тягнули далї, держачи в вязници[1]). По скінченню сойму королївський суд рішив справу Никифора відложити, доки вишукають ся деякі документи й сьвідки, потрібні для роз'яснення справи, але тим часом його всадили до вязницї в Мальборку, де він і вмер кілька лїт пізнїйше. Православні-ж не могли віддячити ся правительству за його відпорність навіть зірваннєм сойма, бо він і без того зійшов на нїщо, наслїдком роздражнення, яке зарисовувало ся все сильнїйше між шляхецького суспільністю та королем.

Не осягнувши нїчого сею дорогою, православна суспільність — про шляхецьку говорю, бо ж вона тільки могла активно виступати в сїй сфері, — пробує вдарити на противну сторону формого суду. Волинська шляхта через своїх соймових послів покликала з початком 1598 р. на суд соймовий владиків Потїя і Терлецького за самовільне, без нїчийого уповажнення, піддання православних під власть папи і такеж самовільне відлученнє від православного собору в Берестю та заложеннє, разом з католиками, свого осібного синоду, на котрім кинули вони клятву на православних. Добачаючи, що тим владики нарушили свої присяги й обовязки, права православної церкви й закони держави, посли жадали, щоб владики уступили ся з своїх урядів і підпали карам за нарушеннє прав[2]). Справа ся пішла на весняний сойм 1598 р., але на нїм не була трактована. Король заклопотаний був своєю справою — хотїв дістати відпустку з Польщі, щоб їхати в Швецію ратувати свою шведську корону, і всякі дражливі справи старав ся відсунути й можливо злагодити. В відповідь на домагання православних він пообіцяв їх справу розглянути на будучім соймі і видав такого змісту грамоту. Вона була важна з прин-

[1]) „Справа о. Никифора" — Акты Зап. Рос. IV ч. 117, виїмки з дневника у Голубева і Жуковича ор. с. Лїтературу давнїйшу — розвідки Кудрінского і Жуковича (т. V прим. 11) заступила новїйша праця Жуковича (Сеймовая борьба).

[2]) Акты Зап. Рос. IV ч. 128, Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 86—88.

ціпіального боку тим, що тут правительство вперше було змушене признати розділ який став ся в руській церкві: „митрополитъ и никторые владыкове, такожъ и духовенства и много людей релѣи кгрецкое.. приступили до згоды зъ костеломъ римскимъ католицкимъ, а другие зась тоежъ релѣи греческое приступити до нее не хочуть, о што межи ними контроверсие и трудносты были" [1]). Як ми знаємо, досї правительство стояло на тім становищі, що унія — діло рішене зовсїм правильно і формально, грецька церква приступила до римської й далї творить одностайне тіло під властю своєї єрархії, котру повинні всї люде „грецької релїґії" признавати й слухати ся [2]).

Приготовляючи ся до обіцяної розправи на найблизшім соймі, за дволїтню перерву православні постарали ся зміцнити свій союз з протестантами, що були їх вірними помічниками в сих лїтах. Весною 1599 р. став ся в Вильні зїзд православних і протестантів, маґнатів і шляхти. З протестантської сторони задумувано рід релїґійної унії з православними: протестантські духовні мали зїхати ся до Вильна, а кн. Острозького попросили, щоб привіз учених людей з православного духовенства з Волини, аби дорогою богословських діспут привести до порозуміння коли не у всїх, то принаймнї в деякій части релїґійних питань [3]). Острозький відкликнув ся на сей плян дуже симпатично, намовив дійсно кількох духовних осіб, Греків і Українців, поїхати на зїзд, і на зїздї виступив з промовою, де висловив горяче бажаннє злуки церкви протестантської й православної. Але православні духовні були настроєні більш розважно і поспішили прохолодити соломяний запал князя. Вони заявили, що православні не можуть зробити ніяких уступок, і злука можлива тільки така, що протестанти приймуть православні доґмати, і що взагалї ніяке порозуміннє не можливе без згоди й уповажнення царгородського патріарха. Рішено отже вислати до патріарха лист від протестантських настоятелїв, з прошеннєм, щоб патріарх з свого боку помагав сїй злуцї, а тим часом прийшлось обмежити ся уложеннєм союзу по-

---

1) Архивъ Ю. З. Р. І. VI ч. 86.

2) Неясним зістаєть ся, чи се було добровільною уступкою правительства, чи був в тім напрямі якийсь сильнїйший натиск на короля з боку сойму. В процесї за Жидичинський монастир згадуєть ся, що відложеннє справ між унїятами й православними сталося „за попартьемъ кола рыцерского", а король в пізнїйшій грамотї згадує про „прошення и усиловання „певних осіб. Архивъ Ю. З. Р. І. VI ч. 102 (с. 261), Гарасевич с. 240.

3) Витяг з протестантського проєкту у Лукашевича Dzieje kościołu helweckiego I с. 117, і начерк такої конкорданції ibid. с. 120.

digitized by ukrbiblioteka.org

літичного. Протестанти й православні звязали ся в формальний союз — конфедерацію. Супроти неприхильної політики правительства, супроти кривд і насильств, які діяли ся протестантам і православним, вони постановили виступати солідарно всюди і скрізь, бороначи силами протестантів справи й інтереси православних, і навпаки [1]). А для повсечасної сторожі й охорони тих інтересів установили т. зв. ґенеральних провізорів, з виднійших людей, православних і протестантів [2]).

Поміч протестантів була тим потрібнійша православним, що серед самої православної суспільности, так однодушно настроєної против унії зпочатку, замітне було ослабленнє, малодушність, переходи в стан уніатсько-католицький. Я вже згадував, як оден з стовпів православя Скумин-Тишкович на соймі 1597 р. виступив уже з обороною унії. В р. 1598 з'явила ся адреса, підписана звиш тридцятьма особами з поміж української, головно волинської шляхти, де заявляло ся признаннє для духовних, що потрудили ся для справи унії, і протест против тих, що в союзї з ріжновірцями виступають против унії [3]). Адреса звернена до короля й сенату й була, правдоподібно, ділом Потїя. Вона мала, очевидно, підкріпити прихильну для унії політику правительства. І хоч між підписаними не богато бачимо людей з якогось погляду визначних, вона все таки служить симптомом, що полїтика правительства в інтересах унії, неприхильність її до православної опозиції, відсуваннє від сенаторських місць, достоєнств, урядів, староств, держав і „иньших користних функцій", на яке скаржили ся вони в акті конфедерації 1599 р., не лишали ся без впливу на настрій сеї шляхецької суспільности.

І правительство не забарило ся показати, що його ніби уступка, зазначена грамотою попереднього сойму, була тільки хвилевим ма-

---

[1]) В інтересах православних акт сеї конфедерації підносив такі точки: конфедерація 1573 р. забезпечила роздаваннє православних урядів тільки православним, і з становища її має бути поборюванє роздаваннє православних бенефіцій або володіннє ними людьми що відступили від православної церкви; вказано на противзаконне змушуваннє до послушности папі кандидатів при роздаванню бенефіцій, на кривди православним по містах, на те, що православних — як і протестантів поминають при роздаванню урядів і достоєнств; постановлено противити ся відбиранню яких небудь церковних маєтностей і бенефіцій і т. и.

[2]) Акт конфедерації у Лукашевича І с. 124. Історія зїзду у Венґерского Slavoniae reformatae l. IV с. 478, також у Лукашевича ор. с. і O kosciołach braci czeskich, Макарія т. X.

[3]) Реґеста в Архиві западнорус. митропол. ч. 229, в повнім тексті видана в старій книжці Жоховского Colloquium lubelskie (1680) с. 38.

невром, а воно з своєї політики не має заміру попускати. На жаль, подробиць про заходи православних на соймі ніяких не маємо. З того, що соймовий суд над владиками став ся в неприсутности православних[1]), можно здогадувати ся, що вони демонстративно облишали сойм ще перед тим судом. Очевидно, причиною могло бути тільки відпорне становище правительства. Але сойм і без того розліз ся з нічим, і сей відїзд православних мав тільки моральне, а не формальне значіннє; він розвязав руки правительству, і той соймовий процес владиків зійшов на просту формальність. Позвані перед короля владики заявили, що вони сьому судови не підсудні й тільки для вияснення справи поясняють, що їх перехід на унію був відновленнєм давньої злуки руської церкви з римською, занедбаної тільки останніми часами. Король з сенаторами приїняли до відомости се поясненнє, й королївська грамота оповістила, що як позвані владики так і вся иньша унїятська єрархія мають спокійно уживати своїх бенефіцій і прероґатив, користати з усіх своїх єрархічних прав, і що з сею постановою кінчить ся „завішеннє“ всїх релїґійних процесів, проголошене королем на попереднїм соймі[2]).

Се було знаком для нових атак на православних зі сторони унїятсько-католицької, й Потій, виведений незадовго перед тим королем на митрополиче становище на місце помершого Рогози[3]), з подвоєною енерґією повів кампанію в інтересах унії. З титулу митрополита силкуєть ся він захопити в свої руки Печерський монастир, підбити під свою власть львівського владику, яко свого суфраґана (в 1604 р. він навіть їздив до Львова, пробуючи опанувати сю діецезію); висловляє переконаннє, що добре натиснувши на Копистенського, можна б і його змусити до послуху, і дійсно не лишає його без своєї „опіки“, як гірко скаржив ся Копистенський[4]). Злучивши в одних руках митрополію з володимирською катедрою, розпоряджаючи більшими засобами, більшими матеріальними силами, різкий, шорсткий, неперебірчивий, повний непогамованої енерґії Потій як у попередніх роках, так ще більше тепер виступає головним борцем і промотором

[1]) Се згідно каже й королївська грамота про суд над владиками („сторона поводовая“ по її словам „одбігла тої справи“), і кн. Острозький в однім з листів (Акты Зап. Рос. IV ч. 152: „безъ бытности и вѣдомости и насъ и пословъ нашихъ“).

[2]) Грамота в Актах Зап. Рос. IV ч. 150, з ориґіналу, з датою 16/III 1600; в старих унїятських друках фіґурує з датою 25/III.

[3]) Дати смерти Рогози не маємо, вмер він не пізнїйше липня 1599 р., бо вже в серпнї писав король до папи в справі обсади митрополії Потієм — Theineri Monumenta III ч. 205.

[4]) Supplementum ad hist. Russiae monum. ч. 186, пор. низже с. 577.

digitized by ukrbiblioteka.org

унії, тим часом як Терлецький, ображений тим, що його поминули митрополією, й иньші уніятські владики держать ся більш пасивно.

Але й православна суспільність держала ся. Певні познаки утомлення й розчаровання, правда, помічаємо ми у декотрих по тій новій неудачі — приміром у самого кн. Острозького, що сповіщаючи львівських братчиків про сумний результат соймового процесу, радив їм терпеливо зносити нинїшнї недогоди, в надії на зміну неприхильної полїтики короля [1]). Але сї прояви зневіря не нарушують загального образу відпорности, яку проявляють православні на кождім місцї супроти заходів правительства й уніятської єрархії, Потія головно. В Володимирі, в Київі, в Вильнї і Львові, всупереч королївським листам, засудам, баніціям оберегають вони православних духовних на їх позиціях і з боку короля викликають тільки все нові й нові грамоти, погрози карами, грошевими штрафами і т. д. [2]). Православні стояли на тім становищу, що поки король не сповнив своєї обіцянки (даної на соймі 1598 р.) — не заспокоїв спору православних з уніятами, доти тріває „суспенсія“ всїх спорів, і православних неможна рушати з їх позицій. І їх рішуча опозиція й міцна постанова — зривати сойми, доки їх бажання не будуть приняті королем під розвагу, вже готовили їм побіду над полїтикою прави тельства.

Те чого не удавало ся досї православним — знайти в своїх домаганнях співчуте й поміч від усеї посольської палати сойму, до певної міри удало ся їм добитись нарештї на соймі 1601 р. По безрезультатнім соймі 1600 р. правительство мусїло скликати новий

---

1) „За чимъ и въ тымъ укривженью в. милостямъ инакшей рады не даю, тылко быти терпеливыми а чекати змилованья божого: азали вжды з милосердья своего святого и серце и хуть его кор. милости до того наклонит, яко бы нѣкого нѣ въ чемъ не кривдити и овшемъ кождого при своимъ... (зоставити) будет рачил“ — Monum. confrat. ч. 497.

2) Архивъ западнорус. митроп. ч. 232, Archiwum. d. Sapiehów I ч. 389 і 391, Зубрицкого Лѣтопись с. 90 й ин. Як образок Потїєвих „манер“ в боротьбі з православними і взагалї ілюстрація тодїшнїх відносин цїкавий епізод з володимирським сьвящеником Мартином: Потїй казав його вхопити в церкві оружною рукою й коли його привели перед Потїя, в церковних ризах, до катедри, Потїй власною рукою ударив його „в губу“, до крови розбив лице, казав убрати його в ризи, потім розібрати, сам вистриг йому голову на хрест, а потім присутному цирулику казав обстригти на голо. — Архивъ І. VI ч. 122.

як найскорше, щоб дістати кредити на ливонську війну. Настрій сойму для сих кредитів був досить прихильний. Тодї посли православні й протестантські заявили, що пристануть на постанови посольської памяти тільки під умовою заспокоєння релїґійної справи й ріжних кривд, які предложили вони[1]. Погроза зірвання сойму на сей раз, видко, вплинула на посольську палату. Для заспокоєння ріжновірців вона постановила внести в соймові конституції такі постанови: всї процеси й засуди в релїґійних справах касують ся; король запевняє, що він на будуще буде роздавати православні бенефіції тільки людям правдивої грецької віри (ludziom tilko relligiey własnie greczkiy); „процес конфедерації" (уставленнє форм процесу й екзекутиви по релїґійним справам) відкладаєть ся до найблизшого сойму.

Православні й протестанти пристали на таку формулу, в надії, що їх поміркованість в жаданнях буде оцїнена королем. Але король з сенаторами відкинув сей проєкт конституції. Тодї православні й протестанти заложили протест против усяких постанов, які б сойм учинив без їх присутности. Вони заявили, що таки не будуть признавати владик-унїятів, анї яких небудь рішень і засудів, противних конфедерації 1573 р., і з тим протестом облишили сойм.

Ся „моральна побіда" мусїла дати нову енерґію православним. На новім соймі (початок 1603 р.) вони разом з протестантами натискають знову на правительство і змушують його до уступок. Що правда, се уступки не принціпіальні, але православні, видно, на початок рішили вдоволити ся й ними, й позволили ухвалити кредити на ливонську війну. Зрештою сойм був все таки зірваний потім, але за браком яких небудь подробиць не можемо оцїнити при тім ролї й впливи пра-

---

[1]) Зміст сих скарг, п. т. Urazy polskie i ruskie, і протестації православних і протестантів з недрукованої рукописи библ. головного штабу подає Жукович ор. с. с. 400—5. З боку православних вказано на те, що король взяв в свою опіку й оборону владиків, які самовільно перейшли на унїю, й змушує до послуху їм. Згадують ся ріжні утиски й кривди православним в Вильнї, забраннє маєтностей Жидичинського й київського Печерського монастиря; неправно кинена баниція на Гр. Балабана; в Пинську попів, що не хочуть слухати владики-унїята, беруть до вязниць, бьють, забирають майно; в Берестю скасовано брацтво, на братчиків кинено банїцію, забрано майно у Львові. Русинів не приймають до цехів, не позволяють брати в науку ремесла; в Красноставі владика холмський силоміць, розбивши двери, війшов до церкви на зелені сьвята; король против давнїх прав наказав не допускати до маґістратських урядів не-унїятів, і староста всїх православних позбавив урядів.

digitized by ukrbiblioteka.org

вославних і їх союзників. Становище правительства ставало все тяжше, фермент все збільшав ся; напруженне між королем і Замойским, „трібуном польської шляхти“ причинило ся до загострення конфлїкту з посольською палатою. Опозиція православних і протестантів в такій ситуації могла заважити богато, і король бачив себе змушеним нарештї зійти з свого становища безоглядної відпорности. „Схизматикам попущено дещо, щоб обминути більші небезпечности, як то звичайно говорять, коли роблять не конче добрі уступки“, записує єзуїтський дневник [1]).

Уступки були такі: король на жаданнє руських послів, підтриманих „дуже численними иньшими голосами“, відлучив печерський монастир від митрополії (бо був наданий Потїєви разом з митрополїєю) й позволив перевести вибір архимандрита по давнїм звичаям і правам старцям монастиря разом з князями й папами Київської землї. Инакше сказавши, позволив леґалїзувати вже перед тим довершений вибір нового архимандрита (на місце умершого Ник. Тура) [2]). По друге скасований був процес за жидичинський монастир, инакше сказавши — був полишений в спокою Гр. Балабан; баніцію з нього і „з деяких иньших осіб“ король зняв „на прошеннє деяких коронних сенаторів і послів воєводства Київського і Волинського“ [3]).

На більш принціпіальні уступки правительство все ще ніяк не хотїло йти. Се показав новий сойм, 1605 р. На нїм шляхецька опозиція, під проводом Замойского, рішучо ударила на короля на цїлім ряді пунктів, і між иньшим зажадала полагодження релїґійної справи взагалї, а зокрема — заспокоєння православних. Інструкція белзького соймику, редаґована по вказівкам Замойского і тому інтересна як вираз жадань і настрою шляхецької опозиції, жадала „также Русь заспокоїти що до релїґії і в справі архимандрії (печерської)“ [4]). В начерку соймових конституцій, виладженім посольською палатою чи то більшістю її, в тімже опозиційнім дусї, проєктувало ся скасованнє всїх процесів і рішень в релїґійніх справах що до православних,

---

[1]) Діарій Велевіцкого II с. 35.

[2]) Див. папське бреве в Архиві Ю. З. Р. II ч. 5 і 6: король мусїв просити дозволу на відлученнє печерської архимандрії від митрополїї, й папа згодив ся на се, з тим що архимандритом буде вибраний католик (унїят), але розумієть ся, сього вже не можна було сповнити.

[3]) Архивъ западнорус. митроп. № 26 — коротка реґеста; ширше поданий зміст сеї надрукованої королївської грамоти у Жуковича ор. с. с. 431.

[4]) Інструкція видана в моноґрафії Соколовского Przed rokoszem (Rozprawy wydz. hist. акад. umieiętn. XV с. 201 і далї).

ґарантії, що на будуще ніхто не буде змушуваний до послушности иньшій духовній власти „понад канони"; уніяти мають зістати ся до смерти в володїнню своїми бенефіціями, але всї вакансії король буде віддавати тільки православним, так що православна єрархія мала бути відреставрована поволї [1]). Але король відкинув сей цїлий начерк і нарештї зірвав сам сойм, бачучи його неприхильний настрій. Одинокою уступкою православним було затвердженне на архимандрії печерській Єл. Плетенецького, вибранця православних, що фактично вже кілька лїт правив монастирем. Щоб осолодити сю неприємність Потїєви, король видав заразом цїлий ряд листів в його справах і на його користь, і між иньшим дав звісне нам потвердженнє Жиґимонтового привилею православній церкві з 1511 р. В нїм, як знаємо, король іще раз пробував цїлком іґнорувати роздїл руської церкви й потверджуючи стару Жиґимонтову хартию, дав митрополиту-уніятови власть „над всїми владиками й архимандритами, ігуменами попами, дияконами й над усїма церквами їх, не виключаючи жадної, в усій державі — коронї Польській і в. кн. Литовськім" [2]).

Але „надробляти міну" тим способом ставало все тяжше, від коли шляхецька суспільність признала за факт роздїл руської церкви й стала на становищі православних — що унїя була переведена не правосильно й протекція уніятській єрархії являєть ся нарушеннєм прав православної церкви. При опозиційнім настрою шляхецького загалу против правительства, воно мусїло на кождім кроцї стрінути ся з таким суперечним поглядом в справі руської церкви. На двох соймах воно відкинуло домаганнє посольської палати в справі „заспокоєння людей грецької релїґії", але стрінуло ся знову з ним, як тільки зійшло ся з шляхетським загалом. Зараз на найблизшім соймі (весною 1606 р.) в скаргах (gravamina), предложених королеви всею посольською палатою, королеви зроблений також і той закид, що „згода між ріжновірцями в ріжних краях, а особливо там, де розповсюднена грецька релїґія, нарушаєть ся ріжними кривдами що далї то більше", і король нічого не робить, щоб положити край тим кривдам [3]).

---

[1]) Ludzie religii greczkiej uspakaiając obiecujemy vacantie duchownych dostoenstw wedle prawa ludziom tego wyznania i zwierzchności religii greckiej dawać, tak iako antecessorowie nasi dawać zwykli, tych jednak, ktorzy posłuszeństwo rzymskiemu kosciołowi oddali, przy tych beneficiach zostawując do żywotów ich. Текст у Соколовского op. c. с. 220.

[2]) Архивъ Ю. З. Р. I. VI 139, пор. вище т. V с. 617.

[3]) Цитата з рукописної копії gravamina у Жуковича op. c. с. 478. В друкованім текстї, в збірцї документів до історії рокошу (Rokosz

digitized by ukrbiblioteka.org

З другого боку правительствений погляд на одноцільність руської церкви та його іґноровапне релїґійного роздїлу в нїй слїдом по тїй грамоті короля був рішучо заперечений рішеннем трибунала в. кн. Литовського в процесах виленського брацтва з м. Потїєм (лїтом 1605 р.).

Се було голосне дїло, що звернуло на себе загальну увагу [1]. Зачало ся воно з процесу брацтва з своїм бувшим дияконом Ант. Грековичем, що наброївши в брацтві, втїк під опіку Потїя, перейшовши на унїю. Потїй доводив, що справа ся, як духовна, підсудна йому, митрополиту. Брацтво стало на тім становищу, що владики-унїяти з переходом на унїю, стратили власть і юрисдикцію над православними. І головний трибунал прийняв сю точку погляду — „отца Ипатия за ихъ старшого, в розтягненню оному юрысдыкцыи у ихъ, релпи греческой подъ благословениемъ патриархи константинопольского будучихъ, быть не узнавши", він прийняв справу й засудив Грековича. Потїй оцїнив усе принціпіальне значіннє сеї справи й порушив небо й землю, щоб оборонити свій погляд. На прошеннє його король скасував рішеннє трибуналу й новим циркуляром поручив стерегти духовної власти митрополита. Але трибунал зістав ся при своїм погляді, і з поводу протесту Потїя против виленського брацтва знову признав, що братчики суду митрополита-унїята не підлягають, і він має їх позивати перед патріархом [2]. Король знову поспішив положити своє veto на такий погляд, але такий різкий конфлїкт його з поглядом шляхецької суспільности (а її речником був в данім разї трибунал, зложений з виборних шляхецьких депутатів) не віщував нїчого доброго для правительства.

Сойм 1606 р. був прелюдією до загального шляхецького повстання, т. зв. „рокошу", або „рокошу Зебжидовского" (по імени провідника опозиційної шляхти, краківського воєводи Зебжидовского: він в сїй ролї заступив місце Замойского, що вмер слїдом по соймі 1605 р.). Поруч сойму, що засїдав в Варшаві, відбував ся загальношляхецький зїзд в сусїднїй Стенжицї й давав напрям, в опозиційному дусї, соймовим нарадам. Коли король знову зірвав сойм, не прийнявши конституцій, виладжених посольською палатою — головно не хо-

---

Zebrzydowskiego, Biblioteka ordynacyi Krasińskich IX — XII с. 242), згадка про грецьку релїґію упущена.

[1]) Опублїковане Головацьким п. т. Справа виленского церковного братства съ Грековичемъ предъ виленскимъ трибунальскимъ судомъ, Чтенія московські 1859 т. III.

[2]) Акты Вилен. ком. VIII ч. 125, пор. Акты Ю. З. Р. II ч. 20.

тячи прийняти постанов в релїґійних справах, в дусї протестантських і православних домагань, стенжицький зїзд скликав нові загальношляхецькі збори в Люблинї, щоб прийняти рішенне супроти такого виразного конфлїкту між королем і суспільністю. Сей люблинський зїзд виробив акт обжаловання против полїтики короля й його лихих дорадників і прислав йому сї пункти, а заразом закликав його, аби явив ся сам особисто на новий зїзд шляхти в Сендомирі, щоб дати вияснення супроти сих обвинувачень і поруку поправи. Але король сього не сповнив і супроти сендомирського зїзду став громадити коли себе своїх партизанів в Вислицї, під охороною війська, приведеного гетьманом Жолкевским. Тодї „рокошане“, зібрані в Сендомирі, стали виробляти свій ультиматум. Король з своєю камарілєю підкопав ґрунт у сеї акції рокошан, виробивши свій проєкт конституцій, що приймав цїлий ряд рокошових домагань. Він встиг таким чином перетягнути на свій бік більше умірковану частину шляхти. Невелику купку непримирених, що хотїли стояти до кінця на своїй проґрамі й проголосити короля детронїзованим, коли він не прийняв рокошових пунктів, — без трудности розігнало кварцяне військо (жовтень 1606). Але опозиційний, рокошовий рух через те не згинув, і на другий рік відновили ся рокошові зїзди. Коли весняний сойм, що мав задоволити домагання суспільности, поведенний був королївськими партизанами в правительственнім дусї і в конституціях його були переведені не рокошові, а вислицькі пункти, соймова опозиція прилучила ся до рокошан. Рокош проголосив Жиґимонта детронїзованим, і се привело до оружного конфлїкту. Кварцяне військо погромило рокошан (під Гузовим, липень 1607), але провідники рокошу, маючи за собою спочуте шляхецького загалу, не капітулювали. Попустивши де що з своєї опозиції самій особі короля — лишивши на боцї пляни детронїзації, вони жадали далї сповнення рокошових постулятів. Тільки лїтом 1608 р. наступило формальне помиренне короля з рокошанами. Король і сенатори обіцяли що шляхецькі постуляти, коли вони будуть предложені нормальним законодатним способом, будуть сповнені, і всї участники рокошу дістали повну амнестію.

Сей бурливий час і обставини рокошового руху були дуже дїяльно використовувані православною суспільністю, українською й білоруською для своїх змагань. В перших стадіях рокошу вона брала дїяльну участь, а її союзники протестанти стояли на чолї цїлого рокошового руху. Януш Радивил, внук Острозького, був маршалком рокошу, а „великий приятель“ стараго князя каштелян перновський Стабровский був духовим провідником рокошан в головнім моментї

digitized by ukrbiblioteka.org

рокошу — сендомирськім зїздї, і горячим речником домагань православних [1]).

В люблинськім зїздї, як довідуємо ся, крім шляхецьких послів брали участь відпоручники й делеґати брацтв і духовних православних [2]). Перемиський владика Копистенський прислав лист, де гірко нарікав на кривди, які дїють ся православній церкві, на заходи правительства, щоб силоміць змусити православних до послушности унїятській єрархії, і просив зїзд прийти в поміч православним та просити короля, щоб їх лишено при давних правах і порядках [3]). І люблинський зїзд не поминув мовчки справи православних. Між предложеними королеви gravamina зроблено йому і той закид, що за його виною нарушено спокійне житє протестантів і людей грецької віри [4]). Послам, що мали доручити сей акт обжаловання, поручено також устно виткнути королеви, що давнійше люде ріжних релїґій: католики, протестанти, „греки" жили в згодї, не турбуючи своїми справами справ державних, а тепер сї релїґійні спори стали хронїчним явищем [5]).

В Сендомирськім зїздї взяла участь шляхта з воєводств Волинського, Київського, Браславського, меньше з Подільського і Руського, що більше горнули ся до правительственного табору. Особливо богато мусїло бути Волинян, що на своїм соймику ухвалили їхати на зїзд усїм — аби не сталось чогось противного їх інтересам [6]). Був де хто і з православного духовенства; знаємо, що кн. Острозький завчасу вирядив на зїзд архимандрита печерського Плетенецького, аби він там „з деякими иньшими старшими духовними релїґії нашої" попильнував конференцій в справі православних, уже в перших початках зїзду [7]); правдоподібно, були також відпоручники брацтв [8]).

Сама ідея рокошу захоплювала православних мало: монархічне почутє традицийно було досить сильне у православної суспільности, й місцеві інтереси України (справа оборони від Татар) теж веліли більше інтересувати ся зміцненнєм королївської власти й її ресурсів, ніж даль-

---

1) Цитата з невиданого листу Острозького у Жуковича с. 490.

2) Rokosz c. 33; текст справляє Жукович на підставі не виданої иньшої рукописи op. c. c. 488.

3) Лист виданий у Мацейовского Piśmiennictwo polskie, додатки III c. 224—5.

4) Gravamina в Діорію Велєвіцкого c. 169.

5) Інструкція c. 243

6) Звістка з невид. рукописи у Жуковича op. c. c. 492.

7) Лист Острозького у Голубєва П. Могила I дод. ч. 11 з хибною датою 1595 р.

8) Пор. низше про дезідерати в справі брацтв.

шим розвоєм шляхетської анархії, до якої змагав рокош. Серед рокошан православні становили праве, меньш опозиційне крило і рокошовий рух вони використовували для пресії на правительство в своїх власних справах. Тим часом як польська шляхта займала ся стилїзацією загальних постулятів, українська шляхта виробила начерк своїх домагань, в видї проєкту конституції [1]), а в ній звернули увагу головно на дві пекучі справи — справу релїґійну і національні та адмінїстраційні потреби українських земель.

В справі релїґійній проєктували вони наново, щоб митрополита і владиків-униятів скинено, бенефіції їм забрано, а на будуще православні бенефіції роздавали ся людям православним, „послушенства патріаршого", шляхецького походження, „місцевим обивателям", вибраним свобідною елекцією. Всї процеси й засуди в справах релїґії мали бути покасовані, а щоб не було на будуще спорів про духовну юрисдикцію — римську у униятів, патріаршу у православних, всї духовні справи на далї мають іти до судів загальних — земських, ґродських і трибунальних [2]).

Для лїпшої оборони українських земель жадали, щоб воєводи й старости жили на місцях; щоб староств не лучено по кілька в одних руках. З огляду на занедбуваннє запоручених актом 1569 р. спеціальних прав новоприлучених до Корони українських земель, домагали ся, щоб при королївській канцелярії були руські писарі, які б по руськи вели всякі справи воєводств Київського, Волинського і Браславського, „не відступаючи від статуту і звичаїв тих земель", не виключаючи й справ міських [3]).

Невеличка купка прихильників унії з поміж української шляхти заложила протест против постанов, звернених против митрополита і владиків-униятів [4]). Але вона, очевидно, не зробила ніякого вра-

[1]) Текст її, з соймикової інструкції 1607 р., в Архиві Югозап. Рос. II. I с. 69—72. Він затитулований тут так: Artykuły Kijowskiego i Wołynskiego, але судячи з протестації, внесеної против неї (див. низше), сї артикули були предложені від імени такж і Браславян. Не зовсїм справедливо характеризує їх Жукович так, наче б вони займали ся самими справами православної церкви (с. 497).

[2]) Иньші постанови в релїґійній справі мають другорядне значіннє.

[3]) Се було жаданнє понад постанови привилеїв 1569 р., що для справ міських не робили виїмку з польско-латинської урядової мови — див. т. IV² с. 397.

[4]) Архивъ западно-рус. митрополитовъ ч. 283 (реґеста), повний текст виданий в Вѣстнику Запад. Россіи 1864 кн. 6. Протестацію підписали всього вісїм осіб.

digitized by ukrbiblioteka.org

жіння. На загальнім зібранню рокошан звісний нам Стабровский сильно пддержав домагання православних [1]), і головні їх постуляти в релїґійній справі — деґрадація унїятів, скасованнє декретів в релїгійних справах і роздаваннє бенефіцій православним на будуще, в тій же стилїзації були включені в загальні постуляти рокошу [2]), і до них додано ще точку про брацтва — правдоподібно на жаданнє брацьких відпоручників. Брацтва, що зіставали ся під властю патріарха, мали зістати ся непорушно при своїх правах і привілеґіях, і всї забрані від них маєтности мали бути їм привернені [3]). Вidданнє духовних справ сьвітському трибуналови було виставлене як жаданнє загальне, що до всїх конфесій.

Правительственна партия, стараючи ся розділити партию рокошеву та відтягнути від неї більш умірковані елементи, мала на оцї також і українську ґрупу рокошан і постановила піти на зустріч її домаганням. В проєкті конституцій, виробленім на вислицькім зїздї й пересланім потім рокошанам, знаходимо кілька точок, вложених як відповідь на жадання православної шляхти [4]). В справі релїґійній король обіцяв не роздавати „достоєнств і добр релїї грецької" инакше як тільки „людемъ шляхецъкимъ народу руского и релѣи кгрецъкое"; прирікав не робити ніяких трудностей нікому в справах віри, в богослуженню і обрядах в містах, місточках і селах; „не загорожувати дороги" до урядів і ремесл по містах, одначе — „водлугъ давныхъ правъ мѣстъ оныхъ, і т. и. Було все се, як бачимо, стилїзоване меньше докладно, меньш певно, очевидно — умисно. Але українська шляхта рішила лїпше йти на сї — хоч як загально й непевно стилїзовані уступки правительства, нїж звязувати долю своїх постулятів з долею рокошу, що вже тодї закроював ся досить непевно. Скоро тільки вислицькі артикули були предложені на сендомирський зїзд, більш умірковані елементи з поміж рокошан стали переходити до короля. Між ними „велика купа Руси і Волинян", з воєводою браславським Янушом Збаразьким на чолї, покинула рокошан і подала ся до королївського табору [5]).

---

[1]) Rokosz c. 89.

[2]) Rokosz c. 285 і 304. Точку про грецьку релїґію, подану тут в недокладній стилїзації, див. в поправнім текстї у Жуковича с. 502.

[3]) Rokosz c. 304.

[4]) Текст вислицьких артикулів в руським текстї — як був пересланий правительством на депутатський соймик волинський, в Архиві Ю. З. Р. II I с. 48. і далї; ориґінальний польський текст — Rokosz c. 310 (пункт про грецьку релїґію на с. 312—3).

[5]) Виписки з рукописного дневника у Жуковича ор. с. с. 50.

Вражіння в сих правительственних кругах одначе видко, не дуже, надійно їх настроїли. Волинський соймик, висилаючи послів на сойм 1607 р., що мав зреалізувати спадщину бурливого року, поручив їм міцно тримати ся „волинських артикулів“ попереднього року, зладженних на рокошовім зїзді. В однім тільки волинська шляхта вважала можливим поступити з своїх сендомирських постулятів рахуючи ся з настроєм правительственних сфер — що до владиків-унїятів. Вона годила ся на те, щоб владики-унїяти зістали ся до смерти при своїх титулах і діставали третину доходів з катедральних маєтностей; також котрі б сьвященики хотіли зістати ся при унїї, вільно їм — але тільки по королївщинах (в маєтностях приватних мусїв рішати принцип cujus regio eius religio, який рокошане усильно підчеркували для нормовання релїґійних справ по шляхецьких маєтностях). Розпорядженнє катедральними церквами й епархіальна юрисдикція має зараз же перейти до владиків православних, котрих має король визначити з шляхецьких кандидатів: шляхта вибере по двох кандидатів на кожду катедру, а король одного з них заіменує. А для виховання відповідних, учених кандидатів на церковні посади мають будучі владики завести при катедрі луцькій і володимирській „семінарії“, в котрих могло б учити ся принаймнї двадцять „діток шляхецьких“, на коштї й удержанню катедральнім [1]).

Правительственна партия і сим разом, на соймі 1607 р., як і під час рокошових переговорів, уважала потрібним показувати певну прихильність православним домаганням — тим часом як супроти протестантських показувала рішучу відпорність, рішивши ся зломити сих непримиренних опозиціонистів. Та й рокошовий рух 1607 р. підтримував православні домагання дуже енерґічно [2]). В результатї, сойм постановив в інтересах православних конституцію, яка мала увінчати десятилїтню соймову боротьбу православних за права православної церкви. Важнїйші пункти сеї конституції „про грецьку релїґію“ [3]) звучали так (від імени короля):

„Заспокоюючи грецьку релїґію, що має здавна свої права, запевняємо, що достоєнств і маєтностей духовним не будемо роздавать инакше, як тільки відповідно до їх фундацій і давнїх звичаїв, признаних нашими предками, себто людям шляхецького стану, руської народности, справжньої грецької віри [4]), не ставлячи перешкод їх сум-

[1]) Архивъ Югозап. Рос. II. I с. 72—5.

[2]) Rokosz ч. LXXVI, артикули рокошан ч. 10: aby religya grecka gruntownie uspokojona była, zarownie nie odkładając na dłuższy czas.

[3]) Volumina legum II с. 438—9.

[4]) ludzion szlacheckim narodu ruskiego i mere religii greckiej.

digitized by ukrbiblioteka.org

лінню і їх праву, анї не забороняючи анї не перешкоджаючи їм в свобіднім відправлюванню служби божої.

„Также церковні брацтва грецької релїґії зіставляємо при їх правах і привілеґіях.

„Процеси і всякі судові акти та баніції, постановлені в яких небудь судах Корони і в. кн. Литовського на духовні особи, касуємо і ті особи від них увільняємо“ [1]).

Тріумф православних одначе не був анї повним, анї певним. Не було сумнїву, що уступки й обіцянки правительства не були щирі. Конституція 1607 р. опирала ся на звіснім нам вислицькім проєктї, дещо тільки зміненім. Правительство не взяло на себе обовязку зараз обсадити православні катедри православними кандидатами, мовчки поминуло домаганнє вибору кандидатів на владицтва самими православними, а навіть що до віри кандидатів на православні посади не прийняло стилїзації „волинських артикулів“, де православність будучих владик була виражена висловами такими, що не лишали місця для яких небудь кривих толковань (послушенство патріарху). Лишила ся, дещо підправлена тільки, стилїзація вислицьких артикулів, і в сїй новій формі не так докладна, щоб під іменем людей „руської народности й справжньої грецької віри“ не можна було проводити уніятів — бож унія в уніятських і правительствених кругах уважала ся також „справжнею грецькою вірою“. Приймаючи з рокошових артикулів пункт про брацтва до соймової конституції, редактори теж викинули з нього згадку про послушність царгородському патріарху.

І правительство не забарило ся виявити, як воно толкує собі „справжню грецьку віру“. Саме під час сойму вмер старий грішник владика луцький Терлецький. Король на власну руку, не питаючи ся волинської шляхти, дав владицтво волинському шляхтичу Остафію Єловичу-Малинському, уніяту [2]). Як оден з участників уніятської адреси з 1603 р. [3]), він мусїв бути звістний, як явний прихильник унії й латинїзації, отже ся номінація його на луцьке владицтво могла бути від разу оцїнена в своїм значінню. Волинські посли заложили протест против „неслушного закінчення сойму“, уставлених на нім „неправних артикулів“ і „неправного отданя владыцтва луц-

---

[1]) Крім соймової конституції король видав на соймі ще грамоту в потвердженнє свободи і прав релїґії ґрецької, дуже многословну, але змістом зовсїм не значущу — Акты Зап. Р. IV ч. 176.

[2]) Грамота в Архиві Ю. З. Р. I. VI ч. 143.

[3]) Про неї зараз низше.

кого пану Малинскому“ [1]). З реляційного соймику волинського вислано осібну депутацію до короля, яка мала заявити, що королївський привилей в справі „грецької релїґії“ не вдоволив „тих країв“, а нарушенне канонів і старих звичаїв при іменованню Малинського й поготів [2]). Малинського волинська шляхта іґнорувала, як неправного, і висилаючи послів на новий сойм (визначений на початок 1609 р.), поручила добивати ся, щоб се владицтво, й иньші потім, були обсаджувані такими людьми, які б брали посьвященне від патріархів [3]). І до загальної конституції попереднього сойму, — „тому що вона не вповнї задовольнила людей грецької віри“, вони жадали пояснення в тім напрямі, що тут іде мова про владиків, які признаватимуть власть патріарха. Про вибір владиків шляхтою соймик уже не згадував, мабуть переконавши ся, що король на тій точцї не уступить, маючи за собою стару практику [4]).

Обставини були того роду, що православні справдї могли покладата надії на сойми і думати про пресію на правительство. Рокошовий фермент ще не знейтралїзував ся, а трівожні обставини на північнім сходї — перспектива московської кампанії і війна шведська, що тягнула ся далї, змушували правительство за всяку цїну бажати внутрішнього спокою і — кредитів на заграничну акцію. На жаль, не маємо близших подробиць про соймові наради і не знаємо, як використовували ся сї відносини православними для своїх справ. Їх бажанне прихильного для них роз'яснення конституції 1607 р., очевидно, було підперте й иньшими елементами: правительство обіцяло, що на найблизшім соймі воно постарає ся „основнїйше успокоїти грецьку релїґію“ [5]). Тим часом проголошував ся повний спокій „між духовними властями, що прийняли унїю з Римом і тими, які не хочуть на то пристати“, та спокійне тимчасове володїннє тим, хто що має, під великою грошевою зарукою, а всякі правонарушення мав розбирати сьвітський трибунал [6]).

---

1) Архивъ Ю. З. Р. І. VI ч. 144.

2) Архивъ Ю. З. Р. II I ч. 9.

3) Інструкція ib. ч. 10. 4) Пор. т. V с. 462.

5) Конституція 1609 р.: Iż ludzie religiey greckiey gruntownieyszego uspokoienia religiey swey i objasnienia artykułu na przeszłym seymie o tym uczynionego potrzebowali, — tedy teraz przez nawałnosc spraw przyść do tego nie mogąc, odkładamy to w tey mocy do drugiego seymu blisko przyszlego — Volum. legum II с. 465.

6) Автентичний текст конституції в сїй справі Verificatia niewinności переказує так: o co forum na trybunał, nie wkładaiąc w to sędziów duchownych, ukazujemy. — Архивъ Югозап. Рос. І. VI

digitized by ukrbiblioteka.org

Се була важна постанова: вона сповняла, хоч в формі тимчасовій, рокошове домагапнє православних, аби всї справи з духовними судили ся звичайними сьвітськими (шляхецькими) судами, і при тодїшнїм настрою трибуналу таке рішеннє могло православним обіцювати дуже богато. Потїй, не передчуваючи, який оборот візьме справа, поспішив ся заложити протест против юрисдикції „повного“ (себто сьвітського) трибунала в сїй справі [1]) і тою скороспішністю тільки скомпромітував своїх союзників. Правительство і сим разом не було щирійше в своїй уступцї, як попереднього сойму, і згодивши ся на соймі на юрисдикцію сьвітського трибуналу, в друкованім текстї конституції самовільно змінило, або, без церемонїй кажучи — сфальшувало текст конституції, так що справа православних з унїятами мала підлягати не повному трибуналови, а його духовному департаментови, т. зв. „мішаному суду“, зложеному з чотирох делеґатів трибуналу і чотирох римсько-католицьких духовних.

Се, розумієть ся, вповнї зміняло справу. Процеси виленського духовенства, що вийшло з послушности Потїєви, зараз се показали. Потїй обжалував їх у трибунал. Трибунал узяв се під наради повного трибуналу, відповідно до автентичної соймової конституції, й рішив справу на користь виленського духовенства. Але Потїй не признав юрисдикції повного трибуналу, відповідно до друкованого тексту конституції, і його погляд піддержали духовні члени трибуналу. Вони взяли Потїву справу на свій суд; тому що повний трибунал не схотїв вислати своїх делеґатів до сеї справи, її розглянули самі духовні члени і рішили туж саму справу на користь Потїя. Така історія

с. 320—1. Але слова: nie wkładaiąc — duchownych очевидна ґльоса, поясненнє авторів „Веріфікації“. Рішеннє литовського трибунала 1617 р., переказуючи арґументи православної сторони, так стилїзує автентичний кінець конституції 1609 р. р.: „о што форумъ до трибуналу кола великого указана — на который понктъ, же форумъ у великого кола узнано, небожчикъ ксендзъ Потей митрополитъ кіевскій и протестацыю у кгроду варшавского учинилъ, описуючи въ ней тые слова, же у великомъ коле енеральнoго головного трибунального о кривды въ добрахъ церковныхъ, будь тежъ въ реліи распрововать ся узнано“ — Археогр. сборникъ VI с. 93. Отже автентичний текст звучав мабуть так просто: o co forum na trybunał ukazujemy, без близших пояснень. В публїкації соймових ухвал виглядав він так: tedy o to wolne prawem czynienie przed trybunałem compositi judicii zostawuiemy.

[1]) Докладну реґесту сеї протестації наводить православна публїкація Synopsis aibo krotkie spisanie praw... narodowi ruskiemu... nadanych (1632), а згадує про нього і згадане трибунальське рішеннє з 1617 р. — Археогр. сб. VI с. 93.

повторила ся з кількома Потієвими процесами (числом пять), і всї вони, наслідком конфлікту повного трибуналу з його духовним відділом кінець кінцем пішли в королївський задворний суд, а той, тримаючи ся свого тексту конституції, скасував рішення повного трибуналу, признав підсудність сих справ „мішаному суду“ і потвердив його рішення на користь Потія [1]).

Православні занесли протест против сфальшовання тексту конституції [2]) — але що значили такі протести? Супроти такої нещирости правительства, просто перфідної, яку воно показало при своїх останнїх пробах „заспокоення грецької релїґії“, треба було йти пробоем, ужити рішучих засобів боротьби, щоб змусити його зірвати з сею полїтикою фарисейських фраз і безсовістних обманьств — але на се не було нї сил нї способів. Попереднї тріумфи православних — хоч непевні й ілюзоричні, давали ілюзію сили православного натиску на правительство. Але вони не були осягнені силою православних. Православні лише використали прихильні для них обставини. Тепер тих прихильних обставин не стало.

Православна справа вилетїла на верх на гребню загально-шляхецької рокошової хвилї розбушованої річи посполитої. І правительство мусїло уступати, властиво — удавати, що уступає. Але хвиля потахла, осїла, й православний човен осїв на мілинї.

Рокошовий фермент ослаб. Московська „смута“ захопила увагу й інтереси польських полїтиків. Тріумфи московської полїтики Жиґимонта, осягнені в рр. 1610-1. переломили на його користь настрій шляхетської суспільности. А коли за сими тріумфами й пішли розчарования, загранична полїтика поставила такі поважні питання польській суспільности, що перед ними мусїли відійти па другий плян внутрішнї, в тім і релїґійні справи. „Коли хата горить, не час робити в нїй порядки“, говорили на соймі 1613 р., і сими арґументами спихано з дневного порядку всякі серіозні дебати про заспокоення релїґійної справи. Дісідентам на сих соймах не удало ся навіть скільки небудь серіозно поставити справу про самовільну зміну правительством конституції про юрисдикцію трибуналу [3]). Посольська палата стала знову індіфе-

---

[1]) Історія сих процесів новійше подана в статї проф. Жуковича „Послѣдняя борьба духовенства митрополичьей епархіи съ Потѣемъ и уніей“ (Христ. чтеніе 1901, VIII), що увійшла в його книжку: Сеймовая борьба... съ 1609 г., вип. I (1903).

[2]) Про сї протести згадує цитований вище трибунальський декрет 1617 р., також Synopsis, l. c.

[3]) На сойм 1611 р. виленське брацтво вислало адресу, підписану 68 особами „зацної й родовитої шляхти“, з домаганнем скасовання ко-

digitized by ukrbiblioteka.org

рентною до домагань православних. „На соймиках православних тїшать надїями, а па соймах насьміваають ся; на соймиках обіцюють, а на соймах фукають; на соймиках звуть братами, а на соймах еретиками"[1]). По словам православного „Синопсиса" (1632), на соймі 1613 р. був виготовлений і навіть прийнятий „згідно" посольською палатою проект конституції, „що основно заспокоювала нашу релїґію"; але справа була відложена до дальшого сойму, „через навал справ". Очевидно, посольська палата, не роблячи опозиції православним, не підперла їх енерґічно перед королем.

Кінець кінцем, рокошові успіхи православних стали початком не дальших тріумфів і здобутків, а гірких розчаровань і зневіря. Бунт, вчинений духовенством митрополичої епархії в Вильнї, Новгородку й Городнї против власти унїятського митрополита й унії, яку воно признало було, а тепер признавати більше не хотїло, може не без впливу рокошових успіхів, — закінчив ся повним погромом православних. Духовний суд рішив дїло на користь Потїя, а королївський суд його рішення потвердив, і король наказав властям віддати церкви в володїннє митрополита. Духовенство піддати ся не хотїло, прийшло ся забирати церкви силою, при участи війська, розбиваючи замки, ломлячи двері і т. и., як оповідали православні. Жиґимонт сам під ту пору трапив ся у Вильнї; православні, обступивши його на дорозї, падали з жінками й дїтьми на колїна перед ним, просячи не насилувати їх совісти, не відбирати церков, але се не здержало його від тих огидних насильств[2]). Під вражіннєм їх став ся тодї атентат на морального справника сих насильств Потїя: православний заїзжий гайдук кинув ся на нього з шаблею, але відрубав тільки пальця. Гайдука взято на тортури, четвертовано, потім стято, а Потїєва кровь, пролита, що правда, з пальця тільки, зробила ще з нього й мученика унії супроти „фанатиків-православних".

Заохочений усьпіхами в Вильнї, пробував він забрати церкви і в Київі, але тут „яко на Українї" його аґенти не чули себе сьміло, і власти супроти загальної опозиції православного міщанства,

ролївських рішень, що відсунули трибунал від юрисдикції в духовних справах (Synopis c. 568). При тім унїятській єрархії, як доносила вона папі, прийшло ся перетерпіти non leves molestias (Theiner Monumenta III ч. 350). Отже православні рухали ся, скільки могли — але без усяких результатів. Подробиць одначе близше не знаємо, а в конституції з того не попало нїчого.

[1]) Документы объясн. историю западно-рус края с. 214.

[2]) Акты Ю. и З. Р. II ч. 34: лист самовидця до Януша Острозького, виданий Жуковичом (Сейм. борьба съ 1609 г. с. 37—40).

шляхти й козаків не відважали ся підтримувати його так рішучо як у Вильні. Всеж таки намістник Потія Апт. Грекович і сам Потій розпочали тяганину з місцевим духовенством по судах за непослух, а король не жалував грамот, якими передавав під власть митрополита все нові монастирі [1]).

Заразом правительство далї веде свою лінію — обсаджує всї єрархічні позиції уніятами, або людьми унїї прихильними. Номінації Малинського на луцьке владицтво король таки не скасував, невважаючи на протести православних, і Малинський — хоч і не без опозиції духовенства й суспільности, зістав ся таки на позиції луцького владики. Подібна доля, очевидно, приготована була й львівській катедрі і тільки припадком її оминула.

Там по довголїтнїх війнах Ґедеона Балабана з брацтвом, в 1602 р. прийшло нарештї до формальної згоди. Став ся нїби то компроміс: брацтво, до тепер не признававши не тільки власти Балабана як місцевого владики, але й авторитета його як патріаршого екзарха, згодило ся признати за ним екзаршi права, а за те Балабан признав брацтво ставропіґією, то значить — зрік ся всяких претенсій з свого титулу львівського владики. Заразом обовязав ся не мішати ся в фінансову господарку брацтва, а вибір наступника на владицтво по собі полишив „церкві“, кого вона вибере, — „сукцессій жадной по крови альбо ведлугъ повинноватства не допускаючи“ [2]). Ся остання заява була тим тяжша для Ґедеона, що він в дійсности мав свого „сукцесора“ на катедру в особі свого братанича архимандрита унївського Ісайї Балабана. Ще за часів, коли Ґедеон був в ласках королївських, вистарав ся він для сього братанича королївський привилей на наступство [3]). Пізнійше і від патр. Мелетія, тодїшнього управителя царгородського патріархату, взято було згоду на се наступництво Ісайї, аби на львівську катедру не всунув ся якийсь уніятський кандидат [4]).

Ся болюча уступка Ґедеона найлїпше характеризує дійсне значіннє сього помиреня його з брацтвом: се була в дійсности повна капітуляція гордого владики перед львівськими „хлопами“. Під на-

[1]) Архивъ западнорус. митроп. ч. 316, Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 156, 161, Акты Зап. Рос. IV ч. 186.

[2]) Акты Зап. Рос. IV ч. 157.

[3]) Привилей (з 5/V. 1595) в Supplementum ad hist. Russ. monum. ч. 185.

[4]) Се оповідає Ісая Балабан в своїй грамотї з 3/II. 1607. (Наук. сборникъ гал. мат. 1867 с. 370—1). Грамота ся, очевидно, датована по старому стилю, а акти судові з його бушовання у Львові дають дати 12—3 лютого по новому численню.

digitized by ukrbiblioteka.org

тиском громадської оиінії, що не могла забути ревности брацької, а Балабанової хитливости па пункті унії, він мусів покорити ся на склоні свого житя. Брацтво ні в чім не уступило владиці — те що воно признало за ним титул екзарха, се не було ніякою уступкою: того титулу брацтво не могло йому не признати, але всїх владичих прав супроти брацтва, за які він боров ся, і навіть екзарших Ґедеон мусів зрікти ся. І брацтво в своїй завзятости против нього пішло так далеко, що знищило права його братанича, хоч се грозило явною небезпекою православній церкві й епархії. Львівські сїдельники й кожемяки, при всїй ревности по благочестию дали ще раз доказ своєї короткозорости й браку такту. Треба одначе сказати, що Балабани сю останню уступку може й не брали дуже траґічно. Ісайя був далї „коадютором“ свого дядька, брав участь в управі епархією, і дивив ся на себе по давньому як на його наступника, не вважаючи на ту угоду 1602 р.

Коли Ґедеоп умер (мабуть в останнїх днях сїчня 1607 р. с. с.), Ісайя полетів до Львова, щоб узяти в свої руки владицтво. На жаль тільки зараз на перших кроках показало, що він теж Балабан — Ісайя став силоміць добувати катетру, катедральні скарби. Духовенство й брацтво протестовало против його поступовання й його претензій на владицтво[1]). Ісайя похопив ся, старав ся потім затерти сї немилі враження, але дарма: братчики рішучо не хотїли Балабана. Даремно їх намовляли з усїх боків, з огляду на небезпечности, які могли вийти для православної церкви, коли б на місце Ісаїї, вже узброєного королївським привилеєм і з погляду православности зовсїм певного[2]), прийшло ся діставати нового кандидата. Старий кн. Острозький, покликуючи ся на своє становище иатріаршого екзарха, дуже сильно намовляв братчиків прийняти Балабана[3]); але ті завзяли ся — хоч се завзяте грозило ще раз дуже сильною небезпекою для православних. Арцибіскуп львівський відновив свої давні претенсії на рекомендацію кандидатів на владицтво, і право се було йому, розуміеть

---

[1]) Протест против Балабана і його репротестація в Supplementum ч. 187 і 188. Що до пізнїйших претензій і насильств Балабана див. грамоту в Архиві Ю. З. Р. I. ч. 64, пор. заяву львівського протопопа з 22/VI, давнїйшого проводиря опозиції против Балабана, де він обіцяє признавати його владикою й відкликує свої протести против нього.

[2]) „Кгдыжъ то многими способы въ часѣхъ теперешнихъ церкви божой заслужилъ и завше годнѣй мимо иныхъ заслуговати и ратункомъ и оздобою оной быти можетъ“, рекомендував його кн. Острозький, як низше.

[3]) Акты Зап. Рос. IV ч. 171.

ся, дуже радо признане королем [1]). Ісайя даремне доводив, що звісна угода Балабана з Соліковским погасила всякі претенсії арцибіскупів на якісь права до львівського владицтва [2]). Щоб звалити небезпечного претендента в особі Балабана, король признав сим разом навіть право рекомендації православній суспільности й духовенству — сим разом вони за приводом брацтва грали на руку королївській полїтиці. Вони вибрали й рекомендували галицького шляхтича Остафія Тисаровського (з Тейсарова, в Жидачівщині) [3]). Тоді з боку короля і львівського арцибіскупа Тисаровському мусїли дати пізнати, що він не дістане инакше владицтва, як не пристане на унїю. Тисаровський згодив ся. По словам пізнїйшого нунція Торреса, він під присягою обіцяв, що буде держати ся унії [4]), й тоді арцибіскуп заявив, що годить ся на сього кандидата, й король видав в осени 1607 р. привилей Тисаровському на владицтво.

Так приготований був новий удар православній церкві. Але силї переможця було противставлено зброю рабів — обманьство. Зложивши присягу на унїю перед номінацією, Тисаровський потім публично заявив, що буде непорушно зіставати ся в православній вірі [5]). В грамоті вида-

---

[1]) В 1608 р. видав він йому привилей на потвердженнє сього „права“, так цїнного з становища унїятської полїтики правительства — Архивъ Ю. З. Р. І. Х. ч. 67.

[2]) Протестація Балабана з 11/IV. 1607 — Supplementum ч. 188.

[3]) В грамоті своїй король надає йому владицтво мотивуючи тим, що за ним „люде релѣи грецькоѣ и духовенство клерошане рускіє львовскіє прозбы своѣ до насъ чинили — за позволеньемъ тежъ вел. кс. Яна Замойского арцискупа львовского, который право свое на то показовалъ“ — Акты Зап. Рос. IV ч. 174.

[4]) Досї одинокою звісткою зістаєть ся оповіданнє Торреса: „становище унїї, писав він в своїм меморіалї, десь в р. 1622, — „вповнї добре — всї епископи грецької віри перейшли на віру латинську, окрім владики львівського: той дванадцять лїт тому, під присягою заявивши, що він унїят, був іменований королем і висьвячений митрополитом, але діставши, що йому було потрібне, вернув ся до схизми й досї зістаєть ся при своїм завзятю“. Relacye nuncyuszów II с. 151—2. Видавцї думали, що тут мова про Балабана, але текст виразно вказує на Тисаровського. І хоч цїле оповіданнє великою докладністю не визначаєть ся (Тисаровський не брав сьвящення від митрополита унїятського, як очевидно розуміє тут Торрес) — але самий факт присяги на унїю Тисаровського не можна підозрівати. Очевидно, що в тодїшнїх обставинах він без того владицтва не дістав би.

[5]) Новійший історик галицького церковного житя пише з сього поводу: „это было съ его стороны однимъ только дипломатическимъ приемомъ — желаніемъ получить у короля необходимую для своего посвященія правительственную привилегію (въ чемъ безъ означенной уловки король, безъ сомнѣнія, отказалъ бы). Когда же таковая приви-

digitized by ukrbiblioteka.org

ній на початку 1608 р., на жаданнє місцевого духовенства, він признав, що вважає себе владикою на підставі свобідного вибору православних і на будуще потверджував за духовенством право „вольнои елекціи обиранья епископа зъ наны шляхтою и мещаны и брацтвы всѣхъ становъ православія каѳолицкое орієнтальнои восточнои святои церкви людемъ, послушенства св. патріархи ѳрону константинопольского будучихъ", а на випадок як би відступив від православної віри, піддавав себе „подъ зверженіе и отнятіе отъ церкве божее" [1]). По словам сучасного біоґрафа Йова Княгиницького, Йов, що брав діяльну участь в виборчій аґітації і був засмучений вибором Тисаровського, як чоловіка не дуже певного [2]), постарав ся вилинути на митрополита молдавського, щоб бодай перед посьвященнєм звязав його присягою, під грозою анахтеми, що не відступить під православної віри, і з свого боку також промовляв до совісти Тисаровського. Але той сам, без вагання заявив, що він сам ревнує за православну віру: „азъ, рече, и о малѣйшей чертѣ благочестивыя св. соборныя восточныя церкве не пощажу и крове своея проліяти" [3]). За позволеннєм патріарха, він прийняв сьвященнє від сього молдавського митрополита [4]), і дійсно, принаймнї на зверх, зістав ся до кінця вірним православній церкві й на сїм пунктї не дав приводу до нїяких закидів або підозрінь. Потїй позвав його на суд за незаконне висьвященнє у чужого митрополита й іменував від себе своїм вікарієм — владикою галицьким свого кандидата Рутського, але реального значіння се не мало [5]). Добре обрахований удар сим разом хибив.

Не хибив за те удар вимірений на православних два роки пізнїйше — на катедру перемиську. Коли вмер тут Копистенський (1610), місцева шляхта й духовенство виставили кандидатів з місцевої православної шляхти, але король сим разом не хотів справи завивати

легія была получена, то Тисаровскій заявилъ себя истинно-православнымъ". Крыловскій Львовское ставропигіальнсе братство). Досить характеристично.

1) Грамота в Науковім Сборнику 1868 с. 70.

2) „Єгда же узрѣ, яко ничтоже успѣваєтъ и яко мало по благочестіи ревнителей обрѣте ся, прочіи же яко тростина вѣтром колѣблеми и епископа избраша, право не доброе имуща,—устреми ся къ Молдавіи, странствуя къ митрополиту, яко да не прежде рукоположитъ", і т. д. Правдоподібно, аґітував він за Балабаном, бо до родини їх взагалї стояв близько.

3) Зоря галицкая яко альбумъ, 1860, с. 235.

4) Verifikacya niewinnosci c. 297, пор. Петрушевича Сводъ лѣтопись під р. 1608.

5) Акты Зап. Р. IV ч. 176, 185, Сводная лѣтопись під р. 1608.

в вату й без церемонії дав катедру чоловіку „свому“, про якого міг вповні певним. Був сим Атанасій Крупецький, канцелярист королївської канцелярії, Русин, але латинник з роду, що перейшов на уніятський обряд для катедри. Був се справжнїй католицький кандидат, рекомендований перемиським біскупом, накинений не тільки православним Перемишлянам, але й самій уніятській єрархії: Потій мав своїх кандидатів, і не рад був свому виборови [1]). Православні виставили против нього свого кандидата, тутешнього шляхтича Хлопецького-Шишку і не хотїли признавати Крупецького. Численна тутешня православна шляхта поставила собі точкою чести не дати йому правити владицтвом. Староста тутешнїй Стаднїцкий з своїх мотивів теж підтримував православних і їх кандидата Хлопецького. Королївські дворяне, посилані з Крупецьким, не могли ввести його в володїнне. Духовенство катедральне, підтримуване шляхтою, не допускало його до катедри; сїльські попи його бойкотували. Крупецький кликав їх до суду, діставав на них засуди — вони ті засуди іґнорували. Коли Крупецький приїхав на соймик до Вишнї, шляхта напала з голими шаблями на його помешканнє, підняла стрільбу й змусила його забрати ся. Так від сих початків аж до смерти довженне більше як сороклїтнє владицтво Крупецького пройшло на воєнній стопі тільки з короткими перервами певного рода перемиря [2]). І коли ми можемо дивувати ся витрівалости чоловіка, що в таких обставинах таки мав охоту держати ся того владицтва і вести за нього ту нескінченну війну, то з другого боку треба представити собі й положеннє православних, що протягом сорока лїт мусїли оружною рукою відбивати ся від накиненого їм правительством владики-уніята, в епархії, де в момент іменовання Крупецького не було анї одного уніята — по словам самих уніятських письменників [3]).

Так з 1610 року львівський владика за помічю кривоприсяги перепачкований на сю катедру на довгий час зістав ся одиноким православним епископом на всю Україну — з Білою Русю разом. Робило се великі трудности і викликало сильну депресію. Попросту не ставало духовенства, в міру того як рідшали контінґенти його, посьвящені ще в часах перед унією. За житя Балабана Потій скаржив

---

[1]) Див. його лист в Археограф. Сборн. VI ч. 77, про Крупецького виїмки з рукоп. Льва Кишки й ин. матеріал у Петрушевича Свод. лѣт. під р. 1610—1 і у Добрянского Історія еписк. перем. с. 13 і далї.

[2]) Про сї війни див. вище с. 244, також Сводная Лѣтопись під рр. 1610 і дальшими, Добрянскій Історія епископовъ ч. 29а, Łoziński Prawem i lewem I² с. 294 і далї.

[3]) Меморіал Суші у Гарасевича Annales с. 319.

digitized by ukrbiblioteka.org

ся, що з його епархії кандидати удають ся до Львова на сьвященнє, і що він сьвятить їх в таких масах, що повсти міг би збивати з їх волося. Тепер з посьвященнем стало ще труднїйше — приходило ся з далеких країв мандрувати за сим до Львова, або удавати ся до заграничних епископів. Такі заграничні владики, — особливо Греки, появляли ся досить часто і на Україні, а часом і довше тут пересиджували, сповняючи ріжні епископські функції — там де можна було забезпечити їм безпечний нробуток. Так в 1612—3 рр. в Київі проживав софійський митрополит Неофит і сьвятив людей на ріжні духовні степени; опіка міщан і козаків забезпечала його від усяких переслїдувань духовних (уніятських) чи сьвітських властей і Потїй даремно силкував ся викурити його відти [1]).

Сумна се була одначе потїха в такім положенню — тим сумнійша зрештою, що й виход з неї тяжко було знайти по неудачі всїх дотеперішнїх заходів на всяких дорогах — парляментарній, судовій, рокошовій. Правительство на всї бенефіції, які залежали від нього, допускало тільки людей, що приймали унїю, а за ним се починали діяти пани з усякими духовними позиціями приватного подавання. „Хто не схоче бути під властю західньої церкви, не дістане по умершім владиці анї привилею, анї владицтва, а нарештї вже й попам попівства не дають (без того)“, скаржив ся рокошанам владика Копистенський [2]). „Багато поважних панів намовив до того й. м. митрополит, що і в моїм владицтві силоміць, примусом змусили вони своїх попів до послушности митрополиту; запечатує церкві божі, забороняє відправляти богослуженне по давньому звичаю сьвятої церкви“.

Найгірше було те, що й виходу не видко було з таких сумних відносин, бо православний елемент слаб сам у собі. Все рідшали ряди православних серед панства й заможної шляхти, що одна могла підносити голос на оборону прав православної віри, що служила захистом і для православного духовенства і для брацтв і для всяких православних інституцій, та підтримувала в шляхецькій суспільности Річи посполитої престіж і значінне „руського народу“ заразом з „руською“, чи „грецькою“ вірою. Як ми знаємо, кінець XVI і перша чверть XVII в. були часами сильної денаціоналїзації українського панства в тих частях України, де ще воно стояло — на Волини, в Київщинї. Переходили на латинство, підпадали впливам

---

[1]) Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 161, Архивъ западнорус. митроп. ч. 343, Голубева П. Могила I дод. 27.

[2]) Maciejowski Pismiennictwo III дод. с. 224.

державної культури, тратили інтерес до своеї стихії і скоро розривали з нею зовсім [1]). Політика Жиґимонта — не давати ходу дісідентам, православним і протестантам, мала свій вплив, повільно, але нехибно робила свое діло. „Що дальше, тим більше, через те тільки що ми сильно стоїмо при своїй вірі, відсувають нас від відзнак і хліба Річи посполитої: не можемо мати приступу до місць сенаторських, диґнітарств, урядів, староств, держав і иньших користних функцій, навіть до служби Річи посполитій не маємо приступу також як иньші", говорять в своїй конфедерації ще 1599 р. протестанти й православні. „Що більше — і в приватних наших справах і заходах коло доброго імени і поваги ми стрічаемо замість охоти й прихильности всякі трудности й перешкоди". І се робило свое, як я вже підносив. Що далї, то більше з'являло ся слабодухів, які вірікали ся батьківської віри, щоб відчинити собі двері „до відзнак і хліба Річи посполитої".

Ми згадували вище про заяву признання уніятськім владикам за переведенне унії, зладжену в 1598 р. в шляхецьких, переважно волинських кругах [2]). Під нею м ин. знаходимо такі підписи членів старих українських родин: Юрий Черторийський, Мих. Мишка каштелян волинський і староста кремінецький, Абрам Мишка староста овруцький, Сасип Русинович-Берестецький судя ґродський луцький, Захарія Єловицький писар королївський, Іван Волинець Чернчицький, коморник корол., Хома Жоравицький, Іван Гулевич, Олександр Воронич, Януш і Матвій Кошки-Жоравицькі, Іван Гораін, Микола Єлович-Букоемський і другий Іван Букоемський, і т. и. [3]). В 1603 р. таж заява була поновлена, з підписами переважно вже иньших „обивателів Волинського воєводства й иньших повітів", числом 58 [4]). Тут знаходимо кн. Андрія Козику, кн. Григорія Четвертинського, Бенедикта Гулевича, Юрия Овлочимського писаря земського володимирського, Остафія Єловича Малинського, Івана Жоравницького, Стефана і Филона Русиновичів, Матвія і Горасима Кошок, кількох Терлецьких, кількох Ленесовецьких і иньших gentes minores.

В вищих, маґнатських, сенаторських кругах православний елемент тратив заступників зовсім. При кінці 1603 р. вмер Олександр Острозький воєвода волинський, що саме на соймі того року виступав так різко й рішучо й розбудив надії православних, які бачили в нім

[1]) Див. вище с. 227, 419, 444. [2]) Див. вище с. 569.

[3]) Як вище с. 569, підписи також у Сводній лѣтописи с. 20.

[4]) Друкована в тімже Colloquium lubelskie, підписи в Сводній лѣтописи під р. 1603. Проф. Жукович трохи помиляєть ся, що є тільки три підписи на сїй заяві такі, що були на попередній.

digitized by ukrbiblioteka.org

гідного наступника свого батька, старшину й заступника православного, руського елементу. Як богато значила для православних ся утрата в тодїшнїх обставинах, як взагалї в тодїшнїх національних і полїтичних рахунках еcконтувала ся кожда така висока особа, показує факт, що король з огляду на смерть Ол. Острозького уважав вказаним відновити заходи коло розширення сфери унії на Українї [1]). І ми супроти сього можемо оцінити записку дерманського октоіха (вид. 1604), про викликаний сею смертию „велій плачъ и жалость отцу же и чадомъ, найпаче же христіаномъ, вси бо бяху чающе помощь получити въ бѣдахъ и гонѣніяхъ, объдржащихъ Христову церьковь“ [2]). На початку 1608 р. [3]) вмер старий князь, „великий заступ и потѣха всего народу роского“, як називає його Копистинський [4]). По нїм такої „потїхи“ православні вже більше не мали. З синів його зістав ся оден Януш, католик, вправдї з пієтизму до батька не неприхильний і Руси і православним (тому ми знаходимо часами навіть дуже похвальні відзиви про нього у православних) [5]), але понад льояльність для Руси й православної віри нїхто нїчого більше не сподївав ся і не жадав від нього. Приходило ся шукати меценатів инших. Так Тренос (1610) присьвячений звістному українському маґнату Михайлу Вишневецькому, котрого „православна церква“ устами автора величає як свого вірного сина, стовп православної церкви, і висловлює надію, що він не покине „убогого пастиря убогої вівчарнї“, буде її оборонцем. Але гірка то була заміна на місце таких маєстатів, як покійний Острозький.

[1]) На вість про смерть його король писав Потїєви: Mamy za to, że doszła uprzeym. waszey wiadomość o smierci pana wojewody wołynskiego, zaczem zdało się nam znowu do x. biskupa kijowskiego dać pisanie nasze około electiey pieczarskiey archimandriey (Голубевъ П. Могила І ч. 24). Мова йде про пляни Потїя і компанїї опанувати Печерський монастир — смерть Ол. Острозького давала нові шанси на здобутє сеї першорядної твердинї православних.

[2]) У Голубєва, l. c.

[3]) Певну дату: 18 лютого 1608 р. дає записка часослова 1612 р., виданого в Острозї (у Голубєва П. Могила II дод. с. 40).

[4]) Палинодія с. 1135.

[5]) Копистинський не жалує йому похвал, очевидно бажаючи його наступників також заохотити, щоб прикладом Януша лучили свої католицькі переконання з пієтизмом для фамілїйних традиций: „бовѣмъ народъ свой россійскій любилъ, православную вѣру отцевъ своихъ величалъ... тестаментъ пресвѣтлого родителя своего сохранилъ, вѣру благочестія нашего побожне поважалъ“, і т. д. — Палинодія с. 1139—1140.

Рідшали ряди й вірних союзників православних в їх політичній боротьбі — протестантів. Все меньше лишало ся вірних сїй вірі, а й ті вірні тратили виливи супроти зросту католицької правовірности і неприязної їм політики двора. Їх дійсно поминали з усякими урядами і відзнаками. В оден місяць з Ол. Острозьким умер його шурин патріарх литовських протестантів, перший сенатор в. князївства і вірний протектор православних Христофор Радивил, і його син Януш — перший маґнат вел. князївства — літами не міг дочекати ся сенаторського крісла і тільки рік перед смертю дістав каштелянство виленське.

Трудно було вести яку небудь серіозну політичну акцію в таких обставинах, і жаль та розпука мусїла проймати православних супроти невблаганної ворожнечі правительства, неустанного зросту католицьких та уніятських елементів та упадку православних завдяки витрівалій, консеквентній і зручно направлюваній єзуітськими дорадниками політиці правительства й двору.

Образ тодішньої депресії дає славний Тренос. Навіяний безпосередно виленськім погромом православних в 1610 р. він характеризує загальний упадок православної церкви в землях українських і білоруських і з сього погляду, а також і як твір Українця, вихованця української школи, має повне право на нашу увагу.

Автором його був звісний уже нам Максим (в чернецтві Мелетий) Смотрицький, син славного острозького дяча Герасима Смотрицького. Докінчивши свою осьвіту за границею, в протестантських університетах, він оселяєть ся в Вильнї і як член виленського православного кружка виступає в 1608 р. на ширшу літературну арену з трактатом Ἀντίγραφη, написаним в відповідь на католицькі писання виленські[1]). Книжка складаєть ся з кількох (семи) трактатів, де автор

[1]) Новий титул: Ἀντίγραφη albo odpowiedź na script uszczypliwy przeciwko ludziom starożytnej religiey greckiey od apostatow cerkwie wschodniey wydany, ktoremu tituł: „Heresiae, Ignorantiae y Polityka popow y mieszczan bractwa wileńskiego“, tak też y na książkę rychło potem ku obiasnieniu tegoż scriptu wydaną, nazwiskiem „Harmonia“, przez iednego brata bractwa cerkiewnego Wileńskiego religiey starożytney Greckiey w porywczą dana“. Присьвячена Янушу Острозькому. Видана в III т. Памятників полем. литературы. Иньшу передвступну до Треноса працю добачують в анонїмній збірцї полємічного матеріалу, писаній коло р. 1610 і виданій недавно в V т. Памяток укр.-рус. мови і літерат. (Харламповича ор. с. с. 391—2). Здогад про авторство Смотрицького опираєть ся на пізнїйшій дописцї, але в змістї сеї збірки не видко нїякого спорідненя з Треносом, як піднїс видавець, проф. Студиньский. Про гіпотезу про тотожність Смотрицького з Клириком острозьким див. вище с. 495.

digitized by ukrbiblioteka.org

розбирає й розбиває ріжні закиди, вчинені православним, виясняє православну науку в ріжних спірних точках і її правовірність (про походженнє св. Духа, про чистилище і душі умерших, про квасний і солодкий хлїб при причастю, і т. и.). Книжка не мала особливого значіння, не вважаючи на свої досить солїдні прикмети, головно тому, що порушені тут питання автор слїдом обробив в своїм Треносї. В противність академічному стильови „Антіґрафи“ написаний в тонї незвичайно нервовім, сильно патетичнім, закрашений в одних місцях поезію безпосереднього, сумного чутя, в иньшім загострений різкими виступами против папства й католицтва, сей новий трактат зробив дуже сильне вражіннє, викликав сильну трівогу в католицько-унїятських кругах і стягнувши на себе правительственні нагінки — конфіскацію, процеси на видавцїв і т. д., загострив ще більше інтерес до сеї книжки. Вона зістала ся одною з найвизначнїйших і найбільше поважаних памяток, а молодий автор відразу здобув славу першої лїтературної сили в православнім таборі, оборонця віри, стовпа православія. Часи були одначе такі тяжкі, що він, побоюючись (і не даремно, як показало ся) правительственних репресій, сховав своє імя під псевдонїмом, і воно не було відкрите навіть при слїдстві, а саму книжку названо перекладом з грецького.

Повний титул книги: Θρῆνος to jest Lament iedynej s. Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie z obiaśnieniem dogmat wiary, pierwiey z graeckiego na słowienski, a teraz z słowienskiego na polski przełożony przez Theophila Orthologa, teyże swiętey Wschodnicy Cerkwie Syna. Безпосередну притоку до її появи дали згадані виленські події і унїятська брошюра, що представляла сї події з становища неприхильного православним [1]). Але трактат Смотрицького має загальнїйший характер. Він розпочинаєть ся присьвятою книги згаданому Вишневецькому, потім іде передмова автора до читача, і дві промови від імени православної церкви до своїх вірних: „Плач або наріканнє св. Східньої церкви на своїх синів-виродків“ і „Наука (napomnienie) Східньої церкви свому синови, що її покинув разом з иньшими“. Перша з них становить головну окрасу, pièce de résistance цїлої книжки. Потім їдуть сїм теольоґічних і полемічних трактатів, близько споріднених своїм змістом з попереднїм трактатом

[1]) Relacia y uważenie postępkow niektorych około cerkwi ruskich wilenskich roku 1608 y 1609, Wilnie wszytkiemu świadomych. Передруковано в V т. Памяток. Видавець, проф. Студинський уважає автором самого Потїя, хоч щедрі компліменти розсипані в брошюрцї отцю митрополиту в досить неприємнім видї представляли-б його авторську скромність.

Смотрицького — про прімат папи, сучасний стан римскої церкви і латинські арґументи про неволю східньої церкви, про исхождение св. Духа, квасний і солодкий хліб і уживаннє чаші при евхаристії, про чистилище й молитви до сьвятих. Закінчує книгу короткий катехизис.

Православні цінили історично-доґматичну вартість сих трактатів, у католиків і уніятів заболіло особливо від сатирично-полемічного матеріалу, щедрою рукою зібраного Смотрицьким з старих і нових chroniques scandaleuses римської церкви, щоб схарактеризувати розклад, моральну гниль папства і латинської церкви і тим відповісти на виводи католиків про упадок і поневоленнє східньої церкви. Небезпечними здали ся їм і жалї на утиск православної церкви в Польщі. Хвиля була така, коли треба було думати про приєднаннє до Польщі Московщини — саме мали рішати ся справа злуки її з Польщею, і в правительственних кругах затрівожили ся, що Тренос може зробити лиху рекомендацію Польщі в московських кругах. Спеціально та обставина, що книжка пущена як ніби то переклад з грецького, трівожила нравительственних політиків, бо се могло надати їй особливий авторитет [1]). Король на перші вісти про вихід з виленської друкарні „якихось пашквілїв против власти“ показав перевести слідство, арештувати друкарів і авторів, попалити книжки [2]). Автор зістав ся незвістним, і арештований був тільки писар і управитель братської друкарнї Льонґ. Карпович. Самого Треноса знайшли при арештї всього 36 прим., які й були конфісковані; за те під карою 5000 зол. заборонено продавати й купувати сю книжку [3]).

Книжку таким чином не удало ся знищити й вона пішла „на Волинь і на Русь“, „розсївано її навіть до Москви“. Тому в католицьких і уніятських кругах поспішили дати бодай антидоти на неї. Старий Скарґа, на прошеннє виленського біскупа, тогож року випустив свою відповідь, де доводив, що Тренос зовсїм не переклад з грецького, що ся книжка перейнята протестантським духом, і т. п. [4]). Другу відповідь написав прибічник Потія Іля Мороховский, але його трактат вийшов з друку донерва в 1612 р. [5]).

---

1) Се поясняє Скарґа в передмові до свого трактату (як низше).

2) Акты Вилен. ком. VIII с. 94—5 (королївські розпорядження з 1/IV і 6/V. 1610).

3) П. Могила I дод. ч. 25, Акты Вилен. ком. VIII ч. 93.

4) Трактат його зветь ся Na threny y lament Theophila Orthologa do Rusi graeckiego nabożeństwa przestroga.

5) Παρηγορία albo utulenie uszczypliwego lamentu mniemaney cerkwie s. wschodniey zmyslonego Theofila Orthologa.

digitized by ukrbiblioteka.org

Для нас, з історичного, а також і з лїтературного становища особливий інтерес мають головно ті сторінки, де Смотрицький дуже сильно й патетично описує сучасний упадок православної церкви й дезерцію української суспільности:

„Горе минї бідній, горе нещасливій, каже православна церква — пограбованій, позбавленій всїх моїх маєтків, одбертій з шат моїх на прилюдну ганьбу мого тїла і обтяженій незносними тягарами! Руки мої в оковах, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюх на крижах, над головою меч, під ногами глубока вода, па около огонь невгасимий, з усїх боків крики, страх, переслїдування!.. Колись красна й богата я зогиджена і убога. Колись була королевою улюбленою всїм сьвітом, теперь всї гордять і знущають ся з мене. Все що живо — народи і всї люде землї приступить і послухайте голосу мого! Довідайтесь, чим була я давнїйше, і подивуйтесь... В день і в ночи плачу і сльози як потоки річні котять ся по моїм лицї й нема кому потішити мене — всї повтїкали від мене, всї мною погордили. Рідні мої віддалили ся від мене, приятелї неприятелями стали; сини мої, позавидувавши гадючому роду, їдовитими жалами жалять мою утробу.

„Слухайте жалібної повісти моєї всї народи, візміть в уха свої всї мешканцї кругу сьвітового. Сини і доньки мої, котрих породила ї виховала, кинули мене й пішли за тою, що не болїла ними, аби наситити ся до схочу жиру її. Сьвященики мої послїпли, пастирі мої понїміли, старцї мої подуріли, молодики мої здичіли, доньки мої вдали ся в роспусту, і всї однодушно, Бога и правду його забувши, на душу мою присягли ся [1]).

„Горе минї, порученій недбалим робітникам! ой минї поданій в опіку ненаситних лакомцїв! Горе і вам, що продаєте, і вам що купуєте дар Духа св. — серебро ваше иде вам на згубу! Не хочете знати й неправди. Не хочете знати, звідки здобувають ті що дають вам, яким промислом збогачують ся. Доять молоко овець, вовну стрижуть і продають, шкури луплять і продають, годуютъ ся мясом і напивають ся кровию, — а вам удїляють з обильности тих мяс і тої невинної крови. Сквернителї, а не учителї, гасильники, а не сьвітильники, архискоти, а не архиепископи! [2]). Переступники закону волї божої — заслїпили души свої проклятого мамоною сього сьвіту, здурили сьте фальшивою машкарою невинних овечок Христових [3])...

---

[1]) с. 1—2.

[2]) Тут гра слів в оригиналї: O wykroczyciele a nie uczyciele, o talpy a nie lampy, impostores a nie pastores, episcoti a nie episcopi.

[3]) л. 14.

„О епископи, епископи... Чи вам не досить іще тої неоціненої утрати, яку поношу я за вашим недбальством — таку величезну утрату в золоті й сріблї, в перлах і камінню дорогім, в котрих я кількадесять лїт тому пишала ся, як найславнїйша королева, убрана отцем вашим! Де тепер той безцїнний камінь — карбункул, блискучий, як сьвітильник, що я носила в коронї своїй між перлами як мале сонце між звіздами — дом князїв Острозьких, що сьвітив над усї иньші блеском сьвітлости старої віри своєї? Де иньші дорогі й також безцїнні каміння тої корони — славні доми руських князїв — неоцїнені сапфіри, безцїнні діаменти: княжата Слуцькі, Заславські, Збаразькі, Вишневецькі, Сангушки, Чорторийські [1]), Пронські, Ружинські, Соломирецькі, Головчинські, Крошинські, Масальські, Горські, Соколинські, Лукомські, Пузини й иньші несчисленні, які довго було б вичисляти зокрема. Де по при них і иньші неоцїнені мої клейноти? Розумію родовиті, славні, великомисленні, сильні й давнї доми по всїм сьвітї голосного доброю славою, могутністю і відвагою народа руського [2]) — Ходкевичі, Глїбовичі, Кишки, Сапіги, Дорогостайські, Война, Воловичі, Зеновичі, Паци, Халецькі, Тишкевичі, Корсаки, Хребтовичі, Тризни, Горностаї, Бокії, Мишки, Гойські, Семашки, Гулевичі, Ярмолинські, Чолганські, Калиновські, Кердеї, Загоровські, Мелешки, Боговитини, Павловичі, Сосновські, Скумини, Потїї й иньші [3]).

До сумних вражінь від своїх домашнїх подій мусїли прилучати ся і сумні рефлексії від тодїшнього розгрому Московщини, що в очах православних України і Білоруси XVI—XVII в. привикла рисувати ся в туманних контурах „прекрасного далека“ як непоборна твердиня православної віри, порятування в гірких хвилях [4]). Сих вражінь православні не вважали можливим висловляти, щоб не збільшити підозрінь в полїтичній нельояльности, що й без того тяжіли на них. Але нема сумнїву, що тодїшнї польські тріумфи й пляни на Москву настроювали наших православних дуже не весело. В наших же очах незвичайно сумним симптомом являєть ся самий сей перехід усеї тодїшньої релїґійної полеміки православно-унїятської з руської мови на польську мову—він сьвідчить про незвичайне сильне польщеннє української і білоруської суспільности,

[1]) Нотую сю форму: Czortorуscy.

[2]) Narodu Rosyjskiego.

[3]) Л. 15. З поміж вичислених тут панських родів є кілька, про які нема певности, чи були вони давнїйше православні.

[4]) Nie wspominam tu, глухо пише Смотрицький в Треносї (л. 15 об.), szerokiey w granicach Rosieyskiey ziemie ksiestw y powiatow kosztowney oney szaty moiey niepoliczonemi perły y rozney farby kamykami upstrzoney, ktorą się ia ustawicznie zdobiła.

digitized by ukrbiblioteka.org

що швидко поступало не вважаючи на всї заходи коло подвигнення руської культури при кінцї XVI віка. Сї заходи прийшли за пізно, щоб затримати українські суспільні верхи в їх процесї винародовлення.

Всї засоби й ресурси, які давав старий суспільно-полїтичний устрій, були безповоротно вичерпані й не могли нїчого дати для оборони віри й національности. Але в хвилї коли православним з жалем і розпукою приходило ся сконстатувати се, підніс голос в тодїшнїй релїґійній боротьбі новий суспільно-ноціональний чинник — козачина, що по своїм відродженню і реабілїтації по лубенськім погромі велетенськими кроками поступаючи в своїм розвою, рішучо виходила за границї чисто клясових інтересів, щоб стати силою і репрезентацію загально-національною. В тім самім 1610 роцї, коли виленські власти, погромивши православних, забороняли її плакати, конфіскуючи „лямент“ Смотрицького, козачина українська положила край розширенню українських впливів в другій столицї Потїя — Київі. Коли Потїй, осьмілений виленськими успіхами вислав сюди звісного нам Грековича „для нагледу вшелякихъ порядковъ в церквахъ божіихъ“, київське духовенство побачило в сїм початок претенсій митрополита до місцевих церков й заявило рішучо, що того митрополичого намістника воно за старшого не приймає й слухати ся його не буде. На сю опозицію духовенства митрополичому офіціяловп зараз стала реаґувати не тільки місцева шляхта й міщанство, але й козачина [1]). Тим часом як перші держали ся більше меньше границь леґальних, „гетьман козацький“ Гр. Тискиневич без церемонії, по козацьки остеріг підвоєводу київського, щоб той не попускав Грековичу. Він подав йому до відомости, що на випадок якихось кривд православним від Грековича, він — гетьман — з військом запорозьким позволив Грековича „гдѣжъ колвекъ здыбавши, якъ пса убити“, і такого убійника обовязуєть ся боронити від всякої напасти [2]). Ся заява запорозького війська зробила відповідний настрій у Київі, і Грекович не поважив ся чинити нїяких заходів для розширення сфери впливів свого патрона. Два роки пізнїйше в тій же митрополичій столицї з'являєть ся згаданий митр. Неофит і сповняє владичі функції: сьвятить церкви, поставляє сьвящеників і дияконів, а Грекович не відважаєть ся нїчим виступити против нього — навіть скаргу занести не сьміє „для нофалокъ розныхъ особъ такъ духовного яко и свецкого стану, п тежъ козаковъ“. І сам невгомонний Потїй не спромогаєть ся на нїщо більше супроти такого підриву його справам, як тільки на протестацію в володимирськім

[1]) Акты Ю. и З. Р. IV ч. 36—7.
[2]) Ibid. II ч. 41.

ґроді [1]). Здержливість була вповні оправдана, бо коли за нового митрополита Рутського завязала ся між ним і православними монастирями і церквами війна за ґрунти й мастности, і в сїй боротьбі Грекович перейшов до аґресивних кроків, — старий засуд козацький був сповнений на нїм вповнї акуратно. Козацька ватага напала на його резіденцію в Видубицькім монастирі, вхопила й утопила в Дніпрі — „під лїд підсадила води пити", як записує сю подію київський лїтописець [2]).

Се були перші познаки участи нового чинника. А два роки пізнїйше під охороною козацького війська відбуваєть ся самовільно те, чого не могла анї добити ся анї допросити ся українська шляхта й українська суспільність на леґальній дорозї — відновленнє православної єрархії.

---

[1]) Архивъ Югозап. Рос. I. VI ч. 161.

[2]) Сборникъ лѣтоп. Юж. и Зап. Россіи с. 85, протестація митр. Рутського — реґеста в архиві западнорус. митроп. I ч. 412, в перекладї друкована в Вѣстнику Западной Россіи 1864/5, кн. II.

digitized by ukrbiblioteka.org

ПРИМІТКИ.

1. Економічне житє українських земель XIV—XVII вв. — джерела і література. 1а

Економічна історія українських земель XIV—XVII вв. досить довго не була зовсїм предметом наукового оброблення. Доперва останнїми часами появило ся кілька праць, які чи то спеціально займають ся певними сторонами їх економічного житя, чи то входять в сї питання в звязку з иньшими, які служать властивим їх предметом. Пощастило особливо торговлї. Так появила ся статя: Jabłonowski Handel Ukrainy w XVI wieku (Ateneum, 1895, II), оперта на матеріалї вже друкованім, але цїнна як звід того друкованого матеріалу про торговлю Поднїпровя (ним тільки займаєть ся в сїй працї Яблоновский), а найбільше Київа; на жаль, неохота автора до докладнїйшого означування своїх джерел і до їх аналїзи позбавила сю статю трівкійшого наукового значіння. Перед тим гарно написаний, але дуже побіжний і загальний начерк української, чи властиво київської торговлї XV—XVI в. дав тільки Антонович в своїй звісній статї: Кіевъ, его судьба и значеніе съ XIV по XVI столѣтіе (1362—1565), 1882 (передр. в Монографіях). В питанню про торговельні шляхи міг Яблоновский оперти ся на працї спеціалїста-антикварія правобічної України Е. Рулїковского Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru (Ateneum 1878, III i IV). Потім, в р. 1899 вийшла статя А. Верзилова Очеркъ торговли Южной Руси съ 1480—1569, в малоросповсюдненім виданню Земскій Сборникъ Черниговской губерніи, 1898, I—VI (також осібно, але в дуже малім числї примірників); написана вона була значно скорше, і автор не мав, очевидно, спромоги доповнити її перед друком. Зроблена вона инакше ніж попереднї — з детальним цитованнєм джерел (на жаль, часто поплутаних при друкованню), і використовує дещо й невиданого матеріалу (з київського архиву). Автор мав замір обняти цїлу українську територію, але що до західньої України його праця полишає дуже богато до бажання.

Для західньої України по Хроніці Львова Зубрицького, що довго служила джерелом в сїй справі, доперва Лозіньский в ряді пряць про Львів подав близші відомости про львівську торговлю, головно з XVI в.: Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie, 1890, друге вид. 1892 (є й третє але воно має тільки нову титулову картку на виданню 1892 р.), Kupiectwo lwowskie w XVI wieku (Bibl. Warzaw. 1891, III, — витяг з Patrycyat-у з деякими відмінами й додатками), Leopolitana (Kwart. histor., 1890 — тут про рибну й книжну торговлю Львова); в сумі вони вводять досить добре в львівську торговлю XVI в., хоч не мають заміру трактувати сей предмет з потрібною повнотою й всесторонністю, а особливу вартість дає їм те, що оперті вони переважно на недрукованих актах львівського міського архиву. В 1903 р. вийшла цїнна праця краківського історика Стан. Кутшеби Handel Polski ze Wschodem w wiekach średnich (в час. Przegląd polski й осібно), що під сим не вповні відповідним титулом містить добре зроблену, на підставі не тільки друкованих, а й не друкованих джерел, історію львівської торговлї другої половини XIV и XV віку, не тільки зі Сходом, а і з Заходом (подекуди одначо дає себе відчувити мале обізнаннє автора з фактами тогочасної східно-української й старшої українсько-руської торговлї). Де в чім доповнює сю працю иньша студія тогож автора, видана разом з нею: Handel Krakowa w wiekach średnich na tle stosunków handlowych Polski (Rozprawy wydz. hist. XLIV, 1903). Натомість публїкації румунського історика N. Iorga, що появили ся в тім же часї, дали лише сировий матеріал, і я про них згадаю, говорячи про матеріали взагалї.

З спеціальнїйшої лїтератури, яку зрештою цитую при поодиноких питаннях в текстї, згадаю статї: Dubiecki Kaffa osada genueńska i jej stosunek do Polski XV w. (1885 передр. в Obrazy i studya histor., II), досить численна лїтература Качибея, викликана столїтнїм юбилеєм Одеси (див. на с. 608); статї Лучицького про вивіз рабів з Черноморя на Захід (див. на с. 21) і По поводу „дрогичинскихъ древностей", 1892 (Чтенія київські т. VI) — дещо про торговлю України з балтийським побережем; Яблоновского Podole u schyłku XV w. (Ateneum 1880, III) — тут про торговлю з Волощиною.

Для українського промислу, ремесла і сїльського господарства сих віків майже нема спеціальної лїтератури. В своїх працях по історичній ґеоґрафії й статистиці українських земель XVI в. (в варшавськім видавництві Źródła dziejowe) Олекс. Яблоновский присьвячує дещо уваги й господарству поодиноких країв: найбільше дано йому місця й найстараннїйше оброблено сю сторону в його моноґрафії про західню Україну (Czerwona Ruś, в т. XVIII ч. 1 Źródła), меньше в моноґрафії

digitized by ukrbiblioteka.org

про Україну (в т. XXII), ще меньше в томі присьвяченім Волини й Поділю (в т. XIX); також в його давнїйших статях: Starostwa ukrainne w pierwszej połowie XVII w. (Źródła t. V, 1877) і Ludność rolnicza ziem ukrainnych do wojen kozackich (Ateneum, 1882, I). Ріжних сторін економічного житя дотикають моноґрафії Антоновича й В.-Буданова про міста, Антоновича й Новицького про селянство, В.-Буданова про кольонїзацію України в XV—XVI в. — в VII т. ч. II Архива Югозападной Россіи (Населеніе юго-западной Россіи отъ 2-ой пол. XV в. до Люблинской унiи). Спеціальнїйші праці — статї Любомірского Starostwo Rateńskie, wyjątek z historyi osad wołoskich w Polsce (Bibl. Warsz. 1855, II) і Północno-wschodnie wołoskie osady (ib. IV); Пулаского Gospodarka król. Bony na kresach, 1878 (передр. в Szkice histor., I); мої: Економічний стан селян на Поднїстровю Галицькім в половинї XVI в. на основі описей королївщин (Жерела т. I, 1895), Економ. стан селян в Перемишльскім старостві в сер. XVI на основі оп. корол. (т. II), таке саме про королївшину сянїцьку (т. III) і львівську (т. VIII — всї отсї статї увійшли також в мої Розвідки й матеріали). Про ремесла і цеховий устрій — Łoziński Złotnictwo lwowskie w dawnich wiekach, 1384—1640, 1889 (Lwów starożytny, I), Сѣцинскій Матеріалы для исторіи цеховъ въ Подоліи (як низше, с. 604).

Від коли західнї українські землї входять в склад Польської держави, а східнї й центральні — в. кн. Литовського, економіка й економічна полїтика сих держав стала незвичайно важним чинником в розвою торговлї й економічного житя українських земель, а з другого боку — ріжні сторони економічного житя України більше або меньше трактують ся в загальних оглядах, присьвячених економіцї сих держав. З них економіка в. кн. Литовського має лїтературу дуже маленьку; з давнїйшого треба згадати Чацкого O polskich i litewskich prawach, 1800 (нове вид. 1861), з ріжнородними екскурсами по економічній історії, до яких і досї приходить ся звертати ся за браком новійших оброблень; Ярошевича Obraz Litwy (1844—5), де присьвячені осібні роздїли також торговлї й господарству; Очеркъ торговли древней Литвы (Памятн. книжка Гродненской губ. 1866); з новійшого — численні статї Леонтовича (вичислені в т. V с. 627), що зачіпають і ріжні питання з економічного житя; Любавского Областное дѣленіе и мѣстное управленіе в. кн. Литовскаго (господарство намістників-державців), Довнара-Запольского Государственное хозяйство в. кн. Литовского, т. I, 1901 (другого не було) — тут в звязку з історією державного господарства й оподаткования зібрано чимало інтересного матеріалу (в значній мірі й невиданого) взагалї для історії господарства в в. кн. Литовськім.

Далеко богатша (але не ліпша) література економічного житя її економічної політики Польщі. Полишивши на боці економічно-публїцистичні брошюри XVI—XVII віків (перегляд їх в недавній праці Шельонґовского — як низше), вона починаєть ся працями польських учених і антикварів кінця XVIII в. — Ф. Лойка, котрого праці по історії цїн одначе зістали ся невиданими і лише почасти були використані в пізнїйших працях, від Чацкого до Шельонґовского (про них спеціальнїйше брошюра: Felix Łojko jako ekonomista, Кр., 1885), Чацкого O litewskich i polskich prawach, 1800 і деякі поменьші праці його ж, видані пізнїйше: Uwagi nad stosunkami handlowemi Polski z obcemi mocarstwawi, O handlu Polski z Portą (передр. в Dziela-х), Суровецкого O upadku przemysłu i miast w Polsce, 1810 і Uwagi o cechach, 1821 (Rocznik tow. przyj. nauk. Warsz.). Першу історію торговлї Польщі дав Єкель — F. Jekel Pohlens Handelsgeschichte 2 томи (в серії Pohlens Staatsveränderung, т. V і VI), Відень 1809. Полишаючи меньше важне занонотовую потім: Stawiski Poszukiwania do historyi rolnictwa krajowego (Bibl. Warsz. 1851, і в новім оброблению осібно, 1858) — книжка, яку за браком чогось новійшого й лїпшого приходить ся й досї уживати, не вважаючи на бідність її фактичного матеріалу. Те що появило ся потім по історії господарства, стоїть іще низше — се праця A. J. Rys dziejów gospordarstwa krajowego (розуміти — Польської корони) w zestawieniu z obyczajami naroda, od czasów pierwotnych aż do ostatnich (Wydanie młodzieży im. A. Mickiewicza, т. II, Краків, 1893) — безвартна компіляція, похвальна хиба гуманними ідеями, вложеними автором, і друга праця його ж Zarys obyczajów szlachty w zestawieniu z ekonomiką i dolą ludu w Polsce i Litwie, два томи, Кр. 1897—8. Викликана першою з них статя Равіти-Ґавроньского Pogląd na historyę rolnistwa w Polsce, 1894 (передр. в його Studya i szkice histor. II) під претенсійним сим титулом майже нїчого позитивного не дає, головно критикує ту працю. До історії ремесл і промислів також лише кілька слабких праць: Maciejowski Historya rzemiosł, rzemieślników i rzemieślniczych wyrobów w Polsce od czasów najdawniejszych aż do końca XVIII w., Варш., 1877. Kołaczkowski Wiadomośc o dawnych fabrykach w Polsce, 1810 (Przew. nauk i liter. і осібно) і O fabrykach i rękodziełach w Polsce (Przegł. archeol.-bibliogr., 1881) і в новійшім і ширшім оброблению — Wiadomości tyczące przemysłu i sztuki w dawniej Polsce, Кр., 1888 — не розвідка, а тільки збір відомостей і то дуже часто без вказання джерел. Згадаю ще новійшу популярну статейку Kowalewski Rozwój rzemiosł w Polsce (Nasz kraj, 1906, ч. 5—15). Заповіджена праця С. Левіцкого Drogi handlowe w Polsce w wiekach średnich — здаєть ся не вийшла ще.

digitized by ukrbiblioteka.org

Для історії цехового устрою тільки спеціальні праці про Краків (завдяки виданню тутешнїх цехових устав): Steslowicz Cechy krakowskie w okresie powstania i wrostu (Kwart. histor. 1892) і Pazdro Uczniowie i towarzysze cechów krakowskich od drugiej połowy wieku XIV do połowy w. XVII, 1900 і деякі дрібнїйші причинки як статейки Ющака в Przgl. tygodn. (Gospody czeladzi rzemieślniczej, 1869 й ин.); одинока загальнїйша праця про цеховий устрій в Польщі — звістна робота В.-Буданова; поза тим належить звертати ся до праць по історії цехів в Нїмеччинї, що служили взірцем для польських і українських земель, як Mascher Das deutsche Gewerbewesen von der frühesten Zeit bis auf die Gegenwart, 1866; Stieda Zur Entstehung des deutschen Zunftwesens, 1876; Schanz Zur Geschichte der deutschen Gesellenverbände, 1877; Eberstadt Magisterium und Fraternitas (Entstehung des Zunftwesens), 1897 (Forschungen hrsg. von Schmoller, XV) і Der Ursprung des Zunftwesens und der älteren Handwerkerverbändedes Mittelalters, 1900.

Лїпше стоїть справа з історією торговлї — особливо з північною: завдяки тому, що пруські міста концентрували в собі в дуже значній мірі вивозову торговлю Польщі XV—XVIII вв., історія пруської торговлї, розроблювана нїмецькими, ученими, богато зробила для історія торговлї Польщі. Такі особливо праці Затлера по історії державної пруської торговлї, Лешіна, Гірша, Лявфера по історії торговлї Ґданська, Естеррайха, Копманна, Кестнера по історії Торуня — вичислені вище на с. 182, 192—3; далї такі праці як Daenell Polen und die Hanse um die Wende des XIV Jhrh. (Deutsche Zeitschr. für Geschichtswissenschaft, 1898, II), Rauprich Breslaus Handelslage im Ausgange des Mittelalters, Вроцлав 1891, і Der Streit um die Breslauer Niederlage 1490—1515 (Schles. Zeitschr. 1893). Slaski Danziger Handel im XV Jhrh. auf Grund eines Handlungsbuches geschildert, Гайдельберґ, 1905. В польській лїтературі статї Ставіского O stosunkach handlowych w Polsce (Bibl. Warsz. 1860) і Handel w dawnej Polsce (Encyklopedya rolnictwa, III) — цїнна наведеними в нїй виписками з записей митних комор. Koczyński Osteuropäischer Handel im XV Jhrh. (Jahrbüch. für Nationalökonomie т. 39, 1879). Handel w dawnej Polsce, luźne kartki — Niwa, 1896. Згадана праця Кутшеби про торговлю Кракова. Ianowski Polska i Hanza do r. 1411 (Przegląd polski 1902, кн. II—IV). До історії торговлї — особливо ґданського вивозу навязує також новійша праця по історії економічного житя й економічної полїтики Польщі: A. Szelągowski Pieniądz i przewrót cen w XVI i XVII wieku w Polsce, 1902; самостійного дає вона не богато й прикметами методичними не визначаєть ся, але подає в приступній формі факти з історії експорту, змін цїн і економічної полїтики в Польщі XVI і XVII в.

Спеціальних більших колекцій матеріалів до історії економічного житя українських земель сих часів нема, як нема їх також

для Польщі і в. кн. Литовського. Для XIV і XV в. приходить ся збирати відомости з одного боку — в кодексах, присьвячених економічній (і політичній) історії тих країв, з якими наші краї стояли в живійших торговельних відносинах (як Hansisches Urkundenbuch, Kodeks miasta Krakowa, Breslauer Urkundenbuch von. S. Korn, матеріалах для історії чорноморсько-орієнтальної торговлї зведених в звісній праці Гайда Geschichte des Levantehandals і новійшій Schaube Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebietes), з другого боку — в кодексах по історії наших міст і місцевостей з більше розвиненим економічним житєм (як Pomniki do dziejów Lwowa, Akta grodzkie i ziemskie) і загальних корпусах документів (вичислені в т. V прим. 1). Для XVI в. дорогоцінними джерелами до пізнання економічного житя служать люстрації, інвентарі, поборові реєстри й митні книги: з виданого маємо для сього переписи київських і волинських замків 1545 і 1552 р. в Źródła dziejowe, т. VI і Архиві Югоз. Р. VII. I і II; люстрації 1564 і 1570 р. західньої України (Галичини й Поділя) в переважній части видані мною в Жерелах до історії України-Руси т. I—III і VII, деякі части в Архиві Югозап. Рос. VII т. II і ч. VIII т. I; люстрації 1615—1635 р. видані Яблоновским в Źródła т. V. Важні відомости для економічного житя містить з них особливо люстрація 1564 р. (люстрації XVII в., на жаль, без порівняння біднїйші). Інвентарів королївщин видано досї дуже мало й для економічного житя вони мають не однакову вартість; я користав між ин. з приладжених мною копій галицьких інвентарів першої половини XVI в. Інвентарів ріжних приватних маєтків з кінця XVI і першої половини XVII видано кілька десятків в Архиві Югозап. Рос. VI т. I, VII т. I, Памятниках кіев. ком. т. I і III, але се не богато і в порівняню з тим, що заховало ся, і розмірно до потреби в них для досліду. Майже нїчого, на жаль, не видано з митних книг, і не знати навіть, чи заховали ся вони в більшій скільности (з одної, яку мав я в руках, подав я відомости на с. 100). Колекцію иборових реєстрів XVI в. видав Яблоновский в т. XVIII, XIX і XX Źródła; для першої пол. XVII в. не видано майже нїчого. Для економічного житя українських міст дають іще дещо акти видані Антоновичем в ч. V т. I Архива Югозап. Рос.; витяги з львівських актів до історії торговлї для XV в. дав Кутшеба в цитованій праці, для XV і XVI N. Jorga Relatiile comerciale ale terilor noastra cu Lembergul (торговельні зносини волоських земель зі Львовом, Бухарест 1900) і Studii istorice asupra Chiliei si Cetatii-Albe (зносини з Кілїєю й Білгородом) 1900. Невелику збірку цехових актів з Поділя видав о. Сїцинський в X т. подільського церк.-археол. товариства (Матеріалы для историі цеховъ в Подоліи). Се було б найголовнїйше.

digitized by ukrbiblioteka.org

2. Чорноморська торговельна дорога XIV—XV в. Замки Караул, Чорний город і Качибей (до с. 58—9).

Сказане в текстї уважаю потрібним пояснити трохи близше, бо сї питання взагалї досить мало висьвітлені.

Насамперед що до напряму дороги з західньої України на чорноморське побережє, то на напрям „татарської дороги“ на Поділє вказують уже привилеї Коріатовичів для краківських купців, а з повною докладністю представляє її цитована вже грамота Ягайла з 1403 р. (Kodex m. Krakowa I ч. 101): на Львів їдуть до Волощини і Татарських країв, і ті що їдуть до Татар, зі Львова їдуть на Камінець, а на Волощину просто зі Львова (illis vero — qui Thathariam transire voluerint, ulterius per Podoliam et Camenecz... transitum deputamus). Дальші етапи сеї дороги — Тегинь і Білгород позволяє викомбінувати молдавський привилей з 1407 р. Маршрут: Камінець — Білгород — Кафа бачимо також в подорожі Ґільбера де Ляноа (див. т. IV² с. 315), Львів — Білгород і морем до Кафи — в пізнїйшій подорожі львівського купця Кодена (Hubert Pamiętniki historyczne с. 11—13). Як посередні стації Кутшеба (ор. с. с. 57) припускає Яси — Лопушно, але гіпотезу сю вважаю не тільки безпідставною, але (що до Яс) і хибною (Яси не по дорозї, а скручувати до них не було причини).

Про побудованнє замку на крайнїй точцї сеї дороги — на Днїстровім лиманї, на новім, „порожнїм місцї, де не було анї дерева, анї каменя“, оповідає як очевидець Ґільбер Ляноа, додаючи, що замок був побудований меньше як за місяць, бо Ґедиґольд стягнув до сього 12 тис. людей і 4 тис. фір дерева й каменя (l. c.). Що до Караула, то під Рашковом видніеть ся й тепер дуже гарно заховане городище на високім надднїстряньскім разї, в видї чотирокутника з ронделями на трох рогах; проф. Антонович (на підставі автопсії) бачить в нїм прикмети фортифікацій XV в. (див. його розвідку про Караул в Кiев. Старинї 1896, X, деякі доповнення до історії Караула див. в моїй рецензії сеї статї в Записках т. XVI с. 6). Але такі прикмети в наших фортифікаціях не уставлені настільки певно, щоб на сїй підставі ми могли положити збудованнє сього замку на XV в. (а не пізнїйше), хоч текст надання 1442 і робить дуже правдоподібним, що тодї в Караулї й иньших згаданих з ним місцях були замки. Грамота надає: castra nostra Caravul super Dniestr fluvio, Czarnigrad, ubi Dniestr fluvius dictus mare intrat, et Caczibieiow in littore maris sita, cum omnibus oppidis, portibus, theloneis aquatibus et terrestribus et etiam solis (ґрунтами), villis et omnibus pertinentiis et coherentiis universis (Барское староство с. 26).

Звертає на себе увагу, що перед побудованнєм замку на Днїстровім лиманї, що наступило 1421 р., Ягайло висилає збіже — розуміеть

ся з Поднїстровя, не до Білгорода, а до Качибея; се могло б піддавати гадку, що в Качибею польсько-литовське правительство стало твердою ногою скорше. Цїкаве, хоч і неясне, що в наведенім Чацким змістї спору Бучацкого з урядниками (спір сей мусить належати, судячи з змісту, до рр. 1442—4) є якась традиція про давнїйші часи Качибея, з перед ста лїт: урядники доводили, що пересипи, на яких вони ставили сторожу, не згадано в наданню 1442 р., а вона повстала від звиш ста лїт, завдяки морю: quia mare abstulit aliis, nostro vero dominio adiunxit (Чацкий II с. 200): чи не означало б воно традиції давнїйшого володїння, нїж XV вік? Ріжні здогади про минувшість Качибея й походженнє його назви (його звязували з фамілїєю подільських земян Коцюбів, з селом Кочубієвим коло Камянця) у Дубєцкого ор. с. і в юбилейній лїтературі Одеси: Яковлевъ Къ исторіи заселенія Хаджибея, Од. 1789, Маркевичъ Городъ Качибей или Гаджибей, 1894 (Записки одес. істор. тов. XVIII). Пересип, про яку йде спір у Бучацкого, отожнюють з нинїшнею одеською пересипю. Завважу ще, що в реєстрі Свитригайлових городів, де приходить і ся серія замків — Чорногород — Караул, можна читати як одну назву: „Качубіїв маяк" і бачити тут і розясненнє наростка possessivi в сїй назві і вказівку на істнованнє тут маяка.

Бучацкому сї замки дані були з застереженнєм права викупу для правительства, але вони, очевидно, стратили всяке значіннє й викуплені не були, як показує той факт, що при ревізії прав 1564 р. потомки Бучацких предложили сю грамоту як право на володїннє — хоч фактично в володїнню не були (див. згадану мою рецензію).

Все сказане про слїди „панування" Польсько-литовської держави на Чорнім морі та про стан і напрям торговельних доріг на Чорноморю в XIV—XV в. позволяє оцїнити, на скільки перебільшені й позбавлені історичної перспективи такі характеристики торговлї, які ми знаходимо в новійших польських працях, про „оперте о береги Чорного моря, панованнє над водяними дорогами, які йшли на полудне, було підставою заграничної торговлї Польщі в XIV і XV; торговля ся переважно мала характер транзитовий, себто більшу частину товарів лише перевожувано через Польщу зі Сходу на Захід і навпаки. Але стрічаємо — особливо з XV в. і слїди торгу вивозового або безпосереднього обміну продуктами між Польщею і краями положеними над Чорним і Середземельним морем" (Szelągowski Pieniądz с. 53). Можна говорити про слабі і невдалі проби опертя о Чорне море — головно в першій чверти XV в., але нїяк не можна сказати про панованнє на тих водних дорогах. Польські історіозофи новійших часів навіть в окупації Казимиром Руси бачуть тенденцію опанувати береги

digitized by ukrbiblioteka.org

Чорного моря. Як то близько і легко було тоді з Галича до Чорного моря!

3. Національний склад і відносини людности України.

Культурна еволюція українських земель від середини XIV до середини XVI дуже мало дотепер займала дослідників. Тільки з розбудженнем нового духового житя, в останнїй чверти XVI в. вона притягає до себе їх увагу і хиба ретроспективно кидають вони часом оком в попередні часи. В сфері відносин національних два питання досї тїшили ся увагою дослїдників одно се становище православної релїґії й православних під польсько-литовським режимом—справа, трактована звичайно принагідно і спеціальною літературою представлена досить слабо (вона вказана в прим. 10 в томі V), друга — участь ріжних етноґрафічних елементів в кольонїзації України. На сїм питанню стрічали ся традиційні погляди польської історіоґрафії на кольонїзацію українських земель польськими елементами з критикою українських істориків. Перша така серіозна полєміка мала місце уже в 1850-х рр. коли на статю Грабовского (уміщену в Запискахъ о Южной Руси Кулїша п. т. О причинах вражды между Поляками и Украинцами в XVII вѣкѣ), де той принагідно згадав і ті кольонїзаційні заслуги Польщі, виступив Максимович зі статею під таким же титулом (О причинахъ взаимного ожесточенія Поляковъ и Малороссіянъ, бывшаго въ XVII вѣвѣ, Рус. Бесѣда 1857, IV, передр. в Собранії Сочинений), і дав ряд важних критичних заміток до сеї справи, застерігши ся в кінції, що історія кольонїзації ще вимагає „нового деталїчного студіовання, як і вся взагалї історія України в три перші епохи її житя від Батиєвого походу“ до Хмельниччини. Таке детальне студіованнє було підняте двадцять лїт пізнїйше Ол. Яблоновским з польської сторони і Антоновичом та В.-Будановим (що перейняв сю роботу по тім, як Антонович відсунув ся від київської археоґрафічної комісії) — зі сторони українсько-російської. Яблоновский присьвятив сїй справі ряд розвідок в передмовах до видавництва Źródła dziejowe — в т. V (Starostwa ukrainne w pierwszej połowie XVII т.), VI (Opis zamków), XVIII (Ruś Czerwona), XIX (Wołyń a Podole), XXII (Ukraina), і окремі статї (Podole w schyłku wieku XV — Ateneum 1880, VI—VIII, Zasiedlenie Ukrainy w epoce litewskiej — ib. 1891, Etniczna postać Ukrainy w epoce zjednoczenia jej z Koroną — Kwart. hist. 1893). В.-Буданов умістив три ширші вступні розвідки в т. I—III части VII Архива Югозап. Россіи (Населеніе Югозап. Росіи отъ пол. XIII до пол. XV вѣка, Населеніе Югозап. Росіи отъ второй пол. XV в. до Люблин. унії. Кому принадлежитъ главная роль въ дѣлѣ заселенія Украйны въ концѣ XVI и нач. XVII в., 1886—1905). При тім обидва дослідни-

ки в своїх розвідках робили собі обопільно критичні й полемічні замітки. Головним тереном, на який звертали вони увагу, тому що він був головним objectum litis, була східня Україна — наддніпрянська й побожська і що до неї згадані дослідники старали ся дати можливо докладну аналїзу людности — головно по люстраціям середини XVI віку. Але в статях про Галичину й Поділє (західнє) Яблоновский також порушив питаннє про етноґрафічні елементи в складі місцевої шляхти. Для Галичини се питаннє порушив недавно також Лозіньский в книжцї Prawem i lewem, т. I, 1904, а Ів. Крипякевич дав інтересні спостереження спеціально про Львів (Русини властителї у Львові в першій пол. XVI в. (в Науковім збірнику присьв. М. Грушевському) і Львівська Русь в першій пол. XVI в. (Записки т. LXXVII—LXXIX). Для східнього Поділя деталїчну аналїзу що до складу тутешньої шляхти зробив я в своїй книзї Барское староство (1894). Антонович давнїйше ще зробив подібну аналїзу (меньш деталїчну, що правда) для шляхти овруцької (в ч. IV Архива Югозападной Россіи, 1867); у вступі до тогож тому сумно звістний Юзефович, тодїшній голова київ. археоґр. ком., видав катальоґ правосл. шляхетських родів, з показаннєм, коли вони звістні в останнє як православні, і коли виступають як католики; катальоґ тяжкий до користання, бо списаний без усякого порядку імен, але показання дані з означеннєм джерел (правда — часто другої руки). Небезінтересно б було дати нову, переглянену й доповнену редакцію такого катальоґу. Як бачимо, до тепер, з виїмком східньої України (і то лише певного часу — середини XVI в.), головно звертано увагу на верству шляхетську, а було б інтересно на підставі приступного нам тепер матеріалу прослїдити і склад міщанства, чужі домішки між селянством, вкінцї — деталїчнїйше вислїдити процес всякання чужих елементів в саму верству шляхетську. Правда — се не легко, бо джерела не всюди дають для сього матеріали, а напр. імена тільки почасти мають такі характеристичні прикмети, що можуть тут служити; але в приближенню завсїди можна виробити собі суд про етноґрафічні відносини.

4. Гербові групи західно-української шляхти (до с. 241).

На сї ґрупи недавнїми часами звернув увагу Яблоновский (ор. с. с. 334—342): він начислює до 50 родів гербу Сас, що фіґурують головно на підгірю від Коломийщини до Сяннїччини, а більші ґрупи їх виступають в Жидачівщинї й Самбірщинї; се герб спеціально дрібно-шляхетський, а родові леґенди виводять його зза Карпатів, за часів кн. Льва (Niesiecki sub voce); розміщеннє гербових гнїзд справдї до певної міри відповідає „волоській“ кольонїзації підгіря, що також ішла зза Карпатів, але тільки до певної міри (нпр. замітна річ, що

digitized by ukrbiblioteka.org

в Сяніччині, з її давньою кольонїзацією волоського права і тїсними звязками з Закарпатєм, тих Сасів нема зовсїм). Отже Яблоновский трохи заскоро прихиляєть ся до гадки, що то „якийсь клан, якесь колїно, племя волоське — по певним натякам, що перейшовши Карпати від Угорщини, засїло цїле Днїстрове підгірє Бескиду“. Прохаска, комбінуючи назву „Сасів“ з гіпотезою про звязь сих гербових ґруп з волоською кольонїзацією, зовсїм катеґорично говорить про „Сасів з Семигороду, що поприходили сюди (в Зах. Галичину) з дружинами Волохів“ (вступна розвідка в XVIII томі Akta gr. і ziem. с. 12, пор. с. 23); тільки, як звичайно, не вважає потрібним вказати якихось фактів чи документальних звісток, що потверджували б сю гадку.

До сього гербу належать Балицькі, Бандрівські, Бачинські, Билинські, Боярські, Братковські, Брилинські, Винницькі, Витвицькі, Гнилецькі, Голинські, Гошовські, Даниловичі, Дїдушицькі, Добрянські, Дубравські, Желиборські, Жураковські, Ільницькі, Колодницькі, Комарницькі, Копистинські, Креховецькі, Кропивницькі, Крушельницькі, Литинські, Луцькі, Манастирські, Марковські, Підвисоцькі, Рожнїтівські, Сваричовські, Струтинські, Ступницькі, Сулятицькі, Свистельницькі, Тарновські, Татомири, Терлецькі, Тисаровські, Тустановські, Унятицькі, Чолганські й ин.

Герб Корчак не має такої територіальної одноцїльности, більше між ними родів непевного походження або ранїйше спольщених, бо й більше тут є заможнїйших і маґнатських родів. Яблоновский (l. c.) числить їх близько сорок родів, і майже всї уважає українськими, а як два гнїзда вказує Перемиський повіт, де виступають такі Корчаки як Бибельські, Порохницькі, Бажі, Дершняки, Сїннівські (de Syenno), Горайські, Чурили, Дрогойовські, Боратинські, Крукеницькі. Друге гнїздо в Холмщинї: Горайські і Липські і фамілїї дрібношляхетські як Верещинські, Ганські, Горденські й Підгороденські, Ставські, Хоєнські, Чернявські. По иньших землях Балабани, Боговитини, Жоравинські, Лагодовські, Ходоровські, Шумлянські, Ярмолинські й ин.

На цитованім в текстї актї конфедерациї 1464 р. (Akta gr. і ziem. VII ч. 55) маємо печатки з гербом Сас Сваричовського, Гошовського, Черкаса, Дїдушицького (з деякими відмінами) і якогось Юрия (без призвища, руська). Деякі з сих печаток повторені кілька разів, а се може вказувати, що було й більше шляхтичів того гербу між присутними. Герб Корчак мають дві печатки (одна двічи повторена) — Борщовського, Русина, і Банинського — як Русина то зпольщеного. Три печатки, в тім дві виразно руські (одна має руську напись — і ся печатка повторена двічи, друга належить Ходоровському), мають кружок, подібний до герба Кушаби (жорен). Одна печатка з руською

написею має стрілу з перехрестем, дві кружок з трома хрестами — подібно до польського герба Шалава, що в польській геральдичній літературі уважав ся гербом руським, а традиція виводила його з часів Володимира Вел. (Niesiecki, sub voce): пізнійше одначе сей герб вийшов майже зовсїм з уживання (див. у нього ж про Галків). Старий альбом гербів — Darowski Znaki pieczętne Rusi, Noty heraldyczne, Париж 1862. Новійшу полеміку в справі гербів на Руси вказано в т. V с. 48.

5. Шкільництво.

З поміж загальних праць перше місце займає, що до богацтва матеріалу (майже виключно одначе друкованого) праця Харламповича Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка, отношеніе ихъ къ инославнымъ, религіозное обученіе въ нихъ и заслуги ихъ въ дѣлѣ защиты православной вѣры и церкви, Казань 1898. Титул книги узший від змісту, що складаєть ся з чотирох частин, присьвячених школам католицьким, протестантським, православним і унїятським. Автор вводить почасти в лїтературу й спеціальні питання; критичність його одначе не дорівнює богацтву зібраного матеріалу, і спеціально в роздїлї, присьвяченім школам православним, звістки автентичні не всюди докладно відріжнені від більше або меньше апокріфічних. З иньшої лїтератури: Макарій Історія рус. церкви, особливо т. IX — принагідно зібрані звістки, Ильинскій Югозападное русское общество и его умственное и религіозно-нравственное состояніе въ концѣ XVI и первой пол. XVII ст. (Волын. епарх. вѣдом. 1891), Миропольскій Очеркъ исторіи церковно приходской школы отъ перваго ея возникновенія на Руси до настоящаго времену, кн. III, віки XV—XVII, 1892 (зовсїм ненаукова збірка звісток). Спеціальнійше: Петров Очеркъ исторіи православныхъ школъ на Волыни (Труды кіев. духов. акад. 1867, I), Гожалчинскій Езуитскія школы въ юго-западной Россіи (Труды кіев. дух. акад. 1864, II), Ленчевскій Педагогія древнихъ братскихъ школъ (Труды кіев. дух. акад. 1870, VII—IX), Лукьяновичъ Къ вопросу объ острожской школѣ (Волынскія епарх. вѣдомости 1881), Zagórski O grecko-słowiańskiej szkole we Lwowie (Muzeum, 1893, X), Харламповичъ Острожская православная школа (Кіев. Старина 1897, IV), Димитріевскій Эпископъ елассонскій Арсеній и его вновь открытые историческіе мемуары (Труды кіев. акад. 1898, I).

Для шкільництва в Литовсько-польській державі тих часів взагалї: Łukaszewicz Historya szkół w Koronie i w. ks. Litewskim od najdawniejszych czasów aż do r. 1794, 4 томи, 1848—52 (праця для сих часів досї одинока).

6. Книжність і письменство XIV—XVII в.

Лїтература і книжність в українських землях XIV—XVII вв. досї не була предметом дослїду в своїй суцїльности. В одинокій досї

digitized by ukrbiblioteka.org

історії українського письменства пок. Омеляна Огоновського ся частина належить до найслабших частей і не відповідає ніяким науковим вимогам. В історіях „русской литературы“ від XIV віка вся увага переносить ся на лїтературу північну, а українські і білоруські памятки фіґурують хиба принагідно, і взагалї сї віки XIV—XV трактують ся досить побіжно як вступ до московського письменства й книжности XV в. Сю систему, що зложила ся більш несьвідомо як сьвідомо, в звязку з загальною історичною схемою „русскої історії“, недавно пробував критично-історичними арґументами оправдати проф. Істрін в своїх, обговорених мною в т. III[2] с. 499 розвідках „Изъ области древнерусской литератури“, й ин.; він пробує вже в XIII в. виказати початки великоруської лїтератури, яку противставляє київський як правдиву лїтературу.

З другого боку в сферу української книжности старших столїть роблять ся більш або меньш значні екскурси дослїдниками письменства і взагалї культурного руху українсько-білоруського другої половини XVI в., при чім одначе книжність і письменство українське трактують ся нерозривно і в суміш з білоруським. Такі екскурси знаходимо напр. в працях: Владимірова Докторъ Франциськъ Скорина, его переводы, печатныя изданія и языкъ, Спб., 1888 (вид. Общества любит. др. письменности); Архангельского Борьба съ католичествомъ и западнорусская литература конца XVI — первой половины XVII вѣка (Чтенія московські 1888, I, і осібно); Харламповича Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка, 1898. Але сї екскурси не мають своїм завданнєм використати весь матеріал до сих питань і дійсно далеко його не використовують. Вкінцї огляди церковного письменства сих віків дає історія церкви м. Макарія, вони одначе дотикають головно земель північних, великоросийських.

Інвентар рукописного запасу XIV—XV вв. дають працї Срезневского Древніе памятники русскаго письма и языка X—XIV вѣковъ, Волкова Статистическія свѣдѣнія о сохранившихся древнерусскихъ книгахъ XI—XIV вѣковъ и ихъ указатель, Спб. 1897 (Пам. др. письм. ч. 123), Соболевского Южнославянское вліяніе на русскую письменность в XIV—XV вѣкахъ, Спб., 1894, тут в додатках „Списокъ литературныхъ произведеній, появившихся въ нашей литературѣ послѣ половины XIV вѣка“ (повторено в книзї: Переводная литература Московской Руси XIV—XVII вѣковъ, 1903). Одначе сї огляди не вичерпують всього дійсного запасу відомостей — студії пізнїйших рукописей постійно приносять нам вказівки на певні твори, звістні в попереднїх столїтях, а й рукописні збірники XV, а навіть і XIV віку взагалї виступійовані тільки в части. Друга їх загальна хиба — той брак доклад-

нійших вислїдів що до місця походження рукописей; правда, що переважно рукописи не дають на се вказівок, але взагалї на сю сторону досї звертано замало уваги.

Показчик українських і білоруських рукописей XIV—XVII вв. дав Владиміров в 1890 р., п. т.: Обзоръ южнорусскихъ и западнорусскихъ памятниковъ письменности отъ XI до XVII ст. (Чтенія київські, т. IV, першу пробу такого показчика, тільки далеко меньше повну дав він в працї про Скорину, тільки уживав там на означеннє їх нещасливого терміну „югозападный“ в значінню „юго и западно-русскій“, а не в звичайнім значінню — правобічної України). Показчик задуманий добре: автор там, де розпоряджав якимсь матеріалом, дає взірцї мови, історично-лїтературні пояснення, пробує відрізняти памятки українські від білоруських. Але для дуже багатьох рукописей Владиміров таким матеріалом не розпоряджав, а далеко й не опанував всього матеріалу — його від того часу пробуло дуже багато й ще більше прибуде (зверну увагу на описи львівських рукописей, що друкують ся в виданнях Наук. тов. ім. Шевченка, в новозаснованім „Українсько-руськім архиві“, та в Извѣстіях академіи — описи рукописей Народнього Дому й ин.). Ряд доповнень подав Соболєвский під тит.: Замѣтки о малоизвѣстныхъ памятникахъ юго-западно-русскаго письма XVI—XVII вв. (Чтенія київські т. IV). Проф. Карский в своїй працї Къ вопросу о разработкѣ стараго западно-русскаго нарѣчія, 1893 (Труды виленского отд. предварительнаго комитета) і новійше в книжцї Бѣлорусы (т. I, 1903 с. 369—397) подав реєстр „западнорусскихъ рукописей“, але вибирає ті головно, в яких народня білоруська стихія язикова проступає виразнїйше; українські рукописи фіґурують тут лише зрідка, автор їх часом виріжняє, але багато між тими рукописями з прикметами тодїшньої книжної мови, спільної й білоруським й українським землям, зістаєть ся без докладнїйшої льокалїзації.

Спеціальні моноґрафії вказані при текстї.

7. До питання про українські думи.

Аналїзї дум — самого понятя про них і того роду поетичної творчости, який означаєть ся сим терміном, та його історії присьвячена досить значна лїтература (перегляд її, хоч і не повний дає статя Е. Ткаченка-Петренка: Думы въ изданіяхъ и изслѣдованіяхъ, Україна 1907 кн. VII). Але вона в значній мірі обертаєть ся в порожняві. Під думою розуміють ся епічна поезія з характеристичною нерівноскладовою ритмічною будовою. Одначе назва думи для сього роду являєть ся поки що вповнї конвенціональною: досї не звісно нї одного факту, де б назва „думи“ прикладала ся власне до сього роду поезії, чи то в устній чи то в писаній традиції. Тим меньше маємо право звязу-

digitized by ukrbiblioteka.org

вати сю назву виключно з такими саме піснями. А коли вже робити се, по традиції, яка уставила ся в наукових кругах XIX в., то у всякім разї не можна без докладнїйшої аналїзи прикладати до сеї конвенціональної катеґорії „дум“ історичні сьвідоцтва про „думи“, які можуть говорити про зовсїм иньші, відмінні типи піснотворчости, і по всякій правдоподібности таки справді про зовсїм иньше говорять: „думи“ XVI—XVII в., згадані в польських джерелах, зовсїм не те, що розуміли під сею назвою в XIX в. і тепер.

Взагалї сї звістки старої традиції часто використовують ся без потрібної обережности. Так напр. клясичний текст Сарнїцкого про руські думи часто інтерпретуєть ся досить довільно. В оригіналї він звучить так: duo Strusii fratres adolescentes strenui et bellicosi a Valachis opressi occubuerunt, de quibus etiam nunc elegiae, quas dumas Russi vocant, canuntur, voce lugubri et gestu canentium se in utramque partem motantium id quod canitur exprimentes; quin et tibiis inflatis rustica turba passim modulis lamentabilibus, haec eadem imitando, exprimit (Annales, при липськім вид. Длуґоша, II с. 1198). Тут, як бачимо, розріжняєть ся властиве виконаннє думи співом і ритмічними рухами фахового співця, і імітація тихже мотивів селянами на дудках, чи в супроводі дудок. Тому помиляєть ся напр. Дашкевич в своїй новійшій статї про думи (Изборникъ кіевскій, с. 134), виводячи звідси, що в другій половинї XVI в. думи „виконували ся хором“, хоч сам на иньшім місцї (с. 123) признає справедливою замітку Наймана (Dumy ukraińskie, Ateneum 1885, X с. 109), що сама ритмічна будова їх мельодій не надавала ся до співання народом. Трохи забагато виводить з слів Сарнїцкого також і П. Житецький (Мысли о малорусскихъ думахъ с. 128), добачаючи в них такі прикмети: суспільний зміст (треба б ґенералїзувати факт істновання думи про смерть Струсїв у походї), елеґічний характер, сумний мотив (сї дві прикмети можуть бути одною) і жестикуляція при виконанню.

Гадка про звязки українських дум з полудневословянською, сербською спеціально, пісенністю, в звязку з звістками про розповсюдненнє сербських пісень і співаків в землях коронних і вел. кн. Литовського, підносили ся вже давнїйше — Jagić Gradja za slovinsku narodnu poeziju (Rad jugosl. akad. XXXVII), Пыпинъ и Спасовичъ Исторія славян. литературы I, Neumann l. c., Фаминцынъ Домра, Халанскій Южнославянскія сказанія о кралевичѣ Маркѣ, Сумцов Соврем. украин. этнографія II і йогож Культурныя переживанія. Але все се були побіжні згадки без глубшої аналїзи. Новійшими часами справу звязку між українськими думами і полудневословянською поезією порушив Дашкевич в цитованій статї

Нѣсколько слѣдовъ общенія Южной Руси съ Югославянствомъ въ литовско-польскій періодъ ея исторіи, между проч. — въ думахъ (Изборникъ кіевскій, 1904), але теж так побіжно й загально, мов би умисно уникав якоїсь ясної відповіди, в чім саме полягав, в яких обставинах і в якім часї мав місце той полудневословянський вплив; він властиво вагаєть ся між гадкою про а н а л ь о ґ і ю і в п л и в (пор. с. 128 і 130). Що правда, йому — як і попереднїм дослїдникам, були незвісні записки двірських рахунків Ягайла, що сьвідчать про популярність сербських музиків в Польщі й Литві вже на початках XV віка: в записках 1415 р. фіґурують тут krwaci fistulatores, Rationes curiae Vladislai c. 457—462 (видавець в показчику — с. 570 дописує: tympaniste seu fistulatores, але тимпанисти фіґурують в записках осібно від тих Хорватів). Натомість широку популярність в лїтературі здобула пізнїйша звістка про сербських рапсодів в поемцї Swiatowa rozkosz, виданій Єрон. Морштином (1606), вказана Яґічем (Gradja c. 118):

przy nim Serbin żałośny długi smyczek wlecze
łeb skrywiwszy po polciu, a rywulę siecze,
graiąc im starodułbskie dumy: jak przed laty
Turków bili Polacy i mężne Horvaty.

Иньші звістки про популярність сербської музики й сербських співаків в Польщі збирає Лїндо sub voce Serb, новійше Лепший Lud wesołków c. 66.

Близшою лїтературною аналїзою як форми так і змісту, я думаю, можна б було близше уставити той тип „дум“, який міг розвинути ся на Українї під впливами сербської героїчної поезії, і який властиво повинний називати ся думою. З другого боку, аналїза нерівноскладового віршу, що дає характеристичну форму того типу, який звичайво тепер носить се імя, я думаю — могла б дати хронольоґічні підстави для оріентовання в історії сього типу. Як справедливо було помічено — сей вірш уступив місце новим типам ритмічної будови з розповсюдненнем шкільних впливів на Українї (Перетцъ Историко-литерат. изслѣдованія и матеріалы III с. 15). Докладнїйше сказати — н о в и х шкільних впливів — школи латинської, з її рівноскладовими типами тонїчної будови. Близші аналїзи, я думаю, зможуть сказати, к о л и могла утворити ся форма дум в сучаснім розумінню, і се поможе нам зміркувати — як могла вона сформуватись.

8. Артистична творчість в українських землях XIV—XVI вв.

В історії української штуки столїтя XIV і XV зістають ся дотепер виовнї прогалиною. З XIII віком уривають ся дослїди над історією штуки староруської; XVII, почасти XVI вік захоплюють дослїд-

digitized by ukrbiblioteka.org

ники, що порушували (досі трудно сказати більше над саме порушуваннє) українську штуку XVII—XVIII віків. Але що про саму штуку чи артистичний промисл XVII — XVIII вв. ми далеко—далеко не маємо скільки небудь докладного й повного понятя, а переважно або самі відокремлені, дрібні і дуже нечисленні фактики, або більше неясними вражіннями, ніж позитивним студіованнєм подиктовані загальні характеристики, дівінациї, скороспішні узагальнення, то що вже сказати про XVI, а особливо XIV і XV віки!

В Україні східній богацтво й імпозантність памяток староруської штуки притягала до неї увагу дослїдників, і все, що лишило ся з пізнїйших столїть, трактувало ся як малоінтересні, навіть прикрі католицько-польські новотовори, що деформували й закривали від наших очей благородну староруську спадщину. Для них не мали анї поважання анї милосердя. В західнїй Україні, за браком памяток старших, вони звертали на себе більшу увагу. Польські учені інтересували ся західнїми елементами в руській штуці, як трофеями побіди західнього (ідентифікованого з польським) елементу над ворожою візантийською і руською, східньою стихією. Та сї тріумфальні викрики [1]) робили досить лиху прислугу науковій роботї, вносячи елементи публїцистично-полїтичні в сферу наукового дослїду й викликаючи певну холодність до сеї сфери в людях, котрим не усьміхали ся сї пеани польсько-західнїй культурі. Через се, по части, серед української суспільности ті проби студий, пороблені Поляками, не знаходили поперття, навіть значного заінтересовання. Що правда, бракувало й потрібних засобів до того. Все ж дещо було зроблено. Товчок до того дали особливо дві вистави уряджені в р. 1885 і 1888: польсько-українська археольоґічна вистава в будинку полїтехнїки — її альбом, розкішно виданий, але слабко

---

[1]) На взірець їх наведу дві тіради, роздїлені близько 10 лїтами (1889 і 1900). Лозіньский в монографії про львівське золотництво (с. 87), описуючи хрест Касияновича підносить його як сьвідоцтво того jak nawet Rusin i schyzmatyk pracujący dla instytucyi, ktora krystalizowała w sobie najskrajniejsze tradycye odrębności na polu obyczaju i rytuału, przejęty był wzorami spółczesnej sztuki i cywilizacyi zachodnio-polskiej (так!). Др. Копера, предкладаючи краківській комісії штуки опись нагробника Конст. Острозького з печерської лаври (Sprawozdania VII c. VIII), підносить: w każdym razie nagrobek Ostrogskiego w kijowskiej cerkwi jest widocznym znakiem zwycięstwa sztuki zachodniej nad kulturą wschodnią, skoro niecierpianej przez kult rzezbie otworzyła wejście cerkwi tak pierwszorzędnej jak Ławra, ale wobec tego, że nad grobowcem, jak się mnie zdaje, pracowali dwie opoki, zwycięstwo to jest dwukrotne i przedstawia dwa wybitne świadectwa wpływu kultury Zachodu, jedno z pierwszej połowy XVI a drugie z początku XVIII stulecia.

дібраний, вийшов в троязичнім виданню en regard під титулом: Выстава археологична нольско руска устроена во Львовѣ въ року 1885. Друга — археольоґічно-бібліоґрафічна вистава, уряджена ставропіґійським інститутом; з предметів виставлених на нїй були зроблені фотоґрафії щось в 5 примірниках, зрештою мало вартні переважно, через малий розмір і лихе розміщеннє предметів. Інтерес, ними збуджений заплоднив ідеями й розбудив енерґію дослїдників, і кінець 1880-х рр. та початок 1890-х років дали ряд більше або меньше цїнних і інтересних розвідок, заміток, публїкацій матеріалу.

В Українї східній такими товчками послужила, кільканадцять лїт пізнїйше, справа помальовання Лаврської церкви новими фресками намість давнїйших, засуджених на знищеннє і знищених дійсно, як пізнїх її не інтересних (з XVIII в.) Деякі аматори української старовини виступили тодї в оборонї сих лаврських фресків, доводячи їх більшу старинність, історичний інтерес їх і взагалї української штуки XVII—XVIII в. Потім сей інтерес підтримали археольоґічні зїзди — київський 1899 р., получений з археольоґічною виставою, на яку зібрано також і памятки пізнїйших віків (XVI—XVIII), далї зїзди харківський (1902) і катеринославський (1905), що звернули особливу увагу на артистичний промисел і штуку останнїх столїть. Далї завязаннє при київським історичнім товаристві анкети для інвентарізації й студій української старовини, що крім справоздань з екскурсій з 1901—4 рр. (справоздання Доманицького й Щербаківського з Київщини, Ор. Левицького з Полтавщини в Чтеніях київ. істор. тов. т. 17 і 18, і такогож рода замітка В. Щ. в Археол. лѣтописи Юж. Россіи, 1904 — з Київщини й Поділя) положила початок видання Украинскнх Древностей (досї оден випуск). Нарештї заложеннє музеїв, особливо київського музея історії й штуки, де завдяки директору, одному з оборонців української археольоґії й штуки пізнїйших столїть М. Біляшевському, звернено особливу увагу на сї памятки і з початком 1906 р. уряджено гарну виставу українського артистичного промислу (одначе з російської України тільки, без Галичини), й поменьших музеїв в ріжних місцях України. Також інтерес, який показали для народнього стилю й предметів народньої артистичної творчости деякі українські земства (в Полтавщинї спеціяльно) — все се в останнїх роках сотворило теплу й прихильну атмосферу для української штуки останнїх столїть і дало сильні початки збирання матеріялу, а почасти — хоч іще дуже мало, і студіованню його.

Завдяки таким обставинам, поважних наукових праць, присьвячених українській штуцї й артистичному промислу XVI—XVIII, не кажучи про попередні столїтя, маємо досї дуже-дуже мало. Лїтература складаєть ся переважно з дрібних комунїкатів, принагідних заміток або загальних „поглядів“. Вичисляти їх всї немаю претенсії й потреби;

digitized by ukrbiblioteka.org

буду старати ся вибрати, що важнійше або своїм матеріалом або провідними гадками чи спостереженнями; при тім поруч „української штуки“, або штуки плеканої Українцями, будуть фіґурувати й праці про штуку на Україні, о скільки лише вона не стояла вповні відокремленою й відірваною від українського житя — такою тут близше не інтересуємо ся.

З становища чисто історичного пригадую кілька статей: М(алиновський) О каменныхъ церквахъ въ Галиціи (Зоря гал. 1852). Константиновичъ Описанія иконъ по церквахъ русскихъ въ стол. градѣ Львовѣ, 1852. Wolfskron Über einige Holzkirchen in Mähren, Schlesien und Galizien (Mitheil. des Central-Commission, 1858). Łobeski Monaster w Ławrowie (Rozmaitości, 1859 — замітки про руське церковне малярство). Бѣлоусъ Церкви русскія въ Галиціи и на Буковинѣ въ сравненіи съ храмами и зданіями у иныхъ народовъ, 1877. Sokołowski Pzedstawienie Trójcy w cerkiewkach na Rusi (Sprawozdania kom. sztuki, I, 1876) і йогож дезідерати на першім зїздї польських істориків ім. Длуґоша, 1880 р. (протоколи в т. VI Scriptores rerum polonicarum). Myskowski Holzkirchen in den Karpathen (Mittheilungen 1880). Dzieduszycki Budowle drewniane na Rusi (Przegląd archeologiczny, 1882). Barącz Wiadomosci o malarzach bazyliańskich (Przegląd bibl. archeol., 1882).

Łuszczkiewicz Ruina Bohojawleńskiej cerkwi w zamku Ostrogskim na Wołyniu (Sprawozd. III, 1886). Юбилейное изданіе въ память 300-лѣтняго основанія (sic) львовского ставропигійского братства, т. I, 1886 (документи до історії брацької, т. зв. волоської церкви, її опись і рисунки). W. Dzieduszycki Ikonostas Bohorodczański (Przegląd archeol. 1886). Sigma (В. Лозіньский) Malarstwo cerkiewne na Rusi (Kwart. histor. 1887 — загальні скептичні замітки з поводу попередньої статї, загального характеру — бо автор сам не бачив богородчанського іконостасу). Dzieduszycki: Die Malerie in der altruthenischen Kunst i Die Baukunst in der altruth. Kunst (Mittheilungen der Central. Comission, XIV, 1888); рецензія Лозіньского на другу з сих статей, з виказаннєм фантастичностей автора в Kwart. hist. 1889. П. Скобельський О археолоґічно-бібліоґрафічній виставці Ставропигійского Института (Зоря, 1889 — перегляд артистичного матеріалу по ґрупам, написаний з знаннєм річи — найлїпше, що вийшло в сфері історії штуки від Русинів в тих часах). Sokołowski Sztuka cerkiewna na Rusi (Kwart, hist. 1889, передрукована з иньшими статями в збірнику автора Studya i szkice z dziejów sztuki i cywilizacyi) се такий же catologue raisonné ставроп. вистави, як і попередня статя Скобельского.

З оглядів штуки й артистичного промислу в західній Україні взагалї вичислю важнійше для нас: Łoziński Złotnictwo lwowskie w daw-

nych wiekach 1384—1640 (другий титул: Lwów starożytny I), 1889. Йогож комунїкати: O malarzach lwowskich, 1889 (Sprawozdania, IV) і дальша серія o Lwowskich malarzach XVIII wieku (викликана заінтересованнєм автора руським малярством XVII віку, як він поясняє), 1892 (ibid. т. V с. XLII), також O haftiarstwie lwowskim (ibid. с. LXVI), Ormiański epilog lwowskiej sztuki złotniczej 1902 (ibid. т. VII). Його працї її матеріали доповняє Ферд. Бостель (Bostel): Przyczynki do dziejów złotnictwa lwowskiego XVI i XVII w 1891; Z dziejów malarstwa lwowskiego, 1892 (Sprawozdania V, архивні матеріали, пор. діскусію в протоколах с. LVIII), Kilka wiadomości o zlotnictwie i malarstwie w Przemyslu 1894 (ib. LXXII), o Żydach złotnikach XVIII w. (львівських) (ibid. LXXVII). Йогож комунїкат Kilka szczegółow do dziejów budownictwa lwowskiego (ib. с. LXIV) і т. и. Більша праця: Łoziński Sztuka Lwowska w XVI i XVII wieku—architektura i rzeźba, 1898 (єсть пізнїйше, т. зв. відновлено виданнє). Про малярські цехи, а переважно краківський — Lepszy Cech malarski w Polsce od wieków średnich do k. XVIII w., 1897 (Wiadowści numizm.-archeol. 1896 і осібно). Про будівництво на Буковинї: K. Romstorfer Typus der Kloster-Kirche in der Bukowina (Mittheilungen, 1890), йогож Kirchenbauten in Bukowina (ib. 1898 і далї). Загальні огляди — для Галичини в книзї Die oester.-ung. Monarchie in Wort nnd Bild Лущкевича (Architektur), М. Соколовского (Malerei und Plastik), В. Лозїнського (Kunstindustrie) (вийшло в р. 1898, але писано кілька років перед тим, для руської штуки тут дуже мало), для Буковини К. Romstorfer Bildende Kunst (в томі Bukowina, 1899).

З чималої лїтератури викликаної лаврською іконописю, виберу дещо: Эртель О стѣнописи въ великой Успенской церкви Кіево-Печерской Лавры (Труды кіев. дух. ак., 1897, IV). М. Истоминъ Къ вопросу о древнѣйшей иконописи Кіево-печерской лавры, 1898 (Чтенія київські XII) і Обученіе живописи в Кіево-печерской лаврѣ въ XVIII в. (Искусство и худож. пром. 1901). Е. Кузьминъ Нѣсколько соображеній по поводу уничтоженныхъ и уцѣлѣвшихъ памятниковъ старины въ Кіево-печерской лаврѣ (Искусство и художеств. промышленность, 1900, II), замітка з поводу сеї статї С. Яремича: Памятники искусства XVI и XVII ст. въ Кіево-печерской лаврѣ (Археол. лѣтопись Юж. Россіи, 1900 — головно про нагробник К. Острозького), й полеміка з Ертелем п. т. Еще о памятникахъ искусства въ Кіево-печ. лаврѣ (ibid.). Н. Петровъ Объ упраздненной стѣнописи вел. церкви Кіево-печ. лавры (Труды кіев. д. акад. 1900, IV). Реферати на київ. археол. зїздї — Істомін Фрески XVII — XVIII в храмахъ и костелахъ Юго-западной Россіи и отголоски прошлаго въ нихъ, і йогож Главнѣйшія черты въ иконографіи

digitized by ukrbiblioteka.org

на Волыни отъ XVI до XV вѣковъ — тільки в резюме (Труды XI зїзда т. II, реферати на двох попереднїх зїздах про лаврські малювання і науку малярства в нїй вийшли потім в зміненій формі в Чтеніяхъ київ. т. IX і Искусство и худ. пром., як вище). Кузьминъ XI археологическій съѣздъ в Кіевѣ (Иск. и худ. пром. 1900, XIV — з становища історії штуки). Б(іляшевський) Церковные предметы XVI и XVII ст. изъ Волынской губ. (Археол. лѣт. 1900, з поводу статї Кузьміна).

Публїкації останнїх лїт: Бѣляшевскій Ближайшія задачи археологіи юга Россіи (Археол. лѣтоп. 1904, короткі дезідерати). Нарбековъ Южно-русское религіозное искусство XVII до XVIII вв. 1903 (Православное обозрѣніе і осібно, Казань, — перегляд предметів харківської археол. вистави й замітки з того поводу). М. Грушевська Причинки до історії руської штуки в давнїй Польщі (етноґрафічній), 1903 (Записки т. LI і осібно). Mokłowski Sztuka ludowa w Polsce, 1903 cz. I dzieje mieszkań ludowych, cz. II zabytki sztuki ludowej — деревляне будівництво і тесельство, матеріалу богато інтересного, хоч не завсїди докладно відданого, текст слабший). Сѣцинскій Исчезающій типъ деревянныхъ церквей, 1904 (Труды подол. ист. археол. общ. X — матеріали з Поділя). В. Щ. Къ вопросу о типахъ старинныхъ малорусскихъ церквей (Арх. лѣтоп. 1904). Древности Украины, вып. I, 1905 (матеріали про церковне будівництво і декораційну різьбу, зібрані екскурсіями 1901—1904 рр., зі вступною статею проф. Павлуцького). Доповненнем служить статя Павлуцького: О деревянныхъ рѣзныхъ изображеніяхъ путтовъ (малютокъ-ангеловъ) въ южно-русскихъ церквяхъ XVH и XVIII вв. (Изборникъ кіевскій, 1904). Е. Рѣдинъ Матеріалы къ изученію церковныхъ древностей Украины — церкви г. Харькова, 1905 (Сборникъ ист.-фил. общ. т. XVI). Mokłowski i Sokołowski Do dziejów architektury cerkiewnej na Rusi Czerwonej, 1905 (Sprawozd. VII — про тип з бічними абсідними крилами, характеристичний для переходових столїть XIV—XV в.). В. Щербаковський Деревляні церкви на Українї і їх типи, 1906 (Записки т. LXXIV). І нарештї найновійше (принотовую в останїй хвилї): Kazimierz i Tadeusz Mokłowski Sprawozdanie z wycieczki r. 1904 w celu badania sztuki ludowej, 1907 (Sprawozdania VIII) — переважно про деревляне будівницто церковне.

Дещо матеріалу можна знайти ще в таких виданнях як Памятники старины в Зап. губерніях, вид. під ред. Батюшкова, і його публїкації до поодиноких країв (Волынь, Подолье, Холмская Русь); Zacharjewicz Zabytki sztuki w Polsce. Для народнїх виробів — найбільша хоч і вповнї ненауково зроблена колекція видана львівським промисловим музеєм: Wzory przemysłu domowego (по нїм: Ornamente der Hausindustrie ruthenischen Bauern), десять випусків, 1880 і далї. Дрібні замітки в часоп. Археол. лѣтопись Южной Россіи і Sprawozdania

komisyi do badania hist. sztuki (інтересне для нас виказують реферати М. Грушевської з випусків тих справоздань в Записках наук. тов. ім. Ш.). До орнаменту і мінятюри приходить ся відсилати до публїкацій Стасова й ин. (вичислених в прим. 31 в томі III²). Праці по історії іконного малярства (див. тамже) полишають українську штуку сих часів майже вповнї. До ґравюри маємо тільки праці Ровінского: Русскіе граверы и ихъ произведенія (Мва, 1870) і в новім обробленню: Подробний словарь русскихъ граверов XVI—XIX вв., два томи (Спб., 1895) і Словарь русскихъ гравированныхъ портретовъ; зведено тут чималий матеріал, але властивих розслїдів про ґравюру нема. Далеко меньше ще дають анальоґічні, старші праці польські: Kołaczkowski Słownik rytowników, 1874, Rostawiecki Słownik rytowników polskich, 1886.

До музики, окрім праць вичислених в тійже прим. 31 тому III² [1]), додам тут іще: О вліяніи югозападныхъ братствъ на церковное пѣніе въ Россіи (Правосл. Обозрѣніе 1864, V—VI). Одоевскій О пѣніи въ приходскихъ церквяхъ, истор. свѣдѣнія о нашемъ церковномъ пѣснопѣніи, 1866 (з час. Домаш. Бесѣда). Разумовскій Народное мірское пѣніе и собственно музыка (Труды моск. археол. зїзду). Сокольскій Исторія церковного пѣнія въ Россіи, Од. 1872. Михневичъ Очеркъ исторіи музыки в Россіи, 1879. Орловскій Краткій очеркъ исторіи духовнаго одноголоснаго пѣнія въ Россіи, Харк., 1884. Арнольдъ Гармонизація древнерусскаго церковнаго пѣнія, М. 1886. Сокольскій Руская народная музыка, великорусская и малорусская, Харків 1888. Перепелицынъ Исторія музыки въ Россіи, Спб., 1889. Саккетти Очеркъ всеобщей исторіи музыки (є огляд музики в Росії), друге вид. 1891. Фаминцынъ Гусли, русскій народный инструментъ, Спб. 1890 і йогож Домра и сродные ей музыкальные инструменты русскаго народа: балалайка, кобза, бандура, торбанъ, гитара, Спб. 1891. Коневскій Краткая исторія церковнаго пѣнія въ церкви вселенской и русской, 2 вид. М. 1897, й йогож Исторія гармоническаго пѣнія въ русской церкви, 2 вид. М. 1897. Вознесенскій Церковное пѣніе югозападной Руси по ирмологамъ XVII и XVIII вв., 4 випуски, 1891—1, нове вид. 1898 (1 вип.: Составъ, свойства и достоинства напѣвовъ помѣщенныхъ въ югозападныхъ ирмологахъ, 2 вип.: Сравнительное обозрѣніе церковныхъ пѣснопѣній и напѣва старой югозап. Руси, 4 вип. Образцы осмогласія распѣвовъ кіевскаго болгарскаго и греческаго). Малашкинъ Кругъ церковныхъ пѣснопѣній по напѣву Кіево-печерской лаври, М-ва, 1898. Галицьку церковну традицію розробляв II. Бажанський в ряді статей, але ненауково.

[1]) Бібліоґрафічний показчик лїтератури церковного співу: Преображенскій По церковному пѣнію, Указатель книгъ etc. 1793—1896, Катеринослав, 1897.

digitized by ukrbiblioteka.org

9. Лїтература культурно-побутова.

Українське культурне житє і побут сих столїть досить мало звертав на себе увагу дослїдників. Безпретенсийний, але досить гарний образок українського житя на переломі XVI і XVII в. дав Костомаров у своїй працї Южная Русь въ концѣ XVI вѣка (статя перша: Подготовка церковной уніи, в III т. Монографій); тільки що в нїм не завсїди можна відріжнити докладно документальну Wahrheit і балетристичну Dichtung. Ор. Левицький присьвятив волинському житю XVI—XVII вв. кілька начерків, але в формі пів-белетристичній (Ганна Монтовтъ, Пасквиль и судъ, Превелебный сватъ — останні під загальним титулом: Очерки стариннаго быта Волыни и Украины, К. Старина, 1888, 1889, 1891). Гарні образки шляхецького й міщанського житя в Галичинї XVI—XVII вв. дав В. Лозіньский в книгах Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie і Prawem i lewem. Натомість статя Головацкого п. т. Черты домашняго быта русскихъ дворянъ на Подляшьѣ по актам XVI столїтя (Вильно, 1888), зовсїм не дає того, чогоб можна надїяти ся з титулу, обмежаючи ся наведеннєм кількох мало інтересних документів і безвартними замітками до них. Але і ті попередні працї, розуміеть ся, тільки образки, більше або меньше індівідуального характеру, які не можуть задоволити потреби в працї, яка б по можности повно й всесторонно представила нам українське житє XVI—XVII віків в ріжних сторонах його. На ширші розміри зачеркнена праця одного з молодших моїх слухачів Ів. Крипякевича про львівських Русинів — поки що з першої половини XVI в. („Львівська Русь в першій половинї XVI в.“ — Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. LXXVII—LXXIVI), зроблена в моїм семінарі. під час читання отсього курсу і не без впливу його, послужила й минї не в однім своїм фактичним матеріалї при оброблению сього тому для друку.

З спеціальнїйших праць можемо назвати лише дещо. Так пощастило відносинам родинним. Про них маємо Ор. Левицького Семейныя отношенія въ Югозап. Руси въ XVI—XVII (Рус. Старина, 1880, т. 29) і в дещо відмінній формі: Л. Маячанець Про шлюб на Українї-Руси в XVI--XVII столїтю (Зоря 1885, і нове виданнє — Лїтерат.-наукова бібліотека видавничої спілки, ч. 130, 1906) — дуже інтересна своїм матеріалом, хоч безперечно занадто оптимістично представленим і не завсїди обережно дібраним (м. ин. циганські порядки попали як ілюстрація українського житя). Далї поменьші статї тогож автора: Обычныя формы заключенія браковъ въ Южной Руси въ XVI—XVII ст. (Кіев. Старина 1900, I), Сговоръ малолѣтнихъ, страница изъ исторіи брачнаго права на Украинѣ XVI в. (ib. 1906, I). Розвідка В.-Буданова на туж тему, але на підставі актового матеріалу з білоруської територї

(Гродно), хоч виводи роблять ся загально для житя „західно-руского“ — Черты семейнаго права въ Западной Россіи въ половинѣ XVI вѣка (Чтенія київські т. IV і осібно, 1890), перед тим ще його статя на туж тему п. т. Историко-юридическіе матеріалы, извлеченные изъ актовыхъ книгъ губ. Витебской и Могилевской, статя друга — Унив. извѣстія київські 1878 кн. IV. Нарешті недавня популяризація В. Доманицького: Цивільний шлюб і шлюбна розлука на Україні (Нова Громада 1906, V). Культурно-релїґійному і моральному житю присьвячена статя (компілятивна) Ф. Ильинского Юго-западное русское общество и его умственное и религіозно-нравственное состояніе въ концѣ XVI и въ иервой половинѣ XVII ст. (Вол. еп. вѣдом. 1896). Не можна поминути тут також Исторіи возсоединенія Руси Куліша, де в т. I дають ся небезінтересні характеристики української суспільности і житя в другій пол. XVI в.

Для польського житя, під впливом якого зміняло ся жите українське, в кінці XVI віка особливо, ми також маємо не богато — що до якости особливо. Приходить ся звертати ся до безпретенсійних і сильно перестарілих уже збірок матеріалу, як видання Голембіовского Ubiory w Polsce od najdawniejszych czasów sposobem dykcionarza ułożone, 1830 (нове вид. 1861), Gry i zabawy róznych stanów w kraju całym, 1831, Domy i dwory, przy tym opisanie apteczki, kuchni, stołów і т. п. 1836 (нове вид. 1884). Розвідки: Tarnowski Dworzanin Górnickiego (Studya liter. III). Morawski Z życia towarzyskiego w epoce Zygmunta Awgusta (Przegląd pol. 1884). Kaczkowski Kobieta w Polsce, I—II, 1895. Świeżawski Nierząd w Polsce od XV w. 1879 (Pamięt. tow. lekar. Warsz. 18). Певні культурні течії в польськім житю зазначує книжечка Брікнера: Cywilizacya i język, 2 вид. 1901. Деякі небезінтересні статейки до поодиноких питань можна знайти в Encyklopedyi staropolskiej Ґльоґера. Нарешті перед самим виходом в сьвіт сього тому з'явила ся книжка В. Лозіньского Życie polskie w dawnych wiekach, wiek XV—XVIII w., що має дати загальний образ польського побуту, але се начерк тільки, дуже короткий, побіжний і без наукового апарату.

10. Протестантські громади на Україні.

Подаю реєстр громад евангелицьких, реформатських і антитрінїтарських на Україні, вибрані головно з катальоґів: Ан. Венґерского, бувшого реформатського проповідника в Володаві, на Побужу, в його Systema historico chronologicum ecclesiarum slavonicarum per provincias varias, praecipue Poloniae, Bohemiae, Lithuaniae, Russiae, Prussiae, Moraviae etc, ad annum 1650, opera Adriani Regenvolscii, Tpip 1652, далї — з пізнїйшого катальоґу Лукашевича в його Dzieje kościołów wyznania helweckiego w dawnej Małej Polsce, 1853, і з новійшої працї Мерчінґа:

digitized by ukrbiblioteka.org

H. M. Zbory i senatorowie protestanscy, 1905. Непевні що до своєї льокалїзації громади означаю заиитаннєм.

В Галичинї Бахорець громада заложена перед 1570 р. мабуть Стадніцким; Бережани — заложив Мик. Сенявский ще за Жиґимонта-Авґуста, а зникла не дальше початків XVII в.; Бучач заложив Мик. Бучацкий за Жиґимонта-Авґуста, а син скасував; Бучач Лїсний або Гаї, звістка з 1640 р.: Чудець на сяніцькім погранич у, звісна в 2-й пол. XV в.; Гвоздець — залож. Ян. Потоцкий, істнувала в 1-й пол. XVII в.; Гочів в Сянїччинї, маєтність Балїв, громада заснов. в 1550 р., дотягнула до 1630-х рр; Гнойниця, в Перемищинї, згад. 1570 р.: Дилягова — Стадніцкий віддав костел на протест. громаду в 1550-х рр. Дорогоїв в Перемищинї, гнїздо Дрогойовских — дотягнула до пол. XVIII.; Дубецько — одна з найранїйших громад (Стан. Стадніцкий віддав костел на кальвинський збір уже в 1540-х рр., потім завів школу, тут був проповідником звісний Станкар, але по Несецкому вже в 1580-х рр. сини Стан. Стадницького покасували то все); Дубляни — звістки з 1640-х рр.; Дулїби (навіть не знати, котрі) звістки з 1620—1640-х рр. Жовква — протестантська громада була за Стан. Жолкевского старшого, син його, звісний гетьман, вернув костел католицькій церкві; Жолинь в Перемищинї, маєтність Стадніцких, протестантська громада звісна в XVI і в поч. XVII в.; Заршин — антитрінїт. громада в 1-й пол. XVII в.; Зборів збір був лиш за житя Мартина Зборівського; Кашиці в Перем. — звістки з XVII в, за Дрогойовских; Краковець — мала бути протест. громада при кінції XVI і на поч. XVII в.; Коропець — глуха згадка з XVI в., Коросно „Руське“ (проповідник тутешнїй на синодї 1562 р.); Куропатники гром. протест. 1570, в 1563 пастор антітрінїтарський; Кусениці в Перем.--в 1-ій пол. XVII в.; Литвинів в зем. Галицькій— тодїж; Лїско, маєтність Стадніцких, скасована на поч. XVII в. з переходом дїдичів на католицтво: Львів (тільки глуха згадка); Ланцут громада фундована Пілецким в 1549 р., скасована з переходом до Любомірских; Новосельцї коло Лїска? — глуха згадка з XVII в.; Новотанець в Сяніцкім, маєтність Станів, громада протестантська фундована в 1550-х рр., дотягнула до к. XVIII віка; Орачівці? в Руськім воєвод. згад. 1570 р.; Поморяни, маєтність Сененьских, протест. гром. звісна з 1560 р. і істнувала ще в 1-ій пол. XVII в.; Риманів — їх же, скасована Стадніцким в 1580-рр.; Стараниці? в Перемищинї згад. 1570 р.; Чтопи? в Перемищинї, одинока згадка в актах синоду 1570 р.: Явірник в Перем., згад. 1570; Яблонів в зем. Галицькій, звісна в 1630 — 1640-х рр.; Ясенїв в Теребовел. — в XVII в.; Яцимир в Сянїччинї — від 1550-х рр.

Поділє: Камінець — протест. біжницю фундовав староста Мик. Потоцкий; Межибож — протест. громада згад. 1570 р.; Панївції — громада протест. при кінції XVII і на поч. XVIII в.; школа і друкарня (друки 1610—1611), фунд. Потоцких, скасована з переходом до католицької лінії; Сатанів — протест. пастор. згад. 1560 р.; Хмельник — гола згадка 1570 р.; Язловець — Юр. Язловецький віддав костел протестантам в 1549 р., по словам Окольського — за ініціативою тутешнього плебана; зникла громада по 1570 р., за сина Юрия Язл. Крім того в актах синоду 1570 р. згадують ся ще протестантські громади бадрська і дрозівська на Поділю.

На холмсько-белськім побужу: Бонча — громада заложена Сєніцкими при кінції XVI чи на поч. XVII в., дотягнула до XVIII в.; Гоздів (коло Крилова) антитрініт. громада зв. в 1617 р.; Горжків — згадки з 1560 і 1604 рр.; Голубець (чи Голубє коло Крилова) — звістки з серед. XVII в,; Житанець — протест. гром. згад. в 1581 р.; Жулин прот. громада звісна в 1640-х рр.; Замостє — протестантська громада заснована батьком канцлєра коло р. 1560 і скасована по його смерти († 1572); Зданів — протест. постор згад. 1560 р.; Змієвції (в Бєльзькім) — протест. громада згад. в актах синоду 1570.; Краснобрід, маєтн. Лєщиньских, зв. 1595, місце реформатського синоду 1648 р.; Крилів — фунд. Остророгів, зв. 1570 р., місце синоду 1596 р., скасована Мик. Остророгом 1635 р.; Криниця — згад. на синодах 1581 і 1595 р.; Крупє, маєтність Ожеховских, антитрінїтар. громада в 1-ій четвертині XVIII в.; Лащів громада фунд. Горайскими, зв. 1581 р., була протестантська друкарня; Липє — звісна від 1560-х рр. до кінця XVI в.; Перемислів в Белзькім — протест. громада згад. 1582 р.; Пустотва в Холмщині — протест. пастор згад. в 1560—1602 р.; Рейовець — протест. громада фундована Рейом в 1560-х рр., дотягнула до к. XVII в.; Ріплин в Белзькім згад, в 1580—1600 рр.; Романів ? в Красноставськім — згад. в 1640-х рр.; Свидниця в Белзькім — згад. 1570 р.; Стримілець тамже — глуха згадка у Венґерского (маєтність Лащів); Туробин — протест. громада фундована Гуркою, істнув. коротенько в 1570—1580-х рр.; Угруйськ — маєтність Угровецьких, евангел. громада згад. 1608 р.; Хланів — згад. 1582 р.; Щебрешин — протест. громада фундована Гуркою в 1570-х рр., істнувала дуже коротко, як і Туробин.

На Волини: Бабин, маєтність Бабиньских — антитрінїтарська громада звісна в 1630-х рр.; Березка, маєтність Чапличів, антитр. громада звісна в 1640-х рр.; Берестечко — протестантська громада одна з старших, Венґерский знає її від 1585 р., заложена кн. Пронським, останні звістки 1651 р., в 1640-х рр. мала бути антитрі-

digitized by ukrbiblioteka.org

нітарська; Водиради — 1599 р. Кандиба обернув церкву на антитрініт. біжницю; Галичани, маетність Шпановских, антитрініт. гром. звісна в 1640—50 рр.; Гоща антитрініт. громада Гойських, від поч. XVII в. до 1640-х рр.; Дорогостаї — громада згадуеть ся в 1595 р. і дотягнула до 1640-х рр.; Запорів? — Лубенецкий згадує в 1618 р. антитрінітарського пастора; Заслав — антитрінітарській пастор згад. 1567 р., громада мб. не довго істнувала; Іваничі — антитрініт. гром. звісна в 1640—1650-х рр.; Киселин — одна з найзначнійших антитрініт. громад, фундована Юр. Чапличом, в поч. XVII в., скасована в 1644 р.; Корець — згад. на протест. синоді 1596 р.; Кремінець? згад. протест. пастор при кінці XVI і поч. XVII в.; Лабунь — евангел. гром. в 1560—1590 рр.; Ляхівці — антитрініт. громада фундована Сенютами на поч. XVII, пізнійше була тут окрім того і громада евангелицька; Мартинів, маетн. Ходкевичів, громада протест. згад. 1570 р., зникла скоро; Милостів коло Клевани, глуха згадка у Лубенецкого про антитріністар. громаду; Острог — антітрініт. громада звісна в 1617—8 рр.; Остропіль — глуха згадка, з часів Конст. Острозького; Рафалівка — антитрін. громада в 1640-х рр.; Собішин теж; Сокуль над Случею — глуха згадка про антитрініт. громаду; Староконстантинів — велика антитрінітарська громада (в 1617 р. 100 членів), заложена, по словам Лубенецкого, під опікою кн. К. Острозького; Тихомль — антитрініт. громада заснов. Ад. Сенютою, істнув. до 1640-х рр., була заразом і громада евангелицька; Шпанів — антитрініт. громада заснов. Ад. Шпановським звісна в 1620-х рр.; Щенятів — згад. антитрінітарська громада фунд. Сенютою. Янівці — прот. громада згад. в серед XVII в.

На Побужу берестейсько-дорогичинськім: Берестє — громада протестантська заснована Мик. Радивилом Чорним, дотягнула до 1630-х рр., була якийсь час і друкарня; Біла — громада протестантська, в 1560-х рр. переходить на антитрінітарство, але десь коло р. 1579 упадає; Венгрів — протестантська громада від 1550-х рр. якийсь час була антитрінітарською в 1560-х рр. (була й друкарня), пізнійше знову протестантсько-авґсбурська й реформатська, авсґсбурська задержала ся досі; Волянів в Берестейщині?—згад. протестантська громада в XVII в.; Городище в Берестейськім, протест. громада фундована Махвичами, лісничими біловезькими, в 1-й пол. XVII в.; Докудів в Берестейщині — протестантська громада має бути заложена коло р. 1600, дотягла до к. XVIII в.; Заблудів — протестан. громада звісна з XVIII в., дотягла до XIX, була тут вища школа, фундована Янушом Радивилом; Морди на Підляшу — протестантська громада звісна від 1550 р. (1553 р. тут си-

нод), переходить потім на антитрінїтарство (тут антитрінїтарський синод 1563 р.), в 1570-х рр. заникає; Найдорф в Берестейщині, протестант. громада звістна від 1-ої пол. XVII досї; Нурець — протест. громада від 1630-х рр., дотягнула до пол. XVIII в.; Орля, на Підляшу — протест. громада звісна від 1644 р, коли тут був синод дісидентів, дотягнула до пол. XVIII в.; Рускі в, тамже, протестант. громада ири к. XVI в., фундація Лещиньских; Соколів коло Венґрова — глуха згадка про протестан. громаду; Сураж — антитрінїтарська громада в поч. XVII в.; Ямно — протестантська громада звісна від пол. XVII до XIX стол.

В Київськім і Браславськім воєводстві: Винниця — протестан. громада згад. 1570 р., пізнїйше нема слїду; Козаровичі, Лїщин Лосїчин — мастности Горностаїв, протест. громади в першій половині XVII в.; Ушомир в Овруччинї, маєтність Немиричів, антитрінїтарська громада в першій пол. XVII в.; Черняхів — їх же маєтність в Житомирщинї, антитрінїтарська громада й школа, скасована трибунальським рішеннєм 1644 р.; Шершнї — антитрініт. громада теж фундації Немиричів, дотягла до 1640-х рр.

Реєстри сї, розуміеть ся, і в сїм видї нїяк не можуть претендувати на повноту й докладність.

11. Релїґійно-національний рух на Українї в другій пол. XVI в. і релїґійна полеміка.

Вилучивши шкільництво (див. прим. 5) і чималу лїтературу про брацтво, зібрану низше (в прим. 13), те, що маємо по за тим, головно займаєть ся релїґійною боротьбою в житю й письменстві, особливо сим останнїм. Загальний погляд (компілятивний) на культурне житє в звязку з сим лїтературним рухом дає цитована праця Архангельского Борьба съ католичествомъ и западнорусская литература конца XVI— первой половины XVII вѣка (чтенія московські 1888, I), також Ильинского Югозападное русское общество в концѣ XVI в., 1891. Перший перегляд полемічного письменства, починаючи від унїї 1596 р., дав Коялович у своїй працї Литовская церковная унія 1859, т. I (п. т. Замѣчанія объ псточникахъ для исторіи литовской церковной уніи) — перегляд досить побіжний, і розуміеть ся — ще дуже недокладний. Значно більшим матеріалом розпоряджав м. Макарій, але він вплїтав звістки про лїтературну полеміку в свій огляд церковних відносин, не вилучаючи їх в якісь спеціальнїйші екскурси (т. IX, 1879 р., X, 1881). Більше компактні, аже дуже короткі звістки у Чистовича Исторія западнорус. церкви т. II, 1884. Загальний погляд на релїґійну полеміку другої пол. XII в. дав Завитневич в своїй розвідцї Палинодія Захаріи Копистенскаго и ея мѣсто въ исторіи западно-русской полемики XVI

digitized by ukrbiblioteka.org

и XVII в. (Варшава, 1883) і десять літ пізнійше А. Брікнер в статї: Spory o unię w dawnej literaturze (Kwart. histor. 1896) — під сим титулом подано перегляд полемічної літератури від першого видання книги Скарґи до кінця XVII віка. Сї короткі огляди одначе далеко не вичерпують справи, й повно та наукова зроблений огляд полемічної лїтератури зістаеть ся завданнем будучности. Бібліоґрафічний перегляд друків і рукописного матеріалу другої пол. XVI і першої XVII в. дає Архангельский в цитованій працї — перегляд небезвартостий, але уложений на жаль так, що з нього користати дуже тяжко.

З спеціальнїйшого вкажу насамперед цитовану вже нераз статю проф. Петрова Западно-русскія полемическія сочиненія XVI вѣка Труды кіев. дух. акад. 1894, II—IV, що займаеть ся першими стадіями релїґійної полеміки XVI в., і статю проф. Сумцова про полеміку за календар: Историч. очеркъ попытокъ ввести въ юж. и зап. Россію григоріанскій календарь (К. Старина 1888, VI). З чималенької лїтератури писань Івана Вишенського ми головнїйше уже знаємо; її складають: статя С. Л-ова в Подольских еп. вѣдомостях, 1875, Сумцовъ Іоаннъ Вишенскій, южнорусскій полемистъ начала XVI ст. (К. Старина 1885, VI), Франко Іоаннъ Вишенскій, новыя данныя для оцѣнки его литературной и общественной дѣятельности (ib. 1889, I), И. Житецкій Литературная дѣятельность І. Вишенскаго (ib. 1890, VI), Франко Іван Вишенський і єго твори, Льв. 1895 (і маленький причинок іще в т. XXXVI Записок наук. тов. ім. Шевченка), Кримський І. Вишенскій, его жизнь и сочиненія (К. Стар. 1895, IX—X, з поводу працї Франка). Критичний розбір лїтератури звязаної з унїєю 1596 р. подають працї присьвячені сїй унїї (вичислені в т. V прим. 11). Важнїйші моноґрафії про Скарґу й його писання вказані вище на с. 475. Кілька праць присьвячено крім того найвизначнїйшій памятцї сеї полеміки — Апокрізісу Філялета: Апокрисисъ Христофора Филалета въ переводѣ на современный русскій языкъ, К., 1870 — вступна статя і примітки Малишевского; Скабалановичъ Объ Апокрисисѣ Христофора Филалета, Спб. 1873; Голубевъ Библіографическія замѣчанія о нѣкоторыхъ старопечатныхъ церковно-славянскихъ книгахъ преимущественно конца XVI и XVII ст. (Труды кіев. дух. акад. 1876, I—II)— тут критичний перегляд поглядів Скабалановича про особу Філялета, авторство Апокрізіса й бібліоґрафічні замітки про ріжні друки. Про лїтературну діяльність Потія статї проф. Студинського: Хто був автором Ἀντίρρησις-а? 1900 (Записки Н. т. ім. Ш. т. XXXVI), Pierwszy występ literacki Hipacyusza Pocieja, 1902, Ze studyów nad literaturą polemiczną, 1906 (Rozprawy wyd. filol. т. 43) — про Потїя як перекладчика на руську мову книги Скарґи Synod Brzeski і полеміку його з Піґасом?

і вступна розвідка до V т. Иамят. україн. мови — тут особливо про полєміку Потїя з Клириком Острозьким і про особу сього останнього. Про писання Зизаніїв крім старої праці Лилова О такъ называемой Кирилловой книгѣ, Казань, 1858, новійші статї: Бѣляновскій Стефанъ Зизаній (Волын. епарх. вѣдом. 1887), Ильинскій Большой катехизисъ Лаврентія Зизанія какъ учено-литературное произведеніе (ib. 1893). Про „Пересторогу“ дві статї: Франка Z dziejów soboru Brzeskiego 1569 r. (Kwart. histor. 1895) і Студинського Пересторога, руський памятник початку XVII віка, 1895, та йогож критичні замітки до праці Франка: Причинки до історії унїї (Правда 1895 і осібно). Про Мел. Смотрицького крім старої книги Суші Saulus et Paulus (Romae, 1666), передр. Мартиновим в Парижі в 1864 р. п. т. Vita M. Smotricii auctore Iacobo Susza, статя тогож Мартинова в книзї: Кирилло-меѳодіевскій сборникъ; Еленевскій Мел. Смотрицкій (Прав. обозр. 1861, VI), Засадкевичъ М. Смотрицкій какъ филологъ і більші уступи в працях Ґолубева (II. Могила, I), Пелеша (Geschichte der Union), Харламповича (Школы).

12. Лїтература про Василя-Константина Острозького й його родину.

Та позиція, в яку обставини поставили кн. Острозького, спричинила велику увагу для нього і серед сучасників і в пізнїйших часах. В найгірших часах для української суспільности й православної церкви його могутність, сила, впливи служили моральною підпорою й потїхою православним, і пізнїйші поколїння переховали повну вдячности й піетизму память для сеї опіки князя. Вираз їй дає в своїй Палїнодії Копистенський, присьвячуючи давно вже умершому князю характеристику повну похвал його особистим прикметам і заслугам, переняту незвичайними поважаннєм і піетизмом, як до ідеальної людини [1]). І сей традиційний погляд перелетїв через столїтя й задержав ся, по всїх зїдливих критиках до к. XIX в.—вкажу напр. статю пок. Лебединцева (1883), де автор не тільки дає йому місце серед першорядних українських дїячів „поруч з великим вождем народнїм Б. Хмельницьким і славним учителем м. П. Могилою“, а й представляє його як чоловіка „даровитѣйшаго и совершеннѣйшаго во всѣхъ отношеніяхъ“. Антітезу дає зїдлива й сторонничa критика Кулїша, що так само односторонно старав ся представити кн. Василя нужденним нулем з кождого погляду. Такого неприхильного погляду, хоч не в так різких формах, держать ся письменики католицького і унїятського напряму як Лїковский і Студинський, тим часом як Уманець пробує глянути на Острозького як на репрезентанта свого часу й суспіль-

[1]) Палїнодія с. 1134—1139 (О пресвѣтломъ и православномъ Василіи кн. Острозскомъ).

digitized by ukrbiblioteka.org

ної верстви, аристократа - індіферента, скептика і раціоналїста, скорше в дусї скептичного XVIII, нїж релїґійного XVI в.

Наводжу новійшу лїтературу: Четыркинъ Дѣятельность кн. Острожскго въ пользу православія (Волын. епарх. вѣд. 1872). Костомаровъ Кн. Константинъ Константиновичъ Острожскій (Русская исторія въ жизнеописаніяхъ т. I — властиво історія релїґійної боротьби, звязана з особою О., характеристики нема, чимало помилок). Кулїш Исторія возсоедниненія Руси, особл. т. I гл. IX (вістре звернене против Костомарова, але Кулїш опираєть ся на нїм і повторяє його помилки) й Исторія отнаденія Малороссіи, I гл. I. (Теоф. Лебединцев) Къ портрету кн. К. Острожскаго (К. Старіна 1883, XI). Студинскій Пересторога, 1895. Likowski Unia brzeska, 1896. Харламповичъ Острожская прав. школа, 1897. Уманець Князь Константинъ-Василій Острожскій (Рус. Архивъ 1904, IV).

З иньших членів родини Острозького має чималу лїтературу його сестриниця Гальшка і невістка Беата. Траґічна історія Гальшки не раз розроблювала ся і в науковій і в белстристичній формі (див. Deiches Halszka z Ostroga w dramacie i historyi, краківський Swiat 1891 і осібно); більш наукові оброблення: Przezdzecki — Nakęski Elżbieta ks. Ostrogska (Bibl. Warsz. 1862, IV); Przezdziecki Jegiełłonki polskie II (Przygody Halszki Ostr.) і V (Beata z Koscieleckich); Шараневич Гальшка кн. Острогска, 1880 (з Зорі); Caro Beata und Halszka, eine polnisch-russische Geschichte aus dem XVI Jhn., 1883. Єсть спеціальна статя також про стадкоємницю Острозьких, внучку Кн. Василя Анну-Альоізу: Ор. Левицкій Анна-Алоиза кн. Острожская (К. Стар. 1883, XI).

13. Брацтва.

Визначна культурна - національна й полїтична роля, відограна брацтвами, стала звертати на них увагу дослїдників з середини XIX в., коли опублїкованнє більших мас документального матеріалу з XV віку взагалї кинуло більше сьвітла на внутрішнє житє України й Білоруси в тих часах. Перша моноґрафія: Зубрицького Лѣтопись львовскаго ставропигіальнаго братства по давнимъ документамъ составленная, написана десь в початках 1840-х рр. (видана в Журналї Мин. Нар. Просв. за р. 1849, в т. 62) не йде в рахубу [1]). Се дїйсно тільки лїтопись: під роками переповіджений документальний матеріал, до якого й досї приходить ся заглядати, бо документальний той матеріал, починаючи з перших років XVII в., і досї не виданий, — але се ніяк н

[1]) Здаєть ся, ідея сеї працї була піддана Зубрицькому Максимовичом: в однім листї з 1841 р. він радить йому написати історію львівського брацтва — Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. XLIII с. 34.

історія брацтва. Питаннє про початки і розвій брацької орґанїзації поставили дві працї, видані майже в тім самім часї, незалежно від себе, — се була статя Соловйова: Братчины (Рус. Бесѣда 1856, IV) і книжка свящ. І. Флерова: О православныхъ церковныхъ братствахъ, противоборствовавшихъ уніи въ юго-западной Россіи въ XVI, XVII и XVIII столѣтіях, Спб., 1857 (на неї інтересна рецензія Беляєва в Рус. Бесѣдї 1858, І). Сї працї зазначили два напрями в обясненню початків брацтв: Соловйов звязав їх з староруськими братчинами, з старословянським родовим житєм. Флєров, виходячи з обставин їх розвою на Українї й Білоруси, виводив їх з цехових орґанїзацій. Погляд Флєрова був потім підтриманний і дальше розвинений статями Кояловича — Чтенія о церковныхъ западно-русскихъ братствахъ (День, 1862 і осібно), і Скабалановича Западно-европейскія гильдіи и западно-русскія церковныя братства (Христіанское Чтеніе 1871, II). Ся друга статя була важна тим, що вона сягнула до форм старших, ніж цехова орґанїзація XV віка, і звязала брацтва з формами старого родового житя, отже иньшою дорогою, слїдами нїмецьких учених (Вільди головно) підійшла до того погляду, який зазначив Соловйов. Ширше розвинула сей погляд Ол. Єфименко в своїх статях Южнорусскія церковныя братства, историко-этнографическій очеркъ (Слово, 1880, X—XII). Іґноруючи ті історичні обставини, ті суспільно-юридичні форми, в яких розвивало ся українське (та білоруське) житє, вона постарала ся звязати брацтва XVI в. з иньшими формами брацьких орґанїзацій українських і иньших словянських, і прийшла до виводу, що в українськім народї „принціп братської орґанїзації знайшов особливо вдячний ґрунт для свого приложення і розвою“ (Юж. Русь І с. 108). Осьвітленнє, очевидно, вийшло ще більше односороннє, як у тих, що в українських брацтвах бачили тільки відбитки західнїх корпораційних орґанїзацій.

Модифікацію тих поглядів, які виводили брацтва з історичних обставин українського та білоруського житя XV та XVI в. дав проф. Голубев в книзї Исторія кіевской духовной академіи (1886): не заперечуючи впливів цехового устрою, він переніс центр ваги в брацькій орґанїзації на права патронату (церковныя братства — по нашему мнѣнію — суть не что иное какъ развившійся подъ вліяніемъ благопріятныхъ условій коллективный патронатъ — с. 83). Ся гадка, висловлена загально, не приложена до ґенетичного розвою, може завдяки власне сїй загальности була прийнята й пізнїйшими дослїдниками — Харламповичъ Школы, Крыловскій Львовское Ставропигіальное братство (1904); в останнїй (взагалї дуже слабо зробленій) висловлена цїнна гадка про анальоґії українських брацтв з пізнїйшими грецькими. Инь-

digitized by ukrbiblioteka.org

ша, також слаба з наукового боку книжка Папкова „Братства. Очеркъ исторіи западно-русскихъ православныхъ братствъ“, 1900 (і йогож Древнерусскій приходъ, 1897) підносить звязь брацтв з староруською парафіальною орґанїзацією і з старими медовими брацтвами. Гадки Папкова розвивае компілятивна статейка проф. Кедрова Древне-русскія братства (Рус. Архивъ, 1901, II), звязуючи їх з поглядами Скабалановича.

Се була б і вся важнїйша лїтература про брацтва — лишаючи на боцї статї вповнї компілятивні й неінтересні з наукового боку, та ще такі працї, які говорять лише про пізнїйші останки й пережитки братської орґанїзації (статї Сребницького, В. Василенка й ин.).

Показчик імен і річей*).

Аа—річ. див. Муша.
Австрія ст. 6, 37.
Азія ст. 4, 5, 7, 13, 14. Азія Мал. ст. 7, 22. Азія Середня ст. 4.
Азовське море ст. 178.
Акерман див. Білгород.
Альта річ. ст. 285.
Анґлія ст. 28, 184, 185, 193.
Андрій Львович кн. ст. 28, 29.
Андрій Володимирович кн. ст. 307, 352.
Антверпен м. ст. 68.
Арабія ст. 13.
Арменія ст. 4.
Артемій ігумен ст. 442, 443, 470, 473.
Аррас м. ст. 66.
Астрахань м. ст. 29.
Атос ст. 344, 345, 349, 352, 371, 379, 407, 551, 557.
Арсеній арх. елясонськнй ст. 516, 517, 519, 520, 521.
Бабичі с. ст. 267.
Бабин с. ст. 626.
Бажі шл. ст. 611. — Ян ст. 238.
Байбузи шл. ст. 281, 284, 285, 286.
Баків м. ст. 60.
Баня м. ст. 60.
Балабан Ґр. ст. 565, 572, 573.
Балабан Ґедеон ст. 465, 510—512, 522, 523, 524, 528—530, 540, 557, 586, 587.
Балабан Ісайя ст. 586, 587, 588.
Балабани Марко й Михайло шл. ст. 239, 240, 611.
Балицькі шл. ст. 237, 240, 242, 611.
Бандрівські шл. ст. 611.
Балтийське море ст. 182, 192, 199.
Бар м. ст. 46, 92, 108, 450.
Барановські шл. ст. 281.
Баторий Стефан кор. ст. 57, 285, 394, 403, 417, 447, 448.
Батурин м. ст. 287, 288.
Батятичі с. ст. 152, 153.
Бахорець с. ст. 625.
Бачинські шл. ст. 240, 611.
Башня с. ст: 154.
Белз м. ст. 43, 74, 101, 103, 104, 107, 108, 138, 151, 152, 157, 158, 187, 195, 209, 219, 220, 223, 246.
Бендери дв. Тягинь.
Березка с. ст. 626.
Березовські шл. ст. 240, 245.
Берестечко м. ст. 102, 626.
Бережани ст. 625.
Берладь м. ст. 60.
Берлинції с. ст. 251.
Берестє м. ст. 12, 23, 34, 48, 50—53, 74—76, 142, 171, 183, 184, 188, 189, 196, 268, 273, 274, 278, 308, 425, 448, 450, 531, 532, 536, 537, 544, 545, 546, 554, 627.
Берестє (куявськ.) ст. 34.

*) Показчик містить в собі тільки важнійші імена.

digitized by ukrbiblioteka.org

Бесарабія ст. 60.
Бехи шл. ст. 281.
Білгород-Монкастро м. ст. 4, 10, 26—28, 40, 57, 58, 60—64, 142, 606, 607, 608.
Біла Русь 19, 46, 333, 423, 424—426, 430, 432.
Більськ м. ст. 12, 108, 171, 184.
Біла Церква м. ст. 481.
Бібрка м. ст. 101.
Білоцькі шл. ст. 281.
Біла ст. 627.
Більска земля ст. 247.
Білоцерківське стар. ст. 191, 229, 281.
Бибельскі шл. Андрійко ст. 236, 237, Грицько ст. 238, 239, 611, Яцько шл. ст. 238.
Библо ст. 238, 255.
Бидґоща м. ст. 194, 213, 217, 218.
Блинські шл. ст. 240, 611.
Бистриця м. ст. 60.
Бихів м. ст. 19.
Бабиничі м. ст. 504.
Бобровники ст. 83.
Боговитини шл. ст. 277, 598, 611.
Богородчани м. ст. 379.
Богуславське стар. 281.
Бокії шл. ст. 598.
Болестрашицкий Костко шл. ст. 237.
Болшів с. ст. 180.
Болгар м. ст. 4.
Болозів с. ст. 238.
Болсуновські шл. ст. 281.
Бона королева ст. 49, 51, 135, 175, 225, 252, 273, 316, 398.
Боратинські шл. ст. 611.
Борецький Йов ст. 520.
Борснич Франциск шл. ст. 236.
Борщів м. ст. 92, 237.
Боришполь м. ст. 290.
Борщовський шл. ст. 611.
з Борщева шл. Михно й Пашко ст. 237.
Боська волость ст. 205.
Боярські шл. ст. 240, 611.
Браїлів м. ст. 60, 178.
Браславщина ст. 92, 177, 249, 273, 278, 279, 280—283, 450.
Братковські шл. ст. 240, 611.
Брашів м. ст. 60.
Брилевщина с. ст. 308.
Брилинські шл. ст. 611.
Броди м. ст. 388.
Брунсберґ м. ст. 418.
Брянськ м. ст. 9, 184.
Буг річ. 27, 34, 142, 151, 158, 183, 186, 188, 194, 197, 210, 211.
Буковина ст. 60, 334, 620.
Буськ м. ст. 101, 136, 176, 220.
Буцнї с. ст. 251.
Бучач м. ст. 101, 422, 625.
Бучацькі шл. ст. 236, 250, 420.
Валахія ст. 60.
Василько кн. теребовельский ст. 297, 303.
Варшава м. ст. 33, 53, 54, 110, 465, 575.
Варшевіцкий Станїслав 446, 457.
Великі Мости м. ст. 118, 121, 389.
Венгрів м. ст. 627.
Венеція м. ст. 20, 68, 428.
Вепр р. ст. 33, 180, 194, 195, 268.
Вербна с. ст. 209.
Верещатинцї с. ст. 251.
Верещинські шл. ст. 611.
Верх-Рахань с. ст. 152.
Ветли с. ст. 186.
Ветлиця р. ст. 50.
Візантия ст. 25, 142, 221, 332.
Вільхівцї с. ст. 266.
Вильно м. ст. 3, 11, 50, 53, 307, 319, 337, 338, 418, 429, 438, 444, 446, 452, 455, 457, 460, 485, 499, 527, 536, 537, 539, 540, 542, 547, 557, 560, 561, 568, 571, 572, 585, 594.
Винниця м. ст. 289, 450, 628.
Винницькі шл. ст. 240, 246, 611.
Висла р. ст. 27, 33, 34, 68, 83, 163, 182, 183, 184, 186, 194, 195, 199, 213, 217.
Вислиця ст. 576.

Вислок р. ст. 194, 224.
Височан Семен ст. 245.
Височанські шл. ст. 244, 245.
Витвицькі шл. ст. 240, 242, 611. — Лучка й Олекса ст. 237.
Витебськ м. ст. 434, 435.
Витовт в. кн. ст. 35, 42, 59, 150, 249, 273, 357, 358, 360, 364, 403.
Вишгород м. ст. 33.
Вишенський Іван ст. 407, 408, 410, 422, 461, 470—474, 475, 477, 478, 479, 494, 496, 550, 551—557, 561.
Вишневецький Михайло ст. 593, 595.
Вишневецькі кн. ст. 280, 285, 598.
Вишня м. ст. 101, 508, 590.
Влоцлавок м. ст. 194.
Водиради ст. 627.
Войни шл. ст. 598.
Войтка с. ст. 76.
Воін м. ст. 268.
Волга р. 14.
Волинь ст. 27, 28, 36, 38, 45, 47—56, 75—77, 93, 102, 116, 134, 150, 156, 170, 174, 179, 183, 188, 196, 197, 199, 210, 211, 216, 227, 228, 249, 272, 273, 277, 330, 360, 422, 423, 425, 443—445, 448, 449, 455, 485, 568, 591, 596, 603, 621, 623, 626.
Волковинські шл. ст. 253.
Волковицькі шл. ст. 240.
Воловичі шл. ст. 598.
Володава ст. 624.
Володимир м. ст. 23, 27—34, 36, 41, 48, 50 — 52, 102, 103, 108, 135, 171, 318, 321, 325, 333, 389, 571.
Володимир Василькович кн. ст. 142, 303.
Володимир Ольгердович ст. 304.
Волковия с. ст. 149.
Володава м. ст. 187, 188.
Володислав Локетек кн. ст. 28.
Володислав кн. опольський ст. 35, 367.
Володислав IV кор. ст. 191.
Володислав Ягайлович кор. ст. 39.
Волох Драгут (Драгии) шл. ст. 236, 237.
Волочища с. ст. 682.
Волощина ст. 37, 38, 42, 46—49, 53, 59, 60, 61, 64—67, 72, 75, 91, 95, 99, 102, 132—134, 174, 219, 243, 270—272, 343, 413, 537, 567, 602, 607.
Волянів с. ст. 627.
Ворскло р. ст. 10, 219, 284, 286.
Вроців с. ст. 267.
Вроцлав м. ст. 6, 29, 30, 35, 37, 38, 53—55, 62, 63.
Всеволод Мстиславич кн. ст. 501.
Вягр р. ст. 77.
Гадяч м. ст. 191, 212.
Гадяцьке стар. ст. 286.
Галичани ст. 267.
Галич м. ст. 23, 24, 26—28, 43, 59, 101, 107, 108, 180, 190, 243, 265, 270, 536, 609.
Галичина ст. 22, 25, 26, 27, 28, 30, 35, 37, 42, 44, 45, 46, 56, 72 74, 76, 78, 100, 101, 109, 110, 124, 151, 155, 156, 158, 161, 167, 168, 170, 174, 179, 183, 190, 195, 213, 217, 225, 227, 235, 237, 238, 239, 240, 243, 246, 249, 250, 261, 264, 271, 291, 298, 304, 337, 420, 421, 423, 434, 445, 465, 499, 508, 509, 529, 606, 609, 618, 619.
Галицька зем. ст. 23, 40, 45, 71, 154, 174, 177, 213.
Галка Сенько з Іляшова шл. ст. 233.
Галузинські шл. ст. 253.
Ганязь м. ст. 184.
Гатно с. ст. 306.
Гвоздець ст. 625.
Гвоздів с. ст. 306.
Гелярова с. ст. 266.
Горбест Бенедикт ст. 457, 459, 460, 466, 492.

digitized by ukrbiblioteka.org

Гербівііі пастор ст. 389.
Гербурти шл. ст. 250.
Ґермаки с. ст. 251, 252.
Ґійсько с. ст. 202.
Ґлинськ м. ст. 284.
Глинський Богдан кн. ст. 306.
Глиняни м. ст. 78.
Глїбовичі ст. 598.
Глухів м. ст. 287.
Голешів с. ст. 149.
Голубець ст. 626.
Гнойниця ст. 625.
Гнилецькі ст. 611.
Гнїдава с. ст. 77, 149.
Гоздів ст. 626.
Гойські шл. ст. 598.
Головенка с. ст. 202.
Голинські шл. ст. 240, 245, 611.
Головчинські кн. ст. 598.
Гологори с. ст. 78, 101, 525, 529.
Голяндія ст. 185, 193, 199.
Голятицькі шл. ст. 244.
Горай м. ст. 246.
Горайські ст. 611.
Горбачовський Деонисий й Іван шл. ст. 240.
Гординські ст. 244, 611.
Горжків ст. 626.
Горинь р. ст. 49, 50.
Горностаї ст. 280, 598.
Городецьке стар. 152, 180.
Городище ст. 627.
Горожана с. ст. 270.
Городло ст. 33, 107, 136, 585.
Городельська королївщина ст. 199, 200.
Городно м. ст. 12, 171, 448.
Городок м. ст. 34, 45, 50, 75, 101, 108, 160, 174, 175, 177, 180, 199, 220, 257, 517, 536.
Горські кн. ст. 598.
Гошовські ст. 240, 245, 611.
Грабовецькі шл. Васько, Іван, Труфан ст. 239, 240, 245.
Гребенне с. ст. 270.
Грежанська волость ст. 279.
Грекович Ант. ст. 586, 599, 600.
Греція ст. 434, 477, 485, 486, 537.
Григорій XIII папа ст. 462.
Грубешівська кор. ст. 226.
Грудкович Олешко шл. ст. 236.
Гузів с. ст. 576.
Гулевич ст. 244, 245.
Гулевичі ст. 566, 598.
Гусятинська вол. ст. 250.
Гуйва р. ст. 280.
Ґалята м. ст. 64.
Ґданськ м. ст. 27, 36, 56, 57, 68, 71, 83, 84, 90, 91, 182—199, 211, 230, 232, 605.
Ґенуя м. ст. 20, 44, 62.
Ґнєзно ст. 53, 55.
Ґора м. ст. 34.
Ґостинь м. ст. 34.
Ґустав-Адольф кор. ст. 57.
Давидів с. ст. 237.
з Давидова Станко шл. ст. 237.
Данило кор. 26, 298, 303.
Даниловичі шл. ст. 611.
Данія ст. 13, 192.
з Данискович Дмитро шл. ст. 242.
Давславич Іван шл. ст. 236.
Двина р. ст. 188.
Дедько Дмитро ст. 24, 28.
Демидецькі Іван й Стефан шл. ст. 239, 240, 242.
Дершняки ст. 611.
Десна р. ст. 9, 11, 14, 283, 287.
Дилягова ст. 625.
Дїдошиці с. ст. 237.
Дїдушицькі шл. ст. 237, 611.
Дзялиньські шл. ст. 279.
Дмитро Путятич кн. ст. 307.
Днїпро р. ст. 8, 9, 10, 13, 14, 19, 20, 53, 116, 142, 281, 283, 285, 289. 306.
Днїстер р. ст. 26, 57, 58, 251, 270.
Добротвір м. ст. 137.
Добряни с. ст. 206, 208.
Добрянські ст. 240, 611.
Докудів с. ст. 627.
Должок с. ст. 268.
Долина м. ст. 213.
Домнїкія стариця ст. 475, 478.
Домонти кн. ст. 279, 281.

Дорогичин м. ст. 12, 51, 53, 108, 188, 247, 248.
Дорогобуж м. ст. 49, 102, 104.
Дорогоїв с. ст. 625.
Дорогостайські ст. 277, 598.
Дорогостаї ст. 627.
Дорогунь м. ст. 59.
Дрогобич м. ст. 49, 105, 108, 118, 213, 216, 227, 258, 262, 272.
Дрогойовські шл. ст. 611.
Дрогомирецькі ст. 240, 242, 245.
Дрогошів с. ст. 237.
з Дрогошова шл. Марко, Ленько, Олехно ст. 237.
Дубно м. ст. 49, 102, 104.
Дубравські шл. ст. 240, 611.
Дубровицькі кн. ст. 277.
Дубровицький Іван шл. ст. 240.
Дубрівка с. ст. 265.
Дунаєць р. ст. 194.
Дунай р. ст. 23, 24, 26, 57, 60, 178.
Дунаїв м. ст. 101.
Дулїби с. ст. 237, 625.
з Дулїб Івашко шл. ст. 237.
Дядкович Глїб шл. ст. 236.
Ельбінґ м. ст. 57, 58.
Емерик кор. ст. 24.
Еннс м. ст. 24.
Євлашевський шл. ст. 336.
Єгипет ст. 4, 22.
Єлович-Малинський Остафій ст. 581, 582, 586, 592.
Єльня с. ст. 266.
Єремія патр. ст. 521, 525, 529, 553.
Жабокруки с. ст. 336.
з Жабокрук Бенко шл. ст. 236.
Жебровский Фелікс ст. 541—2.
Желиборські ст. 240, 246, 611.
Желиборський Павло шл. ст. 239.
Жидачів м. ст. 101, 213, 218, 237.
Жидичинський мон. 102, 565.
Житанець ст. 626.
Жванець р. ст. 251.
Жиґимонт-Авґуст кор. 129, 163, 244, 247, 269, 314, 358, 359, 360, 362, 398, 403, 416, 417, 418, 440, 446.
Жиґимонт Кейстутович вел. кн. ст. 359, 360, 364.
Жиґимонт Старий кор. ст. 88, 93, 126, 398, 402.
Жиґимонт III кор. ст. 393, 394, 417, 520, 527, 576, 584, 585, 592.
Жовква м. ст. 625.
Жовті води ст. 286.
Жолинь ст. 625.
Жолкевські шл. ст. 279, 280.
Жолкевський Станїслав ст. 203, 285, 286, 576.
Жоравинські ст. 611.
Жураковські ст. 240, 245, 246, 611.
Забироль с. ст. 149.
Заблудів с. ст. 437, 439.
Заболотє с. ст. 266.
Заболотів с. ст. 261.
Загвоздецькі Іван і Павло шл. ст. 240.
Загоровські Петро й Васиkь ст. 310, 311, 312, 316, 317, 318, 321, 324, 325, 336, 354, 455, 543.
Задеревицький Данило шл. ст. 236.
Задн.провє ст. 283, 287.
Залуки с. ст. 24.
Закрочім м. ст. 33.
Залїзцї с. ст. 101.
Замойські шл. ст. 252, 273, 279, 282, 573.
Заморенки шл. ст. 280.
Замостє м. ст. 204, 448, 626.
Замостський Олехно шл. ст. 240.
Замох с. ст. 152, 153, 266, 267.
Запорів ст. 627.
Заславські кн. ст. 277, 598.
Заршин ст. 625.
Заслав ст. 627.
Засяннє ст. 372.
Збаразькі кн. ст. 277, 280, 281, 282, 598.
Зборів ст. 625.
Збируйський Діонисий владика ст. 565.

digitized by ukrbiblioteka.org

Звенигород м. ст. 10.
Звенигородка м. ст. 283.
Звягель м. ст. 94, 280.
Зданів ст. 626.
Зденеж м. ст. 76.
Зеновичі ст. 598.
Зізаній-Тустановський Лаврентий ст. 532, 536.
Зізаній-Тустановський Стефан ст. 516, 520, 522, 536, 539, 541—543, 629.
Зіньків с. ст. 250, 430.
Зіньківці с. ст. 380.
Зміевці ст. 626.
Золочів м. ст. 101.
Іван Берладник кн. ст. 26.
Іваничі с. ст. 627.
Іляшів с. ст. 237.
Ільницькі ст. 240, 244, 611.
Іляшовські-Ходаки шл. ст. 253.
Індия ст. 4, 13.
Іновлодзь м. ст. 34.
Інокентий папа ст. 298.
Іспанія ст. 193, 194.
Італія ст. 21, 22, 29, 193, 194, 221, 358, 373, 442, 486.
Ітиль м. ст. 4, 5.
Йоаким патр. ст. 516, 522, 223, 524, 527, 528, 597.
Йолтухи-Маркушовські шл. ст. 252.
Иолтухи-Радієвські шл. ст. 253.
Казимир кор. ст. 28, 30, 34, 172, 266, 297, 367, 608.
Казимир Ягайлович кн. ст. 17, 27, 38, 64, 74, 76, 92, 142, 152, 243, 246, 300, 372, 402.
Каіро м. ст. 22.
Калиновскі ст. 598.
Кальнофойські ст. 240, 245.
Калуш м. ст. 154, 218, 220, 225, 261.
Калюська волость ст. 250.
Камінець м. ст. 11, 27, 40, 42, 45—49, 58—60, 78, 91, 99, 100, 106, 108, 136, 162, 176—178, 256, 268, 387, 449, 490, 607, 608.
Камінецька королівщ. 152, 154, 179, 187, 200, 201.
Камінка с. ст. 177, 187.
Канів м. ст. 8—10, 17, 227, 229.
Карачовські шл. ст. 252.
Кароль IV ціс. ст. 30.
Капусти кн. ст. 280.
Каравул м. ст. 607, 608.
Карачинів с. ст. 154.
Карпати ст. 213, 610, 611.
Каспийське мор. ст. 178.
Кафа м. ст. 5, 13, 15, 17, 21—23, 57, 58, 61—64, 607.
Качибей м. ст. 18, 19, 58, 59, 142, 602, 607, 608.
Кашиці ст. 625.
Кердеї ст. 239, 277, 598.
Кердейович Грицько шл. ст. 236.
Кілія м. ст. 60, 62—64, 70, 178, 606.
Київ м. ст. 3, 13, 16—20, 23-25, 46—55, 80, 81, 102, 108, 279, 302, 307, 424, 450, 474, 481, 576, 585, 591, 599.
Київщина ст. 10, 17, 19, 20, 47, 53, 54, 156, 190, 210, 278—283, 288, 306, 337.
Кипр о. ст. 142.
Кіркйор м. ст. 15.
Киселин ст. 624.
Кисіль Адам ст. 288, 291.
Кишка Ян ст. 480.
Кишки шл. ст. 598.
Клевань м. ст.. 103, 137, 317, 389.
з Клечиці Іво шл. ст. 236.
Клечиця с. ст. 236.
Клещівські шл. ст. 283.
Клюс Яшко шл. ст. 236.
Кміта воєв. сенд. ст. 236.
Кмити шл. ст. 236. 280, 282.
Княгиницькі ст. 240, 242, 245.
Княгиницький Йов ст. 589.
Княгиничі ст. 261.
Коблянські ст. 240, 244.
Кобрин м. ст. 53.
Ковель м. 34, 102, 116, 118, 127, 137, 188, 384, 441.
Козаровичі с. ст. 628.

Козека кн. ст. 150, 317, 591.
Козлиничі с. ст. 148.
Колодинський Андрій ст. 434.
Колодницькі ст. 611.
Колодно м. ст. 49, 102.
Колок с. ст. 148—9.
Колоденці ст. 237.
з Колоденець Петро Волчко шл. ст. 237.
Коломия м. ст. 43, 46, 49, 59, 74, 94, 108, 213.
Колтегаєво с. ст. 306.
Колчин с. ст. 148.
Команча с. ст. 223.
Комарницькі ст. 240, 611.
Комарно м. ст. 44, 45, 553.
Конецпольські шл. ст. 250, 279, 280.
Конотоп м. ст. 288.
Конрад III ціс. ст. 23.
Константин Коріятович кн. ст. 42.
Константинів м. ст. 389.
Копецькі ст. 240.
Копистенський Захарій ст. 560.
Копистинський Михайло влад. ст. 589, 591, 593, 630.
Копистинські ст. 240, 244, 611.
Корець ст. 627.
Корецький Богуш кн. ст. 310—313, 318, 320, 322.
Корецькі кн. ст. 277, 281, 285.
Коріятовичі ст. 607.
Коровичі с. ст. 186.
Королевець м. ст. 232, 287.
Коропець ст. 625.
Коропецька вол. ст. 213.
Коросна р. ст. 173, 194.
Коросно м. ст. 91, 98, 124, 173, 224, 255, 265, 337, 625.
Корсаки ст. 598.
Корсунське стар. ст, 281.
Корчичі с. ст. 305.
Косів м. ст. 213, 449.
Костарівці с. 266.
Костко судя перем. шл. ст. 236.
Кочубіїв с. ст. 608.
з Кошави Іван шл. ст. 237.
Кошиці м. ст. 25.
Кошки шл. ст. 282, 284.
Краків м. ст. 23, 29—44, 54, 88, 89, 98, 110, 172, 175, 372, 373, 605.
Краковець ст. 625.
Красів с. ст. 208.
Красилів м. ст. 49, 102, 389.
Краснобрід с. ст. 626.
Красностав м. ст. 136, 138, 172, 195, 199, 200, 256, 267, 268, 572.
Кремінець м. ст. 46, 49, 74, 102, 105, 110, 124, 126, 127, 135, 222, 273, 627.
Креховецькі ст. 240, 611.
Крешів с. ст. 34.
Крилів с. ст. 422, 626.
Крим ст. 7, 8, 13, 17, 20, 54, 58, 67, 97.
Криниця ст. 626.
Крит о. ст. 444.
Кропивницькі 611.
Крошинські кн. 598.
Крупецький Атанасій ст. 244, 245, 590.
Кругель ур. ст. 203.
Крушельницькі ст. 240, 611.
Ксаверів м. ст 450.
Кузьминська вол. ст. 250.
Кузьмич Волчко шл. ст. 236.
Кулачківці м. ст. 101.
Куликів м. ст. 236.
з Куликова Миколай шл. ст. 236.
Кульм м. ст. 27, 28.
Кульчицькі шл. ст. 240, 244.
Куляшне с. ст. 223.
Кунатовські - Галчинські шл. ст. 253.
Курбський кн. ст. 324, 421—425, 441—445, 456, 460, 470, 473, 475, 482, 490.
Куренка с. ст. 504.
Курилівка с. ст. 266.
Куриловські - Русановські шл. ст. 252.
Куропатники м. ст. 101.
Кусениці ст. 625.
з Кутищ Ігнат шл. ст. 237.
Лабунь м. ст. 389, 627.
Лагодовський Дмитро шл. ст. 237

digitized by ukrbiblioteka.org

Лагодовські шл. ст. 611.
Ланцут м. ст. 110, 155, 422, 434.
Лащів ст. 626.
Лебедин с. ст. 279.
Лежайськ м. ст. 152, 163, 200, 266, 270.
Лелехівка с. ст. 160, 180.
Летичівське стар. ст. 252.
Лемківщина ст. 381.
Ленчиця м. ст. 34, 55.
Ливонія ст. 194.
Линє ст. 626.
Липськ ст. 54, 70.
Липські шл. ст. 611.
Литва ст. 32, 36, 47, 55—6, 84, 163, 192, 231, 304, 358, 416, 424—5, 441, 446, 616; в. княз. Литовське 9—12, 15, 17, 31, 37, 47, 48—53, 55, 72—75, 79, 85. 164, 165, 171, 179, 187, 188, 196, 197, 225, 234, 246—249, 254, 268, 272—274, 278, 307, 311, 315, 329, 333, 350, 356—359, 393, 400, 402, 420, 422, 424, 440, 442, 455, 479, 480, 504, 532, 574, 575, 581, 603, 606.
Лисогорські шл. ст. 252.
Литвинів ст. 625.
Лисянка с. ст. 191, 212, 283.
Ліско м. ст. 91, 114, 625.
Літин м. ст. 94.
Літинські ст. 240, 244, 611.
Ліщин ст. 628.
Лович м. ст. 34.
Лодина с. ст. 158.
Лозина с. ст. 154.
Лозинські ст. 240.
Лозки шл. ст. 280.
Лойовці с. ст. 251.
Ломжа м. ст. 184.
Лопатка Іван шл. ст. 239.
Лопінник с. ст. 268.
Луг р. ст. 197.
Лукаріс Кирил ст. 484, 486.
Лукова с. ст. 152, 267.
Лукомські ст. 598.
Луцьк ст. 19, 27, 38, 41, 43, 46—55, 70, 74, 77, 80—1, 95—6, 99, 102—03, 107, 108, 134, 149, 171, 179, 183, 218, 220, 389, 444, 449.
Луцькі ст. 240, 243, 611.
Львів м. ст. 27—29, 33, 34, 36—50, 56, 58—62, 64—68, 70—74, 80, 81, 93—102, 108—110, 125, 132—134, 154, 171, 172, 173, 174, 178—180, 211, 219, 223, 237, 241, 254, 373—4, 386, 388, 439, 444, 447—49, 463, 465, 476, 499, 506, 509—12, 530, 537, 540, 570—72, 587, 591, 602, 606, 607, 618, 619, 625.
Любарів ст. 334.
Любарт кн. ст. 32, 41, 48, 58, 150, 304, 358, 416, 424, 425, 441, 446.
Любачів ст. 34, 152—4, 160, 187, 198, 218, 220, 266, 267, 389.
Любек м. ст. 184, 192.
Люблин м. ст. 30, 31—39, 53—55, 66—69, 75—6, 81—83, 98, 172, 174, 308, 448, 533, 534, 576.
Любича с. ст. 151.
Люблинець с. ст. 152, 153.
Любомля м. ст. 80, 152, 176, 185, 187, 199, 200.
Людовик кор. угор. і поль. ст. 24, 31, 34, 35, 39, 40, 41.
Ляхівці ст. 627.
Ляшки с. ст. 209.
Мазовше ст. 30, 34, 184, 246, 273, 418.
Мазовшанин Яшко шл. ст. 236.
Максим Грек ст. 442, 443.
Малохвеїв с. ст. 268.
Мальборк ст. 567.
Мальчиці с. ст. 237.
з Мальчиць Юрий шл. ст. 237.
Манастирські ст. 240, 244, 611.
Маначин с. ст. 430.
Марковські ст. 611.
Мартинів ст. 627.
Масальські ст. 598.
з Марцинкович Кристин шл. ст. 236.

Медика с. ст. 236.
Мединські ст. 240, 245.
Межибожо м. ст. 118, 176, 179.
Межиричі м. ст. 102.
Мелешко Іван ст. 400, 401, 402, 406.
Мелешки ст. 598.
Мельницька зем. ст. 150, 248.
Мерл р. ст. 284.
Місаїл владика ст. 353, 561.
Микулинські шл. ст. 283.
Милостів ст. 627.
Миляновичі с. ст. 441.
Минськ м. ст. 337.
Миргород м. ст. 191. 212.
Митки ст. 252.
Михайло Литвин ст. 3, 9, 12—14, 17—19, 22, 315, 316, 402.
Михончичі с. ст. 180.
Мишки ст. 598.
Млинища ст. 237.
з Млинищ Стецько і Федько шл. ст. 237.
Могила Петро митр. ст. 314, 464, 474, 478, 557.
Могилїв м. ст. 19, 503.
Мозир м. ст. 19, 53.
Молдавія ст. 60, 61, 344.
Молдавиця м. ст. 60.
Молодів м. ст. 161.
Монкастро див. Білгород.
Монтовти ст. 277.
Моравія ст. 37.
Морди ст. 627.
Мороховський Іля ст. 596.
Москва ст. 13—16, 47, 53, 283, 288, 333, 389, 397, 412, 413, 424, 426, 438, 440, 442, 444, 521, 527, 596, 598.
Мостиска м. ст. 101, 103, 104, 108, 272.
Мотовило ст. 461, 462, 490.
Мошковичі ст. 281.
Мошни с. ст. 279, 281.
Мошончичі Васько і Юрий шл. ст. 236.
Мощенка с. ст. 202.
Мстислав київ. кн. ст. 8.
Мстиславець Федор ст. 437—9.
Мстиславль м. ст. 504.
Муравський шлях ст. 9.
Мурахва р. ст. 251, 282.
Мухавець р. ст. 186.
Нагорцї с. ст. 237.
з Нагорець Сенько шл. ст. 237.
Найдорф ст. 628.
Нарев р. ст. 183, 184, 194, 195.
Нелипковцї с. ст. 190.
Немирів м. ст. 118.
Немиричі шл. ст. 280.
Немерцькі шл. ст. 281.
Неофит митр. ст. 591, 599.
Несвиж м. ст. 448.
Несухоїж с. ст. 389.
Нїдерлянди ст. 194.
Нїжинське стар. ст. 286.
Нїман р. ст. 188, 194, 358.
Нїмецьке (Північне) море ст. 27, 182.
Нїмеччина ст. 6, 29, 31, 32, 82, 97, 109, 110, 124, 138, 139, 373, 415, 424, 432, 605.
Новгород м. ст. 13, 14, 170, 424, 501.
Новгородок ст. 306, 337, 543, 585.
Нове місто (Библо) ст. 255.
Новий Збараж с. ст. 384.
Новоселки с. ст. 308.
Новосельцї с. ст. 266.
з Новоселиць Яцько шл. ст. 237.
Новотанець ст. 625.
Норвеґія ст. 193.
Нурець р. ст. 628.
Ободенські шл. ст. 283.
Овруч м. 190, 229, 280, 281, 450.
Одерборн иаст. ст. 333, 334.
Одеса м. ст. 602, 608.
Одрикінь ст. 220.
Одріхова с. ст. 202, 266.
Одровонж Андрій ст. 130.
Одровонжі ст. 236, 250, 447.
Ожанна с. ст. 266.
Озиминська вол. ст. 158.
Олександр вел. кн. лит. ст. 171, 448, 480, 491, 497, 498.
Олександр Коріятович кн. ст. 40, 48, 249, 359.

digitized by ukrbiblioteka.org

Олександр молдавський воєв. ст. 45, 59, 509.
Олесько м. ст. 43, 46, 176.
Олеше ст. 9, 26.
Олика м. ст. 102, 103, 277, 389.
Ольґимонт кн. ст. 308.
Омляш ст. 60.
Онисифор митр. ст. 527.
Опатів ст. 34.
Орачівці ст. 625.
Орда ст. 13, 16.
Орель р. ст. 219.
Оринин м. ст. 78, 250.
Оришовські шл. ст. 279.
Орля ст. 628.
Орша м. ст. 361, 363.
Ослава р. ст. 223.
Ославиця р. 223.
Оссолїньский канцлер ст. 288.
Остер м. ст. 14, 47, 279.
Остер р. ст. 283, 284, 286.
Остриґом м. ст. 24.
Острог м. ст. 49, 70, 93, 102, 104, 137, 175, 176, 333, 367, 441, 443, 450, 478, 483—487, 496—498, 540, 593, 627.
Острозькі кн. ст. 277, 280, 282, 598.
Острозька Анна-Альоіза ст. 450, 498, 631. — Василь-Константин ст. 479, 480, 490, 493, 494, 496, 498, 552, 630, 631. — Іля ст. 72, 274, 277, 392, 479, 480. — Олександр ст. 94, 593.—Федько ст. 308.—Януш ст. 394—6, 458, 480, 481, 498, 593, 594.
Остропіль с. ст. 389, 627.
Очаків м. ст. 9.
Павловичі шл. ст. 598.
Павло арх. алепський ст. 383, 384, 385.
Паволоч с. ст. 280.
Павші шл. ст. 280.
Пакослав Ян. ст. 236.
Палагичі с. ст. 261.
Панївці с. ст. 450, 625.
Пацлавські ст. 240, 241.
Паци ст. 598.
Пашиничі шл. ст. 281.
Пекуличі с. ст. 267.
Передримирські ст. 240.
Перекоп 8—10, 14, 18, 58, 60.
Перемислів ст. 626.
Перемишль м. ст. 23, 34, 43, 68, 75, 77, 93, 97, 98, 101, 102, 108, 110, 114, 116, 127, 161, 174, 176, 213, 217, 224, 227, 229, 255, 267, 372—375, 386—7, 447, 450, 532—3.
Перемишльська вол. і зем. ст. 155, 173, 217, 240.
Персія ст. 4, 13, 27, 31—37, 53—55, 170, 183, 192, 194, 211, 213, 302, 415.
Песочинський Олександр ст. 288.
Пешт м. ст. 24.
Підвисоцькі ст. 240, 611.
Підгайцї м. ст. 101, 148, 237.
з Підгаєць Мартин Каленик шл. ст. 237.
Підкамень с. ст. 261.
Підгіре (карпат.) ст. 154, 157, 205, 206, 212, 213, 224, 266.
Підгороденські ст. 240, 611.
Підлїски с. ст. 203.
Підлїсецькі ст. 240.
Підляше ст. 74, 195, 235, 246—249, 274, 337, 380, 425, 534.
Пілецька Єлисавета ст. 236.
Пілїца р. ст. 34.
Пісочинські шл. ст. 283.
Пинськ м. ст. 227, 235, 273, 278, 305, 450, 503.
Пильзно ст. 177.
Пишнинський Іван ст. 243.
Плетенецькі ст. 240, 245.
Плїшовичі с. ст. 238.
Плоцьк м. ст. 110.
Побуже ст. 38, 50—56, 75, 174, 183, 195—6, 199—201, 209—11, 216, 225, 229, 235, 381, 420, 444, 449, 529, 624.
Погорецькі ст. 240.
Поділє ст. 18, 39, 45—47, 58, 72, 75, 99, 109, 132, 134, 156, 171—2, 174, 177, 179, 199,

200, 219, 228, 235, 249, 250—52, 254, 268, [271. 279, 282, 289, 290, 291, 358, 380, 411, 420, 445, 448, 490, 529, 603, 606, 607, 610, 618, 621, 625.
Поднїпрове ст. 2, 3, 6, 7, 10—12, 18, 46, 94, 116, 174, 209, 211, 601, 608.
Поздяч с. ст. 203.
Познань ст. 39, 53, 54—5, 68, 69, 110, 175, 418.
Покутє ст. 99, 201, 213, 243, 245, 271.
Полїсє ст. 54, 144—46, 151, 154—5, 165, 183, 219, 227, 279, 381, 444, 445.
Полози шл. ст. 278, 280.
Половцї с. ст. 202.
Полонне м. ст. 49, 102.
Полонська вол. ст. 277.
Полоцьк м. ст. 170, 427, 435.
Полтáва м. ст. 11, 284, 286.
Полтва с. ст. 204.
Польща ст. 6, 24—27, 29, 31, 35—40, 49, 57, 79, 82—90, 97, 99, 140, 174, 181, 184, 192, 198, 199, 231, 235, 249, 271—75, 277—9, 288, 289, 295—98, 300, 302, 304, 329, 330, 369, 370, 373, 392, 394, 397—98, 402, 412—415, 417—19, 422, 423, 428, 434, 445, 457, 458, 464, 477, 567, 596, 604, 605, 606, 608, 616, 621.
Полюбичі с. ст. 150.
Поморє ст. 35, 194.
Поморяни м. ст. 101, 625.
Понизє ст. 25, 26.
Попелї 240, 244.
Порохницький Олехно шл. ст. 237.
Порохницький Ян ст. 238, 239, 449, 450.
Порохницькі ст. 611.
Портуґалія ст. 194, 199.
Посевін Антоній ст. 463, 464.
Посяннє ст. 206.
Посада с. ст. 265.
Потїй митр. ст. 482, 484, 489, 495, 496, 537, 541, 542, 547, 548, 557, 560, 561, 567, 569, 570, 571, 573, 574, 575, 583—85, 589—90, 593, 595, 596, 599, 628.
Потилич с. ст. 118, 120, 137, 138, 220, 261.
Потоцкі шл. ст. 250, 279, 280, 282, 283, 420.
Почайна р. ст. 17.
Почаїв с. ст. 102.
Прага м. ст. 23, 427, 428.
Преслужич Волчко шл. ст. 236.
Припеть р. ст. 19, 48, 50, 53, 144, 147, 164, 187.
Проскури шл. ст. 280.
Процович Михайло шл. ст. 236.
Пронські ст. 598.
Прут р. ст. 57.
Пстроский Миколай шл. ст. 236.
Пузини ст. 598.
Пултуск м. ст. 418.
Пустотва ст. 626.
Путивль м. ст. 9, 10, 14, 146, 284, 308.
Псков м. ст. 13, 14.
Псьол р. ст. 219, 286.
Пясецькі шл. ст. 250.
Рава ст. 34.
Радістівське стар. ст. 186.
Радивил Христофор ст. 290, 594.
Радивил Януш ст. 576, 594.
Радиловичі ст. 240.
Радиловські ст. 244, 245.
Радимно м. ст. 101, 177.
Радом м. ст. 34, 75, 174.
Радомишль м. ст. 148.
Рата р. ст. 152, 187.
Ратенське стар. ст. 145, 170.
Ратно ст. 53.
Раставиця р. ст. 280, 281.
Рафалівка ст. 627.
Рашків ст. 58.
Реґенсбурґ м. ст. 6, 23, 24.
Редчичі шл. ст. 281.
Рейовець ст. 626.
Репедза с. ст. 223.
з Риботич Васько шл. 237.

digitized by ukrbiblioteka.org

Рим м. ст. 398, 415, 421, 444, 459, 582.
Риманів ст. 625.
Ріплин ст. 626.
Ритаровський Мартин ст. 243.
Ровне м. ст. 49, 102, 104.
Рогатин м. ст. 101, 108, 261, 270, 379, 529.
Рогатинець Юрий ст. 475, 522.
Рогатинське стар. ст. 78.
Рогоза митр. ст. 521, 540, 570, 565.
Роженець с. ст. 267.
Рожнів ст. 449.
Рожнитівські шл. ст. 240, 611. Яцко ст. 237. Іван і Васько ст. 240.
Рожнитів ст. 237.
Розниця ст. 175.
Романів ст. 626.
Ропчиці ст. 173.
Рось р. ст. 281.
Рославль див. Вроцлав.
Ростислав київ. кн. ст. 8.
Рудаловичі ст. 209.
Рудники ст. 148, 149, 218.
Ружинський Кирик кн. 280.
Ружинські ст. 588.
Русільон ст. 21.
Русків с. ст. 628.
Руська держ. ст. 3, 4.
Рутський митр. ст. 600.
з Ряшева Яшко шл. 236.
Ряшів м. ст. 43, 68, 98, 173, 217, 236.
Ряшівщина ст. 266.
Саксін м. ст. 4.
Саксонїя ст. 37, 266.
Самара р. ст. 9.
Самбір м. ст. 91, 101, 108, 118, 158, 236.
Самбори Іван і Павло шл. ст. 240.
Сангушки шл. ст. 277, 300, 310, 598.
Сангушко Федір ст. 394, 481.
Санжарів ур. ст. 10, 14.
Сарай м. ст. 5.
Саржина с. ст. 266.
Сариґозін Марко ст. 442, 443.
Сатанів м. ст. 101, 250.
Сатиїв с. ст. 104.
Сваричів с. ст. 237.
Сваричовські ст. 240, 611.—Андрейко ст. 237.
Свидниця ст. 626.
Свистельницький Никандро шл. ст. 239.
Свистельницькі ст. 240, 611.
Свитригайло кн. лит. ст. 147, 149, 150, 249, 358, 359.
Свож с. ст. 149.
Святослав кн. київ. ст. 24.
Семигиновські ст. 240.
Сейм р. ст. 283, 287.
Селецькі ст. 240.
Семашки ст. 277, 598.
Семен Сїдлар ст. 457, 460.
Семигород м. ст. 60, 61, 611.
Селянка с. ст. 266.
Сендомир м. ст. 34, 35, 37—8, 75, 110, 173, 174, 217, 372, 576.
Сенькович Михайло шл. ст. 236.
Серадзька зем. ст. 372.
Сербин Петро шл. ст. 240.
Середземне море ст. 4, 5, 20—22, 608.
Серет р. ст. 60.
Серкизів ст. 77.
Сенявскі шл. ст. 275, 279, 283.
Сецехів м. ст. 30, 33.
Сикст папа ст. 561.
Сильно с. ст. 149.
Сильвестр митр. ст. 332, 353.
Синевідсько с. ст. 24.
Синів с. ст. 186.
Синява с. ст. 190.
Синюха р. ст. 9.
Сирія ст. 4, 13.
Сіль м. див. Стара Сіль.
Сїверщина ст. 287—289.
Сїлець с. ст. 152.
Сїннівські ст. 611. — Глїб-Миколай ст. 237, 239. — Сенько шл. ст. 237.
Сїнниця с. ст. 268.

Скала м. ст. 78, 101.
Скарґа Петро ст. 331, 332, 336, 425, 446—47, 457—8, 461—2, 482, 487, 492, 545, 546, 549, 553, 556—7, 561, 564, 596, 628, 629, 630.
Скиргайло кн. ст. 357.
Скорина Франциск ст. 375, 376, 377, 391, 427, 428—431, 473, 613, 614.
Скумини ст. 598.
Скумин-Тишкович ст. 520, 521.
Слободиська вол. ст. 281.
Слуцьк м. ст. 435.
Слуцьке князів. ст. 468.
Слуцький Юрий ст. 443.
Слуцькі кн. ст. 360, 435, 448, 598.
Смера Іван ст. 433.
Смеречанські ст. 240.
Смоленськ м. ст. 14, 170, 357, 358, 362, 363.
Смольник с. ст. 223.
Смотрицький Герасим ст. 460, 462, 466, 467—8, 477, 484, 485—6, 489—95, 594.
Смотрицький Мелетий ст. 334, 484—5, 491, 495, 560, 586, 594—99, 629.
Смотрич р. ст. 221.
Снїпород р. ст. 285—6.
Снятин м. ст. 59, 60, 91, 99, 100, 178, 213, 278.
Собішин ст. 627.
Созанські ст. 240, 244.
Сокаль м. ст. 153, 226, 261, 389.
Сокольники с. ст. 267.
Соколецький Гринко шл. ст. 236. 237.
Соколинські ст. 598.
Сокуль ст. 627.
Солнечкович Костко шл. ст. 236.
Соломирецькі ст. 598.
Солониця р. ст. 285.
Солонка с. ст. 517.
Солтан Йосиф митр. ст. 312, 314, 388.
Сопіги ст. 280, 598.
Сопіга Лев 450, 560.
Сорклановo с. ст. 306.
Сосновичі ст. 598.
Сохачів м. ст. 55.
Спитки шл. ст. 236.
Сроковські ст. 240.
Стабровский ст. 576, 579.
Ставські ст. 611.
Старанції ст. 625.
Староконстантинів ст. 627.
Стара Сіль м. ст. 213, 215, 216.
Стародубівщина ст. 287—8.
Станимирський Іван ст. 239.
Стенжиця ст. 575.
Степань м. ст. 49, 102.
Стир р. ст. 149.
Стовпи с. ст. 268.
Стрвяж р. ст. 157, 224.
Стрий м. ст. 24, 43, 91, 101, 227.
Стримілець ст. 626.
Струсї шл. ст. 275, 279, 280, 281.
Струтинські ст. 240, 245, 611.
Ступницькі ст. 240, 611.
Сула р. ст. 280, 284—286.
Сулятицькі ст. 240, 611.
Сураж м. ст. 184, 618, 628.
Сурож м. ст. 5, 27, 64.
Сутківції с. ст. 251.
Суходоли с. ст. 322—325.
Сухостав с. ст. 78.
Сучава м. ст. 59—62.
Сьвяте оз. ст. 186.
Сьвяте с. ст. 209.
Сян р. ст. 34, 151, 157—8, 183, 190, 194, 213, 223, 266, 610.
Сянік м. ст. 27, 39, 80, 92, 98, 107, 156, 158—9, 173, 196—8, 202, 205, 208, 209, 213, 217, 220—23, 225—7, 240, 265—6.
Тавань ур. ст. 9—11, 58.
Тана м. ст. 4, 5, 21, 29, 178.
Тарногора м. ст. 180.
Тарнов м. ст. 236.
з Тарнова Ян ст. 236.
Тарновські ст. 236, 611.
Татомири ст. 240, 244, 245, 611.

digitized by ukrbiblioteka.org

Тегинь м. ст. 58, 60, 607.
Тенчиньский Андрій ст. 253.
Теофан патр. ст. 378.
Тептюкович Васько шл. ст. 236.
Теребовль м. ст. 78, 101, 177.
Терепча с. ст. 266.
Терехтемирів с. ст. 306.
Терлецький владика ст. 565, 567, 571, 581, 592.
Терлецькі ст. 240, 244, 611.
Тернопіль м. ст. 81, 101, 118, 127, 260, 430.
Тикотин м. ст. 54, 70, 194, 195.
Тирава м. ст. 228.
Тиса р. ст. 24.
Тисаровські ст. 611.
Тисаровський Остафій ст. 588—9.
Тискиневич Гр. ст. 599.
Тисьмениця р. ст. 101, 161.
Тихомль ст. 627.
Тичинська вол. ст. 209.
Тишівці м. ст. 389.
Тишкевичі ст. 598.
Тишкевич Іван ст. 309.
Толкачі шл. ст. 281, 284.
Торговиця с. ст. 9.
Торговиця м. ст. 102.
Торговище м. ст. 60.
Торн м. ст. 27, 56, 57, 68, 97.
Торунь м. ст. 28, 33—36, 56, 68, 71, 605.
Торчин м. ст. 102, 103, 137.
Тотруш м. ст. 60.
Транквілїон - Ставровецький дідаскал львів. ст. 521—2, 536.
Трапезунт м. ст. 4.
Тризни шл. ст. 598.
Трубеж р. ст. 284—5.
Трутна с. ст. 186.
Турецькі ст. 240.
Туреччина ст. 22, 44, 47—8, 53—4, 61, 64—7, 82, 91, 132—3, 386, 397.
Турийськ ст. 77, 150, 389.
Туриньске с. ст. 223.
Туркестан ст. 4.
Турція ст. 7, 102.
Туринка с. ст. 203.
Тур р. ст. 19, 186.
Тур Никифор ст. 563, 565, 567, 573.
Туробин див. Щебрешин.
Турянські ст. 240, 244.
Тустановські ст. 240, 611.
Тязів с. ст. 265.
Тяпинський Василь ст. 433, 436—43.
Тясьмин р. ст. 282.
Угерницькі ст. 240, 244.
Угорницький Петро шл. ст. 239.
Угорщина ст. 24—5, 37—9, 61, 91, 98, 159, 217, 298, 302, 349, 611.
Угруйськ ст. 626.
Удай р. ст. 284 285, 286.
Умань м. ст. 21.
Унятнцькі ст. 240, 611. — з Унятич Дмитро ст. 237.
Унятичі с. ст. 237.
Уруські ст. 240.
Усичі с. ст. 76.
Устилуг ст. 197.
Уш р. ст. 281.
Ушомир ст. 628.
Ущапи шл. ст. 281.
Фастів ст. 191, 450.
Федор кн. Кобриньский ст. 151.
Филип II кор. ст. 193.
Філялет-Христофор ст. 490, 494, 547—8, 550, 557, 559, 628.
Фльоренція ст. 21, 62.
Фляндрія ст. 27—9, 35—6, 193—4.
Фоґараш ст. 60.
Фортуна Яшко шл. ст. 236.
Франкфурт на Майні ст. 97.
Франція ст. 28, 185, 193, 194.
Фредри шл. ст. 238, 239, 250.
Фридрівці с. ст. 250.
Халецький ст. 280, 598.
Харленські ст. 279, 280.
Харків ст. 621.
Хелмно див. Кульм.
Хланів ст. 626.
Хлопецькі Іван і Микола шл. ст. 243.
Хмельник ст. 626.
Хмелецкі шл. ст. 279.

Хоболтовичі с. ст. 76.
Ходкевичі ст. 598.
Ходоров с. ст. 102.
Ходоровські ст. 611.
Ходоровстав с. ст. 237.
з Ходоровстава Юрша шл. ст. 237.
Ходча с. ст. 174.
Хоенські ст. 611.
Холм ст. 33—4, 53, 107, 136, 138, 156—8, 184—7, 195, 199, 200, 209, 219, 223, 246, 303, 411, 422, 429.
Хорошів с. ст. 433.
Хотимирські ст. 240.
Хребтовичі ст. 598.
Цамблак Григорий митр. ст. 344, 345, 351, 353.
Царгород ст. 4—6, 8, 15, 20, 22, 65, 70—1, 133, 302, 344, 380, 411.
Царина с. ст. 152.
Цїхоновець м. ст. 53.
Цуцилівський шл. ст. 242.
Чемер Ходко шл. ст. 236.
Черкаси м. ст. 9, 10, 18, 19, 228, 237, 280, 285,
з Черкасів Онисько, Стецько-Ілько і Стецько шл. ст. 237.
Черленевські ст. 251, 253.
Черляни с. ст. 180.
Черннеч-Городок ст. 148.
Чернигів м. ст. 14, 53, 146, 302.
Чернихів ст. 389.
Чернівцї м. ст. 60, 61.
Чернявка ст. 152.
Чернявські ст. 611.
Черняхів ст. 628.
Черськ м. ст. 33.
Чертїж с. ст. 265.
Черторийські ст. 277, 455, 592, 598.
Четвертня м. ст. 77.
Четвертинський Григор. кн. ст. 592.
Четвертинські ст. 277, 282.
Чехія ст. 302.
Чечельник м. ст. 92.
Чолганські ст. 240, 598, 611.
з Чолганець Федько ст. 237.
Чолганцї с. ст. 237.
Чоповські шл. ст. 281.
Чорне море ст. 7, 22, 27, 59, 82, 142, 178, 199, 608, 609.
Чорнобиль ст. 53, 147.
Чорноморе ст. 7, 25—6, 608.
Чорний город ст. 58, 607.
Чорткович Васько шл. ст. 236.
Чорторийський Юрий ст. 317.
Чорторийськ ст. 77.
Чтопи ст. 625.
Чудець ст. 625.
Чуднів м. ст. 94.
Чурили ст. 250, 611.
Шаргород м. ст. 92.
Швеція ст. 13, 193, 567.
Шегинї с. ст. 203.
Шлезк ст. 37—8, 54, 83, 89, 98, 172—4, 182.
Шотляндія ст. 55, 185, 193,
Шпанів ст. 627.
Штирія ст. 24.
Штральзунд м. ст. 29.
Шульжинцї с. ст. 389.
Шумлянський Марко шл. ст. 239.
Шумлянські ст. 242, 611.
Щавне с. ст. 223.
Щебрешин м. ст. 108, 142, 175, 626.
Щенятів ст. 627.
Щербів (Ружин) ст. 280.
Щирець ст. 176, 180, 208, 376.
Щирецька вол. ст. 208.
Юрий-Болеслав кн. ст. 28, 298.
Юрий кн. волин. ст. 28.
Юрий Кориятович ст. 221.
Юрий Наримунтович ст. 304.
Яблонів ст. 625.
Яблоновські шл. ст. 279.
Явірник ст. 625.
Яворів ст. 177, 262, 517.
Яворські ст. 240.
Ягайло кор. ст. 35—8, 42, 45, 59, 93—4, 133, 142, 163, 183, 236, 249, 357, 359, 360, 373, 474, 607, 608, 616.
Ягодин с. ст. 185.

digitized by ukrbiblioteka.org

Ядвіґа кор. ст. 42, 43, 474.
Язлівець м. ст. 101, 626.
Язловецькі ст. 250.
Якушинські ст. 283.
Ялівції ст. 627.
Яминські ст. 240.
Ян-Ольбрахт кор. 171.
Янушполь м. ст. 389.
Ярмолинські ст. 240, 598, 611.
Ярмолинції м. ст. 251.
Ярослав м. ст. 32, 43, 66, 68, 78, 83, 97—8, 108, 155, 161, 172, 175, 177, 236, 266, 298, 337, 418, 430, 446—7, 455, 457, 484.
Яси м. ст. 607.
Ясло м. ст. 60.
Ясеницькі с. ст. 240, 244.
Яснища с. ст. 154.
Ясенів ст. 625.
Яськi Костюк і Федор шл. ст. 240.
Яцимир ст. 625.
Яцко сяніцький судя ст. 236.

ПОМИЛКИ.

Сторінка:	рядок:	надруковано:	треба:
15	17 зн.	.Литовсьаого	.Литовського
41	17 зн.	von mols	vormols
47	16 зн.	виняйнято	винайняте
56	17 зн.	політичній	державній
59	2 зн.	одповняю	доповняю
60	3 зв.	„заповѣдні“	„заповідані“
66	13 зн.	льодонське	льондонське
69	17 зн.	торгу	торгу волинсько-побужського
71	4 зв.	czyngstur	czyngatur
81	1 зв.	добробит	добробут
—	2 зн.	потвердження	потверджение
82	4 зв.	проходило глубко в сьвідомість кругів	проходила глубоко в кругах
83	3 і 4 зн.	штук	шкут
84	5 зв.	визову	вивозу
86	14 зв.	$2^5/_6$	$^5/_6$
100	14 зв.	можливо	можливо, що
105	18 зв.	мясом і	мясом:
107	11 зв.	просолів	прасолів
—	19 зв.	ботатих	богатих
126	20 зв.	цех	що цех
128	4 зн.	od	ad
134	7 зв.	kolkborner	kalkborner
135	8 зв.	пговарів	пивоварів
136	18 зв.	означенних	означення
147	1 зв.	на Вони	на Волини
148	3 зн.	Полиньского	помилкою
150	17 зв.	знаходимо,	знаходимо
151	19 зн.	Галичинї	в Галичинї
156	3 зв.	Тутже	Ту ж
158	3 зв.	зоходів	заходів
160	8 зв.	королївшинами	королївщинами
163	14 зв.	служать	служить
164	8 зн.	і	але

digitized by ukrbiblioteka.org

Сторінка :	рядок :	надруковано :	треба :
169	1 зв.	вивозу	вивозу продуктів
171	11 зн.	Вище Lekn	Bunge LEKUrkb.
174	20 зн.	Станнислава, з Ходча	Станислава з Ходча
176	20 зн.	Кибалька	Кибалка
180	19 зн.	Лемохівці	Лелехівці
186	2 зн.	не	на
191	1 зв.	кленки	клепки
—	14 зв.	са	за
—	17 зв.	1644 р.	1644—7 р.
—	20 зн.	шимельцуґу	шмельцуґу
193	13 зн.	Englang	England
202	10 зв.	який	якийсь
204	1 зв.	господарства	господарств
—	3 зв.	видатнійших	видатнійшими
206	17 зв.	на 1%	на 11%
209	8 зв.	Гальтовій	Гальвиговій
211	15 зн.	rozciągaic	rozciągaiąc
212	12 зн.	дївочих	дївичих
215	14—5 зн.	— инакше... сїльскої	инакше... сольської
216	17 зн.	3:6	3.6
219	9 зв.	янївськім	київськім
227	4 зв.	праьзникомъ	празьникомъ
235	6 зн.	1430	1340
236	1 зв.	паціональний	національний
237	8 зв.	селянїцького	сяніцького
—	13 зн.	Syenuow	Syennow
240	19 зн.	Сегининовські	Семигиновські
—	6 зн.	Сенковята Жураківські;	Сенковята; Жураківські
241	1 зв.	Пацлавські,	Пацлавські
249	10 зн.	польська	панська
251	11 зн.	nulla	nullo
254	17 зв.	нїмецьку	нїмецьку
—	1 зн.	мои статейку.	мою статейку
255	4 зв.	сорока	сорока :
256	2 зн.	Akta	Acta
263	1 зв.	елементам	елементів
264	10 зн.	3	4
265	18 зв.	посаджувано	поосаджувано
266	13 зн.	народности і	народности :
—	6 зн.	Ожанка	Ожанна
270	1 зв.	лагодити ся	погодити ся
—	19 зв.	захоплювани	захоплювали
271	17 зв.	землї, по	землї". По
275	7 зн.	Свеницкий	Светицкий
276	3 зн.	ґенеольоґи	ґенеальоґи
277	1 зв.	пізнїйші	пізнїйше
—	7 зв.	Волини	Волини,
—	10 зн.	мова.	мова,

Сторінка:	рядок:	надруковано:	треба:
278	1 зн.	припалих	припало
—	5 зв.	ті вищі	і ті вищі
—	3 зн.	тутешнї — землї	тутешнї землї
279	13—4 зв.	земямства... маєтностях	землнства... маєтностей
280	8 зв.	Звягелської	Звягельської
281	5 зв.	Костичковичі	Костюшковичі
—	11 зв.	)„подимій).	(„подимій“).
284	6 зв.	уходи, очевидно:	уходи: очевидно,
285	15 зв.	сподкоємців	спадкоємців
286	3 зв.	квалтом	кгвалтом
288	10 зв.	Маклаківські	Максаківські
—	15 зв.	особ ливо	особливо
—	9—10 зн.	Казаковского... Освєн-ціма	Казановского... Освєціма
290	1 зв.	схлад	склад
—	14 зн.	маєтностей.	маєтностей
—	11 зн.	переконання	й переконання
291	11 зв.	степами	етапами
—	19 зв.	V т. I3	т. I3
292	5—6 зн.	Вибирано їх за поря-док... селянства.	Вибираю їх за порядком... селянства
293	6 зв.	селяйства східної	селянства східної
295	21 зн.	Андібера	Андибера
296	18 зн.	лїнїї	на лїнїї
—	13 зн.	в привязанню	привязаннє
—	11 зн.	пеперетвореннє	перетворення
297	6 зв.	Сїверянами	Сїверянами)
299	4 зн.	загостріяв	загостряв
—	3 зн.	Воскар.	Воскр.
300	10 зв.	посувала	посували
301	10 зв.	рівновірцями	ріжновірцями
304	25 зв.	Юриєм	Юриєм (
—	6 зн.	Іван	Івана
305	9 зн.	згадує	зраджує
307	6 зн.	що	ще
308	1 зв.	луцьку	на луцьку
310	8 зн.	настроює	потроює
311	12 зв.	иньшими	иньшим
—	10 зн.	з гаданої	згаданої
—	7 зн.	Загаровського	Загоровського
314	16 зв.	переводить	переводять
—	10 зн.	супругіз	супругів
315	8 зв.	у узко	з узко
316	6 зв.	жінкою,	жінкою
317	5 зв.	Чорторьєского	Чорторыского
324	2 зн.	не	на
328	13 зн.	пропускав	припускав
338	8 зв.	„західно-руських	„західно-руських“

digitized by ukrbiblioteka.org

сторінка:	рядок:	надруковано:	треба:
340	21 зв.	Панахидинчокъ	Панахидничокъ
341	14 зв.	Зопари	Зонари
343	14 зн.	XIV—XIV	XIV—XVI
347	1 зн.	україн.-руськім Архиві	Україн.-руськім Архиві
348	14 зв.	Полискарпа	Поликарпа
350	16 зв.	смоленського	смоленською
351	10 зн.	1516—7	1516 і далї
352	18 зн.	пяродок	порядок
353	18 зн.	теольоґічний... діалектичний та риторичний	теольоґічній... діалектичній та риторичній
354	3 зв.	нагло;	нагло
355	24 зн.	відкиртою	відкритою
—	7 зн.	движеніе	движеніе:
357	5 зн.	виправдуеть ся	виправдуеть ся,
359	5 зв.	безбравними	безбарвними
—	6 зн.	звершена	звернена
360	1 зн.	Биховца	Биховця
—	17 зн.	литовський	литовскій
364	19 зн.	иньщі героіні	иньші героічні
—	14 зн.	Hradila	Hradil a
368	1 зв.	тборчість	творчість
—	8 зн.	iconografhie	iconographie
373	4 зв.	Кракові	у Кракові
—	1 зн.	малярів	мало малярів
375	11 зв.	вчив ся,	вчив ся
378	13 зн.	Мякарія	Макарія
386	16 зв.	звели ся,	звели ся
391	4 зн.	по	ко
394	21 зв.	незвичайно,	незвичайно
396	2 зв.	тац и	таци
—	17 зн.	гамари	чамари
—	9 зн.	рідність	рідкість
401	10 зн.	Мелашко	Мелешко
403	5 зв.	батьків і	батьків:
—	20 зв.	невибачливости	невибагливости
—	4 зн.	об	до
404	8 зв.	розпоясна	розпоясана
405	10 зв.	ріжне некраяне	ріжні покраяні
—	15 зв.	тільки	дають
—	3 зн.	самі... тім	салї... тим
407	14—15 зв.	тракдатї... і звертаеть ся... со	трактатї... звертаеть ся до
408	5 зн.	аедаґоґів	педаґоґів
409	15 зв.	загону	загалу
410	11—12 зв.	віступами	вістунами
411	12 зв.	несенї	несеної
413	8 зн.	Bigelaisen	Bigeleisen
415	11 зн.	приймали ся,	приймали ся

Сторінка:	рядок:	надруковано:	треба:
417	18 зв.	отовий	готовий
421	1—2 зв.	нтарі... сї	старі... нї
424	7 зн.	згагує	згадує
425	9 зв.	аріаства	аріанства
426	15 зв.	наслїдкив	наслїдків
427	12 зв.	1597	1517
—	19 зв.	Бібвия	Бівлия
—	20 зн.	Корскій	Карскій
428	14 зв.	Скóрининого	Скорининого
429	15 зв.	зняння	знання
431	13 зн.	до Скоринині	Скоринині
435	3 зн.	(А. Попова	у А. Попова
436	1 зв.	звязки	завязки
—	8 зн.	Вказує	Вказує на давнї переклади з грецького на словянське
437	7 зн.	шірило ся	ширило ся
438	3 зн.	служебник	служебником
439	11 зв.	винайшов	знайшов
—	16 зн.	сморти	смерти
440	3 зв.	вже ще	ще
—	6 зн.	н	и
441	5 зн.	Кн. А. М. Курбскій	М. Петровскій Кн. А. М. Курбскій
—	6 зн.	кизанські	казанські
442	15 зв.	Литовскkого... поважаннє,	Литовського... поважаннє
444	3 зн.	трібунану	трібуналу
448	13 зв.	замість	бо замість
—	19 зн.	непривітнім	привітнім
—	14 зн.	записки останнїй,	записки, останнїй
450	9 зн.	але і	але
451	13 зн.	формальну, і	формальну і
452	1 зв.	гарнихп очатках	гарних початках
454	6 зн.	силують	спитають
459	11 зв.	дав	дав він
—	20 зв.	єпископського	епископського
—	1—2 зн.	вона... вийшла	воно... вийшло
460	2 зв.	дуспуту	диспуту
—	5 зв.	пише, він	пише, що
—	16 зв.	людям, свої писання	людям свої писання,
—	10 зн.	чи	не
—	7 зн.	від повідь	відповідь
462	4—5 зв.	Трак	Трактат
—	13 зн.	панежи	папежи
467	17 зв.	незданою	нездалою
469	1 зв.	низще	низше
—	6 зн.	рочеши	речени

digitized by ukrbiblioteka.org

Сторінка :	рядок :	надруковано :	треба :
475	12 зв.	незвичайно	незвичайне
477	10 зв.	Інґольшрадам	Інґольштадам
—	7—8 зн.	Грецкі и... мудресть	Грецкіи... мудрость
478	2 зв.	и	а
—	12 зв.	навіть, на... оборонців	навіть на... оборонців,
480	5 зв.	мати;. ..стрия,	мати,... стрия;
485	14 зн.	фільософією	фільософією“
486	8 зн.	Tb.	Th.
490	10 зн.	звязаннх	звязаних
491	10 зв.	розуму	розуму“
493	1 зв.	політики	піїтики
	5 зв.	діяльносту	діяльности
—	11 зн.	наче	паче
—	4 зн.	Еросолимъ	Єросолимъ
494	3 зв.	словянська;	словянська,
—	5 зн.	Скабалоновича	Скобалановича
496	15 зв.	піст.	піст
—	22 зв.	одинакою	одинокою
499	2 зн.	Крипякевич, а	Крипякевича:
501	17 зн.	назни	назви
503	21 зв.	тоже	може
504	20 зв.	місцямо	місцями
—	19 зн.	корення	кореня
505	10 зн.	тя	ся
506	3 зв.	браття	братня
510	16 зн.	культупно	культурно
511	9 зв.	пѣцыи	нѣцин
—	12 зн.	здогадувяти ся	здогадувати ся
514	5 зн.	вступ доповнення	вступ та доповнення
516	1 зв.	ще	же
—	19 зн.	елєсонського	елясонського
521	12 зв.	правосласним	православними
—	20—1 зн.	досить анальоґічні	анальоґічні
—	12 зн.	функціонувяла	функціонувала
522	19 зв.	1590-к	1590-х
524	15—6 зп.	устраєвати ся... додовали	устроєвати ся... додавали
525	7 зн.	покликала	покликали
527	2 зв.	виленського брацтва	виленське брацтво
—	6 зв.	виленсьмим	виленським
528	21 зв.	а висока	і та висока
530	17 зн.	брацтва	львівського предміського брацтва
531	2 зв.	течію	точію
532	18 зн.	орґанїзоване	було орґанїзоване
535	20 зн.	підкладам	підкладом
538	2—3 зв.	їх розповсюдженню й розвою	розповсюдженню й розвою брацької орґанїзації

Сторінка:	рядок:	надруковано:	треба:
—	4 зв.	на інтензивність, а на характер	в інтензивности, а в характері
—	10 зв.	нії	унії
539	8 зв.	1585	1595
540	1 зв.	бороть а	боротьба
543	1 зв.	практовано	трактовано
544	1 зв.	перенесли	православні перенесли
—	1 зн.	т. V с.	т. V с. 607—617.
546	1 зв.	лїтература	лїтературна
550	3 зн.	Скобалоновича	Скабалановича
552	15 зв.	Такеж	Таке
553	13 зв.	свѣтомъ	свѣдомъ
554	1 зв.	подъ	надъ
—	6 зв.	уничтожаете	уничижаете
556	17 зв.	братчикам, шляхтичам, маґнатам	братчики, шляхтичі, маґнати
—	18 зв.	ухвалили	ухвали
558	10 зн.	назвою.	назвою „Антіррізіс“.
560	12 зн.	Росіеа	Росіѳіа
561	19 зн.	папѣжинкомъ	папѣжникомъ
562	8 зв.	сторони	сторони,
564	21 зн.	доґматичний	доґматичній
564	13 зн.	певшнх	перших
—	6 зн.	правити	правоти
567	18 зн.	самовільно	самовільне
568	12 зв.	перерву,	перерву
574	7 зв.	православвим	православним
—	18 зн.	двух	двох
—	8 зн.	dostoenstw	dostoienstw
579	8 зн.	подана	подану
580	4 зв.	поручили	поручив
—	6 зв.	вважила	вважала
584	17 зн.	штяхецької	шляхетської
590	10 зн.	репресію	депресію

Примітка: Зазначені тут помилки в тексті виправлено.

digitized by ukrbiblioteka.org

ЗМІСТ.

I. **Економічне житє: торговля й промисел міський.** с. 1—140.

Вступні замітки (с. 1), упадок міського житя в XI—XII в. (с. 2).

Торговля в східній Україні в XIII—XVI вв.:

Упадок торговлї в XIII в. (с. 3), зменьшеннє її району (с. 4). упадок Київа як міста (с. 5), пасивність київської торговлї (с. 6), торговля з Чорноморем (с. 7), каравани (с. 8) й караванні дороги — дорога перекопська (с. 9) й иньші (с. 10), дороговий примус (с. 11), розміри поднїпрянської торговлї в XV—XVI вв. (с. 12), торг московський (с. 13), його головні артерії (с. 14), його предмети (с. 15), товари московські й турецькі (с. 16), участь місцевої людности в сїй торговлї (с. 17), торг солею (с. 18) і господарськими продуктами (с. 19), торг невільником (с. 20), головні торговища (с. 21), попит на українського невільника (с. 22).

Торговля в Західній Україні в XIII—XVI вв.:

Найдавнїйші звістки (с. 23), торговля з Зах. Европою (с. 24), оріентально-візантийський торг (с. 25), Понизє й галицько-чорноморська дорога (с. 26), зносини з балтийським побережем (с. 27), прусько-фляндрський торг (с. 28), торг вроцлавський і краківський (с. 29), полїтика Казимира В. (с. 30), змагання краківських купцїв до замкнення руської торговлї (с. 31), прусько-литовська дорога (с. 32), торговельні дороги з Прусії на Волинь і до Галичини (с. 33), предмети торгу (с. 34), замкнення границь за Людовика й Ягайла (с. 35), упадок пруської торговлї з Володимиром і Львовом (с. 36), розвій краківської торговлї на Українї (с. 37), конкуренція вроцлавська (с. 38), спори в XV в. (с. 39). Змагання Львова до монополїї в полудневій торговлї (с. 40), процес з Краковом (с. 41), львівський примус для міст галицьких (с. 42) і подільських (с. 43), система галицьких доріг (с. 44). Торг подільський (с. 45), подільські торговельні шляхи (с. 46), львівські претенсії (с. 47). Волинський торг — упадок Володимира (с. 48),

луцький склад (с. 49), волинсько-поліські дороги (с. 50), розміри торговлї в XV—XVI в. (с. 51), правительственна реґуляція доріг ва захід (с. 52), їх зміни в XVI в. (с. 53), зносини з Заходом: Люблин і Познань (с. 54), пруська торговля (с. 55), бужська артерія (с. 56). Торговля східня: перші звістки про кримську торговлю (с. 57), „татарська дорога“ (с. 58), дорога волоська (с. 59), торговля з Волощиною в XV в. (с. 60), предмети її (с. 61), зносини з італійськими факторіями (с. 62), торговля білгородська (с. 63), торг турецький (с. 64), предмети обміну (с. 65), західноевропейські товари — сукно (с. 66), иньші фабрикати (с. 67) й продукти (с. 68), товари турецькі й московські підляських тариф (с. 69), торг вином (с. 70), иньші східнї товари (с. 71), товари волоські (с. 72).

Орґанїзація торговлї:

Загальні обставини (с. 73), реґляментація торговлї (с. 74), монополїї (с. 75), митні тягарі (с. 76), торговельні оплати (с. 77), ослабленнє торговельного руху (с. 78), привілеґії шляхти (с. 79), привілеґіовані міста (с. 80), безрадність міст (с. 81), утрата старих торговельних транзітів (с. 82), розвій торгу господарськими продуктами (с. 83), шляхецька конкуренція містам (с. 84), ворожа містам шляхецька полїтика (с. 85), зріст цїн і шляхецькі заходи против того (с. 86), такса й репресії на купців (с. 87), проби замкнення границь (с. 88), пьотрківські ухвали 1565 р. (с. 89), їх шкідливість для міст (с. 90), часткові замкнення (с. 91). Ярмарки — правительственні надання (с. 92), реґляментація (с. 93), вигоди (с. 94) і невигоди від ярмарків (с. 95), ярмаркові пільги (с. 96), важнїйші ярмарки Захід. України: ярославські (с. 97), короснянські й сяніцькі (с. 98), львівські (с. 99), снятинські й камінецькі (с. 100), меньші ярмарки Галичини (с. 101), ярмарки волинські (с. 102). Торги тижневі (с. 103), їх предмети торгу (с. 104), торг мясом (с. 105). Міський торг звичайний: крамарі й крамниці (с. 106), предмети крамарського торгу (с. 107), корчмарство і торг напитками (с. 108).

Орґанїзація реміснича:

Корпоративний устрій середновіча (с. 109), початки цехів на Українї (с. 110), цеховий устрій (с. 111), його моралїстичний характер (с. 112), охорона інтересів матеріальних (с. 113), орґанїзація ремісничої науки (с. 114), типовий цеховий устрій в Західнїй Українї XVI в. (с. 115), його розповсюдженнє (с. 116), взірець цехового устрою з Заднїпровя XVII в. (с. 117). Виродженнє цехів (с. 118), брак конкуренції (с. 119), цехова виключність (с. 120) і протекція для своїх (с. 121), загостреня на не-цехових (с. 122), упадок цеховоло житя (с. 123), інститут господи і брацтв челядників (с. 124). Виключність релїґійно-

digitized by ukrbiblioteka.org

національна (с. 125), утрудненя для Русинів (с. 126), становище Жидів (с. 127). Неприхильна цехом полїтика шляхти (с. 128), скасованнє цехів (с. 129), конкуренція старостинських ремісників (с. 130) і шляхецких дворів (с. 131), заграничний „навіз“ (с. 132). Стан міського промислу: цехи львівські XV в. (с. 133), Луцьк (с. 134), Кремінець, Володимир, Белз, Київ (с. 135), Холм, Красностав (с. 136), меньші міста й місточка (с. 137).

Загальний погляд на упадок міського економічного житя (с. 138), трудні обставини для елементу українського (с. 139), його збідненнє й упадок (с. 140).

II. Господарство сїльське . . . . с. 141—234.

Старе хазяйство й його пережитки:

Торг продуктами хозяйства в старій Руси (с. 141), його предмети (с. 142), брак попиту на рільничі продукти в XIV—XIV в. — симптоми того (с. 143), характер старого господарства (с. 144), його пережитки на Полїсю волинськім (с. 145) і київськім (с. 146), старе господарство на Волини XV в. (с. 147) і пережитки його в XVI (с. 148), служебні села (с. 149), иньші пережитки (с. 150); прикмети старого господарства в Галичинї XIV—XV в. (с. 151), пережитки в XVI в.— ловецтво (с. 152), пчільництво (с. 153), пережитки старих обовязків (с. 154), дань вівсяна (с. 155), годівля худоби (с. 156), волоське господарство (с. 157), його виродженнє (с. 158). Двірське господарство Зах. України в першій пол. XVI в. — приклади його: королївщина сяніцка (с. 159), любачівська (с. 160), дрогобицька (с. 161), рогатинська (с. 162). Загальний образ старого господарства — хлїборобство (с. 163), ловецтво, рибальство, пчільництво, скотарство (с. 164); Литовський Статут як ілюстрація старого господарства (с. 165), охорона ловецтва (с. 166); слабкість двірського господарства (с. 167); розмірний розвій хлїборобства в Галичинї (с. 168); нормальні напрями розвою й його пертубації (с. 169).

Розвій вивозу продуктів господарства в XV—XVI в.:

Степенованнє вивозу (с. 169). Вивіз футер (с. 170). Вивіз воску (с. 171) і меду (с. 172). Експорт худоби (с. 173), гурти волові (с. 174), статистика їх з городецьких митних записок (с. 175), полекші для шляхетських гуртів (с. 176), кілька статистичних дат з поч. XVII в. (с. 177). Експорт риби: торг рибою (с. 178), соленнє її (с. 179), стави (с. 180), їх експльоатація (с. 181). Експорт товарів лїсових (с. 182), ґданський торг деревом (с. 183), цїни на дерево у нас і за границею (с. 184), виріб лїсових товарів — звістки з любомльської (с. 185) і ратненської королївщини (с. 186), нищеннє лїсів (с. 187), проба державної монополії в в. кн. Литовськім (с. 188), зне-

сеннє її (с. 189), виріб лїсових товарів в Україні східній (с. 190), нищеннє лїсів (с. 191).

Експорт збіжа й його впливи:

Розвій попиту (с. 192), ґданський торг (с. 193), район його попиту (с. 194), розвій експорту на українській території — в басейні Буга (с. 195) і Сяну (с. 196), на Волини (с. 197), зріст цїн (с. 198), розвій хлїборобства на вивіз (с. 199), зріст фільваркового господарства (с. 200), розширеннє його площі (с. 201), забираннє селянських ґрунтів (с. 202), дробленнє селянських господарств (с. 203), зріст господарств малоземельних (с. 204), загородники в Перемищині і Сяніччині (с. 205), в королївщині Львівській (с. 206), зріст панщини (с. 207), „новини“ (с. 208); безземеленнє селян в маєтностях приватних (с. 209); пролєтарізація селян в землях центральних (с. 210) і східнїх (с. 211).

Форми промислу звязані з сїльським господарством:

Вареннє соли (с. 212), його технїка (с. 213), праця наємна (с. 214) і панщинна (с. 215), розміри продукції (с. 216), район збуту (с. 217). Руди (с. 218). Селїтряні бурти (с. 219). Гути й папірні (с. 220). Промисел млинський (с. 221), млинський примус (с. 222), валила, тартаки (с. 223), форми великого млинського промислу (с. 224). Вареннє пива (с. 225), селянське пивовареннє й його обмеження (с. 226); вареннє меду (с. 227), паленнє горілки (с. 228); значіннє сих промислів в балансї великого господарства (с. 229). Загальні замітки (с. 230), нераціональність шляхетського господарства (с. 231), торговий баланс Польщі (с. 232), надмірний вивіз (с. 233), вичерпаннє природних богацтв (с. 234).

III. Відносини культурні й національні: національний склад і національні елементи . . . . с. 235—293.

Україна Західня:

Ослабленнє українського елементу в Галичині (с. 235), наплив чужого панства (с. 236), українські шляхетські фамілії в XV в. (с. 237), їх винародовленнє (с. 238), українська шляхта Галичини в XVI (с. 239), дрібна шляхта (с. 240), її незаможність (с. 241), брак впливів (с. 242), національні рухи серед шляхти — волоська ірedента XVI в. (с. 243), боротьба з унією (с. 244), рухи під час Хмельнищини (с. 245). Шляхта на Побужу Короннім (с. 246), її спольщеннє (с. 247), польське право і польська мова на Підляшу (с. 248). Шляхта на Поділю (с. 249), польські й українські елементи (с. 250), українські роди XVI в. (с. 251), їх упадок в зах. Поділю (с. 252), дрібна українська шляхта в Поділю східнїм (с. 253). Міщанство — наплив привілєґіованих елєментів (с. 254), нїмецькі кольонії (с. 255), стан українського

digitized by ukrbiblioteka.org

елементу, приклади: Красностав (с. 256), Городок (с. 257), Дрогобич (с. 258), обмежеинє українського елементу в правах (с. 259), орґанїзація українського міщанства (с. 260), участь міщан в противопольських рухах (с. 261), прояви привязання до своєї народности у міщан (с. 262). Духовенство (с. 263). Вищі верстви селянства (с. 264). Національний склад селянства — взірцї з Сяніччини (с. 265), Перемищини (с. 266), з Побужа (с. 267), з Поділя (с. 268); прояви сьвідомости горожанської і національної (с. 269), масові рухи: повстаннє Мухи (с. 270), його характер (с. 271), рухи пізнїйші (с. 272).

Україна центральна і східня:

Перешкоди для напливу чужих елементів (с. 272). Наплив чужих елементів серед міщанства (с. 273); національний стан міст — приклади (с. 274), польські елементи серед волинської шляхти (с. 275), опозиція тубильців против них (с. 276), винародовленнє шляхти (с. 277). Імміґрація польських елементів в Київщинї й Браславщинї (с. 278), польські лятифундисти в Київщинї (с. 279), маґнати українські (с. 280), дрібна українська шляхта на Полїсю (с. 281), землянство браславське (с. 282), його національний патріотизм (с. 283). Заднїпровє (с. 283—4), окупація пустинь (с. 284—5), формованє лятифундій (с. 286). Сїверщина (с. 287). Національне значіннє східноукраїнських лятифундій (с. 288). Міщанство (с. 289). Селянство (с. 290), теорії польські про іміґрацію (с. 291), дійсний характер сїл — взірцї (с. 292—3).

IV. Побут і культура . . . . с. 294—411.

Релїґійні й національні традиції:

Почутє національне й релїґійне — мішаннє сих поглядів (с. 294), їх еволюція (с. 295), перехід релїґії в національну прикмету (с. 296), етноґрафічно-полїтичний антаґонїзм на фронтї західнїм (с. 297), антаґонїзм релїґійний (с. 298), вилив ограничень під польським панованнєм (с. 299), „руська віра“ стає національним прапором (с. 300), релїґія як фірма національної й соціальної боротьби (с. 301). Релїґійний елємент в житю (с. 302), його ослабленнє в XIII—XIV вв. (с. 304); опіка церкви в XIII—XIV в. (с. 304), церковні фундації XIV—XV вв. (с. 305), записи на церкви (с. 306), задушні жертви (с. 307), вписи в синодики (с. 308) постриження в черцї (с. 309). Три тестаменти, як ілюстрація релїґійно-морального і побутового сьвітогляду XVI в. (с. 310), їх автори — слабкість їх полїтичних інтересів (с. 311), обезпеченнє матеріальних інтересів (с. 312), практицизм і ідеалїзм (с. 313), відносини родинні (с. 314), свобода розводу (с. 315), маєткові права жінок (с. 316), ілюстрації відносин з тестаментів (с. 317), вихованнє дїтей (с. 318), наука дїтей (с. 319), релїґійні інтереси (с. 320), фундації церковні (с. 321), технїчні подробицї (с. 322),

церква й шпиталь (с. 323), дяк і школа (с. 324), утриманнє духовних (с. 325), відносини до підданих і слуг (с. 326), погляди суспільні й полїтичні (с. 327).

Культурне житє:

Упадок церкви (с. 328) й ослабленнє її культурного значіння (с. 329), безвиглядність руської культури (с. 330), зневажливі відзиви про шкільництво (с. 331), низький рівень його (с. 331), погляди поступових Українців (с. 331), розповсюдненнє низших шкіл (с. 333), їх орґанїзація (с. 334) і наука (с. 335), наука домашня (с. 336), Українцї в чужих школах (с. 337). Книжність (с. 337—8), запас книжний — катальоґ супрасльської бібліотеки (с. 339), лїтература богословська (с. 340), моралїстична й історична (с. 341), староруська книжна традиція (с. 342), пізнїйші прибутки (с. 343), писання ориґінальні (с. 344) і переклади (с. 345), незначність запозичень західнїх (с. 346). Робота редакційно-компіляційна (с. 347), компіляції аґіоґрафічні (с. 348), полємічні (с. 349) й історичні (с. 350); застоя в лїтературі (с. 351), лїтературні засоби (с. 352) і упадок творчости (с. 353), взірцї лїтературного стилю (с. 354), пасивний консерватизм (с. 355). Письменство не церковне — лїтописний цикль литовсько-руський (с. 356), редакції лїтописні — старша (с. 357), середнї (с. 358) і ширша (с. 359), їх стиль (с. 360), стара лїтературна традиція — лїтопись супрасльська (с. 361); взірцї ритмічної мови (с. 362); „думи“ (с. 363), впливи сербського героічного епосу (с. 364), пісня про Стефана як памятка пісенної творчости (с. 365), вірші релїґійні (с. 366); сформованнє нової книжної мови, як симптом упадку традиції (с. 367). Артистична творчість (штука) — обмеженнє сфери свійської штуки (с. 368), трудности для розвою й вишколення (с. 369), інтерес української штуки сих столїть (с. 370). Малярство: росповсюдженнє і впливи руського малярства (с. 371), його взірцї в Польщі (с. 372), західнї впливи — цехи (с. 373) й цехова виключність (с. 374), впливи поза-цехові (с. 375), елєменти західнї (с. 376), росповсюдненнє західнїх впливів в східнїй Українї (с. 377), взірцї творчости (с. 378). Будівництво камінне (с. 379), течії в нїм (с. 380), будівництво деревяне (с. 381), його рухливість і ріжнородність (с. 382). Різьба (с. 382—3), відзиви про деревляну різьбу (с. 383), різьба декораційна й іконна (с. 384); скульптура (с. 385). Золотництво (с. 386). Гафтярство (с. 387). Музика і спів (с. 388), звістки про музиків (с. 389), уживаннє музики в народнїм житю (с. 390).

Побут:

Ідеольоґічний зміст житя (с. 391), слабкі суспільні ідеї (с. 392), інтереси матеріальні (с. 393), зверхні прояви богацтва (с. 394), роскіш

digitized by ukrbiblioteka.org

в обстанові (с. 395), приклади з маґнатського (с. 396) і шляхецького житя (с. 397). Уживаннє житя — примітивний матеріалїзм його (с. 398). Нарікання сучасників на вибагливість — Рей (с. 399), псевдо-Мелешко (с. 401), Михайло Литвин (с. 402): зміни в побутї (с. 403), поверховність культури (с. 404): Боплян про польські пири (с. 405); консерватизм в українській суспільности (с. 406), Вишенський про нові фасони (с. 407), його запереченнє ідеального змісту житя (с. 408), приклади некультурности (с. 409), контраст шляхетського раю і хлопського пекла (с. 410), Вишенський про селянську біду (с. 410—1).

Культурно і релїґійно - національний рух на Українї в XVI віцї . . . . с. 412—538.

Культурний рух XVI в. й його рефлекси на Українї:

Брак культурної переваги Польщі в попереднїх столїтях (с. 412), скупий зміст польського духового житя в XV в. (с. 413), гуманїстичні впливи (с. 414), культурний рух середини XVI в. (с. 415), полїтичний рух серед шляхти (с. 416), протестантські течії (с. 417), поверховість руху (с. 417—8), його показні сторони (с. 418) й привабність для шляхетських кругів України (с. 419). Незначність реформаційних впливів на Українї (с. 420), їх перебільшеннє в поглядах істориків (с. 421) і відзивах сучасників (с. 422), більший розвій протестантських ідей на Білоруси (с. 423), великоруські раціоналїсти (с. 424), звістки про успіхи протестантства (с. 425), рефлекси його на Волини (с. 426), незалежні від реформаційних ідей змагання до популяризації книжности — переклади XV в. (с. 426), діяльність Скорини (с. 427), незалежність її від протестантизма (с. 428), виленські прихильники Скорини (с. 429), популярність його перекладів на Українї (с. 430), анальоґічні иньші переклади (с. 430—1), переклади протестанські (с. 431), діяльність Тяпинського (с. 432), Негалевський (с. 433), лист Смери (с. 434), полемічні писання православних (с. 435). Безвладність української й білоруської суспільности (с. 436), жалї Тяпинського (с. 437). Заблудівська друкарня (с. 438), Федоров у Львові (с. 439), початки острозької друкарнї (с. 400): Курбский (с. 441), його діяльність (с. 442), його кружок (с. 443), лїтературні звязи й зносини (с. 444).

Винародвленнє в Українї центральній і східнїй і початки культурно-національної реакції:

Єзуїтські впливи (с. 445), єзуїтські колеґії: Вильно (с. 446), Ярослав (с. 447), Люблин, Несвиж, Львів (с. 448), Луцьк, Камінець (с. 449), иньші колеґії України (с. 450), єзуїтське вихованнє (с. 451), проґрама шкільна (с. 452), характер науки (с. 453), католиченнє (с. 454), популярність єзуїтської школи на Українї (с. 455), вплив її на винародовленнє (с. 456); єзуїтська проповідь (с. 456—7), її впливи на суспіль-

ні верхи (с. 457), виводи про безвиглядність православної церкви й руської культури: Скарґа (с. 458), Гербест (с. 459), сьвідомість безрадности у православних — ухиляннє від полєміки (с. 460), перші полємічні писання (с. 463). Календарна справа: реформа календаря (с. 462), опозиція патріархату (с. 563), насильства у Львові і по Галичині (с. 464), боротьба православних і капітуляція правительства (с. 465), дальша полеміка (с. 466), значіннє сього епізоду (с. 467). Початки розбудження української і білоруської суспільности (с. 467—8); небезпечність від денаціоналїзації (с. 468), типи сучасної суспільности у Вишенського (с. 469). Течії старовірські й поступові: Артемій і Курбський (с. 470), Вишенський як речник старовірства (с. 471), його війна против мирської мудрости (с. 472) і апотеоза православної простоти (с. 473), иньші прояви старовірства (с. 474), течії поступові — погляди Перестороги (с. 474—5), конфлїкт сих двох течій (с. 475—6), перевага поступовців (с. 477), проповідь національної просьвіти й науки (с. 478).

Острозька академія:

Бідність відомостей (с. 479); особа мецената — кн. Острозького (с. 479—480), його характер (с. 480), брак енерґії й ініціативи (с. 481), пасивність в справах релїґійних і національних (с. 482), неохота до різкости й виключности (с. 483). Острозька школа — пляни вищої школи й її недостачі (с. 484), проґрама (с. 485), грецький елємент (с. 486), значіннє школи (с. 487). Острозький кружок — ентузіазм для нього в православних кругах (с. 488), його склад (с. 489), головні репрезентанти: Герасим Смотрицький (с. 490), його трактат (с. 491), його рими й вірші (с. 492), Василь Острозький і його трактат (с. 493), Філялет — Бронський (с. 494), Клирик Острозький (с. 495). Иньші острозькі видання (с. 496), реєстр українських друків до р. 1600 (с. 496 — 7). Конець острозької академії (с. 497—8).

Львівське брацтво і брацький рух:

Безвиглядність аристократії (с. 498), культурний рух серед міщанства — рух львівський (с. 499), брацтво як форма орґанїзації у українського і білоруського міщанства (с. 500), ґенеза брацтв (с. 500—1), брацтво в часах староруських (с. 501), питаннє про західнї впливи в нїм і його питоменність (с. 501—2), його прикмети (с. 502), медові брацтва й їх прероґативи в в. кн. Литовськім (с. 503), впливи цехового устрою (с. 504), взірці скомбінованого устрою брацтв в Вильнї (с. 505), брацтва львівські — устави брацтв передміських (с. 506), устрій тутешнїх брацтв (с. 507), їх значіннє як форми леґальної орґанїзації (с. 508). Початки брацького руху — значіннє львівського брацтва (с. 509), оживленнє міщанського житя (с. 510), брацькі пляни:

digitized by ukrbiblioteka.org

друкарня (с. 511), пляни школи (с. 512), реформа брацького устрою (с. 513), патр. Йоаким і його привілеґії брацтву (с. 514), нерозважність і надмірність їх (с. 515), успіхи брацького руху (с. 516), брацька школа (с. 516—7), її проґрама (с. 518), її доповненнє латинськими науками (с. 519), успіхи брацької науки (с. 520), Адельфотес і иньші сьвідоцтва успіхів (с. 521), слабша діяльність друкарні (с. 521—2), брак засобів (с. 522), конфлїкт з владикою (с. 523), потвердженнє брацьких прав патріархом царгородським (с. 524), роздражненнє владики й його унїятські пляни (с. 525), вплив сього на престіж брацтва (с. 526). Розповсюдненнє брацької орґанїзації (с. 526—7), пляни всенаціональної брацької орґанїзації (с. 528), брацький рух в Галичинї — наші звістки в хронольоґічнім порядку: брацтво рогатинське (с. 529), львівсье богоявленське (с. 530), городецьке (с. 531), берестейське (с. 531), перемишльське (с. 532), комарнянське, сатанівське (с. 533), иньші (с. 534), мета брацьких орґанїзацій (с. 535), перешкоди (с. 535—6), кривди від владики львівського (с. 536), розгром берестейського брацтва (с. 537), вплив унїї на консерватизм брацької діяльности (с. 538).

VI. Боротьба за і против унїї по її проголошенню, в житю і письменстві . . . . с. 530—600.

Проголошеннє унїї й лїтературна боротьба за і против неї:

Перед унїєю (с. 539), аґітація в Вильнї (с. 540), неясна ситуація у Львові (с. 541), Катехизис Зизанія і викликані ним писання (с. 542), Казаньє о антихристѣ (с. 543), суд над Зизанієм (с. 544). Берестейський собор і контроверсія про його правосильність (с. 545), „Описаньє" Скарґи (с. 546), Ектезіс (с. 547), Апокрізіс (с. 548), його арґументація історично-полїтична (с. 549) і теольоґічна (с. 550), неправовірність (с. 550—1). Вишенський (с. 550), його біоґрафія (с. 501), перші полемічні писання (с. 552), „Писаніє къ утекшимъ епископомъ" (с. 553), критика єрархії (с. 554), лист до Острозького і Порада (с. 555), її церковний радикалїзм і безрадність (с. 556), „Отвѣтъ Феодула" і „Зачапка" (с. 557). Потїй — його лист до Острозького і відповідь Клирика (с. 559), Антіррізіс (с. 558), иньші писання Потїя (с. 560), посланнє Місаіла (с. 561), писання православні (с. 561—2), Пересторога (с. 562—3).

Боротьба полїтична:

Значіннє лїтературної полеміки (с. 569), неможливість порозуміння (с. 564), діяльність правительства на користь унїї (с. 565), заходи православних на соймах — сойм 1597 р. (с. 566), православні позивають владиків на соймовий суд (с. 567), нїби уступка правительства (с. 567—

8); союз православних з протестантами—конфедерація 1599 р. (с. 568), прояви малодушности — адреса 1598 (с. 569), невдача суду (с. 570), нові атаки на православних (с. 571), їх моральна побіда на соймі 1601 р. (с. 572) і перші здобутки на соймі 1603 р. (с. 573), сойм 1605 р. (с. 574), рішення виленського трибуналу (с. 575). Рокошовий рух (с. 575—6) і участь в нїм православних (с. 576—7), їх постуляти (с. 578), уступки правительства (с. 579), волинські постуляти (с. 580), конституція 1607 р. (с. 580).

Погром православних:

Нещирість правительства (с. 581), номінація луцького владики (с. 581—2), сойм 1609 р. (с. 582), постанова про юрисдикцію трибуналу й її пофальшованне (с. 583), безрадність православних (с. 584). Погром виленського духовенства (с. 585). Справа львівського владицтва: капітуляція Ґедеона перед брацтвом (с. 586), Ісайя Балабан і протест против нього (с. 587), вибір Тисаровського і його обіцянка унії (с. 588), заходи православних і заява православности (с. 589). Владицтво перемиське (с. 590). Брак єрархії (с. 590—1), натиск на православне духовенство від дїдичів (с. 591), безвиглядність (с. 591—2), дезерція православної шляхти — адреса 1603 р. (с. 592), денаціоналїзація маґнатства (с. 593), упадок протестантства (с. 594). Депресія серед православних — Тренос (с. 594—5), його попередниця — Антіґрафе (с. 595), трівога викликана Треносом (с. 596), упадок православної церкви в представленню Смотрицького (с. 597), ренеґатство аристократії (с. 598). Перші прояви нового чинника—козачини (с. 599). Афера Грековича і Неофита (с. 600).

Примітки . . . . ст. 601—633.

1. Економічне житє українських земель XIV—XVII вв. — джерела і лїтература 601
2. Чорноморська торговельна дорога XIV—XV в. Замки Караул, Чорний город і Качибей 607
3. Національний склад і відносини людности України 609
4. Гербові групи західно-української шляхти 610
5. Шкільництво 612
6. Книжність і письменство XIV—XVII в. 612
7. До питання про українські думи 614
8. Артистична творчість в українських землях XIV—XVI вв. . 616
9. Лїтература культурно-побутова 623
10. Протестантські громади на Україні 624
11. Релїґійно-національний рух на Україні в другій пол. XVI в. і релїґійна полеміка 628

digitized by ukrbiblioteka.org

12. Література про Василя-Константина Острозького й його родину 630
13. Брацтва 631
Показчик імен і річей . . . . ст. 634—649
Помилки . . . . ст. 650—656
Зміст . . . . ст. 657—667
Перегляд I—VII т. Історії України-Руси. . . ст. 668—669
Слівце на вихід тому . . . . ст. 670

Перегляд I—VII томів

„ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ"

ТОМ ПЕРШИЙ в другім виданню, 1904 стор. 628.

Зміст: І. Вступні уваги про український народ і його територію в теперішности і в історичних змінах. Загальний погляд на історію України.

II. Українська територія перед словянською міграцією: археольогічні сліди житя на українській території; питаннє про словянську праотчину; не-словянська кольонізація нашого краю; пізнїйші турецько-фінські племена і їх переходи (IV—IX вв.).

III. Словянська кольонізація української території: розпростореннє словянства; кольонізація східно-словянська; словянські племена України; кольонізаційні утрати їх в X віці.

IV. Культура і побут українських племен в часах розселення і по нім: культура матеріальна (хліборобство, скотарство, ловецтво, промисли і т. п., побут — пожива, одежа, житло); торговля; людина: тип фізичний і психічний, релїгія і культ, похоронний обряд, шлюб і родинне житє, рід, племя, громада.

V. Початки Руської держави: Завязки політичного устрою українських племен. Початки Київської держави. Хронольогічний перегляд подій X віка.

VI. Закінченнє будови Руської держави: часи Володимира Великого.

Додаток І: про найдавнїйшу лїтопись; дод. II: норманська теорія.

Карти: а) кольонізація Східньої Европи до III в. по Хр.; б) східно-словянська кольонізація в часах сформовання Руської держави.

ТОМ ДРУГИЙ в другім виданню, 1905, стор. 633.

Зміст: І. Часи Ярослава.

II. Розклад Руської держави в X—XII в.

III. Упадок Київа (до татарського походу 1240 р.).

IV. Перегляд поодиноких земель: Київщина (в додатку: Туровопинська земля) — територія, городи, житє політичне й культурне.

V. Чернигівщина й Переяславщина.

VI. Волинь і Побуже.

VII. Прикарпатські краї: Галичина й Угорська Русь.

VIII. Степи: Останки словянської кольонізації в степах; турець-

ка кольонізація степів: Печеніги, Торки, Половці, Монголи - Татари.

Карти: а) Київщина і Турово - пинщина в XI XIII в. б) Чернигівщина й Переяславщина; в) Західня Україна.

ТОМ ТРЕТІЙ, в другім виданню, 1905, ст. 587.

Зміст: І. Галицько-волинська держава (XIII -XIV в.): утвореннє її за Романа, часи Данила і його наступників.

II. Поднїпровє в другій половині XIII і на початку XIV віка, під татарською зверхністю.

III. Політичний і суспільний устрій українських земель в XI—XIII віках: державна система, княжі відносини, політична організація земель, управа, суд, воєнна і фінансова організація; організація державна й її історія; суспільні верстви.

IV. Побут і культура: Відносини економічні. Право як культурно - побутове явище. Побут: відносини родинні; хиби суспільности в представленню моралістів; образи життя. Християнство і його культурні впливи. Творчість артистична. Школа і осьвіта. Книжність і творчість літературна; письменство перекладене й оригінальне.

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ в другім виданню, 1907, ст. 538.

I. Окупація українських земель Литвою й Польщею; Литва збирає українські землі; боротьба за Галицько-волинську спадщину й прилученнє до в. кн. Литовського волостей Чернигівських, Київщини й Поділя.

II. Українські землї під зверхністю Литви й Польщі — на переломі XIV і XV вв.: польсько - угорський спір за Галичину; династична унія Литви й Польщі й опозиція против прилучення до Польщі в в. кн. Литовськім; переміни в устрою і відносинах в. кн. Литовського

III. Українські землї під зверхністю Литви й Польщі в XV віці. Події по смерти Витовта; часи Казимира й в. кн. Олександра; ослабленнє унії; відносини національні, руська ірредента.

IV. Зміни в українських степах і на Чорноморю. Сформованнє кримської орди й татарські спустошення.

V. Влученнє українських земель до Польщі—справа унії в XVI в. і прилученнє українських земель до Польщі в 1569 р.

Карта: Українські землї в складі Польсько - литовської держави перед 1569 р.

ТОМ ПЯТИЙ, в першім виданню, 1905, ст. 687.

I. Загальний погляд на суспільно - політичну еволюцію українських земель під литовським і польським режімом (XIV—XVII вік.).

II. Еволюція суспільного устрою: Пани - шляхта — сформованнє шляхетської й магнатської верстви в українських землях.

III. Селянство — його категорії, обмеження особистих прав, панщина й її історія.

IV. Міщанство, український елємент в містах. Духовенство чорне й біле (сьвітське).

V. Управа сьвітська: останки староруської схеми й їх еволюція, перенесеннє польської адміністраційної системи й польського устрою на Україну і його сформованнє в XVI—XVII вв. Організація міська. Сільський устрій.

VI. Організація церковна: єрархічні відносини XIV—XVI в., державне становище православної церкви в Польщі й в. кн. Литовськім, внутрішній устрій і житє її, розстрій православної церкви в XVI віці.

VII. Утвореннє уніятської церкви: проби унії в XIV—XV віці, заходи коло унії в 2-ій пол. XVI в. і її переведеннє в 1590-х рр.; берестейський собор 1596 р. і становище супроти нього суспільности.

ТОМ ШЕСТИЙ, в першім виданню, 1907, ст. 664.

ТОМ СЕМИЙ — ладить ся до друку (вийде мб. зимою 1908/9 р.).

Східня Україна в XV—XVI в. Початки козаччини. Її сформованнє і розвій. Козаччина на чолї національних змагань України. Повстання 1630-х років. Хмельнищина.

digitized by ukrbiblioteka.org

digitized by ukrbiblioteka.org